

विवेकानन्द

विवारभाषा

द्वितीय पुष्प

मूल्य २०. २-४-०

છપાય છે-તૃતીય પુસ્તક વિવેકાનન્દ વિચારમાળા

૧ જ્ઞાનયોગ સંપૂર્ણ

જેમાં નીચેના વિષયોના સમાવેશ થયો છે

ધર્મની આવશ્યકતા
સર્વ સમાધિ ધર્મની કલ્પના અને તેનું અત્યુચ્ચ
સ્વરૂપ
વસ્તુપુરુષ અને પ્રાન્તિપુરુષ
માયા
માયા અને ઈશ્વર વિષય કલ્પનાનો વિકરસ
માયા અને મોક્ષ
અવ્યક્ત બ્રહ્મ અને સાકાર બ્રહ્મ
વિશ્વવિચાર-સ્થૂલ ઔત્તિક સૃષ્ટિ
વિશ્વવિચાર-સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ
પુનર્જન્મવાદ.
પુનર્જન્મવાદ (ચાલુ)

આત્માનું અમરત્વ
આત્મા અમર છે કે ?
જિજ્ઞાસુ ઐક્યનો પ્રત્યય.
સર્વત્ર વિબુદ્ધર્શન.
સાક્ષાત્કાર
આત્માની સ્વતંત્રતા
જ્યાવહરિક વેદાન્ત
" " (ચાલુ)
" " (ચાલુ)
" " (ચાલુ)
વેદાન્ત.

જાન્યુ ૧૯૧૩

શ્રીમદ્વિવેકાનંદ સ્વામી

મૃત્યુ ૧૯૦૨

ૐ તન્મત્

વિ વેકાનન્દ વિ ચારમાળા

(સ્વા. નિવેકાનન્દનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખો.)

અનુવાદક
ડા. નારાયણ વિરાનંદ

પ્રકાશક
“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મળિયાલ ઇમ્પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
સાચુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ
વિ. મા. ૧૯૧૬

ક્ર. સ. ૧૯૧૩

एक सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ॥

स्वाभीप्राणे। मुद्रानेप

(अथ स्वामित्वा सर्व अधिकार प्रमासो स्वाधीन इत्यादि)

સ્વર્ગીય શ્રી વિવેકાનન્દ સ્વામીના અનુયાયી
મામ્ય અને પાત્રીત્ય મર્વ મુમુક્ષુજ્ઞેતાને
અતોદભાવયુક્ત અને પ્રેમમદ્
સમર્પિત

ભૂમિકા

‘શ્રી વિવેકાનંદ વિચારમાળા’ પ્રથમ પુષ્પના મુદ્રણકાર્યની વિક્રમાર્દ ૧૯૬૭ ની પૌષ-પ્રતિપદાને દિવસે સમાપ્તિ યર્થ હતી અને સાર પછી તરત જ તે વાચકોના દરકમળમાં સાદર કરવામાં આવ્યું હતું. આજે લગભગ અઢી વર્ષ પછી તેનું દ્વિતીય પુષ્પ (ખીન્ને ભાગ) વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે અને આશા છે કે, પ્રથમ પુષ્પ પ્રમાણે જ આ દ્વિતીય પુષ્પ પણ વાચકોના સ્નાન સત્કારને પાત્ર થશે જ. તૃતીય પુષ્પના મુદ્રણ કાર્યનો આરંભ યર્થ ગયો છે અને તેનું સત્વર જ પ્રકાશન કરવામાં આવશે. પ્રથમ પુષ્પમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, દ્વિતીય પુષ્પમાં સ્વામીશ્રીના રાજયોગ (પૂર્વાર્ધ અને હિતાર્ધ), પ્રેમધર્મ, સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રો, વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાંત અને સાંખ્ય, પંચદારી (પવનાદારી) બાબા અને અન્ય પ્રકીર્ણ ધણા વિષયો, પ્રકટ કરવામાં આવશે; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે લેખો તથા વ્યાખ્યાનોની દ્વિતીય પુષ્પમાંની એ પૂર્વે કરેલી વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પૂર્વ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજયોગ તો સંપૂર્ણ આવ્યો છે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રોની પ્રથમ માલિકા (અર્ધ સંખ્યા) આવી છે; (બાકીનાં પત્રો ચતુર્થ પુષ્પમાં પ્રકટ થશે) અને પંચદારી બાબા તથા કેટલાક પ્રકીર્ણ વિષયો પણ આવ્યા છે. માત્ર પ્રેમધર્મ, વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન તથા વેદાંત અને સાંખ્ય એ ત્રણ વિષયોના રથો ‘ત્રેરણાત્મક સંવાદ’ નામક સ્વામીશ્રીનાં પરમ રહસ્યમય સુવર્ણ વચનોથી વિભૂષિત અંગ્રેજીમાં ભિન્ન છપાઇને પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોનો સમસ્ત અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે અને તેટલા માટે તે પૂર્વકથિત લેખોના પ્રકાશનને ચતુર્થ પુષ્પના પ્રકાશન પર્યન્ત મુલનથી રાખવું પડ્યું છે; કારણ કે, તૃતીય પુષ્પમાં પ્રકટ થનાર ‘જ્ઞાનયોગ’ એટલા તો વિશાળ છે કે, તેમાં અન્ય વિષયના પ્રકાશનને સ્થાન મળવું અશક્ય છે.

પ્રસ્તુત ‘વિવેકાનંદ વિચારમાળા’ના પ્રકાશન પૂર્વે મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં સ્વામી વિવેકાનંદના કેટલાક લેખોના છૂટા ઇલાખા અનુવાદ પ્રકટ થયા હતા અને ગુજરાતીમાં પણ તેવા એક બે અપત્ન થયા હતા. પરંતુ મરાઠીમાંના કેટલાક લેખો તો અપૂર્ણ રહી ગયા હતા અને સુસ્પષ્ટ અપત્ન આગળ વધ્યો નથી. પરંતુ પ્રસ્તુત ‘વિચારમાળા’ ના પ્રકાશન પછી સર્વથી પ્રથમ અલ્પહાયાલના ઈડિયન્ પ્રેસે ‘વિવેકાનંદ લેખમાલિકા’ ને હિંદી ભાષામાં પ્રકટ કરવાનો પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો અને કર્મયોગ વ્યાદિ એક બે લેખો પ્રસિદ્ધ પણ કર્યાં. અઘાપિ તેનો એ અપત્ન વિશેષ પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થયો નથી. તેમ જ ‘સ્વામી વિવેકાનંદ ચાંચે સમગ્ર પ્રવ’ એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૧૨ થી

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં એક માવિકા મુખર્ષિ કર્ણાટક પ્રેસમાંથી છપાઈને બહાર પડવા માડી છે અને તેના અત્યાર સુધીમાં એક ૧૯૧૨ માં અને એક ૧૯૧૩ માં મળી, સોન પેઞ સાઈડના લગભગ ત્રણ ત્રણસે પાનાના, બે ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે, તેમ જ ગુજરાતીમાં મારા વિદ્વાન મિત્ર રા. મોહનલાલ દલીપદેશાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈ કોર્ટ વકીલે સ્વામીના પત્રોનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે પણ પ્રકાશમાં આવી ચૂક્યો છે, અને એ જ પત્રોનો બીજો અનુવાદ રા. ભગુભાઈ કૃતેયદ કારભારીએ (પ્રથમ ભાગ) છપાવીને પ્રકટ કર્યો છે. કદાચિત્ત અસ્તુત 'વિચારમાળા' જ એ પ્રયત્ન-શીન પુરુષોને એ પ્રયત્નમાં પ્રેરવામાં કારણીભૂત થઈ હોય, તો તે પણ ખનવા યોગ્ય છે. માત્ર રા. ભગુભાઈનો આ દિશામાંનો પ્રયત્ન આના કરતા પ્રથમનો હતો, પણ તે અધૂરો રહી ગયો હતો, તેની આના યોગે પુનર્નિર્મિત તો અવશ્ય થએલી હોવી જ જોઈએ. અસ્તુ, ગમે તે કારણ કિંવા ગમે તે ભાવથી વિભૂતિમત્સત્ત્વ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના ગહન વિચારને જાણવાના હિંદી, મહારાષ્ટ્રીય અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાને, એ અનુવાદો-દ્વારા અલભ્ય લાભ મળવા માગો છે, એ એક અતિશય આનંદનો વિષય છે. આ સર્વમાં કાનો પ્રયત્ન ઉત્તમ, કાનો મધ્યમ અને કાનો અધમ છે, એના વિવેચન કિંવા નિર્ણયનું આ સ્થાન નથી, અને અસ્તુત અનુવાદકનું તે કર્તવ્ય નથી. મર્મદ વાચકો પોતે જ એનાં દુનનાત્મક નિર્ણય કરવા સમર્થ છે. માત્ર એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, 'ગુજરાતી પ્રેસ' સ્વામી વિવેકાનંદના સમસ્ત વ્યાખ્યાનો તથા લેખોનો સંગ્રહ, બહુ જ ઉત્તમ બાબાબ્યતર સ્વરૂપમાં, આ પ્રસિદ્ધ થએલા બે ભાગ જેટલા લગભગ સાત કે આઠ ભાગમાં છપાવીને પ્રકટ કરવાનો જે નિશ્ચયાત્મક પ્રયત્ન આરંભ્યો છે, તેવો ભગીરથ પ્રયત્ન બીજા કોઈથી ભાગ્યે જ કરી શકાશે. કારણ કે, આવાં મહાકૃત્યોમાં, તેમની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થતા સુધી, ધન, ધૈર્ય તથા સમયનો કાંઈ જોવો તેવો ભોગ આપવો પડતો નથી, અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, એ સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપીને પણ પોતાના અમુક આરંભેલા કાર્યને સમાપ્ત કરવાની શક્તિ તથા અનુકૂલતા ધણું જ થોડા મનુષ્ય ધરાવતા હોય છે.

હવે, આવા પ્રયત્ન અને તાત્ત્વિક પ્રયોગના અનુવાદમાં કેટલીકવાર કેવી અગમ્ય વિડબના આવીને ઉપસ્થિત થાય છે, એ વિશેનો કેટલોક દૃષ્ટીએ અહીં અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય. 'વિવેકાનંદ વિચારમાળા'નું પ્રથમ પુષ્પ જ્ઞાનોદ્યાનવિહારી વાચકોના કર-કમળમાં આવી ગયા પછી એક બે મિત્રો તરફથી મને એવી સૂચના આપવામાં આવી કે, "તમારા અનુવાદમાં કેટલોક સ્થળે અમુક શબ્દોના અર્થમાં ભેદ છે અને અમુક સ્થળે

મૂળ કરનાં અનુવાદમાં તમે ધણેજ વધારો કરી દીધો છે!” પ્રથમ તો આ સાંભળીને હું આશ્ચર્યચકિત કિંવા દિગ્મૂઢ જ બની ગયો; કારણ, જો કે ‘વિચારમાળા’ના પ્રથમ પુષ્પની ભૂમિકાના અંતિમ ભાગમાં મેં “.....એ વ્યાખ્યાન અને લેખોમાંના આશયનો ગુન્દર વાચકોને પૂર્ણ બોધ થાય, એટલા માટે જહુ સ્થળે મૂળમાંનાં અનેક હુકાં વાંચકોને ગુન્દરાતી ભાષામાં વિસ્તાર કરીને લખવાં પડ્યાં છે; છતાં સ્વામીશ્રીના આશયનો કોઈ પણ સ્થળે ભંગ થવા દીધો નથી.” આમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે; છતાં પણ ધણેજ વધારો કિંવા મારા પોતાના વિચારોનો ઉમેરો તો મેં ક્યારે જ્યાં કર્યોજ ન હોય, હાં આવી સૂચના સાંભળી આશ્ચર્ય થાય, એ સ્વાભાવિક છે. અર્થાત મેં એના કારણને શોધવા માંડ્યું અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશકોદ્વારા પ્રકટ થયેલી ભિન્ન ભિન્ન સમયની ભિન્ન ભિન્ન આદર્શો મગાવી એક બીજા સાથે સરખાવી વાંચી જોતાં એનું કારણ તરત મળી આવ્યું. તે કારણ એ કે, પ્રથમની આદર્શમાં અમુક વિષય વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં સુદિત થયા હતા અને તેજ લેખોમાંના કેટલાક ભાગો નવીન આદર્શમાંથી કાઢી નાખી તેમનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. હવે અનુવાદ વિસ્તૃત લેખવાળી આદર્શનો કરવામાં આવ્યો હોય અને તેને જો કોઈ સંક્ષિપ્ત લેખવાળી આદર્શ સાથે સરખાવીને વાંચે, તો તેને અનુવાદમાં અનુવાદક પોતાતરફથી જહુ વધારો કરેલો છે, એવો ભાસ થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રસ્તુત દ્વિતીય પુષ્પમાં આવેલા ‘રાજયોગ’માંનાંજ એક જે સ્થાન લઈશું.

‘રાજયોગ’ની પ્રાસંગિક ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં અંગ્રેજીમાં છપાયેલી આદર્શ પ્રમાણનીજ નવી આદર્શ ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં કલકત્તામાં સ્વામી ત્રિગુણાતીતે ‘ઉદ્ધૃત-ધન’ ગ્રંથમાં છાપીને પ્રકટ કરી હતી. એ આદર્શમાં ‘રાજયોગ’ના ઉત્તરાર્ધ ‘પાતંજલ-યોગસૂત્ર’ નામક વિભાગમાં પતંજલિનાં યોગસૂત્રો મૂળ દેવનાગરી લિપિમાં આપવામાં આવ્યાં નથી, માત્ર તેમના અંગ્રેજી ભાષાઓ અને સ્વામીશ્રીની અંગ્રેજી વ્યાખ્યા અપાયેલી છે અને તે વ્યાખ્યા વિસ્તૃત છે. પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, દ્વિતીય અધ્યાય સાધન પાદના, ૩૯ માં સૂત્રની એ આદર્શમાંની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

“When the Yogi does not receive presents from others he does not become beholden to others, but becomes independent and free, and his mind becomes pure, because with every gift he receives all the evils of the giver, and they come and lay coating after coating on his mind, until it is hidden under all

sorts of coverings of evils. If he does not receive, the mind becomes pure, and the first thing he gets is memory of past life. Then alone the Yogi becomes perfectly fixed in his ideal, because he sees that he has been coming and going so many times, and he becomes determined that this time he will be free, that he will no more come and go, and be the slave of Nature.

હવે એ જ સૂત્રની એ જ ‘ઉદ્ધૃષોધન’ પ્રેસમાંથી છપાઇને પ્રકાશિત થયેલી ૪ સ ૧૯૦૮ ની દ્વિતીય આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે,—

“When a man does not receive presents, he does not become beholden to others, but remains independent and free. His mind becomes pure, because with every gift, he is likely to receive the evils of the giver. If he does not receive, the mind is purified, and the first flower it gets is memory of past life. Then alone the Yogi becomes perfectly fixed in his ideal. He sees that he has been coming and going many times, so he becomes determined that this time he will be free, that he will no more come and go, and be the slave of Nature.

આ બન્નેને સરખાવતા જણાશે કે, પ્રથમ આવૃત્તિમાંની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યામાં જ્યારે ૧૨૮ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે બીજી આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યામાં માત્ર ૧૦૩ શબ્દોમાં જ કામ આટોપી લેવામાં આવ્યું છે. જો કે એથી અર્થમાં કાંઈ વિપર્યાસ નથી થતો, છતાં પ્રથમ વ્યાખ્યા વિશેષ સરળ તથા સ્પષ્ટ છે અને બીજી આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે કઠિન તથા સંદિગ્ધ થઈ ગયું છે, એટલું તો તરત જણાઈ આવે છે એક જ સૂત્રની અલ્પ વ્યાખ્યામાં ૨૫ શબ્દોનો નવી આવૃત્તિમાં બદાડો, એટલે જૂની આવૃત્તિને અનુસરી કરાયેલા અનુવાદ તેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થવો જ જોઈએ, એ તો સ્પષ્ટ જ છે તેમ જ જે કેટલાક શબ્દોનો હેરફેર છે, તે પણ કાયમ રહેવાનો જ. પ્રસ્તુત પુષ્પમાં આપેલો ‘સંજયોગ’ નો અનુવાદ ‘ઉદ્ધૃષોધન’ પ્રેસની ૧૯૦૧ ની પ્રથમ આવૃત્તિ અનુસાર કરેલો છે, કારણ કે, એ અનુવાદ ૪. સ ૧૯૦૫ માં કરાયો હતો અને તે વેળાએ વિવેકાનંદ સ્વામીના વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની માધ્યમથી સમારક-આવૃત્તિ (Mayavati Memorial Edition) અને ‘ઉદ્ધૃષોધન’ પ્રેસની ૧૯૦૮ ની દ્વિતીય આવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવી જ નહોતી, અને તેથી એ અનુવાદ વિસ્તૃત છે. વળી એક

રીતે એ વિસ્તૃત અનુવાદ છે, એ સારું પણ છે; કારણ કે, આવા શાસ્ત્રીય વિષયોની વ્યાખ્યા જેમ વિસ્તૃત અને સરળ હોય, તેમ સાધારણ વાચકોના પણ સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે છે અને તેથી અધિક લાભકારક થઈ પડે છે. ક્રાંતિને પણ અચાનક પ્રસ્તુત અનુવાદવિશે કાંઈ પણ વિશેષ આક્ષેપ કરવાનો, વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, મદ્રાસ, કલકત્તા તથા માયાવતીમાં છપાવતી સર્વ ભિન્ન ભિન્ન અંગ્રેજી આવૃત્તિઓનું મનનપૂર્વક વાંચન કર્યા વિના, પ્રસંગ ન મળે, અને આક્ષેપ કરવા જતાં રહ્યામાતે હાસ્યને પાત્ર ન થાય, એટલા માટે જ આ વિષયનો અહીં કાંઈક વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કહેવા કરતાં હમેશા કરવું કઠિન હોય છે, એ તત્ત્વનું બીજુ-વાર સ્મરણ કરાવવાની અગત્ય તો નથી જ.

“રાજયોગ” નો આ અનુવાદ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કરાયેલો હતો, પરંતુ આ દ્વિતીય પુષ્પના મુદ્રણકાર્યનો આરંભ થવા પૂર્વે વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની માયાવતી સ્મારક-આવૃત્તિ તેમજ ‘ઉદ્બોધન’ પ્રેસની “રાજ-યોગ”ની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ ચૂકી હતી; એટલે તેમાં પૂર્વજ્ઞાનનાં મૂળ સૂત્રો દેવ-નાગરી લિપિમાં છપાયાં છે, તે પ્રમાણે તે સૂત્રો આ અનુવાદમાં પણ દેવનાગરી લિપિમાં છપવામાં આવ્યાં છે. અનુવાદમાં ટીકાનો એ નવીન આવૃત્તિઓને અનુસરીને લેશમાત્ર પણ સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદે “રાજયોગ” નામક ગ્રંથ એ ભાગમાં વિભક્ત થયેલો છે. પૂર્વાર્ધમાં સ્વામીશ્રીએ ન્યૂયોર્કમાંના વર્ગોમાં ‘રાજયોગ’ વિશે જે કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપેલાં હતાં તેમનો સમાવેશ છે, અને ઉત્તરાર્ધ પૂર્વજ્ઞાનનાં યોગસૂત્રોનો હોઈ સ્વામીશ્રીએ તે સૂત્રોની મુક્ત અનુવાદ સહિત સરળ ટીકા કરેલી છે. એ વિશે સ્વામી પોતે ‘રાજયોગ’ ની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ્યાં સૂધી શક્ય હોય ત્યાં સૂધી પારિભાષિકતાના સ્થાનો તથા સંભાષણની મુક્ત અને સરળ પદ્ધતિના સ્વીકારનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે,” (“Effort has been made to avoid technicalities as far as possible, and to keep to the free and easy style of conversation.”) અર્થાત્ એટલા માટે પ્રસ્તુત અનુવાદમાં પણ પરિભાષાને જાળવવાનો સંપૂર્ણ યત્ન કરવા છતાં જ્યાં પારિભાષિકતાથી અતિશય કઠિનતા આવવાનો સંભવ દેખાયો, ત્યાં કદાચિત્ તે સામાન્ય વાચકોના સમજવામાં નહિ આવી શકે એવી ધારણાથી, તેનો સ્થાન ફરી અર્થને વિશેષ સરળતાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એટલે જો અમુક સ્થાનોમાં પારિભાષિકતાનો

અભ્યાસ દેખાય, તો તે બુદ્ધિપૂર્વક છે, મૂળ લેખક કિંવા અનુવાદકના અજ્ઞાનનું પરિણામ નથી, એમ સમજવું “રાજયોગ”ના પૂર્વાર્ધમાં જેઓ યોગનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય, તેવા અભ્યાસક્રોમાંટે યોગની કેટલીક સરળ અને રામબાણુ દિશાઓ બતાવવામાં આવી છે. “છતા કેટલાક અદ્યપસંખ્ય અપવાદોને બાદ કરી એવા અભ્યાસક્રોને પુનઃ સમગ્રણ કરાવવામાં આવે છે કે, યોગવિદ્યા માત્ર શિક્ષક (અનુભવી યોગી) ના દૃઢ સં-ધમાં આભ્યાથીજ નિર્ભયતાથી શીખી શકાય છે” પોતાની અપરિપક્વ બુદ્ધિથી એ દિશામાં કરેલું સાહસ અનુભવની ન્યૂનતાને લીધે કેટલીકવાર લાભકારક થવાને બદલે સ્ક્રામ અપાયકારક જ થઈ પડે છે તેમ ન થાય એટલા માટે પ્રથમથી જ સાવધ રહેવું, તે વિશેષ કલ્યાણકર છે.

“રાજયોગ” મા, “પ્રેરણાત્મક સવાદ” માં તેમ જ અન્ય સ્થળે અર્ધના સ્પષ્ટી કરણ કિંવા એવા જ અન્ય ઉદ્દેશથી જે કેટલાંક ફિપ્પણ (Foot-notes) આપવામાં આભ્યા છે, તે સર્વ અનુવાદકના પોતાના જ હોવાથી તેમની ઉત્તમતા કે અનુત્તમતાનો ઉત્તરદાતા તે છે

જે જગન્નિર્મતા જગદીશ્વરની સુધામયી રૂપાદૃષ્ટિથી આજે આ ‘વિવેકાનન્દ વિચાર-માળા’ ના દ્વિતીય પુષ્પનું નિર્વિદ્ય પ્રકાશન થયું છે, તે જ પ્રમાણે જો સમસ્ત માળા ક્રોધ પશુ પ્રકારના વિદ્ય વિના સત્વર સમાપ્ત થઈ પ્રકાશને પામી ગુર્જર વાયકોના કરક-મળમાં વિરાજતી યાઓ અને તેના યોગે ગુર્જર પ્રજાના હૃદયોમાં જ્ઞાનના પ્રકાશનો નતન પ્રિસ્તાર યાઓ, એવી પરમ શુભ ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરી સર્વસિદ્ધિદાતા પ્રભુનો ચરણોમાં મસ્તક નમાવી હાલ તરત તો લેખિનીને વિશમ આપવાની આત્મા ઇચ્છીશ.

સુખર્ષ આવણુ ચૌહાણ, ૧૯૬૬
તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ રાનિવાર }

કંકુર નારાયણ.

વિષયાનુક્રમણિકા

પાયાંક.	વિષયનામ	પૃષ્ઠ.
રાજયોગ (પૂર્વાર્ધ)	૧-૭૬
મ. પહેલુ. ઉપોદ્ધાત	૩
મ. બીલું પૂર્વ અંગો	૧૫
મ. ત્રીલું માત્ર -	૨૭
મ. ચોથું માનસિક ક્રિયા ચિન્મય પ્રભુ	૪૨
મ. પાંચમું આંતરિક-પ્રણાયામ	૮૧
મ. છઠું પ્રત્યાહાર અને ધારણા	૫૩
મ. સાતમું-ધ્યાન અને સમાધિ	૯૨
મ. આઠમું. યોગતત્ત્વ	૭૩

રાજયોગ (ઉત્તરાર્ધ) પતંજલિનાં યોગસૂત્રો

ઉપોદ્ધાત	૮૦
યોગસૂત્રો-મ. અ યાય-સમાધિપાદ	૮૧
" " દ્વિ. અ-યાય-સાત્ત્વ પાદ	૧૨૨
" " ત્રિ. અ-યાય-વિશ્તિપાદ	૧૬૬
" " ચ. અ-યાય-કૈવલ્ય પાદ	૧૬૨
પરિશિષ્ટ	૨૦૬
યોગમાં આવતા કે.લાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થ	૨૧૪

૨ પ્રેરણાત્મક સંવાદ	૨૧૬-૩૪૦
૩ પંદારી બાબા	૩૪૧-૩૫૫
૪ શ્રીમદ્દિવેકાનંદ સ્વામીનાં પત્રો (પ્રથમ ભાગ)	૩૫૬-૪૪૦
૫ દેવદૂત કાષ્ઠસ્દ	૪૪૧-૪૫૭
૬ વિશ્વના મહાત્ શિક્ષકો	૪૫૮-૪૭૪
૭ રામકૃષ્ણ: તેનું ચરિત્ર અને વચનો	૪૭૫-૪૮૫

श्री विवेकानंद विचारभाषा

द्वितीय पुष्प

રાજ યોગ

—૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ પહેલું

ઉપોદ્ધાત

આ પાત્રું યચ્ચવાવત્ જ્ઞાન અનુભવના આધારથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. જેનું આપણે અનુમાનના નામથી ઓળખીએ છીએ અને જેના યોગે આપણે હુસ્તકથી તે સામાન્ય પર્યન્ત અને સામાન્યથી તે વિશિષ્ટ પર્યન્ત જઈ પહોંચીએ છીએ, તે અનુમાનને પણ અનુભવનો જ આધાર છે. જેને પ્રત્યક્ષ પ્રધોગનું નામ આપવામાં આવેલું છે, તેમાંથી લેકો સહજ ગતિથી સલ કાઢી શકે છે. કારણ કે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રાણીને વિશિષ્ટ અનુભવની સાક્ષી આપે છે. શાસ્ત્રના મનુષ્યો આપણને પ્રત્યેક વાર્તામાં વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ આપતા નથી, કિન્તુ તેમને પોતાને જે જે અનુભવો થયેલા હોય છે, તેમના આધારે તેઓ કેટલાક સિદ્ધાન્તો કરે છે અને તે અનુભવો વિશે વિચાર કરીને બ્યારે તેઓ આપણને તે સિદ્ધિતામાં વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ આપવા માડે છે, તે વેળાએ તે સર્વઆપી માનવી અનુભવની ચોડી ધણી સહાયતા તો લે છે જ. પ્રત્યેક પૂર્ણશાસ્ત્રનો એક મૂળ પાયો હોય છે અને તે સર્વ સાધારણ પાયો સર્વ માનવ જાતિમાં વ્યાપેલો હોય છે. તે એટલો બધો કે, તેમાંથી આપણે સહજમાં સલ કે અસલને તારવી કાઢી શકીએ છીએ. ત્યારે હવે અહીં એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, એવા પ્રકારનો પાયો ધર્મનો પણ છે કિંવા નહિ ? એનું ઉત્તર હું અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ એવી બે રીતિઓથી આપીશ. ધર્મનું સમસ્ત જગતમાં જેવા પ્રકારનું સાધારણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેને જોતાં ભકિત અને શ્રદ્ધારૂપી પાયાપર જ ધર્મ ટોકેલો છે, એમ કહી શકાય. એમ જતાં પણ સઘળા ધર્મો પરસ્પર લડતા જગડતા હોય છે, એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે, કે તેમની ઉપપત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પરંતુ એ ઉપપત્તિઓ પણ શ્રદ્ધાના પાયાપર જ ટકી રહેલી હોય છે. કોઈ કહે છે કે, “ એક પરમેશ્વર અંતરિક્ષમાં બેઠો બેઠો અખિલ બ્રહ્માંડપર પોતાની સંપા ચલાવે છે અને હું એની ખાત્રી આપું છું, માટે તમે બધા તેનામાં વિશ્વાસ રાખો.” એવી જ રીતે હું પણ તમને મારા બોલવામાં વિશ્વાસ રાખવાનો આગ્રહ કરું, તો મારી કલ્પનાઓ પણ તેમના જેવી જ ગણવાની; અને તેનું કારણ જે તમે પૂછો, તો મારાથી કશું પણ બતાવી શકાય તેમ નથી. ધર્મ

અને અધ્યાત્મ વિદ્યાના નામને આજ કાલ જે કલંક લાગેલા દેખાય છે, તેનું એ પણ એક કારણ છે. પ્રત્યેક વિદ્વાન મનુષ્ય એમ કહેતો સાંભળવામાં આવે છે કે, “અહો! જેના નિર્ણય કરી શકાતો નથી, એની ઉત્પત્તિ-સિદ્ધાન્ત-નું ધર્મ એક કિંચિત્ સ્વરૂપ છે. જે તે પોતા પોતાની મનોગમની કલ્પનાઓનો નિશ્ચય કરીને લોકોને ઉપદેશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે” પણ અસારે મારે એ પણ જાણી દેવું જોઈએ કે, ધર્મમાં શ્રદ્ધાનું મૂળ સર્વવ્યાપક કિંવા સર્વ સાધારણ રહેલું હોય છે, અને તેની એ લિજ્જ લિજ્જ ઉપપત્તિઓપર સત્તા પણ હોય છે જુદા જુદા દેશોમાં લિજ્જ લિજ્જ મનુષ્યની જુદી જુદી કલ્પનાઓ હોય છે અને તેમના મૂળમાં જતા તે પણ સર્વવ્યાપી અનુભવના પાયાપર આધારરાખીને રહેલા છે, એમ તત્કાળ આપણને દેખાઈ આવે છે.

પ્રથમ જગતમાના સર્વ લિજ્જ લિજ્જ ધર્મોના આપણે વિચાર કરીએ, તો તેમના બે વર્ગ છે, એમ આપણને દેખાઈ આવશે કેટલાક ધર્મોને ઐશ્વર્યના આધાર છે અને કેટલાક ધર્મો ઐશ્વર્યના આધાર વિનાના છે. જે ધર્મો ઐશ્વર્યના આધારે ચાલનારા છે, તે ધણા જ જળવાન છે અને તેમના અનુયાયી જનોની સંખ્યા પણ ઘણી જ મોટી છે. જે ધર્મો, ઐશ્વર્ય વિનાના છે, તેમનામાંના કેટલાકોના લય થઈ ગયો છે, અને જે થોડા ધણા નવા ધર્મો છે, તેમના અનુયાયીઓ ઘણા જ સ્વસ્થ સંખ્યામાં છે. તથાપિ એમનામાં પણ એક મેળ જોવામાં આવે છે, અને તે એ છે કે, એ ધર્મો જે સત્ય સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરે છે, તે વિશિષ્ટ પુરુષોના અનુભવોનું પરિણામ જ હોય છે. ક્રિષ્ણનું લોકોનું કહેવું એમ છે કે, “પોતાના ધર્મમાં વિશ્વાસ રાખો અને ક્ષણરૂપમાં વિશ્વાસ રાખો; કારણ કે, તે ઈશ્વરનો અવતાર છે. તેને ઈશ્વરનો અવતાર માનો, ઈશ્વરમાં, આત્મામાં અને તેની ઉત્પત્તિમાં વિશ્વાસ રાખો.” “એનું કારણ શું?” એવો જો કોઈને પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તો તેનું ઉત્તર તે એ જ આપશે કે, “ખીજું કંઈ નહિ. પણ કેવળ મારો વિશ્વાસ.” પરંતુ આપણે જો ક્રિષ્ણનું ધર્મના મૂળમાં પ્રવેશ કરીએ, તો તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવે છે કે, એ ધર્મ પણ અનુભવના પાયાપર રચાયેલો છે. ક્રાઈસ્ટે કહ્યું હતું કે, “મેં ઈશ્વર સાથે મેળાપ કર્યો છે” અને શિષ્યો કહે છે કે, “અમે ઈશ્વરને જોગખીએ છીએ.” ઇસાઈ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ એવું જ છે. તેમાં શુદ્ધનો અનુભવ વ્યક્ત થયેલો છે. તેણે પ્રથમ સત્ય વસ્તુઓનો કેટલોક અનુભવ લીધો, તેને તે અનુસર્યો, તેને ઉપભોગ લીધો અને અંતે તેના સર્વ જગતને એક સમાન ઉપદેશ કર્યો, એ જ સ્થિતિ હિન્દુઓની પણ છે તેમના ઐશ્વર્યમાં, ઐશ્વર્ય લખનારા ઋષિઓએ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કેટલાંક સતત્ત્વોને જોગખી લીધા અને તેમનો જ તેમણે ઉપદેશ કર્યો. એથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, જગતમાંના સર્વ ધર્મો એ અમારા સર્વવ્યાપી અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનના-

પ્રત્યક્ષ અનુભવના પાયાપર જ રચાયેલા છે. સર્વ ધર્મશુરુઆએ પરમેશ્વરનું દર્શન કર્યું હતું, તેમણે પોતાના આત્માઓને જોયા હતા, તેમણે પોતાની શાશ્વતતાને આજખી લીધી હતી, તેમણે આગળ ઉપર થનારું લવિધ્ય બણી લીધું હતું અને એ સર્વનો અનુભવ લઇને પછી જ તેમણે તે વિશે જગતને ઉપદેશ કર્યો હતો. હવે અહીં વાંધા એટલો જ છે કે, એમાંના ધણા એક ધર્મોપર-વિશેષે કરીને આ અર્વાચીન કાળમાં-એક વિવેકાણુ આરોપ આપણા સમક્ષ આવીને જોભો રહે છે. તે આગળ એ છે કે, તેમનો તે અનુભવ ચાલતા મન્વંતરમાં સત્ય થઈ શકેલો અશક્ય છે. જો કે આગળના સમયમાં એ અનુભવ હતો, પરંતુ તે ધણા જ યોગીઓને હતો. એટલે કે, જેમણે પ્રથમ ધર્મસ્થાપના કરીને પોતાનાં નામો અજરા-મર કરી મૂક્યાં છે, એવા લોકોને જ એવો અનુભવો થયા હતા. એ અનુભવો આજના કાળમાં સર્વથા લુપ્તપ્રાય થયેલા છે. એટલા જ કારણથી ધર્મનો મૂળ પાયો વિશ્વાસ છે, એમ કહેવું અથવા માનવું મને સર્વથા માન્ય નથી જ. આ જગતમાં જ્ઞાનની કોઈપણ વિશિષ્ટ શાખાથી કોઈપણ એક આનુભવિક વાર્તા બની ગઈ તો પાછી બીજી વાર પણ અવશ્ય તે બનવી જ જોઈએ. કારણ કે, તે અનુભવ લક્ષાવધિ વેળા આગળ પણ આવી ગયેલો હશે અને પાછો પણ તે અનેક વેળા આવરો. એકવાક્યતા એ સૃષ્ટિનો એક સખ્તમાં સખ્ત નિયમ છે અને જે વાર્તા એકવાર બની, તે પુનઃ પુનઃ બનવાનો સંભવ-શક્યતા-હોય છે.

એટલા માટે જ યોગશાસ્ત્રને શીખવનારા લોકો પ્રતિપાદન કરે છે કે, ધર્મ, કેવળ પ્રાચીન કાળના અનુભવોના પાયાપર જ જોભો કરવામાં આવ્યો છે, એમ જ નથી; કિન્તુ તે જ જ્ઞાન અને તે જ અનુભવ પોતામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈપણ મનુષ્ય ધાર્મિક થઈ શકતો નથી. એ પરિપૂર્ણતા કેરીરીતે પ્રાપ્ત કરવી, એનું યોગશાસ્ત્ર શિક્ષણ આપે છે. કોઈએ પણ અનુભવ લીધાવિના ધર્મવિશે વાદવિવાદ કરવો નિષ્ફળ છે. પરમેશ્વરના નામ માટે આટલો બધો મનભેદ, આટલા મોટા ટંટા બખેડા અને આટલી બધી મારા મારી થવાનું કારણ શું? ધર્મશાસ્ત્રના નામમાટે જોટલો રક્તપાત થયેલો છે, તેટલો રક્તપાત ભાગ્યે જ બીજા કોઈપણ કારણોથી થયેલો હશે. એવા લોકો ગતાતુગતિક ન્યાયથી પોતાના પૂર્વજ્ઞની રીતિને અનુસરીને ચાલવામાં જ પોતાના મનનું સમાધાન થયેલું માનતા હતા અને બીજાઓએ પણ એ જ માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ, એવી તેમની દૃઢતર ઇચ્છા રહેતી હતી. એનું કારણ એ કે, તેમણે કોઈ પણ સમયે મૂળનો વિચાર કર્યો નહોતો. આમાં જ્યારે દેખાતો નથી, ત્યારે તે છે, એમ કહેવાનો અથવા પરમેશ્વર પણ અદૃશ હોવા છતાં તેનું અસ્તિત્વ માનવાનો કોઈને પણ શો અધિકાર છે? પરમેશ્વર હોય, તો તે અમારી દૃષ્ટિએ પડવો જોઈએ અને આત્મા હોય, તો તે અમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવવો જોઈએ.

નહિ તો તેનામાં વિશ્વાસ ન રાખવો, એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે. દોષી થવા કરતાં ખુલ્લી રીતે નાસ્તિકતાનો સ્વીકાર કરવો એ વધારે સારુ છે. એક બાબત એ અજ્ઞ કાલના વિદ્વાનોની કલ્પના એવી છે કે, ધર્મ, અધ્યાત્મ વિદ્યા અને પરમેશ્વર વિશેની બધી કલ્પનાઓ સર્વથા અસત્ય છે; અને બીજી બાબત એ આજના અર્ધદર્શન-અડધા શીખેલા લોકોની કલ્પના એવી જેવામાં આવે છે કે, એ વિષયનો ખરેખરો પાયો અથવા આધાર કોઈ પણ નથી. તથાપિ તેનું મૂલ્ય માત્ર એટલા કારણથી જ આંકવાનું છે કે, એના અંગમાં જગતનું કલ્યાણ વરવાળું ઉત્તમ સામર્થ્ય રહેલું છે. પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવાથી મનુષ્યો સુજન થાય છે, નીતિમાન થાય છે અને તેવડે સમાજ ઉત્તમતાથી ચાલી શકે છે. તેમની આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ માટે તેમને આપણે દોષ પણ આપી શકતા નથી કારણકે, તેમને એનું જ શિક્ષણ મળેલું હોય છે કે, બીજા કોઈપણ વિષયમાં ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શબ્દોની વાચાળતામાં જ અખડ વિશ્વાસ રાખવો. શબ્દનો કૌટુંબિક અર્થ એટલે યદ્ય ચૂક્યુ-બધા હેતુઓ સિદ્ધ થઈ જ ચૂક્યા. પરંતુ સર્વથા એમ જ યર્થ શકે ખરું કે? જો એમ જ થતું હોય, તો મારાથી મનુષ્ય સ્વભાવને જરાપણ મદત્ત આપી શકશે નહિ. મનુષ્યને સત્ય જોઈએ અને તેને પોતાને તે સત્યનો અનુભવ જોઈએ, તેના તેના મનમાં પ્રતિબિંબ પડવો જોઈએ, તેણે તેના ઉપયોગ કરવો જોઈએ; તેવો તેના અતઃકરણમાં પ્રકાશ પડવો જોઈએ. એ વિશેનો માત્ર વેદો જ નિશ્ચય કરાવી શકે એમ છે. વેદોના વિજ્ઞાનથી સર્વેસર સરાયોનો ઉચ્છેદ થઈ શકે છે. અધ્યાનાંધકારનો લય થાય છે અને બધી કુસ્તિત કલ્પનાઓ સુધરી જાય છે. વેદો કહે છે કે, “હે મૃત્યુ લોકનાં બાળકો! અને અનુચ્ચ લોકોમાં રાત્રી વ્યવહારનારો! તમારા માટે પણ એક માર્ગ છે. આ અધકારમાંથી મુક્ત થવાની તમારા માટે પણ એક મુક્તિ છે. તે એ કે, આ અંધકારથી જ અતીત* છે તેને જોવો. એ માટેનો એ વિના બીજો માર્ગ જ નથી.”

રાજયોગ શાસ્ત્ર, મનુષ્ય જાતિને તેના ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચવામાટેના આનુભવિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલો માર્ગ બતાવી દે છે. કોઈપણ શાસ્ત્રની માહિતી મેળવવા માટે એક દરાવેલા માર્ગની આવશ્યકતા હોય છે. આપણી જ્યોતિ શાસ્ત્રી બનવાની ઇચ્છા હોય અને આપણે જ્યોતિષ જ્યોતિષ કરીને જૂઓ મારતા રહીએ, તેથી કાંઈ આપણને જ્યોતિર્માનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. રસાયન શાસ્ત્રનું પણ એમ જ છે. એનો પણ આપણે કોઈ એક નિયમ-માર્ગ લેવો પડે છે. આપણને રસાયન શાળામાં જવું જોઈએ છે, જૂદા જૂદા પદાર્થો લેવા જોઈએ, તેમનું મિશ્રણ કરવું જોઈએ, તેમનો મેળાપ થવો જોઈએ અને તેમના

પ્રયોગો કરી જોવા, ઇલાદિ કાર્યો કરવાથી જ રસાયન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળી શકે છે. આપણી જ્યોતિષી બનવાની ઇચ્છા હોય, તો વેધશાસ્ત્રમાં જવું જોઈએ, દુર્જીન લેવી જોઈએ અને ગ્રહો તથા ઉપગ્રહોના વેધ લેવા જોઈએ, તો જ આપણે જ્યોતિષ: શાસ્ત્રી બની શકીએ છીએ. પ્રત્યેક શાસ્ત્ર પોતપોતાના ખાસ માર્ગો ધરાવે છે. હું તમને મારાં હજારો વ્યાખ્યાનો સંભળાવીશ, પણ તેમના યોગે પ્રથમ તે માર્ગોનો અભ્યાસ કર્યા વિના તમારાથી ધાર્મિક ચર્ચ શકાશે નહિ. સર્વ દેશમાંના તત્ત્વવેત્તાઓ, સાધુઓ, મહાત્માઓ, વિરક્તો અને જગતના કલ્યાણવિના બીજું જેમનું કર્તવ્ય નથી એવા સર્વ સત્પુરુષોનો સાર્વકાલિક એ જ સિદ્ધાન્ત છે. સાધારણ જ્ઞાનથી જે અનુભવ મળે છે, તેના કરતાં કેટલાક ઉચ્ચ પ્રકારના અનુભવો પોતાને મળેલા છે, એમ તેઓ વ્યક્ત કરે છે અને આપણને તેની પ્રતીતિ કરાવી આપવાને પણ તૈયાર હોય છે. તેઓ આપણને કહે છે કે, ઉક્ત માર્ગે વિચારીને સત્ત્વ અભ્યાસ કરો અને તેમ કરવા છતાં પણ જે એ ઉચ્ચ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોના તમને અનુભવ ન થાય, તો જ “આમના યોગ્યતામાં કંઈ પણ તથ્યાંશ નથી.” એમ કહેવાના તમે અધિકારી થશો. પરંતુ એ પ્રયત્ન કરવા પહેલાં જ તે સત્સિદ્ધાન્તને દૂષિત માનવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. અર્થાત્ એ મહાપુરુષોએ બતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે પ્રમાદવિના અભ્યાસ કરવો જોઈએ; એટલે અનુભવનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ પડશે.

આપણે હમેશા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે સાધારણ નિયમોના આધારે જ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને તે નિયમો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોના પાયાપર રચાયેલા હોય છે. પ્રથમ સત્ત્વ વાર્તાઓને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ અને ત્યાર પછી સર્વ સાધારણ નિયમો બાંધીએ છીએ અને સિદ્ધાન્ત અથવા તત્ત્વ જે કંઈ પણ કાઢવાનું હોય છે, તે વળી તેથી પણ પછી કાઢીએ છીએ. અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયાવિના મનનું, મનુષ્યના અંતઃસ્વભાવનું અને વિચારોનું જ્ઞાન કદાપિ ચર્ચ શકતું નથી. બાકી જગતનું સત્ત્વ જોતું ધણું જ સહેલું છે, જગદર્થના પ્રત્યેક વિષયનો અનુભવ લેવાનાં હજારો સાધનો પણ છે. પરંતુ અંતર્વિશ્વમાંના-અંતઃકરણમાંના-સદ્ગુણોમાંના-અદૃશ્ય વ્યાપારમાંના-રહસ્યને જાણવાના કાર્યમાં સહાયતા કરી શકે, એવું આપણા પાસે કાઠપણ સાધન નથી. તો પણ સત્ત્વશાસ્ત્ર સમજવા માટે તે સાધનો આપણે જોવાં જોઈએ, એ આપણે જાણીએ છીએ. શાસ્ત્રના પ્રત્યેક ભાગને સારી રીતે સમજી લીધાવિના કેવળ ઉપપત્તિથી જ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવું, એ ઘણું જ કઠિન વિષય છે. અને તેથી જ અનાદિ કાળથી જે યોગોક્ષિએ અનુભવ લીધેલો છે, તેમને બાદ કરીને બાકીના બધા આનસિક શાસ્ત્રવેત્તાઓને જોઈએ તો તે સર્વ પોતપોતામાં સદા સર્વદા ઝગડતા જ જોવામાં આવે છે.

રાજ્યોગશાસ્ત્ર, મુખ્યત્વે કરીને અંતઃસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ વ્યાપારનું અવલોકન કરવા માટેનું સાધન આપવાની કબૂલાત કરે છે અને તે સાધન મન જ છે. મનની એકાગ્રતાના સામર્થ્યને યોગ્ય રીતિથી મળે લગાડ્યું અને અંતર્વિદ્યપ્રતિ-સૂક્ષ્મસૃષ્ટિપ્રતિ વાળ્યું, એટલે તે મનનું જ પૃથક્કરણ કરે છે અને આપણને સસ વિષયનો પ્રકાર દેખાડે છે. મનની શક્તિઓ પ્રકાશકિરણો પ્રમાણે જ વિકાસને પામે છે. એ શક્તિઓ એકત્ર થઈ,* એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ સુખમ દેખાય છે. આપણા પાસે જે જ્ઞાનનો ઝરા છે, તે એટલો જ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય જડસૃષ્ટિમાં અને સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં તેના ઉપયોગ કરી લે છે, પણ માનસશાસ્ત્રવેતા તો તેના માત્ર સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં જ ઉપયોગ કરે છે અને તેમ કરવામાં ધણાજ મોટા અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય છે. આપણી બાહ્યાવસ્થાથી આપણને બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ ધ્યાન આપવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવેલું હોય છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં આપણું જરા પણ ધ્યાન હોતું નથી. એથી જ આપણામાંના ધણાકોના અંતર્યયંત્ર-રચનાને જોવાના સામર્થ્યનો લોપ જ થઈ ગયેલો હોય છે. મનને અંતર્યુષ્ય કરતું, તેને બહાર જતું એટકાવવું અને તેના સકળ સામર્થ્યને એકત્ર કરીને તેના મનપર પ્રયોગ કરવો-તે પણ એવી રીતે કે, તે પોતાના શુદ્ધ ધર્મને ઓળખી શકે, પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે અને તેના પ્રત્યેક ધર્મની તેને માહિતી થાય, એ ધણું જ દ્વિન કાર્ય છે. તથાપિ, ઠાકપણ વિષયની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી પ્રાપ્તિ કરવાનો માત્ર એ એટલો જ માર્ગ છે.

૧ હવે એવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ શો ? એવો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે. એનો સર્વથી મોટો ઉપયોગ એ છે કે, જ્ઞાન પોતે જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ ફળ છે અને તેથી વધારે લાભ એ છે કે, તે આપણાં સર્વ દુઃખોનો લય કરી નાખે છે. મનુષ્ય ન્યારે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરે છે અને પ્રત્યેક મનુષ્ય નિરખીને જુએ છે, ત્યારે દેટલીક વસ્તુઓ કદાપિ નષ્ટ થતી નથી, દેટલીક વસ્તુઓ સ્વભાવથી જ અખડ, પરિપૂર્ણ અને ઉન્નતવળ હોય છે, એમ તેના જાણવામાં આવી શકે છે અને એમ થયું એટલે પછી તેને દુઃખ પણ થતું નથી અને શોક પણ થતો નથી. સર્વ દુઃખો ભીતિ અને મનમાં ઇચ્છાના અસમાધાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યનો જો એવો નિશ્ચય થઈ જાય કે, “હું કદાપિ મરવાનો જ નથી,” તો પછી તેને મરણની ભીતિ યશ નાદિ અને આપણે પરિપૂર્ણ છીએ, એવો જોનો નિશ્ચય થઈ ગયો, એટલે પછી તેના મનમાં પોકળ ઇચ્છાઓ ઉપજતી નથી, એ ઉભય વાર્તાઓની સિદ્ધિ થઈ

* મેન્નીફાઈન ગ્લાસમાં સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થયાં, એટલે તત્કાલ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે; અને એ જ દર્શાવે મનને સાચી રીતે જાણ પડે છે.

કે દુઃખ નામ માત્રને પણ રહેતું નથી. પછી તે દેહસ્થ હોય, તો પણ તેને તો બ્રહ્માનંદનો જ ભાસ—અનુભવ થયા કરે છે.

એ જ્ઞાન મેળવવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે. તેને એકાગ્રતાના નામથી જોળખવામાં આવે છે. રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓ પોતાના કારખાનામાં, પોતાના સર્વ મનોસાહેબને એકત્ર કરીને જે પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતા હોય છે, તેમાં પોતાની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરે છે અને ત્યારે જ તેઓ તેમાંના ગુણ રહસ્યને જાણી શકે છે. જ્યોતિષી પોતાના મનના સર્વ ભાવોને એકત્ર કરીને દૂર્જાનિદારા તેમની આકાશમાં સ્થિરતા કરે છે, એટલે જ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા ધ્રુવાદિ તેને પોતાની ગ્રમતાનું જ્ઞાન આપે છે. હું જે વિષય વિશે આપસ-મક્ષ અત્યારે બોલું છું, તેમાં જો મારાથી મારા સર્વ વિચારોનો એકાગ્રતાથી સંગ્રહ કરી શકાય, તો તમારા મનમાં હું વિશેષ આધાત કરી શકું. એ તો નિર્વિવાદ જો અને તમે પણ જેમ જેમ અધિક ધ્યાન પરાયીને મારું બાપણુ સાંભળશો, તેમ તેમ મારા કહેવાના ભાવાર્થને તમે અધિક સ્પષ્ટ રીતિથી ગ્રહણ કરી શકશો.

જ્ઞાનના સમરત વિષયો મનઃસામર્થ્યની એકાગ્રતા વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? વિશ્વ પોતાના રહસ્યને આપણા સમક્ષ વ્યક્ત કરવાને સદા સર્વદા તત્પર હોય છે. માત્ર તેને એક બરાબર લાગે, એવો તમારો આપણે લગાવવો જોઈએ. એ તમારો લગાવવાનું બળ અને ધૈર્ય માત્ર એકાગ્રતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યના મનઃસામર્થ્યની મર્યાદા નથી. અધિક એકાગ્રતા એટલે કોઈ પણ વિષયમાં અધિક પ્રવેશ કરવો અને અધિક પ્રવેશ થવો, એ જ સર્વ કાર્યસિદ્ધિનું સત્ત્વ અને અમૂલ્ય રહસ્ય છે.

બાહ્ય વસ્તુમાં એકાગ્રતા થવી ઘણી જ સરળ છે; કારણ કે, આપણું મન, સ્વાભાવિક રીતે બહાર જ નીકળતું—વિચરતું હોય છે. પરંતુ ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર કિંવા અધ્યાત્મવિદ્યા, જેવા પદાર્થોમાં જોનાર અને જોવાની વસ્તુ, એ બન્ને એક જ હોય છે. સંક્રમતત્ત્વ—કિંવા અંતઃસ્થ વસ્તુ તે કંઈ ? મન પોતે જ. એ મન વિશેનો અભ્યાસ કરવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે; અને તેથી મન પોતે જ મનનો અભ્યાસ કરે છે. મનની એક શક્તિ આપણા જાણવામાં છે; અને તેને જ ચિંતન અથવા તો મનનના નામથી જોળખવામાં આવે છે. હું તમારા સાથે બોલતો હોઉં છું અને તે જ વેળા એકાદ જીજ્ઞાસુ મનુષ્ય બાજુમાં ઉભો રહીને જાણે તે સાંભળતો હોય તેવી રીતે મારું બાપણુ હું પોતે પણ સાંભળતો હોઉં છું અને કેટલાક વિચાર પણ કરતો હોઉં છું અર્થાત્ આપણે એક જ સમવાયગ્રંથે કરીને કાર્ય પણ કરીએ છીએ અને વિચાર પણ કરીએ છીએ. એ જ ક્ષણે આપણા મનનો એક બીજો અંશ બાજુએ ઉભો રહીને આપણે શું વિચાર કરીએ છીએ, તે જોયા કરે છે. મનઃસામર્થ્યની એકા-

મતા કરીને તેને મન પ્રતિ જ વાળી, એટલે સૂર્ય કિરણોના વિકસિત થવા પૂરે જ જેવી રીતે અંધારામાંની વસ્તુઓ પોતાની મેળે જ દેખાવા મળે, તેવી જ રીતે એકાગ્ર ધ્યેયન મન આપણામાંનાં ગૂઢ ઉષ્ણને બહાર કરી બતાવે છે. એટલે શ્રદ્ધાનો ભાવાર્થ ગો છે, તે આપણે જાણી શકીએ છીએ. ખરી શ્રદ્ધા, તેજ ખગેધર્મ. આપણે આપણા પોતામાં જ જોવા લાગીએ છીએ કે, આત્મા છે કે નથી ! આયુષ્ય માત્ર બે દિવસનું જ કે કિંવા સાશ્વતનું છે ? જગતમાં પર-મેશ્વર છે કે નહિ ? આ બધા પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપણને એકાગ્રતા કરી આપે છે રાજયોગ જે શિક્ષણ આપે છે, તે એ જ છે. મનની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી ? આપણા મનમાંથી સત્ય વાતોંઓ કેવી રીતે શોધી કાઢવી ? તેમના શોધના આધારે સર્વ સાધારણ નિયમો કેવી રીતે બાધવા । અને તેથી આપણા સિદ્ધાન્તને કેવું સ્વરૂપ આપવું એ સર્વને જાણવું, તે રાજયોગના શિક્ષણનું ફળ છે. એટલા માટે જ રાજયોગ તમારો ધર્મ કયો છે ? એવો પ્રશ્ન જ કરતો નથી નાસ્તિક હો, આસ્તિક હો, ચટ્ટી હો, ક્રિશ્ચિયન હો કે બૌદ્ધધર્મી હો, કાષ્ઠપણુ મનુષ્ય પ્રાણી હોય એટલે ધણુ પ્રયેક મનુષ્ય પ્રાણીને ધર્મનો શોધ કરવાનું સામર્થ્ય છે અને તેના અધિકાર પણ છે. પ્રયેક મનુષ્ય પ્રાણીને કારણુ શુ ? એ વિશે વિચાર કરવાનો અધિકાર છે અને તે જો થોડો પણ શ્રમ કરે, તો તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર તે પોતે જ પોતાને આપી શકે, એટલો સમર્થ ધર્મ શકે છે.

એથી આપણે જાણીએ શકીએ કે, રાજયોગના અભ્યાસીને વિશ્વાસની કિંવા શ્રદ્ધાની કાષ્ઠપણુ આવશ્યકતા નથી પોતાને પોતાની જ વ્યાસ્ર્થી આગળ ન ચઢે હોય, આ સૂરી વિશ્વાસ વ્યર્થ છે. રાજયોગ શીખવે છે, તે માન એટલું જ છે પોતાને ઉભા રહેવા માટે સત્ય કાષ્ઠ લાકડીનો આધાર માગતું નથી જાગૃત અવસ્થામાં ખરેખર જે બનાવો બને છે, તેમને સિદ્ધ કરવા માટે સ્વપ્ન કિંવા કલ્પનાનો પૂરાવો જોઈએ, એમ તમે કદાપિ કહેશો ખરા કે ? કદાપિ નહિ રાજયોગનો અભ્યાસ લાગ્યા કાળ સૂચી કરવો જોઈએ છે અને તેમાં સતત પરિશ્રમની આવશ્યકતા હોય છે. એના અભ્યાસમાં શારીરિક અભ્યાસનો પણ એક ભાગ છે, પરંતુ મુખ્ય ભાગ માનસિક અભ્યાસનો છે. થોડોક વિચાર કરવાથી, આપણા શરીર સાથે મનનો કેવો નિકટનો સબ્ધ છે, એ આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. મન, તે દેહનો એક શ્રેષ્ઠભાગ છે અને તે દેહમાં સત્તા ચલાવે છે, એમ આપણે માનીએ, તો તેવી જ રીતે દેહ પણ મનપર સત્તા ચલાવે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે શરીર જો વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, તો મન પણ વ્યાધિમાં જ હોય છે. શરીર જો નિકાપ હોય, તો મનપણુ નિકાપ અને બલવાન હોય ॥ શરીર શુબ્ધ થયું એટલે સાથે મન પણ ખજાજાની જાય ॥ અને મનમાં ખજાજાટ થયેલો હોય છે, તે વેળાએ શરીરમાં પણ વિસ્ફાલ ધર્મ જાય છે.

બહુધા મનુષ્યનું મન પણ શરીરની સત્તા તળે જ હોય છે. એથી જ તેને અગત્ય દયા ધણી જ થોડી હોય છે. ધણા મનુષ્યો-આપ કૃપા કરીને મને લામા દરસો-પશુઓ કરતાં ધણા જ થોડા લિંગ હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ એવાં અનેક ઉદાહરણો છે કે, જેમાં મનુષ્યના મનની સત્તા નીચ પ્રકારના પશુઓ કરતાં કાંઈ પણ વધારે હોતી નથી. આપણા મન પર આપણો અધિકાર ધણો જ થોડો હોય છે. એથી એ સત્તાને વધારવા માટે અને મન તથા દેહમાં રાખવા માટે આપણને કેટલીક શારીરિક સહાયતાની આવશ્યકતા હોય છે જ અને શરીર પર પૂરેપૂરી સત્તા ચાલવા લાગી, એટલે પછી આનંદ મનને કાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકાય છે. મનોધારણાના યોગે મનને કાળમાં લાવી શકાય છે; તેની પાસેથી આપણી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય લઈ શકાય છે અને ઇચ્છા પ્રમાણે તેની એકાગ્રતા પણ કરી શકાય છે.

રાજયોગના મત પ્રમાણે આ સમસ્ત વિશ્વ-દશ્ય વિશ્વ-તે અદશ્યના કિંવા સૂક્ષ્મનો વિસ્તાર છે. સૂક્ષ્મ તત્ત્વ તે નિલેનું કારણ છે અને જડ અથવા દશ્ય તે તેનું કાર્ય છે. તેથી જ દશ્ય જગત તે કાર્ય અને સૂક્ષ્મ તે કારણ છે. અર્થાત્ દશ્ય શક્તિ તે માત્ર જડભાગ છે અને સૂક્ષ્મ શક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. એ જેને મળે છે અને જેને એનો ઉપભોગ કરતાં આવડે છે, તેના તાબામાં આખું વિશ્વ આવી ગયું, એમ જ સમજવાનું છે. યોગી પોતાને આખા વિશ્વ પર સત્તા ચલાવનારા પ્રભુ કરતાં કાંઈ ન્યૂન સમજતો નથી. જેને આપણે વિશ્વના નિયમો કહીએ છીએ, તેમનો પણ જ્યાં અધિકાર ચાલતો નથી, એવા સ્થાને તે પહોંચેલો હોય છે, અને હાં તેને આ સર્વથી જ પર પદાર્થ છે, તેની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે. તે દશ્ય અને અદશ્ય ઉભય વિશ્વનો સ્વામી થાય છે. સૃષ્ટિને પોતાની સત્તામાં લાવવી, એનું જ નામ મનુષ્યની સુધારણા છે.

લિંગ લિંગ લોકોની રીતિઓ પણ લિંગ લિંગ હોય છે. કેટલાકોને અભિપ્રાય એવો હોય છે કે, દશ્ય જગતમાં સત્તા હોવી જોઈએ અને કેટલાકોની એવી માનીનતા થયેલી હોય છે કે, અદશ્ય જગતમાં અધિકાર હોવો જોઈએ. એ નિયમને અનુસરીને જ મનુષ્ય જાતિમાંના કેટલાકોને દશ્ય ભાગ પર સત્તા ચલાવવાની ભાવના હોય છે અને કેટલાકોને અદશ્ય ભાગમાં અધિકાર ચલાવવાની ઇચ્છા હોય છે. કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે, સૂક્ષ્મમાં આપણો અધિકાર થયો, એટલે સર્વ વસ્તુઓ હસ્તગત થઈ જાય છે. કેટલાકોનું માનવું એમ પણ છે કે, જડમાં આપણો અધિકાર જામ્યો કે, સર્વ વસ્તુઓ આપણી ધર્મ ચૂકી, પણ અંતે વિચાર કરતાં એવો જ સાર નીકળે છે કે, એ જન્મે અભિપ્રાયો ખરા છે; કારણ કે, મૂળમાં સૂક્ષ્મ અને જડ એ ઉભયનો અભાવ છે. દશ્યાદશ્યાં એ બેદ સર્વથા કાર્પનિક જ છે-ખરી રીતે જોતાં એનું અસ્તિત્વ જ નથી. જડાભિમાની અને સૂક્ષ્માભિમાની પોત-

પોતાના કર્મમાર્ગજ્ઞાનના શિખરે પહોંચ્યા, એટલે તેઓ । એક સ્થાને મળવા જ નોંધ્યો. જેવી રીતે કોઈ વૈદ્યનું જ્ઞાન સર્વથા શિખરે પહોંચ્યું, એટલે તેનો અધ્યાત્મ વિષયમાં મેળાપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાનીને પણ જણાઈ આવે છે કે, જેને તે જડ અને મન ના નામથી ઓળખતો હતો, તેમાં રહેલો ભેદ શાશ્વત નથી. સર્વ શાસ્ત્રોની ગમન દિશા અને નિર્ધારિત સ્થાન વાસ્તવિક રીતે જોતાં એક જ હોવાનું જણાઈ આવે છે. તે એવી રીતે કે, આ સમસ્ત અનત વસ્તુઓ મૂળ એક જ વસ્તુમાંથી બનેલી છે. તે એક જ (વસ્તુ) અને કલ્પથી વાસ્તવ્ય કરે છે. રાજયોગ, અતર્વિશ્વમાં પ્રવેશ કરીને સુદૃઢ સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને તે દ્વારા દસ્ય તથા અદૃશ્યપર એક સરખી સત્તા અધાવવાનું કહે છે. એ પ્રયત્ન પ્રાપ્તિનું કાળથી થતો આવ્યો છે અને હિંદુસ્તાનનો તો એ એક મજબૂત કિલ્લો જ બની રહેલો છે. બીજાં રાષ્ટ્રોએ પણ એ વિશે ખટખટ કરી હતી. ખાશ્ત્રાત્મ લોકોને તો એ વાત મનવાદ જેવી જ લાગે છે અને તેથી જે વોઢા એ અભ્યાસમાં અટક થયા હતા, તેમને એટલી અથવા જાદૂગર જણીને તેમને ઉભાને ઉભા બાળી નાંખવામાં અને કાર મારવામાં પણ તેમણે પાછું વાળીને જોયું નથી અને હિંદુસ્તાનમાં તો એ વિદ્યા, અનેક કારણોથી, જ્ઞાનની સંકેતે નેહુ ટકા જેટલી જેમણે ધૂળ ધાણી કરી નાંખેલી છે અને જેઓ સર્વદા એને ગુપ્ત રાખીને તેની બીતિ દેખાડવાનો જ પ્રયત્ન કરનારા છે, એવાઓના આશયમાં જ જમ પડેલી છે. પરંતુ એ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કળ્તાં પણ અર્વાચીન કાળમાં આજકાલ શુરુ અને ધર્માધ્યક્ષના નામથી પોતાને ઓળખાવનારા જે લોકો પ્રકાશ-અસિદ્ધિમાં આવેલા છે, તેમણે તો એ યોગશાસ્ત્રની ઘણી જ ખરાબ રીતે મિટ્ટીપત્તી કરી નાખી છે. કારણ કે, પૂર્વે કહેલા લોકો તો એનું થોડું ઘણું રહસ્ય પણ જાણે છે, પરંતુ આ વિધાતક મનુષ્યોને એ વિદ્યાના કિચિત્ અશનું પણ જ્ઞાન છે નહિ.

એ યોગપદ્ધતિમાં જે ગુપ્ત અને રહસ્ય રહેલું હોય, તેને એકદમ કાઢી નાખવું નોંધ્યો. આયુષ્યમાં મુખ્ય વસ્તુ સક્રિય છે. એટલા માટે ધર્મમાં, બીજા કોઈ પણ વસ્તુઓ પ્રમાણે અસક્રિયતા ઉપજાવનારા કોઈ પણ લાગ હોય અને તે આપણને ક્ષીણ કરતા હોય, તો તત્કાળ તેમનો ત્યાગ કરવો નોંધ્યો. તેમનાથી આપણું કોઈ પણ કર્તવ્ય નથી. સર્વ વસ્તુઓને ગુપ્ત (ગોપ્ય) રાખવાથી મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં ક્ષીણતા આવી જાય છે. એવી રીતિઓથી જ એ યોગશાસ્ત્રનો કેટલોક નાશ થઈ ગયો છે. છતાં પણ સર્વ શાસ્ત્રોથી એ એક મહત્ત્વ શાસ્ત્ર છે. યોગશાસ્ત્રના પ્રચલિત ચલાનો કાળ ૪૦૦૦ વર્ષોથી પણ પૂર્વનો છે. તે મેળાએ બારનવર્ષમાં યોગનું ઉત્તમ રીતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તેનું પ્રતિપાદન કરાતું હતું અને તેનો અનુલભ પણ દેખાડવામાં આવતો હતો. પરંતુ આશ્વર્પની વાત તો

એ છે કે, આધુનિક અનેક ટીકાકારો એના સમઘમા ઘણી જ મોની મોટી ભૂલો કરે છે. એ વિષયનો લખનાર જેટલો જૂનો હોય, તેટલો તે વધારે સચુકિતક હોય છે. હમણાના સમ્યા-બદ્ધ લેખકો એના ગુણત્વવિશે જોષ્ટ્યે તેમ જોત્યા કરે છે એવી રીતે એ વિદ્યાને ગુણ રાખનાગ જે થોડાક લોકો છે, તેમના જ હાથમા એ યોગશાસ્ત્ર જઈ પડ્યું છે તેઓ, એ શાસ્ત્રની સર્વ ચક્રિતએને માત્ર પોતામાજ રાખવાના હેતુથી, એનાપર ક્વિસનો પ્રખર પ્રકાશ અને ચિંતનના કિરણો પાડવાને બદલે આચ્છાદન નાખીને દાઢી રાખવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો કરે છે.

હું જે કહેવાનો છું, તેમા ગુણ જેવું કાંઈ પણ નથી. હું જે થોડું ધણું સમજી શકું છું, તેજ હું તમને સહજાવું છું ત્યા સૂધી હું એના કારણો બતાવી શકીશ ત્યાસૂધી બતાવીશ, પણ ત્યાજે હું પોતે જ સમજતો અટકીશ, સારેહુંમથોમા આમ આમ કહેવું છે, એટલો જ હવાલો આપીશ અધન્યાયથી વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી જ કાંઈ પણ વિષયનો આપણે પોતાના મનથી વિચાર કરીને જ નિર્ણય કરવો જોઈએ આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને અમુક બનાવો બને છે કિંવા નહિ, તે જોડું જોઈએ જ અધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસનો જેવી રીતે આપણે આરભ કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે આ શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમા ગુણ કિંવા અનર્થકારક કશું પણ નથી, ત્યા સૂધી એ સત્ય છે, ત્યાસૂધી જાહેર રસ્તામા અને ઘોળે દહાડે આનદથી એનું પ્રતિપાદન કરવું એને છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ અનર્થનો સહવ ધારી શકાય છે.

પ્રથમત સમસ્ત રાજયોગની જેના પાયાપર રચના કરવામા આવેની છે, તે સાંખ્ય શાસ્ત્રની પણ હું થોડી ઘણી માહિતી આપીશ એ શાસ્ત્રના મત અનુસાર જ્ઞાન થાય છે, તે અવયવોદ્વારા થાય છે ઉદાહરણાર્થ —નેત્રો, જ્ઞાનને ધન્દ્રિયોપર્યન્ત પહોંચાડે છે, ધન્દ્રિયો તેને મનપર્યન્ત લઈ જાય છે અને મન શુદ્ધિ સૂધી પહોંચાડે છે સાથી તે જ્ઞાન પુરુષ (આત્મા)નું પ્રદહ્યુકરે છે અને પછી કાંઈપણ આજ્ઞા કરવાની હોય, તે કરે છે એવી રીતે ધતર જ્ઞાન પણ પાયરી પાયરીથી જ પ્રાપ્ત થાય છે પુરુષને બાલ કરતા સર્વ ધન્દ્રિયો જડ છે પરંતુ મન દૃશ્ય પદાર્થો કરતા ઘણા જ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું બનેલું છે મન જે તત્ત્વોનું બનેલું છે, તે તત્ત્વો જડ થઈ શકે છે, ને તે જડ થાય એટલે તેને તન્માત્રાના નામથી જોળખવામા આવે છે અને એના કરતા પણ વધારે ઘટ થતા તેને દૃશ્યાકારની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સપૂર્ણ જડ બની જાય છે એ જ સાંખ્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય તત્ત્વ છે એથી શુદ્ધિ અને બહારના જડતત્ત્વના ભાગમા માત્ર એક જ પગથિયાનું અતર રહે છે પુરુષ (આત્મા) એ જ કેવળ શાશ્વત વસ્તુ છે મન એક આયુધ છે અને તેને આત્માએ પોતાના હસ્તમાં ધારેલું છે એ દ્વારા આત્મા આ બાલ

જગનના પદાર્થોનું મદલું કરે છે. મન વારંવાર ચંચલ થાય છે અને તેમાંથી તરંગો ઉદ્ભવે છે. તે એક ઇન્દ્રિયોને અથવા અનેક ઇન્દ્રિયોને ચોંટી રહી શકે છે, અથવા છોડી શકે છે. ઉત્તર-દરશ્યાર્થ:-હું જો પડિપાળના ટોઢાંઓને ખાનપૂર્વક સાંભળતો રહું, તો નેત્ર ઉધારાં છતાં પણ બીજી વસ્તુને હું જોઈ શકીશ નહિ. એથી એ વેગાએ મારું મન શ્રવણેન્દ્રિયને તાબે થયેલું હતું-નેત્રેન્દ્રિયની સત્તામાં નહોતું, એ ગપટ જણાઈ આવશે. એવી રીતે મન, પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં એક એકવાર લીન થઈ શકે છે. મનમાં આપણામાં પ્રવેશ કરીને અંતર્ગત વ્યવસ્થા જોઈ લેવાની શક્તિ રહેતી છે. એ અંતર્ગત-જાણવાની શક્તિ-જ યોગીએ મેળવવાની હોય છે. પોતાની એકાગ્ર શક્તિઓને એકત્ર કરીને તેમના અંતઃગ્રાવેશ કરાવી અન્તરમાં શુ થાય છે, તેને તે રોપી કાઢે છે. એ માત્ર વિશ્વાસથી જ ખરું માનવાનું છે, એમ નથી: કિન્તુ કેટલાક તત્ત્વવે-ત્તાઓએ જ એના રક્ષક કરેલા છે. આધુનિક કાળના શરીરશાસ્ત્રવેત્તાઓ આપણને કહે છે કે નેત્રા, એ કાર્ષ્ણ્યેન્દ્રિયો નથી, પરંતુ દર્શનેન્દ્રિયો છે તે મસ્તિષ્કમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં જ છે અને બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ એવી જ રીતે છે. મસ્તિષ્કની રચના જે પદાર્થોથી થયેલી છે, તે જ પદાર્થોની એ ઇન્દ્રિયો પણ બનેલી છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર પણ આપણને એ જ કહે છે. પણ એકનું કહેવું શારીરિક પક્ષનું છે અને બીજાનું કહેવું માનસિક પક્ષનું છે. છતાં પણ બન્નેનું કહેવું એક જ પ્રકારનું છે. આપણે તો તેનાથી પણ પેલી બાજુએ-પર પ્રદેશમાં-જવાનું છે. એ સર્વ વસ્તુઓને જોઈ શકાય અને તેમને જાણી શકાય, એવા ઉત્તમ જ્ઞાનની સ્થિતિ મેળવવા માટે જ યોગી પ્રયત્ન કરતો હોય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે? તેને મન કેવી રીતે મદલું કરે છે? તે સહ શુદ્ધિમાં કેવી રીતે વળે છે? અને તે તે પુરુષને કેવી રીતે આપે છે? હસાદિ વાર્તાઓ યોગથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પ્રત્યેક શાસ્ત્રને કેટલીક સિદ્ધતા તો જોઈએ છે જ. પ્રત્યેક શાસ્ત્રનો એક નિયત માર્ગ હોય છે અને તેમાં વિચરવા વિના આપણને તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ જ નિયમ રાજયોગને પણ લાગૂ પડે છે.

બીજી વસ્તુઓ પ્રમાણે અન્ન માટે પણ કેટલાક નિયમોની આવશ્યકતા છે. આપણે જે અન્ન ખાતું તે એવું હોવું જોઈએ કે, જેના યોગે આપણું મન અત્યંત પવિત્ર થાય. પરંતુ સમદાહ્યમાં જતાં આપણે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જોઈ શકીએ છીએ. હસ્તી, એક મહાન અને પ્રચક્ર પ્રાણી છતાં પણ ઘણા જ શાત્ર અને સ્થિર જોવામાં આવે છે અને સિદ્ધ તથા વ્યાધના પાંજરામાં દૃષ્ટિપાત કરતાં તે પ્રાણીઓને એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્વસ્થતા નથી, એમ દેખાઈ આવે છે. એથી અમ્મના યોગે સ્વભાવમાં કેટલી બધી બેદ પડી જાય છે, એ આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. આપણા શરીરમાં જે જે શક્તિઓ આવે છે, તે સર્વ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. આપણે

ઉપોપદ્ય કરવા માંડીએ કે, પ્રથમ આપણું શરીર સૂકાવા માટે છે અને તેનું માનસિક શક્તિઓમાં પણ પરિણામ થાય છે. પ્રથમ તો સ્મરણ શક્તિ બીજું આપણાથી વિચાર કરી શકતા નથી અને અન્તે ચિન્તન કરવા નાશ થાય છે. માટે આપણે ખાદ્યને ઊંચે, તે અન્ન કેવું છે અને તે કેવું હોય તે જાણીએ, અન્ન પ્રથમ ચિન્તા રાખવી જોઈએ. આપણામાં પૂરેપૂરી શક્તિ આવી જાય અને આપણો અભ્યાસ સારી રીતે આગળ વધે, એટલે પછી એ વિષયની વધારે ચિન્તા રાખવાની આવશ્યકતા નથી. શેષો વાળો હોય, તે વેળાએ તેની આસપાસ ક્યારે હોવો જોઈએ, નહિ તો તેના નાશ થઈ જાય છે. પરંતુ તે જ્યારે વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે વેળાએ ક્યારાને ખોદી કાઢવામાં આવે છે. એવી જ રીતે સર્વોત્તમ પરિ અનુભવ થયો, એટલે આપણામાં બક્ષવતા આવી ગઈ, એમ સમજવાનું છે.

યોગીએ એક, આરામ ક્રિયા શરીર કંચેલના અતિરેકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. યોગીએ ઉપોપદ્ય કરવાં નહિ ક્રિયા શરીરનું દમન પણ ન કરવું. જે એમ કરે છે, તે યોગી થઈ શકતો નથી, એમ ગીતામાં પણ કહેલું છે.* જે હુધાતર રહે છે, જે જગરણ કરે છે, જે ધણો જ ઊંચે છે અને જે હાલ કરતાં વધારે કષ્ટો સહન કરે છે, તે કંઈપણ કરી શકતો નથી—તે કદાપિ યોગી થઈ શકતો નથી.

પ્રકરણ બીજું

પૂર્વ અંગ

૧ જયોગનાં આઠ અંગ છે. (એથી અને ॥ અષ્ટાંગયોગ ॥ પણ કહેવામાં આવે છે.) પ્રથમ—૧ યમ—એમાં (૧) અહિંસા,† એટલે કોઈપણ જીવને કાપાવાયા કે મનથી પણ દુઃખવો નહિ. (૨) સત્ય—યથાર્થ કેવળ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે સત્ય હોય, તે જ બોલવું. (૩) અસ્તેય—અનપહાર—બક્ષાકારે, બીજાને ન જીજ્ઞાસ તેવી રીતે ક્રિયા બીજા કોઈપણ પ્રકારે પારકાની વસ્તુનું હરણ ન કરવું. (૪) એક પત્નીવ્રત—પાતિવ્રત—ઈદ્રિય નિગ્રહત રાખવું. અને (૫) અપરિગ્રહ—નિરુપદ્રતા—પોતાના

* “ નાત્યમતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનઃપ્રતઃ । ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જામ્વતો નૈવ ચા-
જુંના” શ્રી. મ. મે. અ. ૬. † યમનિયમાસનપ્રાણયામમત્યાહારધારણાચ્યાનસમાધયોગ્યાવજ્ઞાનિ.”

૫. સુ. † “અહિંસાસત્યાસ્તેયરજ્ઞન્યાંઅપરિગ્રહ યમાઃ” ૫. સુ.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ દરતાં અધિકનો અંગીકાર ન કરવો—એ પાંચ ઉપગિનો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ—એમાં (૧) યૌચ*—શુચિર્ભૂતતા—દેહ અને મન ઉશયને પવિત્ર રાખવાં. (૨) સંતોષ—જે કંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું. (૩) તપ—સહનશીલતા—શીતોષ્ણ—સુખ દુઃખ આદિ—પીડાઓથી વિકૃત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ—ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રણિધાન—લક્ષાર્પણ—સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગિનો અંતર્ભાવ થાય છે. ૩ આસન અથવા મુદ્રા ૪ પ્રાણાયામ—એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી. ૫ પ્રત્યાહાર—કિંવા મનની અન્ત-મુખતા. ૬ ધારણા અથવા એકાગ્રતા. ૭ ધ્યાન કિંવા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ કિંવા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિસિદ્ધાન્તના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ હોવાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ શક્તિનો અંગમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસનાં ફળો મળવા માટે છે, એના વિના તેને ફળો મળતાં નથી. જામને પણ કૃતિથી કે મનથી દુઃખવવાનો યોગીએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ સાવવો જોઈએ નહિ; વળી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યોને દુઃખવવાવિશેનો જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; કિન્તુ સર્વ પ્રાણી માત્રને ન દુઃખવવા માટેનો જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. દયાનો ઉપયોગ કાંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, કિન્તુ વ્યાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે.

બીજી પાપરી તે આસન કિંવા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ કેટલેક અંશે ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સૂધી દરરોજ કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી કાઢવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકાય. આપણાથી સર્વથા સાહજિકતાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયત કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન લાસવાનો સંભવ છે. વળી એ માનસિક ચિંતિમાં અભ્યાસ કરતી વેળાએ શરીરપર અનેક ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે, એ પણ આત્મ-વધતાં આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. જ્ઞાન રસના પ્રવાહને બદલે બીજાને જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જૂઠી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નવી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીઠની કરોળ-મંથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ જરૂરને મુક્ત રાખવો. એકદમ સ્થિર અને અડાધરી બેસવું, છાતી, મસ્તક અને ગળું એ ત્રણે એક રેષામાં આવે, એવી રીતે

* “ શોચસંતોષતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ” પતંજલિસૂત્ર.

† “ સિદ્ધસુખમાસનમ્ ”—પતંજલિઃ. ।

રાખવાં. એ સર્વ મુખ્ય કર્તવ્યો છે. દેહનો સમસ્ત ભાર ખરખર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સરળ થવા જેવી મુદ્રા સહજમાં જ થઈ જાય છે. છાતી નમાવીને કોઈ કાળે પણ ગદન વિચાર કરી શકતો નથી, એ નિયમ નિલ અનુભવમાં આવે છે. રાજયોગનો આ ભાગ કેટલેક અંશે હઠયોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને ઠાજૂમાં લાવવા માટે જ છે. દૃશ્ય શરીરમાં બળ લાવવું, એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે. અન્ધારે એનાથી આપણું કશું પણ કર્તવ્ય નથી. કારણ કે, એનો અભ્યાસ ધણે જ કઠિન છે. તે એક જે દિવસમાં સાધી શકાય તેવો નથી અને સર્વથી મોટી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોન્નતિ જેવો કરો પણ લાભ થતો નથી. દેહસાતે અને ઈતર ધર્મગુરુઓમાં એવા અનેક પ્રકારના અભ્યાસો જોવામાં આવે છે. એ લોકો પોતાનાં શરીરોને અનેક પ્રકારની મુદ્રામાં રાખતા હતા; પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શારીરિક કાર્યમાં જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ધારી શકાય છે. માનસિક કાર્યોમાં લગાડવાનો હેતુ હોતો નથી. જેનાપર મનુષ્યની સત્તા ચાલતી ન હોય, એવો સ્નાયુ દેહમાં એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતંત્રતાથી ચલાવી કે થોભાવી શકવાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમાણે તે પોતાના અવયવોના કોઈપણ ભાગ પાસેથી પોતાની આદ્યા અનુસાર જોઈએ તે કાર્ય કરાવી શકે છે.

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જોઈએ તેટલાં વર્ષ સુધી જીવી શકે છે. અંગમાં આરોગ્યતા આણવી, એ હઠયોગીનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. “હું કદાપિ મરિા ન પડું,” એવો તેના કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે મરિા પડતો પણ નથી. તે દીર્ઘાયુધી થાય છે. ઝો વર્ષ તો તેના હિસાબમાં પણ હોતાં નથી. તેના એક પણ વાળ ધોળો થતો નથી કે દાંત પણ પડતા નથી. વટવૃક્ષ પણ કેટલીકવાર ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે; છતાં પણ તે તો વટવૃક્ષ જ છે. અર્થાત્ તેની યોગ્યતા અધિક હોતી નથી. એવી જ રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હૃષ્ટપુષ્ટ બની શકે છે, એટલું જ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાંઈ એ માર્ગ નથી. તથાપિ હઠયોગમાંની એક જે સાધારણ કૃતિઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. ઉદાહરણાર્થ:-જો મારું દુઃખતું હોય, તો ઉપકાગમાં નાસિકાદ્વારા જેટલું પાણી પી શકાય તેટલું પીવું, એ પ્રયોગ ધણો જ લાભકારક છે. કેટલાકોએ એ પ્રયોગ અજમાતી પણ જોયલો હશે. એમ કરવાથી મસ્તક શીતલ અને શાન્ત રહે છે અને પાણું મસ્તિષ્ક દુઃખતું નથી. એ કૃતિ ધણી જ

* એ એક અર્વાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા ધર્મગુરુ છે. એ અનેક પ્રકારની હઠયોગી જેવી શારીરિક મુદ્રાઓના પ્રયોગો કરી જતાવતો હતો.

† એક પત્રપર હજું રહેલું અને માયાપરથી વર્ષો સુધી હાથ નીચે ન ઉતારતો, ઇત્યાદિ અનેક ભવિતા દેહના દોષોની “હઠયોગ” જેવી સંજ્ઞા કહેલી છે.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ કરતાં અધિકને અંગીકાર ન કરવો-એ પાંચ ઉપગિતો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ-એમાં (૧) યોગ* -મુચિર્મતતા-દેહ અને મન ઉપરને પવિત્ર રાખવાં. (૨) સંતોષ-જે કંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું (૩) તપ-સદનશીલતા-શીતોષ્ણ-મુખ દુઃખ આદિ-પીડાઓથી વિદૂત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાય અભ્યાસ-ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન-અર્ચના-સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગિતો અનર્જન થાય છે. ૩ આસન અથવા મુદ્રા ૪ પ્રાણાયામ-એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી ૫ પ્રત્યાહાર-ક્રિયા મનની અન્તર્મુખતા ૬ ધારણા અથવા ક્ષેપામૃતા. ૭ ધ્યાન ક્રિયા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ ક્રિયા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન. એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિશિક્ષણના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ દોષાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ શક્તિનો અગમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસના ફળો મળવા મડિ છે, જોના વિના તેને ફળો મળતાં નથી. કાંઈને પણ કૃતિથી કે મનથી દુઃખવવાનો યોગીએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ લાવવો જોઈએ નહિ; વગી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યને દુઃખવાવિશેના જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; કિન્તુ સર્વ પ્રાણી માત્રને ન દુઃખવવા માટેના જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. જ્ઞાનો ઉપયોગ કંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, કિન્તુ બાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે

બીજી પાંચરી તે આસન ક્રિયા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ કેટલેક અંશે ઉચ્ચ પ્રકારની યિનિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી દરેક જ કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી દાઢવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકાય આપણાથી સર્વથા સાદગરિતાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયમ કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન લાગવાનો સંભવ છે. વગી એ માનસિક સ્થિતિમા અભ્યાસ કરતી વેળાએ શરીરપર અનેક ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે, એ પણ આગળ વધતા આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. જ્ઞાન રસના પ્રવાહને બદલે બીજે જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જુદી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નથી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીઠની કરોળ-માંથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ બરડાને મુક્ત રાખવો. એકદમ સ્થિર અને ખડાઈથી બેસવું, જાતી, મનુષ્ય અને જળુ એ ત્રણે એક રેશમા આવે, એવી રીતે

* " શૌચસતોપતપસ્વાખ્યાયેશ્વરપ્રજ્ઞાધાનનિયમા ॥ " પતંજલિસૂત્ર.

† " સ્થિરસુસમાસનમ્ " -પતંજાલિઃ.

રાખવા એ સર્વ મુખ્ય કર્તવ્યો છે દેહનો સમગ્ર ભાર બરડાપર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સગા થના જેવી મુઠા સહજમાજ થઈ જાય છે. છાતી નમાવીને કોઈ કાંઈ પણ ગંહન વિચાર મ્ની શમતો નથી, એ નિયમ નિલ અનુભવમા આવે છે. રાગયોગનો આ ભાગ ઘટલે- અરો હડયોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને કામૂમા લાવવા માટે જ છે. દસ્ય શરીરમા બીજા લાવવું, એટલે જ એનો ઉદ્દેશ છે. અન્યારે એનાથી આપણુ કશું પણ મર્ત્ય નથી કારણુ, એનો અભ્યાસ ધણે જ કરિન. તે એક બે દિવસમા સાધી પ્રમાય તેવો નથી અને સર્વથી મોગી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોત્તતિ જેવો કરો. પણ લાભ થતો નથી. દેવસાતે- અને ઈતર ધર્મગુરુઓમા એવા અને- પ્રમારની અભ્યાસો જ્નેવામા આવે. એ લોગ પોતાના શરીરિને અને- પ્રમારની મુદામા ગમતા હતા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શરીરિ- કાર્યમા જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ખારી શમાય છે. માનસિ- મર્પોમા લગાડવાનો હેતુ હોતો નથી. જેનાપર મનુષ્યની સત્તા ચાનતી ન હોય, એવો સ્નાયુ દેહમા એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતન્ત્રતાથી ચનાવી કે ચોભાવી શમાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમાણે તે પોતાના અવયવોના કોઈપણ ભાગ પાસેથી પોતાની આત્મા અનુસાર જોઈએ તે કાર્ય કરાવી શકે છે.

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જોઈએ તેટલા વર્ષ સુધી યી શકે છે. અગમા આરોગ્યતા આણવી, એ હડયોગીનું મુખ્ય લક્ષણ છે. 'હું કદાપિ મરિદા ન પડું' એવો તેના કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે મરિદા પડતો પણ નથી. તે દીર્ઘાયુની થાય છે. સ્ત્રી વર તો તેના હિસાબમા પણ હોતા નથી. તેના એ- પણ વાગ ઘણો થતો નથી કે દાન પણ પડતા નથી. વટવૃક્ષ પણ કે- નીકવાર ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે, છતા પણ તે તો વટવૃક્ષ જ છે. અર્થાત્ તેની ગોખના અધિક હોતી નથી એ-ની જ રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હજુ- બની શકે છે, એ-નું જ શાનપ્રાપ્તિનો કાંઈ એ માર્ગ નથી. તથાપિ હડયોગમાની એક બે સાધારણ કૃતિઓ ધણી જ ઉપયોગી. ઉત્તરરણ્ય-જ્ને માયુ દુખતું હોય, તો ઉત્તરકાગમા નાસિમા-દારા જેટલું પાણી પી શકાય તેટલું પીવું, એ પ્રયોગ વણે જ નાલાગરક છે. કે- નાકોએ એ પ્રયોગ અજમાની પણ જ્નેવો હશે એમ કરવાથી મસ્તક ચીતન અને શાન્ત ગહે છે અને પાણુ મસ્તિષ્ક દુખતું નથી એ કૃતિ ધણી જ

* એ એક અર્વાનીન કાળમા થઈ ગયેલ ધર્મગુરુ છે. એ અનેક પ્રકારની હડયોગી જેવી શારીરિક મુદાઓના પ્રયોગ કરી બતાવેલો હતો.

† એ- પગપર ઉઠુ રહેવું અને માથાપરથી વર્ષો સુધી હાથ નીને ન ઉતારવો, ઇત્યાદિ અનેક ભૂતિના દેહના દરેલી 'હડયોગ' એવી સજ્ઞા કહેલી.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ કરતાં અધિકતે અગ્રીકાર ન કરવો—એ પાંચ ઉપગ્રંથો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ—એમાં (૧) યોગ—ગુણિર્જૂતતા—દેહ અને મન ઉપરને પવિત્ર રાખવા. (૨) સતેશ—જે કાંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું. (૩) તપ—સદનશીલતા—શીતોષ્ણ—મુખ દુખ આદિ—પીડાઓથી વિમુક્ત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ—ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રજિધાન—અદ્વાર્ય—સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગ્રંથો અંતર્ભાવ થાય છે. ૩ આરામ અથવા મુન્દ ૪ પ્રાણાયામ—એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી. ૫ પ્રત્યાહાર—કિંવા મનની અન્ત-મુખના. ૬ ધારણા અથવા એકાગ્રતા. ૭ ધ્યાન કિંવા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ કિંવા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન. એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિસિદ્ધાન્તના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ દોષાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ શક્તિનો અગ્રમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસનાં રૂપ મળવા માટે છે, એના વિના તેને રૂગ મળતાં નથી. કહેને પણ કૃતિથી કે મનથી કુખ્ય-વાનો યોગીએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ લાવવો જોઈએ નહિ; વળી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યોને કુખ્યવાવિશેનો જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; કિન્તુ સર્વ પ્રાણી માત્રને ન કુખ્યવા માટેનો જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. ક્યાનો ઉપયોગ કાંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, કિન્તુ વ્યાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે.

બીજી પાપરી તે આસન કિંવા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ કેટલેક અંશે ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા સૂષી કરેલ કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી કાઢવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી રીર્ષ સમય પર્વન્ત સુધી સકાંચ આપણાથી સર્વથા સાહગ્રિયતાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયત કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન લાગવાનો સંભવ છે. વળી એ માનસિક સ્થિતિમાં અભ્યાસ કરતી વેળાએ સરીરપર અનેક ક્રિયાઓ આવૂ હોય છે, એ પણ આગળ વધતાં આપણા જાણવામાં આવે શકે છે જ્ઞાન રસના પ્રવાહને જટલે બીજને જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જૂદી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નવી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીડની કરોળ-માથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ જરૂરને મુક્ત રાખવો એકદમ સ્થિર અને ખડાઈથી બેસવું, જાની, મસ્તક અને ગળુ એ ત્રણે એક રેખામાં આવે, એવી રીતે

* “ શોચસતોષતપસ્વાપ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમા ॥ ” પતંજલિમુદ્ર.

† “ સ્થિરસુધમાસનમ્ ”—પતંજલિ:

રાખવા એ મરં મુખ્ય કર્તવ્યો છે દેહનો સમગ્ર ભાર જરૂર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સંગ થવા જેવી મુન સહજમા જ થઈ જાય છે છાતી નમાવીને કાર્ધ કાળે પણ ગહન વિચાર કરી શકાતો નથી, એ નિયમ નિત્ય અનુભવમા આવે છે સાંખ્યોગનો આ ભાગ એટલે અરો હરોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને કાજૂમા લાવવા માટે જ છે. હસ્ય શરીરમા બીજા લાવવું એટલે જ એનો ઉદ્દેશ છે અત્યારે એનાથી આપણું કશું પણ કર્તવ્ય નથી કારણ કે, એનો અભ્યાસ ઘણો જ કઠિન છે તે એક બે દિવસમા સાધી શકાય તેવો નથી અને સર્વથી ઘાગી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોત્તરિ જેવો કશો પણ લાભ થતો નથી. દેવસાતે અને ઈતર ધર્મગુરુઓમા એવા અનેક પ્રમારના અભ્યાસો જેવામા આવે છે એ સો પોતાના શરીરને અને પ્રાણી મુદામા ગમતા હતા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શારીરિક કાર્યમા જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ધારી શકાય છે માનસિક મર્મોમા લગાડવાનો હેતુ રોતો નથી જેનાપર મનુષ્યની સત્તા આલવી ન હોય, એવો સ્નાયુ દેહમા એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતંત્રતાથી ચલાવી કે ચોલાવી શકવાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમારે તે પોતાના અવયવોના કાર્તવ્ય ભાગ પાસેથી પોતાની આત્મા અનુસાર જોઈએ તે કાર્ય શ્રાવી શકે છે

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જોઈએ તેટલા વર્ષ સુધી જીવી શકે છે. અગમ આરોગ્યતા આણી, એ હરોગીનું મુખ્ય લક્ષણ છે “હું કદાપિ મરિ ન પડું” એવો તેના કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે મરિ પડતો પણ નથી તે દીર્ઘાયુની થાય છે ક્ષા વરં તો તેના હિસાબમા પણ હોતા નથી. તેના એ પણ વાળ ધોગ થતો નથી કે દાન પણ પડતો નથી. વૃષ્ણ પણ કેનીંવાર ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે, છતાં પણ તે તો વટવૃક્ષ જ છે અર્થાત્ તેની ગોચરતા અધિક હોતી નથી એની જ રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હટપુ જતી શકે છે, એટલું જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાષ્ટ એ માર્ગ નથી તથાપિ હરોગમાની એક બે સાવારણ કૃતિઓ લઈ જ ઉપયોગી છે ઉત્તરદરશ્યાર્થ—જો માયુ કુખનું હોય, તો ઉપકાગમા નાસિમ્બારા જેટલું પાણી પી શકાય તેટલું પીવું, એ પ્રયોગ વરો જ લાભદાયક છે જો નાકોએ એ પ્રયોગ અજમારી પણ જોયો હશે એમ કરવાથી મસ્તક શીતન અને શાન્ત ગહે છે અને પાણુ મસ્તિષ્ક કુખનું નથી એ કૃતિ ઘણી જ

• એ એક અર્વાચીન કાળમા થઈ ગયેલા ધર્મગુરુ છે એ અનેક પ્રકારની હરોગી જેવી શારીરિક મુદાઓના પ્રયોગો કરી જતાવનો હતો

† એ પગપદ ઉઠુ રહેવું અને માથાપરથી વર્ષો સુધી હાથ નીચે ન ઉતારવો ઇત્યાદિ અનેક નતિના દેહના હરોગી ‘હરોગ’ એવી સજ્ઞા કહેવી છે

સદેહી છે, અને તે એવી રીતે કે, નાકને પાણીમાં ધોળુ અને ગળામાં જળા પ્રમાણે વાયુનું આર્પણ કરીને પાણીને નાકમાં ચડાવુ

નિશ્ચયનાથી બેસના આવશ્યક, એટલે પત્રી જેને “જ્ઞાનગુપ્ત” પવિત્રીશ્વર’ કહેવામાં આવે છે, તેના આત્માર્પના મત પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને મનુષ્યે તેમ પ્રવીણ થવું જોઈએ. કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે, એ બાળ રાજયોગનો નથી પરંતુ ત્યારે શકરાચાર્ય જેવા મહાત્માઓ એનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે, ત્યારે મારે પણ એને ઉત્તેજ્ય કરવો જ જોઈએ અર્થાત્ હું અહીં તેમની સ્વેચ્છાથી તર ઉપનિષદની ટીકામાંથી કેટલીક માહિતી આપીશ. ‘બ્રાહ્મણમાંથી મનનો મજબૂત થઈ તે શુદ્ધ પવિત્ર થાય, એમ બ્રહ્મમાં સ્થિરતા પામે છે એમ ના માટે બ્રાહ્મણમાં પ્રથમ માર્ગદર્શક છે. પ્રથમ જ્ઞાનગુપ્ત શુદ્ધ કરવા, એટલે બ્રાહ્મણમાંથી અભ્યાસ કરવાની સમિતિ અગ્રમાં આવે છે. નાસિકમાં જન્મ્યા શ્વાસદ્વારને અગ્રાથી દગાડીને પોતાની સક્રિય પ્રમાણે બાળા શ્વાસદ્વારને વાયુથી ભરવું અને ત્યાર પછી વચમાં વિતન ન કરતાં કાળા શ્વાસદ્વારને બંધ કરીને જન્મજ્વામાંથી શ્વાસ છેડી દેવા પાછો નાસિકમાં જન્મજ્વા દ્વારમાંથી શ્વાસ લઈને પોતાની સક્રિય પ્રમાણે કાળા દ્વારમાંથી તેને મુક્ત કરવો. એ અભ્યાસ દ્વિસમાં ત્રણ ચાર કે પાંચસાર કરવો. સૂર્યોદયથી પ્રથમ, મધ્યાહ્નમાં, સાંજમાં અને મધ્યરાત્રે એ અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે પદ્મ દિવસ કે એક માસ પર્યન્ત અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાનંતરંગિની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણમાંથી પ્રારંભ કરવો” એ પ્રમાણે શકરાચાર્યનો અભિપ્રાય છે.

એમાં અભ્યાસની જ મોટી આવશ્યકતા છે. આપ મારા સમક્ષ બેસીને જાણ એક એક કલાક બાંધણી સાબળા કરો. પણ જો અભ્યાસ ન કરો, તો આપને એનું લેશ માત્ર મજા જ્ઞાન થાય એવો સંભવ નથી એની પ્રાપ્તિનો સંધ્યો આધાર માત્ર અભ્યાસપર જ અવનબી રહેલો છે. એનો અનુભવ થયા વિના તમારાથી એમાંની એક વાત પણ સમજી શકાય તેમ નથી. યોગપ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો એ વાતો પોતે જ સમજવી જોઈએ અને પોતે જ એનો અનુભવ લેવો જોઈએ. બીજાઓનાં બાંધણાં અને ઉપપત્તિઓ સાંભળવાથી કશું પણ વળવાનું નથી. અભ્યાસમાં અને વિદ્યા આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ વિદ્યા તો શરીરની આરોગ્યતાનો અભાવ શરીર જો યોગ્ય સ્થિતિમાં ન હોય તો અભ્યાસની પરિસ્થિતિ થઈ નથી શકતી. એટલા માટે અભ્યાસકર્તાએ પ્રથમ પોતાના શરીરને આરોગ્ય અવસ્થામાં રાખવું જોઈએ. પોતાના ખાવા પીવા વિશે અને પોતાનાં કર્મો વિશે તેણે ધણી જ ચિન્તા અને સંભાળ રાખવી જોઈએ. શરીરને મજબૂત-૬૬- ૧૯૦૨-૧૯૦૩ અને ૧૯૦૪-૦૫ જેને સ્વાસ્થ્યના નામથી ઓળખે છે, તે તરફ મનનું વજન

રાખવું. શરીર જ સર્વસ્વ છે—તેથી પર કાંઈ પણ નથી. પરંતુ એ જૂઠી વસ્તુ ન જોઈએ કે, આરોગ્યતાને પરિપૂર્ણ કરવી, એ માત્ર એક સાધન છે; સર્વસ્વ એ નથી. અર્થાત્ આરોગ્યતાને જ જોઈ ઇતિથી માનવામાં આવે, તો તો મનુષ્ય પણ સમાન જ મની જાય. કારણકે, મનુષ્યો કરતાં બહુધા પશુઓમાં આરોગ્યતા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આરોગ્યતાવાળાં ન હોય, એવાં પશુઓ ક્ષયિત અને વિરલાં જ મળી આવે છે.

ખીજું વિદ્ય સંસય છે. જે જે વસ્તુઓને આપણે જોઈ નથી શકતા, તે વિશે આપણા મનમાં સંસય ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યો જો કે જોડવાનો પ્રયત્ન તો કરે છે જ, પરંતુ માત્ર સજ્જવાદિસથી જ તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એ જ કારણને લીધે અમુક વિષયમાં સત્યતા છે કિંવા નહિ, એવો ઘણીકવાર આપણા મનમાં સંસય ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીકવાર તો આપણામાંના કેટલાક જ્ઞાની પુરુષો પણ મહાન સંસયમાં પડી જાય છે. પરંતુ થોડા દિવસના અભ્યાસથી જ અનુભવનું દર્શન થાય છે અને તેટલો અનુભવ આપણી આશા અને આપણા ધર્મ માટે પૂરતો થઈ પડે છે. યોગશાસ્ત્રનો એક ટીકાકાર કહે છે કે, “માત્ર એક જ ખામતનો થોડો કે ઘણો અનુભવ મળ્યો, એટલે તે યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે પૂર્ણ શક્તિમાન થઈ શકે છે.” ઉદાહરણાર્થ—કેટલાક માત્ર પર્યન્ત શિક્ષણ સેવાથી અને અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ખીજના મનના વિચારો પોતે વ્યક્ત કરી શકે છે; અને તે જાણે પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઝૂંતિમંત ઉભા રહ્યા હોયની, એવો જ તેને લાગે થવા માડે છે. આપણે જો મનની એકાગ્રતા કરીએ અને એના પ્રયત્નમાં પડીએ, તો કદાચિત્ ઘણા જ દૂર અંતરે જોડાયેલું પણ આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, એવા અનુભવો ગમે તો થોડી સંખ્યામાં કે થોડા પ્રમાણમાં થાય, તો પણ તે આપણામાં વિશ્વાસ, નિશ્ચય અને આશા ઉપજાવવાને પૂરતા થઈ પડે છે. ઉદાહરણાર્થ—આપણે જો આપણા વિચારોની આપણી નાસિકાના અગ્ર ભાગે એકાગ્રતા કરીએ, તો થોડા જ દિવસોમાં આપણને એક પ્રકારનો સુગંધ—ઉત્તમ સુગંધ—આવવા માડે છે અને એથી આપણો નિશ્ચય થઈ જાય છે કે, દસ્ય પદાર્થોના સંયોગો વિના પ્રાપ્ત થનારું એક વિસદાણુ જ્ઞાન આપણને એથી મળે છે; એમ થતાં છતાં પણ સદા સર્વદા એ તો જૂલવાનું નથી જ કે, એ માત્ર એક સાધન છે—અથવા એવા અનુભવો તે સાધનો છે. એ શિક્ષણની દિશા, નિર્ધારિત સ્થાન અને ફળ, તે આત્માની મુક્તતા—સદ્ધિમાંની પરિપૂર્ણ સત્તા જ છે. એ સ્થાને જ એનું પર્યવસાન થતું જોઈએ. આપણે વિશ્વ ખતી જવાનું નથી, કિન્તુ વિશ્વના સ્વામી થવાનું છે. દેહ અથવા મન આપણો સ્વામી નથી અને એ પણ આપણે રમરણમાં રાખવું જોઈએ કે, “શરીર આપણું છે, કાંઈ આપણે શરીરના નથી.”

એક વેળાએ એક સદાસ અને એક દેવ મળીને આત્મસ્વરૂપને જાણવા માટે એક શુરુ પાસે ગયા અને તેમણે શુરુને ત્યાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અભ્યાસ કર્યો. અંતે તે તત્ત્વવેત્તાએ તેમને કહ્યું કે, “તમે જેનો શોધ કરો છો, તે તત્ત્વ તમે પોતે જ છો.” એટલે તે બંનેનો એવો નિશ્ચય થયો કે, “આપણું શરીર જ સત્ આત્મસ્વરૂપ છે. હવે આપણને સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.” એમ જાણી પાછા જઈને તેઓ પોતાના સહવાસી જનોને કહેવા લાગ્યા કે, “જે કાંઈપણ શીખવાનું હતું, તે બધું અમે શીખી આવ્યા છીએ. ખાતુ, પીતું અને મોજ કરવી એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે જ પરમેશ્વર છીએ. આપણાથી પર બીજું કંઈ પણ નથી.” સદાસને સ્વભાવ જંગમી અને અજ્ઞાનથી ભરેલા હતા. એટલે તેણે તો પાછળથી પણ કાંઈએ વિચાર કર્યો નહિ. “હું પોતે જ પરમેશ્વર છું” એવો તેણે નિશ્ચય કરી લીધો. એટલે કે, “હું શરીર છું.” એવી તેની માનીનતા હતી. પરંતુ દેવ શુદ્ધ અનંદરસુનો હતો. તેના વિચારમાં પણ જે પ્રથમ જુલ થઈ તે એ હતી કે, “હું—આ મારું શરીર અહીં છે અને તેટલા માટે તેને બલવાન અને નીરોળી રાખતું જોઈએ. તેને સારી રીતે સંભવતું જોઈએ અને તેને નાના પ્રકારના યૌવનોના અસ્તવાહ અપાવવો જોઈએ” એવી તેની લાંબના થયેલી હતી. પણ થોડા જ દિવસ ગયા કે તેના મનમાં એક કંઈપણ આવી, અને તે એ હતી કે, “અમારા તત્ત્વવેત્તા શુરુના ઉપદેશનો આપો ભાવાર્થ હોયો ન જોઈએ. એમાં કાંઈ પણ વિશેષ રહસ્ય હોતું જોઈએ.” એવો વિચાર કરીને તે પાછો શુરુ પાસે ગયો અને તેને વિનંતિ કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ ! શરીર જ પરમાત્મા છે, એવું આપે અમને શિક્ષણ આપ્યું હતું કે શું ? જો એમ હોય, તો શરીરનો તો મૃત્યુથી નાશ થાય છે, એ હું પ્રત્યક્ષ જોયા કરું છું અને પરમેશ્વરને તો કાંઈ દાગે મરણની ભીતિ હોતી નથી. તારે એવું રહસ્ય શું છે, તે કૃપા કરીને સમજાવો !” એવું શુરુએ ઉત્તર આપ્યું કે, “સારી રીતે શોધ કરી જો—એટલે તે મરણની ભીતિ રદિત પણ તું જ છે, એવો તારો નિશ્ચય થશે.” એટલે તે દેવનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, “શુરુએ જે કંઈ તેનો અર્થ, દેહને અવગતનારી જીવન-સક્રિય, થતો હતો.” પણ એનો પણ થોડોક કાળ ચતાં પાછો તેના મનમાં સંશય આવ્યો કે, “આપણે ખાત્તે છીએ એટલે જીવન સક્રિય બલવાની થાય છે અને ઉપોયણ દરવાથી તે શીખુ થઈ જાય છે.” એટલે પાછો તે શુરુચરણમાં ગયો અને પ્રાર્થના કરી કે, “આપ જીવનસક્રિયને તો પરમેશ્વર નથી કહેતા ને ?” શુરુએ માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે, “પોતા વિશેનો વિચાર પણ તું પોતે જ કર. સર્વસ્વ તું પોતે જ છે.” દેવ ગયો અને પાછો તેણે વિચાર કર્યો કે, “જેનો મન અર્થ થતો હતો. દદામિત મન જ પરમેશ્વર હશે.” એ વિચારને પણ કેટલાક દિવસ નીચી

ગયા અને ત્યાર પછી તેના ધ્યાનમાં આશુ કે, “વિચારો નાના પ્રકારના હોય છે. ધડીમાં સારા વિચારો આવે છે તો ધડીમાં બદલાઈને તે ખરાબ થઈ જાય છે. વળી મન પોતે ઘણું જ ધેંચલ છે, માટે તે પરમેશ્વર દેવી રીતે થઈ શકે ?” એવા વિચારથી પાછો તે ગુસ્સા આગ્રમમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ મન જ પરમેશ્વર હોય, એવા તો મારે નિશ્ચય નથી થતો. શું આપનો એવો આશિર્વાદ છે?” ગુરુએ કહ્યું, “નાના! તું પોતે જ તે છે, તું તારા પોતા વિશેજ વિચાર કર, એટલે થયું.” દેવ પાછો ગયો અને અંતે તેના જાણવામાં આશુ કે, “સર્વ વિચારોથી જે પર છે, તે હું છું અને તે જ પરમેશ્વર. જેનો જન્મ* પણ નથી અને જેનું મૃત્યુ પણ નથી, તથાવારથી જેના કંટકા થતા નથી, અગ્નિ જેને બાળી શકતો નથી; વાયુ જેને સૂકવી શકતો નથી અને પાણી જેનું દ્રવીભૂતત્વ (પ્રવાહીપણું) કરી શકતું નથી; જે આદિ, અજ, અચલ, અરપથ, સર્વત્ર અને સર્વશક્તિમાન છે, તે મન પણ નથી અને શરીર પણ નથી; તે તો એ સર્વથી પર છે.” એ નિશ્ચયથી તેને ધણું જ સંતોષ થયો અને આશ્ચર્ય વિચારે દેહાભિમાની હોવાથી અતપર્યન્ત કશું પણ જાણી શક્યો નહિ.

એવા આશુરી સ્વભાવના લોકો આ જગતમાં પુષ્કળ હોય છે. પરંતુ કેટલાક મનુષ્યો દેવી સ્વભાવના પણ હોય છે ખરા. કોઈ મનુષ્ય જ્ઞાનસામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે કોઈ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા કરે, તો તેવાં હજારો શિક્ષણો તેને તૈયાર મળી આવશે. પણ જો કોઈ મનુષ્યજાતિને તે મહત્ત્વ દેખાડવાની ઇચ્છા કરે, તો તે મનુષ્યજાતિ તેની ખરવા કરશે નહિ. ઉચ્ચ સિદ્ધિતિએ પહોંચવા જેટલું સામર્થ્ય યોગ્યોમાં જ હોય છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા જેટલું ધૈર્ય તો વળી ધણું જ યોગ્યોમાં જોવામાં આવે છે. હજારો વર્ષ જીવતા રહ્યા, તો પણ પરિણામ એક જ આવવાનું, એ તત્ત્વને જાણનારા પણ ધણું જ અદ્યપસંખ્ય હોય છે. જે શક્તિઓ એકત્ર ધારણ કરેલી હોય છે, તે નીકળી ગઈ એટલે શરીરનો પાત થવાનો જ. એક ક્ષણ માત્ર પણ પોતાના શરીરના અલ્પવલ્લભના વ્યાપારને સ્વર્ગના બંધ પાડી શકે, એવા એક પણ મનુષ્ય આજ દિવસ સૂંધીમાં જન્મ્યો નથી. વિકાર-માળાનું જ ખીજું નામ શરીર છે. નદીમાં જેવી રીતે આપણા સમક્ષ પાણીના તરંગો બદલાય છે અને નવા ઉત્પન્ન થાય છે-છતાં પણ આકાર તો તેના તે જ હોય છે-જરાપણ

* “ ન જાયતે નિયતે વા કદાચિવાયં મૃત્વા મવિતા વા ન મૃયઃ.” ॥

† “ નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં દ્વેદયન્ત્યાપો ન શોષયાતિ માલતઃ.” ॥ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૨.

બદલાતો નથી. એની જ શરીરની પલ્લુ સ્થિતિ છે તથાપિ, શરીર, આપણા પામેનું એક ઉત્તમ સાધન છે અને એટલા માટે જ એને નીરાળી અને બગવાનું બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં મનુષ્ય દેહ અતિશય ઉચ્ચ છે અને મનુષ્ય પ્રાણી સર્વ પ્રાણીઓથી અતિશય શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે. મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં-યક્ષ, મધવો કરતાં પશુ-ઉચ્ચ પ્રકારનો છે. મનુષ્યથી મહાન કાર્ધ પશુ નથી. મુક્તિ મેળવવા માટે દેવાને પશુ પુનઃ આશ્રયલોકમાં આનીને નરદેહ ધારણ કરવો પડે છે. માત્ર મનુષ્યને જ પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવાને પશુ એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. યદ્દીર્ઘ લોકો અને મુસલમાન લોકોના મત પ્રમાણે દેવદૂત ઇસાઈ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કર્યા પછી પરમેશ્વરે મનુષ્યને નિર્માણ કર્યો, અને દેવદૂતોને તેને નમસ્કાર કરવાની આજ્ઞા કરી તે વેળાએ એક ઇબ્લિસના વિના બીજા બધા દેવદૂતોએ તેને નમસ્કાર કર્યો. અર્થાત્ ઇબ્લિસ તેને નમ્યો નહિ તેથી પરમેશ્વરે તેને શાપ આપ્યો અને તેથી તે શયતાન થયો. એટલે ગતકાલીન કથાઓમાં પશુ, આપણને જે નરગન્ધ મળ્યો છે, તે બીજા સર્વ જન્મો કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એ જ તથ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. મુદ્ગલિતિ-પશુઓ બહુધા મતિમદ્ હોય છે અને તેમની ઉપત્તિ

* “આપણા શરીરમાંના પરમાણુઓ નિયમિત રીતે શુક્ર યદને નટ થઈ જાય છે, અને આપણા ખાનપાનના યોગે પુનઃ નવીન પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થઈને તેમના સ્થાનને પૂરે છે. આપણા શરીરમાં જેટલું માંસ છે, તે સર્વ શુક્ર યદને નટ થઈ જતા લગભગ એક વર્ષે જેટલો સમય લાગે છે અને સમસ્ત અસ્થિઓનો નાશ આસરે સાત વર્ષ જેટલો લાગે સમય લે છે.”

હૉક્ટર હૉલ્ડસ “વિષુન્માનમશાસ્ત્ર”

સ્વાખ્યાત, ૫ મુ

† યદ્દીના નામે જે જાત દિલ્હિસ્તાનમાં ઓળખાય છે, તે જ જાતિ યુરોપમાં “જ્યૂ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. જેસસ ક્રીસ્ટ એ જ જાતિમાં જન્મ્યો હતો. પરંતુ તે લોકો અત્યારે તેની નિંદા કરે છે અને દિલ્હિયન લોકો તેને પૂજ્ય માને છે.

‡ ઇબ્લિસના શયતાન અનુદેવ આદિ બીજા પશુ નામે છે. એ એક દેવદૂત (ફરીસેનો) હતો. એના વિશે મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્રના એવા ઉક્તિ છે કે, ‘શયતાન, તે પ્રુદાએ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન કરે છે. ફરીસેનોઓનો એક મહાન ફરીસેનો દત્તેલ જેલે ૧૦૦૦૦૦ વર્ષ પર્વત પાક પરવર જિગરની બદલી પરી હતી અને ત્યાર પછી તેને ફરીસેનોના સારદારનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું. પરવરદિગરે ન્યારે આદમનું પૂતળું તૈયાર કર્યું, ત્યારે તે પૂતળાને નમન કરવાનો આજ્ઞા હતી કેમ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ એમણે નમન કરવાને બદલે આ પ્રમદને નજાળ આપ્યો. “આત્મામાંથી પેદા થયેલા ફરીસેનો એક માનીય પૂતળાને શા માટે નમતું નેહ્યો?” એવી નિંદામાંથી પુરેસો થઈ પ્રુદાએ તેને નિદિશ્વ (સ્વર્ગ) માંથી કાઢી મૂક્યો અને તે દિવસથી તે ઇબ્લિસ તથા શયતાનના જ નવામેરવા નામેથી ઓળખાવા લાગ્યો.”

પ્રાયઃ તામસી પ્રકૃતિમાંથી જ થયેલી હોય છે. પરંતુ આ મહાન મહાન અને મહાન વિચારો કરી શકતાં નથી. તેવી જ રીતે દેવો અને ગંધર્વોને પણ નર જન્મ લીધા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. લોક સમાજની અતિશય સંપત્તિ કિંવા અતિશય દરિદ્રતા જ આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિવિધરૂપ યથા પડે છે. મહા પુરુષો-મહાત્માઓ બહુધા મધ્યમ વર્ગમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે, એ વર્ગમાં સર્વ શક્તિઓ એકત્ર થઈને સર્વથા સમતોય બની રહેલી હોય છે,

હવે પાછા આપણે આપણા મુખ્ય વિષયને-શ્વાસોચ્વાસ પર સત્તા રાખવાના એટલે કે પ્રાણાયામના વિષયને આગળ મક્ષાવીશું. મનની એકાગ્રતા સાથે એના શો સંબંધ છે ? એવો સાહજિક પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. એનું ઉત્તર આપણે આપવું જ જોઈએ. તે ઉત્તર એ છે કે, આ દેહરૂપ ધંત્રમાં શ્વાસોચ્વાસ તે એક ઉડ્ડાણુ ચક્ર છે. મોટા ઔર્જિનોમાં ઉડ્ડાણુ ચક્ર પ્રથમ ફરવા માટે છે અને સાર પછી તેની ગતિ ધીમે ધીમે બીજાં નાનાં ધંત્રામાં વ્યાપ્ત થાય છે. એવી રીતે ધંત્રના કોષપણુ અતિ સૂક્ષ્મ બાગને પણ તે પોતાની જ ગતિએ પહોંચાડે છે. અર્થાત્ શ્વાસોચ્વાસ તે એક ઉડ્ડાણુ ચક્ર હોઈને શરીરમાંની પ્રત્યેક શક્તિને ગતિ આપવાનું અને તેને નિયમમાં રાખવાનું એ જ એક મુખ્ય સાધન છે.

“ એક મોટા રાજાની સભામાં એક પ્રધાન હતો. તેના પર એક વેળાએ રાજાનો કોપ થયો અને તેથી તેણે તેને એક ઉંચા મીનારા પર-તે મીનારાના શિખર પર લઈ જઈને કેદ કરી રાખવાની આજ્ઞા કરી. એ આજ્ઞાની તત્કાળ બાંધવણી કરવામાં આવી અને બિચારો પ્રધાન જઈને મરણના દ્વારમાં બેઠો. તે પ્રધાનની પત્ની ઘણી જ સાધ્વી હતી. તે રાત્રિના સમયે અધઃકારમાં તે મીનારા તળે ગઈ અને તેણે પોતાના પતિને પૂછ્યું કે, “મારાથી આપને કંઈપણ સહાયતા આપી શકાય તેમ છે ?” એના ઉત્તરમાં પ્રધાને ઉપરથી જણાવ્યું કે, “તું આવતી કાલે રાત્રે અહીં આવજે અને સાથે એક લોહાનો આંકડો, એક જાડી સૂતળી, એક દોરીનો ઝુમખો, એક રેશમી દોરી અને એક છત્તલી ગોકળગાય તેમ જ ઘોડુંક મધ લેતી આવજે.” સ્ત્રીને તેની એ આજ્ઞાનું ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તોપણ તે સુશીલ સ્ત્રીએ પોતાના પતિની એ આજ્ઞા માન્ય કરી અને બીજે દિવસે રાત્રે તે એ સર્વ વસ્તુઓ લઈને મીનારા નીચે આવી પહોંચી. એટલે તેના પતિએ પાછી આજ્ઞા કરી કે, “પ્રથમ રેશમી દોરી ગોકળ ગાયના શરીર સાથે બાંધ અને સાર પછી એ ગોકળગાયના શિંગડાને મધના એક ત્રિહુનો લેપ કર-મધ ચોપડીને તેનું મુખ મીનારાના શિખર તરફ કરીને તેને છૂટી છોડી દેજે.” આજ્ઞા અનુસાર સ્ત્રીએ સર્વ કર્યું અને ગોકળગાયે પણ પોતાની દિશા ધારવા પ્રમાણે જ પડી. આગળથી મધનો વાસ આવતો હોવાથી તે પોતાને સત્વર જ પ્રાપ્ત

યશી, એવી લાલસાથી તે ઉંચી ને ઉંચી જ ચઢવા લાગી, અને અંતે તે મીનારાના શિખરે જઈ પહોંચી. ત્યાં આવતાં જ તે પ્રધાને તેને પકડી અને તેના શરીરપરથી તે રેશમની દોરી છોડી લીધી. સાર પછી તેણે પોતાની પત્નીને તે રેશમની દોરીને બીજાં છેડે એટલે નીચેના ભાગમાં દોરીએનાં જુમખો બાંધવાનો ઇશારો કર્યો અને રેશમની દોરીની સહાયતાથી તેને પણ ઉપર ખેંચી લીધા. પછી તેણે સૂતળી અને લોહના આંકડાને પણ ઉપર તાણી લીધાં. એથી અચાંત તેની સુકિતાના માર્ગમાં ધણી જ સુલભતા થઈ પડી. તે લોહના આંકડાને ઉપર ભેરવીને તેના આધારે તે પ્રધાન તે મીનારાપરથી નીચે ઉતર્યો અને જીવ સરોસટના સંકટમાંથી મુક્ત થયેલ આ આપણા દેહમાંની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા તે રેશમની દોરી છે. તેને પકડી, તેને આપણા તાબામાં લઈને જ્ઞાનતંતુના પ્રવાહરૂપ દોરીએનાં જુમખો હાથમા ધરવો અને તે દ્વારા વિચારરૂપી નાદી સૂતળી હસ્તગત કરવી અને અંતે પ્રાણરૂપી આકટે હાથમાં આવ્યો એટલે આપણે મુક્ત થયા જ. તે ન હોય, તો દોરીએ બીજા શાના આધારે ટકી રહે !

આપણા શરીરના અંતર્ભાગની આપણને કર્મપણુ માહિતી હોતી નથી અને તે યાપ એવી આશા પણ નથી. ધણું ધણું તો કાષ્ઠ મડ્ડુ કાપી ચીરી ચકાપ, કિંવા કાષ્ઠ મનુષ્ય જીવતા પશુને કાપી શકે છે અને અંદર શું છે, તે જોઈ શકે છે. પણ એથી પોતાના શરીરના અંતર્ભાગનું કાષ્ઠ પણ જ્ઞાન થતું નથી. એની આપણને ધણી જ થોડી ખબર હોય છે. એ ખબર નથી હોતી, એનું કારણ એ છે કે, અંતઃકરણમાં ચાલતી અત્યંત સૂક્ષ્મ ગતિઓનું અહણુ કરીને તેના બેહોને-સમજવા જેટલી આપણી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ ઘયેલી નથી હોતી. આપણે માત્ર એટલું જ જાણીએ છીએ કે, એ ગતિ એટલે ચળ છે. તે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, એ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવા માટેના પ્રયત્ન આપણે જડ જ્ઞાનથી જ આરંભીએ છીએ. એટલા માટે સર્વ યત્રોને ચાલૂ રાખનારી શક્તિમા જ આપણે હાથ નાખવો જોઈએ. એ શક્તિ એટલે પ્રાણ અને એ પ્રાણનું સર્વથા સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત સ્વરૂપ તે શ્વાસોચ્છવાસ. એ શ્વાસોચ્છવાસ સાથે આપણે ધીમે ધીમે શરીરમા પ્રવેશ કરીએ છીએ અને એ પ્રવેશ આપણને એ સૂક્ષ્મ શક્તિનું જ્ઞાન કરાવી દેવાને પૂર્ણ થઈ પડે છે. સર્વ શરીરમાં જ્ઞાનરસના પ્રવાહ કેવી રીતે રમ્યા કરે છે, એ જેટલું સત્વર આપણે જાણી શકીએ છીએ, તેટલું જ સત્વર આપણને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સાર પછી આપણે તેનાપર અને શરીરપર પણ સત્તા ચલાવી 'સજીએ છીએ. એ જ્ઞાનરસના નિઃશબ્દ પ્રવાહોના જળથી મનને પણ ગતિ આપી ચકાપ છે. એટલે કે અંતે આપણે ચળ અને શરીરપર અધિકાર ચલાવવા અને તેમને પોતાના મેવકો જનાવવા જેટલી શક્તિ-સ્થિતિને પહોંચી સજીએ છીએ. જ્ઞાન પણ

એક સક્તિ જ છે; અને તે આપણે મેળવવાની હોય છે. એટલા માટે જ આપણે ઝીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણાયામ-પ્રાણોને તાબામાં રાખવાનાં કાર્ય-થી જ પ્રયત્ન આરંભવો જોઈએ. પ્રાણાયામનો વિષય ધણો જ મહાન વિસ્તારવાળો છે. એટલામાટે તેનું પૂર્ણતાથી સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે એક જૂદો ગ્રંથ જ લખવો જોઈએ, તો જ તેની સ્પષ્ટતા થઈ શકવાનો સંભવ છે. માટે આપણે પણ પ્રકરણ પ્રકરણથી જ તેનો વિચાર કરીશું.

શરીરની હીલચાલો કંઈ સક્તિના થોભે થાય છે અને પ્રત્યેક હીલચાલનું કારણ શું છે, એ સર્વ હવે આપણે ધીમેધીમે જોઈએ. એ સર્વ વાતો આપણે જાણી તો શાખીશું જ; પરંતુ તેમાં અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. અભ્યાસથી જ એમનો અનુભવ થાય છે. હું અન્યારે ગમે તેટલાં કારણો બતાવું, પણ તમારી પોતાની ખાતરી થયા વિના તેમાં તમારો વિશ્વાસ જામશે નહિ. એ પ્રવાહની ગતિના અસ્તિત્વને તમે જ્યારે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશો, તે વેળાએ તમારા સર્વ સંશયોનો નાશ થશે. પરંતુ ઝીનો પ્રતિદિન પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. દિવસમાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો બે વાર તો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ અને અભ્યાસ કરવાની ઉત્તમ વેળા પ્રભાત અને સંધ્યાકાળની છે. રાત્રિનો અંત થઈને દિવસનો ઉદય થાય છે અને દિવસની સમાપ્તિ થઈને રાત્રિનો આરંભ થાય છે. એ સમયો સ્વાભાવિક જ શાંતિપૂર્ણ હોય છે; ને એ સમયના સ્વભાવ અનુસાર આપણા અંગમાં પણ શાંતિનો નિવાસ થાય છે. એ સ્વાભાવિક શાંતિમય સમયનો લાભ લઈને એ જ વેળાએ અનુષ્ઠે અભ્યાસના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. અભ્યાસ ક્યાં વિના કાંઈ પણ ન ખાવાનો નિયમ કરવો, એટલે કુધાનો વેગ તમારા સર્વ આલસ્યને ઉડાવી દેશે. હિન્દુસ્તાનમાં એ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ક્યાં વિના અને પૂજા પ્રત્યાદિની સમાપ્તિ થયા વિના કાંઈ પણ ખાવું નહિ, એવું બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવેલું હોય છે. એ શિક્ષણ પ્રમાણે આલસ્ય કટલાક કાળ પછી તે બાળકની પણ એમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે; અને સ્નાન, ધ્યાન અને પૂજા કરી લેવા પહેલાં તેને કુધાની લાગણી થતી જ નથી.

આ અભ્યાસ માટે જો કોઈ એકાંત જગારી હોય અને તે મળી શકતી હોય તો તો ધણું જ સારું. એ જગારીમાં કોઈએ પણ નિદ્રાદેવીની ઉપાસના કરવી ન જોઈએ. અને સર્વથા શુદ્ધ રાખવી. સ્નાન કર્યા વિના અને મન તથા દેહને શુદ્ધ કર્યા વિના એ જગારીમાં પગ પણ મૂકવો નહિ. એ જગારીમાં નિલ નવાં નવાં પુષ્પો ભરી રાખવાં. આસપાસ પુષ્પો હોય, તો તે યોગી માટે ધણા જ લાભકારક થઈ પડે છે. તેવી જ રીતે ત્યાં ભીંતિ ઉત્તમ ઉત્તમ છબીઓ પણ લટકાવવી સારી છે. સવાર અને સાંઝ ત્યાં લોખાન બાગવું. એ જગારીમાં કલહ, કોપ અને નિકારોપાદક વિચારોનો પ્રવેશ થવા દેવો નહિ. પોતાના જેવા જ

જેના પવિત્ર વિચારો હોય, તેવા મનુષ્યને જ એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરવા દેવો—ખીજને નહિ-
એમ કરવાથી રહેતાં રહેતા એ ઓરડીના વાયુ પણ પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ બાપ થઈ જાય છે
અને તેથી ન્યાયે પણ મનમાં ઉદાસીનતા થાય, હૃદયમાં દુઃખ થાય, ચિત્ત સંશયમાં પડી જાય
અથવા તેમાં વિતોલનો ઉદ્ભવ થાય, તો તેવા સમયે એ ઓરડીમાં જવાથી મનુષ્યને
અવસ્થ યાતિ મળી શકે છે. દેવાદ્યો અને મઠ તથા આશ્રમ ઇલાદિના હેતુ પણ એ યાતિ
આપવાનો જ છે. કેટલાક દેવાલયોમાં અઘાપિ એનો અનુભવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં
પણ ધણાક લોકોના મનમાંથી એ કંપનાનો સર્વથા નાશ થયેલો છે. એવી રીતિથી એટલે
કે, વાતાવરણને પવિત્ર રાખવાથી તે સર્વ સ્થાન દિવ્ય થઈ જાય છે. જોમને એવી સ્વતંત્ર
ઓરડી મળવાનો સંભવ ન હોય, તેઓ ગમે ત્યાં પોતાના અભ્યાસ કરી શકે તેમ છે. સરળ
રેખામક મુદ્રાથી—સીધું—એસનું અને સાર પછી સર્વ સૃષ્ટિ પદાર્થોમાં પવિત્ર વિચારોનો પ્રવાહ
છોડવો” મનમાં એવો જન્મ કરવો કે, “સર્વ ગ્રાણી માત્રને સુખ મળે, પ્રત્યેક ગ્રાણીને
શાંતિ હો અને સર્વ ગ્રાણીઓ આનંદમાં વસે” પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચારે
દિશામાં એવો જ ભાવ ધરવો એ ઇચ્છા જેટલી અધિક રાખવામાં આવે છે, તેટલી જ
આપણને અધિક સુખપ્રાપ્તિ થાય છે ખીજની આરોગ્યતામાટે આપણા મનમાં જેટલી
વિશેષ ભાવના થાય છે, તેટલી જ આપણા પોતાના અગમ વધારે આરોગ્યતા આવવા
માટે છે અને ખીજનો સુખી હોય, એની ધારણાથી આપણે પોતે જ સુખી થવા માંડીએ
છીએ એ ઇચ્છા, તે જ સુખી થવાનો સર્વોદ્દેશ ઉપાય છે. એ ઉપાય સાધ્ય થયો એટલે
જે કાષ્ઠ પણ પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખતો હોય, તેણે પ્રાર્થના કરવી; પણ તે પ્રાર્થના ધન,
આરોગ્ય કિંવા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવામાટેની જ હોવી જોઈએ નહિ, કિન્તુ કેવળ જ્ઞાન અને
પ્રકાશ પ્રાપ્ત થવામાટેની જ હોવી જોઈએ. એના વિના જે અન્ય પ્રાર્થનાઓ છે, તે બધી
સ્વાર્થમય જ હોવાની. સાર પછી પોતાના શરીરનો વિચાર કરવો, એ દ્વિતીય કાર્ય છે. કાર-
ણકે, શરીર આપણા પાસેનું એક ઉત્તમ સાધન છે, અને એટલામાટે એને બળવાન અને
નિર્ભીંગ રાખવાના હેતુથી મનમાં એવી ભાવના કરવી કે, “મારું શરીર વજન સમાન છે

* એનું સ્પષ્ટીકરણ એની પછીના વાચ્યમાં કરેલું છે

† “તમે પ્રતિદિન “મારા દંડ વળદાર થાય, મારી છાતી મજબૂત થાય,” એવી મનમાં
દંડતર ઇચ્છા રાખીને દરરોજ પોતાના દંડ અને છાતીને અમથા પણ જોતા રહેરો, તો એથી
પણ માત્ર થોડા જ દિવસમાં તમારા દંડો અને છાતીમાં તકાવત પડ્યા વિના રહેવાનો નથી.
મનની એનામતાનું એક પરિક્ષામ-ફળ-થાય છે”

અદ્વિતીય મન્ત્ર ત્રીં સેન્ડેલ

(Sandow's strength and How to obtain it.)

અને એની સહાયતાથી મારે જન્મસાગર તરી જવાનો છે." અચકિતથી દાઇ કાળે પણ મુક્તિ મળી શકતી નથી, માટે મનના દૌર્બલ્યનો અવશ્ય નાશ કરવો જ જોઇએ. પોતાના ચરીરને કહેવું કે, "તું બલવાન છે." મનને કહેવું કે, "તું દૃઢ નિશ્ચયી છે." અને પોતાના મનમાં દૃઢતર આશા અને અવ્યક્ત વિશ્વાસ સદા સર્વદા કાયમ રાખવાં.

પ્રકરણ ત્રીજું

પ્રાણ

પ્રાણ લોકોના એવો અભિપ્રાય થઇ ગયેલો છે કે, પ્રાણ, તે શ્વાસોચ્વાસોનો જ દ્રાઢાઇએક ભેદ છે. પણ એમ ધારવામાં તેમની ભૂલ છે. જો શ્વાસોચ્વાસ સાથે પ્રાણનો કાંઇપણ સંબંધ હોય, તો તે ઘણો જ થોડો હોવો જોઇએ. સત્ય પ્રાણાયામ પર્યન્ત પહોંચવાના જે અનેક માર્ગો છે, તેમાંના શ્વાસોચ્વાસ પણ એક માર્ગ છે. પ્રાણાયામ, એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી અથવા તો પ્રાણને પોતાના તાબામાં લાવવા. ભરતખંડના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ માત્ર જેજ તરવાનું બનેલું છે. એમાંના એક તત્ત્વને આકાશ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આકાશ સર્વવ્યાપક છે અને તે દૃશ્ય સર્વ પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને રહેલું છે. આકાશને પામેલી અત્યેક વસ્તુ એ આકાશની જ બનેલી છે. હવા, પાતળા પદાર્થો અને ઘન પદાર્થો ઇત્યાદિ સર્વ આકાશની જ બનાવટ છે. સૂર્ય, પૃથ્વી, ચન્દ્ર, તારા અને ધૂમકેતુ એ સર્વ આકાશની જ કૃતિઓ છે. અત્યેક જડ પદાર્થ, પાણી અને વનસ્પતિ, અત્યેક દૃષ્ટિગોચર થનારા આકાશ, અત્યેક જ્ઞાન થવા જેવા પદાર્થો કિંબદ્ધના અસ્તિત્વવાળી અત્યેક વસ્તુ, એ આકાશમાંથી જ બને છે. આકાશ પોતે દૃષ્ટિગોચર થઇ શકતું નથી. તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે, તેને જો સર્વસંજ્ઞાતીત* નામ આપીએ, તોપણ ચાલી શકે તેમ છે. આકાશ જે વેળાએ ઘન થાય છે—તે આકાશ ધારણ કરે છે, તે ક્ષણે જ દૃગ્ગોચર થાય છે. સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા પહેલાં માત્ર આકાશનું જ અસ્તિત્વ હોય છે; અને પ્રલયકાળની વેળાએ ઘન પદાર્થો, સૂક્ષ્મ પદાર્થો અને સર્વ વાયુઓ ઇત્યાદિ સર્વ પુનઃ એ આકાશમાં જ પીગળી જાય છે અને પુનઃ નવીન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ આકાશમાંથી જ થાય છે.

આકાશમાંથી આ સમસ્ત બ્રહ્માંડની ક્યાં સામર્થ્યવડે ઉત્પત્તિ થાય છે? પ્રાણના સામર્થ્યવડે. આકાશ જેવી રીતે મૂળ, સર્વવ્યાપી અને બ્રહ્માંડના ઘટકાવયવ છે, તેવી જ

* નામવિરહિત-સંજ્ઞાથી પર.

રીતે પ્રાણ પશુ મન, સર્વ આધી અને આજ્ઞામાંડને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિતત્ત્વ છે. સૃષ્ટિનિર્માણ ચલાના સમયે અને હીન થતી વેળાએ પ્રયેક વસ્તુ આકાશરૂપે યદ્યન્ત્ય છે અને સમગ્ર જાત્તામાં આવી રહેલી સર્વ શક્તિઓનો પુનઃ પ્રાણમાં લય થાય છે અને દ્વિતીય કલ્પના પ્રારંભકાળમાં આપણે (અમે) જેને ચેતના અથવા ચક્તિ નામથી ઓળખાએ છીએ, તેની ઉત્પત્તિ એ પ્રાણમાંથી જ થાય છે. ચેતન્યની જે જે ક્રિયાઓ છે, તે સર્વ પ્રાણ સમજ લેના. પૃથ્વીનું આકર્ષણ દરેક અને લોહચુબકમાં આદર્યક્તિ ઉત્પન્ન કરી, એ પણ પ્રાણના જ રૂપો (સ્વરૂપો) છે. સૂર્યનું ચતનવલન, જ્ઞાનનું પ્રદાહ અને વિચારશક્તિ ધ્વાની ઉત્પત્તિ થતી, એનું નામ પણ પ્રાણ જ છે. વિચારથી લઇને ઠંઠ નીચેના શારીરિક ચતન વલન પર્યન્તની જે કૃતિઓ છે, તે સર્વ પ્રાણની જ છે. જાત્તામાંની ચત્ત્વરત માનસિક ક્રિયા શારીરિક શક્તિઓ પુનઃ લ્પાએ મન સ્વરૂપમાં લય પામે છે, તે વેળાએ તેમને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. “જે વેળાએ ભાવ પશુ હોતો નથી અને અભાવ પશુ હોતો નથી, અંધકાર જ અંધકારને આગ્રહાદિત કરી, ઝટેલો હોય છે, તે વેળાએ શાનુ અસ્તિત્વ હોય છે?” એવો પ્રશ્ન થાય, તો “માત્ર અચ્ચ આકાશનું જ અસ્તિત્વ હોય છે,” એ તેનું ઉત્તર છે. પ્રાણના વ્યવસ્થાપનો લય થાય છે, પરંતુ તેના અસ્તિત્વનો નાશ થતો નથી. જે સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ જાત્તામાં પ્રકટ થયેલી દેખાય છે, તે અવર્ણ્ય શક્તિ પ્રમાણે પુનઃ કે અધિક થતી નથી. એક કલ્પની સમાપ્તિ થઈ કે, ત્વરિત જ સર્વ શક્તિઓ એવી રીતે લય પામીને સ્તબ્ધ યદ્યન્ત્ય છે અને બીજા કલ્પના પ્રારંભમાં તે પુનઃ જગૃત થઈને આકાશને ચેતવે છે અને તેથી જ આકાશમાંથી આ નાના પ્રકારના આકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે આકાશનું રૂપાંતર થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રાણનું પણ રૂપાંતર થાય છે અને તેથી જ આ સર્વ શક્તિઓનાં સ્વરૂપો વ્યવસ્થા થાય છે એવી રીતે જ્ઞાન મેળવતું અને તેના પર સત્તા ચલાવતી એટલું જ કાર્ય વાસ્તવિક રીતે પ્રાણમાંથી સાધવાનું હોય છે.

પ્રાણાયામના યોગે જ અપરિમિત સામર્થ્યના હોને આપણા માટે પ્રુક્તિ થઈ જાય છે ઉદાહરણાર્થ-ધારો કે એક મનુષ્ય પ્રાણને સારી રીતે જાણી ચૂકો છે અને તે પર તે પરિપૂર્ણ સત્તા પણ ચલાવી શકે છે. સામે કહો કે, વિશ્વમાં એવી બીજી કંઈ વસ્તુ છે કે, જે તેના તાબામાં આવી ન શકે ? તે જો ધારે, તો સૂર્ય અને તારાને પણ પોતાના સ્થાનથી ચલિત કરી નાખે. જાત્તામાંના એક ચક્તિથી સદૃશ પગલાણથી લઈને ઠંઠ સૂર્ય જેવા પ્રચક પદાર્થ પર પણ તે પોતાની સત્તા ચલાવી શકે એમ છે કારણકે, તેનામાં પ્રાણ પૃથ્વી સત્તા ચલાવવાનું સામર્થ્ય આવી ગયેલું છે. પ્રાણાયામનો ઉદ્દેશ અને ફળ એ જ છે. યોગી પૂર્ણવિસ્થાને પહોંચે, એટલે તેના તાબામાં ન હોય, એવી એક પણ વસ્તુ આપણને મળી

શકશે નહિ. જો તે દેવાને પણ આવવાની આજ્ઞા દે, તો દેવો પણ આવીને હાજર થાય છે અને મનુષ્યોને ફરમાન કરે તો તેઓ પણ આવી હાથ જોડીને ઉઠા રહે છે. સદ્ગિમાંની સર્વ શક્તિઓ દાસી સમાન તેની આજ્ઞાધારક બની જાય છે. યોગીનું એ અદ્વિતીય સામર્થ્ય જે વેળાએ કોઈ આજ્ઞાનીના જોવામાં આવે છે, સારે તે તેને અદ્વિતીય ચમત્કારના નામથી ઓળખે છે. આર્થ લોકોના મનમાંનો જે એક વિશેષ ગુણ છે તે એ છે કે, તેઓ સદાસર્વદા મૂળસિદ્ધાંતને જાણે છે, બીજા નાના મોટા જોદામાં તેઓ દષ્ટિપાત કરતા નથી. વેદમાં એવો એક પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે, “જેના યોગે પ્રત્યેક વિષયને આપણે સંમતી સદીએ એવું જાન કયું?” અને એ પ્રશ્નને અનુસરીને જ વેદના સમસ્ત ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો લખાયા છે. તેમાં જેના યોગે પ્રત્યેક વિષય સમગ્ર શકાય, એવા એક એક વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પૃથ્વીની પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવાની જેની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રત્યેક પ્રાણીની અને વાલુકાના કણ વિશેની પણ માહિતી મેળવવી જોઈએ. પણ તે એમ કરવા બેઠે, તો અનન્તકાલ. પણ તેને પૂરે થાય નહિ અને સર્વ વસ્તુઓનું તેને જ્ઞાન થઈ શકે, એ શક્ય પણ નથી. સારે એ જ્ઞાન મળે કેવી રીતે? એ જ્ઞાન મનુષ્યને મળવાનો સમય છે ખરો કે નહિ? એના ઉત્તરમાં યોગી એમ કહે છે કે, આ વિશેષ સ્વરૂપથી પણ એક સર્વસાધારણ સ્વરૂપ છે—આ વિશિષ્ટ કલ્પનાઓથી પર એક મૂઢ તત્ત્વ રહેતું છે, તેને તમે જાણી શકો, એટલે તમે બધું સમગ્ર શકશો. વેદોમાં કહેલું છે કે, અખંડ અનિત્ય ધરાવનાર માત્ર એક જ તત્ત્વ છે, અને તેના યોગે જ આ બ્રહ્માંડ આવે છે. તે પૂર્ણતત્ત્વ-પરમહંસાનું જેને જ્ઞાન થયું, તેને સમસ્ત બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન થયું, એમ જાણવું. તેવી જ રીતે આ પ્રાણુમાંથી સર્વ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જેને પ્રાણનું જ્ઞાન થયું, તેને બ્રહ્માંડની સર્વ શક્તિઓનું જ્ઞાન થયું, એમ સમજવું. પછી તે શક્તિઓ શારીરિક હોય કે માનસિક હોય, તે જુદા વિષય છે. જેણે પ્રાણુપર અધિકાર જમાવ્યો, તેણે પોતાના મનપર અને અસ્તિત્વ ધરાવતા બીજા સર્વ મનોપર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો છે, એમ અવસ્થા માનવું. જેણે પોતાના પ્રાણુપર સત્તા બેસાડી હોય, તે પોતાના શરીર અને અસ્તિત્વ ધરાવતા બીજા સર્વ શરીરોપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે. કારણ કે, પ્રાણુ, એ જ શક્તિનું મૂળરૂપ છે.

પ્રાણુપર પોતાનો અધિકાર કેવી રીતે જમાવવો અને તેનાપર પોતાની સત્તા કેવી રીતે ચલાવવી, એનું જ પ્રાણાયામમાં પ્રતિપાદન કરેલું હોય છે. સર્વ અભ્યાસો અને શિક્ષણોનો આરભ માત્ર એ જ હેતુ માટે છે. માટે મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં હોય, તે જ સ્થિતિમાં તેણે અભ્યાસનો આરભ કરવો જોઈએ અને પોતાના નિકટમાં જે જે વસ્તુઓ હોય, તે સર્વપર સત્તા ચલાવતા થીજવું જોઈએ. સર્વથી નિકટની વસ્તુ તે પોતાનું શરીર છે. જગ-

તમાં સર્વથી પાસેની વસ્તુ તે શરીર અને મન જ છે અને આપણા મન તથા દેહમાં કાર્યક્ષતા પ્રાપ્ત છે અને તે અદ્વાદશમાના ધત્તર પ્રાણો કરતા ઘણો જ નિકટનો છે. એ નાની પ્રાણુલદરી, જે આપણને પોતાની માનસિક અને શારીરિક પ્રવૃત્તિના રૂપે દેખાય છે, તે અપાર પ્રાણુસમુદ્રમાંની આપણા નિકટની એક લદરી છે—અને પ્રથમતઃ એ નાની લદરીપર આપણી સત્તા ચાલતી થાય, તો આપણે ધીમે ધીમે સર્વ પ્રાણોપર અધિકાર ચલાવી શકીએ, એવો સંભવ ધારી શકાય. પૂર્ણતાને પામેલો યોગી એ સર્વ કરી શકે છે. કોઇ પણ શક્તિની સત્તા તેનાપર ચાલતી નથી. તે બહુધા સર્વ શક્તિમાન અને અર્ચ્ય બની જાય છે. પ્રાણુપર સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા પશુ પ્રત્યેક દેશમાં હોય છે. આ (અમેરિકા) દેશમાં પણ માનસિક પ્રયોગો કરનારાઓ, પોતામાં અદ્વા બેસાડીને ગેગ મટાડનારાઓ, અધ્યાત્મજ્ઞાન આપનારાઓ, દ્વિધિયન શાસ્ત્રને અનુસરનારા અને મેસ્મેરિઝમ્ કરનારા વગેરેના અનેક પ્રયોગો વિચાર કરવામાં આવે, તે પ્રયોગના મૂળમાં પ્રાણુપર સત્તા ચલાવવાનો જ હેતુ રહેલો છે, એમ ત્વરિત દેખાઇ આવે છે. પણ એ હેતુને તે પંથવાળાઓ જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય, તે જૂઠી વાત છે. પરંતુ જો એ સર્વ પ્રયોગો ઉપપત્તિઓને ગાળવામાં આવે, તો તમે એ જ તત્ત્વ અવશેષ રહે છે તે સર્વ એ જ શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે, પણ ન જાણતા તેમને સહજગત્સા—ચિંતામણિને ઠોકરથી મેળવવા પ્રમાણે—એ શક્તિ અકરમાત પ્રાપ્ત થાય છે એથી જ તેમાંના તત્ત્વને તેઓ જાણી શકતા નથી છતાં પણ તેઓ, જે શક્તિનો યોગીજનો ઉપયોગ કરે છે તે જ શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે—પરંતુ એ ઉપયોગ તેઓ અજાણે અને સહજ જાતથી કરે છે, એટલો ભેદ છે એ શક્તિનો પણ પ્રાણુમાથી જ ઉદ્ભવ થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાંની જીવન શક્તિ તે પ્રાણુ, અને તેની અત્યુત્કૃષ્ટ અને ઉચ્ચતમ ક્રિયા તે વિચાર. વિચાર વિશે આપણે પાછો વિચાર કરવા માડીએ, તો આપણને દેખાઇ આવે છે કે, તેમાં પણ પાછો ભેદ છે જ. જે વિચારો પ્રાણુની સર્વથા મદ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આપણે ઉપજત કિંવા સ્વાભાવિક વિચાર કહીએ છીએ. જો આપણને એક મચ્છર કરડે છે, તો કોઇ પ્રકારના વિચારની પ્રેરણા વિના આપણે હાથ પોતાની મેળે જ તેને મારી નાખે છે. એ પણ વિચારનો જ એક નીચામાં નીચો પ્રકાર છે શરીરમાંની

* મનવાદી પ્રમાણે કર્મના શરીરપર પાસ (હાથ હટાવો) કરીને તેને નિદ્રામાં નાખવો અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના પાસે કિંચલ્યો કરાવવી, એ પ્રયોગને મેસ્મેરિઝમના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

† પારસમણિ પ્રમાણે જ એ પણ એક કલ્પિત રત્ન છે. એ જેની પાસે હોય છે, તેને કોઇ પણ પ્રકારની ચિન્તા રહેલી નથી અને તેને દરદોષ સવા ભાષ સ્વપ્નિયા મગે છે એવી આખ્યાયિકા—દત્તકથા—પ્રચલિત છે

સ્વાભાવિક ચનારી સર્વ ક્રિયાઓ એવા પ્રકારના વિચારોથી જ ચાલતી હોય છે. એની પછી વિચારોનો એક ઉચ્ચ પ્રકાર છે. એ ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર કાંઈક જાણીને કરવામાં આવે છે. હું મનન કરું છું; હું વિચાર કરું છું; કોઈ પણ વિદ્યનાં સાધક બાધક પ્રમાણેને હું જાણી શકું છું. પરંતુ મનન કરવાની પણ એક મર્યાદા છે અને વિચાર માત્ર તે સ્થાન પર્યંત જ જઈ શકે છે. તે મર્યાદાથી આગળ તેનાથી વધી શકાતું નથી. જે મંડળમાં તે દોડ કરે છે, તે મંડળ ખરેખર ઘણું જ સંકુચિત છે. તો પણ કેટલીક સસ બીનાઓ આપણને એ મંડળમાંથી મળી શકે છે. ધૂમકેતુ પ્રમાણે એ મંડળમાં કેટલીક વાર્તાઓ અકરમાત આવી પડે છે. આપણું ચિત્ત તો મર્યાદાથી આગળ વધી નથી શકતું અને અનેક વિષયો તો મર્યાદાથી પર પ્રદેશના હોય છે, એ નિશ્ચિત છે. આ જરા જેટલી મર્યાદામાં જે અદ્ભુત ચમત્કારો રહેલા હોય છે, તેમનાં કારણો એ મર્યાદાથી બહારનાં હોય છે. વિચાર અને શુદ્ધિ તે કારણોના પ્રદેશ સૂધી પહોંચી શકતાં નથી. પણ ચોગી તો એમ જ કહે છે કે, એવું કશું પણ નથી. મન તો એના કરતાં પણ ઉચ્ચ પદ પર્યંત—ત્રેઘ જ્ઞાન પર્યંત પહોંચી શકે છે. એવી સ્થિતિએ મન આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મન, પૂર્ણ એકાગ્રતા—પરમ જ્ઞાનમાં વિચાર-મર્યાદાથી આગળના પ્રદેશમાં વધી શકે છે અને જે વિષયો ઉપજત શુદ્ધિ કિંવા વિચાર-વડે જાણવામાં આવતા નથી, તે વિષયો ભાં પ્રલક્ષ તેના સમક્ષ આવીને ઉભા રહે છે. ચરી-રમાંની સૂક્ષ્મ સક્રિયોનો જે સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેઓ મનને આગળ વધવામાં સહાયતા કરે છે અને તેથી તે ઉચ્ચ સ્થાને ચઢવા માંડે છે. અતે શુદ્ધ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચી ભાંથી તે સર્વ કાર્યો કર્યા કરે છે. પ્રાણના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોને સારું વલણ આપવાથી પણ એ જ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ બ્રહ્માંડમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતપોતાની કાંટિ સાથે અખંડ સંબંધ હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ સર્વ બ્રહ્માંડ એક જ છે. આપણામાં અને સૂર્યમાં કરો પણ ભેદ નથી. એથી વિરુદ્ધ જે કોઈ પણ કાંઈ કહે, તો સામ્રાજ્ય જનો તેને ટીખળ કહીને હસી કાઢે છે. એવો જ દાખલો ટેબલનો અને મારો છે. મારામાં અને ટેબલમાં પણ ખરેખર કાંઈ ભેદ છે જ નહિ. ટેબલ તે જડત્વનો એક બિંદુ ને મારો દેહ, તે જડત્વનો બીજો બિંદુ છે, એટલું જ. આ સર્વ આકારો, જડત્વના અપાર સમુદ્રમાંની ભમરીઓ હોય, તેવા દેખાય છે અને તેવા જ એ અસ્થિર પણ હોય છે. જેવી રીતે કોઈ એક નદીના પ્રવાહમાં લક્ષાવધિ તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગો થોડીકવાર ફરીને લીન થઈ પ્રતિફલે નવીન ઉદ્ભૂત થાય છે; અને બીજા સ્થળેથી બહાર નીકળે છે—પાછા પાણીના નવા પરમાણુઓ અંતઃ પ્રવેશ કરી જાય છે;

તેની જ રીતે આ અર્થમાં પણ પ્રતિજ્ઞાને જ પ્રયોગી બદલાનું જ્ઞાન છે. એમાંના આપણે પણ ન્હાતા તરંગો છીએ જડપરમાણ્વજીનો સમુદાય આપણામાં પ્રવેશ કરે છે, નિષ્કમ પ્રમાણે ગરજ કરે છે, ચોક્કિવાર મનુષ્યદેહમાં રૂબણી મારે છે અને સ્વાર પછી પાછો બદલાઈને બીજા જ આકારે-સમન્ને કે પશુ-વર્ગી ખનિજ પદાર્થોના રૂપથી તરંગનું-લહરીનું રૂપ ધારે છે. એ નિત્ય ચળવળે ફેરફાર છે. એક પણ સત્તીર સાચન નથી. સાચન હોય એ તો જાણ પણ વસતુ નથી. મારુ સગીર અને તમારુ ચરીર, એ સમગ્રા સાબિત પ્રકારે છે. એ સર્વ જડ પદાર્થોના જૂદા જૂદા ગોળા છે. ચન્દ્ર, સૂર્ય, મનુષ્ય, પૃથ્વી, વૃક્ષ અને ધાતુ એ સર્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન ગોળાઓ જ છે. પણ એમાંથી એક પણ પદાર્થ સાચન નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ બદલાતો જાય છે, તેનું અપાન્તર થયા કહે છે. જડ યોગના સયોગ અને પૃથક્કરણનો આપાર સદાસર્વદા આજુજ હોય છે મનનું પણ એમ જ છે. પ્રત્યેક જડ પદાર્થ ઈર્ષ્યરતો બનેલો હોય છે જડ પદાર્થોપર પ્રાણની ક્રિયા થયા પછી તેના જ જૂદા જૂદા પદાર્થો બને છે, એ આપણે ઊપર કહી આવ્યા છીએ. એ જ ક્રિયા અતિ સૂક્ષ્મ રીતિથી અને અતિ વેગથી થવા મારે, એટલે તે જ ઈર્ષ્યનું મન બને છે. એટલા માટે એ મનનો વિશ્વમાના પ્રત્યેક પદાર્થ સાથે (સર્વ જડ પદાર્થો ઈર્ષ્યતા જ હોવાથી) સંપર્ક હોય છે જ. એ સૂક્ષ્મ ક્રિયાની જો તમને યદિક્ષિત પણ પ્રાપ્તિ થાય, તો તમે સમજશો અને જાણશો કે, આ સર્વ અર્થમાં તે જ સૂક્ષ્મ ચક્ષુનું બનેલું છે. અગ્નિકવાર કેટલાંક આપણામાં એવો શક્તિ મળી આવે છે કે, તેની સહાયતાથી જ્ઞાનમાર્ગદારા આપણે તે રિચનિને પહોંચી ચકીએ છીએ. તમારામાંથી થયુકિને સર હુકે રેહીકીના પ્રયોગોનું રમજી તો હશે જ. તે એકવાર વ્યાખ્યાન આપતાં વાગળી કરતાં વધારે હારથજનકી વાયુ તેના ઉદરમાં જવાથી મૂર્ચ્છિત થઈને ધરણીપર ટળી પડ્યો અને સાવધ થયા પછી કહેવા લાગ્યો કે, “મારા મને સમસ્ત અર્થમાં કલ્પનામય જ બની ગયું હતું.” ગળ્યું કે, તેટલા સમય સુધી તેની જડ લહરીઓને અવરોધ થયો હતો અને સૂક્ષ્મ લહરીઓ કે જેને તેણે મનની અંદા આપી હતી-જા માત્ર

* “ઈર્ષ્ય એક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ (અર્થેત વિશ્વવાયુ) છે અને તે વાતાવાયુથી વેચી તરંગ-એટલે પૃથ્વીથી ઉપર ૪૫ માઇલ પર્યંત વાતાવાયુ છે-ત્યાંથી સૂર્ય સુધી બેઠેલ છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવેલી છે” એટલે ઉપર કહેલો અર્થ આપણા આમરા જેટલો એક સર્વ વ્યાપક તત્ત્વ હોય એમ દેખાય છે

ધિ કિમ્ ઝોશ્ સાયન્દિશ્ચ નાલેજ્

† એ એક પ્રસિદ્ધ રસાયન શાસ્ત્રનેતા થઈ ગયા છે.

‡ હારથજનક વાયુના અભિજ્ઞમાં “નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ” “નાઇટ્રિક ઓક્સાઇડ ગેસ” અને “લાઈગ ગેસ” એ ત્રણ નામો છે અને એને કલ્પના કરવાની હિત પણ રસાયન શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી છે

બચસ્થિત હતી. તેની આસપાસની સૂક્ષ્મ લક્ષરીઓ જ તેના જોવામાં આવતી હતી. પ્રત્યેક વસ્તુ વિચારમય જ યર્થ ગણેલી હતી; અને સર્વ બ્રહ્માંડે વિચારોનું સ્વરૂપ જ ધારણ કર્યું હતું. તે પોતે અને બીજાં સર્વ વિચારોના તરંગો પ્રમાણે તેને દૃષ્ટિગોચર થતું હતું.

એવી રીતે વિચાર બ્રહ્માંડમાં આપણે ઐક્યને જોઈ શકીએ છીએ અને અંતે આપણે ત્યારે મૂળ સ્વરૂપને પહોંચીએ છીએ, ત્યારે આપણને જણાઈ આવે છે કે, આત્મસ્વરૂપ (વ્યક્તિઓમાં જ માત્ર જોઈ છે, પણ આત્મા તો એક જ છે) સર્વત્ર એક જ હોય છે. ચૈતન્યથી પર માત્ર એક જ છે. વ્યક્ત ગણેલા ચૈતન્યમાં પણ અંક્ય તો હોવાનું જ, એ સત્ય વાર્તાઓનો કોઈ કાળે પણ વિલય થતો નથી. કારણ કે, અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ એ વાર્તાઓને સમ્રાણ સિદ્ધ કરી નાખી છે. અર્વાચીન પદાર્થ વિજ્ઞાને પણ એમ જ સિદ્ધ કરેલું છે કે, બ્રહ્માંડમાંની યથાચાલત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત શક્તિઓનો સરવાળો ઠરાવેલો જ હોય છે, એટલે કે, તે કદાપિ બદલાતો નથી. તેણે એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે, સર્વ શક્તિઓ માત્ર બે જ પ્રકારની હોય છે. પ્રથમ તે આચ્છાદિત, સંકુચિત અને સ્તબ્ધ હોય છે અને પછી તે ક્રિયારૂપે વ્યક્ત થાય છે. એવી રીતે તે અનન્ત કાળ પર્યન્ત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત થતી રહે છે, એ પ્રાણુપર પૂર્વે કલા પ્રમાણે અધિકાર અધાવલો, તેને જ પ્રાણુપામ કહેવાનો પરિપાક છે.

પ્રાણુને સત્તામાં રાખવાનું શિક્ષણ આપતું, એ વિના આત્માચ્છાદ સાથે પ્રાણુપામનું બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. ફેરફારની ગતિ, તે મનુષ્ય દેહમાંના પ્રાણનું અતિથય સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે. એ ગતિ બંધ થઈ કે દેહનો પણ અંત ગણેલો સમજી લેવો. એનો અવરોધ થતાં ચારીરસ્ય શક્તિઓનાં સ્વરૂપોનો પણ અવરોધ થઈ જાય છે. કેટલાકાએ એવી રીતિનો પણ અભ્યાસ કરેલો હોય છે કે, ફેરફારની ગતિ બંધ થયા છતાં પણ તેમનો દેહ બચી શકે છે. કેટલાક લોકો એવા પણ છે કે, કેટલાક મહિનાઓ સુધી પોતે જમીનમાં દટાઈ જાય છે અને

* એવા બનાવો અર્વાચીન કાળમાં બનવાના પણ સરમરી દોષવા મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં પંજાબના અખંડ પ્રાંત પ્રતાપી મહારાજ રણજિતસિંહે કંપન, વેદ અને જનરલ વૈચર્ય સમક્ષ અને બીજા સંકેદો માણસોના જોવાં એક ફરીને ગણીમા ધાતીને તેની જળ તેના કહેવા પ્રમાણે તેના ગળામાં લેવારી અને નાકમાં મીણુ ભરીને તે ગણીનું મોઢું બંધાવી દીધું, અને ત્યાર પછી તેને એક કબરમાં દટાવી દીધો. લેખરની જમીનને એકને તેમા ધાન્ય વાવ્યુ તે સમયે રાત્રિ દિવસ લોકો ચોડી પહેરેા રાખવામાં આવ્યા હતા. એવી રીતે દસ મહિના વીતવા પછી ઉપર્યુક્ત યુદ્ધોપિવન અધિકારિઓ સમક્ષ તેને ખોદી કાઢવામાં આવ્યા, તે વેળાએ તેના દેહ સર્વથા શીતલ અને મૃતપ્રાય હોવાનો હતો. ત્યાર પછી વાણુપર પાણી વગેરે છાંટતાં ધીમે ધીમે તેનામાં ઉષ્ણતાનો અવિર્ભાવ થયો અને ચોડાજ કલાકમાં તે ફરી પૂર્વવત્ જીવતા થઈને હસવા બોલવા લાગ્યો.

કેળ કોઈક પુ ૧૫, અંક ૧.

શ્વાસોચ્છવાસ વિના જ છતી શકે છે. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યના શરીરમાં એ ફેફસાંની ગતિ મુખ્ય અને અગ્ર છે. અત્યંત સૂક્ષ્મતાને જો આપણે પહોંચવું હોય, તો આપણે અત્યંત જડની સહાય લેવી જોઈએ; અને ત્યાર પછી અતિ સૂક્ષ્મતા પ્રદેશમાં પહોંચતા સુધી ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. શરીરસ્થ સર્વ શક્તિઓમાંની પ્રમુખ શક્તિ ફેફસાંની છે; અને તે જ ખીન સંભાગોને આશુ રાખનારું ઇંડુણુ ચક્ર છે. પ્રાણાયામ એટલે એ ફેફસાંની ગતિને પોતાના અધિકારમાં લાવવી. એ ગતિનો શ્વાસોચ્છવાસ સાથે સંબંધ છે ખરો, પણ એ શક્તિને કાંઈ શ્વાસોચ્છવાસ ઉત્પન્ન કરતો નથી; કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે એ શક્તિ જ શ્વાસોચ્છવાસને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગતિ બાબતી કૃતિથી હવાને અંદર ખેંચી લે છે, પ્રાણ ફેફસાંને ચક્ષિત કરે છે અને ફેફસાંની ગતિ હવાને અંદર તાણી લે છે. એથી જ પ્રાણાયામ તે જ શ્વાસોચ્છવાસ નથી, પણ ફેફસાંને ચક્ષિત કરનારા સ્નાયુઓ શક્તિપર જ સત્તા ચલાવે છે, જે જ્ઞાનંતુઓદ્ધારા સ્નાયુઓમાં પ્રવેશ કરે છે અને સ્નાયુઓમાંથી ફેફસાંમાં જઈને તેને એક વિવક્ષિત રીતે ચક્ષિત કરે છે, તે સ્નાયુની શક્તિ જ પ્રાણ છે અને તેને અભ્યાસથી પોતાના તાબામાં લાવવો, એનું નામ પ્રાણાયામ છે. એ પ્રાણ જે વેળાએ તાબામાં આવી જાય છે, તે વેળાએ તરફળ આપણા જાણુવામાં આવે છે કે, શરીરસ્થ ખીન સર્વ પ્રાણોની ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે આપણા તાબામાં આવતી જાય છે. મેં પોતે એવા કેટલાક મનુષ્યો જોએલા છે કે, જેમણે શરીરમાંના સર્વ સ્નાયુઓને પોતાના તાબામાં કરી લીધા હતા. તેમ શા માટે કરી ન શકાય? જો એક વિવક્ષિત સ્નાયુપર સત્તા ચલાવતાં અને આવડતું હોય, તો શરીરસ્થ પ્રત્યેક સ્નાયુપર અને સર્વ જ્ઞાનંતુઓપર સત્તા શા માટે ચલાવી ન શકાય? એમાં અસંભવિત તે શું છે? અત્યારે તે સત્તાનો પણ સ્ફુટાર ધબ્બેલો છે અને ગતિ પણ કુદિત (સ્વેર) થયેલી છે. આપણી કુદા પ્રમાણે આપણે કાનઃ હલાવી શકતા નથી; પણ પશુઓ તે હલાવી શકે છે. એ શક્તિ આપણામાં નથી. કારણ કે, આપણે તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. જેને કુલચંસર્ગ કહેવામાં આવે છે, તે એ જ છે.

વગી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે, ગુપ્ત શક્તિને પાંચી બ્યક્તરૂપમાં લાવી શકાય છે—અત્યંત પરિશ્રમથી અને અભ્યાસથી શરીરની કેટલીક અતિશય ગુપ્ત શક્તિઓને પણ સત્તામાં લાવી શકાય છે. એવી રીતે વિચાર કરનાં વિશ્વમાં અસંભવિત કશું પણ નથી. એમ તરફળ જાણી શકાય છે. એટલું જ નહિ, પણ શરીરના પ્રત્યેક ભાગને પૂર્ણતરી

* ખાનદેરા જિલ્લામાંના કેશવકુદી ગામથી બે માઈલપર દેરાળ નામનું એક નાનું સ્થાન છે; ત્યાં શ. ગોડલ પાલીક (પટેલ) નામનો એક મનુષ્ય છે, તે પશુ પ્રખરે જાન લીધેલી શકે છે તેમ જોઈએ. ૩. ૧૪, અં ૧

લાખો યોગન દૂર મનાય છે, છતાં પણ તમે નિશ્ચયપૂર્વક અને કોઈપણ પ્રકારની વાકા વિના એમ કહી શકો છો. ખરા કે, સૂર્યમાં અને તમારામાં કોઈપણ ખંડ* છે? જડતત્વનો એક મહાન અને અખડ પ્રવાહ છે, તેના એક છેડે સૂર્ય છે અને બીજા છેડે તમે છો. નદીના એક ભાગમાં અને બીજા ભાગમાં વચ્ચે ખડ હોય છે કે-શુ? સારે કોઈ એક શક્તિ શા માટે પ્રવાસ ન કરે? ભવેને કરે-એમ થવામાં કોઈપણ વિરુદ્ધ પ્રમાણ હોય એમ દેખાતું નથી આ પ્રાણ ગમે તેટલા અંતરેથી પ્રવાસ કરી શકે છે, એ વાત સર્વથા સત્ય છે પરંતુ એક વાત સત્ય હોય, તો તેમાં સેંકડો વાતો અસત્ય હોય છે એ વાત જોટલી સરેલી લાગે છે, તેટલી તે સહેલી નથી પ્રકૃતિને સુધારવાના પ્રકારમાં એમ દેખાઈ આવે છે કે, પ્રકૃતિ સુધારનારા લોકો સદા સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે જ શરીર-આંગે-અનો લાભ લેતા હોય છે જગતમાં એવો કોઈપણ રોગ નથી, કે જે સર્વ મનુષ્યોના નાશનું કારણ થઈ શકે મહા ભારી (પ્લેગ) જેવા વિશ્વવિનાશી રોગોમાં પણ પ્રથમ સેંકડે ૬૦ મરણ થાય છે અને પછીથી એ સખ્યા ધીરે ૭૦ કે ૨૦ પર આવી જાય છે, બાકીના રોગો સારા થાય છે કોઈ એલોપાથિક ડોક્ટર આવીને તેને જુએ છે અને તેને પોતાનું ઔષધ આપે છે વળી હોમીઓપાથિક આવે છે અને તે પોતાની ઔષધિ આપે છે અને તે ઘણા ઠોની પ્રકૃતિ સહજમાં સારી કરી નાખે છે કારણ કે, હોમીઓપાથિક પદ્ધતિ રોગીના શરીરમાં યુદ્ધ ચલાવતી નથી મિત્ર તેને સ્વાભાવિક રીતિથી જ સારો થવા દે છે શ્રદ્ધા ઉપજાવીને

* સૂર્ય અને આપણે પરસ્પરથી ઘણા દૂરના અવરે હોવાથી તે અને આપણે ભિન્ન છીએ, ને તેનામાં અને આપણામાં કશો પણ સંબંધ નથી, એમ જો કે આપણને બાસે છે ખજ, પણ તે ભ્રમ છે આકાશ કિંવા ઈશ્વર એ સૂર્યમ તત્વોનો એક મહાન કે જેવો ગોળો છે, એવી કલ્પના કરે. એટલે એમાં જ સૂર્ય અને આપણે બે છેડાપર બંને સરખા હોના જેવા બીજે સર્વ બહાર-અર્થાત્ મહો અને ઉપમહોનો વિચાર પણ એવી રીતે જ કરવાનો છે કપાસિયા ગમે તેટલા હોય, પણ તેઓ કશા ભારીક બારીક તત્વોથી સંધાયના હોય તેવી જ રીતે સૂર્ય, આપણે અને બીજા ગોળકો પણ આકાશતત્વમાં ઓપના એક તત્વથી સંધાયવા બીજે સ્થાને તત્વોને અગ્નિ લગાડવાથી તેનું પરિણામ સર્વ કપાસિયાને ભોજનનું પડે છે, તેવી જ રીતે ન્યારે આકાશમાં કોઈ પણ ફેરફાર થાય છે-પચમહાભૂતોનો કિંવા શક્તિનો ફેરફાર, મરણ કે, શુદ્ધ આકાશ તો સર્વથા નિર્વિકાર જ છે-તો તેનું પરિણામ એવી રીતે આપણને તેવી જ રીતે સૂર્યને પણ ભોજનનું પડે છે એથી કોઈ પણ અદ્ભુત શક્તિને ગમે ત્યાં લઈ જનારા આકાશતત્વ તાર ચરના તારો, અનંતતત્વથી પ્રસરેલા છે, એ વાતને ધ્યાનમાં લેવાથી વિશ્વમાં કયાંય ખડ નથી, એમ માનવામાં આવી શકે છે

† અનેક ઔષધિ એકત્ર મિશ્ર કરીને અધિક પ્રમાણમાં આપવાની રીતિને એલોપાથિ કહે છે

‡ એક વેળાએ એક જ ઔષધ અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રમાણથી આપડ અને જે રોગ હોય તેને જ દત્તપત્ર કરનાર ઔષધ યોગ્ય એ રીતિને હોમીઓપાથિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

રોગ મટાડનાર મનુષ્ય* એથી પણ વધારે સંખ્યામાં રોગીઓ સારા કરી શકે છે. તે રોગીને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપે છે અને રોગીમાં ગ્રસ્ત રહેલો પ્રાણ યદ્વા દ્વારા ઉત્તરિ પામે છે.

પરંતુ યદ્વા ઉપજીવીને બીજાની પ્રતિ સુધારનારા લોકો પણ નિસ એક ભૂત કયાં કરે છે. તેમને એમ લાગે છે કે, વિશ્વાસ જ મનુષ્યને સારો કરે છે. પણ સદા સર્વદા માત્ર એકલા વિશ્વાસથી જ કાર્ય ચાલી નથી શકતું. કેટલાક રોગીનાં લક્ષણો ધણાં જ ખરાબ હોય છે અને રોગીને પોતાને રોગ થયો છે, એવો લાસ માત્ર પણ નથી થતો. રોગ ન થવા માટેની દૃઢતમ યદ્વા એજ એવા રોગની વેળાએ એક લાવંકર રોગ થઈ મેસે છે અને તે બહુધા સત્ત્વર આવનારા મૃત્યુની સૂચનારૂપ જ હોય છે. એવા રોગીમાં દેવળ યદ્વાથી જ સુધારો થતો નથી. પરંતુ તે યદ્વા ઉપજીવનારના મનમાં એવા સર્વ પ્રસંગોમાંથી પાર નીકળી જવા માટેની યદ્વા ઉત્પન્ન થાય, સારે જ રોગી પણ સારા થઈ શકે છે. એવાઓને સારા કરવાની શક્તિ પ્રાણમાં રહેલી છે—પ્રાણથીજ ખરો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણપર સત્તા ચક્ષાવનાંગે પવિત્ર મનુષ્ય, રોગીને એક વિવક્ષિત તરંગમાં લાવે છે, અને તેજ તરંગે બીજામાં ઉપજીવીને તેમને ત્રીજામાં મોકલી શકે છે. એ નિયમ નિલની ક્રિયામાં પણ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે હું તમારી સાથે બોલું છું, તેવેળાએ હું શું કરતો હોઉં છું વારુ? એના ઉત્તરમાં મારે એજ કહેવું જોઈએ કે, હું મારા મનને એક વિવક્ષિત સ્થાને લાવું છું અને તેને તેવી સ્થિતિમાં લાવવામાં મને જેટલો વધારે યશ મળે છે, તેટલા પ્રમાણમાં મારાં વચનોની તમારા હૃદયમાં વિશેષ પ્રતિભા પડી શકે છે. તમે સર્વ જણો છો કે, જે દિવસે હું અધિક આવેશમાં આવીને બોલું છું, તે દિવસે તમને બધાને વિશેષ આનંદ થાય છે અને જ્યારે હું ન્યૂન આવેશમાં હોઉં છું, સારે તમને તેટલો આનંદ થઈ શકતો નથી.

ધ્વજા માત્રથીજ જગત્ની ઉચ્ચપાયાલ કરી નાખનારા મહાત્માઓ, જગત્ની મોટી મોટી ધ્વજા શક્તિરૂપ જ હોય છે. તેમને પોતાના પ્રાણોને અત્યુચ્ચ સ્થાને લઈ જવાની શક્તિ હોય છે અને તે શક્તિ એટલી બધી વિશાળ અને બલવત્તર હોય છે કે, માત્ર તે એક ક્ષણ જેટલા સ્વલ્પ સમયમાં જ બીજાને પણ પોતાની સત્તામાં લાવી શકે છે. તેના પ્રતિ હજારો પ્રાણ આકર્ષાય છે અને અર્ધ જગત્ તેમના વિચારો પ્રમાણે જ વિચાર કરતું રહે છે. જગત્માં યદ્વા ગએલા મોટા મોટા લવિષ્યવાદીઓમાં પણ પ્રાણોપર સત્તા ચક્ષાવવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી; અને તે વડે તેમને વિવક્ષણ ધ્વજા શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી હતી. તેઓ પોતાના પ્રાણને ગતિની ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ આવ્યા હતા સર્વ જગત્માં સત્તા

ચનાવનાની જે શક્તિ કહેવાય છે, તે એજ છે શક્તિનાં સર્વ સ્વરૂપો એજ સત્તાની ઉત્પત્તિ થાય છે જો કે એના સ્વસ્થને મનુષ્યો સમજી શકતા નથી, પરંતુ એ વિના બીજી ટાઈપણુ રીતિથી, ઉપર લખેલી વાતોના નીવેડા થઈ શકતો નથી કાઈ કાઈવાર તમારા પોતાના શરીરમાં પણ પ્રાણનો પ્રવાહ ન્યૂન કિંવા અધિક થઈ જાય છે અને તમારા શરીરના સમતોલપણનો નાશ થાય છે જો એની રીતે પ્રાણના સમતોલપણનો નાશ થયો, તો આપણે જેને વેગના નામથી જાણખીએ છીએ, તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાનમાં અધિક થયેલા પ્રાણને ન્યૂન કરવાથી અથવા તે ન્યૂન થયો હોય, ત્યાં બીજા નરીન પ્રાણની પૂર્તિ કરવાથી, તે વેગ મળી જાય છે શરીરના બધા ભાગમાં પ્રાણ પ્રમાણથી વધારે અથવા ન્યૂન થયેલો છે, એ જાણવું એનું નામ જ પ્રાણાયામ છે એની વેગાએ જ્ઞાન એટલું બધું સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે કે, મન, હાથની કે પગની એક અંગુલીમાં પણ પ્રાણની અધિકતા છે કે ન્યૂનતા, એ પણ સારી રીતે જાણી શકે છે, અને તેનામાં ન્યૂન કરવાનો કે પ્રાણને અધિક કરવાનો પ્રભાવ પણ આવી જાય છે પ્રાણાયામના અનેક શુભોમાનો એ પણ એક શુભ છે એ શુભ અનુક્રમે અને ધીમે ધીમે જ શીખવેા જોઈએ ખરેખર, સમગ્ર રાજ્યોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, પ્રાણના લિખ લિખ પ્રમાણને બેઠો અભ્યાસીને બતાવના અને તેને તેમનાપર સત્તા ચનાવવાનું શિક્ષણ આપવું જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિઓને એકત્ર કરે છે, તે પોતાના દેહસ્થ પ્રાણનો સ્વામી થાય છે આપણે ચિંતન કરીએ છીએ, તે જ પ્રાણને એકત્ર કરવાનો એક પ્રકાર છે.

સમુદ્રનાંમધ્યમાં પરત જોવી મોગી મોગી લહરીઓ હોય છે તેમની પાછળ કાઈકે નાની નાની લહરીઓ હોય છે અને પાછળથી વધારે અને વધારે નાની થતી અતે તે પરપોટાનું સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરતી દેખાય છે. પરંતુ એ સર્વનો આશ્રય તો એક વિશાળ સમુદ્ર જ હોય છે પરપોટો સમુદ્રના એક છેડે જોડાયેલો હોય છે અને મોગી લહરીઓબીજી બાજુએ જોડાયેલી હોય ॥ એવી જ રીતે એક ભવ્ય મનુષ્ય હોય અને બીજો અન્યત્ર સૂક્ષ્મ જીવ હોય, પરંતુ તે ઉભય ચૈતન્ય સાગરમાં જ મળેલા હોય છે, અને એ અધિભર પ્રત્યેક પ્રાણીને જન્મથી જ મળેલો હોય છે બધા બધા જીવનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં તેના આસનનતાત પ્રદેશમાં અપાર ચૈતન્યનો ભંડાર ભરેલો જ હોય છે. કેટલાક સર્વથા સૂક્ષ્મ પગખાણો માત્ર સૂક્ષ્મદર્શક યત્રથી જ દેખાતાં સૂક્ષ્મતમ પરપોટાઓ-એ ચૈતન્ય સાગરમાં એક સરખી રીતે વહેતા વહેતા અને પ્રથમના આશરને બલ્લતા બદલતા કાનાન્તરે વનરપતિ, ત્યાર પછી પશુ, પછી મનુષ્ય અને અતે પરમેશ્વર બની જાય છે । એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં થતાં લક્ષ્યવધિ યુગો ધીતી જાય છે પણ યુગોથી ડરવાનું કાંઈ શું છે ? ગતિના વેગને વધા

સ્વાધી કાલના અંતરને તોડી શકાય છે. યોગી એમ કહે છે કે, સાહજિક કાર્ય થવામાં જોડેલો દીર્ઘકાળ લાગવાનો સંભવ હોય છે, તેમાં જો ક્રિયાનો વેગ વધારવામાં આવે, તો ન્યૂનતા થઈ શકે છે. જો કોઈ મનુષ્ય, આ ઘટાડામાંના અસ્તિત્વમાં ભરેલા અપાર જડત્વ સમુદ્રમાંના ચૈતન્યને આકર્ષે તો માર્ગ કમણુ કરવા મડિ, તો તેને દેવ થવામાં કદાચિત્ સંકડો કે હજારો વર્ષ લાગવાનો સંભવ છે ખરો અને તેના કરતાં પણ ઉચ્ચ પદવી મેળવવામાં પાંચ લાખ વર્ષો, તેમ જ પૂર્ણત્વ-સર્વથા પૂર્ણતાને પહોંચતાં કદાચિત્ પચાસ લાખ વર્ષ લાગવાનો પણ સંભવ માની શકાય; પણ ગતિની વૃદ્ધિ કરવાથી કાળના એ પ્રમાણમાં ઘણી જ ન્યૂનતા થઈ શકે છે. સારે જોડેલો જોડેલો તેટલો પ્રજ્વળ કરવામાં આવે, તો એ જ પરિપૂર્ણતા છ માસમાં કે છ વર્ષમાં જ શા માટે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે? એને માટે માપ કે ગણનાની સીમા નથી, એવો જ અભિપ્રાય બાંધી શકાય છે. એક એજિન્ટ અમુક પ્રમાણમાં કોપકા નાખવાથી એક કલાકમાં બે માઈલનો પ્રવાસ કરી શકે છે અને તેમાં જો વધારે કોપકા નાખવામાં આવે, તો વધારે વેગથી ચાલી શકે છે. સારે આત્મા પણ પોતાની ક્રિયા વધારીને આ જન્મમાં જ પોતાની પૂર્ણતાના સ્થાને કેમ ન પહોંચી શકે? અંતે તો એકેએક પ્રાણી પરિપૂર્ણતા મેળવશે જ, એવો મારો નિશ્ચય છે; પણ લક્ષાવધિ સુગોપર્વન્ત વાટ જોઈને ખેસી કાણુ રહેવાનું હતું? એ પરિપૂર્ણતા તરફના, આ દેહમાં અને આ મનુષ્યયોનિમાં જ મળે તો શું ખેડું છે? એ અપાર જ્ઞાન અને એ અગાધ શક્તિ આપણને હમણાં જ શા માટે પ્રાપ્ત થવાં ન જોઈએ?

યોગીની દૃષ્ટિમાં જન્મનું સાર્થક્ય તે એ જ છે, અને સમગ્ર યોગશાસ્ત્રની દિશા પણ એ જ છે. સર્વ જગતને આત્મમય કરવાની શક્તિ કેવી રીતે વધારવી અને તે શક્તિ વધારીને આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી સમસ્ત મનુષ્ય જાતિ સાથે અટકી ન પડતાં પૂર્ણતાએ પહોંચવાના કાળમાં ન્યૂનતા કેવી રીતે કરવી, એનું જ યોગશાસ્ત્ર શિક્ષણ આપે છે. અને સાધુ કાણુ છે? મનુષ્યત્વમાં રહેલા વેત બે વેતના આધુષ્યમાં જ સાધારણ મનુષ્યને મહત્તી અને પરિપૂર્ણ રિયતિએ પહોંચવા માટે જે દીર્ઘકાળની આવશ્યકતા છે, તેના જે નાશ કરનારા છે, તેઓ જ સાધુ કહેવાય છે. તે પોતે આ જન્મમાં જ પરિપૂર્ણ થયેલા હોય છે-તેમના હૃદયમાં બીજા કરાનો પણ વિચાર હોતો નથી. બીજા કોઈ હેતુ માટે તેમનું જીવન હોતું નથી. તેઓ બીજા કોઈ કલ્પના મનમાં લાવવા માટે એક ક્ષણમાત્ર પણ પ્રાણનો અવરોધ કરતા નથી. એવી રીતે તેઓ પોતાના પ્રવાસને ટૂંકા કરે છે. એકાગ્રતા કરવાથી અને સદશના અથવા ક્રિયાની વૃદ્ધિ કરવાથી એવી રીતે માર્ગ ટૂંકા થઈ જાય છે અને એકાગ્રતાથી એ શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવી, એનું રાજયોગ આપણને પૂરું શિક્ષણ આપે છે.

અધ્યાત્મરાત્રિ સાથે પ્રાણાયામનો શી સંબંધ છે ? અનુ ઉત્તર એ છે કે, એ પણ પ્રાણાયામનું જ એક સ્વરૂપ છે. મૃત મનુષ્યોના આત્માઓ અસ્તિત્વમાં હોય છે, એ જો ખરું માનીએ—માત્ર એટલું જ કે તે આપણા જોવામાં નથી આવતા—તો એ પણ રાત્રિ છે કે, જે આપણા જોવામાં નથી આવતા, આપણાથી જાણી નથી શકતા અને આપણે જોમનો હાથથી સ્પર્શ પણ કરી નથી શકતા, એવા હજારો—લાખો મૃત મનુષ્યોના આત્માઓ હશે, આપણે વારંવાર તેમના દેહમાં જતા આવતા હઈશું; અને એ પણ રાત્રિ છે કે, તેઓ પણ આપણને જોતા અને જાણતા નહિ હોય. એટલે કે વર્તુળમાં વર્તુળ અને બહાંડમાં બહાંડ હોવા જોવા જ એ પણ પ્રકાર છે. જોએ એક મંડળ—એક વર્તુળ—માં હોય છે, તેઓજ એક-બીજાને જોઈ શકે છે. આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને આપણે પ્રાણ એક વિવક્ષિત ચૈતન્ય સ્થિતિમાં રહેલો છે એ જ ચૈતન્યની સ્થિતિમાં વસતા સર્વ પ્રાણીઓ એકબીજાને જોઈ શકે છે. પણ જે પ્રાણીઓ પોતાના પ્રાણને એના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યથી વ્યક્ત કરતાં હશે તેમને આપણે જોઈ શકતા નથી. પ્રકાશની પ્રખરતાને આપણે એટલી સીમાસુધી વધારી શકીએ છીએ કે, અંતે તે પ્રકાશ આપણા જોવામાં પણ આવી શકે તો નથી પરંતુ કેટલાંક પ્રાણી એવાં શક્તિમાન નેત્રોવાળાં છે કે, તેવા પ્રકાશને પણ તેઓ સ્પષ્ટ નિહાળી શકે છે એવીજ રીતે જે પ્રકાશની લહરીઓ ધણી જ મંદ હોય, તો પણ પ્રકાશને આપણે દેખી નથી શકતા. પણ બીલાડી અને ધ્રુવક ઇલાહિ પ્રાણીઓ એવા મંદ પ્રકાશને પણ જોઈ શકે છે. આપણી દૃષ્ટિની સીમા તે એ પ્રાણ લહરીનું એક સ્તર (થર) છે ઉદાહરણ માટે આપણે વાતાવરણ લઈશું વાતાવરણમાં સ્તરપર સ્તર રચાયેલાં છે. પરંતુ પૃથ્વીની પાસેના સ્તરો ઉપરના સ્તરો કરતાં વધારે ઘન—જડા હોય છે. આપણે જેમ જેમ ઉચે ચઢવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ વાતાવરણ વધારે અને વધારે વિરલ—પાતળું—થતું આપણા જોવામાં આવે છે. અથવા બીજું સમુદ્રનું ઉદાહરણ લ્યો. આપણે જેમ જેમ સમુદ્રના અતભાગમાં વધારે ઉંડા ને ઉંડા ઉતરવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ પાણી વધારે અને વધારે ઘન—ઘનું થતું દેખાય છે. જે પ્રાણીઓ સમુદ્રના તળિયામાં વસે છે, તેઓ પાણીની સપાટીપર આવી શકતાં નથી, અને જે તેઓ ભોગ જોગે આવે છે, તો તેમના કંકડે કંકડા ચર્ષ જાય છે.

ધારો કે, પ્રાણની સઘા તળેના ચૈતન્યમાં આ સર્વ બહાંડ, ઈશ્વરનો સમુદ્ર છે, અને તે ચૈતન્યના અનુક્રમે ઘન અને વિરલ સ્તરોપર સ્તરો રચાયેલા છે. જહાજના સ્તરો જોટલા છે તે સર્વ વિરલ છે અને મધ્ય સ્થાનથી સ્તરો વધારે ઘન થતા ગયા છે. એક એક ચૈતન્યનો ગુચ્છ તે એક એક સ્તર જોલેલો હોય છે ધારો કે, સમગ્ર વસ્તુ તે એક વર્તુળ છે અને પરિપૂર્ણતા તે તેના મધ્યગિન્દુ છે. મધ્યગિન્દુથી પછી આપણને વધારે અને વધારે

જડ તરંગો જ દેખાય છે. જડત્વ તે સર્વથા બહારનું કવચ છે અને મન તથા આત્મા મધ્યમિદુ છે. ત્યાં પછી કલ્પના કરો કે, એ દૃશ્ય ગૃંખવાને કાપીને તેના સ્તરો કપાઈ એમાંના પ્રત્યેક સ્તરની લગાઈ લક્ષાવધિ માર્ધલિની છે અને તેની બનાવટ એક જાતિના ચૈતન્યની જ છે. તેના પર તેના જેવો જ તેનાથી ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યનો લક્ષાવધિ માર્ધલિની લંબાઈનો સ્તર વિસ્તાર થયેલો છે. એ પ્રમાણે સમગ્ર રચનાઓ છે. એવી એ તો નિશ્ચિત થાય છે કે, એક જાતિના ચૈતન્યમાંના પ્રાણીઓ એક બીજાને અવશ્ય ઓળખી શકવાના જ. પણ તેના કરતાં નીચ કે ઉચ્ચ ચૈતન્યમાંના પ્રાણીઓને તેઓ ઓળખી શકશે નહિ છતાં પણ દૂર્બીન અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયતાથી આપણે આપણી દર્શન શક્તિને વધારી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે જ ઉચ્ચ પ્રકારના અને નીચ પ્રકારના ચૈતન્યનો પણ આપણે સારી રીતે શોધ કરી શકીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને ઉચ્ચ જાતિના ચૈતન્યની કિંવા નીચ પ્રકારના ચૈતન્યની ગિચિતિમાં ગિચિતિ કરી શકે છે અને તે સ્થિતિમાં ચાલતી હીલચાલોને સારી રીતે જાણી શકે છે કલ્પના કરો કે, આ ઓરડો આપણે દેખી શકતા નથી એવા પ્રાણીઓથી ભરેલો છે તે એક વિવક્ષિત ચૈતન્યના પ્રાણીનાં સ્વરૂપો છે અને આપણે બીજા ચૈતન્યના પ્રાણીના સ્વરૂપો છીએ. વળી કલ્પના કરો કે, તેઓ અધિક ભુદ્ધિમાન છે અને આપણે મદ્બુદ્ધિ છીએ તેઓ જેમ પ્રાણીના બનેલા છે, એવી રીતે આપણે પણ પ્રાણીના જ બનેલા છીએ સર્વ ભાગો તો પ્રાણી સમુદ્રના જ છે, પણ ચૈતન્યની જાતિમાં જ માત્ર ભેદ છે. જે માગથી તત્સદૃશ ચૈતન્યમાં જઈ શકાય, તો હું પણ તત્ત્વરૂપ બની શકું એમ છે. એમ થયા પછી તમે માગ જેવામાં આવશો નહિ—તમારો લોપ થશે અને તમારે બદલે તેમને હું જોઈ શકીશ એ સિદ્ધાન્તની સત્યતાને કદાચિત્ તમારામાંના મણુકો જાણતા હશે. મનને ચૈતન્યની ઉચ્ચ જાતિમાં લઈ જવાને જે પ્રકાર છે, તેને માટે યોગશાસ્ત્રમાં માત્ર એક જ શબ્દ છે, અને તેને સમાધિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યની સ્થિતિ અને મનના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનની સ્થિતિ ઇલાદિ સર્વનો એક સમાધિ શબ્દમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે સમાધિથી ઉતરતી પક્તિની જે સ્થિતિ છે, તેના યોગે આપણને પ્રાણીઓનું દર્શન થઈ શકે છે. સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થવું, એજ સમાધિની અત્યુચ્ચ સ્થિતિ ■ એ પ્રાણીઓની લિખ લિખ જાતિઓ જે તત્ત્વ માથી બનેલી છે, તેને મૃતિકા-દ્રવ્યો—નો ગોળો સમજીએ, એટલે બ્રહ્માક્રમાના સર્વ મૃતિકા-દ્રવ્યો—તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ ચૂકયું, એમજ જાણી લેવું

એવી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, જે સત્ય અવ્યક્ત શબ્દ છે, તેના પણ પ્રાણીવાચક સમાવેશ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે આપણે એમ પણ સમજી શકીએ

છીએ કે, ન્યા ન્યા ધર્મપદો અથવા મનુષ્યો પાલ ગુમ, ગૂઢ અને અઘાત તત્ત્વને બંધન-રૂપ કરવાની ખપ્પટ કરે છે, ત્યા ત્યા એ યોગનું અસ્તિત્વ હોય છે જ એ પ્રયત્ન પ્રાણપર સત્તા ચનાવવાને જ હોય છે આપણે એ પણ ક્ષણી સમયે છીએ કે, ન્યા શક્તિની અદ્ભુતતા દટિગોચર થાય છે ત્યા પ્રાણોનું જ સ્વરૂપ હોય છે વૈદ્ય શાસ્ત્રનો પણ એ પ્રાણાયામમા જ સમાવેશ થઈ જાય છે આગગાડીનું ઓજન કેની રીતે ચાલે છે ? તે બાપદારા પ્રાણ કાર્ય છે વિદ્યુત્તરી ચનારા જે નાના પ્રકારના અદ્ભુત ચમત્કારો છે, તેમા પણ પ્રાણ વિના બીજું કાર્ય પણ નથી બાહ્ય સાધનાનું પ્રાણાયામ કરવો એજ વૈદ્યશાસ્ત્ર છે પ્રાણ પોતે માનસિ સંમિતનું સ્વરૂપ હોવાથી તે માનસિ સંમિતવડે જ તામામા આવી શકે છે પ્રાણાયામનો જે ભાગ શારીરિક સાધનાનું પ્રાણીના શારીરિક સ્વરૂપમા સત્તા ચનાવવાનો પ્રયત્ન છે તે ભાગને વૈદ્યશાસ્ત્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને જે ભાગ માનસિ સંમિતથી પ્રાણીના માનસિ સ્વરૂપમા સત્તા બેગવવાની ખપ્પટ આપે છે, તેને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે

પ્રકરણ ચોથું

માનસિક ક્રિયા ચિન્મય પ્રાણ.

ચો ગિયોના મત પ્રમાણે બરડાની કરોળમા જ્ઞાનતનુના બે પ્રવાહ—નગ છે, અને તેમના નામો અનુક્રમે ઈડર અને ધિગળા છે તેજ સ્થળે એક બીજી પોક્કળ નળી પણ છે, અને તેને મુખમુખાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ નળી પૃથ રંજનુમાથી ગચ્છેની હોય છે યોગિયો જેને કુડલિનોથકના નામથી ઓળખે છે, તે ભાગ એ પોક્કળ નળીના અંતિમ છેડાપર રહેલો હોય છે તેના આકાર ત્રિભાજીમક છે અને તેમા યોગિયોની સાદૃશ્ય ભાષામા જેને વીટાળા ખાધને બેઠેલી કુડલિનો કહેવામાં આવે છે તે સંમિત હોવાનું તેઓ વર્ણન કરે છે એ કુડલિની ભગૃત ધર્મ, એટલે એ પોક્કળ નળીમાથી તે ધણા જ વેગથી જવા માટે છે અને જેમ જેમ તે ઉપર ચઢવા માટે છે, તેમ તેમ જાણે એ પગી એ મનપરના પટો દૂર થતા હોયની, એવો ભાસ થવા માટે છે એથી ભિન્ન ભિન્ન સર્વ સાક્ષાત્કારો અને અનૈવિક શક્તિઓ યોગિયોને પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્યારે મસ્તિષ્કમા જઈ પહોંચે છે, તે વેળાએ યોગી શરીર અને મનથી સર્વથા ભિન્ન થઈ જાય છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને તે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકે છે પૃથ રંજનુની રચના એ વિશેષ રીતિની છે, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ જ આપણે સસ્કૃત નિષિનોઝ અક્ષર લઘએ તેમા બે બાજુએ બે ભાગો છે અને મધ્યતરે તે સાધવા દેખાય છે હવે સમજો

દે એ જ તેની એક પક્તિ છે અને તેના ઉપગના - આટલા ભાગનો ભાગ કરીને બાકીના એ જના આટલા ભાગની આકૃતિના કેટલાક કદમ એક બીજા ઉપર રાશિ આકાંક્ષે રચવામાં આવે, તો બગડાની કરોળોનો આકાર થાય છે ડાગી બાનુએ ઈશ અને જમણી બાનુએ પિંગળા છે, અને પૃથ્વરુપના મધ્ય ભાગમાંથી ગમન કરનારી પોષણ નળી તે મુખ્યગુણ છે, જે ચોડાક મન્નનતુઓમાં પૃથ્વરુપ સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી એક સુક્રમ જાનનતુ નીચે બનકેનો હોય છે એ નળીનું નીચેનું મુખ-અતિમલાગ-બધ હોય છે અને તે મન્નનકંદના નામથી ઓળખાતા ભાગ સાથે મળી ગયેનો હોય છે. અર્વાચીન શાસ્ત્ર પ્રમાણે એ મન્નનકંદનો આકાર પશુ ત્રિકોણ જ છે બિન બિન કદો કે જંગમના મૂલો અને ડીંગા પૃથ્વરુપમા રહેલા છે, તેમનીજ યોગિયોના બિન બિન ચક્રોના સ્થાને યોગના કગવામાં આવે તો તે વધારે રોએ છે.

આરભના મૂળાધાર ચક્રથી તે મસ્તિષ્કમા રહેલા સહસ્ત્રાર સહસ્ત્રદન કમન પર્યન્ત યોગી અનેક ચક્રો દોવાની દૃષ્ટના કરે છે એટલા માટે જો ચક્રોના સ્થાને આપણે જુદા જુદા મન્નનકંદોનો સ્વીકાર કરીએ, તો યોગિયોની દૃષ્ટના અર્વાચીન શારીરશાસ્ત્રની ભાષા પદ્ધતિ પ્રમાણે પણ સહ જ ધ્યાનમા આરી શકવાનો સભવ છે જાનનતુના પ્રવાહમા એ પ્રકારની ક્રિયાઓ દોવાનું તો આપણે બાધીએ છીએ જ. એક કેન્દ્રાદ્વાદક અને દ્વિતીય કેન્દ્રાસિવાદક અથવા એક આદક અને બીજી પ્રતિસારક. એક બહારના જાનને મસ્તિષ્કમા લઈ જાય છે, અને બીજી મસ્તિષ્કમાના જાનને શરીરના બાહ્ય પ્રદેશમા લઈ આવે છે. એ સમસ્ત જાનરસ પ્રવાહો એક લાગા જાનનતુમાંથી જઈને મસ્તિષ્કને મળે ન હોય છે. હવે પછીના વિવેચનમા માર્ગને વધારે ખુલ્લો કરવા માટે આપણે બીજી પણ કેટલીક વાતો અભારે ધ્યાનમા રાખી લેવી જોઈએ એ પૃથ્વરુપનો ઉપરનો અનિમ ભાગ-છેડો-ગોળાનો આકાર ધારણ કરીને મસ્તિષ્કને જઈ મળે છે એ ગોળો મસ્તિષ્કમા જો કે મળેલો હોય છે, તોપણ મસ્તિષ્કમાના એક પ્રકારના રસમા તરતો હોય છે. તે એની રીતે કે, માથાપર જો કોઈ પણ પ્રકારનો આવાત થાય, તો તે આવાતનો રસમા જ લય યઈ જાય અને તે ગોળાને કરી પણ ઇજા થાય નહિ, એ જ તેના હેતુ છે હવે પછીના વિવેચનમા એ વાર્તા ધણી જ મહત્વની હોવાનું આપણને દેખાઈ આવશે. બીજી, બધા ચક્રોની પણ આપણને માહિતી હોતી જોઈએ વિશેષ કરીને ત્રણ ચક્રો તો ધ્યાનમા રાખવા જ જોઈએ એક મૂળાધાર (અધઃશ્વ), દ્વિતીય સહસ્ત્રાર (મસ્તિષ્કરૂપ સહસ્ત્રદવકમન) અને તૃતીય સ્વાધિષ્ઠાન (નાભિચક્ર) સારપત્રી પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી પણ એક તત્ત્વને આપણે લક્ષમાં રાખવાનું છે વિદ્યુત અને

તેની સાથે સંયુક્ત રહેલી બીજી શક્તિઓ વિશે આપણે બધા ઘણુંય સાંભળીએ છીએ, પણ વીજળી (વિદ્યુત) એટલે શું, એ આપણામાંથી કાઢના પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. છતાં પણ જોઈએ તેના શોધ થયેલો છે, તેટલાથી તે એક પ્રકારની શક્તિ છે, એટલું જ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

પરંતુ જગતમાં બીજી પણ અનેક શક્તિઓ છે. સારે તેમનામાં અને વિદ્યુતમાં પરસ્પર ભેદ રો ? ધારો કે, આ ટેબલ હીલે છે. એટલે કે, એ જ પરમાણુઓનું બનેલું છે, તે પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં જવા માટે છે. પણ જો તેઓ સર્વ એક જ દિશામાં જવા માટે, તો અવશ્ય તેઓ વીજળીનું રૂપ ધારણ કરે છે. સર્વ પરમાણુઓ એક જ દિશામાં ગમન કરે, એ જ વિદ્યુત કિંવા વિદ્યુચ્ચક્તિ છે. એક આદમીમાંની હવાના બધા પરમાણુઓ એક જ દિશામાં જાય, એની બચરથા કરવામાં આવે, તો તે જ એ આરકા-માંની વિદ્યુતની એક પ્રયત્ન બેટરી બની જાય છે. શારીરશાસ્ત્રને એક બીજે મુદ્દો પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. અને તે એ કે, આસોધ્વાસ ક્રિયાને નિયમિત રીતે ચલાવનારું જે ચક્ર છે, તેમાં જ્ઞાનરસ પ્રવાહની વ્યવસ્થાપર અધિકાર ચલાવવા જોગી થોડીક શક્તિ રહેલી હોય છે. અને એ આસોધ્વાસપર સત્તા ચલાવનારું ચક્ર, હાતીની સામેની બરડાની કંગાળમાં રહેલું હોય છે. એ ચક્ર આસોધ્વાસ-મન્દિરોને વ્યવસ્થિત રીતિથી ચલાવે છે ને બીજા તેથી નીચા પ્રકારનાં ચક્રોપર પણ કાંઈક સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એથી આસોધ્વાસનો-પ્રાણાયામનો અભ્યાસ શા માટે કરવો, એ સારી રીતે આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પ્રથમ તો આસોધ્વાસના યોગે શરીરમાંના સર્વ પગમા-ણુઓની પ્રવૃત્તિ એક જ દિશામાં થાય છે. મન જ્યારે ઇચ્છાસ્વ બને છે, સારે જ્ઞાન પ્રવાહને પણ વિદ્યુચ્ચક્તિ પ્રમાણે એક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે, વિદ્યુતપ્રવાહની ક્રિયાથી જ્ઞાનતંતુને કુવેદાસારક ગતિ પ્રાપ્ત થવાનું તો હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, જ્યારે ઇચ્છા પ્રવાહ જ જ્ઞાનતંતુમાંથી વહેવા માટે છે, સારે તેને કેટલેક અંગે વિદ્યુત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરની સર્વ શક્તિઓ નિયમિત થતાં જ શરીર જાણે ઇચ્છા-ઓની એક મહાભારત બેટરી-ભંડાર-જ બની જાય છે. એવી પ્રમળ ઇચ્છા જ યોગિયો માટે આવશ્યકીય વસ્તુ હોય છે. એટલે કે, પ્રાણાયામના અભ્યાસને પણ પ્રાણિધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એમાં જ સમાવેશ થયો. એના યોગે શરીરમાંની સર્વ ક્રિયાઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે અને ઈતર ચક્રોપર સત્તા ચલાવવાના કાર્યમાં આસોધ્વાસ ચક્ર તરફથી સહાયતા પણ મળે છે. મૂલાધાર ચક્રમાંની કુંડલિની નામની શક્તિ, કે જે વાદાળા વાળીને બેઠેલી હોય છે, તેને જાગૃત કરવી, એ જ પ્રાણાયામને મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

પ્રત્યેક વિષય, કે જેને આપણે જોઈએ છીએ; કિંવા જેની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ; અથવા તો જે સ્વપ્નમાં આપણને દર્શિતગોચર થાય છે, તેને જોવા માટે આપણી પાસે એક સ્થાન હોવું જોઈએ. એ સ્થાન તે નિલ આકાશ કિંવા મહુદાકાશ છે. ચોગી ભ્યારે અન્ય વ્યક્તિના અંતર્ગત વિચારો જાણવા મળે છે અથવા તો ભ્યારે દિવ્ય-અગમ્ય પદાર્થો જોવા મળે છે, ભ્યારે તે વિચારો કે દિવ્ય પદાર્થોને તે એકં બીજા જ સ્થાનમાં નિહાળે છે. એ સ્થાનને ચિદાકાશ કિંવા માનસિક સ્થાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભ્યાં જ્ઞાન રોપરહિત થાય છે, ચૈતન્ય નિર્દેશક થાય છે અને આત્મા સ્વયંદીપ્તિથી ઝંળકવા મળે છે, તેને ચિદાકાશ કિંવા જ્ઞાનસ્થાન કહેવામાં આવે છે. કુંડલિની જગત થઈને ભ્યારે સુષુપ્ત્વામાં પ્રવેશ કરે છે, ભ્યારે સર્વ જ્ઞાન ચિદાકાશમાં રહેલું હોય છે; અને તે જે વેળાએ મરિતકમાં રહેલા પોતાના અંતિમ મુખ પર્યન્ત જઈ પહોંચે છે, તે વેળાએ નિર્વિષયજ્ઞાન ચિદાકાશમાં હોય છે. તારવંત્રના સાદસ્પથી આપણને એમ જણાય છે કે, તાર હોય ત્યાં સુધી જ આપણે પ્રવાહ પાકવી શકીએ છીએ; પરંતુ સદિ વિદ્યુતને પોતાના પ્રચંડ પ્રવાહના પ્રેવણમાં તારની જરા પણ આવસ્થકતા દેખી નથી. એથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળી શકે છે કે, ખરેખરી રીતે તો તારવંત્રમાં પણ તારની કાંઈએ અગત્ય નથી; પરંતુ તારવિના પ્રવાહ ચાલુ કરી શકાય જ નહિ, એમ માનવારૂપ આપણી જે નિર્ભજતા છે, તે જ તારનો ઉપયોગ કરવાની આપણને શ્રદ્ધા પાડે છે; ખીલું કશું પણ કારણ નથી.

એવી જ રીતે એ જ્ઞાનતંત્રદ્વારા સર્વ શારીરિક જ્ઞાન અને ગતિ આપનારી પૃથ રજ્જુ-માંના જ્ઞાનતંત્રોની જે દોરીઓ તે જ ચોગીની ધડા અને ધિંગાળા છે. એ બે ધોરી નળીઓમાં ઉત્સારક અને અભિસારક પ્રવાહ વહેતા હોય છે. પરંતુ મન જ્ઞાનતંત્ર વિના જ સંદેશો શા માટે પાકવી ન શકે? અથવા તો કાઈ પણ પ્રકારના તંત્ર વિના તેનું ગ્રહણ શા માટે કરી ન શકે? સહિને એ કાર્ય શક્ય છે, એ તો આપણે જાણીએ છીએ જ. ચોગી કહે છે કે, જે તમે એ કાર્ય કરી શકો, તો તમે મામાના બધનથી મુક્ત થવા જ, એમ સમજી લેવું. ભ્યારે એ કાર્ય કેવી રીતે સાધ્ય કરવું? બરડાની કરોળના મધ્યમાં રહેલી સુષુપ્ત્વાનામની પોષળ નળીમાં જે જ્ઞાનરસનો પ્રવાહ તમે વહેવડાવી શકો, તો ત્વરિત એ ગૂઢ તમારા જાણવામાં આવી જાય. એ જ્ઞાનતંત્રના જાળને ગૂંથું છે મને, તેથી તેનો નાશ પણ મને જ કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી જ્ઞાનતંત્રવિના જ સર્વ વ્યાપારો વ્યવસ્થાથી ચાલવા માંડશે અને તારની આવસ્થકતા રહેશે નહિ. એમ થશે, તો જ આપણામાં જ્ઞાન આવશે અને પછી તેને શરીરની સત્તામાં રહેવાની આવસ્થકતા રહેશે નહિ. સુષુપ્ત્વાને પોતાના તાબામાં લેવાની ધણી જ આવસ્થકતા છે, એમ કહેવાનું કારણ પણ એ જ છે. તાર પ્રમાણે

જ્ઞાનતંતુની સહાયતાથી જે પ્રવાહ ચાલે છે, તે જો તેના વિના જ આપણે એ પોકળ નગીમાં ચલાવી શકીએ, તો બહુ શુભ પ્રકટ થઈ જાય અને એમ થવું શક્ય છે, એ વિશે યોગિજનો ખાતરી આપે છે.

સાધારણ બ્યક્તિ માનમાં એ સુષુપ્ત્ય નીચેથી બંધ હોય છે અને તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવાહ વહી શકતો નથી. યોગી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, તે બધું મુખ અભ્યાસથી ખોલી શકાય છે અને તેમાંથી જ્ઞાનરસના પ્રવાહને વહેવડાવી શકાય છે. કોઈ પણ વિકાર કોઈ એક પણ મનજનનંતુમાં જતાં જ ચક્રમાં પ્રતિક્રિયા થવા માટે છે; અને પોતાની મેળે જ આશ્વનારાં ચક્રોમાં પ્રતિક્રિયા પછી તત્કાળ ગતિનો આરભ થાય છે. પણ આત્મકિત* ચક્રોમાં પ્રથમતઃ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી ગતિનો આરભ થાય છે. બાળ ક્રિયાની જે પ્રતિક્રિયા છે એ જ સર્વ લાગણી છે. સારે સ્વપ્નમાં લાગણી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? હાં તો કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્યક્રિયા હોતી નથી. એથી, જુદાં જુદાં ચક્રોમાં ગતિ દેનારી શક્તિઓ જેવી રીતે નિદ્રિત હોય છે, એ સિદ્ધ થયેલું છે, તેવી જ રીતે ભાવનાશક્તિઓ પણ ક્યાંક નિદ્રિત હોવી જોઈએ. ઉદાહરણાર્થ—હું એક નગર નિહાળું છું. એ નગરનું જાન એટલે એ નગરમાંની અંતર્ભૂત વસ્તુઓથી ઉદ્ભવેલા જે જ્ઞાનરસ પ્રવાહ, તેની પ્રતિક્રિયા ક્રિયા પ્રતિબિંબ. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એટલો જ છે કે, તે નગરમાંની દૃશ્ય વસ્તુઓથી મારા જ્ઞાનતંતુમાં ક્રિયાનો આરભ થયો અને એ ક્રિયાને અનુસરીને મસ્તિષ્કના પરમાણુઓમાં એક પ્રકારની ગતિનો આવિર્ભાવ થયો. એને જ હું મારા નગરવિષયક જ્ઞાનના નામથી ઓળખું છું. એ બનાવને ઘણો સમય થઈ ગયા પછી પણ તે નગરનું સ્મરણ કરી શકાય છે અને એ સ્મરણમાં પણ આમેદશ્ય તે જ દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ દેખાવ એટલો જ કે, એ દેખાવ ઘોડાકે ઝાંખો હોય છે. પરંતુ એ ઝાંખો આકાર—તેના જેવો જ જ્ઞાનપ્રવાહનો આધાત—આખો ક્યાંથી? તે પૂર્વેના લાગણીને લીધે દૃષ્ટિ સમક્ષ આખો નથી, એ તો નિશ્ચિત છે. સારે તો એ જ્ઞાન કોઈ પણ સ્થળે છુપાઈને બેઠેલું હશે, એમ જ કહેવું જોઈએ. અને તેજે પોતાની કૃતિથી પ્રતિબિંબ ક્રિયા પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરી એમ પણ માનવું જોઈએ. એને જ આપણે સ્વપ્નજ્ઞાનના

*“આત્મા દયા સનેયાર્યોન્ મનોયુક્તે વિવક્ષ્યા ।

મનઃ વ્યમામિમાદાતે સ પ્રેરયાતે માહતમ્ ॥ ૧ ॥

માહતમ્નુરુણિ ચરન્ મંદ જનયાતિ સ્વપ્ન” । પાણિનોય દિશા.

બાવાર્થ—“આત્મા સુદ્ધિ સાધે સત્તમ ઘટને મનને નજીવ કરે છે ત્યાર પછી તે મન જ્ઞાનરસને આધાત આપીને વાણી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વાણી ઠરમાં પ્રવેશ કરીને મનુષ્ય સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે.”

નામથી જોળખીએ છીએ. છુપાવી રાખ્યા પ્રમાણે સમસ્ત જ્ઞાન જે ચક્રમાં રહેલું હોય છે, તેને જ 'મૂલાધાર' જ્ઞાનકંદ ક્રિયા મૂલ સ્થાન/કહેવામાં આવે છે. અને ક્રિયા કરવાની વીટળાઈ બેઠેલી શક્તિ, તે જ વીટળાઈ બેઠેલી કુંડલિની છે. એ તો બહુધા સંભવનીય દેખાય છે કે, સ્વયંચલિત ઇન્દ્રિયશક્તિનો સંયમ એ જ ચક્રમાં હોવો જોઈએ. કારણ કે, બાહ્ય પદાર્થનું પુષ્કળ ચિન્તન અને અભ્યાસ કરવાથી મૂલાધાર ચક્ર પાસેના શરીરનો ભાગ તમ ઘઈ જાય છે. જો એ વીટળાઈ બેઠેલી શક્તિને જાગૃત કરીને સત્વર કામેલગાડવામાં આવે, અને તેનો ખાસ સુપુમ્બા નળી-નાડીમાં પ્રવેશ થાય, તથા તે એક પછી એક ચક્રોને સર કરતી જાય, તો તેમાં વિશ્લેષણ પ્રતિક્રિયા શરૂ થવાનો સંભવ છે. એ ક્રિયા શક્તિનો એક નાનામાં નાનો ક્ષુલ્લક અંશ પણ જો એ જ્ઞાનતંતુમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તેની પણ ચક્રમાં પ્રતિક્રિયા પ્રારંભાય છે અને સ્વયં ક્રિયા કલ્પના તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આટલાથી જ આમ થાય છે, ત્યારે જો નિરંતર અંતર્ધ્યાન સામર્થ્યથી અનંત જન્મનો એ શક્તિનો પ્રયંક સંયમ મહાસાગર-પોતાના પ્રવાહનો સુપુમ્બામાં પ્રવેશ કરાવે અને ચક્રોને સ્પર્શ કરતો જાય, તો તેની ક્રિયા ઘણી જ વિશ્લેષણ-કલ્પના અને સ્વપ્નની પ્રતિક્રિયાથી પણ ઘણા જ ઉચ્ચ પ્રકારની અને સાધારણ જ્ઞાનની પ્રતિક્રિયા કરતાં ઘણી જ વધારે ટકાઉ-શાશ્વતની થાય, એમાં કશો પણ સંશય નથી. એનું જ નામ અંતર્જ્ઞાન છે. મન એ સ્થિતિને પહોંચ્યું, એટલે તે જ્ઞાનસંપન્ન કે જ્ઞાનમય થયું, એમ કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે તે સર્વ જ્ઞાનોની રાજધાની મસ્તિષ્ક નગરમાં જઈ પહોંચે છે, ત્યારે સમસ્ત શરીરમાનો પ્રત્યેક પરમાણુ પ્રતિક્રિયા કરતો આપણને ભાસે છે-અંતે પરમાત્મજ્ઞાન પ્રકાશની પૂર્ણ દૈહીયમાન જ્વાળા આપણને દહિંગોચર થવા માડે છે. એ કુંડલિની જે વેળાએ એક પછી એક ચક્રોને સર કરતી જાય છે, તે વેળાએ મનપરથી એક એક પટ દૂર થતું જાય છે અને યોગીને વિશ્વનાં સૂક્ષ્મ અને વ્યક્ત જનને સ્વરૂપો સ્પષ્ટ દેખાય માડે છે. જ્ઞાન અને પ્રતિક્રિયા એ જે વિશ્વનાં બે કારણો છે, તે સર્વથા યથાતથ રીતિથી સમજવામાં આવે છે અને તેથી સમસ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણેનું જ્ઞાન થયું, એટલે કાર્યનું જ્ઞાન તેની પાછળ પાછળ પોતાની મેળે આવશે જ.

પરમાત્મજ્ઞાન, અતીન્દ્રિય શક્તિ અને આત્માના સત્ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો તેને માટે કુંડલિની જાગૃત કરવાનો માર્ગ એક જ માર્ગ છે. પરમેશ્વર ભક્તિ, સદ્ગુરુ-કૃપા, અને તત્ત્વવેત્તાનું તત્ત્વશોધન. ઇચ્છા સામર્થ્ય ઇલાદિ બીજા પણ કેટલાક માર્ગોંથી એ કાર્ય સાધ્ય થઈ શકે છે. તથાપિ જોને અઝૌકિક શક્તિ અથવા અચમ્બ ભુક્તિના નામથી નિઃશ જોળખવામાં આવે છે, અને જ્યાં જ્યાં તેનો પ્રભાવ દહિંગોચર થાય છે, ત્યાં ત્યાં સુપુમ્બામાં

કુહલિનીના પ્રવાહનો થોડો ધણો અસ પ્રવિષ્ટ થયેનો હોવો જ જોઈએ એટલો જ છે કે, એવા દૈવિક ચમત્કારોમાના ધણાકોમા ભૂલથી-તેમની જાણમા ન આવતા-એવ પ્રકારનો ફેટલોક અભ્યાસ થયેલો હોય છે અને તેથી કુહલિનીના વીંટાળામાથી એકા વીંટાળાનું બંધન છૂટી જાય છે સર્વ પ્રકારના ભજનપૂજનો-પછી તે જાણે થયેલા હોય અજાણે થયેલા હોય, તે પછુ તે-અતે મનુષ્યને ત્યા જ પહોંચાડે છે આપણે આપણી પ્રાર્થનાનુ પ્રતિક્ષણ લઈએ છીએ, એવો જોમનો અભિપ્રાય હોય છે, તેઓ એ જાણી નથી શકતા કે, તેમને પોતાની અતર્ગત શક્તિથી જ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કારણ કે, પોતાના દેહમા જ એ વીંટાળા નાખીને જોડેલી અગાધ શક્તિના ચક્રચિત્ત અસને જાગૃત થવામા જે મનોમુદ્રા ક્રિયા ધારણની આવશ્યકતા હોય છે, તે પોતાની મેળે જ-તેની જાણમા ન આવતા જ-તેને સાધ્ય ચર્ચ ગયેલી હોય છે યોગિજનો નિશ્ચયપૂર્વક એમ જાણુવે છે કે, જેને મનુષ્યો બીતિ અને સકટના સમયમા અજ્ઞાનતાથી નાના વિધ નામે ભજે છે, તે જ કુહલિની શક્તિ પ્રત્યેક જીવ માત્રમા વીંટાળા વાળીને જોડેલી હોય છે. સનાતન બ્રહ્મ સુખની જન્મદાત્રી એ જ છે માત્ર એને સાધ્ય-જાગૃત-કેની રીતે કરી, એટલુ જ મનુષ્યે જાણુવુ જોઈએ અને રાજયોગ તે સહ ધર્મનું અને સર્વ પ્રકારના ભજનપૂજનો, પ્રાર્થના, વિધિ, ઉત્સવ તથા સાક્ષાત્કાર ઇલાદિના યથાતથ્ય પ્રતિપાદનનું એક અદ્વિતીય શાસ્ત્ર છે

પ્રકરણ પાંચમું.

આધ્યાત્મિક-પ્રાણાયામ.

વે આપણે પ્રાણાયામની ચર્ચા કરવાની છે યોગિઓના મતો પ્રમાણે દેહસાની ગતિને તાબામા લાવવી, એ એનુ પ્રથમ પગથિયુ છે, અને એ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. શરીરમા ચા નતી અત્યંત સૂક્ષ્મ શક્તિઓ આપણા જાણુવામા આવે, એટલુ જ કર્તવ્ય આપણે કરવાનુ છે આપણા મનો બહુધા બાહ્ય જ્ઞાનમા જ રમી રહેના હોવાથી આત્મિક સૂક્ષ્મ શક્તિ પ્રિયેનું તેમનું જ્ઞાન નટપ્રાપ્ત થઈ ગયેલુ હોય છે એ જો આપણને પ્રાપ્ત થાય, તો એનાપર આપણો અધિકાર પણ ચાની શકે એ જ્ઞાનરસ પ્રવાહ પ્રત્યેક સના-યુને જીવનશક્તિ પહોંચાડેના પહોંચાડતો શરીરના બાહ્ય ભાગમા સર્વત્ર રમતો હોય છે, પછુ તેને આપણે જાણી શકતા નથી. ચેળીના કચન પ્રમાણે અંતે એનું પણ આપણને જ્ઞાન થઈ શકે છે તે કઈ રીતે ? દેહસાની હીલચાલથી તે ઠૂક પ્રાણોની ચચાવાવત હીનચાત સુધીની બંધી ગતિઓનું જો આપણને જ્ઞાન થઈ શકે, તેનાપર આપણો અધિકાર એસી શકે અને

તે યથોચિત કાનપર્યન્ત ટકી રહે, તો આપણે સૂક્ષ્મ સક્રિયપર પણ અધિકાર ચલાવી શકીએ, એ રાજ્ય અને સર્વથા સહાયનીય છે

હવે આપણે પ્રાણાયામના અભ્યાસ પર્યન્ત આવી પહોંચ્યા છીએ જરા ટટાર થઈને બેસો, કારણ કે, શરીરને સરળ રેખામાં રાખવાની ધણીજ આવશ્યકતા છે પૃથ્વળુ જે કે બરડાની કરોળના અતર્ભાગમાં છે, તોપણ તે તેનાથી સયુક્ત નથી. જે તમે વાંકાચૂકા બેસશો, તો તેને વચમાં નડતર થશે. અર્થાત્ તેને મુક્ત રહેવા ઘો કઠોવાર પણ છાતીને નમાવીને ખ્યાન ધારણાનો પ્રયત્ન કરશો, તો શરીરમાં અવસ્થા હાનિ થવાની જ છાતી, ગળુ અને મસ્તક, એ શરીરના ત્રણ ભાગોને સદૈવ ખડાઈમાં—સરળ રેખામાં—જ રાખવા જોઈએ. શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવામાં જેવી રીતે કરો પણ પ્રસવાય થતો નથી, તેની જ રીતે થોડા દિવસમાં એની પણ તમને ટેવ પડી જશે. સ્વાર પગી જ્ઞાનતત્ત્વપર અધિકાર જમાવવો—તમારે વરા કરવા, એ દ્વિતીય કર્તવ્ય છે જે શ્વાસોચ્છ્વાસનિયામક મધ્ય ચક્ર છે, તે કેટલેક અંશે ધત્તર જ્ઞાનતત્ત્વોપર પણ પોતાની સત્તા ચલાવતું હોય છે, એ તો આપણે જાણી આપ્યા છીએ જ, અને તેથી જ પ્રાણાયામમાં નિયમિતતા રાખવાની ધણીજ આવશ્યકતા છે. આપણે પ્રતિદિવસ જે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરીએ છીએ, તેને કોઈ કાળે પણ પ્રાણાયામ કહી શકાય નહિ. કારણ કે, એ શ્વાસોચ્છ્વાસ સર્વથા અનિયતિત જ હોય છે, અને સ્ત્રીઓ તથા પુરોના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક બેદ રહેલો હોય છે.

શ્વાસને અદર ભેવાની અને બહાર કાઢવા ॥ ક્રિયાને પ્રમાણપૂર્વક ચલાવવી, એ પ્રાણાયામનો પ્રથમ પાઠ છે. એથી શરીરમાંના સર્વ યત્રો એક નિયમિત પ્રમાણમાં આવી જાય છે. કેટલોય મળ અભ્યાસ કરવા પગી કેટલાક શબ્દો—જેમકે ઝં અથવા એવા બીજા પવિત્ર શબ્દો—ની નામાવળીના જપનો પરિપાક રાખવો. પ્રાણાયામ સાથે સુસ્વર પણ રમવા લાગ્યો, એટલે સર્વ શરીર અદર અને બહાર સ્વરમય—શ્વા નિયમમદ્ થતું જાય છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે અને સ્વાર પગી વિચિત્રિ એટલે શું એ પણ જણાઈ આવે છે. એ વિચિત્રિ સમક્ષ નિતની વિચિત્રિ કાઈ નિસાતમાં જ નથી થાકી ગયેલા જ્ઞાનતત્ત્વોને એક વાર એ વિચિત્રિ મળો, કે ત્વરિત જ તમે ગાઢ વિચિત્રિ સુખમાં—પૂર્ણ સમાધિમાં—નિમગ્ન થઈ જવાના, ને ખરેખરા વિચિત્રિ સુખનો અત્ત પૂર્વ આપણે કોઈ વાર પણ અનુભવ લીધો નહોતો, એની તમારી ભાવના થવાની. અમે હિન્દુસ્તાનમાં એક, જે ત્રણ ચાર એવી રીતે એક ગણવાને બદલે કેટલાક સાંકેતિક* શબ્દોની યોજના કરીએ છીએ ઝં કિંવા એના

* એ શબ્દ મૂ-મુવ-મ્વ મહ-જન જ્ઞ-સત્ત્વ ધત્ત્વદિ છે, ને પૂજ્ય તથા પ્રાણાયામકરતી વેળાએ એમનો અવસ્થા જપ કરવામાં આવે છે

જેવા જ ખીજા માર્ગ પરિત્ર શબ્દોની નામાવતીનો પ્રાણાયામમાં મિશ્રણભાવ કરવાનો જે તમને ઉપદેશ આપુ છું, તે માત્ર એટલા જ દેવુથી

એ અભ્યાસથી પ્રથમત જ જે શુદ્ધ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે એ છે કે, મુનનું પરિવર્તન થઈ જાય છે મુખપરની જેની તેવી નમાવી રેષાઓનો વિનાશ થાય છે એની શાતતાથી સાધીત યોગના પ્રલાવથી શાંતિની છટા મુખમડગમાં પણ ચમકવા મારે છે ખીજું એ કે એથી સ્વર મધુર થઈ જાય છે જેનો સ્વર કર્કશ હોય, એવો એક પણ યોગી કાર્ધ દિવસે પણ મારા જોનામાં આવ્યો નથી થોડાક દિવસના અભ્યાસથી જ એ ચિહ્નો દષ્ટિગોચર થવા મારે છે પ્રાણાયામનો થોડાક અભ્યાસ થયા પછી તેનાથી થોડાક ઉચ્ચ પ્રમાણ અભ્યાસનો આરભ કરવો જોઈએ ઇડા એટલે ડાબી નાસિકામાંથી શ્વાસનું ગ્રહણ કરીને ફેફસાં ભરવા અને શાનતવુના પ્રવાહ પર મનની એકાગ્રતા કરવી જાણે તમે શાનતવુના પ્રવાહને નીચે-અરક્તની કરોગ પ્રતિ જ પહોંચો છો અને સર્વથા અતિમ કદ-ત્રિકાણાકૃતિ મૂલાધારચક્ર અને કુંડલિની નિવાસધ્યાન-ને ગદ્ગદ ગદ્ગદ-હીલવો છો, એવી કલ્પના કરીને સાર પછી તે પ્રવાહને થોડીવાર ત્યા જ થોભાવી ગમે તો જ પ્રવાહને શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે તમે ધીમે ધીમે ખીજા માર્ગે (જમણી નાસિકામાંથી) ઉપર ખેંચો છો, એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરો, અને સાર પછી તેને જમણી નાસિકામાંથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાખો એ અભ્યાસ કરવાનું પ્રથમ તો તમને જરા દુર્ગમ લાગશે જ, સગળ માર્ગ એ છે કે, જમણી નાસિકા નળીને અશુદ્ધી દબાવીને ડાબી નળીમાંથી શ્વાસ અદર ખેંચી લેવો અને સાર પછી બન્ને નળીઓને અશુદ્ધ અને તર્જનીવડે બધા ગી નાખવી એ વખતે કલ્પના કરવી કે, આપણે પ્રવાહને નીચે પહોંચાડીને જાણે મુખમધ્યાને આધાતો આવ્યા જ જઈએ છીએ સાર પછી અશુદ્ધ કાઢી લેવો અને જમણી નાસિકા નળીમાંથી ઉચ્છ્વાસ છોડી દેવો પુનઃ તર્જનીવડે ડાબી નળી બધા કરવી, ને જમણી નળીમાંથી ધીમે ધીમે શ્વાસ અદર ખેંચવો પછી પૂર્વ પ્રમાણે બન્ને નળીઓ બધા રાખવી હિંદુ લોકોની પદ્ધતિ આ દેશ-અમેરિકા-ના લોકોને ઘણી જ અગવડ ભરેલી ભાસવાનો સભવ છે, કારણકે, હિંદુ લોકોને બાધ્યાવસ્થાથી જ એનો અભ્યાસ હોય છે-તેમના ફેફસાં એની રીતિના જ બને ના હોય છે અહીં અમેરિકામાં એ અભ્યાસ ચાર સેન્ડથી ધીમે ધીમે વધારે વધારે વધારવો, એ વધારે સારુ છે-ચાર સેન્ડ શ્વાસ અદર લેવામાં વીતાડવી સોળ સેન્ડ મુધી શ્વાસનું રુધન કરી રાખવું અને આઠ સેન્ડમાં શ્વાસ બહાર કાઢી નાખવો એ એક પ્રાણાયામ થયો એ જ વેળાએ તે ત્રિકાણની કલ્પના કરવી અને તે જ ચક્ર પર મનને એકાગ્ર બનાવવું એવી ભાવનાથી તમને ઘણી જ સહાયતા મળશે દ્વિતીય પ્રાણાયામ એ

છે કે, ધીમે ધીમે શ્વાસનુ અદર આકર્ષણ કરીને પગી તેવી જ રીતે ધીમે ધીમે તેને બહાર કાઢવો અને સાર પગી તેટલા જ કાગ પર્યન્ત નિયમ પ્રમાણે તેને બહાર થોભાવી રાખવો એમા બેદ એટલો જ છે કે, પ્રથમ પ્રાણુયામમા શ્વાસનુ અતભાંગમા રુધન કરવામા આનુ હનું અને આમા એનો બહાર અવરોધ કરવામા આવો. આ અતિમ માર્ગ તો વગી ધવો જ સરગ અને મીધા છે. પ્રાણુયામ કરતી વેળાએ શ્વાસનું રુધન કરવાનો અભ્યાસ વિશેન કામા સમય પર્યન્ત કરવો ન જોઈએ પ્રમાતમા ચાર વેળા અને સંધ્યાકાળે ચાર વેળા એટલે અભ્યાસ સંપૂર્ણ છે પગીથી ધીમે ધીમે વેળા અને પ્રમાણની શ્દ્ધિ કરી શકાય છે પોતાના અગમા એમ કરવાનું સામર્થ્ય છે, એમ જણાતા જ તમને અતોનાત આનદ થવા માંડશે, અર્થાત્ જેમ જેમ પોતામા સામર્થ્યની શ્દ્ધિ થતી દેખાય, તેમ તેમ ધણી જ શાંતિ અને સાવધતાથી ચારને બદલે છ-સેન્ડ અને વેળા-વધારની. અનિયમિતતાથી વધારેલો અભ્યાસ સાધકને બદલે બાધક થઈ પડે છે

જ્ઞાનગુણોને પવિત્ર કવ્વા માટેની કટેરી એ ત્રણ પદ્ધતિઓમાથી પ્રથમની અને અતિમ પદ્ધતિ-એટને શ્વાસ અદર ખેંચી લેવો અને બહાર અટકાવી રાખવો-ધણી જ સરળ છે અને તેમા કોઈ પણ પ્રગરની હાનિનો સહવ પણ નથી. જેમ જેમ તમે અભ્યાસ વધારતા જશો તેમ તેમ તમારું મન વધારે અને વધારે શાંત થનુ જશે એ પ્રથમ લાભ છે એનો વિચાર ચાનુ જ રાખવો, કારણ કે, એથી જો તમે પોતાના કાર્મમા પ્રવૃત્ત હશો, તોપણ એનો અભ્યામ કરી શકશો એથી તમારામા પુષ્કળ સુવારણ થવાનો સહવ છે એની રીતે પ્રાણુયામનો સનત અભ્યામ કરવાથી ઝડક દિવમે ઝટ દહનિ-એકાએક કુશનિની જાગ્રત થઈ જાય છે જે જનો દિવસમા એક કે બે વાર જ માત્ર એનો અભ્યાસ કરે છે, તેમના સંગીરને અને મનને તત્માગી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમનો સ્વર મધુર થાય છે એવા અભ્યાસીઓ એક એક કમલુ આગળ વધે છે, એમના જ હાથે કુશનિની જાગ્રત થાય છે અને સવગી ચર્ચા જ નદ લાઈ જાય છે તેમ જ જેમા પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જાગઈ રહેલું છે, એવા જ્ઞાનના મધોનું વેદણુ પણ દૂરી જાય છે અર્થાત્ પગી જ્ઞાનની ચાચના માટે, ત્રય પાસે જવાની આવસ્થકતા ટેટી નથી જેનામા અપાર-મર્મ પ્રગરના-જ્ઞાનો જાગઈ રહેલા છે, એના મહાન પ્રયનુ સ્વરૂપ તમારું મન જ ધારણુ કરે છે જરગની કરોગની જ-ને બાનુએથી જનારી ઈડા અને પિંગળા તથા પૃથરજ્જુમાના ચક્રમાથી જનારી મુખુચ્છા નાડી ઇલાદિ વિશે મે પૂરે કહેલું જ છે એ ત્રણ સૂત્રો તો પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમા વિદ્યમાન હોય છે જ પૃથરજ્જુમા જે ધાધન અને ગિયન પાચન હોય છે, તે સર્વ એ ત્રણ સૂત્રોની જ. પેટીજ્જુમેનો સતત આયો અભિપ્રાય છે કે, સર્વ સાધારણુ વ્યક્તિ માત્રની મુખુચ્છા બધ ટોચ છે અને આ સધગી ગિયનપાચન તેમા

હોતી નથી. કિન્તુ તે બીજાં બે સૂત્રોમાં, શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છ વ પહોંચાડતી વેળાએ સ્પષ્ટ જ્ઞેવામાં આવે છે.

માત્ર યોગીની સુષુપ્ત્વના જ મુકત હોય છે. સુષુપ્ત્વનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને તેમાં વિચાર સ્ફૂર્તિનો આરંભ થયો, એટલે આપણે બુદ્ધિગાનથી પેલી તરફના પ્રદેશમાં જઈએ છીએ અને આપણું મન ઇન્દ્રિયાતીત, પરમહંસ, સ્થિત્યાત્મક-સમાધિ સ્વરૂપ-દ્વાનમય બની જાય છે. આપણે કલ્પનાથી પર અને બુદ્ધિની ગતિ પણ જ્યાં કુંડિત થઈ જાય છે, એવા પ્રદેશમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. માટે સુષુપ્ત્વનાં દ્વાર યોગી નાખવાં, એ જ યોગીઓનો પ્રધાન હેતુ હોય છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે એ લિપ્ત લિપ્ત ચઢેા કિંવા આતંકારિક ભાષામાં જેમને મંડળોનાનામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે સુષુપ્ત્વની જોડમાં જ હારબંધ ગોઠવાયલાં હોય છે. સર્વથી અંતિમ ચક્ર, સર્વથા પૃથરજજીવા મૂળમાં જ રહેલું હોય છે. તેને મૂલાધાર ચક્ર કહેવામાં આવે છે. બીજું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે અને તે ઉપરાંત મણિપૂર, અનાંહુત, વિશુદ્ધ ઇલાદિ ચક્ર છે. સર્વથી અંતિમ સહસ્રાર-કિંવા સહસ્રલક્ષ્મણ ચક્ર જ્ઞેવામાં આવે છે. અને એથી પણ નીચેનું ચક્ર મૂલાધાર છે. એમાંથી આપણને મુખ્યત્વે પ્રથમ અને અંતિમ એ બે ચક્રોની જ આવશ્યકતા છે. જેમાં સર્વ શક્તિઓ અને સર્વ તેજો ભરેલાં છે, એવું જ સ્થાન, તે સર્વથી અંતિમ કિંવા નીચેનું ચક્ર જ છે. સાંના સર્વ તેજોરાશિ અને શક્તિઓને એકત્ર કરી તેમને ઊપર ચઢાવીને મસ્તિષ્કમાં લઈ જવાની હોય છે. મનુષ્ય દેહમાં સમાવિષ્ટ થયેલા સર્વ તેજોમાં શ્રેષ્ઠ તેજ ઓળસૂ છે, એમ યોગીઓ કહે છે. એ ઓળસૂના મસ્તિષ્કમાં ભંડાર ભરેલો છે. એ ભંડાર મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં જેમ જેમ મોટા પ્રમાણમાં હોય, તેમ તેમ તે મનુષ્ય અસૌકિક સામર્થ્યવાન, બુદ્ધિમાન, દાની અને પરમાત્મસ્વરૂપાધિકારી હોવાનું પ્રતીત થાય છે. એ સધળો ઓળસૂનો પ્રભાવ છે. દૈન્યમિક સર્વ સાધારણ મનુષ્ય, મિષ્ટ ભાષાથી બોલી શકે છે અને તેના વિચારો પણ ઉદાત્ત હોય છે, છતાં પણ તે બીજાના મનમાં સંસ્કાર કરી નથી શકતો. અને બીજા મનુષ્યની ભાષા સારી ન હોવા છતાં અને તેના વિચારો પણ પ્રૌઢ ન હોવા છતાં તે મનુષ્યના શબ્દો-ભાષણ-મોહક અને ચિત્તાકર્ષક થઈ પડે છે, એ તેના અંગમાંના ઓળસૂની જ તેજસ્વિતાનો પ્રભાવ છે. તે પોતાની કલ્પનાથી જે કંઈ પણ કરે છે, તે સર્વ એવું જ તેજસ્વી નીવડે છે; તેનામાં અતેજસ્વિતા દૈર્ઘ્ય દાળે પણ જ્ઞેવામાં આવતી નથી.

એ ઓળસૂ સર્વ મનુષ્ય માનમાં-ન્યૂન કિંવા અધિક પ્રમાણમાં તે રહેલું હોય છેજ; અને શરીરમાં ઊંચલ પાચલ કરનારી સર્વ શક્તિઓની-તેજોની-અસુચ્ય પાચરી એજ છે એટલે કે, ઓળસૂ થવાની આપણે માત્ર એ શક્તિઓનું રૂપાન્તર જ કરવાનું છે, એ

ધ્યાનમાં ગમ્યુ જોઈએ. વિવ્રુતશક્તિ પ્રમાણે કિંના યુગક શક્તિ પ્રમાણે બહાર કાર્ય કરનારી જે શક્તિઓ છે, તેઓજ અત શક્તિરૂપ બની જાય છે. સ્નાયુની શક્તિના નામે જેમનો અત-ચાંપાર ચાને છે, તે જ શક્તિઓ ઓજસૂરૂપ બની શકે છે. ચોળી કહે છે કે, કામ વિકાસ અને ત્રી પુરુષ ધર્મ ઇલાદિ વિષયોમાં દૃષ્ટિગોચર થનાર જે વીર્યતેજ છે, તે માનની તેજના ભાગને બદલ કરાય-તેને તાત્કાલ કરી લેવામાં આવે, એટલે તે વીર્યતેજ પોતાની મેળે જ ઓજસૂરૂપ બની જાય છે અને જ્યારે એ સર્વથી અતિમ-તીચેનું ચક્ર જ સર્વ કાર્યોના તત્ત્વને ચનાવનાર છે, તેટલા માટે જ ચોળીજનો તેનાપર જ વિશેષ ધ્યાન આપે છે એ સર્વ કામાંદિ મનોવિકારાત્મક વીર્યતેજને એકત્ર-એકત્ર કરીને ચોળી તેને ઓજસૂરૂપ બનાવનાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. શુદ્ધચરણી સ્ત્રી અને પુરુષોના હાથે એ કાર્ય ધણી જ સગળતાથી થઈ શકે છે એમના હાથે ઓજસૂ મસ્તિષ્કમાં ચઢીને ત્યાં તેનો સચ્ચ થઈ શકે છે એથી જ નિલ બ્રહ્મચર્યવ્રત, એમ્પત્નીવ્રત અને પાતિનચર્મલાદિ મહાન્ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સદૃશ્યો મનાય છે. કારણ કે, મનુષ્ય જાણી જાય છે કે, આપણે જો અનાચાર કરીશું તો આપણામાંથી પરમાત્મ જ્ઞાનનો અધિભાર ન થઈ જશે, આપણા મનની નિશ્ચયતાનો નાશ થશે અને તીતિનો આધારસ્તભ ટૂટી પડશે જગતમાં જે ધર્મબધનોથી અનેક વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે ધર્મનુવનો એટલા બધા કરિન હોવાનું કારણ શું હશે? કારણ એ જ કે, સરગતા-લાભરૂપી સરળતા જો કઠિનતા ન હોય, તો મગી જ ન શકે. નિવાહસુખનો લાભ કરીને સન્યાસી થઈ જવાનો નિયમ થયો છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. શબ્દોમાં, કૃતિમાં અને નિચારમાં એકસમાન સદાચરણોનો વાસ હોયો જોઈએ. સદાચરણવિના ગજયોગનો અભ્યાસ કરવો, એ પરિણામે ધણ જ હાનિકારક છે એમ કરવાથી બુદ્ધિભરા થવાનો સભવ રહે છે જે જનો એક તરફ રાજયોગનો અભ્યાસ કરે છે અને બીજી બાજુએ અનાચારોમાં જ જન્મ વીતાડે છે, તેમણે ચોળી થવાની કોઈ કાળે આશા માત્ર પણ રાખવી નહિ.

—સસસસસસસસસસ—

અકરણ છઠું.

પ્રત્યાહાર અને ધારણા.

ઓ ના પગીની જે પાયરી છે, તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે. પ્રત્યાહાર શો પદાર્થ છે? ઇન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો આપણે જાણીએ. ઈએ જ સર્વથી આગળ-બહાર-દૃષ્ટેન્દ્રિયો હોય છે, તેની જોડમાં જ અત્લાંગમાં અતરિત્રિયો હોય છે અને મસ્તિષ્કના કેન્દ્રમાં મન હોય છે તે કેન્દ્રદ્વારાએ ઇન્દ્રિયો પોતાયો

તાના કાર્યો કર્યાં હોય છે એ સર્વ એકત્ર થઈને કોઈ એક બાલ્ય પદાર્થ સાથે સલસ થાય છે, એટલે તે પદાર્થનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એ જ ક્ષણે સમસ્ત મનની એકાગ્રતા કરીને તેને એક જ ઇન્દ્રિય સંગે સલસ કરવું એ કાર્ય ધણ જ કઠિન છે છતાં પણ મન આરાતો અનુચર અને દાસ હોવાથી પ્રયત્નવડે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે

“સારા થાઓ! “સારા થાઓ!” એવા ઉપદેશ આપ્યા જગતમા અપાતો આપણા સાક્ષણવામા આવે છે જગતમાના કોઈ પણ દેશમા જેને “ચોરી ન કરની,” “જૂઠું ન બોલવું,” ઇત્યાદિ શિક્ષણ નહિ આપવામા આવ્યું હોય, એવું કોઈ બાળક ભાગ્યે જ મળી શકશે પણ એમ ન કરવાનું સાધન શું છે, તે તેને કાંઈ પણ બતાવવું નથી સારે તેણે ચોરી શા માટે ન કરવી? ચોરી શાને ન કરવી? એ કોઈ આપણે તેને શીખવતા નથી આપણે તો તેને ચોરી ન કરવામાટેનો માત્ર ઉપદેશ જ આપીએ છીએ તેણે પોતાના મનને એવી રીતે વશ રાખવું એવું જો આપણે તેને શિક્ષણ આપીએ, તો જ ખરેખર આપણે તેને સલ અને યોગ્ય સહાયતા આપી, એમ નિ સશક્તાથી કહી શકાય. મન બ્યારે કોઈ વિવક્ષિત સ્થાને જઈને ચોંગી રહે છે, તે વેળાએ જ બધી બાલ્ય ક્રિયાઓ અને અત ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે એ સ્થાને જ આપણે ઇન્દ્રિયોના નામથી જાળખીએ છીએ મન, ઇચ્છાથી અથવા ધણીકવાર પોતાની મેળે જ જઈને કેટલેક સ્થળે ચોંગી રહે છે અને એ કારણથી જ લોકો મૂર્ખતાના કૃત્યો કરીને અગાધ દુઃખો ભોગવે છે એ જ મન જો મનુષ્યના તાનામા રહે, તો તે તેમ કરતું નથી મનને વશ રાખવાથી એ લાભ થાય છે કે, તે પોતાની મેળે જાનેન્દ્રિયોના સ્થાને જતું નથી અને તેમ થવાથી ઇચ્છા અને વિકાર બન્ને સહજ વશ થઈ શકે છે, “એ સર્વથા સ્પષ્ટ છે પણ એમ થવું શક્ય છે ખરું કે? હા, સર્વથા શક્ય છે નિ સશક્ત શક્ય છે આ અર્વાચીન કાનમા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, માત્રિકા-ત્રહા ઉપર્જીવીને રોગ સારા દરનારાઓ-“અમને દુઃખ વેદના કે ભીતિ ઇત્યાદિ ભાસતા નથી! એમ બીજા જનો પાસેથી કહેવડાવે છે તેમના શાસ્ત્રોમા થોડોક દ્રાવિડી પ્રાણુવામ કરવો પડે છે, પરંતુ તે પણ યોગનો એક ભાગ જ છે છે તો ઠી, પણ તેઓ તેમા એક પ્રકારનો ગોટાળો કરે છે એવા ઉપચારથી મનુષ્યના મુખે જ “હવે મને કાંઈ દુઃખ નથી,” એમ કહેવડાવવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે જ શુણ આવેનો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એથી તે માત્રિકે તે રોગીને પ્રત્યાહારતું જ એક અગ શીખવવા જેવું થાય છે કારણ કે, તેઓ મનુષ્યપર પોતાની છાપ બેસાડીને તેના મનને એટલું બધું દટાવ બનાવી દે છે, કે તે બીજા જ્ઞાનને સ્વીકારવાની વાત જ છેલ્લી દે છે મેરુમેરુમ અથવા નિને પત્રગિનિથી (પ્રાણુવિનિમયથી) જે લોકો રોગ અગાડનાર છે, તેઓ પણ એવી જ રીતે

પોતાની પ્રયોગશક્તિથી રોગીમા તેટલા સમય માટે એક પ્રખરનો નિવૃત્ત પ્રસાદાગ્ર ઉત્પન્ન કરે છે એ નિદાપ્રયોગ, વ્યાધિગ્રસ્ત અને ભ્રમિષ્ટ જનોના શરીરમા જ માન સારુ પરિણામ ઉપજતી શકે છે, અને પ્રયોગકર્તાની દૃષ્ટિની એકપ્રતાથી અથવા તો બીજી કોઈ રીતિથી, રોગીના મનને એક પ્રકારની અચેતન સ્થિતિમા લાવીને તેને ગુણુનો લાભ કરાવી આપે છે પણ તે ગુણુ ન્યા મુવી તેની અચેતન અવસ્થા હોય છે, લા સંધી જ ટકે છે રોગી પાછો પૂર્વસ્થિતિમા આવ્યો, એટલે મેરુમેરિજમના પ્રયોગનું પરિણામ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે

એ શ્રદ્ધોત્પન્ન કિંવા નિદ્રોત્પન્ન સત્તા રોગીઓના શરીરમાના જ્ઞાનસ્થાનો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા થોડા કે ઘણા સમયને માટે અવર્તાયતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે અત્યંત દુષ્કણીય છે, મરણુ કે, અતે એ વિધાત્ થઈ પડે છે મસ્તિષ્ક સ્થાનમા એ સત્તા આનતી દેખાય છે, તે ખરી રીતે જ્ઞેતા મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાથી આવેતી હોતી નથી, કિન્તુ બીજાની ઇચ્છાથી આની તેના મનપર એકાએક એક જયવાન આધાત કરીને, તેને તરમર ખવડાવી મનને ક્ષણ બે ક્ષણને માટે સ્થિર કરી દે છે, એટલું જ કોઈ તોફાની યજ્ઞેના ગાડીના ઘોડાને ન્યાએ લગામથી અથવા અગળાથી ચોલાવી નથી શકતો, સારે બીજે કોઈ તેના માથાપર ફટકો લગાવીને તેને ક્ષણ માન ઉભો રાખે છે, તેના જેવો જ એ પ્રકાર પણ સમજવો એવા પ્રયોગોમાના પ્રત્યેક પ્રયોગથી તે મનુષ્યની માનસિક શક્તિના એક એક અશનો વિધ્વસ થતો જાય છે અને અતે તેનાપર પૂર્ણ અધિકાર ઇલાવનાની શક્તિ આવવાનું એક બાજુએ રહી જાય છે ઉનડુ તેનું મન ચૈતન્યશૂન્ય-અવનિર્ભવગોળો-બની જાય છે અતે તે રોગી ઉન્મત્તોનું આશ્રયસ્થાન બની રહે છે-અર્થાત્ ગાંડો નર્ત જાય છે

મનપર સત્તા ચનાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન જ્ઞે સ્વેચ્છાથી-સત્તા ચનાવનારની ઇચ્છા અનુસાર ન થાય, તો તે અનર્થોત્પાદક થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત ઉદ્દેશની પણ ધૂળધાણી કરી નાખે છે પ્રત્યેક આત્માની ઇતિકર્તૃત્વતા એ છે કે, તેણે વિચારો અને વ્યાપારોના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્ર થવું અને અતર્જાએ સંતિનું સ્વામિત્વ સપાદન કરીને પ્રમુખત્વ ભોગવવું સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાને બદલે બીજાની ઇચ્છાનો પ્રવાહ-તે ગમે તે રીતે આવેનો હોય-પોતાની ઇન્દ્રિયોની સાક્ષાત્ સત્તાથી આવે કિંવા વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમા ઇન્દ્રિયોપર બનાકાર કરીને આવે, છતાં પણ તે-પ્રથમ શ્રદ્ધાની અને વિચારપારતંત્ર્યની પૂર્વોક્ત જડ શૃંખલામા એક કડીનો બીજે પણ વધારો કરીને મનુષ્યને વધારે મગ્ન્યૂતાઈથી બાધે છે એટલા માટે આપણાપર પ્રયોગ કરનારને પ્રયોગમા આપણે કેટલી સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ, એ વિશે ઘણી જ સાવધતા રાખવાની છે તમે પોતે પણ અબળાપણે બીજાનું કેટલું બહુ નુકસાન કરો છો, એનું સ્મરણ રાખો કોઈકોઈ પુરુષો, કોઈ વેળાએ

ગણીના મનના વિચારોને એક બીજા જ દિશામાં વાળીને તેનું પુષ્કળ હિત કરે છે, એ વાત ખરી છે, પણ તે જ વેળાએ તેઓ બીજા લક્ષ્યાવધિ લોકોનો નાશ કરે છે કારણ કે, તેમના પ્રયોગનો અધિકાર આસમન્તાત પ્રસરી જાય છે, એ તે પોતે જાણી શકતા નથી એથી તે રોગ, તે કૃત્રિમ નિદ્રાવસ્થા અને તે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ બીજા સ્ત્રી પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અતે તે તેમને જ્ઞાનશૂન્ય કરી મૂકે છે એટલા માટે, જે કોઈ પણ બીજાઓને મુઝે મ્હોડે શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે અથવા મનુષ્ય જાતિમાં મોહિની ઉપજાવીને તેમની ઇચ્છાપર પોતાનો અધિકાર ચલાવીને તેમને પોતાના તાબામાં લાવે છે—તેમનો જો કે અતરૂપ હેતુ નહીં. ન હોય, તોપણ તેઓ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મનુષ્ય જાતિના શત્રુઓ જ છે.

એથી, અર્થાત આપણા પોતાના મનોને જ, કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા જોઈએ શરીર અને મનને આપણે પોતે જ વશ કરવા જોઈએ તમે વ્યાધિગ્રસ્ત હો—વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં હશે, ત્યાં સૂધી અન્ય ઇચ્છાઓ લાગૂ પડવાની નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું અને અધ્યાત્મથી તમને જે કોઈ પણ શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ આપે, તેનું જરાપણ સાંભળશો નહિ તે જાણે મહાન હોય કે જાણે હોય તેની દરકાર કરતો નહિ નાચનારા, ઉડનારા અને પોકાર કરનારાઓના અનેક પથો જગતમાં થયેલા છે તેઓ નાચીને અને પોકારીને ધર્મોપદેશ કરવા માડે છે, એવે સાંસર્ગિક રોમ પ્રમાણે ફેલાતા જાય છે એવા પથવાળાઓ પણ મનુષ્ય જાતિના શત્રુઓની પકિતના જ ગણાય છે તેઓ પ્રસંગાનુસાર કેમકે મનના પુરપે પર થોડીક સત્તા ચનાવે છે, અને અરેરે ! તે સત્તાને જ વધારીને અતે તેઓ ટેટલીક જાતિ આની જાતિઓને ધૂળમાં મેળવી દે છે ! એવી રાગિષ્ટ, વિરૂત અને ઉઝીની સત્તાથી ખરેખર લાલ્લુ થવાનું એક બાજુએ રહી જાય છે અને ઉઝી તે સત્તા બંધિત કિંવા સમસ્ત જાતિને પતિત કરવામાં જ માત્ર યથારિયત કારણીબૂત થાય છે એવી મનસાકાંતતાથી મનુષ્ય માત્રની ટેટલી બધી હાનિ થાય છે, એ વિશેના વિચારમાં જો કોઈનું અત કરણું નિમગ્ન થઈ જાય છે તો તેની ગણના ધર્મોન્મત્તમાં જ થઈ જાય છે તે પોતે તો એમ જાણતા જ નથી કે, પોતાના પ્રયોગથી, પોતાના ગાયનથી અને પોતાની પ્રાર્થનાથી જે જે મનોને એકાએક અધ્યાત્મગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે મનો કેવળ નિશ્ચેષ્ટ, વિકૃત અને અસાકત બની જાય છે, તેમનાપર કારવા કરતા વિરુદ્ધ જ પરિણામ થાય છે અને તેથી અન્તે તેમનો નાશ થાય છે જે શક્તિને પોતા માટે અતરિક્ષમાથી કોઈ દેવતે મોકલી દીધેલી છે, એવું તેમનું માનવું હોય છે, તે શક્તિનો માનવી અત કરણમાં પ્રવેશ કરાવતી વેળાએ તે પોતે તેમના ભાવિ નાશ, દોષ અને ઉન્માદ તથા મૃત્યુનું બીજરોપણ કરે છે, એનું તે નિરક્ષર અને હસાવી મારનારા લોકોને

અમ સુદ્ધા પણ આવતુ નથી એટલા માટે જ, તમારા સ્વાતંત્ર્યનો સહાર કરનારી પ્રત્યેક ઘટનાથી તમે ચેતતા રહો. એમન કરવાથી અનર્થનો સમ્ભવ છે, એ ધ્યાનમા રાખો અને તમારાથી ટાળી શકાય તેટલા પ્રમાણમા એવા વિષયોને ટાળી નાખો. કોઈ પણ સ્થાને પોતાનું મન લગાડી શકે અને કોઈ પણ લાગેના સ્થાનેથી મનને ઊઠાડી શકે, તે જ મનુષ્ય પ્રત્યાહાર કરી શકે છે. મનથી બહાર જનારી ચમ્પિઓને એમ્ત્ર કરી-તેમને અટકાવી-તેમને દાસ ત્વથી મુક્ત કરવી, એને જ પ્રત્યાહાર કહેવામા આવે છે. એમ કરવાનું સામર્થ્ય જ્યાં તમારા અગમા આવે, જ્યાં જ તમને એક અમુક સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ નિ સશય કહી શકાય. એમ થવા પછી કોઈ પણ પુરુષ એકલો જ યુદ્ધિનો પાનવ પકડી ગકશે પરંતુ એમ ન થયુ હોય, ત્યાં સુધી તો આપણે બધા રમન કરાના કળાવાળા પૂતળા જેવા જ છીએ.

મનને તાત્કાલ રાખવાનું કાર્ય ઘણું જ કઠિન છે. મનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત્યે ગાન થએના વાદરાના જેવી જ હોય છે. એક વાનર હતો, તેનામા વાનરોના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્થિરતા હતી નહિ. કાષ્ટકે મનુષ્યને તેની એટલી બધી ચેતના પણ અપૂર્ણ લાગવાથી તેણે તેને ખૂબ દારુ પાચો. દારુનો નિરો એટલો બધો થયો કે તે વાનર વધારે અને વધારે ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો. એ ઉન્માદનો પ્રશ્ન ચાલતો હતો એટલામા તેને વૃશ્ચિકે દશ દીધા. કોઈ મનુષ્યને વીંછી વરડે છે, તો તે પણ આખો દિવસ નાચતો રહે છે, સારે એ મિત્રારા વાદરાની શી દશા થઈ હશે, એની તમારે જ દરપના કરવાની છે. તેને ધણો જ સતાપ થવા લાગ્યો. વળી એના કુખમા પૂર્તિ કરના માટે તેના અગમા ભૂત બરાચુ તે વેળાએ વાદરાની ચેષ્ટાઓએ એનું તો ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે, રાષ્ટ્રદોષા તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ જ નથી. મનુષ્યનું મન પણ એ વાદરા જેવું જ છે. તે સદા સર્વદા મૂળથી જ અચન હોય છે. તેને ક્ષણ માત્ર પણ વિચિત્રિ હોતી નથી. એવામા વળી જો તે ઇન્જારૂપ મદ્યપાન કરે છે, એટલે તેની અચનતામા વૃદ્ધિ થવા માટે છે. મદ્યનો ઉન્માદ ચડેલો હોય, તેવામા પોતાની ઇન્જાઓ પરિપૂર્ણ થતા તેને મત્સરરૂપી વૃશ્ચિકનો દશ થાય છે, અને અતે ગર્વરૂપ ભૂત મનનું ગુણ દેનાવીને ‘હું જ સર્વથી મહાન છું,’ એવી ભાવના ઉપજાવે છે. એવા મનને તાત્કાલ રાખવાનું કાર્ય કેવું બધું દુર્ભય છે, એ હવે તમારા ધ્યાનમા આવ્યું હશે જ.

મનને તાત્કાલ લાવવા માટે ઉપાયોની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી જોઈએ. આપણે પોતે થોડીકવાર સ્વસ્થ બેસી રહીને મનને તેને ગમે ત્યાં જવા દેવું. મન તો આખો દિવસ કૂદમા મારવાનું જ. તે અહીં તહીં કૂદમા મારનારા વાદરાના જેવું જ છે. તે વાદરાને તેને ગમે તેટલા કૂદકા મારવા દેવા, અને પોતે સ્વસ્થ બેસી રહીને દૂરથી મગ્ન બેસ્યા કરી જાન,

તે જ યકિત છે, એમ દેવવાણ છે, અને તે સર્વથા સત્ય છે. મન શું શું કરે છે, એ ત્યાં સુધી તમે જાણી શકો નહિ, ત્યાં સુધી તે તમારા તાબામાં આવશે નહિ. પ્રથમ તેની લગામને ખૂબ દીધી હોય છે અને તે જેટલા ખરાબ-દુષ્ટ વિચારો અંતઃકરણમાં લાવવા માગતું હોય, તેટલા સર્વ વિચારો તેને લાવવા દેવા. “ત્યારે આવા આવા વિચારો પણ આપણા મનમાં આવે છે કેમ ?” એમ જોવાની તમે આશ્ચર્યચકિત થશો. પરંતુ એથી પ્રતિ દિવસ મનની લક-રીનું બળ અધિકાધિક ન્યૂન થતું જશે અને તે દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે શાંત અથવા સ્થિર થતું જાય છે, એવો તમને અનુભવ થશે. પ્રથમ જેટલાક મહિના સુધી તમને એમ જણાશે કે, મનમાં એક હજાર વિચારો આવે છે; ત્યાર પછી એમ દૃષ્ટિગોચર થશે કે, એ સંખ્યામાં ઘટાટો થાય છે અને માત્ર સાતસો વિચારો જ આવે છે. એ વાતને બીજા જેટલાક મહિના જતાં એ સાતસોની સંખ્યામાં પણ ન્યૂનતા થઈ જાય છે અને અંતે સર્વ વિચારોનો લય થતાં મન સર્વથા આપણા કલા પ્રમાણે જ વર્તવા માડે છે. એમ થાય તોપણ ધીમે ધીમે આપણે તો પોતાનો અભ્યાસ કરતા જ રહેવું જોઈએ. બાળપણે સ્પર્શ થતાં જ અગ્નિને જેવી રીતે મનિ ધારણ કરવી જ જોઈએ, એવો નિયમ છે; તે પ્રમાણે જ આપણા સમક્ષ કોઈ પણ પદાર્થ આવ્યો, કે આપણને તેનું જ્ઞાન થતું જ જોઈએ. એથી મનુષ્યે, તે પોતે કોઈ યંત્ર નથી કે કળવાળું પૂતળું નથી, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ. તે પોતે કોઈના પણ તાબામાં નથી, એ માટેનાં પ્રમાણો તેણે આપનાં જોઈએ. જ્યારે રીતે મનને પોતાના તાબામાં રાખવું અને તેને પોતે જ કોઈ પણ સ્થળે વિચરવાની આજ્ઞા આપવી, એનું જ નામ પ્રત્યાહાર છે. એનો અભ્યાસ જેવી રીતે કરવો? એ અભ્યાસ ઘણા લાંબા સમયે થાય છે, એક બે દિવસમાં થઈ શકતો નથી. માત્ર ધૈર્યથી જો અખંડ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવામાં આવે, તો જેટલાંક વર્ષ પછી આપણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

ભવિષ્યની ઉત્તતિનો આધાર એનાપર જ અવલંબેલા હોય છે. જેટલાંક સમય પ્રત્યાહારના અભ્યાસમાં વીતાડીને મનને એક વિવક્ષિત સ્થળે લગાડી તે પ્રત્યાહારથી ઉચ્ચ જો ધારણ છે, તેના અભ્યાસનો આરંભ કરવો. એક વિવક્ષિત સ્થળે મન લગાડવું એટલે શું? એટલે એમ કે, ઇતર ભાગોનો ત્યાગ કરીને ચરીરના એક વિવક્ષિત ભાગમાં મનને લીન કરી તે દ્વારા તેનું જ્ઞાન મેળવવું. ઉદાહરણાર્થ:-ચરીરના ઇતર અવયવોને ત્યાગીને માત્ર એક હસ્તનિશેનું જ્ઞાન મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરો. ચિત્ત, કિંવા મનના સર્વ અંશોને એક વિવક્ષિત સ્થાને પૂરી રાખી, તેમને બહાર ન જવા દેવા, એનું નામ જ ધારણ છે. ધારણના અનેક પ્રકારો છે. એટલે તેની સાથે જેટલીક કલ્પનાઓનું મુદ્દ ઠરાવતા રહેવું. એ પણ એક પ્રકારે સાકં જ છે. ઉદાહરણાર્થ:-મનને હૃદયના અંતર્ભાગના એક વિવક્ષિત સ્થાન વિશેના

વિચારમા પ્રવૃત્ત કરતું પણ એ ધણું જ મન કાર્ય છે એમ કરવાનો સરળ માર્ગ એ છે કે, સ્વા એ કમળ છે, એવી કલ્પના કરવી તે કમળ તેજોમય છે અને તેનો પ્રકાશ ધણો જ લાયક છે, એમ માનીને મનને સ્વા ચિત્ત કરો, અથવા તો એવું જ એક પ્રમશમય કમળ મસ્તિષ્કમા છે, એવી મનમા ભાવના કરો. કિંવા પૂરે જ્યાં પ્રમાણે મુગમ્બા નાડીના મિત્ર મિત્ર મ્યાનોમા ભિન્ન ભિન્ન ચક્રોનું અસ્તિત્વ છે, એવી કલ્પના કરો એમ કરવાથી તત્કાલ—તેજ ક્ષણે મન તે સ્થળે સર્વથા લીન થઈ જાય છે

યોગિએ નિલ અભ્યાસમા પ્રવૃત્ત રહેતું જોઈએ, અને તેણે બહુધા એકાગ્રતા—એકાગ્ર—રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જૂની જૂની પ્રકૃતિના અનેક લોકોના સહવાસથી મન વધારે ચચન થતું જાય છે યોગિએ આવશ્યકતા કરતા વિરોધ યોગનું પણ નહિ કારણ કે, વધારે યોગવાથી પણ મનની ચચળતા વધે છે ઘણો શ્રમ પણ કરવો નહિ, કારણકે અતિ શ્રમથી પણ મન ચચળ થઈ જાય છે જો આખો દિવસ અતિ શ્રમ કરવામા આવે, તો મનપર સત્તા ચલાવી શકાતી નથી એથી મન આપણા તાનામા ગ્રહી શકતું નથી એટલા નિશ્ચયથી રહે છે, તે જ યોગી ધર્મ શકે છે ઉત્તમ કાર્યની શક્તિ એની છે કે, જો તે ઘાડુ બની શકે, તોપણ તેથી લાભ ઘણો જ મહાન થાય છે તે કોઈની હાનિ તો કરતું જ નથી, પણ પ્રત્યેકને લાભ જ દેખાડે છે. સર્વથી પ્રથમ તો જ્ઞાનતત્ત્વના વિભાજને ન્યૂન કરીને તેમા તે શાનિ ઉત્પત્ત કરે છે એથી સર્વ પદાર્થો પ્રથમ કરતા વધારે સ્પષ્ટતાથી દેખાનાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અભાન ઉત્તમ થાય છે અને પ્રકૃતિ પણ સુધરી જાય છે સ્વરની મધુરતા એ સર્વ લક્ષણોથી પ્રથમનું લક્ષણ છે સ્વાર પડી પ્વનિ પણ સુગ્ધ ઉત્પત્ત થાય છે અને કંઠમાના દોષો નીચી જાય છે પ્રથમ જે જે પરિવર્તનો થાય છે, તેમાના કેટલાક લક્ષણો એ છે જેઓ ત્વરાથી અભ્યાસ કરે છે તેમનામા બીજા પણ અનેક લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે કેટલીકવાર તેમને જાણે કેટલાક અતરે ઘટનાદ થયા કરે છે અને તેનો પ્વનિ કણોમાં આનીને અધાકાય છે—તેના સ્વરનો પ્રતિપ્વનિ થયા કરે છે, એવો ભાસ થાય છે કેટલાકવાર કેટલાક પદાર્થો તેમને દૃગ્ગોચર થાય છે પ્રકાશના ધાના વાતાવરણમા તરતા દેખાઈને તે મોટા મોટા થતા જાય છે, એમ પણ તેમને ભાગે છે એવા ચમત્કારો થવા માડે, એટલે તમારો અભ્યાસ વેગથી ચાલેનો છે, એવો તમારે નિશ્ચિત ભાવ રાખવો—જેને યોગી યવાની અને ત્વરાથી અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો આહારવિશે કેટલીક કાળજી—ચિન્તા—સલાખ—રાખવી જોઈએ જેને અતિશય અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય તે જો માન દૂધ અને રાજગરા જેવા હલમ ધાન્યો અથવા કમ્બૂથી જ પોતાનો કેટલાક મહિના સુધી ઉત્તરનીઈ કરે, તો તેથી વધારે લાભ થવાનો સંભવ છે પરંતુ જેમને

પોતાનો કામધંધો સંભાળીને દરરોજ થોડો થોડો અભ્યાસ કરવાનો હોય, તેઓ ગમે તે ખાવ, તેમાં કાંઈ પણ અપાધ જોવું નથી. માત્ર આવશ્યકતા કરતાં અધિક ખાવું નહિ.

પરંતુ જેમની સત્વર જ યોગી થવાની અને વાયુવેગે અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકીય હતી હોય, તેમણે તો આદ્યાર્ભા ગમે તેમ કરીને પણ નિયમિતપણે ખાસ કરીને રાખવું જ જોઈએ. ધન્દ્રિયોની ક્રિયા દિવસે દિવસે અનિશ્ચય સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. એથી પ્રથમમા-આરભમાં, સર્વથા ક્ષુલ્લક બનાવોથી પણ તમારી પ્રકૃતિમા પરિવર્તન થતું સર્વથા સ્પષ્ટ તમારા જોવામાં આવશે. ન્યા સૂધી તમારો પૂરેપૂરો અધિકાર જાગ્યો ન હોય, ત્યાં સૂધી અજનો એક આસ પણ ઝાંઝો ક્રિયા વધારે થશે, તો તમારા આખા શરીરમા ગડબડ મચાવી મૂકશે-અધિકાર જામી ગયા પછી તમને ગમે તે ખાઓ, તો તે આક્રી શકશે. તમે એકાગ્રતા કરવાનો આરંભ થયો કે, પ્રથમ એક ટાંચણી પડવાથી પણ તમારા મસ્તિષ્કમાં મેઘમળના જેવો ખવિ થશે, અથવા તેવો ભાસ થશે. ધન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ થતી જાય છે અને તેથી તેમનાથી મળતું જ્ઞાન પણ સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે. આપણે જે ચઢાણને પાર જવાનું છે, તેની એ પાવરીઓ છે. એ ચઢાણ ચઢવામાં જે ૬૬ રહે છે, તેને જ અન્તે જય મળે છે. વાદવિવાદ અને મારી તારી છોડી છો વૃથા વાગ્ગત્વ અને શુષ્ક કાટિકમમાં શો લાભ છે ? એથી માત્ર મનની સ્વસ્થતાનો નાશ થાય છે અને મન ચંચલ બની જાય છે. જે કૃત્યો કરવાનાં છે, તે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થઈ નથી શકતાં. એટલા માટે વ્યર્થ વિવાદનો તો ભાગ જ કરવો જોઈએ. જે જે પુરુષોએ અનુભવ લઈને પુસ્તકો લખેલાં હોય, તેમના તે પુસ્તકો વાંચવામાં જ વેળાનો વ્યય કરવો.

મોતીની છીપ જેવા થવું જોઈએ. એ ઉદાહરણને મનમા ઠસાવવા માટે હિંદુસ્તાનમાની એક આખ્યાયિકા ધણી જ ઉલ્લેખ છે. સ્વાતિ નક્ષત્રનો આરંભ થયા પછી તેનો એક બિન્દુ પણ જોઈપમાં પડે છે-અર્થાત્ વર્ષાના જળનો બિન્દુ છીપમાં પડે છે, તો તે બિન્દુનું મોતી બને છે. એ વાતની છીપમાં રહેલા પ્રાણીને ખબર હોય છે, એટલે સ્વાતિ નક્ષત્રનો આરંભ થતાં જ એ પ્રાણીઓ સમુદ્રની સપાટીપર તરી આવે છે, અને મૂલ્યવાન પર્લ-બના જળબિન્દુને ગ્રીક્ષવા માટે તત્પર થઈ પ્રાણીની સપાટી ઉપર બેસે છે. મુખમાં એક બિન્દુ પડતાં જ તે પ્રાણી પોતાના શરીરનો સંકેત કરે છે અને કુબ્જા ચારીને સમુદ્રના તળિયામાં ચાસ્યું જાય છે સાર પછી તે સ્વાનિજલબિન્દુ ધીમે ધીમે તેના શરીરમાં મોતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે પણ એવા જ થવું જોઈએ. પ્રથમ સાંભળી લેવું, પછી મિચાર કરવો અને સારપછી બધા વિજ્ઞાનને દૂર કરીને, મનને બાહ્ય વિકારોથી પરાધુખ્ય કરીને, તેમાંના સલસોધનમાં જ પોતાની સર્વ શક્તિઓને સર્વથા લીન કરી દેવી કેવળ અપૂર્વતાનું દર્શન કરીને જ કાંઈ કદપનાનું મહત્ત્વ

કરવું, અને તેનાથી ખીજ કાર્જ વધારે નથી કલ્પના મળી આવી કે, તેનો ત્યાગ કરવો-એમ કરીને પોતાની ઉત્સાહ શક્તિને છિન્ન બિન કરવી, એ ઘણું જ ભયંકર છે અર્થાત્ એક જ પ્રિયનો સ્વીકાર કરવો અને તેમા નિમગ્ન રહી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોવું અને તેનું પરિણામ જણાય નહિ ત્યા સુધી તેનો ત્યાગ ન કરવો એક જ કલ્પનામા જે ગાંગી-તટપ્રજાની જાણ છે, તે જ તેનો શોધ કરી શકે છે-તેને જાણી શકે છે ધડીપ્પા અહીં ને ધડીકમા તહીં ભટકનારા જે મનુષ્યો છે, તેમને કાર્જ પણ મળી શકતું નથી એવા પુરુષો પોતાના જ્ઞાનતત્ત્વોને યોડીકવાર જો કે રમણી શકે છે, પણ તેમની પરિસ્થિતિ પણ ત્યા જ થઈ જાય છે તેઓ માયાના દાસ બની રહે છે અને ઇન્દ્રિયો કરતા વિશેષ કશું પણ તેમના હાથમા આવતું નથી.

ખરેખરી રીતે જેની યોગી ચાનાની જ ઇચ્છા હોય તેણે મનની અવસ્થાતાનો તો ખાસ કરીને ત્યાગ જ કરવો જોઈએ અને એક જ કલ્પનાનું મહણ કરવું જોઈએ અને તે જ કલ્પનાને જીવંત પ્રાણ સમાન માનવી જોઈએ ધ્યાનમા, મનમા, કે સ્વપ્નમા પણ તે જ કલ્પના હોવી જોઈએ, તેના જ વિચાર કરવો અને તેના પર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો તમારું મનિષ્ઠ, તમારું શરીર તમારા આત્મા તમારા જ્ઞાનતત્ત્વ અને તમારા શરીરના પ્રત્યેક ભાગમા એ જ કલ્પના આતમોત્તરેલી હોવી જોઈએ ખીજ ગમે તેવી કલ્પનાઓ હોય, તો પણ તેમને મનમાંથી કાઢી નાખવી સિદ્ધિનો એ જ માર્ગ છે, અને એ માર્ગમા વિચરવાથી જ મહાદેવ બ્રહ્મા નિપજેલી છે-ખીજ બધા તો માત્ર શાન્તિ પત્રો જ-વાતચાળા છે જો તમારી ખરેખર જ ખીજનું કલ્પાણ કરવાની વાચ્છના હોય, તો તમારે વધારે ઉંડા પાણીમા ઉતરવું જોઈએ તેનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે, મનને ચનનિચન થવા ન દેવું-કિંવા જે કલ્પનાથી મન ચનનિચન થતું હોય, તેવી કલ્પનાવાળા મનુષ્યનો સહનાસ જ ન કરવો આપ બધા જાણો તો હો જ કે, કેટલાક સ્થળો અને ક્રમો ભક્ત્યો એવા હોય છે, કે જેમના યોગે આપણી વૃત્તિ ફરી જાય છે એટલા માટે એવા સ્થળો અને એવા ભક્ત્યોને વર્ણવેલા વિશેષમા જોયે વધારે ઉચ્ચ સ્થાન સૂધી પહોંચવું હોય તેણે તો સર્વ પ્રમાણના સસર્ગોનો જ ત્યાગ કરવો પછી જ ને તે સારાનો હોય કે નહારાનો હોય પણ એ વિશે વિચાર કરવાનો નથી-અહીં તો ઉભયના ત્યાગનું તાત્પર્ય છે ત્યાર પછી ખતથી અભ્યાસ કરવો અને તેમા પ્રાણ જાય કે રહે, એની દરકાર કરવી નહિ તેમ એ સાધ્ય થશે કે નહિ એનો જરા પણ વિચાર ન કરતા સર્વથા તદ્દપ યદન અભ્યાસ કરવો, એ જ કર્તવ્ય છે જો તમારા અગમા પૂરેપૂરી હિંમત હશે, તો જ મહિનામા જ તમે યોગી થઈ શકશો પરંતુ જોયો ધીમે ધીમે અભ્યાસ કરનારા છે અને પ્રત્યેક વિષયનો ધીમે ધીમે પ્રયોગ કરનારા છે, તેઓ એકાએક અધિક યોગ્યતાએ પહોંચી

શક્તા નથી. અર્થ, અભ્યાસ કરવાનો એટલે કરીએ છીએ, એવી ધારણાથી અભ્યાસ કરવામાં કશો પણ લાભ નથી. જેઓ પૂર્ણ તામસીવૃત્તિવાળા—અજ્ઞાન અને આળસ—છે, જેમનું મન એક જ બાબતમાં ડોઈ કાળે પણ સ્થિર થઈ શકતું નથી અને જેઓ પોતાના વિનોદ માટે જ અમુક અભ્યાસની ઉપાસના કરે છે, તેમને માટે ધર્મ અને શાસ્ત્ર—માત્ર વિનોદરૂપ જ છે. એવા લોકો ધર્મને ધરી બે ધરીનો વિનોદ જાણીને તેના તરફ આવે છે અને તેમાં જે વિનોદનો થોડો ધણો અંશ રહેલો હોય છે, તેનો જ સ્વીકાર કરે છે. એવા લોકો બહુધા આરંભશર હોય છે. તેઓ લાપણો સાંભળે છે, સારા વિચારો પણ કરે છે, અને ઘેર ગયા એટલે બહુ જૂલો જાય છે. સિદ્ધિ જ મેળવવાની હોય તો તો બલવત્તર ઇચ્છા અને નિરસીમ ધૈર્યનું અવલમ્બન કરવું જ જોઈએ. ધૈર્યશાલો એટલે સૂંધી પણ કહી શકે છે કે, “હું સમુદ્રને પણ પી નહીં શકું છું. જો હું ઇચ્છા કરું, તો પર્વતનો પણ ચૂરેચૂરો કરી નાખું!” એવી દૃઢ ઇચ્છા રાખો, એવું ધૈર્ય રાખો, એવી હિંમત રાખો અને ખંતથી અભ્યાસ કરો, એટલે તમે ઉચ્ચ સ્થાને અવસ્થ પહોંચી શકશો જ, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય જેવું નથી.

—સમસમસમસમસમ—

મકરણ સાતમું.

ધ્યાન અને સમાધિ.

અહીં સૂધી રાજયોગનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનો (પગથિયાં) વિશેના ઉપર ઉપરના વિચારોની આપણે પરિસ્પર્શ કરી. હવે ચિત્તની એકાગ્રતાના અભ્યાસનું એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ સાધન માત્ર અવશેષ રહેલું છે, તેના આપણે વિચાર કરવાનો છે. રાજયોગનો હેતુ અને રાજયોગની ફલશ્રુતિ એ જ છે, અને તે આપણને અંતે ત્યાં જ પહોંચાડે. માનવી પ્રાણી તરીકે આપણે જાણીએ છીએ કે, જેને આપણે સચુક્રિત અને તાર્કિક જ્ઞાનના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે સર્વ જ્ઞાન આપણને લાગણી અથવા જાણવાપણાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ટેબલ છે, એ મને જણાય છે અને તમે બધા અહીં છો, એ હું જાણું છું એવી રીતે બીજા વિષયો પણ જાણી લેવા મને જણાય છે અને હું જાણું છું, એથી જ આ ટેબલ અહીં છે અને તમે બધા અહીં છો, એનું મને જ્ઞાન થઈ શકે છે. એવી જ રીતે હું જે જે જોઉં છું, જે જે સાંભળું છું અને જે જે વસ્તુનો મારા શરીરને સ્પર્શ થાય છે, તે તે સર્વ પદાર્થો અહીં છે, એમ સમજવામાં તે કારણીમૂલ થાય છે. છતાં પણ મારા પોતામોના કેટલોક ભાગ એવો છે કે, જેમાંનું મને કશું પણ જણાતું નથી—શરીરમાંના સઘળા અવયવો, મસ્તિષ્કના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો, પ્રત્યક્ષ મસ્તિષ્ક ઇલાહિ પદાર્થોના સ્પર્શની કોઈને પણ જાણ થતી નથી—એ વિશેનું જરા પણ જ્ઞાન થતું નથી.

હું જે વેળાએ અનનો આહાર કરું છું, ત્યારે તેને જાણી સમજીને જ કરું છું પરંતુ ઉદરમાં તેનું જે પચન થાય છે, તે પચનક્રિયાને હું જાણી શકું નથી. અન્નમાથી રક્ત બને છે, તે પણ મારા જાણવામાં આવતું નથી, અને રક્તથી મારા શરીરના જે જૂદા જૂદા ભાગો બને છે, તે પણ મારા અજાણપણામાં જ થાય છે પરંતુ એ સર્વ ક્રિયાઓ કરનાર તો 'હું' કરીને જે કોઈ છે, તે જ હોવો જોઈએ કારણ કે, આ એક જ શરીરમાં કોઈ પાંચ પંદર વ્યક્તિ એક સાથે હોઈ શકે નહિ પરંતુ એ "હું" જ કરે છે, કે બીજું કોઈ કરે છે, એના નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકાય? કદાચિત્ એમ પણ હોય કે, અન્ન ખાનાનું કાર્ય માત્ર મારું હોય, અને અન્નનું પચન કરવું, અન્નમાથી રક્ત બનાવવું ઇત્યાદિ કાર્યો મારા સ્થાને બીજું જ કોઈ કરતું હોય. પણ એમ થવું શક્ય નથી કારણ કે, જે જે ક્રિયાઓ આત્મે-અલ્લાહે આપણા સમજવામાં નથી આવતી, તેમાંની ઘણી ખરી ક્રિયાઓને પુનરપિ આપણે જાણી શકીએ છીએ-તેમને જ્ઞેય બનાવી શકીએ છીએ, અને એ વાતો પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ કરી શકાય છે આપણી આત્મા વિના અને આપણી ઇચ્છા વિના હૃદયના આધારે અવ્યાહત ચાલ્યા જ કરે છે, આપણામાંથી કોઈ પણ તેમાં ન્યૂનતા કે અધિકતા કરી શકતું નથી, તે પોતાના તત્ત્વથી જ ચાલ્યા કરે છે, એમ આપણને ઉપર ઉપરથી દેખાય છે, પરંતુ અભ્યાસના યોગે મનુષ્ય પોતાના હૃદયને પણ એટલું બધું તાત્કાલિક લાવી શકે છે કે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને વેગે ચાનવાની આત્મા ધરતા તે વેગપૂર્વક ચાનવા માંડે છે અને ધીમે ચાનવાનું કહેતા ધીમેથી ચાનવા માંડે છે, અથવા સર્પથી બધું રહેવાનો લુકમ કયો હોય તો બધું પણ રહી જાય છે કિંમદુના શરીરના પ્રયેક અવયવને આપણી આત્મામાં લાવી શકાય છે એથી આપણને શો સાર મળે ? સાર એ જ કે, કનિષ્ઠ પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ કરીએ છીએ તો આપણે પોતે જ, પણ બેઠા માત્ર એટલો જ છે કે, તે આપણે અજાણપણાથી કરીએ જોએ અથવા તે ક્રિયા થતી વેળાએ આપણને તેની જાણ થતી નથી ભારે મનુષ્યના મનોવ્યાપારના આપણી પાસે બે પ્રકાર થયા-એક તો જાણ-એટલે જ્ઞાન-એટલે કે, કોઈ પણ સમયે "અહ" અથવા "હું" એ જાનના વર્ગીકરણ થનારો વ્યાપાર અને અજ્ઞાન-અજાણપણું-એટલે "અહ" જાનના વ્યતિરિક્ત-તેની જ સત્તા-

• તમે અનેક પદાર્થ લાવો છો અને તે સધીને પાટંગપર પિરસો છો અને ત્યાર પછી તે ખાઓ છો, એ પ્રમાણે તે અનિચ્છિત સક્તિમાં જતા સૂધી તમારા કાર્યો ચાલુ હોય છે, પણ મુખ્ય પદાર્થ મૂકતા જ તમારા કાર્યનો જવ અથવા રહે છે ત્યાર પછી તે શાસ્ત્રી અને નૈસર્ગિક આચર્યકતાથી તમારી ઇચ્છાથી પર પ્રદેશમાં જઈ પડેલો છે અને મનની અનિચ્છિત-અજ્ઞાન સક્તિને આધીન થઈ જાય છે

વિષ્ણુ-માનગણાન્ત્ર, વ્યા. ૬ કું.

તળે થનારો જે વ્યાપાર તે, અહલાવનાને અવનમીને થનારો જે મન ક્રિયાનો ભાગ તે
 જોય વ્યાપાર છે અને અહલાવના વિના જ થતો જે મન ક્રિયાનો ભાગ, તે અજોય અથવા
 અજ્ઞાત વ્યાપાર છે કનિષ્ઠ જાતિના પ્રાણીઓમાં જે અજ્ઞાત વ્યાપાર હોય છે, તેને જ ઉપ-
 જાત શુદ્ધિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રાણીઓમાં અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ
 જે મનુષ્ય, તેમાં અહલાવનાને અવનમીને થતો વ્યાપારનો જે બીજો ભાગ, તે ચાતુ જ
 હોય છે, અને તેને જ જ્ઞાન વ્યાપારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પરંતુ એ વ્યાપારોની કાર્તવ્યોક્તિથી જ સમાપ્તિ થઈ જતી નથી, કિન્તુ એનાથી ઉપ-
 રનો એક ત્રીજો મજનો પણ છે અને આ પણ મન વ્યાપાર ચલાવી શકે છે તે તમા જ્ઞાનથી
 પણ ૫૦ પ્રદેશમાં જઈ શકે છે જ્ઞાતની નીચે જેવી રીતે અજ્ઞાત વ્યાપાર રહેલો હોય છે,
 તેવી જ રીતે જ્ઞાતની ઉપર પણ એક વ્યાપાર રહેલો હોય છે, અને તેમાં પણ “અહ”ની સ્કુ-
 ત્તિનો સર્વા અભાવ જ હોય છે અહલાવનાનું અસ્તિત્વ માત્ર મધ્યસ્થિતિમાં-જ્ઞાત સોપા-
 નપર જ હોય છે મન વચના મજનાપર હોય કે નીચે હોય, પરંતુ તેને “અહ” એવા ભાસ
 હોતો નથી કે થતો નથી, તોપણ મન તો ક્રિયા કરતું જ રહે છે-તેનો વ્યાપાર ચાલતો જ રહે
 છે મન જે વેળાએ અહલાવનાની મર્યાદાને ઊંચી જાય છે, ત્યારે તે ની તે સ્થિતિને સમાધિ
 કિંવા સમ્યક્જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એ જ્ઞાન જ્ઞાત કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને રહેલું હોય છે કાર્ત-
 મનુષ્ય સમાધિમાં હોય, તે વેળાએ જ્ઞાતથી નીચેના સ્થાને ચાલ્યો કેમ ન ગયો હોય ? ઉપર
 જવાને બદલે તેના પતિત થનારો વધારે સભવ નથી કે શું ? કારણ કે, એ બન્ને સ્થિતિમાં
 અહસ્કૃતિ વિના જ વ્યાપાર ચાલતો હોય છે એનું ઉત્તર એ છે કે, વ્યાપારના શ્રુત્ય અને
 પરિણામના આધારે નીચેનો મજલો કરો અને ઉપરનો મજલો કરો, એ આપણે ઓળખા-
 શનથી છીએ કોઈએક મનુષ્ય, જે સમયે અત્યંત ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો હોય છે, તે સમયે
 તે જ્ઞાત-જાણુપણના નીચેના મજલામાં પ્રવેશ કરે છે તોપણ પોતાના શારીરિક વ્યાપારો
 તો તે એક સરખા કરતો જ રહે છે કદાચિત્ તેની નિદ્રામાં તેને અહલાવનાની કંપના પણ
 નહિ આવતી હોય, તો પણ તે શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરતો રહે છે અને શરીરની હીલચાલ
 પણ કર્યા કરે છે પરંતુ તેમાંનું તેને કશું પણ જણાતું નથી તે ત્યારે નિદ્રામાંથી પાછો
 જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે જે વેળાએ અજ્ઞાત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તેની
 સ્થિતિ હોય છે, તેવી જ તેની સ્થિતિ જ્ઞેવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન ચર્કિત્વ પણ વધતું નથી
 કિંવા તેના વિકાસ પણ થતો નથી. પરંતુ સમાધિમાં લીન થનારો મનુષ્ય તેમાં પ્રવેશ કરતી
 વેળાએ મૂર્ખ હોય, તોપણ સાધુ થઈને જ બહાર પડે છે

હવે એ પરિવર્તનથી લાભ શો થાય છે ? પ્રથમની સ્થિતિમાંથી જ્ઞાને મનુષ્ય પાછો

આવે છે, તે વેળાએ તે પહેલાંના જેવો જ હોય છે, એટલે કે, તે જેવાનો તેવો જ પાછો આવે છે; અને બીજી સ્થિતિ ભોગવાને જે સમયે મનુષ્ય પાછો આવે છે, તે વેળાએ તે જ્ઞાનસંપન્ન, તત્ત્વવેત્તા, નિકામજ્ઞાની અને ચોખ્ખો બનીને આવે છે. તેનો સમસ્ત આયુષ્યમ-હવિત પુનીત-દિવ્ય બની જાય છે. એવી રીતે એ બંને સ્થિતિનાં બે જૂદાં જૂદાં કાર્યો-પરિણામો છે. હવે ન્યારે એ કાર્યો જૂદાં જૂદાં છે, ત્યારે એમનાં કારણો પણ જૂદાં જૂદાં હોવાં જ જોઈએ. સમાધિમાંથી મનુષ્ય પાછો આવતાં જે જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, તે જાણપણી નીચેની સ્થિતિ કરતાં ઘણું જ શ્રેષ્ઠ અને જાણપણીની સ્થિતિમાંના વિચારો કરતાં પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય છે—એટલે કે, તે જ્ઞાનાતીત હોય છે અને તેથી જ સમાધિને જ્ઞાનાતીત સ્થિતિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સમાધિ એટલે શું, એનો આ સંક્ષેપમાં જોડાપોઠ થયો. પણ એ સમાધિનો ઉપયોગ શો ? ઉપયોગ એ કે, વિચારની વ્યાપ્તિ કિંવા મનની જ્ઞાનક્રિયા સંકુચિત અને મર્યાદિત છે. મનુષ્યના તર્કના દોડવાનું મંડળ બહુ જ નાનું છે. એ મર્યાદાને પેલે પાર તેનાથી જવાતું નથી અને તેની પેલી બાજુએ જવાનો પ્રયત્ન કરવો પણ વ્યર્થ અને નિર્ણયક જ છે. તો પણ એ મંડળ-મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં જે કંઈ છે, તે મનુષ્યને અત્યંત પ્રિય છે—મનુષ્ય જાતિને અત્યંત પ્રિય છે. આત્મા અમર છે કે નહિ ? પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ છે કે નથી ? આ બ્રહ્માંડને ચલાવવામાં કોઈ અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે કે કેમ ? એ સઘળા પ્રશ્નો તર્કશ્રેયથી બહારના છે. એ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો વિચારશીલોથી અપાતાં નથી. વિચાર શું કહે છે ? આપણને એ પ્રશ્નો અત્યંત મહત્ત્વના લાગવા છતાં પણ વિચાર તો એમ જ કહે છે કે, “હું એથી સર્વથા અજાણ છું—મને ‘હા’ ની પણ ખબર નથી અને ‘ના’ પણ જાણતો નથી.” અને એ ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનાં જો સમાધાનકારક ઉત્તરો ન મળે, તો માનવી હવિત સર્વથા વ્યર્થ જ છે. આપણી સર્વ નૈતિક ઉપપત્તિ, આપણી બધી સદાચાર પ્રવૃત્તિઓ અને માનવી સ્વભાવમાં નૈસર્ગિક જે કંઈ પણ સારું અને મહાન છે, તે સર્વ વિચારાતીત આવનારાં ઉત્તરો પ્રમાણે જ બને છે. આયુષ્ય ન્યારે દૃષ્ટિક છે અને બ્રહ્માંડ ન્યારે દેવગતિથી પરમાણુઓના સંયોગે થયેલું છે ત્યારે આપણે બીજાનું દિત પણ શા માટે કરવું જોઈએ ? તેનાપર—બીજાપર દયા, ન્યાય અને પ્રેમ શા માટે રાખવાં જોઈએ ? ન્યાં સૂંધી દાય ચાલે, સાં સૂંધી પ્રયેકે પોતપોતાની બીચડીમાં ધી રેડી લેવું, એ જ આ જગતમાંની ઇતિકર્ત્તવ્યતા છે. ન્યારે કાંઈ પણ પદાર્થ સાચત નથી, ત્યારે આપણા બંધનની મમતા પણ શા માટે રાખવી ? તેનું ગળું જ શાં માટે ન વાડી નાખવું ? મૃત્યુના કદિન અધિકારની મર્યાદા પછી જો બીજું કંઈ પણ ન હોય—કાંઈ વેળાએ—કાંઈ કાળે મુક્ત થવાનો સંભવ જ

ન હોય, તો પછી હું પોતાને ઝઢી જ સુખમાં મહાલતો જોવાના પ્રયત્નો કરું, એટલે થયું એના એવા ઉદ્દેશોને લોકોના સુખમાંથી વારંવાર નીકળતા સાબળવામાં આવે છે કે, સર્વ નીતિ તરવો *લોકહિતના પાયાપર જ બાધવામાં આવેલા હોય છે. સારે લોકહિતનો એ પાયો કયો ? તે પાયો એ કે, ઘણા લોકોને ઘણાં સુખો આપવાનો યત્ન કરવો. પણ એ યત્નો માટે શા માટે કરવા જોઈએ ? જો સુખ માત્ર જ ઉપયોગમાં આવી શકતું હોય, તો મારે ઘણાં લોકોને ઘણાં સુખો શાને ન આપવા ? લોકહિતેથીજો જના એ પ્રત્નોના શા ઉત્તરો આપશે ? સસ શુ અને અસસ શુ, એ તમારા જાણવામાં પણ કેવી રીતે આવશે ? મારી ઇચ્છા મને સુખપ્રાપ્તિ માટે આગળ ધકેલે છે, અને હું તે સુખો મેળવું છું એ મારો નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે એની પછીની મને કાંઈ પણ ખબર નથી એ ઇચ્છાઓ મારામાં છે અને તેમને મારે પૂર્ણ પણે કરવી જોઈએ એમાં તમે બડમડ શા માટે કરો છો ? માનવી જીવિત, સદાચાર, અવિનાશી આત્મા, પરમેશ્વર ભક્તિ, દયા, સૌજન્ય અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જે સ્વાર્થલાગ ઇલાહિ વિશેના સત્ તરવો આવ્યા કયાથી ?

સર્વ નીતિશાસ્ત્રો, સમસ્ત માનવી દુનિયા અને મનુષ્યના સર્વ વિચારો એક સ્વાર્થ લાગતી કલ્પનાપર જ અવનળી રહેલા હોય છે. મનુષ્યજીવનની સમસ્ત કલ્પનાના એક સ્વાર્થલાગમાં જ સમાવેશ કરી શકાય છે. અમારે શા માટે સ્વાર્થલાગ કરવો જોઈએ ? મને સ્વાર્થલાગ કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? એથી લાભ શો થવાનો છે ? મને એનો શો ઉપયોગ ? મારે એમ શાને કરવું જોઈએ ? તમે પોતાને બહુ જ સત્યવાદી માનતા હશો, પરંતુ મને બધા સૂધી આપ એનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી નહિ આપો, ત્યાં સૂધી હું તો તમને અજ્ઞાની જ કહેવાનો. મારે સ્વાર્થપરાયણ શા માટે ન થવું ? કાંઈ પણ વિષયનો વિચાર ન કરતા પણ પ્રમાણે જ હું શા માટે કૃત્યો કરતો ન રહું ? એનું કારણ મને બતાવી દો જો એ માત્ર કવિની જ કલ્પના હોય, તો તે ઘણી જ સારી કલ્પના છે, પણ કાંઈ કાંઈ પ્રમાણ નથી, મને પ્રમાણ બતાવો. મારે સ્વાર્થલાગી શા માટે જનવું ? સૌજન્યનો જ સ્વીકાર શા કારણથી કરવો ? કારણ કે, ફલાણા ફલાણાભાઈ અને ફલાણી ફલાણીમાઈ, એમ કહે છે તેટલા માટે કે ? એમાં મને દેશો પણ સાર દેખાતો નથી મારા સ્વાર્થલાગને ઉપયોગ ક્યા થવાનો છે ? ઉપયોગનો જો 'સુખસર્વસ્વ' એવો જ અર્થ કરવામાં આવે, તો આત્મસ્વાર્થ થવામાં જ મારો લાભ સમાવેલો છે બીજાને હાનિમાં અને અનન્ય ભાવે તેનો અપ-

* મૂળમાં Utilitarians 'યુટિલિટરિયન્સ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે સમાજનું દિત યાય, એવી રીતે વર્તેડ, તેને Utility કહે છે અને એ તત્ત્વનું જે પ્રતિષ્ઠાન કરે છે, તેને 'યુટિલિટરિયન્સ' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

હાર દરવામાં જ મને અતિથય સૌખ્ય મળવાનો સંભવ છે. એનાં ઉત્તર શાં આપવાં ? લોકહિતૈર્થિઓથી એનાં ઉત્તરો આપી શકાય તેમ નથી જ. વિશ્વ, તે અપરંપાર મહોદધિમાનો. એક બિંદુ અને અનંત શુંખલામાંની એક કડી છે, એ જ તેમનું ઉત્તર આવવાનું, એટલે કે, આ જગત સાથે આપણો સંબંધ બદલ જ યોડો-દરિયામાં ખસીખસ જવો જ છે, એ જ તેનું તાત્પર્ય. આપણે ઇન્દ્રિયાતીત જગતનો જ અને તેટલો વધારે વિચાર કરવો જોઈએ. જે લોકો મનુષ્ય જાતિને અમુક પ્રકારનો માર્ગ બતાવે છે, ને સ્વાર્થલાગનો ઉપદેશ કરે છે, તે પોતે એ કલ્પના લાખ્યા ક્યાંથી ? એ ઉપજત શુદ્ધિ નથી, એ તો અમે જાણીએ છીએ, કારણ કે, જે પશુઓમાં ઉપજત શુદ્ધિ રહેલી છે, તેમનામાં એ કલ્પનાનો સર્વથા અભાવ જ છે, તેઓ એ વિશે વિચાર જ કરતાં નથી અને વિચારોને પણ એ કલ્પનાની જાણ નથી. સારે એ કલ્પનાઓ આવી ક્યાંથી ?

ઇતિહાસના વાચનથી આપણે એટલું તો જાણી શકીએ છીએ કે, જગતમાં જે જે મોટા મોટા ધર્મસંસ્થાપકો યજ્ઞ ગયા છે, તે સર્વમાં એક વાત સર્વ સાધારણ જોવામાં આવતી હતી. તે એ કે, અનોકાને એ કલ્પનાઓ કેવી રીતે પોતાને પ્રાપ્ત થઈ, તે સમજવામાં ન આવવાથી, તે લોકો એ સત્ તરવો ઈશ્વરદ્વારા જ પોતાના જાણવામાં આવ્યાં, એમ જ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે. ઉદાહરણાર્થ:-ક્રોધ કહે છે કે, “એક સપ્તક દેવહૂત મનુષ્યના રૂપમાં નીચે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે મનુષ્ય ! તારાપર આવો આવો સંદેશો આવેલો છે, તે સાંભળ.’” બીજાને કહે છે કે, “એક દેવ મારા જોવામાં આવ્યો.” ત્રીજાને કહે છે કે, “મારા પિતૃઓ મારા સ્વપ્નમાં આતીને આ બધી વાતો મને કહી ગયાં.” એથી વધારે તેમને કશી પણ માહિતી હોતી નથી. પોતે દેવહૂત જોયો, આકાશવાણી સાંભળી અથવા તો ક્રોધ વિલક્ષણ સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો, એ જ તેમના કહેવાનો સાધારણ સારાંશ હોય છે. સરવાળે બધાનું એમ જ કહેવું થાય છે કે, એ જ્ઞાન તેમને પોતાના જ વિચારથી દિવા પોતાના જ તર્કથી પ્રાપ્ત થયેલું નથી; દિનુ તે ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એના વિશે સારે યોગચાળ શું કહે છે ? યોગચાળ એમ કહે છે કે, એ જ્ઞાન વિચારથી બહારના કોઈ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, એમ જ તેમનું કહેવું છે, તે ખરું છે. પણ જો માત્ર એટલો જ કે, તે તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.

યોગીઓનું કહેવું એમ છે કે, મન પોતે જ વિચારથી થર પ્રદેશમાં-ઉચ્ચ જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાં જઈ શકે છે. અને તે ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈએટલે ત્વરિત જ મનુષ્યને એ વિચારાતીત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આદ્યિક જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન સર્વ આરીરિક જ્ઞાનોથી થર છે; તે આત્મજ્ઞાન તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિચારથી પેલી પાર જવાની જે સ્થિતિ, તે

સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનું શાસ્ત્ર-તેના માર્ગ જેના જાણવામાં નથી, એવા મનુષ્યને પણ કોઈ કોઈવાર-તે મનુષ્ય જાણે ઠાકર ખાધને તેમાં જઈ પડ્યો દોષની ! તેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે તેમાં જઈ પડ્યા પછી બહુધા તે સ્થિતિ તેને બહારથી જ પ્રાપ્ત થઈ, એવો જ પોતાનો નિશ્ચય બાંધી લે છે, અને એથી એ તો સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કે, ઈશ્વરી પ્રેરણા કિંવા દિવ્ય જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક સમાન જ છે-એક જ છે, તોપણ એક દેશમાં તે દેવદૂતદ્વારા આવેલું દેખાય છે; બીજા દેશમાં ઈશ્વરદ્વારા આવેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને ત્રીજા દેશમાં વળી ત્રીજી જ રીતે આવેલું જણાય છે, એનો બાવાર્થ શો હતો ? એનો સારાર્થ એટલો જ કે, અને એ જ્ઞાન પોતાના સામર્થ્યથી જ સપાદન કરેલું હોય છે, એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, એટલે જ મનુષ્યને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેના જેવો અને જેવા પ્રકારનો વિશ્વાસ અને જેવું અને જેવા પ્રકારનું શિક્ષણ હોય, તે પ્રમાણે તે લોકોને પોતાની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કારણ બક્ષત કરવા માંડે છે. ખરો પ્રકાર એવો છે કે, એ જ જુદા જુદા લોકો તે, અકસ્માત પડ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનાતીત વિચારાતીત સ્થિતિમાં પડેલા હોય છે, એટલું જ-બીજું કશું પણ નહિ.

યોગીઓનું કહેવું એમ છે કે, અચાનક એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યું, એ બહુ જ ભય ભરેલું છે. એમાં મુખ્યત્વે ભુદ્ધિભંસ થવાની બીનિ અગ્ર ભાગે હોય છે. એમાં આપ-જીને એ નિયમ તો અબાધિત જ જોવામાં આવે છે કે, જે કોઈ પણ એમ અચાનક જ્ઞાનાતીત સ્થિતિમાં પડી ગયેલા છે, તે સર્વ ગમે તેટલા અને ગમે તેવા મહાન હોવા છતાં પણ પોતાને તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી અધકારમાં જ અટવાયા કરે છે. અને બહુધા એ જ્ઞાન સાથે તેમનામાં કેટલોક ભ્રમ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતાની બૂલો પોતે જ દેખાડી દે છે. મદગમદ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, “જિબ્બીલ નામનો દેવદૂત (હસ્તિ) એક દિવસ એક શુદ્ધામાં આવીને મને મળ્યો. અને તે સ્વર્ગના છુરુક નામક અશ્વપર બેસાડીને મને સાથે લઈ ગયો. અને મને તેણે આખું સ્વર્ગ દેખાડ્યું.” પરંતુ એની સાથે મદગમદ કેટલાક અપૈ-દિક્ષિ સત્ય તત્ત્વનું પણ વિવેચન કરેલું છે. આપજીને કુરુઆનમાથી એવો જ સાર મળી આવે છે કે, “એ ઈશ્વરી પ્રેરણા સાથે જ અનેક સત્યત્વો પણ તેમાં મિશ્ર થયેલાં છે.” એના સમાધાનમાં આપ શું કહેશો ? તે મનુષ્યને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, એમાં તો કોઈ પણ સશય નથી. પણ તે સાક્ષાત્કાર અચાનક ઠાકર વાગીને ખાડામાં પડી ગયા જેવો હતો. તે મદગમદ કાંઈ યોગ્યાભ્યાસી પુરુષ હતો નહિ. એટલે તે જ કાંઈ પણ કરતો હતો, તેના કારણને તે પોતે જાણી શકતો ન હતો. મદગમદે જગતનું જે હિત કર્યું છે, તેના પણ વિચાર કરો અને તેણે પોતાના ધર્મ-ઉન્માદથી જગતને જે અસહ્ય સંતાપ આપેલા છે,

તેનો પણ વિચાર કરો ! તેની આત્મા માત્રથી લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોનો થએલો વધ; પોતાનાં બાળકોથી વિમુક્ત થએલી માતાઓ; અનાથ અને નિરાધાર થએલાં બાળકો; આત્મા દેશની થએલી ધૂળધાણી અને જીવનશ્રદ્ધ થએલા લક્ષ્યાવધિજનો—એ સર્વનો વિચાર કરો, એટલે એની કાંઈક કલ્પના તમારાથી કરી શકાશે !

એથી સ્પષ્ટ રીતે આપણા બધામાં આવી શકે છે કે, જે મહાન મહાન ધર્મસંસ્થા-પદ પુરુષો યર્ષ ગયા છે, તે સર્વના આધુક્યમાં એ એક મહાભયકર પ્રકાર હતો. પરંતુ તે સાથે તેમને ધર્મી સાક્ષાત્કાર હોવાનું આપણા જોવામાં આવે છે. ગમે તે રીતે પણ તેઓ જ્ઞાનાતીત સ્થિતિને પહોંચ્યા તો હતા જ, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. તથાપિ એવી રીતે કોઈ એક ધર્મસંસ્થાપક ન્યારે માત્ર મનોભાવનાના ઉકાણુથી જ તે સ્થિતિને પામે છે—મનને વેગ આપીને ઉચ્ચ દશામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેનું એક એ પરિણામ તો અવશ્ય થાય છે કે, ત્યાંથી કેટલાંક સત્તત્વો લાવતાં લાવતાં સાથે કેટલીક શ્રમિષ્ટતા અને ધર્મોન્માદ પણ લેતો આવે છે. એથી તેના ધર્મોપદેશથી જગતનું જેટલું હિત થાય છે, તેટલું જ તેના તેવિક્ષિતપણાથી દુઃખ ક્રિંવા તાપ પણ થાય છે. એવી રીતે વિસંગત દેખાતો જે મનુષ્ય જન્મના પ્રકાર, તેમાં કાંઈ પણ તથાંશ છે ક્રિંવા નથી ? એનો જો વિચાર કરવો હોય, તો આપણે આપણા વિચારોને અધિક ઉત્તત બનાવવા જોઈએ, અને તેમાંની શ્રમિષ્ટતાને તારવીને કાઢી નાખવી જોઈએ. વિચારને ઉત્તતિની દશામાં લાવવા તે ધીમે ધીમે, યથાશક્તિ અને નિયમિત અભ્યાસથી લાવવા જોઈએ. ઉચ્છ્રંખલતાથી નહિ. બીજાં યાત્રો પ્રમાણે જ આપણે એનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આપણે આપણી ધમારતનો પાયો વિચારોની શુભિપર જ રચવો જોઈએ. ન્યાં સુધી વિચારો આપણને લઈ જઈ શકતા હોય, ત્યાં સુધી આપણે તેમની પાછળ પાછળ જતું જોઈએ. અને ન્યાં વિચારની ગતિ કુટિત યર્ષ જાય છે, ત્યાં અને તે જ વેળાએ તે આપણને ઉત્તતિનો ઉચ્ચ માર્ગ દેખાડી દે છે. એટલા માટે જ ન્યારે ન્યારે “મને સાક્ષાત્કાર થયેલો છે.” એમ કહીને કોઈ મનુષ્યના અસંખ્ય પ્રલાપ કરવાની અથવા તેના ભળભળતાં વિધાનો પ્રતિપાદન કરવાની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવે, સારે તેને એક કાને સાંભળીને બીજા કાને ખદાર કાઢી નાખવી, એ જ સર્વથી સારો પ્રકાર છે. એનું કારણ એ છે કે, ઉપજતશુદ્ધિ, વિચાર અને જ્ઞાનાતીતતા—ક્રિંવા સ્વભાવસ્થા, જાગ્રતાવસ્થા અને ઉન્મનાવસ્થા, એ જે ત્રણ સ્થિતિઓ છે, તે સર્વ એક જ મનની સ્થિતિઓ છે. એક જ મનુષ્યનાં કાંઈ ત્રણ મન હોતાં નથી. મન એક જ છે અને તે બીજી-ઉચ્ચ-સ્થિતિમાં ઉત્તતિને પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધિ, વધી, એટલે તે જ વિચાર થાય છે—વિચાર કહેવાય છે. અને વિચારની વૃદ્ધિ યતાં તે જ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનાતીત અવસ્થા થઈ જાય છે. એટલા માટે એમાંની

એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે, જે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારી હોય. એવી જે સાધારણ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ, માનવી વિચારથી ઉત્પન્ન એવી મન પૂત વાતો જ્યારે જ્યારે પણ મળી આવે, ત્યારે કોઈ પણ જાતની પરવા ન કરતા એકદમ તેનો ત્યાગ કરી દેવા જોઈએ કારણ કે, જે સત્ય સાક્ષાત્કાર હોય છે, તે કદાપિ નાશ કરતો જ નથી, તે તો પૂર્ણતા જ ક્યાં કરે છે મોટા મોટા ધર્મોદ્ધાવેદોએ એમ કહેલું છે કે, “હું નાશ કરવા માટે આવેલો નથી, કિન્તુ પૂર્ણ કરવા માટે જ આવેલો છું” તેવી જ રીતે સાક્ષાત્કાર પણ સદા સર્વદા વિચારશક્તિની પૂર્ણ કરવા માટે જ આવે છે અને તે વિચાર સાથે એકરસથી મળી ગયેલો હોય છે માટે જ્યારે પણ તે વિચારથી વિરુદ્ધ ગયેલો જોવામાં આવે, ત્યારે તમારે નિશ્ચિત માનવું કે, તે સાક્ષાત્કાર નથી જ—એક પ્રમારનો ભ્રમ છે

યોગીઓની જે જૂદી જૂદી પાયરીઓ—પગથિયા છે, તે પર શાસ્ત્રમાર્ગ અનુસાર ચલતા જવાથી તે જ્ઞાનાતીત સ્થિતિ કિંવા સમાધિમાં આપણને પહોંચાડી દે છે વળી બીજી એક વાત ખાસ કરીને એમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ છે કે, એ સાક્ષાત્કાર થવાની અથવા કરનાની જેટલી શક્તિ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયેલા સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોમાં હતી, તેટલી જ શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં રહેલી છે તે વિભૂતિઓ કોઈ અદ્વિતીય હતી, એવી વાત નથી—જેવા આપણે બધા—હું અને તમે છીએ, તેવા જ તે પણ મનુષ્ય હતા ભેદ માત્ર એટલો જ કે, તે મહાયોગી હતા—એ ઈન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનશક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી હતી, અને તે તમને અને મને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે તે મનુષ્યો કોઈ આકાશમાયી નહોતા ઉતરી આવ્યા તે સ્થિતિ કિંવા તે સામર્થ્ય પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ માટે એક વળાંક એક મનુષ્ય એ ગિથિતિ પહોંચેો હતો, એટલું જ પ્રમાણ બસ છે એ વાત શંક્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય બેલો કે મોડો એ સ્થિતિએ પહોંચવો જ જોઈએ અને એનું જ નામ ધર્મ અનુભવ એ જ આપણે સત્ય શુરુ છે પોતાને અનુભવ ન હોય, અને રતિ માત્ર પણ સત્ય સમજવામાં ન આવ્યું હોય, એવી અવસ્થામાં આપણે ગમે તેટલું બોલીએ અને ગમે તેટલો વિચાર કરીએ, પણ તે સર્વ વ્યર્થ—પોકળ જ સમજવું એનું નામ ધર્મ નથી કોઈ મનુષ્યને થોડાક પુસ્તકો આપવાથી તે ચતુર્વૈદ્ય બની શકતો નથી કોઈ એક નગરને પ્રલક્ષ જોવાથી મારા મનનું જેટલું સમાધાન થશે, તેટલું સમાધાન તમે મને તેના નકશો બતાવશે, તેથી થવાનો સંભવ નથી અર્થાત તે નગર મારે પોતે જ જોવું જોઈએ. નકશાના યોગે તેને પ્રલક્ષ જોવાની જિજ્ઞાસા વધશે, એટલું જ, એનાથી વધારે તેનામાં કશી પણ મહત્તા સમાયેલી નથી, જે મનુષ્યોના મનો, માત્ર પુસ્તકોમાં જ લીન થઈ જાય છે, તો તે મનો અતે નાશ પામે છે ધન્યરવિષયક સર્વ જ્ઞાન આ કે તે પુસ્તકમાં જ આવેલું છે, એમ કહેવું,

એના કરતા બપૂર નાસ્તિકતા તે બીજી કંઈ હોઈ શકે વારુ ? જે ઈશ્વરને અનુત્તરના નામથી લોકો વ્યક્ત કરે છે અને તે જ પાછા તેને એક નાનકડા પુસ્તકમાં ગુગળાવી દેવાના પ્રયત્નમાં આગળ વધે છે, એ તેમના કાર્યને આપણે શું નામ આપવું ? તેમણે લક્ષ્યાવધિ લોકોના હૃદય થીવા, પણ તે શા માટે ? તેમના પુસ્તકના સિદ્ધાંતોમાં તે યોગ્યેષ્ઠ શ્રદ્ધા ન રાખી, એટલા માટે ! ઈશ્વરવિષયક સર્વ જ્ઞાન તેમને તે પુસ્તકના પૃષ્ઠમાં જ દેખાયું નહિ—તે બહાર પણ છે, એમ તેમના જાણવામાં આવ્યું એ હવે લેવા, અને ખૂન કરવાનો જો કે હવે અમકાવ થયો છે તો ખરો, તો પણ અઘાપિ આ જગત પુસ્તકોમાંની શ્રદ્ધામાં—અધશ્રદ્ધામાં—શુચિત્વાયુ છે તે તો છે જ

જો તમને સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા હોય—જો તમારે યથાશક્તિ જ્ઞાનાત્મિક સ્થિતિએ પહોંચવું હોય, તો રાજ્યોગમાં મેં જે જૂદા જૂદા પદ્ધતિયા મતાભ્યાં છે, તે સર્વ તમારે ચઢી જવા જોઈએ ગત વ્યાખ્યાનમાં મેં તમને જે પ્રત્યાહ્વા અને ધારણાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું, સાર પછી આપણે ધ્યાન ક્રિયા ચિત્તની એકાગ્રતામાં જઈ પહોંચીએ છીએ મનને આતરિક ક્રિયા બાહ્ય કોઈ પણ એક નિશ્ચિત સ્થાને એકાગ્રતાથી રહેવાનો અભ્યાસ થયો, એટલે તેનામાં જાણે તે સ્થાને વ્યભાગ વિભાગ ન પડવા દેતા એક પ્રકારના પ્રવાહને વહેવડાવવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે એ સ્થિતિને ધ્યાન નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ જ ધ્યાનનું સામર્થ્ય બાહ્ય જ્ઞાનનો જટલો અસ દોષ, તેટલા અસનો પ્રતિભર કરી શકાય અને તે માત્ર અતર્ભાગમાં જ તટ્ત્વીન થઈ રહે, એટલી તે ધ્યાનને વધારવાની જે શક્તિ—જે સ્થિતિ તેનું જ નામ સમાધિ ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ત્રણેનું મળીને એક નામ સ્વયમ છે એને કે, મનને પ્રથમ એક જ પદાર્થમાં લગાડતા—લીન કરતા આવડે, અને સાર પછી તેમાં જ મનને આપણી ઈચ્છા હોય તેટલો મમય કાયમ રાખી શકાય, તેમ જ તેવી જ એકાગ્રતાથી પદાર્થના જે અતર્ભાગનું જ્ઞાન થયું હોય, તે જ જાગમાં તે તક્ષીન રહેવા માટે, તો પછી પ્રત્યેક વસ્તુ તે મનની સત્તામાં આવી શકે છે.

એ એકાગ્રતા જ આ જન્મમાંની અત્યુચ્ચ સ્થિતિ ॥ મનમાં બંધાસૂઝી કોઈપણ વસ્તુની અભિલાષા હોય છે, સાસુ-સહુ સૌખ્ય કોઈ કાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી આપણને જે ખરું સૌખ્ય અને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે માત્ર સાક્ષીજૂન રહીને પદાર્થોના સહવાસના કેવળ ચિંતન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ જોને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં સૌખ્ય છે મનુષ્યોનું સૌખ્ય તેમના શુદ્ધિજ્ઞાનમાં રહેલું છે અને ઈશ્વરનું સૌખ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં વસેલું છે એ આનંદ મય સ્થિતિ આત્માને પ્રાપ્ત થતા જ, તેને જગત ખરેખર મનોહર દેખાવા માટે છે જેને કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા હોતી નથી અને પોતે આગળ પડીને જે તેનામાં બેગાતો નથી, તેને સદૃશ અનેક પરિવર્તનો તે સૌન્દર્ય અને શ્રેષ્ઠતા એમ ચિત્રપટ સમાન જ દેખાય છે

એ ધ્યાન કિંવા એકાગ્રતાનું વિવરણ સારી રીતે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. હવે આપણે શબ્દ સાલળીએ છીએ, તે શું છે? તે પ્રથમ, બાહ્ય વાયુની લહરી, દ્વિતીય, તે લહરીને મન પર્યન્ત પહોંચાડનારો જ્ઞાનતંતુનો પ્રવાહ અને તૃતીય, મનની પ્રતિક્રિયા. એ સર્વના યોગે બાહ્ય પદાર્થની કલ્પના ઉદ્ભવીને તત્કાળ આપણા હૃદયટલપર પ્રકાશ પડવા માંડે છે. બાહ્ય પદાર્થ, તે માત્ર મનની પ્રતિક્રિયા અને જ્ઞાનરસનો પ્રવાહ—એ લિંગલિંગ કાર્યોત્તો માત્ર નિમિત્તરૂપ જ થાય છે. એ ત્રણેને યોગમાં શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એવાં નામો આપેલા છે. અર્વાચીન પ્રાણી શાસ્ત્ર ભાષા પદ્ધતિ પ્રમાણે એને જ ઈશ્વરની લહરી, જ્ઞાનતંતુની ગતિ અને માનસિક પ્રતિક્રિયા એવાં ત્રણ નામો આપેલાં મળી આવે છે. એ ત્રણેની ક્રિયાઓ સર્વથા પૃથક્ પૃથક્ છતાં પણ તે પરસ્પરમાં એટલી બધી મિશ્રિત થયેલી છે કે, આપણને તે એકરૂપ જ દેખાય છે. ખરેખર એ ત્રણે કાર્યો સેરા માત્ર પણ આપણા જાણવામાં આવતાં નથી. માત્ર એ ત્રણેનું જ પરિણામ થાય છે, તે જ આપણા જોવામાં આવે છે. અને તે પરિણામને જ આપણે બાહ્ય પદાર્થના નામથી જાણખીએ છીએ, જ્ઞાનનું પ્રત્યેક કાર્ય, એ ત્રણ મળીને જ કરે છે. આમ છતાં પણ એમાંનો ભેદ આપણા જાણવામાં કેમ નથી આવતો, એ કહી શકાતું નથી.

પ્રથમનાં સર્વ સાધનોની સિદ્ધિ થયા પછી જ્યારે મન સર્વથા આચાવશ થઈ રહે છે, ત્યારે જ તેને અંતર્જ્ઞાનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પછી મનને ધ્યાનમાં લગાડવું જોઈએ. ધ્યાનનો પ્રારંભ પ્રથમ સ્થૂળ પદાર્થોથી કરવો અને પછી ધીમે ધીમે મનને સૂક્ષ્મ તરફ દોરતા જવું. અને ત્યાર પછી વધારે અને વધારે સૂક્ષ્મ તરફ વાળતાં વાળતાં અતે તેના નિર્વિવયમાં પ્રવેશ કરાવી દેવો. પ્રથમ મનને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યો જોવામાં લીન કરવું અને ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યોને જોવામાં તે નિશ્ચુલ થતાં જ તેને અંતર્ગત શક્તિ અને ત્યાર પછી મનની પ્રતિક્રિયામાં વાળવું. ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યોના અવચોક્ષનમાં નિપુણ થતાં જ મનને સર્વ સૂક્ષ્મ તરફ અને સૂક્ષ્મ આકારોને જોવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એવી રીતે તે અંતર્ય બ્યાપારને જોવામાં પ્રવીણ થયું, એટલે પછી તે પોતાના અથવા બીજાના મનોવિકારને સારી રીતે સમજી શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ બાહ્ય પ્રતિક્રિયા થતા પહેલાં જ તે તેના સમજવામાં આવી જાય છે. માનસિક પ્રતિક્રિયાઓ યથારિથત તેને જાણવા લાગતા જ યોગીને અનેક વાતોનું પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણકે, પ્રત્યેક જ્ઞેય વસ્તુ અને પ્રત્યેક વિકાર તે પ્રતિક્રિયાના પરિણામરૂપ જ છે. સાર પછી જાણે મનના સર્વ ભેદો તેના જાણવામાં અને જોવામાં આવી ગયા હોયની! તેરી રીતે સર્વથા તે તેના અધિકાર-તાજામાં આવી

જાય છે. યોગીને લિંગ લિંગ અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની એકાદ શક્તિમાં જે યોગી જૂલો પડી ગયો, તો તેને આગળના માર્ગમાં વધવાનો અટકાવ થઈ પડે છે. વિષયોમાં લુપ્ત થવાનું એવું અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે. જેના મનની જોડાણે તેટલી દૃઢતા હોય, એ અદ્ભુત શક્તિઓને પશુ તુચ્છકરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય, અને મન: સમુદ્રમાંની યચ્ચવા-વત લહરીઓને બેઠવાની જેનામાં શક્તિ હોય, તે જ માત્ર યોગના અંતને પામી શકે છે. સાર પછી આત્મપ્રભાવ, મનના સર્વ પાશથી મુક્ત થઈને અને શરીરના સર્વ વિકારોના બંધનમાંથી છૂટીને પોતાના દૈદીધ્યમાન તેજવડે પ્રકાશમાન થાય છે અને યોગીને પોતાનું-જ્ઞાનમય, અમર અને સર્વવ્યાપી શાશ્વત-સનાતન મૂળ સ્વરૂપ દેખાવા માંડે છે.

સમાધિ તે પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીની જ નહિ, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રાણીની પણ વંશપરંપરાની જાગીર છે. અતિથય નીચ પ્રકારના પ્રાણીથી તે ઉચ્ચતમ પ્રકારના દેવ આદિ સૂધીના સર્વને ક્રોધ એક સમયે એ સ્થિતિમાં આવવું તો પડે છે જ. અને તે એ સ્થિતિમાં આવ્યા પછી જ તેના ધર્મનો આરંભ થાય છે. સારે બાકીના કાળમાં આપણે શું કરતા હોઈએ છીએ? એવો એક સાહજિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. એનું ઉત્તર એ જ છે કે, એ સ્થિતિએ પહોંચવા માટેની ખટપટ જ કરતા હોઈએ છીએ. જેનામાં ધર્મ નથી, તેનામાં અને આપણામાં અસારે કરો-ક્રોધ પણ જાતિનો બેદ નથી. કારણ કે, ધર્મનો અનુભવ આપણને કરો! પણ થયેલો નથી. સારે સર્વ રીતે-અપ્રાધિન રીતે એનો અનુભવ આપણને થઈ શકે, એનો આ વિના બીજો કયો ઉત્તમ ઉપાય છે? સમાધિમાંના પ્રત્યેક સોપાનનું સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરીને પરસ્પર સંબંધની એકવાક્યતા કરવી; તેની શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વ્યવસ્થા કરવી; અને દૃઢનિશ્ચયથી અભ્યાસ કરવો; એટલે તે ધ્વજીત સ્થાને નિશ્ચયપૂર્વક જઈ પહોંચાય છે. એમ કરવાથી સમસ્ત દુઃખોનો લોપ થાય છે, સકલ વિપત્તિઓનો અસ્ત થાય છે; કર્મોનું બીજ બળીબળીને બસીભૂત થાય છે અને આત્મા ચિરકાલને માટે મુક્ત થાય છે-નિર્વિકાર અને સર્વસાક્ષી બની જાય છે,

અકરણુ આઠમું

યોગતત્ત્વ

(રાજયોગનો આ સાર કૂર્મપુરાણમાંથી લાપાંતર કરી લીધેલો છે.)

મામિ, મનુષ્યના આસપાસના પાતક પંજરને દબ કરી નાખે છે. યોગથી જ્ઞાન નિર્ભજ થાય છે અને તત્કાળ નિર્વાણ પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગવડે જ્ઞાન મળે છે, અને તે જ જ્ઞાન વળી યોગીને સહાયતા કરે છે. જ્ઞાન અને યોગ એ ઉભયમાં જે પારંગત

હોય છે, તેના પર ઈશ્વર પણ સતુટ રહે છે. જે દિવસમાં એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર કિંવા નિરંતર મહાયોગનો અભ્યાસ કરે છે, તે મનુષ્યો દેવ છે, એમ જ સમજવું. યોગના પ્રકાર બે છે. એકને ‘અભ્યાસ’ નામ આપવામાં આવેલું છે અને બીજાને ‘મહાયોગ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કોઈએકના આત્માને નિર્ગુણ-શૂન્ય માનીને તેનું ધ્યાન ધરવું, એને ‘અભ્યાસ’ કહે છે. યોગી પ્રત્યેક જન પાસેથી-પ્રત્યેક વસ્તુદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન મેળવે છે. કોઈ એકને આત્મા જેનામાં આનંદથી પરિપૂર્ણ અને સર્વ કિલ્બિયોથી મુક્ત દેખાય છે અને પરમેશ્વર સાથે તદ્દપ થઈ જાય છે, તેને ‘મહાયોગ’ની સંજ્ઞાથી જાણવામાં આવે છે. બીજા જે જે યોગો વિશે આપણે સાંભળીએ છીએ, અને વાંચીએ છીએ, તે સર્વ એ મહાયોગ-કિંવા બ્રહ્મયોગ-પાસે કાંઈપણ હિસાબમાં નથી. એ યોગમાં યોગીને પોતે જાતે અને સર્વ જગત ઇશ્વરસ્વરૂપ જ દેખાવા માંડે છે. તેથી જ એ યોગ સર્વ યોગોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. રાજયોગનાં સ્થાપન-પગથિયાં આટલાં છે; યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. એમાં કોઈની પણ હિંસા ન કરવી, સત્યમાં નિષ્ઠા રાખવી, નિરપ્રદતા રાખવી, સદ્-વર્તનથી રહેવું અને પરિબ્રહ્મ ન લેવો એનું નામ ‘યમ’ છે. એનાથી મન કિંવા ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. કાયાવાયા મનથી નિરંતર અને કોઈપણ પ્રાણીને પીડા ન આપવી, એને ‘અહિંસા’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કોઈપણ જીવને હિંસા ન કરવો, એ ગુણથી જે સૌખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેના કરતાં વધારે મોટું અને વધારે સારું સૌખ્ય બીજું એક પણ નથી સત્યના યોગે આપણે આપણે વ્યવહાર ચલાવી શકીએ છીએ; સત્યથી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યમાં જ સર્વ ભરેલું છે. બનેલી વાત જોવાના તેવા જ સ્વરૂપમાં કહેવી, એનું નામ સત્ય. બીજાને માલ ચોરીને અથવા બલાકાર કરીને ન લેવો, એનું નામ ‘અસ્તૈય’ અથવા નિર્લોભતા છે. મનમાં, વચનમાં અને કૃતિમાં સદા સર્વ કાળ કોઈપણ સ્થિતિમાં એક-નિષ્ઠ હોવું અથવા રહેવું, એને ‘બ્રહ્મચર્ય’ સંજ્ઞા અપાયેલી છે. કોઈ પાસેથી કોઈપણ જાતની સહાયતા-મદદસંકટમાં હોવા છતાં પણ ન લેવી, તે ‘અપરિગ્રહ.’ એક મનુષ્યે બીજા પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું દાન કે સાહાય્ય લીધું, એટલે તેનું મન કલુષિત થાય છે; તેનું વજન-પ્રભાવ-ઓહું થાય છે; તે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ દે છે અને તે બીજાનો તાબેદાર બની જાય છે. યોગસિદ્ધિમાં નીચેની વાતો સહાયકારી થાય છે અથવા છે-નિયમ-એટલે નિયમિત વ્યવહાર અને આચાર; તપસ્, સદાચરણ, સ્વાધ્યાય કિંવા અભ્યાસ; સતોય કિંવા સમાધાન, સૌમ્ય-પવિત્રતા; અને ઈશ્વર પ્રતિધ્યાન કિંવા ઈશ્વરી પૂજન-હિરણ્યોદ્ધાર કરીને કિંવા બીજાં કોઈ પણ દુઃખોથી શરીરને દંડ કેલો, એને શારીરિક તપ કહે છે.

વેદોના અથવા દત્તર મંત્રોના અધ્યયનને અભ્યાસ અથવા સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે. એના યોગે શરીરમાંના સર્વાંશ પુનઃનિર્મિત થાય છે. એ મંત્રપાઠના ત્રણ પ્રકારો છે એક ઉચ્ચ સ્વરથી, એક ધીમે ધીમે અને એક મનમાં ને મનમાં જ પઠન કરવું તે. ઉચ્ચ સ્વરથી—કિંવા બીજાના સાલગવામાં આવે તેમ રીતે પઠન કરવું, તે સર્વથી નીચો પ્રકાર છે અને મનમાંનું પઠન સર્વથી ઉચ્ચ પ્રકારનું મનાય છે. ગમે તેના સહજ સાલગવામાં આવે, તેવું પઠન તે ઉચ્ચ પઠન કહેવાય છે. દ્વિતીય પ્રકારના પઠનમાં માત્ર અવધવો જ હોય છે, પણ શબ્દો સંભળાતા નથી બીજા મનુષ્ય પાસે બેઠો હોય, તો તે પણ તેના ઉચ્ચારને સમજી નથી શકતો. જેમાં શબ્દોના ઉચ્ચાર નથી થતો, માત્ર મનમાં જ જપનો વ્યાપાર ચાલતો હોય છે અને તે સાથે તેના અર્થના વિચારનો વ્યાપાર પણ ચાલતો હોય છે, તેને આનંદિક જપના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને સર્વમાં શ્રેષ્ઠ જપ તે જ જ છે. ઋષિઓએ બે પ્રકારની શુદ્ધતા કહેલી છે. એક અંતઃશુદ્ધિ અને બીજી બાહ્ય-શુદ્ધિ. પાણી, મૃત્તિકા અને તેવા જ બીજા પદાર્થોવડે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. રનાત આદિથી બાહ્ય શુદ્ધિ થાય છે. તેમ જ સ્વસ્થી દિના બીજા બધા સદ્ગુણોથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, અને તેને જ અંતઃશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એ બનેલી આવશ્યકતા એક સમાન છે. કોઈ પણ મનુષ્ય અંતરમાં શુદ્ધ હતા બહારથી અમગ્ન હોય, તો તે ચાલી શકતું નથી પરંતુ જો એ બને શુદ્ધિથી સાધી શકાતો ન હોય, તો અંતઃશુદ્ધિ વધારે શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેની સાધના પ્રથમ કરવી. પણ જ્યાંસુધી એ ઉભય શુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાંસુધી યોગી તો ચર્ચ શકાતું નથી જ.

સ્તોત્ર અને અમરણ ધ્વજાદિ ઉપાસનાથી ધર્મમાં નિરા ઉત્પન્ન થાય છે. યમ અને નિયમ વિશે તો પ્રથમ કહેલું જ છે. લાગણી પ્રાણાયામ આવે છે. પ્રત્યેકના શરીરમાં રહેલી શક્તિ શક્તિનું નામ પ્રાણ છે, અને યમ એટલે પ્રાણ પર સત્તા ચલાવવી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એવા પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકારો છે. પ્રત્યેક પ્રાણાયામમાં વળી બે ભેદો રહેલા છે તેમના નામ—જેચક અને પૂરક. જ્યારે તમે બાર સેકન્ડથી આરંભ કરો, તો તે કનિષ્ઠ પ્રાણાયામ થાય છે, ચોવીસ સેકન્ડ કરીને પ્રાણાયામનો આરંભ કરવો, તે મધ્યમ પ્રકારનો પ્રાણાયામ છે અને છવીસ સેકન્ડ રહીને પ્રાણાયામનો આરંભ કરવો, તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો પ્રાણાયામ કહેવાય છે જે પ્રાણાયામમાં પ્રથમ પ્રવેદ આવે છે, પછી શરીરમાં કપ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી આસનને અંતરિક્ષમાં ધારીને મહા આનંદથી મનુષ્યની આત્મા સાથે સંકર્ષમાં થાય છે, તેને જ અત્યુચ્ચ પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે. ગાયત્રી નામનો જે મંત્ર છે, તે વેદમાંના એક અતિ પવિત્ર મંત્ર છે તેનો

જેની ધમ્મા માત્ર ઈશ્વરવિષયક જ રહેલી છે; તેને જ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ મળે છે. એટલા માટે જ્ઞાનમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરેા કે ભક્તિમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરેા કિંવા સર્વસંગ-પરિલાગથી તેની ઉપાસના કરેા; પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરવી, એટલું તો ખરું.

“જે કોઈ પણ જીવનો મત્સર કરતો નથી; જે સર્વનો મિત્ર છે અને સર્વપર દયા કરનારો છે; સ્વાર્થનો જેનામાં સર્વથા અભાવ છે, જેના અભિમાનનો લોપ થયેલો છે; તે જ મારો પરમમિત્ર ભક્ત છે અને તે જ મારો પરમમિત્ર ઉપાસક છે. જે સદાસર્વકાળ યોગાભ્યાસ કરે છે; જે પોતાના અહંભાવને તાનામાં રાખે છે; જેની ધમ્મા નિશ્ચય થયેલી છે, અને જેણે મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કરેલા છે, તે જ મારો પરમમિત્ર ભક્ત છે, એ પ્યાનમાં રાખ. જે પોતે કદાપિ ત્રાસ આપતો નથી; અને બીજાના ત્રાસનો હેતુ થતો નથી; હર્ષ, શોક, બીતિ અને ધમ્માના આતિશયનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, એવો જે કોઈ પણ લોપ, તે મારા ગુણાનું માદગ્રંથિયું છે. જે કોઈપણ વસ્તુપર અવગંબી નથી રહેતો; જે પવિત્ર; નિરસસ, સર્વસંગપરિલાગી; કોઈ કાળે કુખી ન થનારો, સપત્તિ આવેા કે વિપત્તિ આવેા પણ તેની જેને પરવા નથી એવો; કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે, પણ બન્નેમાં સમાન ભાવ રાખનારો; શાંત અને મનમાં વિચાર કરનારો; પોતાના માર્ગમાં જે કોઈપણ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થાય, તેમાં આનન્દ મનનારો; ગૃહ ન હોવાથી ચત્ત્યશ્લી; સમસ્ત જગતને પોતાનું ગૃહ માનનારો, અચલ વિચારવાળો જે કોઈ પણ હેલ, તે જ યોગી થાય છે.”

૮ નારદ નામક એક મહાન્ દેવર્ષિ યજ્ઞ ગયો છે મનુષ્યોમાં જેવી રીતે મહાન્ મહાન્ યોગીઓ છે, તેવી રીતે દેવર્ષિઓમાં પણ ઓટા ઓટા યોગીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નારદ, તે એક શ્રેષ્ઠ યોગી અને સારો મહાત્મા હતો. તે જ્યાં ગમે ત્યાં સંચાર કરતો હતો. એક દિવસે તે એક અરણ્યમાંથી જતો હતો, એટલામાં તેણે એક મનુષ્યને ત્યાં જોયો તે એટલા બધા લાંબા કાળથી ધ્યાનસ્થ થયેલો હતો કે, તેના શરીરપર-સર્વાંગપર કોડીઓના દર બધાઈ ગયાં હતાં ! તે મનુષ્યે નારદને પૂછ્યું કે, “આપ ક્યાં જાઓ છો ?” નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે નારદને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “મને શુદ્ધિ ક્યારે મળશે ? મારાપર દયા ક્યારે કરશે ? એટલું પરમેશ્વરને પૂજતા આવજો.” એનું “હીકું છે.” એનું ઉત્તર આપીને નારદ આગળ ચાલ્યો. એટલામાં તેને એક બીજો મનુષ્ય મળ્યો. તે અહીં તહીં નાચી અને ઢૂંદકા મારીને નારદને કહેવા લાગ્યો કે, “અહો-નારદ સુને ! આપ અસારે ક્યા પધાંગે છો ?” તેના એ શબ્દો અને હાવભાવો પ્રેમથી કિંવા ભક્તિથી પ્રતુલ થયેલા જેવા હતા. એટલે કે તેને દેહભાનનું વિસ્મરણ થયેલું હતું તેને નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે એવી વિનંતિ કરી કે, “ત્યારે

મારો ઉદ્ધાર ક્યારે થશે, એટલું ઈશ્વરને પૂછતા આવજો.” તેની એ વિનંતિ માન્ય કરીને નારદ મુનિ પોતાના માર્ગે ચાલતા ચલા.

એ જ માર્ગે પાછા આવતાં નારદને તે કાડીઓનાં ડેરા જેના શરીરપર બંધાયેલાં હતાં, તે ધ્યાનસ્થ ગૃહસ્થ પ્રથમ મળ્યો, અને તેણે નારદને પૂછ્યું કે, “અહો નારદ સ્વામિન! તમે ઈશ્વરને મારો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે?” એટલે નારદે કહ્યું કે, “હા હા. બહુ જ સ્મરણપૂર્વક પૂછ્યો હતો.” “સારે તેણે શું ઉત્તર આપ્યું?” તેણે હિત્સુકતાથી પૂછ્યું. એના ઉત્તરમાં નારદે જણાવ્યું કે, “ઈશ્વરે એમ કહેલું છે કે, તને બીજા ચાર જન્મ પછી મુક્તિ મળશે.” એટલે તે મનુષ્ય પોકાર કરીને રોવા લાગ્યો, અને માર્યું કૂટતો કહેવા લાગ્યો કે, “મારા શરીરપર કાડીઓનાં ઘર બંધાયાં હતાં સૂધી મેં તપ કર્યું, તોપણ હજી મારે ચાર જન્મમાં રમકડું પડ્યોને?” તેને ત્યાં જ વિદ્રાપ કરતો છોડીને નારદ આગળ વધ્યા અને બીજા મનુષ્ય પાસે આવ્યા, એટલે તેણે સવાલ કર્યો કે, “કેમ નારદ સ્વામિન! મારો પ્રશ્ન આપે ઈશ્વરને પૂછ્યો હતો કે?” એટલે નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હા. આ આત્મહીનું વૃક્ષ જોયું કે? એનાં જેટલાં પાંદડાં છે, તેટલા જન્મો ભોગવવા પછી તારો ઉદ્ધાર થશે.” એટલે તે મનુષ્ય પાછો નાચી કૂદીને કહેવા લાગ્યો કે, “સારે મારો ઉદ્ધાર એટલો બધો સત્વર થવાનો છે કે?” એ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાં જ આકાશવાણી થઈ કે, “મારા પુત્ર! આ ધરિયે જ તારો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.” એ જ તેના ધૈર્યનું ફળ હતું. આત્મહીનના વૃક્ષનાં પાંદડાં જેટલા જન્મ પર્યન્ત તે કર્તવ્ય કરવાને તૈયાર હતો અર્થાત્ તેનું ધૈર્ય ડગ્યું નહિ. પણ પ્રથમ મનુષ્યને તો ચાર જન્મ પણ વધારે જણાયા. એ બીજા મનુષ્ય પ્રમાણે મનમાં હિંમત રાખીને યુગોના યુગો વીતાડવાને જે ખુશી હોય છે, તેને જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજયોગ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત

“આ બ્રહ્માંડ જેણે નિર્માણ કરેલું છે, તે પ્રભુના સામર્થ્યનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ—તે અમારા મનને મુગ્ધ કરે.” એવો અર્થ થાય છે. ત્યાર પછી તેના આરંભ અને અંતમાં ઓં મેળવવો, એક પ્રાણાયામમાં ત્રણવાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો. સર્વ મંથોમાં પ્રાણાયામની ત્રણ કૃતિઓ કહેલી છે. (૧) રેચક, એટલે ઉચ્છવાસ અથવા વાયુને બહાર કાઢવો તે, (૨) પૂરક—એટલે શ્વાસ ક્રિયા વાયુને અંદર લેવો તે અને (૩) કુંભક—એટલે વાયુને અંદર રોકી રાખવો અથવા ફિચર રાખવો તે. કર્મેન્દ્રિયો અને રાગેન્દ્રિયો બાહ્ય વ્યાપાર કરતી હોય છે અને તેમનો બાહ્ય પદાર્થો સાથે જ સંબંધ હોય છે. એમને પોતાની ઇન્દ્રિયોને આધીન બનાવવી, એનું નામ પ્રત્યાહાર. ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવી, એ એનો શબ્દશઃ અર્થ છે.

૧૫૫ હૃદયકમળમાં ક્રિયા મસ્તકના મધ્ય બિન્દુમાં મનને નિશ્ચલ રાખવું એને ધારણા નામ આપેલું છે. મનોલહરીમાં જે વેળાએ મુગ્ધતા થાય છે, તે વેળાએ તે એક જ સ્થાને રહે, એક જ સ્થાનનો આશ્રય કરી બીજી કોઈ પણ લહરીને સ્પર્શ ન કરતાં—ઇતર લહરી જ્ઞાન થઈ જાય અને પછી મનમાં એક જ લહરી ઉઠે, એને ધ્યાન ક્રિયા એકાગ્રતા કહેવામાં આવે છે. આધારની કોઈ પણ આવશ્યકતા ન રહે અને સમસ્ત મન એક જ લહરી મય—એક જ સ્વરૂપ—તદાકાર થઈ જાય તે અવસ્થાને ‘સમાધિ’ કહેવાનો પરિપાક પડેલો છે. કોઈ પણ સ્થાન અથવા મઠોની સહાયતા વિના જ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય, અને એક જ સ્થાનમાં બાર મેઠંડ સૂધી મન નિશ્ચલ રહે, એટલે તે ધારણા થાય છે. એવી બાર ધારણાઓ થવાથી એક ધ્યાન થાય છે અને એવાં બાર ધ્યાન થતાં એક સમાધિ થાય છે ત્યાર પછી આસન એટલે મુદ્રા. એમાં શરીરને સરળ કેમ કરવું? છાતી, ખાંધા, અને મસ્તકથી શરીરને મુક્ત કેવી રીતે કરવું? એટલી જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત વર્ણવેલી છે. ન્યાં અગ્નિ હોય ન્યાં પાણી હોય અથવા ન્યાં આડપાલો પડ્યો હોય, ક્રિયા ન્યાં હિસક પણ વસતાં હોય, ન્યાં ચાર રસ્તા એકઠા થઈને ચોવાડું થયું હોય અથવા ન્યાં બહુ જ ઘોષાટ થતો હોય, કે ન્યાં બહુ જ ભયાનક પ્રદેશ હોય, ન્યાં ધણાં જાણાં બંધાયેલા હોય, ન્યાં અનેક દુષ્ટ લોકો વસતા હોય, એવા સ્થાને યોગાભ્યાસ કરવો નહિ. એ સર્વ નિષેધો વિરોધત હિંદુસ્તાનને લાગૂ પડે છે. શરીર અધિક જડ—સુસ્ત—ભાસવા માડે, અથવા જે વેળાએ મન ખેડમાં કે કટમ્બા હોય, ભારે, અથવા શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત હોય ભારે પણ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી, ન્યાં સારા એકાગ્ર વાસ હોય, અને ન્યાં લોકોનો વ્યભ્રમ થતો ન હોય, એવા સ્થળે એસવું પોતે જે જે કરતા હો, તે જેમ જેમ લોકોને જણાવતા જશે, તેમ તેમ તેમાં વૈશલ્ય વ્યવસ્થા થતું જશે. પરંતુ જરૂર વસ્તીમાં જઈને લોકોને પોતાના કાર્પવિશે જણાવવાથી અથવા

વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવાથી બિલ્કુલ કાર્ય થઇ શકે તેમ નથી. અમંગળ સ્થળો કદાપિ પસન્દ કરવાં નહિ. જ્યાં થોડી ધણી પણ રમણીયતા હોય, એવાં સ્થળો જ પસન્દ કરવાં. અભ્યાસ કરવા એસતી વેળાએ પ્રથમ પ્રાચીન યોગીઓને વંદન કરવું; તેમ જ પોતાના ગુરુ અને પરમેશ્વરને પણ વંદન કરીને સાર પડી જ યોગના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થવું.

ધ્યાન વિશે કહેતાં એકાદ સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી, એનાં થોડા ઉદાહરણો આપેલાં છે, છતાં વળી પણ અહીં જીજ્ઞાસુઓમાં આવે છે કે, સરળ એસવું અને પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગે દૃષ્ટિને સ્થિર રાખવી; એમ કરવાથી ધીમે ધીમે મનની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી, તે પોતાની મેળે જ સમજાવા માંડે છે. નેત્ર સાથે જોડાપક્ષા જ્ઞાનતત્ત્વ આપર એકવાર અધિકાર જામ્યો એટલે પ્રતિક્રિયામંડળપર અને તે સાથે ઇચ્છાપર પણ સત્તા ચલાવવાની કેવી તૈયારી થઇ જાય છે, એનું વિવેચન હવે પડી કરવામાં આવશે. ધ્યાન કરતી વેળાએ જે કેટલાંક કલ્પિત ચિત્રો પોતાના મન સમક્ષ ધરવાં પડે છે, તેના અર્થ થોડાંક આભાસ કરાવીયું. ઉદાહરણાર્થ—મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં કેટલાંક અશુભ છોડી; એક ચક્ર છે, એવી કલ્પના કરો. સદૃશ્ય, એ તેનો ગર્ભ અને જ્ઞાન તેના દૈર્ઘ્ય-ડીંડું છે એવો યોગની આઠ શક્તિઓ, તે એ કમળની આઠ પાંખડીઓ છે. સાગ, એ તેમાનાં સ્ત્રીપુકસ છે. થોડી એ બાહ્ય શક્તિનો ત્યાગ કરતાં જ શુક્તિને પહોંચી જાય છે. એટલે કમળનું અદૃશ્ય તે આઠ શક્તિઓ છે, પરંતુ આંતરિક સ્ત્રીપુકસર, તે જ પૂર્ણ સાગ છે. માં તેનો ત્યાગ કરવો, તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા સમાન છે. તે કમળમાં સર્વ સમર્થ અને નિરાકાર પરમેશ્વરની સુવર્ણમય પ્રતિમા રહેલી છે; અને તેનું નામ જ્ઞ છે. તે મૂર્તિ-પ્રતિમા અનિર્વાચ્ય દૈદીપ્તમાન તેજસહવર્તમાન હોય છે, એમ માનીને તેમા એકાગ્રતા કરવી.

વળી બીજી પણ એક ધ્યાન કહેલું છે—તે એમ કે, આપણા હૃદયમાં એક પોવાળ છે, એમ સમજીને અને તે પોવાળમાં એક જ્યોતિ સળગેલી છે, એવી કલ્પના કરો. જ્યોતિ તે જ આપણો આત્મા છે, એવો ભાવ પણ ધારો. તે જ્યોતિમાં વળી બીજી એ તેજોમય પોવાળ છે, એમ પણ કલ્પો. તે જ તમાંગે પરમાત્મા કિંવા હૃદય છે તે હૃદય ત્ર્યમ્બા એકાગ્રતા કરો—તેનું ધ્યાન ધરો.

સદાચાર, અર્હિસા, પ્રયેકપર—કદા શત્રુપર પણ—દામાં, સસ અને હૃદયનિદા, કે સર્વ જૂની જૂની વૃત્તિઓ છે. એ સર્વમાં દદાચિત્ત પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન પણ થાય, તોપણ કરવાનું કશું મધુ કરશું નથી પ્રયત્ન કરો એટલે જે બાહ્ય હશે, તે બધું પ્રાપ્ત થશે જ્ઞ સમસ્ત બીતિ, સમગ્ર ક્રોધ, બધી આસક્તિઓનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે પોતાનો આત્મ હૃદયને અર્પી દીધો છે, જે હૃદયથી દૂર થયો નથી, જેનું અન કરણ નિર્ભગ થયેલું છે.

જેની ઇચ્છા માત્ર ઇશ્વરવિષયક જ રહેલી છે, તેને જ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ મળે છે. એટલા માટે જ્ઞાનમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો કે ભક્તિમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો. દિવા સર્વસગ-પરિલાગથી તેની ઉપાસના કરો, પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરવી, એટલું તો ખરું.

“જે કોઈ પણ જીવનો મત્સર કરતો નથી, જે સર્વનો મિત્ર છે અને સર્વપર દયા કરનારો છે, સ્વાર્થનો જેનામાં સર્વથા અભાવ છે, જેના અભિમાનનો લોપ થયેલો છે, તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે અને તે જ મારો પરમપ્રિય ઉપાસક છે. જે સદાસર્વકાળ યોગાભ્યાસ કરે છે, જે પોતાના અહભાવને તાનામાં રાખે છે, જેની ઇચ્છા નિશ્ચય થયેલી છે, અને જેણે મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કરેલા છે, તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે, એ ધ્યાનમાં રાખ. જે પોતે કદાપિ ત્રાસ આપતો નથી, અને ખીજના ત્રાસનો હેતુ થતો નથી, હર્ષ, શોક, બીતિ અને ઇચ્છાના આતિશયનો જેણે લાગ કર્યો છે, એવો જે કોઈપણ હોય, તે મારા ગમાનું માદળિયુ છે. જે કોઈપણ વસ્તુપર અવનબી નથી રહેતો, જે પવિત્ર; નિરન્તર, સર્વસગપરિલાગી, કોઈ દાળે દુખી ન થનારો, સપત્તિ આવો કે વિપત્તિ આવો પણ તેની જેને પરવા નથી એવો, કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે, પણ બન્નેમાં સમાન ભાવ રાખનારો, શાન્ત અને મનમાં વિચાર કરનારો, પોતાના માર્ગમાં જે કોઈપણ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થાય, તેમાં આનન્દ માનનારો, ગૃહ ન દેવાથી ચત્પત્કી, સમસ્ત જગતને પોતાનું ગૃહ માનનારો, અચ્ચત વિચારવાળો જે કોઈપણ હોય, તે જ યોગી થાય છે.”

૮ નારદ નામક એક મહાન દેવર્ષિ યજ્ઞ ગયો છે. મનુષ્યોમાં જેવી રીતે મહાન મહાન યોગીઓ છે, તેવી રીતે દેવાદિકમાં પણ મોટા મોટા યોગીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નારદ, તે એક શ્રેષ્ઠ યોગી અને સારો મહાત્મા હતો. તે બધા ગમે ત્યાં સવાર કરતો હતો એક દિવસે તે એક અરણ્યમાંથી જતો હતો, એટલામાં તેણે એક મનુષ્યને ત્યાં જોયો. તે એટલો બધો લાના કાળથી ધ્યાનસ્થ થયેલો હતો કે, તેના શરીરપર-સર્વાંગપર ડીડીઓના દર બધાઈ ગયાં હતાં. તે મનુષ્યે નારદને પૂછ્યું કે, “આપ કયા જાઓ છો?” નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે નારદને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “મને સુકિત ક્યારે મળશે? મારાપર દયા ક્યારે કરશે? એટલું પરમેશ્વરને પૂછતા આવજો.” એવું “હીક છે.” એવું ઉત્તર આપીને નારદ આગળ ચાલ્યો. એટલામાં તેને એક ખીજે મનુષ્ય મળ્યો. તે અહીં તહીં નાચી અને કૂદકા મારીને નારદને કહેવા લાગ્યો કે, “અહો-નારદ મુને! આપ અત્યારે કયા પધારો છો?” તેના એ શબ્દો અને હાવભાવો પ્રેમથી કિંવા ભક્તિથી પ્રવૃત્ત થયેલા જેવા હતા. એટલે કે તેને દેહભાનનું વિરમણ થયેલું હતું. તેને નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે એવી વિનંતિ કરી કે, “તારે

મારો ઉદ્ધાર ક્યાં થશે, એટલું ઈશ્વરને પૂછતા આવજો ” તેની એ વિનંતિ માન્ય કરીને નારદ મુનિ પોતાના મોઝે ચાનતા થયા

એ જ મોઝે પાછા આવતા નારદને તે કીડીઓનાં રો જોના શરીરપર બધાયાના દતા, તે ધ્યાનસ્થ ગૃહસ્થ પ્રથમ મળ્યો, અને તેણે નારદને પૂછ્યું કે, “અરો નારદ સ્વામિન! તમે ઈશ્વરને મારો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ?” એટલે નારદે કહ્યું કે, “હા હા બુદ્ધ સ્મરણપૂર્વક પૂછ્યો હતો ” “સારે તેણે શું ઉત્તર આપ્યું ?” તેણે ઉત્તુકતાથી પૂછ્યું એના ઉત્તરમાં નારદે જણાવ્યું કે, ‘ ઈશ્વરે એમ કહેલું છે કે, તને ખીજા ચાર જન્મ પછી મુક્તિ મળશે ” એટલે તે મનુષ્ય પોકાર કરીને ગેવા લાગ્યો, અને માથું ફૂટતો કહેવા લાગ્યો કે, “મારા શરીરપર કીડીઓનાં ધર બધાયા ત્યાં સુધી મેં તપ કર્યું, તોપણ હજી મારે આ જન્મમાં રખડવું પડશે ?” તેને ત્યાં જ વિનાય કરતો છોડીને નારદ આગળ વધ્યા અને ખીજા મનુષ્ય પાસે આવ્યા, એટલે તેણે સવાલ કર્યો કે, “કેમ નારદ સ્વામિન! મારો પ્રશ્ન આપે ઈશ્વરને પૂછ્યો હતો કે ?” એટલે નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, ‘ હા આ આત્મનીનું વૃક્ષ જોધું કે ? એના જેટલા પાંદડા છે, તેટલા જન્મો ભોગવવા પડી નાગે ઉદ્ધાર થશે ” એટલે તે મનુષ્ય પાછો નાચી ફૂંદીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ સારે મારા ઉદ્ધાર એટલો બધો સત્વર થનાનો છે કે ?” એ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતા જ આકાશવાણી થઈ કે, “મારા પુત્ર! આ ઘડિને જ તારો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે એ જ તેના ધર્મનું ફળ હતું આત્મનીના વૃક્ષના પાંદડા જેટલા જન્મ પર્યન્ત તે કર્તવ્ય કરવાને તૈયાર હતો અર્થાત્ તેનું ધર્મ ડગ્ગુ નહિ પણ પ્રથમ મનુષ્યને તો ચાર જન્મ પણ વધારે જણાયા એ ખીજા મનુષ્ય પ્રમાણે મનમાં હિમ્મત રાખીને યુગોના યુગો વીતાડવાને જે ખુશી હોય છે, તેને જ અત્યંત શ્રેય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે

રાજયોગ પૂર્વાર્વ સમાપ્ત

રાજ યોગ

(ઉત્તરાર્ધ)

—સપ્તમસ્કન્ધ—

પતંજલિનાં યોગસૂત્રો

ઉપોદ્ધાત

સૂત્ર ગસૂત્રોનો આરંભ કરવા પૂર્વે યોગીઓના ધર્મનો આગ્રહ સિદ્ધાંત જેના પર રચાયેલો છે, તે એક મહત્વના પ્રશ્નનો ઉદ્ધાપોહ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. જગતમાના મહાન્ મહાન્ પુરુષોના મત પ્રમાણે અને પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના છેલ્લા શોધો પ્રમાણે પણ, એ તો હવે બહુધા નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યા જેવું જ છે કે, આપણે એક જ સૂક્ષ્મ સાચત તત્ત્વના—પરબ્રહ્માનાં વ્યક્ત સ્વરૂપો છીએ. અસારે આપણને જે જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે પૂર્વે આપણે તે તત્ત્વમાં જ હતા અને તે સાચત નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં પાછા ભેળાવાને આપણે આગળ વધીએ છીએ. એ સિદ્ધાન્તને માન્ય કરી વર્તવાથી એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, આ અસારે છે તે સ્થિતિ સારી કે સાચતની અવસ્થા સારી? આ જે આપણી વ્યક્ત સ્થિતિ (જન્મ) છે, એ જ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, એવો જેમને ભાસ થતો હોય છે, તેવા મનુષ્યોની સખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. બીજા કેટલાક મહાન્ વિચાર કરનારાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આપણે બધા એક જ અભિન્ન સ્વરૂપનાં વ્યક્ત સ્વરૂપો છીએ, અને તે પરિપૂર્ણ સાચત તત્ત્વના કરતા જે બિલ વ્યક્ત સ્થિતિ છે, તે જ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે મૂળમાં તે શુદ્ધ કયાંથી હોઈ શકે? તેમની કલ્પનાનો પ્રવાહ એવી રીતે વહે છે કે, લાં કેવળ શૂન્યત્વ, ઉદાસીનતા અને નિર્ભવતા જ ભરેલી હોવી જોઈએ, આનંદ જે છે તે માત્ર આ જન્મમાં જ રહેલો છે. એટલા માટે આ જન્મને વળગી રહેવું, એ જ વધારે સારું છે. પરંતુ તે પહેલાં આ જન્મના કેટલાક બેદોનું નિરાકરણ કરવું, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રાચીન કાળથી એવો એક સિદ્ધાન્ત ચાલતો આવ્યો છે કે, મરણ પછી મનુષ્ય તે જ સ્થિતિમાં પડી રહે છે અને તેના પુણ્યશિમાંથી પાતકશિ બાદ થતાં જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે છે, તે ચિરકાય રહે છે. એ જ વાતને તર્કશાસ્ત્રની રીતિથી કહીએ, તો મનુષ્યનું લક્ષ્ય કેવળ આ જગત જ છે. એ જ જગતને એક સોપાન ઉચ્ચસ્થિતિએ લઈ જઈ તેમાંના પાતકો કાઢી નાખ્યાં, એટલે એને જ પછી

સ્વર્ગ કદી શકાય છે. આયમિક દૃષ્ટિથી તો એ કંઈપણ સર્વથા અસંબદ્ધ અને બાળકમુદ્દિ જેવી જ લાગે છે. કારણ કે, એમ હોવું શક્ય જ નથી. કનિષ્ઠ વિના ઉત્તમ હોઈ શકે જ નહિ. તેમ ઉત્તમ વિના કનિષ્ઠ હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં સર્વ ઉત્તમ જ છે અને કનિષ્ઠ અથવા ખરાબનું નામ માત્ર પણ નથી, એવા જગતમાં રહેવું, તે સંસ્કૃત તર્કશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે “ગાંધર્વ નગરમાંના વિમળકા છે—હવામાં સ્વપ્ન છે.” અર્વાચીન દાગળા વિદ્વાનો વળી એક બીજી કંઈપણ બહાર લાવ્યા છે અને તે એ છે કે, મનુષ્યનું ભારી સર્વ કાળ મુદ્ધરનું જ રહે છે; પોતાના લક્ષ્ય સ્થાન તરફ જવા માટે રાત દિવસ તેની ખટપટો ચાલુ છે; પણ તે કોઈ કાળે પણ લક્ષ્ય સ્થાનપર પહોંચતું જ નથી. એ કંઈપણ જોવામાં તો જો કે મીઠી મીઠી લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એ પણ અસંબદ્ધ જ છે. કારણકે, એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે, જે નિરંતર સરળ રેખાત્મક ગતિમાં રહી શકતી હોય. પ્રત્યેક વસ્તુ ચક્રાકાર ભ્રમની હોય છે. આપણે જો એક પાલાણુને લઈને મહાકાશમાં ફેંકીએ અને તે પાછો આવે ત્યાં સુધી આપણે જીવીએ અને તેને તે દરમિયાન વચમાં કંઈ હરકત નડે નહીં તો પાછો તે બરાબર આપણા હાથમાં જ આવવાનો.* કોઈ પણ સરળ રેખાને આપણે અમર્યાદ વધારતા જઈએ, તો તેનો અંત એક વર્તુળાકારમાં જ આવશે. એથી અર્થાત્ મનુષ્યનું ભાગ્ય પ્રગતિથી એકસરખું વધતું જ જાય છે. તેમાં ખંડ પડતો જ નથી. એ કંઈપણ પણ અસંબદ્ધ અને હસવા જેવી છે. જો કે કિંચિત્ વિષયાંતર થશે, પણ હું કહું છું કે, એ કંઈપણવડે જ એક નીતિ વિષયક સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. તે એ કે, આપણે કોઈપણ પણ દેવ કરવો નહિ; કિન્તુ સર્વમાં પ્રેમ જ રાખવો. કારણ કે, અર્વાચીન સિદ્ધાંત એવો છે કે, વિદ્યુચ્છેદિતમાં અથવા ધતર શક્તિમાં કોઈએક મંત્રથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પાછી ફેરો ખાઈ આવીને તે જ મંત્રમાં સામેલ થાય છે. સંદિગ્ધમાંની સર્વ શક્તિ-ઓની એવી જ રીતિ છે. તે પણ ફરી ફરીને પાછી મૂળ લોકારમાં આવવી જ જોઈએ. એટલા માટે કોઈપણ પણ દેવ કરવો નહિ. કારણ કે, તમારામાંથી જે દેવશક્તિ નીકળે છે, તે અમુક વિવક્ષિત ફેરો લઈને પાછી તમારા તરફ જ આવે છે. તમે જો પ્રીતિ કરશો તો તે પ્રીતિ પણ પોતાનો ફેરો પૂરો કરીને પાછી તમારા તરફ જ આવવાની. એ તો સર્વથા નિશ્ચિત અને શક્ય જ છે કે, મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી દેવનો જેટલો અંશ બહાર જાય છે, તેટલો જ અંપાટાથી તે જરાએ જરા તેમાં જ પાછો આવે છે. તેને બીજું કોઈ ચોલાવી-

* જ્યાં કોઈ પણ ઝોળની આકર્ષણ શક્તિ ધરાવે નથી, એવા પોલાણ (આકાર) માં જો પાંચ ફેંક્યા હોય, તો તે વિવક્ષિત મડળનો ફેરો બાંધને જેવી પ્રતિજ્ઞા કરી આવેલી નીકા પ્રમાણે પુનઃ પૂર્વસ્થાને આવે છે, એ એક અર્વાચીન કાળનો સિદ્ધાંત કરી ચૂક્યો છે.

શકતું જ નથી. એવી જ રીતે પ્રેમની લહરી પણ પાછી તેનામાં જ આવીને વિરામે છે. બીજી રીતે અને વ્યાવહારિક રીતે પણ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે, શાશ્વત ઉત્તિ અથવા સુધારણાનો સિદ્ધાંત ટકી શકતો નથી; કારણ કે, મૃત્યુલોકની પ્રયેક વસ્તુનો નાશ તો નિશ્ચિત નિર્માયલો જ છે. આપણી બધી ખટપટો અને આશાઓ, બીતિ અને આનંદ, આપણને ક્યાં પહોંચાડશે ? આપણા અંતકાળ સાથે એ સર્વનો પણ અંત આવી રહેવાનો. એના જેવી નિશ્ચિત બીજી એક પણ વસ્તુ નથી. ત્યારે એ પ્રગતિ અથવા ઉત્તરતાવરણ એક જ સરળ રેખામાં ક્યાંથી રહી શકે છે ? એ એક અમુક સીમા-અમુક અંતરપર્યન્ત જાય છે અને પાછી ફરીને તે ભ્યાંથી નીકળી હોય, ત્યાં જ પુનઃ આવી પહોંચે છે. તે કેવી રીતે તે જુઓ. *નેબ્યૂલામાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારકા ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ સર્વ કેટલાક કાળ પછી હુમ થાય છે અને પાછા તે નેબ્યૂલામાં જ આવે છે. એટલે કે, તેમનો જ પાછો નેબ્યૂલા બનશે. ત્યાં જોશો ત્યાં એ જ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થવાનો અને એમ જ થવાનું. વનસ્પતિઓ, પૃથ્વી-માંથી કેટલાક પરમાણુઓનું ગ્રહણ કરે છે અને પુનઃ તેના નાશ થતાં પૃથ્વીનાં પરમાણુઓ પૃથ્વીને પાછાં આપી દે છે. આ જગતમાંની પ્રયેક દૃશ્ય વસ્તુ પોતાની આસપાસનાં પરમાણુઓને કેટલાક કાળ પર્યન્ત પોતામાં ખેંચ્યા કરે છે અને પાછા જેમાંથી તેમને ખેંચ્યા હોય, તેમાં જ તેમનું વિસર્જન કરે છે.

એક જ નિયમ જિન જિન સ્થાને જિન જિન હોવાનો સંભવ નથી. નિયમ તો સર્વત્ર એક સરખો જ હોવાનો. એના કરતાં વધારે નિશ્ચયાત્મક બીજું કંઈ પણ નથી. આ જેવો સૃષ્ટિનો નિયમ છે, તેવો જ તે વિચારને પણ લાગુ છે. વિચાર પણ લય પામે છે અને પાછા ફરીને તે પોતાના પૂર્વ સ્થાને આવે છે. આપણે તેના વિશે વિચાર કરીએ કિંવા ન કરીએ, પણ ફરી ફરીને આપણે, જેને પરમેશ્વર, શાશ્વતતત્ત્વ અથવા પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તે મૂળસ્થાને જવું જ જોઈએ. આપણે બધા પરમેશ્વરમાંથી જ આવેલા છીએ અને પાછા તેનામાં જવાને બધાયલા છીએ. હવે એ પરમેશ્વરને ગમે તે નામ આપો, એ તમારી ઇચ્છાને આધીન છે. તેને પરમેશ્વર કહો, બ્રહ્મ કહો, સૃષ્ટિશક્તિ કહો, કે બીજાં તમારી ઇચ્છાનુસાર શતાવધિ નામોથી ઓળખો. તોપણ એ નિયમમાં લેણમાત્ર પણ પરિવર્તન થવાનું નથી. "જેમાંથી સર્વ બ્રહ્માડો ઉત્પન્ન થયાં અને જેમાંથી સર્વ જીવો જન્મ પામ્યા,"

* નવીન સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ થવા પૂર્વે સર્વથી પ્રથમ આકાશમા વાદળા પ્રમાણે એક તેજ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેમાંથી કેટલાક બૃહદા બૃહદા તેજના જાગો પડીને તે પોતપોતાની આસપાસ ફરતા રહે છે અને તેમાંથી ગ્રાહ નિર્માણ થાય છે એ મૂળ તેજ-પ્રકારને 'નેબ્યૂલા' (Nebula)નું નામ આપવામાં આવેલું છે.

તેમાજ સર્વ પાછા લીન થવાના." એ એક કાળા પાથરપરની રેખા છે. મટિના બધા વ્યાપારો એ જ નિયમાનુસાર ચાલ્યા કરે છે. એક દોનમાં જે વ્યાપાર ચાલતો હોય છે, તે જ વ્યાપાર સહસ્રાવધિ દોનમાં પણ ચાલવાનો અહના સમઘમાં, જે કાર્ધ પણ તમારી દૃષ્ટિએ પડે છે અને જે કાર્ધ તમારા બાંધુવામાં આવે છે, તે જ પૃથ્વીના સમઘમાં, મનુષ્યોના સમઘમાં અને ધતર ગોલોના સમઘમાં પણ હોવાનું નાની નાની લહરીઓનો જેવી રીતે એક મોટા મોઝે અને છે, તેવી રીતે તે લક્ષાવધિ લહરીઓનો પણ બની શકે છે ન્હાના ન્હાના લક્ષાવધિ ગ્રાણીઓની એકત્રતાથી જગતનો એક પ્રચંડ જ્વ થયેલો છે અને સમસ્ત જગતનો અને, તે એ જ લક્ષાવધિ ન્હાના ન્હાના જીવોના અંતનું સમેધન જ છે

હવે એવો એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, પરમેશ્વર પ્રતિ જવાની જે સ્થિતિ, તે આ મનુષ્ય જન્મકરતા શ્રેષ્ઠ છે કેવા નહિ? યોગશાસ્ત્ર જનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે કે, તેજ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ એમ કહે છે કે, મનુષ્યની જે વર્તમાન-સાપ્રત સ્થિતિ છે, તે જ અધોગતિ છે. પૃથ્વીના પૃથ્થ ભાગમાં એવો કાર્ધ પણ ધર્મ નથી કે, જે માનવી સ્થિતિની ઉચ્ચ પ્રકારમાં ગણના કરતો હોય. તેમની કલ્પના એવી છે કે, મનુષ્ય પ્રારભમાં તો પૂર્ણ અને પવિત્ર હોય છે અને સારપત્રી એટલો અપવિત્ર-પણિત થઈ જાય છે, અને પડતા પડતા પતન માટે સ્થાન જ ન હોય, એટલો નીચે જાય છે કે આગળ કઈ સ્થાન રહેતું નથી, એટલે ત્યાં તેને એવો પ્રસંગ આવે છે કે, પાછો તે ઉચ્ચ પ્રકાર પ્રતિ ઉપર છે અને પોતાની પ્રદક્ષિણાને પૂરી કરી નાખે છે પ્રદક્ષિણા હોવી જ જોઈએ તે નીચે જાય, તોપણ પાત્રી તેણે ઉપરના ભાગમાં શુભાટ ખાની જ જોઈએ અને ફરીને તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જે ધ્વિર, તે સ્થાનમાં તેણે જવું જ જોઈએ. મનુષ્ય, મૂળ ધ્વિરમાંથી નીકળે છે, અધ્યાત્મ તે મનુષ્ય હોય છે અને અતે તે પાછો ધ્વિર મા જ લીન થાય છે દૈત સ્વરૂપમાં એકતા મેળવવાનો પથ એવો જ છે અદ્વિતમત પ્રમાણે આપ કદાચિત્ એમ કહેશે કે, મનુષ્ય પોતે જ ધ્વિર છે અને તે પુનઃ તેમા જ જાય છે. આપણી દ્વાવની ગ્થિતિ જ જે ઉચ્ચ પ્રકારની હોય, તો તેમાં આટલા બંધા કુખો અને અનર્થપાત શામાટે હોવાં જોઈએ? અને તે સ્થિતિનો લય શામાટે થવો જોઈએ? જો એ જ ઉત્તમ અવસ્થા છે, તો એનો નાશ કેમ થાય છે? જે સ્થિતિમાં પનિત કેવા શ્રેષ્ઠ થવાય છે, તે ઉત્તમ થઈ અથવા હોઈ શકે જ નહિ જો એ જ ઉત્તમ-ઉચ્ચ સ્થિતિ હોય, તો એમાં આટલી બધી રાક્ષસતા અને અસત્યતા શા માટે દોની જોઈએ? ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવાનો આપણો માર્ગ તેમાં થઈને જ છે, માટે જ એને માન આપવાનું છે આપણે જો પાત્રી ઉચ્ચ ગ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો એમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ ખીજ જમીનમાં વાગ્યું એટલે તે પંચતત્ત્વમાં મળી જાય છે, ચોક્કસ સંધી તેનું પૃથ્થકરણ થાય છે અને તેમાંના જ કેટલાક

દ્રવ્યોથી સુંદર વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યેક આત્માને લગ્ય વૃક્ષ થવા માટે, પનિત થવું જ ન્નેષ્યે. એ પ્રવાહથી એમ દેખાય છે કે, આપણે મનુષ્યની જે સ્થિતિ દહીએ હીએ, તેના કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિમાં જેટલું વધારે સત્ત્વ જઈ શકાય, તેટલું વધારે ઉત્તમ છે. ત્યારે આદ્યમહત્ત્વા કરવાથી આપણે આ સ્થિતિમાંથી છૂટકો થઈ શકશે કે કેમ? કદાપિ નહિ; લેશમાત્ર પણ છૂટકો થવાનો નથી. એમ કરવાથી તો સ્વામી અનિષ્ટ પરિણામ થવાનો જ સંભવ છે. પોતાને પીડો આપવી કિંવા જગતથી કંટાળી જવું, એ મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ નથી. આપણે નિરાશાનું બંધન તોડીને એમાંથી પસાર થવાનું છે અને જેટલું સત્ત્વ તે આપણાથી થઈ શકે, તેટલું વધારે સારું સમજવું; પરંતુ માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું ન્નેષ્યે કે, હમણાંની મનુષ્યની આપણી સ્થિતિ કાંઈ ઉત્તમ સ્થિતિ નથી.

જેને અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિ અથવા ધ્વજ સ્વરૂપ કહે છે, તે જ ભાગ સમજવામાં સર્વથી વધારે કઠિન છે. એ સ્થિતિ કેટલાકને મહાભયંકર કેવળ શૂન્ય-પાપાણ્યવત્ ભાસે છે. એ લોકોના માનવા પ્રમાણેની માત્ર એ જ સ્થિતિઓ છે, — એક પાપાણ્યની અને બીજી વિચાર કરનારની-કિંવા શુદ્ધિમાનની. પણ એ એ જ સ્થિતિ છે, એમ કહેવાનો તેમના પાસે આધાર શો છે? વિચાર કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ હોય, એવો એક પણ પદાર્થ નથી જ કે શું? પ્રકાશની લહરીઓ જે વેળાએ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, ત્યારે આપણા જીવામાં તે નથી આવતી, પણ તેના કરતાં જરાક મોટી થતાં આપણને દેખાવા માંડે છે. પરંતુ પુનઃ વિશેષ બળવાન થતાં આપણાથી તે દેખાતી નથી. ત્યારે અંધકાર જ આપણા માટે અવશ્ય રહે છે. પરંતુ જેવો અંધકાર આરંભમાં હોય છે, તેવો જ અંધકાર અંતમાં પણ હોય છે કે શું? કદાપિ નહિ. એ ઉભય અંધકારમાં ઘણો જ ભેદ રહેલો છે. પાપાણ્યની વિચારશૂન્યતા શું ઈશ્વરની વિચારશૂન્યતા જેવી છે? નહિ, અચિત નહિ. ઈશ્વર વિચાર કરતો નથી. તેણે વિચાર કરવો પણ શા માટે ન્નેષ્યે? વિચાર ક્યાં વિના તે સમજી નથી શકતો, એવું કાંઈ છે ખરું કે? પાપાણ્યથી વિચાર કરી શકતો નથી અને પરમેશ્વર વિચાર કરતો નથી અથવા તેને વિચાર કરવો પડતો નથી. એટલો જ માત્ર એ બેમાં ભેદ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને એમ જ ભાસે છે કે, જો આપણે વિચારક્ષેત્રનો સાગ કરીશું તો ત્યાં કાંઈપણ મહાભયંકરતા હશે. વિચારથી પર-વિચારથી ભિન્ન હોય, એવું કાંઈ તેમના જીવામાં જ નથી આવતું.

પરંતુ વિચારક્ષેત્રની બહાર ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિ પુષ્કળ છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની પ્રથમ સ્થિતિ પણ ખરી રીતે જોતાં શુદ્ધિથી પર જ છે. તમારે વિચાર, શુદ્ધિ અને જ્ઞાનના પ્રદેશથી બહાર પગલાં મૂક્યાં, કે તમે ઈશ્વરની એક મંજલે પહોંચ્યા, એમ સમજવું, અને એ જ

હવેનો આરંભ છે. આ સ્થિતિને જે આધારણ રીતે જન્મ કહેવામાં આવે છે, તે હવે પછીની સ્થિતિનું એક અપરિપક્વ રૂપ છે.

હવે ખીજે એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, એ વિચાર અને જ્ઞાનથી પર જે સ્થિતિ છે, તે જ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, એનું પ્રમાણ શું? એનો પહેલો પૂરાવો એ જ કે, માત્ર મોઢાથી બાબત કરનારા લોકો કરતાં ઘણા જ મોટા અને સમસ્ત જગતને કંપાવમાન કરી નાખનારા અને જેમના મનમાં સ્વાર્થની કદબના કોઈ પણ કાળે નથી આવતી એવા લોકો નિશ્ચયથી કહે છે કે, આ જન્મ તે આપણા માર્ગમાંનું એક વિધાનિસ્થાન છે. અનંત મહાસાગર તો હવે પછી જ આવવાનો છે. વળી તેઓ એટલું કહીને જ રહી નથી જતા, કિંતુ તે માર્ગ સર્વને તેઓ દર્શાવે છે. તે માર્ગની ગુંચોના સર્વને ખુલાસા કરે છે કે, જેથી તે માર્ગમાં ગમે તે વિચરી શકે છે. ત્રીજે પૂરાવો એ છે કે, ખીજે કોઈ પણ માર્ગ રહેતો નથી. એનો ખીજો તોડ જ નથી. આનાથી પર ખીજ કોઈ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ નથી જ, એમ માની લઈને આખો દિવસ આપણે આ ઉચ્ચ કહેવાતાં ચક્રોમાં જ ફેરા ખાઈને ભમ્યા કરવું, તે શા- માટે? જગત્ એનું કારણ શું ખતાવશે? આપણાથી જો આગળ ન વધી શકાય અને આપણે આગળનો કોઈ પણ વિચાર ન કરીએ, તો પંચેન્દ્રિયથી અનુભવાયતી દુનિયા જ આપણા જ્ઞાનની સીમા થયેલી કહેવાય. જેને શૂન્યવાદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ જ છે. જગતની સાક્ષી આપનાર ઇંદ્રિયો જ છે, એ મતને સત્ય કેમ માનવું? જે મનુષ્ય માર્ગમાં સ્વસ્થ ઉભો રહીને મરે છે, તેને જ હું ખરો શૂન્યવાદી કહું છું. સર્વ ચક્ર ન્યારે સુદિથી જ ચાલ્યા કરે છે, સારે શૂન્યવાદીઓનો પક્ષ કરવાનો આપણા પાસે હેતુ જ નથી. ધર્મ, કીર્તિ અને નામના લોભનો સાગ ન કરતાં જે મનુષ્ય શૂન્યવાદી થાય, તે કપડી અથવા દાંભિક જ હોવો જોઈએ. કૂંદ કરીને એક જર્મન વિદ્વાન યઈ ગયો છે. તેણે એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે, તકે શક્તિ કરીને જે એક અજસ્ર મજબૂત તટબદી છે, તેનાથી પર પ્રદેશમાં આપણાથી જઈ શકાતું નથી. પરંતુ આર્થલોકોના વિચારનો કેવળ મૂળ પાથો તો એનાથી પરનો જ છે. તેઓ તો પરના શોધમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમ કરતાં વિચારાતીત હોય એવું કાંઈક તેમને મળી પણ આવે છે અને તેથી આપણી વર્તમાન સ્થિતિનું સર્વથા સ્પષ્ટીકરણ પણ થઈ જાય છે. જગતથી પર લઈ જનાર જે છે, તેના ચર્કિ- ચિત્ત અભ્યાસનું મૂલ્ય નીચેના વાક્યમાં લખ્યા પ્રમાણે મળે છે:—“અમારો પિતા તું જ છે; અને આ અધ્યાનસાધકમાંથી તારીને પાર પહોંચાડનારો પણ તું જ છે.” જે આપણને એ સ્થાને પહોંચાડે, તે જ ધર્મસાક્ષર; તેથી અન્ય હોય તે નહિ.

યોગસૂત્રો

પ્રથમ અધ્યાય-સમાધિપાદ

અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

૧ હવે યોગનો ઉપદેશ કરવામા આવે છે.

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ ૨ ॥

૨ ચિત્તની (લિપ્ત લિપ્ત વિપચેદમાં જતી) વૃત્તિઓનું સયમન કરવું, તે જ યોગ છે.

એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા છે ચિત્ત એટલે શુ અને વૃત્તિઓ કેવા પ્રકારની હોય છે, એ આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. હું નેત્રો ધગડુ છું, પશુ નેત્રો પેતે જ જોનારા નથી મસ્તકમાંના જ્ઞાનતત્ત્વને કાઢી લેતા, નેત્રો પોતાના સ્થાને જ હોય છે, તારા પશુ કાયમ હોય છે અને તેમાંની પ્રતિમા પશુ સ્વસ્થાને હોય છે, છતાં પશુ નેત્રો કોઈ પશુ વસ્તુને નિહાળી શકતા નથી એથી નેત્રો માત્ર સહાયકારી સાધન છે, પશુ જોવાની જ્ઞાનેન્દ્રિય નથી, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. નિહાળવાની જ્ઞાનેન્દ્રિય તો મસ્તકમાંના જ્ઞાનતત્ત્વમા જ રહેલી છે જે નેત્રોનડે જ કાઢી જોવાની પૂર્તિ થતી નથી કોઈ અર્ધમાર કોઈ મનુષ્ય સૂતેનો હોય છે અને તેના નેત્રો ખુલ્લા રહે છે તેમાં પ્રકાશ હોય છે અને તેમા પ્રતિમા પશુ પડેલી હોય છે, તોપણ તેનામા એક તૃતીય સાધનની આવશ્યકતા હોય છે તે સાધન તે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે મનનો સયોગ હોવો એ છે નેત્ર કર્મેન્દ્રિય છે આપણને મસ્તિષ્કમાંની જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મનની ક્રિયા એ ઉભયની આવશ્યકતા છે. માર્ગમાથી ગાડીઓ પસાર થતા તેમનો અખડ ધડધડ ધ્વનિ થયા જ કરે છે, તોપણ ધણીકવાગ તે તમારા સાક્ષળવામા આવતો નથી. એનું કારણ એ કે, તે વેળાએ મન કર્મેન્દ્રિય સાથે સલમ થયેલું નથી હોતું પ્રથમ કર્મેન્દ્રિય, પછી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તૃતીય મનનો તે એ સાથે સયોગ બાહ્ય આધાતને મન અદર લે છે અને તે પ્રતિક્રિયા કરનારી નિશ્ચિત સક્તિને એટલે કે શુદ્ધિને અર્પણ કરી દે છે એ પ્રતિક્રિયાના યોગે અહકારની સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યાર પછી તે ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું મિશ્રણ પુરુષને-મૂળ અહમાને પહોંચે છે અને તેને કાંઈ પશુ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તે એ મિશ્રણમા જ થાય છે મન સહવર્તમાન ઇન્દ્રિયો, શુદ્ધિ અને અહકાર મળીને અતઃકરણ (પચક) થાય છે અને મન નામક જે વસ્તુમાં નાના

પ્રકારના માત્ર એવા વ્યાપારો ચાલે છે, તેને ચિત્તાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ચિત્તમાંની વિચારસહસ્રીને વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિ ચળદનો ચળદસ. અર્થ 'અમણ' છે.) હવે વિચાર એટલે શું? વિચાર, એ એક આકર્ષક અને પ્રતિસારક શક્તિના જેવી શક્તિ છે. એ શક્તિ, સૃષ્ટિમાં બેરેલી અનંત શક્તિઓના લંડારમાંથી કાઢી લીધેલી હોય છે. ચિત્ત-નામક આયુધને એ શક્તિ પોતાના તાબામાં લે છે અને તેમાં ઘસીને તે બીજી બાજુના અંતને પહોંચે છે, સારે તેને 'વિચાર' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અનુદારા આપણામાં એ શક્તિનો વધારો થાય છે અને તેજ અનવરૂં આપણને યજ્ઞનવજ્ઞન, આદિ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી જે સૂક્ષ્મ (દિવ્ય) શક્તિઓ હોય છે તેને, જેને આપણે વિચાર કહીએ છીએ, તેમાં તે નાખી દે છે. એટલે મનને કાંઈ ભુદિ-સમજણ હોતી નથી, એ આપણને સહજમાં દેખાઈ આવે છે. તોપણ તે ભુદિમાન છે, એમ બામ છે. એનું કારણ એ કે, ભુદિમાન આત્મા તેની પાછળને પાછળજ રહેલો છે. કેવળ આપણે ઇદ્રિયદ્વારોની પ્રાણી છીએ; મન તો માત્ર બાહ્ય સૃષ્ટિને અંદર ખેંચી લેવાનું એક હથિયાર છે. એ વડે તમે બાહ્ય સૃષ્ટિને અંદર તાણી લ્યો છો. દાખલા તરીકે આ પુસ્તક લ્યો; એક પુસ્તક તરીકે તે કાંઈ બહારના કાંઈ અંગમાં રહી શકશે નહિ. જે બહાર રહે છે, તેની આપણને ખબર નથી અને તે બાહ્યી શકાય તેમ નથી. જે બાહ્યી શકાય તેનું નથી તે માત્ર પોતાનું સૂચન કરે છે અને મનપર તેનો આધાન થાય છે. જેમ એક પથરને પાણીમાં નાખવાથી તરંગરૂપે જળ પ્રભાવાત કરે છે, તેમ પુસ્તકરૂપે મૂળ જ્ઞાન, તે મનની પ્રતિક્રિયાનું કારણ છે. પુસ્તકનો આધાર અથવા દસ્તીનો આધાર કિંવા મનુષ્યનો આધાર, તે બાહ્ય નથી. એ સર્વ બહારની સૂચના (દેખાવો)ની પ્રતિમા છે. જૈન-સ્ક્રિપ્ચર્મિયુ કહે છે કે, "દશધવસ્તુઓ જ સર્વથા આભાસની કારણીભૂત છે." બાહ્ય તે માત્ર સૂચના છે. ઉદાહરણાર્થ-મોતી બનાવનારી કાણુ માછલી લે. મોતી કેવી રીતે બને છે, એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. એકાદ જંતુ અડકોશમાં પ્રવેશ કરે છે અને લાંબા કણ્ડોની પેલા કરે છે, એટલે માછલી એક પ્રકારનો અત્યંત ચક્રચક્રો રસ તેની આસપાસ ચલાવે છે અને તેથી મોતી બને છે. અનુભવનું આ સમસ્ત જ્ઞાન, તે આપણો જોય ચલાવનારો રસ છે, એમ કહો, અને સત્ જ્ઞાન, તે આપણો પર ઉદર પોષી જંતુ છે. આ વાત સાધારણ મનુષ્યના ધ્યાનમાં આવતી નથી. કારણ કે, તે જે વેળાએ એવિશે પ્રયત્ન કરે છે, તે વેળાએ તે એક પ્રકારનો જોપવાનો રસ બહાર કાઢે છે અને માત્ર તેટલા પોતાના રસને જ જોઈ શકે છે કિંવા જુવે છે. હવે વૃત્તિઓ એટલે શું, એ આપણે સમજ્યા. ખરો મનુષ્ય તે, મનની પાછળ ગુપ્ત છે અને મન તેના હાથમાંનું આયુધ છે, અને તેમાંથી વહેનારી જે ભુદિ, તે તેની છે. તમે

ન્યારે મનની પાછળ બેસા રહો છો, ત્યારે જ મન શુદ્ધિયુક્ત થાય છે મનુષ્ય જે શુદ્ધિયુક્ત મનને છોડી દે, તો ખરો મનુષ્ય, મન અને શુદ્ધિ એકલાવાયા ચર્ચાળ્ય છે અને કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી એથી ચિત્ત એટલે શુ, એ તમે જાણી શક્યા હશે। ચિત્ત એ મન રૂપી પદાર્થ છે અને વૃત્તિઓ, તે તરંગ અથવા લહરીઓ છે ન્યારે શાત વૃત્તિઓપર બાહ્ય કાર્યોનું દબાણ થાય છે, ત્યારે એ લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બેઠે છે એ વૃત્તિઓ તે જ આપણું સર્વ-અખિલ બ્રહ્મા છે

કાંઈ પણ સરોવરનો તળભાગ આપણી દૃષ્ટિએ પડતો નથી કારણ કે તેની સપાળી તરંગોથી ભરપૂર હોય છે તેનાપરના તરંગો નષ્ટ થયા હોય અને પાણી શાત-સ્થિર હોય, તે વેળાએ જ આપણને તળની ઝાખી થવાનો સભવ હોય છે પાણી જે ડોકવાયકું હોય, તો તળ દેખાતું નથી અથવા આખો દિવસ પાણી ખળખળ્યા કરતું હોય તોપણ તળ આપણા જોવામાં આવતું નથી પાણી જે નિર્મળ હોય અને તરંગો હોય નહિ તો જ આપણે તળ જોઈ શકીશું આપણો જે સસ આત્મા છે, તે આ સરોવરનું તળ છે ચિત્ત તે સરોવર અને વૃત્તિઓ તે તરંગો છે એ ઉપરાંત મનની પણ વળી ત્રણ સ્થિતિઓ ॥ એક સ્થિતિને તામસ કહેવામાં આવે છે, એટલે કે, પશુ અને ગાડાઓની જે સ્થિતિ હોય છે, તેનું બીજાને પીડા આપવી, એટલું જ કામ હોય છે ન્યારે મન એ સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તેનામાં કોઈ પણ અન્ય કલ્પના આવતી નથી. ત્યાર પછી રાજસ નામની મનની બીજી સ્થિતિ છે, તે ચચન હોય છે સત્તા અને ભોગ, એ બે જ તેના હેતુ હોય છે 'જેમ કે, "હું સત્તાધીશ થઈને બીજાઓપર અધિકાર ભોગવીશ ત્યાર પછી અતે ન્યારે તરંગોનો અવરોધ થાય છે અને માનસ સરોવરનું પાણી વ્યવ્ચ ઘર્ષળ્ય છે, તે વેળાએ તે સ્થિતિને 'સત્ત્વ,' 'ચિત્તપ્રસન્નતા,' અથવા 'શાંતિ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ ઉદ્યોગશન્યતાની સ્થિતિ નથી, ઉલટું તે વધારે ઉદ્યોગી હોય ॥ શાંતતાને પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિનું એ વિશાળ સ્વરૂપ છે એનાથી સહજમાં ઉદ્યોગશીન ઘર્ષશકાય છે લગામ દીલી મૂકવાથી ઘોડા તમને પણ ધસડી જશે અને લગામ દીની તો બધા જ દીના. કોઈ પણ તેમ કરી શમશે, પણ ચરતાન ઘોડાને જે મુર્ખાદામાં રાખી રોકે, તે જ ખરો બહાદુર માણસ કહેવાય છે ઘોડાને દોડી જવા દેવામાં વધારે શક્તિની આવશ્યકતા છે, કે તેને દોડી રાખવામાં શાત મનુષ્યનો અર્થ-આજ્ઞામુ મનુષ્ય એમ કરવાનો નથી. સત્ત્વ એટલે આગ્રસ અને સુસ્તી, એવી બંને કલ્પના તમારે મનમાં ન લાવવી મનના તરંગો-વૃત્તિઓને જે અકુશમાં રાખે છે, તે જ મનુષ્ય સાત્વિક છે કુલ્લક શક્તિનું વ્યક્ત સ્વરૂપ તે ઉદ્યોગશીલતા છે અને ઉચ્ચશક્તિનું સ્વરૂપ તે ઉદ્યોગ શીનાપુત્ર શાંતિ છે

ચિત્ત, નિલ પોતાની મૂળ નિર્મળ સ્થિતિપ્રતિ જ્યાં માટે પાછળ પાછળ સરકવાનો પ્રયત્ન કરતું હોય છે, પણ ધન્દિયો તેને આગળ આગળ ખેંચતી હોય છે. તેને અંકુશમાં રાખવું, તેના બહાર નીકળવાના શુભનો પ્રતિબંધ કરવો અને શુદ્ધિના સત્ત્વ તરફ તેને પાછું લઇ જવું, એ જ યોગનું પ્રથમ સોપાન છે. કારણ કે, માત્ર એ જ રીતે ચિત્ત પોતાના યોગ્ય માર્ગમાં વિચરી શકે.

સર્વથી નીચ પ્રાણીથી લઇને અતિ ઉચ્ચ ગ્રાણી પર્યન્ત પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જો કે એ ચિત્ત હોય છે તો ખરું જ, પણ મનુષ્ય પ્રાણીમાં તે શુદ્ધિયુક્ત જોવામાં આવે છે અને ચિત્તને શુદ્ધિયુક્ત થવા વિના સર્વ સોપાનપરથી પાછું આણવું અને આત્માને મુક્ત કરવો, એ વાત ચિત્તને માટે સર્વથા અશક્ય છે. ગાય અને શ્વાન પણ જો કે મન તો ધરાવે છે, તો પણ તેમને સત્ત્વ મુક્તિ મળવી અશક્ય છે. કારણ કે, તેમનું ચિત્ત જોને આપણે શુદ્ધિ કહીએ છીએ, તેનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી શકવું નથી.

અંધશ્લતા, મંદતા, એકગ્રતા, એક કેન્દ્ર અને એકાગ્રતા એ પાંચરૂપે ચિત્ત પોતાની મેળેજ પ્રકટ થાય છે. ચિત્ત જોનામાં પ્રકટ થાય છે, તેનામાં એ પાંચ સ્થિતિઓ હોય છે જ. પ્રથમ આંધ્ર્ય એટલે ઉલોગરીક્ષતા. મુખ અથવા દુઃખના રૂપે પ્રકટ થવું, એ એનો શુભ છે. સાર પછી આશ્વસ્યતિ, એ અંધકાર. બીજાને પીકા આપવી એટલું જ એનું લક્ષણ છે. દીકાકાર કહે છે કે, પ્રથમ શુભ દેવોમાં અને ગંધર્વોમાં સ્વાભાવિક જ રહેલો હોય છે અને બીજો શુભ રાક્ષસોમાં હોય છે. એક સ્થાનમાં ચિત્તને લાવવું ને એકું કરવું. મનનું એક્ય-કિવા ચિત્તની એક જ નિશાનપર એકાગ્રતા, એ શુભ જ માત્ર આપણને સમાધિપ્રતિ પહોંચાડનારો છે.

તદા દ્રઘુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

૩ તે વેળાએ (એકાગ્રતા થવાને સમયે) દ્રઘા-પુરુષ પોતાની મૂળ (નિર્મળ-અવિકારી) સ્થિતિમાં વિશ્રાંતિ લે છે.

તરંગોનો અવરોધ યતાં સરોવર શાંત થયું, એટલે આપણને સરોવરતા તળ લાગતી ભૂમિ દેખાવા માંડે છે. એ જ સ્થિતિ મનની પણ છે. મન સ્થિર થયું, એટલે તત્કાળ આપણું મૂળ સ્વરૂપ આપણને દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે. આપણે આપણામાં ન જોતાં આપણાં મૂળ રૂપો જ અવશિષ્ટ રહે છે.

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર ॥ ૪ ॥

૪ બીજી વેળાએ ચિત્તની (એકાગ્રતા થઈ ન હોય ત્યારે) પુરુષ સ્વભાવતઃ (વિકારી સ્થિતિ) માં બદલ થયેલો હોય છે.

ઉદાહરણાર્થ, મધ મને દૂધથી દે છે, ત્યારે તેથી મારા મનની વૃત્તિ નિર્મળ નથી રહેતી-વિકારી થાય છે, અગ્નિ થાય છે અને હું તેની વૃત્તિવાળો થઈ જાઉં છું અને તેનું પરિણામ હું ખમય આવે છે.

વૃત્તયઃ પન્નતયઃ ક્ષિપ્તઃક્ષિપ્તઃ ॥ ૫ ॥

૫ દુઃખદાયક અને દુઃખહીન વૃત્તિના પાંચ વર્ગો છે.

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ ॥ ૬ ॥

૬ પ્રમાણ, વિકલ્પ, વિપર્યય, નિદ્રા અને સ્મૃતિ. (એ પાંચ વર્ગોનાં પાંચ નામે છે.)

પ્રત્યક્ષાનુમાનાઽજ્ઞમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

૭ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (શાસ્ત્ર) એ પ્રમાણો છે.

જ્યારે આપણી બિન બિન બે સમજે પરસ્પર મળતી આવે છે, એક બીજાને ઉચ્છેદ કરતી નથી તે વેળાએ આપણે તેને પ્રમાણ કહીએ છીએ. મેં કોઈક વાત સાંભળી અને તેનાં યોગે પૂરે જાયેલી વાત બોલી પડી, તો આપણે અગત્ય મડી જઈએ છીએ અને પછી તેપર વિશ્વાસ નથી રાખતા. વળી પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આપણે જે કોઈ પણ જોઈએ છીએ અથવા આપણને જે જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે, તેમા જે સ્પર્શથી કોઈ દેવો ન હોય, તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે બીજું અનુમાન પ્રમાણ છે. આપણે એટલે ચિદ્દે જોઈએ છીએ અને તેપરથી આખી વાતનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, એ અનુમાન ત્રીજું પ્રમાણ તે ‘આત્મવાક્ય’ છે જેમને સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે અને સહ જોમના જાણવામા આવી ગયું હોય છે, એવા યોગીઓના સત્ય જ્ઞાનને ‘આત્મવાક્ય’ની સમીપી ઓળખવામા આવે છે જ્ઞાન માટે જ આપણે બધા ખટપટો કરી રહ્યા છીએ, પણ મને અથવા તમને એ માટે અતિશય કશું સહન કરવા પડે છે અને મહા ગદન વિચારોના અભ્યાસનો ત્રાસ સતીને એ જ્ઞાન મેળવવું પડે છે, પણ જે યોગી છે અને જે પમિત છે, તે એ સર્વથી પર-આગળ ગયેલો હોય છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જાણે એકાદ પુતક વાચવા પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન તેના પોતાના મન સમક્ષ જ રમી રહેલું હોય છે-આપણી માફક તેને વિચાર કરવાની વેદના મિથ્યત્વ સહન કરવી પડતી નથી. તેના ચપ્પે જ પ્રમાણભૂત હોય છે. કારણ કે તે પોતાના આત્મામા જ જ્ઞાનનું અવલોકન કરતો હોય છે તે એક સર્વજ્ઞ અથવા સર્વસાક્ષી પ્રભુ જ હોય છે.

ઉદ્દેશરૂપી—પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોના કર્તાઓ એ જ છે અને તેથી આગમ-ધર્મશાસ્ત્ર એક પ્રમાણ છે જો એવા કાર્તિક મહા પુરુષો આજે હાજર હોય તો તેમના શબ્દો—આત્મવાક્યો પણ પ્રમાણ જ ગણાય. કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મવાક્યોવિશે લાગેલા વાદ કરે છે અને છેવટે પૂછે છે કે, પણ તેમના શબ્દોનું પ્રમાણ શું? તેનું પ્રમાણ આવરણ વગર પ્રલક્ષ થાય તે કારણ કે, જે જે પૂરાવા (પ્રમાણો) અમારા અથવા તમારા જોવામાં આવે છે, તે સર્વ જો ભૂતજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન હોય, તો તેના બધા કારણો એ જ છે જ્ઞાન, તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી પર છે, અને તે બ્યારે બ્યારે મનુષ્યના પૂર્વ જ્ઞાન અને શુદ્ધિ વિચારથી વિરુદ્ધ નથી હોતું, સારે તેજ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ થઈ પડે છે. કાર્તિક એક ગણે માણસ તમારા આરકામાં આવીને “મારી આસપાસમાં બધા દેવદૂતો ામેલા છે,” એમ કહે, તો તે પ્રમાણ થઈ શકે નહિ અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વદા સત્ય હોતું જોઈએ બીજું તે પૂર્વના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન હોતું જોઈએ અને ત્રીજું એ કે, જે મનુષ્ય કહે, તે મનુષ્યના વર્તનપર અવગતિ હોતું જોઈએ મનુષ્ય જે કાર્તિક કહે છે અથવા બોલે છે, તેમાં તેના વર્તનનો સમ્બંધ કાર્તિક એટલો બધો મહત્વનો નથી, એમ કોઈ કોઈને હું બોલતા સાંભળું છું તે શું કહેવા માગે છે તે પ્રથમ આપણે સાંભળી લેવું જોઈએ તેનું કહેવું બીજું બાનતો માટે કદાચિત્ ખરું પણ હશે એક મનુષ્ય કુદ્દ હોય, છતાં પણ તે બોલેતો શાસ્ત્રવિષયક શોધ કરી શકે છે પરંતુ ધર્મની વાત એથી સર્વથા ભિન્ન છે કારણ કે પાતળી મનુષ્યમાં સત્ય ધર્મ પર્યન્ત પહોંચવાનું સામર્થ્ય કદાપિ આવવાનું નથી એટલા માટે જે આપણો આત્મ બનીને આપણી ખાત્રી કરવા માટે છે, તે પૂરેપૂરો પવિત્ર અને પૂર્ણ સ્વાર્થલાગી મનુષ્ય છે કિંવા નહિ, એનો સર્વથી પ્રથમ વિચાર કરવો. સાર પછી તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી પર પહોંચે તો અથવા નહિ, એનું અવલોકન કરવું અને અતે તેના ઉપદેશમાં મનુષ્ય જાતિના પૂર્વ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કાંઈપણ છે કે નહિ, એની સમીક્ષા કરવી સત્યનો કોઈ પણ નવો શોધ, ભૂત જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કદાપિ હોતો નથી, કિંતુ તે તેની સાથે સર્વથા મળતો જ હોય છે, એ વાત ખ્યાનમાં રાખવાની છે એથી એ કે, તે સત્યમાં સપ્રમાણ સંભવનીયતા હોવી જોઈએ “મને તો સાક્ષાત્કાર થયો, પણ તમને ચવાતી તમારામાં યોગ્યતા નથી,” એમ જો કોઈ મનુષ્ય કહે, તો તેના બોલવામાં હું તો કદાપિ વિશ્વાસ રાખું નહિ. ક્રમેક મનુષ્યમાં તે સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ પોતાના જ્ઞાનનો જે વિકાસ કરે છે, તે આત્મ નથી એ સર્વ લક્ષણો બરાબર લાગૂ પડવા જોઈએ તે મનુષ્ય પુણ્યવાન છે કે નહિ અને સ્વાર્થની તેને તિવ્રતા પણ ઇચ્છા નથી અને તેને ધન કે કાર્તિની અભિલાષા નથી, એ તમારે પ્રથમથી જોવું જોઈએ બીજું તે પોતે સમ્યક્ જાની છે, એમ તેણે બતાવી આપવું જોઈએ ત્રીજું આપણા

ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી આપણને જે પ્રાપ્ત થયું અશક્ય છે અને જેથી જન્મતનું કલ્યાણ થવાનો સભવ હોય, એવું કાંઈ પણ આપણને તેણે આપ્યું નોંધ્યું ચોયું તે મનુષ્ય અહમક-મિઠાઈ ભરેલો હોવો નોંધ્યું, જે સર્વ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે તે જ માન તેણે દર્શાવ્યું નોંધ્યું. ત્યારે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અનુમાન અને આશંકા સમૂહ એ ત્રણ પ્રમાણ બાજુવા 'આત્મ' શબ્દનું અગ્રેજી ભાષામાં હું ભાષાતંત્ર કરી નથી શકતો. Inspired-ગ્રેસણા પણ તેના ભાવ નથી કારણ કે, ગ્રેસણા બહારથી આવે છે અને આ જ્ઞાન તો તેના પોતામાંથી જ ઉદ્ભવે છે એટલા માટે એના ખરો અર્થ Attained-એવો જ મિદ્ધ થાય છે.

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપમતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

૮ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમાં સ્થાપિત થયું નથી, એવા મિથ્યા જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે.

એક વાતને બદલે બીજી બીજીનું ગ્રહણ કરવું, એ વૃત્તિનો એક બીજો પ્રકાર છે. જેમ કે માતીની છીપને આદીનો કટંગ સમજવો, અથવા તો રત્નજીને સર્પ માનવો.

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ॥ ૯ ॥

૯ અને જેમાં જ્ઞાનનો વિષય મિથ્યા હોય (જે શાબ્દિક જ્ઞાન થયા પછી થતો હોય), તેનું નામ વિકલ્પ.

વૃત્તિનો બીજો પણ એક પ્રકાર છે અને તેને વિકલ્પ નામથી ઓળખવામાં આવે છે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એટલે થયું, આપણે તેના અર્થનો વિચાર કરતા બેસતા નથી, કિન્તુ તે સાબળી આપણે તરફાળે ઓઠાં સિદ્ધાન્ત બાધવાની જ ઉનાવગ કરીએ છીએ. એ ચિત્તની નિર્મળતાનું લક્ષણ છે. હવે કદાચિત્ નિમ્નહની ઉપપત્તિ તમારા સમજવામાં આવી હશે. અશક્ત મનુષ્યમાં નિમ્નહ પણ ઓછો જ હોય છે. એની રીતે તમારે પોતપોતાની મેજે જ કસોટી કરી લેવી તમે જ્યારે કોપ અથવા દુઃખના વિકારને વશ થાઓ છો, તે વેળાએ કોઈ એક સમાચાર તમારા મનને ધસડી લઈ જઈને કોઈ એક વૃત્તિમાં નાખે છે, એના થણ તમારે ક્યાસ કરવો.

અભાવમત્યયાડ્ડલમ્બના વૃત્તિનિદ્રા ॥ ૧૦ ॥

૧૦ તમસનું આલંબન કરનારો જે ચિત્તવૃત્તિ, તે નિદ્રા કહેવાય છે.

વૃત્તિનો એક બીજો પ્રકાર છે, અને તેને નિદ્રા તથા સ્વપ્ન, એ બે નામો અપાયલાં છે. આપણે જાગ્રત થયા, એટલે આપણે નિદ્રાવસ્થા થયા હતા, એ આપણા જાણવામાં આવે છે. આપણે માત્ર પ્રસક્ત થયવાનું જ સ્વપ્ન રાખી રાટીએ છીએ. આપણે જે કંઈ પણ જોયેલું નથી હોતું, તેની આપણાથી સ્મૃતિ પણ થઈ નથી શકતી. પ્રત્યેક પ્રત્યાઘાત, તે એક સરોવરમાંની લહરી છે. હવે નિદ્રામાં મનને લહરીઓ નથી હોતી, એમ કહીએ, તો એમ પણ છે કે, તેને બ્રામક કે સલ કેઈ પણ પ્રકારનું યાન ન હોવાથી આપણને તેની સ્મૃતિ જ નથી. આપણી નિદ્રાની આપણને સ્મૃતિ હોવાનું કારણ એ જ છે કે, નિદ્રામાં એક વિવક્ષિત વર્ણની લહરીઓ આપણા મનમાં આશ્રયી હતી. એ વૃત્તિનો વળી એક બીજો ભેદ છે અને એને ‘સ્મૃતિ’ કહેવામાં આવે છે.

અનુભૂતવિષયાઽસંપ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ અનુભવેલા વિષયો વિસ્મૃત ન થાય, (અને મનનમાંના આઘાતસંસ્કારદ્વારા પુનઃ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય) [એવી જે વૃત્તિ] તે સ્મૃતિ.

સ્મૃતિ, પૂર્વના ચાર પ્રસક્ત, વિપર્યય, વિકલ્પ અને નિદ્રાની કારણીભૂત થાય છે. ઉદાહરણાર્થ—તમે એક સબ્દ સાંભળો છો. એ સબ્દ તે ચિત્ત સરોવરમાં એક પાવાણુ નાખવા સમાન છે. એથી એક તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગના યોગે બીજા અનેક તરંગો ઉદ્ભવે છે. એ જ સ્મૃતિ છે. નિદ્રામાં પણ એમ જ હોય છે. નિદ્રા નામક જે એક વિશેષ પ્રકારનો તરંગ છે, તે સ્મૃતિના તરંગમાં ચિત્તને ડૂબાડે છે અને તે સ્થિતિ સ્વપ્ન નામથી ઓળખાય છે. જાગ્રત સ્થિતિમાં જે તરંગને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે, તેનું જ એક ભિન્ન સ્વરૂપ તે સ્વપ્ન છે. નિદ્રા અને સ્વપ્નમાં કંઈ જાણવા જેવો અધિક ભેદ રહેલો નથી.

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધનો થાય છે.

એ અનાસક્તિ-અવિમતતા મેળવવા માટે મન નિર્મળ, ઉત્તમ અને વિચારશીલ હોવું જોઈએ. આપણે અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ ? કારણ કે, પ્રત્યેક કર્મ, સરોવરમાં પાવાણુનો આધાન થવા પ્રમાણે લહરી ઉત્પન્ન કરે છે. લહરીઓ તો નષ્ટ થાય છે, ભારે અવશેષ શું રહે છે ? સંસ્કાર, જાપ એવા પ્રકારના અનેક સંસ્કારો મનમાં એકત્ર થઈ રહ્યા એટલે પછી તે એક ટેવ થઈ જાય છે. “ટેવ, તે એક બીજો સ્વભાવ છે—Habit is a second nature,” એમ કહેવામાં આવે છે. મૂળ પ્રકૃતિ પણ તે જ છે અને મનુષ્યનો બધો સ્વભાવ.

પણ એ જ છે અને આપણામાની પ્રત્યેક વસ્તુ એ ટેન્નું જ પરિણામ છે તેમજ એ જ આપણા સમાધાનનું કારણ છે, કારણ કે, તે એ હોવાથી બ્યારે ગમે ત્યારે આપણે તેનું ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ અને ગમે ત્યારે આપણે તેનો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ એ લક્ષરીઓ આપણામાથી જવા માડી, એટલે પ્રત્યેક લક્ષરી પોતપોતાના ધર્મને પાછળ મૂકી જાય છે, અને તે જ સંસ્કારના નામથી ઓળખાય છે એવા પ્રકારનાં સંસ્કારોનો જે સરવાળો, તેજ આપણું આચરણ-ચારિત્ર્ય હોય છે એ પ્રવાહનો જેનાપર જેવા પ્રકારનો આઘાત થાય છે, તેવા જ પ્રકારનો તે બને છે સારાથી સમજ થતા સારો થાય છે અને દુષ્ટ સાથે પ્રસંગ પડતા દુષ્ટ બની જાય છે આનંદનો સમજ થયો હોય, તો આનંદી પણ બની જાય છે ખરાબ ટેવોને તોડી નાખવાનો એકસો એ જ એક ઉપાય છે કે તેના સ્થાને સારી ટેવોને સ્વીકારવી ખરાબ ટેવોના જે સંસ્કાર થાય છે, તેમને સારી ટેવો સત્તા નીચે રાખવા, સત્કૃત્યો કરતા રહેવું અને મનમા સર્વદા નિર્ભય વિચારો વ્યાપ્ત રાખવા ખરાબ સંસ્કારોને દાબી દેવા માટેની મંત્ર એ એક જ યુક્તિ છે એ કાર્યમાં ગ્રાહની પણ નિરાશા થશે, એ વાત કોઈકાળે પણ મનમા લાવવી નહિ કારણ કે, દાષ્ટ પણ મનુષ્ય પોતાના જે આચરણો-ચારિત્ર્ય પ્રકટ કરે છે, તે ટેવોના સરવાળાનો જ એક ભાગ હોય ૩ અને તેને સારી ટેવોથી વાળી રાખ્ય છે ટેવોની જે પુનરાવૃત્તિ તેનું જ નામ ચારિત્ર્ય છે અને તેમા ટેવોની પુનરાવૃત્તિથી જ સુધારો કરી શકાય છે

તત્ત્વ સ્થિતો યત્નોઽભ્યાસઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ તેમને (વૃત્તિઓને) પૂર્ણ રીતે સત્તામાં રાખવાનો જે સતત પ્રયાત્ન, તેનું જ નામ અભ્યાસ.

એ અભ્યાસ એટલે શું ? મનને ચિત્તસ્વરૂપમા રાખવું અને તેમા લક્ષરીનો ઉદ્ભવ ન થવા દેવો, એટલે એ અભ્યાસ કહેવાય છે

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતોદ્દભૂમિઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ દીર્ઘકાળ સૂધી, અવિનિરુદ્ધ રીતે, સત્કાર (અદ્ભુત, ભક્તિ બ્રહ્મ ચર્ય આદિની) સાથે સેવવામાં આવે તો તે અભ્યાસ દૃઢ સ્થિતિવાળો થાય છે.

એક જ દિવસમા કોઈ મનઃસમ થયો નથી કિન્તુ એ માટે સતત અભ્યાસ કરવો જોઈએ છે

દૃષ્ટાનુશ્રવિકનિપયતિવૃણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ દૃષ્ટ (લૌકિક) અને (વેદદ્વારા) સાંભળેલા (પારલૌકિક) વિષયોમાંની આસક્તિને જેઓ છોડી દે છે, તેઓને એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વૈરાગ્યનું નામ વશીકાર છે. વિષયને પોતાના કબજામાં રાખનારી જે ઇચ્છાઓ, તે જ અનાસક્તિ અથવા વૈરાગ્ય છે.

આપણા કર્મની જે પ્રેરણાઓ હોય છે એક તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તે; અને બીજી તે ઇતરોનો અનુભવ. એ ઉભયના આધારથી માનસસરોવર-ચિત્તમાં નાના પ્રકારની લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ લહરી સામે ટકર ઝીલી શકે અને મનને રોની શકે એવું એક માન વૈરાગ્ય જ છે. આપણને માન એ જે વસ્તુનું વૈરાગ્ય જ આનંદ સ્વરૂપ છે. હું એક માર્ગમાંથી પસાર થતો હોઉં ત્યારે કાંઈ એક મનુષ્ય આવીને મારા ખીસામાંનું ધડિયાળ કાઢી જતા છે, એ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ એ કૃત્યને હું પ્રત્યક્ષ નિહાળી છું અને તેના યોગે મારા ચિત્તમાં ક્રોધરૂપ એક લહરી ઉદ્ભવે છે હવે એ લહરી ઉઠવા દેવી ન જોઈએ. જો તમે એનો અવરોધ કરી ન શકો, તો તમારામાં કરોય અર્થ નથી, એમ જ કહી શકાય અને આપણાથી જો એનો અવરોધ કરી શકાય, તો આપણે અનસ્થ વૈરાગ્યશીલ થઈ શકીએ એમ છે એની જ રીતે ઔદિક વિષયોમાં જેમનાં મનો યુથાર્થ ગએલા છે, તેમના અનુભવથી એટલું જ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે, વિષયસૌખ્ય જ સર્વથી શ્રેષ્ઠતમ વસ્તુ છે એ મોહિની બહુ જ લાયકર છે એનો નાશ કરવો અને તેના સ્વરૂપની લહરીનો મનમાં ઉદ્ભવ થવા ન દેવો, એનું નામ જ વૈરાગ્ય છે આપણા પોતાના અથવા બીજાના અનુભવથી હિનારી જે પ્રકારની પ્રેરણાત્મક લહરીઓને અકુશમાં રાખવી અને એ રીતે ચિત્ત ઉપર તેના અધિકાર ચાનતો અટકાવવો, એ જ વૈરાગ્ય છે. એ પ્રેરણાત્મક લહરીઓને મારે પોતાને તામે રાખવી જોઈએ, મારે તેના તાનામાં રહેવું જોઈએ નહિ એવા પ્રકારનું જે માનસિક સામર્થ્ય, તેનું જ નામ વૈરાગ્ય છે અને એવું વૈરાગ્ય હોય, તે જ મુક્તિ મેળવવાનો સત્ય માર્ગ છે એના જેવો બીજો એક પણ માર્ગ નથી

તત્પરં પુરુષલ્યાતિર્ગુણત્રૈવૃણ્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ એવી, ગુણાવગુણનો પણ ત્યાગ કરનારી જે પરિપૂર્ણ અનાસક્તિ, તે જ પુરુષને (તેના સત્ય સ્વરૂપને) વ્યક્ત કરે છે.

ગુણમાં લાગેલા આપણા આકર્ષણને પણ કાઢી નાખનારી જે વૈરાગ્યશક્તિ છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનવું હવે પ્રથમ આપણે પુરુષ-આત્મા-એટલે યુ અને શુણ કયા

ક્યા છે, એ સમજ લેવું જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર ત્રણ ગુણ ભરેલા છે: તે ત્રણ ગુણમાંના એકનું નામ તામસ છે, બીજાનું અભિધાન રાજસ છે અને ત્રીજાને સત્ત્વ સંસાધી જાળખવામાં આવે છે. એ ત્રણ ગુણ અંધકાર અથવા કાર્પશ્યતા આકર્ષણ વા પ્રત્યાઘાત; અને એ ઉભયનું સમતોલપણું: એ ત્રણ રૂપથી જડ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે. સૃષ્ટિમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ તે એ ત્રણ શક્તિનાં એક કિંવા ભિન્ન સ્વરૂપો છે. સાંખ્યોએ એ પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વો કહ્યેલાં છે. મનુષ્યનો આત્મા, એ સર્વ તત્ત્વો અને પ્રકૃતિથી પણ પર છે. તે પોતાના સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે જ સુખ છે. તે પવિત્ર અને પરિપૂર્ણ છે. સૃષ્ટિમાં જે જે શુદ્ધિપ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે એ આત્માનું સૃષ્ટિપર પડેલું પ્રતિબિંબ જ છે. સૃષ્ટિ તો જ્ઞાન રહિત જ છે. તમારે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સ્વભાવ-સૃષ્ટિ-કિંવા પ્રકૃતિ, એ શબ્દોમાં મનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્વભાવમાં મન છે; સ્વભાવમાં વિચાર છે અને વિચારથી તે જડતત્ત્વમાંની અત્યંત જડપર્યંતની પ્રત્યેક વસ્તુ, સ્વભાવમાં-સ્વભાવના વ્યક્ત સ્વરૂપમાં-રહેલી હોય છે. એ સ્વભાવથી મનુષ્યનો આત્મા ઢંકાયેલો હોય છે. એ સ્વભાવનું આગ્રહાન કાઢી નાખ્યું, એટલે આત્મા વ્યક્ત થતાં સ્વચંદ્રીમિથી પ્રકાશવા માંડે છે. પંદરમા સૂત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સ્વભાવપર સત્તા ચક્ષાવી, એટલે તેથી આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ જવામાં બહુજ મોટી સહાયતા થઈ પડે છે. આના પછીના સૂત્રમાં યોગીની સરહદ-પરિમીમા જે સમાધિ, તેનું-એટલે કે, એકાગ્રતાનું વિવરણ કરેલું છે.

વિતર્કવિચારાઽઽનન્દા સ્મિતારૂપાઽનુગમાત્સમ્પ્રજ્ઞાતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે સાવનામાં યથાર્થરૂપે ધ્યેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તે સાવનાનું નામ સંપ્રજ્ઞાત છે અને તે સંપ્રજ્ઞાત વિતર્કાનુગત, વિચારાનુગત, આનંદાનુગત અને અદ્વિભતાનુગત એવા ચાર પ્રકારનો છે.

સમાધિના બે પ્રકાર છે. તેમાંના એકને ‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને બીજાને ‘અસંપ્રજ્ઞાત’ કહેવામાં આવે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી ચાર પ્રકાર છે. એ સમાધિના યોગે સ્વભાવપર સત્તા ચક્ષાવનારી સર્વ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. મન બ્યારે ધૃતર વસ્તુઓમાંથી નીકળીને એક વિવક્ષિત પદાર્થમાં જ પુનઃ પુનઃ એકાગ્ર થવા માંડે છે, તે વેળાએ એ પ્રકારને પ્રથમ સવિતર્કના નામથી જાળખવામાં આવે છે. સાંખ્યના પચ્ચીસ પ્રકારમાં એકાગ્રતા અથવા ધ્યાન કરવાના પદાર્થો બે પ્રકારના છે: એક સૃષ્ટિમાંનાં ચોવીસ તત્ત્વો અને બીજાં જ્ઞાનવાન પુરુષ. સૃષ્ટિમાંનાં તત્ત્વો કેવી રીતે ઇત્પન્ન થાય છે અને પાછા કેવી રીતે લય પામે છે, એ વિશે જ બ્યારે મન વિચાર કરતું રહે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ પ્રકારનો સવિતર્ક થાય છે. એનું

સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. એ વિશે મેં પૂર્વે કહેલું છે કે, યોગના એ ભાગ સર્વથા સાંખ્ય શાસ્ત્રના આધારે જ રચાયેલા છે. તમારા ધ્યાનમાં હશે જ કે, અહંકાર, ઇચ્છા અને મન, એ ત્રણનું એક સાધારણ મૂળ છે અને તે મૂળને ચિત્ત અથવા માનસસરોવર કહેવામાં આવે છે અને તેમાંથી જ એ ત્રણ વસ્તુઓ વ્યવસ્થાપૂર્વક તૈયાર થાય છે. એ ચિત્ત, પ્રકૃતિ કિંવા સ્વભાવની શક્તિમાં પ્રવેશ કરીને-વિચારરૂપે પ્રવેશ કરીને-બહાર નીકળે છે. એ પ્રમાણે જ શક્તિની અને સ્વરૂપની એકાત્મતા થાય, એવું પણ કાંઈક એમાં હોવું જ જોઈએ. એને જ “અવ્યક્ત” કહેવામાં આવે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વની પ્રકૃતિની અવ્યક્ત સ્થિતિ તે એ જ છે. કલ્પાંતની સમાપ્તિ થતાં, બીજા નવીન કલ્પનો આરંભ થાય સારે પુનઃ પ્રકટ થવાને સમસ્ત પ્રકૃતિ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે. યુદ્ધિદ્રષ્ટા પુરુષ તેથી પણ પર હોય છે. જ્ઞાન પણ એક શક્તિ છે અને કાંઈ પણ વસ્તુને જાણવાનો આપણે આરંભ કર્યો, એટલે તેના પર આપણે અધિકાર બેસવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે મન બ્યારે બિન્ન બિન્ન તત્ત્વો અથવા પદાર્થોમાં એકાગ્ર થવા માંડે છે, ત્યારે સારે તેમના પર તેની સત્તા ચાલવા માંડે છે. બહારનાં જડતત્ત્વોમાં એકાગ્રતા કરવાનો જે પ્રકાર છે, તેને સવિતર્ક કહે છે. તર્ક એટલે પ્રશ્ન અને સવિતર્ક એટલે પ્રશ્નયુક્ત. જાણે કે મૂલતત્ત્વોને જ પ્રશ્ન કરતા રહેવું, એટલે કે, જે તેમનું ધ્યાન ધરે છે અને તેમનામાં એકાગ્રતા કરે છે, તેમને જ તે તત્ત્વો પોતાનું સત્ય જ્ઞાન, સત્ત્વ સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને પોતાનામાં રહેલું શુભ સામર્થ્ય અર્પણ કરે છે. એવી શક્તિ, એવી સત્તા, એવું સામર્થ્ય, એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ યુક્તિ સમાઈ નથી. એ સિદ્ધિ તો ઐહિક સુખભોગની શોધ સમાન છે અને આ જગતના જીવનમાં તો કંઈ સુખ છે જ નહીં. વિષયોપભોગની બધી ખટપટો વ્યર્થ, સર્વથા મિથ્યા છે. એ જ માત્ર જૂનો-સર્વથી પુરાતન અને મનુષ્યને શીખતાં કડિન બાસનારો પાઠ છે. એ પાઠ જ્ઞે તે તૈયાર કરે, તો ત્વરિત તે ધ્વજાંકમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને મુક્ત થઈ જાય છે. જેમને શુભશક્તિઓના નામથી ઝોળાખવામાં આવે છે, તેમની પ્રાપ્તિથી પ્રાપંચિક વિષયો જ મળે છે, અને અન્તે દુઃખોત્તી વૃદ્ધિ જ થાય છે. પતંજલિ પોતે શાસ્ત્રવેદના હોવાથી આ શાસ્ત્રની શક્યતાને સિદ્ધ કરી દેખાડવાને તો તે બંધામણો જ છે, તો પણ એ શક્તિથી વિરુદ્ધ જતી બાબતો જણાવવાની કાંઈ પણ તક તે જવા દેતો નથી. તેમ જ તેવા પ્રકારની એકાગ્રતા-ધ્યાનમાં કાંઈ દેશકાળ-માંથી તે તત્ત્વોને જૂઠાં પાડવાનો યત્ન કરે છે અને તે તેવાં હોવાનો જ મનમાં નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે તેને ‘નિર્વિકલ્પ’ એટલે પ્રશ્નહીન કહેવામાં આવે છે. એકાગ્રતા ધ્યાન એના કરતાં પણ એક સોપાન ઉચ્ચ ચરે છે અને તન્માત્રા* જ ધ્યેય વસ્તુ થાય છે, અને તે દેશકાલમાં

* મન કરતાં પણ જે જડ તત્ત્વ હોય છે, તેને ‘તન્માત્રા’ કહે છે.

હોવાનો મનમાં નિશ્ચય થાય છે, એટલે તે ‘સંવિચાર’ (વિચારયુક્ત) કહેવાય છે. એ જ ધ્યાન દેશકાળથી પર જતાં અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મનમાં યથાવત્ આવવા લાગતાં તેને મિથિ-ચાર-વિચારહીન પણ કહેવામાં આવે છે. એનાથી ઉપરની પાવરી-ઉપરનું પગથિયું તે આ છે-એ તત્ત્વોના ત્યાગ કરવો-પછી તે જડ હો કિંવા સૂક્ષ્મ હો-એટલે ધ્યાનનો વિષય અતરિંદ્રિય થઈ રહે છે. પછી અંતરિંદ્રિયને જે વેળાએ ઉદ્દોગ અને આગસના ગુણો સ્પષ્ટ હ્રુમ થયેલા દેખાવા માંડે છે, તે વેળાએ તેને ‘સાંનંદમ’ (સુખદારક) સમાધિના નામથી જાણવામાં આવે છે. એ સમાધિમાં આપણે મનથી પણ જવાની સ્થિતિને પહોંચવા મહેલા, જ્યારે મનને જ ધ્યાનનો વિષય બનાવી નાખીએ છીએ, અને ધ્યાન જ્યારે અત્યંત પરિપક્વ તથા એકાગ્ર થાય છે, જ્યારે જડતત્ત્વની કિંવા સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની સમસ્ત કલ્પનાઓ નીકળી જાય છે અને માત્ર મન જ યથાવત્ ધ્યેય વિષય બની રહે છે, જ્યારે અહતાની માત્ર સત્ત્વસ્થિતિ જ અવશેષ રહે છે, પરંતુ તે સત્ત્વસ્થિતિ ઇતર સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન થયેલી હોય છે, હારે તેને “અસ્મિન્ન સમાધિ” કહેવામાં આવે છે જે કોઈ એ સ્થિતિને પહોંચે છે, તેને વેદાંતમાં કહેલી ‘વિદેહ’ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને “હું પોતે સર્વથા જડ દેહવ્યતિરિક્ત જ-તેવળ સૂક્ષ્મ દેહી જ છું” એમ જ બાસે છે, પણ તેને પોતાને વિષે તો એક સૂક્ષ્મ દેહી તરીકે વિચાર કરવો જ પડે છે અંતની મર્યાદાને પહોંચવા પૂર્વે લક્ષ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે, જે કોઈ એ સ્થિતિથી જ પ્રકૃતિમાં તત્કીન થાય છે, તેને ‘પ્રકૃતિલય’ વિદેહ કહે છે પરંતુ જે કોઈ કર્યા પછી ન થોભતાં, કોઈ પણ ઉપભોગમાં આસક્ત ન થતાં પોતાના સહ સ્થાને પહોંચી જાય છે, તે જ મુક્તિને પહોંચે છે-અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશેષોઽન્યઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ વળી એક બીજા પ્રકારની (અસંપ્રજ્ઞાત) સમાધિ પણ છે, ‘તે સર્વે માનસિક વ્યાપારોને થોભાવી રાખવાના સતત અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમાધિમાં ચિત્તમાં કેવળ અદૃષ્ટ સંસ્કારો માત્ર હોય છે.

સર્વગતા પ્રાપ્ત થવા માટેની સમાધિ અથવા જેને ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહે છે, તે એ જ છે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી આપણને મુક્તિ મળે છે સમગ્રાત સમાધિથી આપણને મુક્તિ મળતી નથી, કિંવા આત્માનો છૂટકો પણ થતો નથી કોઈ મનુષ્યને સર્વ શક્તિઓ સાધ્ય થયેલી હોય છે, તો પણ પાછો તેનો નિષ્ણાત થાય છે. આત્મા જ્યાં સુધી પ્રકૃતિથી પર ન જાય અને જ્ઞાનાતીત એકાગ્રતાથી પર ન જાય, ત્યાં સુધી તેને ખરી

સ્થિતતા મળી નથી રાખી. એની રીતિ જોવામાં જો કે ઘણી જ સરળ દેખાય છે, તોપણ તે ગિયનિ પ્રાપ્ત થવી ઘણી જ દુષ્કરિ છે એની રીતિ એવી છે કે, માત્ર મનને જ ધ્યેય વસ્તુ ધારીને ત્યાંજે ત્યાંજે બીજા વિચારો આવવા માટે, ત્યાંજે ત્યાંજે તેમને બહાર કાઢી નહવા વિચારોનો મનમાં પ્રવેશ થવા દેવો નહિ અને મનને સર્વથા શૂન્ય બનાવી નાખવું એ કાર્ય ત્યાંજે ખરેખરી રીતે આપણને સાધ્ય થઈ જશે, સારે જ આપણને મુક્તિ મળવાનો સંભવ છે મનુષ્યો ત્યાંજે અભ્યાસ વિના જ અને કાર્ય પણ સિદ્ધતા કર્યા વિના પાતાના મનને નિર્વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સારે તેઓ અધ્યાનની સામગ્રી જે તામસરૂપિ તેમાં શુદ્ધાઈ જાત છે એથી તેમનું મન શૂન્ય અને નીચ બની જાય છે અને તેમને પોતાનું મન નિર્વિચાર થવાનો ભાસ માન જ થાય છે મનને ખરેખર નિર્વિચારી કરવાને શમિતવાન થવા માટે અત્યુચ્ચ મનોનિમગ્નનું મગ્નજૂત સામર્થ્ય હોવું જોઈએ એ અસપ્રમાત સ્થિતિ કિંવા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે તે સમાધિ બીજરહિત થાય છે. બીજ રહિત એટલે શું ? જે એકાગ્રતા કરવામાં મનુષ્યને બાન-ગાન રહે છે, જે એકાગ્રતા કરવામાં ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગોને દાબી દેવામાં જ માન મન ફાવે છે, તે એકાગ્રતામાં એ તરંગો વૃત્તિરૂપે જીવતા રહે છે સમય આવતા જ તે બીજ અથવા વૃત્તિઓ પુનઃ લહરીઓનું રૂપ ધારણ કરે છે પરંતુ તમે ત્યારે એ સર્વ બીજોનો જ નાશ કરી નાખશો, એટલે કે, બહુધા મનના મનપણાનો જ નાશ કરી નાખશો, સારે જ સમાધિ બીજરહિત થશે. એમ કરવાથી જેથી આ જન્મવૃક્ષનો પુનઃ ઉદ્ભવ થાય છે અને આ જન્મ મૃત્યુનો ફેરો અખડ આવી રહે છે, તે મનમાના બીજોનો જન્મભૂમિ નાશ થઈ જાય છે

હવે તમે કદાચિત્ત એના મત્ર કરશો કે જે સ્થિતિમાં મનનું મનપણું નથી રહેતું કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન કે બાન નથી રહેતું એવી સ્થિતિ શ્રદ્ધ છે ? એના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તે સ્થિતિ, જ્ઞાનથી પર જે સમ્યક્ જ્ઞાન છે, તે સ્થિતિથી ઉતરતી આ તરફની છે તમારે એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, અત્યત દૂરની સ્થિતિ અને અત્યત નિઃશબ્દની સ્થિતિ એ ઉભય સ્થિતિઓ સર્વથા એક સરખી જ હોય છે તે જ વહન કરનાર વસ્તુની અત્યત સ્ફૂર્ણ લહરીઓ, તે અધકાર જ હોય છે. તેની મધ્યમ લહરીઓથી તેજ પ્રલક્ષ થાય છે, અને તેની અત્યત તીવ્ર લહરીઓ પણ અધકાર જ હોય છે પણ પ્રથમનો ખરો અધકાર જ હોય છે અને દ્વિતીય તે ખરો પ્રકાશાતિશય હોય છે છતાં પણ જોવામાં તો બન્ને એક સમાન જ છે એ પ્રમાણે જ અધ્યાન, તે સર્વથા અધમ સ્થિતિ છે, જ્ઞાન, તે મધ્ય સ્થિતિ છે અને જ્ઞાનથી પર જે સ્થિતિ-સમ્યક્ જ્ઞાન તે સર્વથી પ્રેમ સ્થિતિ છે જ્ઞાન, કોઈ એક પ્રકારના મિત્રજુથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે ખરું નથી.

એ અત્યુચ્ચ એકાગ્રતાનો સતત અને સરખો અભ્યાસ કરવામા આવે, તો તેથી શુ પરિણામ થાય છે ? એવા અભ્યાસથી ચિત્તની અધ્યાત્મિકતા અને આગસની સર્વ જૂની વૃત્તિઓ નાશ થઈ જાય છે અને તેની સાથે સારાપણાના બીજનો પણ નાશ થાય છે. સુવર્ણમાથી માંચી અને અન્ય મિશ્ર ઠગેલી ધાતુને કઢાડી નાખવાને ઉપયોગમા લેવાતા રસાયણી પદાર્થોના જેવીજ આ વાત પણ છે. અગ્રાધિત ધાતુનો રસ કરવાથી માંચી સાથે હીર પણ બળી જાય છે, તેવીજ રીતે એ સતત સત્તામા રાખનારી શક્તિ, પૂર્વના નકારા બીજનો નાશ કરી નાંખે છે અને અતે સારા બીજને પણ રહેવા નથી દેતી. એ સારા અને નકારા બીજને એકમેકને દાબી નાંખે છે, અને માત્ર આત્મા જ, એ સારા નકારના પાશમા ન સપડાતા પોતાની દિવ્ય-કાલિથી અવશિષ્ટ રહે છે. તેજ આત્મા, સર્વ્યાપી, સર્વશક્તિમાન અને સર્વદર્શી છે. સર્વ શક્તિઓ આપી દઇને તે સર્વ શક્તિમાન થયેલો છે, સર્વ જીવ અર્પીને તે મૃત્યુધર્મથી અતીત થયેલો છે અને તે પોતે પ્રાણ અર્પીનેજ પ્રાણરૂપ થયેલો છે. ત્યારે આત્માને જન્મનો અને મૃત્યુનો બેદ રહેતો નથી, તેને સ્વર્ગની પણ આવશ્યકતા નથી અને પૃથ્વીની પણ જરૂર નથી. તે આ થો પણ નથી (જન્મ પામ્યો નથી) અને ગયો (મરી ગયો) પણ નથી, એમ મનુષ્ય સમજે છે. તે જાણે છે કે, એ બધી હીલચાલ પ્રકૃતિનીજ છે અને એ અક્ષન વક્ષનનું પ્રતિબિંબ આત્મામા પડે છે. કાચના ચેડે ભીતપર પ્રતિબિંબિત થયેલા પ્રકાશનો આકાર હાલતો જણાય છે, એટલે તેથી ભીત ચૂર્ણતાથી એમ કહે છે કે, હું જ હાલ્લા કરું છું. એવો જ પ્રકાર આપણા બધાનો જોવામા આવે છે. સતત એક સરખી રીતે વ્યાપાર કરનાર માત્ર ચિત્ત જ છે અને તે નાના પ્રકારના આકાર લીધા કરે છે. પણ આપણને લાગે છે કે, તે સર્વ આકારો આપણા જ છે. એકાગ્રતાના ઉચ્ચતર સતત અભ્યાસથી એ સર્વ ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. સર્વ ભ્રમથી મુક્ત થયેલા આત્મા જ્યારે પણ આત્મા-પ્રાર્થના કિવા યાચના નહિ પણ આત્મા-કરે ત્યારે તેને જે કાર્ય પણ જોઈએ, તે તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જે ગમે તે તત્કાળ કરવાને તે સમર્થ થાય છે. સામ્ય શાસ્ત્ર અનુસાર ઈશ્વર છે જ નહિ. તે એમ કહે છે કે, ‘આ બ્રહ્માડનો ઝાંઝ ઈશ્વર હોય, એ રાકય જ નથી કારણ કે, જો તે હોય તો તે આત્મા જ હોવો જોઈએ અને આત્મા કલ્હો એટલે તેને બે વાતોમાંની એક વાત લાગુ હોવી જ જોઈએ. તે એ કે, બધન અથવા મુક્તિ-અર્થાત્ તે બદ્ધ અથવા મુક્ત હોવો જોઈએ.’ પ્રકૃતિથી બદ્ધ થયેલો અથવા તેના તાનામા ગ્રહેતો આત્મા બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે ? તે તો પોતે જ બીજનો ગુનામ થયેલો છે. બીજ પક્ષે તે જોમુક્ત હોય, તો પછી આ સર્વ વસ્તુ નિર્માણ કરવાનું અને તેમની શક્તિ કરવાનું તેને પ્રયોજન શુ ? તેનામા ઇચ્છા છે જ નહિ અને તેથી તેને ઉત્પત્તિ કરવાની

પણ આવશ્યકતા નથી. બીજું સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સૂત્રની સર્વથા આવશ્યકતા જ નથી; પ્રકૃતિથી જ સર્વ વસ્તુને ખુલાસો થાય છે. કાઈ પણ ઈશ્વર હોવાનું પ્રયોજન જ શું? પરંતુ કપિલ મુનિ કહે છે કે, એવા પુષ્કળ આત્માઓ હોય છે, કે જે લગભગ પરિપૂર્ણતા મેળવે છે, તો પણ તેઓ સર્વ શક્તિનો પરિપૂર્ણ સામ કરતા ન હોવાથી સત્વર જ પતન પામે છે. તેમનાં મન, પુનઃ આત્માના ગુરુ પ્રમાણે જન્મ પામે, ત્યાં સુધી કેટલાક કાળ પ્રકૃતિમાં નિમગ્ન થાય છે. એવા દેવ પુષ્કળ હોય છે. આપણે બધા એવા દેવ યદ્યંતુ સાંખ્યના મત પ્રમાણે વેદમાં કહેલા ઈશ્વરનો ખરો અર્થ જો છે કે, ઈશ્વર પણ મુક્ત થયેલા આત્માઓમાંનો એક આત્મા જ છે. એવા મુક્ત આત્માઓથી ભિન્ન, શાશ્વતમુક્ત અને અનંતસ્વરૂપ હોય, એવો બ્રહ્માંડનો નિર્માણકર્તા કાઈ પણ નથી. હવે બીજા પક્ષમાં યોગી-જનો એમ કહે છે કે, “ના, એમ નથી. ઈશ્વર તો છે જ; ઇતર આત્માઓથી પરમાત્મા તો સર્વથા ભિન્ન જ છે અને તે સમસ્ત સૃષ્ટિનો નિરંતરનો પ્રભુ છે, તે સદા મુક્ત છે અને સર્વ શુભોના પણ શુભ છે.” યોગીઓ પણ કબૂલ કરે છે કે, સાંખ્યોએ માનેલા પ્રકૃતિમાં અમ થયેલા તે આત્માઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરિપૂર્ણતાને પામતા અટકેલા યોગીઓને પોતાના લક્ષ્યરથાને પહોંચવામાં થોડીવાર અટકાય થાય છે ખરો, તોપણ બ્રહ્માંડના કેટલાક પ્રદેશમાં તેઓ પોતાની સત્તા ચલાવતા તો હોય છે જ.

भवप्रत्ययो विदेहमकृतिलयानाम् ॥ ૧૯ ॥

૧૯ (આ સમગ્રધિધી જે અત્યંત અનાસક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય તો એ સમાધિ) દેવોના અને જેઓ પ્રકૃતિમાં લય થયા છે તેઓના પુનર્જન્મનું કારણ થઈ પડે છે.

વૈદિક સંપ્રદાય પ્રમાણે દેવોનાં પણ એક વિવક્ષિત ઉચ્ચ પ્રકારનાં સ્થાનો છે. એ સ્થાનો નાના પ્રકારના (લાઘ્યશાળી) આત્માઓ એક પછી એક ભોગવે છે. પણ તે સ્થાન ભોગવનારાઓમાં પૂર્ણતાને પહોંચેલા એક પણ આત્મા હોતો નથી.

श्रद्धावीर्यस्युतिसमाधिप्राप्तपूर्वक इतरेषाम् ॥ ૨૦ ॥

૨૦ બીજાઓને (એ સમાધિ) સત્ય શ્રદ્ધા, સત્ય ઉદ્યોગ, સત્ય સ્મૃતિ, સત્ય એકાગ્રતા અને સત્યાસત્યનો ભેદ સમજવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(અને પ્રથમ યશે કે, વિદેહ અને પ્રકૃતિમાં લય થનારા ઉપર જણાવ્યા તે શિવાયના બીજા તે કયા? ઉત્તરમાં કહીશું કે,) જેમને દેવ આદિના પદની અપેક્ષા નથી હોતી અને

જેમને જગતમા સત્તા ચલાવવાની પણ ઇચ્છા નથી હોતી, તે એ બીજા છે. તેમને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

તૈવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ અત્યંત ઉદ્વેગીને સિદ્ધિ સત્વર મળે છે.

મૃદુમધ્યાધિમાન્ત્વાત્તતોઽપિ વિશેષઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ થોડીઓની સિદ્ધિ તેમનાં સાધનાનુસાર સૌમ્ય, મધ્યમ ક્રિયા શ્રેષ્ઠ, એવી રીતે લિપ્ત લિપ્ત (પ્રકારની) હોય છે.

ઈશ્વરમણિધાનાદ્વા ॥ ૨૩ ॥

૨૩ (એ મમાધિ) કિંવા ઈશ્વરની ભક્તિવડે (પૂર્ણ થાય છે)

કેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ ઈશ્વર (સર્વસત્તાધીશ પ્રભુ) એક સર્વથા લિપ્ત પ્રુગ્ધ છે. તેને કલેશ, કર્મ, તેમનાં પરિણામો અને ઇચ્છાથી વિકાર થતા નથી.

સાગ પછી આપણે એક બીજી વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે, પતજલિએ યોગ-શાસ્ત્રની ઇમારત સામ્યશાસ્ત્રને આધારે બાંધતી છે પણ સામ્યશાસ્ત્રમા પરમેશ્વરને કોઈ ધ્યાન જ નથી ત્યારે યોગશાસ્ત્રમા ઈશ્વરને સ્થાન અપાયલું છે તથાપિ ઉત્પત્તિ કરવા વગેરેનું કાર્ય ઈશ્વરનું નથી, એવો યોગીઓનો પણ અભિપ્રાય છે અર્થાત્ યોગીઓનો ઈશ્વર એટલે બ્રહ્માડનો કર્તા ઈશ્વર સમજવો નહિ. વેદના મત પ્રમાણે બ્રહ્માડની ઉત્પત્તિ કરનાર એક ઈશ્વર છે જ આ બ્રહ્માડ એકરૂપી છે, તેના તાવ એક છે, તેમાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ કોઈ નથી, માટે તે એ જ પુરાની ઇચ્છાનું કાર્ય હોવું જોઈએ યોગીઓને પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની સ્થાપના કરવાની હેતુ છે, પણ તેઓ બહુ જ ભારી યુક્તિથી એ પ્રશ્નને ટાળી દે છે—એના નામ માનવો પણ ઉચ્ચાર નથી કરતા તથાપિ તમને એ જાણીએ આવશે કે, તેઓ પોતાની એક વિવદિત પદ્ધતિથી જ એ ઈશ્વર પામે પહોંચે છે તેઓ કહે છે કે,—

તત્ર નિરવિજયં સર્વજ્ઞીજમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ બીજાઓમા (કેવળ) બીજરૂપે ગહેલી સર્વજ્ઞતા, તે ઈશ્વરમાં અનન્તાવને પહોંચે છે.

મને સર્વદા બે છેડાઓની વચ્ચે જ પ્રવાસ કરવો જોઈએ. તમે અમુક મર્યાદિત સ્થાન પર્યન્ત વિચાર કરી શકો છો, પરંતુ એ વિચારથી આગળ એક અમર્યાદ સ્થાનમાં વિચરવાનું તમને મળે છે. તમારાં નેત્રો બંધ કરીને એક ન્હાના સ્થાનની કલ્પના મનમાં લાવો; એટલે તાકાળ તમને એક ન્હાના વર્તુળનો ભાસ થતા માંડરી અને તેની આસપાસ અમર્યાદ પ્રસરેલું વર્તુળ દૃષ્ટિગોચર થશે. કાળનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. મનમાં એક પળનો વિચાર કરો, કે તે સાથે જ તમને અમર્યાદ કાળનો પણ વિચાર થયા વિના રહેશે નહિ. જ્ઞાનનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. જ્ઞાન, મનુષ્યમાં માત્ર બીજરૂપે રહેલું હોય છે, પરંતુ તમારે તેની આસપાસના અનંત જ્ઞાનનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. તે એવી રીતે કે, આપણા મનનું પોતાનું બંધારણ જ આપણને બતાવે છે કે, જ્ઞાનની મર્યાદા જ નથી અને તે અમર્યાદ જ્ઞાનને જ યોગીઓ ઈશ્વરના નામથી જાણે છે.

સ एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ ૨૬ ॥

૨૬ આઘશુરનો પણ આઘશુર તે છે. કારણ કે તે કાળથી બદ્ધ થયેલો નથી.

સર્વ જ્ઞાન આપણામાં જ સમાયેલું હોય છે, એ વાત જો કે ખરી છે, તોપણ બીજા (બહારની) જ્ઞાનવટે તેને ખેંચી કાઢવું પડે છે. સમજવાની શક્તિ આપણામાં જ રહેલી છે, તોપણ તેને બહાર કાઢવાની ઘણી જ અગત્ય છે અને તેને ખેંચી કાઢવાનું કાર્ય, યોગીઓના મત પ્રમાણે, બીજા બહારના જ્ઞાનવટે જ કરવું પડે છે. નિર્ણય અને જ્ઞાનશૂન્ય પદાર્થ જ્ઞાનને બહાર બોલાવી શકતો નથી. જ્ઞાનને બહાર લાવવાનું કાર્ય સના જ કરે છે. આપણા અંતર્ભાગમાં જે કંઈપણ છે, તેને બહાર બોલાવવા માટે સમજદાર મનુષ્યો આપણી સાથે હોવા જ જોઈએ અને તેટલા માટે જ એ શુરુઓની સદા આવશ્યકતા હોય છે. તેના વિના જગત નથી અને તેના વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી પણ શક્ય નથી. ઈશ્વર સર્વનો શુરુ છે, કારણ કે, શુરુ ગમે તેટલા મહાન હોય-તે દેવ હોય કે શુરુ હોય-તો પણ દેવ અને શુરુ સર્વ કાળથી મર્યાદિત અને બદ્ધ થયેલા જ હોય છે. પણ ઈશ્વર કોઈથી મર્યાદિત થયેલો હોતો નથી. યોગીઓના આ બે વિશેષ અનુમાનો છે. પ્રથમ એ કે, જો મર્યાદિતવિષયક વિચાર મનમાં લાવીએ, તો મને અમર્યાદિત-વિષયક વિચાર પણ કરવો જ જોઈએ; અને તે જ્ઞાનનો એક ભાગ ખરો હોય, તો બીજો ભાગ પણ ખરો હોવો જ જોઈએ, કારણ કે, માનસિક જ્ઞાનના સંબંધથી જોતાં ઉભયનું મૂલ્ય એક સરખું જ છે. વસ્તુતઃ મનુષ્યમાં ચોડું જ્ઞાન હોય છે, એ જ બતાવે છે કે,

ધર્મરમાં અગાધ જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. મને જ્યારે એક વાત માન્ય છે, સારે બીજી વાત પણ સા માટે માન્ય ન હોવી જોઈએ? શુદ્ધિપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો હોય, તો મારે ઉભયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને નહિ તો જન્મેનો ભાગ્ય કરવો જોઈએ. મનુષ્યને થોડુંક જ્ઞાન છે, એ જો હું ખરું માનું, તો તેનાથી લિંગ અને અનંત જ્ઞાનવાન કોઈ પણ તેની પાછળ હોવો જોઈએ; એ બીજી વાત પણ મારે માન્ય કરવી જ જોઈએ. બીજું અનુમાન એ છે કે, શુરુ વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના કથા પ્રમાણે એ વાત પણ ખરી છે કે, મનુષ્યમાં એવું કંઈ પણ છે ખરું, જે તેનામાંથી વિકાસ પામે છે. સર્વ જ્ઞાન મનુષ્યમાં જ રહેલું છે; પણ તેને બહાર કાઢવા માટે કેટલાક પ્રસંગોની આવશ્યકતા છે. શુરુ વિના આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. મનુષ્ય શુરુ છે, દેવો શુરુ છે; કિંવા દેવદૂત પણ શુરુ છે; પરંતુ તે સર્વ મર્યાદિત છે. પણ તે સર્વનો પૂર્વનો શુરુ કોણ? આપણે અંતે એ તો કળૂલ કરવું જ પડે છે કે, તે જ એક શુરુ છે કે, જેને કાળતું બંધન નથી; તે સર્વ એક જ શુરુ છે, તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી અને તેને જ ધર્મર કહેવામાં આવે છે.

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ તે (ધર્મર)નો વાચક છે.

તમારા મનમાં જે કલ્પના આવે છે, તે પ્રવેશનો પ્રતિબિંબ કોઈ એક શબ્દમાં જાડતો હોય છે. શબ્દ અને વિચાર સર્વથા અભિન્ન છે. એકને એક જ વિચારના બાહ્ય ભાગને આપણે શબ્દ કહીએ છીએ અને અંતર્ભાગને વિચારના નામથી ઓળખીએ છીએ. વિચારને શબ્દથી લિન્ન કરીને મનુષ્ય તેનું પૃથક્કરણ કરી શકે, એ અશક્ય અને સર્વથા અસંભવનીય છે. ભાષા મનુષ્યોની ઉત્પન્ન કરેલી છે અથવા કેટલાક મનુષ્યોએ એકત્ર બેસીને શબ્દોનો નિશ્ચય કરેલો છે. એવી જ એક કલ્પના કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાદપૂર્ણ હોવાનું હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. શબ્દ અને ભાષા, વસ્તુ માત્ર અસ્તિત્વમાં આવી, સારથી જ અસ્તિત્વમાં છે. શબ્દ અને કલ્પના, એ બે વચ્ચે શા સંબંધ ? વિચાર સાથે સદા શબ્દ હોવો જ જોઈએ, એમ જ્યારે અષ્ટતાથી આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે, સારે અમુક વિચાર માટે અમુક શબ્દ હોવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી, એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં વીસ દેશોમાં વિચાર એક જ હશે, પણ ભાષા ભિન્ન ભિન્ન હશે. પ્રવેક વિચારને પ્રકટ કરવા માટે આપણને શબ્દ જોઈશે, પણ એ શબ્દોના એકસરખા ઉચ્ચારની કાંઈપણ અગત્ય નથી. ઉચ્ચારો તો જ્યાં જ્યાં

રાષ્ટ્રોમા બૂઝા બૂઝા જ હોવાના અમારો દીકાર કહે છે કે, " વિચાર અને શબ્દ, એ બેનો પરસ્પર સમઘ જો કે સર્વથા વ્યાભાવિત જ છે, તેપણુ એક કલ્પના અને એક અવજ્ય બેના સમઘને દૃઢ-કાયમનો બનાવવામાં તે સાધનીભૂત નથી " ઉચ્ચાર બદલાય છે, પણ વિચાર અને ઉચ્ચારમા રહેનો સ્વાભાવિક સગર નાઇ જવડાતો નથી પ્રતિમા અને વસ્તુબોધ, એ બેમા જો ખરેખરો સમઘ હોય, તો જ વિચાર અને શબ્દનો પરસ્પર સમઘ ઉત્તમ હોય છે અને એવો સમઘ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં સૂંત્રી તે પ્રતિમા માત્ર સર્વના ઉપયોગમા આગવી નથી, એટલું જ પ્રતિમા એટલે વસ્તુ જ્ઞાનનું વ્યવસ્થાપન વસ્તુબોધ જો પૂર્વથી જ અભિનવમા હોય, અને જો તેનો અનુભવ થવા જોગો હોય, તો પ્રતિમા અનેક વાર તે વસ્તુનો બોધ કરતી હોવાનું આપણા બહુશ્રામા આવે છે, સાચે તે વસ્તુ અને પ્રતિમા મધ્યે પરસ્પર ખરો સમઘ રહેતો છે, એવી આપણી ખાતરી થઈ જાય છે પરંતુ વસ્તુ જો અસ્તિત્વમા નપણુ હોય, તેપણુ તેની પ્રતિમાથી જ તે વસ્તુને બહુનારા સદસ્તાવધિ જોગો મળી આવે છે વસ્તુજ્ઞાન અને પ્રતિમા મધ્યે નજી પરસ્પર સમઘ હોવો જ જોઈએ એટલે પ્રતિમાનો ઉચ્ચાર કરવાથી પ્રજાન વસ્તુને બોલાવવા જેવું જ થાય છે દીકાર કહે છે કે, " ઈ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક છે " એ શબ્દને તે એટલું બહુ મહત્ત્વ શામાટે આપ્યું છે? પરમેશ્વરના ઘોતક તો સંકેતો શબ્દો છે એક વિચારનો સદસ્તાવધિ શબ્દો સાથે સમઘ હોય છે પરમેશ્વર વિચાર કલ્પનાનો પણ સંકેતો શબ્દો સાથે સમઘ છે ને તે પ્રત્યેક શબ્દ પરમેશ્વરનો ઘોતક જ છે બહુ જ સારું! પરંતુ એ સર્વ શબ્દોમા એકવાક્યતા દોરી જોઈએ, કઈક વસ્તુ હોવી જોઈએ, એ સર્વ પ્રતિમાઓનો એક સર્વ સાવારણુ પાયો હોવો જોઈએ, અને જે પ્રતિમા સર્વ આધારણુ પાયાપર ઉભી કરવામા આવી હોય છે, તે સર્વમા ઉત્તમ હોય છે, અને તે જ સર્વની મુજ ઘોતક થાય છે આપણે જે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, તે કલાણામાથી કરીએ છીએ, અને જિહ્વાને સ્વર કાઢનાર પડકાર તરીકે વાપરીએ છીએ. હવે એવો જાણ એક મુજાનાગ આવે છે કે, જેમાથી બીજા બધા સ્વરોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય? એવો સ્વર કે જે અત્યંત સ્વાભાવિક સ્વર હોઈ શકે? હા જ (અ-ઉ-મ) સ્વર એવો છે, અને તે સર્વ સ્વરોનું મુજ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે એનો પ્રથમ સ્વર 'અ' છે અને તે મુજ સ્વર હોઈને સર્વ સ્વરોનો આત્મા છે એનો જિહ્વાના મુજ પણ ભાગને સ્પર્શ કર્યાં નિના ઉચ્ચાર થઈ શકે છે 'મ' અક્ષર સ્વરાવનિના અતિમ સ્વરનો ઘોતક છે, અને તે એક બધ કરવાથી ઉચ્ચારી શકાય છે અને 'ઉ' સ્વર સ્વરોચ્ચારના મૂળથી તે મુખમાના સ્વરોચ્ચારના પડકારના અત્યંત વિસ્તરતો રહે છે એની રીતે ઈ, તે સ્વરોબધના સર્વ બિન્ન શિલ ઉચ્ચારોની આદિ માતા

છે એ સ્વરની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થતી હોવાથી એ સ્વર અત્યત સ્વાભાવિક ચિહ્ન કે પ્રતિમા હોવો જોઈએ, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન હોવું જોઈએ. નવા નવા રવામા આવતા સર્વ શબ્દોની શક્તિ અને શૃંખલાને દર્શાવનારો એકલો એ જ શબ્દ છે એ બધી કલ્પનાઓને કદાચિત કારણે પણ મૂકવામા આવે, તોપણ ભરતખંડમાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સર્વ ધાર્મિક કલ્પનાઓ એ એક એ સબ્દમા જ આવીને એકત્ર થાય છે. તેમમા વર્ણુવેવા સર્વ ધર્મ વિચારો, એ એ સબ્દની આસપાસ પોતાની મેળે જ આવીને એકઠા થાય છે. કાર્ત્તિક દેહેરો કે, પણ અમેરિકા, ઈન્ડિય અને ધતર દેશોને તે સાથે શુ લાગે વગર છે ? એટલું જ કે, ભરતખંડમા એ શબ્દ, ધર્મોન્નતિના પ્રત્યેક નવીન સોપાનને લાગુ કરેલો છે અને પરમેશ્વર વિષયક સર્વ કલ્પનાઓમા તેની જ યોજના કરવામા આવી છે અદ્વૈતવાદી, દ્વૈતવાદી, દ્વૈતાદ્વૈતવાદી, પૃથક્ભાવવાદી અને સમષ્ટિમતવાળાઓ જ માત્ર નહિ, કિન્તુ નારીતક મતાનુયાયિજનો પણ એ એ નો જ સ્વીકાર કરે છે માનવી પ્રાણી-ઓના ધણા મોટા સમાજની ધાર્મિક મહત્વાકાંક્ષાનું લક્ષ્યસ્થાન, પ્રતિમા કે ચિહ્ન એકાર જ થઈ પડ્યો છે ઉદાહરણાર્થ—આપણે અંગ્રેજી ‘ગાર્ડ’ શબ્દ લખ્યું એતરી વ્યાપ્તિ સર્વથા સક્રિય છે. એથી પર, જો આપણને જવું હોય, તો તેની વિશેષતા કરવાને, તેમા પ્રલક્ષતા લાવવાને કિંવા પૂર્ણ રીતે પરમેશ્વરનો બોધ થાય એમ કરવાને, તમારે બીજા પણ કેટલાક રિતેઓ જોડવા પડે છે બીજી ભાગમા જે પરમેશ્વર વાચક શબ્દો છે, તેમની વાત પણ એની જ છે તેમની વ્યાપ્તિ બહુ જ સક્રિય છે. પણ એ એ શબ્દનું ક્ષેત્ર અત્યત વિસ્તૃત અને અત્યત વિશાળ છે એકાર—ધર્મની એટલી મહત્તા હોવાથી તે પ્રત્યેકને માન્ય થવું જ જોઈએ

તત્ત્વપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ તે (એ)નો જપ અને તેના અર્થનું ધ્યાન, (એ જ એક માર્ગ છે.)

એનો જપ શા માટે કરવો જોઈએ ? સરકારના સર્વ ગુણો અથવા છાપ મનમા રહી જાય છે, એ સરકારનું સૂત્ર આપણે જૂલી નથી ગયા સર્વ સરકારો મનમા રહે છે અને તે અધિકાધિક શક્તિ સ્થિતિમા—સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા રહે છે અને તેમને યથાયોગ્ય ઉત્તેજન મળે તો જ તે બહાર નીકળે છે પરમાણુઓની હીલચાલ કદાચિ બધ પડતી જ નથી આ સર્વ પ્રકારનો નાશ થતા સર્વ મહાન લક્ષરીઓ બધ પડી જાય, અને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા પૃથ્વી સર્વ ધૂળમા મળી જાય, તો પણ પરમાણુઓમા તો કય—હીનચાલ—રહેતો હોય છે જ. પ્રત્યેક ગોલ જેવી રીતે કાર્યો કરતા હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક પરમાણુ પણ કાર્ય કરતો

હોય છે. તેમ જ ચિત્તની લહરીઓ સ્થિર થઈ જવા છતાં પણ તે, પરમાણુઓના વ્યાપાર પ્રમાણે, કંપાવમાન થયા કરે છે અને તેમને આઘાત લાગતાં જ તે પુનઃ કુબ્ધ થવા મારે છે. એથી જન્મનો ઉદ્દેશ શો છે, એ તમારા સમજવામાં આવી શકશે. જન્મના યોગે ચૈતન્ય-મય સંસ્કારને અત્યંત ઉત્તેજન મળે છે. સદ્વિચાર નિમેષ માત્ર પણ આગ્યો હોય, તોપણ તે સંસારસમુદ્રમાંથી તારીને પાર પાડનારી નૌકા બની રહે છે. એવું સદ્વિચારનું માહાત્મ્ય છે. તેટલા માટે એના જન્મ અને તેના અર્થનો વિચાર તમારા મનમાં સદ્વિચારને જાગૃત કરે છે. અભ્યાસ કરતા જઈ પ્યાન ધરવું અને અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી પ્યાન ધરવું એ રીતે તમારામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડશે અને આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ થશે.

પણ મનુષ્યે એના અને તેના અર્થનો સતત વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. દુર્વિચારોના સર્વથા ભાગ કરવો. કારણ કે, તમારામાં જૂના (ખરાબ) જન્મોના પ્રભુ રહેલા હોય છે; તે દુર્વિચારના સમાગમથી ઉભરાય છે અને બહાર નીકળી આવે છે. તેજ પ્રમાણે-મેં પૂર્વે કહેલું જ છે કે, -સદ્વિચારથી આપણામાં ગુણ રહેલા સારા-ઉત્તમ સંસ્કારોજ બહાર પડે છે. સદા સદ્વિચારને જાગૃત રાખવા, એના કરતાં આ જગતમાં વધારે પવિત્ર વસ્તુ બીજી એક પણ નથી. કારણ કે, સારે જ સંસ્કારો બહાર પડે છે.

તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાવશ્ય ॥ ૨૯ ॥

૨૯ તેનાથી એ અંતર્દિશ્વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રત્યયાયો નષ્ટ થાય છે.

એ એના જન્મ અને તેના અર્થના વિચારનો પ્રથમ આઘાત થતાં જ અતીવ્રિય સામર્થ્ય અધિકાધિક વૃદ્ધિગત થવું જાય છે અને સમસ્ત શારીરિક અને માનસિક પ્રલવા-યોનો નાશ થવા મારે છે. સારે યોગીને નક્કા પ્રલવાયો શા છે?

વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાઽવિરતિભ્રાન્તિર્દર્શનાલબ્ધભૂમિક-
ત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિશેષાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ વ્યાધિ, સ્ત્યાન (માનસિક ઔદાસ્ય), સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, મિથ્યાજ્ઞાન, ભ્રાન્તિર્દર્શન, એકાગ્રતાની અપ્રાપ્તિ અને અલબ્ધ ભૂમિકત્વ-સિદ્ધિ જ્યારે પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેમાંથી પતન થવું, અનવસ્થિતત્વ (ચિત્તની અનવસ્થા) એ નવ ચિત્તને અવરોધકારક વિધ્નો છે.

શરીર આ જન્મ સાગરના સ્કામે તરિ પહોંચ્યાગ્યારી નૌકા છે, માટે એની ધણી જ સંભાળ લેવી જોઈએ. આરોગ્ય ન હોય એવા પુરુષો યોગી થઈ નથી શકતા. મનમાં

આદ્યાસ્ય હોય, તો તે, જેના યોગે અભ્યાસનો ઉત્પાસ અથવા અભ્યાસની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાનો સભવ હોય છે, તે ઉત્પાસ અને ઇચ્છાની ગમણીયતાને આપણામાંથી સર્વથા કાઢી નાખે છે. બુદ્ધિમતાથી ઇચ્છાની ગમે તેટલી ખાતરી થયેલી હોય તો પણ જ્યાં સુધી દૂર કાઢી પણ જેવામાં કે સાબળવામાં કે કાઠળીમાં પ્રવેશનો કાંઈ નિશ્ચય માનસિક અનુભવ નથી થતો, ત્યાં સુધી મૂળ શાસ્ત્રની સત્યતા વિશે મનમાં અથય ઉત્પન્ન થયા કરે છે. મનને અડધી પડધી અનુભવ થતો હોય, તો તેથી મનને જોર આવે છે અને તે અભ્યાસીને ખતીનો કરે છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પતન થાય છે. તમે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, એટલે કેટલાક દિવસ કિંવા કેટલાક સપ્તાહ પર્યન્ત મન મરવ્યા સાત રહે છે અને તમે સહજ ધ્યાનરથ થાઓ છો અને તમારો અભ્યાસ વેગપૂર્વક ચાલ્યો છે, એમ તમને લાગે છે. પણ એક દિવસ તે અભ્યાસ એકાએક બંધ પડી જાય છે, ને સમુદ્ર તરો આવી જાયે ખાડીમાં ડૂબતા હો. એમ તમને જણાશે પણ ખત રાખો. અત્યેક પ્રગતિ-સર્વ પ્રગતિને આરોહણ અને અવરોહણનો નિયમ લાગૂ પડે તો હોય છે જ. આરોહણ અવરોહણથી પ્રગતિ થાય છે.

દુઃસ્વદર્શનસ્યાઽન્નમેજયત્વશ્વાસપશ્વાસા વિશેષસદ્ભુવઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ દુઃખ, માનસિક વ્યથા, શરીરે કંપ અને ન્યનાધિગ્ધાસોઽશ્વાસ, એ સર્વ ધ્યાનના લગના સાથીઓ છે.

ત્યારે ત્યારે ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે દરેક વેળાએ તેના યોગે મન અને શરીરને પરિપૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસ જો આડે માર્ગે થાય, અથવા તેમાં થતી જોડએ તેવી લીનતા ન થાય, તો એ વિધિનો ઉદ્ભવ થાય છે. ઝંકારનો જન્મ કરવાથી અને મનમાં વાત્સા તથા કર્મણા ઇન્દ્રિયે આત્માર્પણ કરવાથી મન બળવાન થાય છે અને નવો ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યેકને બહુધા જ્ઞાન તત્ત્વના કપનો અનુભવ થાય છે જ. પરંતુ તેમાં ધ્યાન ન આપતા અભ્યાસ તેવાને તેવાજ ચાલુ રાખવો. અભ્યાસ સર્વને વ્યવસ્થિત કરીને આસનને કાયમ કરે છે.

તત્પ્રતિપેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ એક જ વસ્તુમાં ધ્યાન ધરનાનો અભ્યાસ (કરવો), એ જ એનો ઉપાય છે.

મનને વાળવા માટે કેટલાક કાગપર્યન્ત એક જ પદાર્થની આકૃતિ મન પામે ત્રહણ કરાવવાથી એ બધા વિદ્યા દૂર થઈ જાય છે એ સામાન્ય ઉપાય છે એનું નીચેના સ્ત્રમમાં

વિસ્તારપૂર્વક વિચરણ કરેલું છે. કારણ કે, એક જ પ્રકારનો અભ્યાસ સર્વને અનુકૂળ થઈ શકતો ન હોવાથી તેની અનેક પદ્ધતિઓ આપવામાં આવેલી છે એમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પોતાને અન્યતઃ દિનકારક કઈ પદ્ધતિ થઈ શકશે, તે પોતે પસંદ કરી લે છે.

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિપયાણાં ભાવનાતશ્ચિ-
ત્તમસાદનમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ સુખ (સુખી), દુઃખ (દુઃખી), પુણ્ય (પુણ્યાત્મા) અને અપુણ્ય (પાપાત્મા) એ ચારને વિષે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, આનન્દ અને ઉપેક્ષા-
ઉદાસીનતા રાખવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે (શાંત થાય છે, નિર્ભળ થાય છે).

આપણા મનમાં ચાર પ્રકારના વિચારો હોવા જોઈએ. પ્રથમ એ કે, આપણે બધા જોડે મૈત્રી રાખવી જોઈએ, બીજો ગુણ એ કે, જે કોઈ દુઃખમાં હોય, તેના પર દયા રાખવી જોઈએ, તૃતીય, લોક સુખી હોય, એટલે આપણે પણ સુખી રહેવું અને ચતુર્થ ગુણ એ કે, દુષ્ટોની ઉપેક્ષા કરવી. આપણા સમક્ષ જે કોઈ પણ આવે, તે સર્વ સાથે એવું જ વર્તન હોવું જોઈએ. આપણા સમક્ષ સદ્વસ્તુ આવે, એટલે આપણી તેની સાથે મૈત્રી બધાય, બીજી કોઈ દુઃખમય વસ્તુ આવે, તો તેના વિશે આપણા મનમાં કરુણા આવે. તે સારી હોય, તો આપણને આનન્દ થવો જોઈએ, અને તે ખરાબ હોય, તો આપણે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ જે જે વસ્તુ આપણા સમક્ષ આવે, તદનુસાર બિન બિન ચિત્તની વૃત્તિ બની જાય, એ જે તેના ધર્મ છે, તેના યોગે જ મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની રીતે મનનો અવરોધ ન કરી શકવાથી જ આપણા માર્ગમાં રોજ મોગી અડચણો ઉત્પન્ન થવા કરે છે ઉદા-
હરણાર્થ—જો કોઈ મનુષ્ય આપણુ કોઈ પણ ભૂલું કરે, તો તત્કાળ તેનું ભૂલું કરવાનો વિચાર આપણા મનમાં આવે છે, અને ભૂલાઈના એવો બદલો લેવાથી આપણા ચિત્તને આપણે તાનામાં રાખી નથી શકતા, એટલું તો રજાતાથી આપણા જોવામાં આવે છે તેની લહરીઓ ઉત્પન્ન થઈને તે દ્રષ્ટા પ્રતિ આવે છે અને આપણે આપણી સત્તા ખોઈ બેસીએ છીએ. પ્રત્યેક દેવરૂપ પ્રતિક્રિયા મનને તેટલા પ્રમાણમાં ક્ષીણ કરતી જાય છે અને પ્રત્યેક દુર્વિચાર દ્વિત્વ દેવમૂલક ફૂલ, અથવા તો વૈર વાળવાને વિચાર, અને જે પોતાના તાનામાં રાખી શકાય, તો તે આપણને અત્યંત કલ્યાણકારક થઈ પડે છે. એવી રીતે આપણો પોતાનો સયમ કરવાથી આપણી લેશ માત્ર પણ હાનિ તો થતી નથી જ, કિન્તુ

આપણને જેની કલ્પના પણ ન હોય, એટલો બધો સહાંમે એથી લાભ જ થાય છે માટે પ્રત્યેક વેળાએ પોતાના દેષને દાણી દેશે, અથવા ક્રોધનો આવેશ આવે, તો તેનો અવ-ગ્રાહ-અટકાવ-કરવો-તેના વેગને બહાર નીકળવા દેશે નહિ, તો તેથી આપણામાં તેટલી શક્તિનો વધારો થશે, એવી રીતે સગ્રહ કરેલી શક્તિ ધીમે ધીમે વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિમાં બદલાતી બાય છે.

પ્રચ્છદનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પ્રાણ વાયુને બહાર કાઢીને અને તેનો અવરોધ કરીને (ચિત્તને સ્થિર કરવું.)

અત્ર પ્રાણુ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે પરંતુ પ્રાણુનો અર્થ કઈ શ્વાસ નથી કિન્તુ બ્રહ્માંડમાંની ચૈતન્યશક્તિને પ્રાણુ એ એક નામ આપેલું છે. બ્રહ્માંડમાં જે જે વસ્તુ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે, જે જે વસ્તુ હીલચાલ કરે છે અને કાર્ય કરે છે, ક્રિયા જે સજીવ હોય છે, તે સર્વ પ્રાણુનાં બહુન સ્વરૂપો જ છે. બ્રહ્માંડમાં જેટલું ચૈતન્ય પ્રકટ થયેલું છે, તેને પ્રાણુ નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે કલ્પનો આરભ થવા પૂર્વે એ પ્રાણુ બહુધા નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં જ પડી રહેલો હોય છે અને કલ્પનો પ્રારભ થતાં જ એ પ્રાણુ પણ યુક્ત સ્વરૂપથી બહાર પડવા માંડે છે મનુષ્યમાં અથવા પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનતત્ત્વની હીલચાલ રૂપે જે શક્તિ પ્રકટ થાય છે તે એ પ્રાણુ જ છે અને તે જ પ્રાણુ વિચાર આદિ રૂપથી પણ વ્યક્ત સ્વરૂપમાં આવે છે સમસ્ત બ્રહ્માંડ, પ્રાણુ અને આકાશનું મિશ્રણ છે મનુષ્યનું શરીર પણ તેમ જ છે તમને દરેક અને સ્પર્શ ભાસનારા સર્વ ઘટકાવયવો આકાશમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને બિન બિન પ્રકારની સમસ્ત શક્તિઓ તમને પ્રાણુ પાસેથી મળે છે એ પ્રાણુને અદર અટકાવી રાખવો અથવા તેને બહાર છોડવો, એ ક્ષિપ્રાને પ્રાણુ પામ દહે છે યોગશાસ્ત્રનો જનક પતંજલિ, પ્રાણુપામ વિશેની વિસ્તારપૂર્વક ચોક્કસ માહિતી આપતો નથી, પરંતુ તેના પછી થયેલા યોગીઓએ પ્રાણુપામવિષે અને નવીન ચમત્કારો શોધી કાઢવાથી તેમણે એનું એક યોગ શાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે પતંજલિના મતે પ્રાણુપામ ધણી માર્ગોમાંના એક માર્ગ છે, પણ તેણે તેને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું નથી તેણે એટલું જ દહેલું છે કે, તમારે સદંત્ર યતિથી શ્વાસને બહાર છોડવો અને પાછો તેને અદર લઈને ફેટલીવાર લાંબા અટકાવી રાખવો, એટલે થયું એટલાથી મનને ફેટલીક શાંતિ મળશે પરંતુ તેના પછી એ વિષયનો પુષ્કળ બહાવોલ થતા 'પ્રાણુપામ' નામક એક બિન શાસ્ત્ર જ બન્યું છે તેના પછી થયેલા યોગીઓએ શું

શું દેહું છે, તે હું અલારે સંક્ષેપમાં કહી જાઉં છું. જ્યોર્માંના યોગક ભાગેનું મેં પૂર્વે પણ કથન કરેલું છે; તથાપિ તમારા મનમાં તે સારી રીતે દસાય, એટલા માટે હું તેની અલારે કેટલેક અંશે પુનરાવૃત્તિ કરું છું. પ્રથમ તમારે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, જે શાસિત્વવાસ તે કંઈ પ્રાણુ નથી. કિંતુ શાસિત્વવાસની પ્રેરણાનો જે કારણીભૂત અને જે શાસિત્વવાસનો પણ જીવ છે, તે પ્રાણુ છે. તેમજ સર્વ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો માટે પણ પ્રાણુ રાજની યોજના કરવામાં આવે છે. એ સર્વ પ્રાણુજ દેહવાય છે. મનને પણ પ્રાણુના નામથી જોળખવામાં આવે છે. એથી આપ જાણી જશો કે, એક વિવક્ષિત શક્તિને પ્રાણુ સંતા આપવામાં આવેલી છે. તથાપિ તેમાં શક્તિ છે, એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી; કારણ કે, શક્તિ તો પ્રાણુનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. શક્તિના રૂપે અને ચૈતન્યના રૂપે પ્રત્યેક વસ્તુમાં પ્રકટ થનારો જે છે, તે પ્રાણુ છે. ચિત્ત એક એનિન (વરાળ યંત્ર) છે અને તે આસપાસના પ્રાણોમાંથી પ્રાણ ખેંચી લેવાનું કાર્ય કરે છે અને તેમાંથી જ તે આ નાના પ્રકારની જીવન શક્તિઓ તૈયાર કરે છે, કે જે શક્તિઓ દેહનું, વિચારનું, ઇન્દ્રિયનું અને બીજી અન્ય એવી શક્તિઓનું સંરક્ષણ કરે છે. ઉપર વર્ણવેલા પ્રાણાયામની સહાયનાથી આપણે શરીરમાંની સમસ્ત શક્તિઓ અને શરીરમાં વહેતા ઝાનતંત્રના પ્રવાહપર સારી રીતે સત્તા ચલાવી શકીએ છીએ. પ્રથમ આપણે એ પ્રવાહને જોળખવા માંડીએ છીએ અને સાર પછી ધીમે ધીમે તેને પોતાના તાત્પ્રમાં લઈએ છીએ. અર્વાચીન યોગીઓના મત પ્રમાણે મનુષ્યના શરીરમાં એ પ્રાણુના ત્રણ પ્રવાહો શરીરમાં વહેતા હોય છે. એક ઇડા, બીજા પિંગળા અને ત્રીજા સુષુમ્ણા. એ ત્રણ નાડીઓમાંથી એ ત્રણ પ્રવાહો વહે છે, એની તેમની કલ્પના છે.

તેમના મત પ્રમાણે પિંગળા પૃથ્વળુની જમણી બાજુએ હોય છે, ઇડા ડાબી બાજુએ હોય છે અને સુષુમ્ણા પૃથ્વળુના મધ્યમાં રહેલી હોય છે, તથા તે પોલી હોય છે. તેમનું એમ કહેવું છે કે, ઇડા અને પિંગળા એ બે નાડીઓમાંના પ્રવાહો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વહેતા હોય છે અને એ પ્રવાહોદ્વારા જ આપણે બધા આયુષ્યનાં કાર્યો કરીએ છીએ. સુષુમ્ણા પણ રીતિ પ્રમાણે સર્વમાં હોય છે તો ખરી જ, પરંતુ તેના પ્રવાહ માત્ર યોગીઓમાં જ ચાલતો હોય છે. વળી બીજા એક વાત પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, યોગ મનુષ્યના શરીરને બદલી નાખે છે. જેમ જેમ તમે અભ્યાસ કરતા રહો, તેમ તેમ તમારું શરીર બદલાતું જશે. અભ્યાસ કરવા પહેલાં જેનું શરીર હોય છે, તેનું અભ્યાસ થયા પછી રહેતું નથી. શુદ્ધિ કબૂલ કરે તેનું એ છે ને તેનાં કારણો પણ આપી શકાય છે. કારણ કે, આપણને જે જે વિચાર કરવો પડે છે, તે પ્રત્યેક માટે આપણને મગજમાં એક નવી નેહર જ ખણવી

પડે છે, અને એપરથી મનુષ્યસત્તાની પ્રત્યક્ સિધ્ધિપાત્રતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પ્રતિષ્ઠા-ભેજમા પૂર્વેના જે એક માર્ગ પડે તો હોય છે, તેમાં યદ્યપિ દોષવાનું મનુષ્યસત્તાને વધારે રહે છે, કારણ કે, તે માર્ગમાં દોષનું ધણું જ મુલબ હોય છે. મન પોતે ધર્મ જોતું છે, અને મનજનો પધાર્ય નગમ માવા જેવો તેની આગળ છે એટલે પ્રત્યેક વિચાર તે ભેજમાંથી માર્ગ દર્શાવે જવા કરે છે, અને તે માર્ગ પાછો બંધ ન થઈ જાય, જોડલા માટે આસમાની રંગનો એક પદાર્થ આપીને તે માર્ગને ભેજથી ભિન્ન રાખે છે, માર્ગને પૂરતું જણાવે તે નથી. જો એમાં જો આસમાની રંગનો પદાર્થ ન હોય, તો સ્થિતિ નામમાત્રને પણ સહેજ પામી ન હોત કારણ કે, સ્થિતિ, એટલે જ જાણના માર્ગ પૂર્વના વિચાર પ્રમાણે અનુકરણ કરતા કરતા માર્ગક્રમણ કરતું એટલે જ સ્થિતિનો અર્થ થાય છે.

હવે કદાચ તમારા પ્યાનમાં આવ્યું હશે કે, કેટલું જાણીને જાણીતા કેટલાક વિચારવાળા વિચારને લઈ, તે વિચારને એકબીજાની સાથે ફરી ફરીને ભેજા કરી નાખી, તે જાણવા માંડે, તો તે વિચાર સમજવાનું સહેજ છે કારણ કે, પ્રત્યેક ભેજમા તેના માર્ગો દેખાડેલા હોય છે, અને તે માર્ગોથી-અથવા તેના જેવા બીજા માર્ગોથી જનુ અથવા બીજાનું અનુકરણ કરતું, એવી જ તેમાં આવશ્યકતા હોય છે. પરંતુ જ્યારે નવો વિચાર મોઢા આગળ આવે છે, ત્યારે તો તેમના ગમન માટે સર્વથા નવીન માર્ગો જ તૈયાર કરવા પડે છે, તેથી તે સત્તર સમજવા નથી. એ જ કારણથી ભેજ (ભેજ પોતે-લોક નહિ) નવી કલ્પનાઓને સમજવા વગર પોતાપર કાર્ય કરવા હેતુ નથી. તે નવા વિચાર મહત્ત્વ કરવાની સદામે થાય છે. પ્રાણ નવીન માર્ગ દાહવાની ખટપટ કરે છે અને ભેજ તેને તે માર્ગ દાહવા હેતુ નથી.* એ જ સિધ્ધિપાત્રતાની શરૂ દિશી છે ભેજમાં એવા માર્ગો જોડલા આગળ હોય

* એ વાત હાલમાં અચાર્ય આવેલા ફોનોગ્રાફ નામક વસ્તુના ઉદાહરણથી કહી જ શકી રીતે જાણવામાં આવી શકે છે. ફોનોગ્રાફમાં જો તે ગાયન, સંગ્રહ અથવા બાવણ જેવાના તેવાજ સ્વરમાં ભેજમે તેટલી વાર નીકળી શકે છે એ વસ્તુ એક લોકોને ગાન જાણ હોય છે અને તેનાપર બેસાડવા માટે બીજી જેવી બીજીની બૂજનીઓ કરેલી હોય છે તેમનો ઉપયોગ બાજ રાખીપણી બહુ જ નગમ-મુશ્કેલી કરેલા હોય છે તેનાપર ફિફાર્ટર રાખીને જો તે ગાયન લઈ શકાય છે તોફારના મધ્યમાનમાં એક હીસાની બેસાડેલી હોય છે, તે બૂજનીઓમાં લગાડીને યત્ન રાક કરવામાં આવે છે, તેમાંના કલ્પ બૂજનીઓ સાથે કરવા માટે છે, અને તોફારના ઉપરથી તેનાપર સંબંધના ઉપરથી નીચા સ્વરો પ્રમાણે લેજ, સંકલિત લીજ, અથવા સ્વર આગળ યેના નય છે એવી રીતે આપો. કલ્પ તે આપાતથી બચાઈ જવા વગરને બંધ કરીને તોફારને કાઢી લેવામાં આવે છે, અને તેને કોઈકે વિદ્યેયસર લગાડવામાં આવે છે એટલે તે જ ગાયનને પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રી રાકે છે કારણ કે વિદ્યેયસર એવી રીતે બેસાડેલા હોય છે કે, યત્ન રાક વધને આપાત થતા જ તેમાંથી જેવોના તેવા સંબંધો વચ્ચે આવે છે એ જ ઉપરથી અહીં પણ લાગુ પડે છે.

અને પ્રાણસૂચિએ એવા માર્ગો જેટલા આજ્ઞા કર્યા હોય, તેટલું બેઝું સ્થિતિપાત્ર બની જાય છે, અને નવા વિચારો સહ્યમે વધારે મગજભૂતીથી ખુંમેસ ચલાવે છે જેટલો મનુષ્ય વધારે વિચારશીલ, તેટલા તેના મસ્તિષ્કમા એવા માર્ગો વધારે શુચિચાલનારા હોય છે અને તેથી તે નવા નવા વિચારોનું સહજમા ગ્રહણ કરી લે છે, તે વિચારો યથાર્થ સમજે છે અને તેવા નવા વિચારો પોતે પણ ઉપજાવે છે પ્રયેક નવીન વિચારની એવી જ ણિયતિ હોય છે અર્થાત્ પ્રયેક નવા વિચાર સાથે આપણે બેજમા નવો સરકાર પાડીએ છીએ અને તેમાં નવો માર્ગ કાઢીએ છીએ. એટલા માટે જ યોગના વિચારો અને હેતુઓ તદ્દન નવા હોવાથી તેનો અભ્યાસ કરવા માડતા પ્રારભમા જડતાના એટલા બધા વિધો આવી નડે છે.

એટલા માટે જ આપણે જ્ઞેષ્ઠ્યે છીએ કે, પ્રકૃતિની પ્રલક્ષ યતી સૃષ્ટિ સાથે સમઘ ધરાવનારો ધર્મનો ભાગ વિરોધતાથી માન્ય થાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન અથવા માનસ વિદ્યા, જે મનુષ્યની અંતર રહેલી પ્રકૃતિનો વિચાર કરે છે, તેની વારવાર ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે આપણે પ્રથમ આપણી આ સૃષ્ટિનો ખરો અર્થ પ્ધાનમાં રાખવો જ્ઞેષ્ઠ્યે આ સૃષ્ટિ તે અનન તત્ત્વનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે અનન તત્ત્વનો માત્ર એક અંશ વ્યક્ત થયેલો છે અને તેને જ આપણે આપણી સૃષ્ટિના નામથી આગખીએ છીએ. એટલે એથી સિદ્ધ થાય છે કે, એથી પર એક અનન તત્ત્વ રહેલું છે અને ધર્મનો એ ઉભયતત્ત્વોની સાથે સમઘ છે અર્થાત્ આપણે જ્ઞેષ્ઠ્યે સૃષ્ટિ કહીએ છીએ, તેની સાથે અને અનન પર તત્ત્વ સાથે એક સરખી રીતે ધર્મે સમઘ રાખવો જ્ઞેષ્ઠ્યે જે ધર્મ એ ઉભયમાયી કોઈ પણ એક જ તત્ત્વ સાથે સમઘ ગણે છે, તે ધર્મ ન્યૂનતાવાન-અપરિપૂર્ણ છે, એમ જ માનવું તેણે તો બનેલો જ વિચાર કરવો જ્ઞેષ્ઠ્યે જે ધર્મ અનન તત્ત્વના વ્યક્ત સ્વરૂપ સાથે જ માત્ર સમઘ ધરાવે છે, તેનો વિસ્તાર માત્ર વ્યક્ત ક્ષેત્રમા જ અગ્રી રહે છે તે કાળપાશમા બદ્ધ થઈ જાય છે તેને સ્થળનો પણ વિકાર થાય છે અને જ-મમરણના ચક્રમા પણ આવવું પડે છે એ વાતથી આપણે સારી રીતે જાણીતા છીએ. કારણ કે આપણે પ્રથમથી જ એ ચક્રમા પડેલા છીએ. આ સૃષ્ટિ વિશેના વિચારો અનાદિ કાળથી આપણા સાથે વિચરતા આવ્યા છે જે ધર્મ માત્ર અનન પર તત્ત્વ સાથે જ સમઘ ધરાવે છે, તે આપણને સર્વથા નવીન બાસે છે અને તે પોતા વિરોધા વિચારોનો આપણા મસ્તિષ્કમા પ્રવેશ કરાવવા માટે નવા માર્ગો કાઢે છે તે આપણી પૂર્વ પ્રધાને જિન ભિન્ન કરી નાખે છે અને એટલા માટે જ યોગનો અભ્યાસ કરનારા સાધારણ લોકો પ્રથમ પહેલ પોતાની ચાતુર્ય ધરેડમાથી બદ્ધ થયેલા તમારા જ્ઞેવામા આવશે ન્હા સૂંધી જની ચોકે લા સૂંધી એ વિધાને ન્યૂન કરવા માટે આ બધી પદ્ધતિઓ પતજનિએ યોજેલી છે અને આપણને જે પદ્ધતિ અનુકૂલ આવે, તે પદ્ધતિવડે અભ્યાસ કરવા માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ.

વિપયવતી વા પ્રવૃત્તિસ્તપન્ના મનસઃ સ્થિતિનિવન્ધિની ॥ ૩૫ ॥

૩૫ લોકોત્તર ધ્યાનમાં જે સ્વરૂપોદ્ધી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનને ખંતીલું બનાવે છે.

મનની સ્થિરતા, ધારણાથી-એકાગ્રતાથી સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય છે. યોગી કહે છે કે, જે નાસિકાના અગ્રભાગે મન એકાગ્ર થયેલું હોય, તો તે મનુષ્યને થોડા દિવસમાં જ અમરકારિક સૌખ્યે આવવા માટે છે. જે જિહ્વાના મૂળમાં મનની એકાગ્રતા થયેલી હોય, તો તે એક પ્રકારના સ્વરો-ધ્વનિઓ સાંભળવા માંડે છે; જે જિહ્વાએ એકાગ્રતા થઈ હોય, તો તેને અસૌકિક આરવાદ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે જિહ્વાના મધ્યભાગમાં એકાગ્રતા થાય, તો જાણે તે કોઈ અજ્ઞાત-અસૌકિક વસ્તુના સંબંધમાં આવતું હોયની, તેવો મનને ભાસ થવા માંડે છે. જે કોઈ પોતાના મનને તાતુમાં એકાગ્ર કરે છે, તો તે વિચિત્ર વસ્તુઓ નિહાળવા માંડે છે. મન ચક્રવિચક્ર થવા કરતું હોય, એવો કોઈ મનુષ્ય જે યોગની આ પદ્ધતિઓમાંની કોઈ પણ એક પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા છત્તો હોય, છતાં પણ એમની સસતા વિશે જે શંકાઓ થતી હોય, તો થોડાક અભ્યાસ કરવા પછી જ્યારે એ વસ્તુઓનો તેને અનુભવ થવા માંડશે, એટલે એ શંકાઓ પોતાની મેળે જ હ્રાસ થઈ જશે અને તેનું મન તેની પાછળ ખંતીથી લાગશે.

વિશોકા વા ઝ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

૩૬ અથવા તો સર્વ દુઃખાતીત પ્રકાશવાન્ તત્ત્વના ધ્યાનવડે (મન ખંતીલું બને છે.)

એકાગ્રતા અથવા ધારણાનો એ એક બીજો પ્રકાર છે. જેની પાંખડીઓ નીચી નમેલી છે અને જેમાંથી સુષુમ્ણા નાડી પસાર થાય છે, એવા હૃદયકમળનું ધ્યાન ધરો; પાંજી શ્વાસને અંદર લ્યો; અને જે વેળાએ શ્વાસને બહાર કાઢો, તે વેળાએ એવી કલ્પના કરો કે, તે કમળ તેનાં દળસહિત ઉપર આગ્યું છે, તેની પાંખડીઓ ખીલીને ઉત્તર થઈ છે, અને તે કમળના અંતર્ભાગમાં એક દિવ્ય-ચક્રચક્રિત પ્રકાશ રહેલો છે. એ પ્રકાશનું ધ્યાન ધરો.

વીતરાગવિપયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ અથવા તો જેણે ઇન્દ્રિયવિપયનો સમસ્ત આસક્તિઓનો ત્યાગ કરેલો હોય, એવા હૃદય-પુરુષ-ના ધ્યાનવડે (મન ખંતીલું બને છે.)

કોઈ પણ પવિત્ર પુરુષને-કોઈ પણ મહાપુરુષને-કે જેને તમે યુગ્મભાવથી જોતા હો,

અથવા કોઈપણ સાધુ કે, જેને સર્વથા અનાસક્ત તરીકે તમે જાણતા હો—તમે પોતાના ખોય તરીકે સ્વીકારો, અને તેના હૃદયનો એક ધ્યાનથી વિચાર કરો. તે હૃદય બંધનમુક્ત થયેલું છે, એટલા માટે તે હૃદયનું જ ધ્યાન ધરો અને તે તમારા મનને શાંત કરશે. જો એ પણ તમારાથી ન બની શકે, તો તમારા માટે આ બીજો પ્રકાર પણ છે.

સ્વમનિદ્રાજ્ઞાનાલમ્બનં ચા ॥ ૩૮ ॥

૩૮ અથવા તો નિદ્રામાં થતા જ્ઞાનમાં એકાગ્રતા કરવાથી (મન ખંતીકું બને છે.)

દેહલીક્ષ્વાર મનુષ્ય એવું સ્વપ્ન જુએ છે કે, જાણે દેવદૂતોને તે પોતાપામે આવેલા અને પોતા સાથે વાત કરતા જોય છે; પોતાને પરમાર્નદ—અવસ્થામાં દેખે ॥ અને વાતાવરણમાં તેને એક પ્રકારનું સંગીત તરતું સંભળાય છે. સ્વપ્નમાં તે જન પરમોત્તમ સ્થિતિમાં હોય છે અને જ્યારે તે જાગૃત થાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્ને તેના મનમાં એક જોડો સંસ્કાર પાડી દીધેલા હોય છે. એ સ્વપ્નને સત્ય પ્રમાણે સમજે અને તેમાં એકાગ્રતા કરે. જો તમારાથી એ પણ ન કરી શકાય, તો તમારા મનને જે પ્રિય લાગતી હોય, એવી કોઈપણ પવિત્ર વસ્તુમાં એકાગ્રતા કરો.

યથામિમતધ્યાનાદ્વા ॥ ૩૯ ॥

૩૯ અથવા મનુષ્યને સારી લાગતી કોઈ પણ વસ્તુના ધ્યાનથી (મન ખંતીકું બને છે.)

એથી કોઈ નહારી વસ્તુના પ્રહણનું તાત્પર્ય નથી, કિન્તુ તમને ગમતી હોય, તેવી કોઈ પણ સારી વસ્તુ, તમે જેને સર્વોત્કૃષ્ટ માનતા હો એવું કોઈપણ સ્થાન, તમને ગમતો કોઈ પણ દેખાવ અને તમારા મનમાં વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર વિચાર—ગમે તે વસ્તુ હોય, પણ જે તમારા મનને એકાગ્ર કરી શકે, તેનું ધ્યાન કરો.

પરમાણુપરમમહત્વાન્તોઽસ્ય વર્જીકારઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ યોગીનું મન એવી રીતે સતત ધ્યાન ધરવાથી સાન્તથી તે અનન્ત પર્યન્ત પ્રતિબંધહીન થઈ જાય છે.

જો અભ્યાસવડે મન મુખપૂર્વક—સહજમાં અત્યંત મહાન તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં એકાગ્ર થઈ શકે છે અને એવા પ્રકારે મનની લહરી—અલ્પચિયતનાઓ મંદ થતી જાય છે.

ધ્યાનના માર્ગ ખતાવશે. સવિતર્ક ધ્યાનમાં કરતાં અને કર્મની આપણે દૈવતા રાખીએ છીએ અને તે દૈવભાવ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના મિશ્રણનું પરિણામ છે. પ્રથમ બાહ્ય સ્ફુરણ-એટલે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઈન્દ્રિય પ્રવાહથી તેનો અંતઃ પ્રવેશ થતાં તે અર્થનું રૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારપછી ચિત્તમાં પ્રતિક્રિયાની એક લહરી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ જ્ઞાન છે. પરંતુ આપણે જેને જ્ઞાનના નામથી ઝાળખીએ છીએ, તે તો એ ત્રણના મિશ્રણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં સૂષીના સર્વ ધ્યાનમાં એ મિશ્રણ જ આપણા ધ્યાનનો વિષય હોય છે એના પછીની સમાધિ, તે જ ખરેખરી ઉચ્ચ પ્રકારની સમાધિ કહેલી છે.

સ્મૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશૂન્યેવાર્યમાત્રનિર્માસા નિર્વિતર્કા ॥ ૪૩ ॥

૪૩ જે સમાધિ નિર્વિતર્ક સમાધિ કહેવાય છે, તે જ્યારે સ્મૃતિ નિર્મળ થાય છે અથવા નિર્ગુણ બની જાય છે અને માત્ર ધ્યાનના વિષયના અર્થને જ વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એ ત્રણના ધ્યાનના અભ્યાસવડે જ આપણે જ્યાં એ ત્રણનું મિશ્રણ નથી થતું, ત્યાં પહોંચી શકીએ છીએ. આપણે તેમનાથી મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. હવે એ ત્રણ પદાર્થ શું છે, તે સમજ લેવાનો આપણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરીશું. તમારે સદા સરોવર, ચિત્ત અને સ્ફુરણનું ઉદાહરણ સ્મરણમાં રાખવું. એમાં આધાત થતા પ્રમાણે પ્રથમ શબ્દ-સ્વર જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચાંત સરોવર તમારા પોતામાં જ રહેલું છે, અને હું ‘ગૌ’ એવા એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું. જેવો એ શબ્દ તમારા કર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેવો જ તેની સાથે તમારા ચિત્તમાં એક તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તરંગ ગૌનો બાવ, અર્થ અથવા તેના રૂપને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. જે પ્રવક્તા ગૌને તમે જાણો છો, તે જ ખરેખર એ મનમાં ઉદ્ભવેલો તરંગ છે. તે પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં અંતર અને બાહ્ય શબ્દસ્ફુરણમાં આવિર્ભૂત થાય છે અને તે તરંગ શબ્દ સંજે જ પાછો મરી જાય છે. શબ્દ વિના એ તરંગ ઠાઈ કાળે પણ અસ્તિત્વ ધરાવી જ નથી શકતો. તમે કદાચિત્ત અહીં એવો પ્રશ્ન કરશો કે, આપણે માત્ર ગૌવિશે વિચાર કરીએ છીએ અને શબ્દ સાંભળતા નથી, એમ કેમ બની શકે છે? એનું ઉત્તર એ છે કે, એમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર તમે પોતે જ કરો છો. “ગૌ” એ શબ્દનો મનમાં જ તમે મદ-તાથી ઉચ્ચાર કરો છો અને તે ઉચ્ચાર સાથે જ તરંગનું પણ આગમન થાય છે. શબ્દના એ આધાત વિના લહરી કેદાપિ ઉદ્ભવી શકે જ નહિ અને તેથી જ્યારે શબ્દનો આધાત બહારથી નથી થયેલો હોતો, ત્યારે તે અંતરથી જ થયેલો અથવા થતો હોય છે. જ્યારે શબ્દનો લોપ થાય છે, ત્યારે તત્કાળ લહરીનો પણ સાથે જ લોપ થઈ જાય છે. ત્યારે અવ-

જેવું શું રહે છે ? માત્ર પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ અને તે જ જ્ઞાન છે. એ તથ્ય તરવો આપણે મનમાં એવા તો ઘટતાથી મળી ગયેલાં છે, કે આપણે તેમને એક બીજાથી જુદાં પાડી શકત નથી. જ્યારે ચબ્દનો આધાર થાય છે, ત્યારે ઇંદ્રિયોમાં સ્પર્શ ઉદ્ભવે છે અને પ્રતિક્રિયા તરંગ ચડવા માંડે છે. એ એકબીજાને એવાં તો નિઃકટતાથી અનુસરે છે કે, એ બીજામાં સેષ માત્ર પણ બેઠે રહેતો નથી. જ્યારે એ જ્ઞાનનો લાગ્યા સમય સૂર્ય અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તેથી સર્વ સમ્પારનો આધાર જે રચિત, તે નિર્મળ થાય છે અને આપણે તેમને એક બીજાથી ચૂંટી કાઢવાને ખુદી રીતે સમર્થ થઈએ છીએ. એ નિર્વિતર્ક એકામતા-સમાધિ-કહેવાય છે. એમાં તર્કવિતર્ક હોતા નથી.

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ૪૪ ॥

૪૪ એ સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાધિવડ, જેમની ધ્યેય વસ્તુઓ સૂક્ષ્મતર હોય છે, તેઓ (પણ) તદાકાર થઈ શકે છે.

જ્ઞાનનો આ પણ પૂર્વના જેવો જ એક પ્રકાર છે. બેઠે માત્ર એટલો જ છે કે, પૂર્વ-કથિત જ્ઞાનમાં જે વસ્તુઓને ધ્યેય ધારવામાં આવે છે, તે સ્થૂળ હોય છે અને પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં તે અધિક સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મતર) હોય છે.

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥ ૪૫ ॥

૪૫ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનો પ્રધાનમાં અંત થાય છે.

સ્થૂળ વિષયો માત્ર મૂળ તત્ત્વરૂપ છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ તેમાંથી જ બને છે. સૂક્ષ્મ વિષયોનો તત્ત્વાત્માથી આરભ થાય છે, તત્ત્વાત્મા એટલે સૂક્ષ્મ પરમાત્મા જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, અહંભાવ, ચિત્ત (સર્વ વ્યકતત્ત્વનું મૂળ કારણ), સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણ શબ્દોની સમધારણ સ્થિતિ, એનું નામ પ્રધાન (મુખ્ય) છે. મૃતિ અથવા અવ્યક્ત, એ સર્વ સૂક્ષ્મ તરવોના વર્ગમાં ગણાયલાં છે માત્ર પુરુષ (આત્મા જ) એ વ્યાખ્યામાંથી બાદ રહેલો છે.

ता एव सवीजः सप्ताधिः ॥ ૪૬ ॥

૪૬ એ સર્વ સમાધિઓ સખીજ છે.

એ સમાધિઓ ભૂત કર્મોના બીજનો નાશ કરી નથી શકતી અને તેથી મુક્તિ આપવામાં પણ એ અશક્ત છે. છતાં પણ યોગીને એ જે કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, તેનું વિવેચન નીચેનાં સૂત્રોમાં કરેલું છે.

निर्विचारवैसारचेऽध्यात्मप्रसादः ॥ ૪૭ ॥

૪૭ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સર્વથા નિર્મળ-નિર્વિકાર હોવાથી તેવડે ચિત્ત પરિપૂર્ણતાથી દૃઢ થઈ જાય છે.

ઋતમ્ભરા તત્ર મજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

૪૮ એ (નિર્વિકલ્પ સમાધિ) માંનું જ્ઞાન સત્યપૂર્ણ કહેવાય છે.

આ એ સૂત્રોની સવિસ્તર વ્યાખ્યા નીચેના સૂત્રમાં કરેલી જોવામાં આવશે.

શ્રુતાન્નુમાનમજ્ઞામ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્જ્યત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ જે જ્ઞાન સાક્ષી અને અનુમાનથી મેળવાય છે, તે સાધારણ વસ્તુવિષયક હોય છે. પણ ઉપર કહેલી સમાધિથી મેળવેલું જ્ઞાન જ્યાં સાક્ષી અને તર્કનો પ્રવેશ થઈ નથી શકતો, ત્યાં જવાને પણ શક્તિમાન હોવાથી તેના કરતાં બહુ જ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે.

આપણને જે સાધારણ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે, તે પોતાની વિષય ગ્રાહક શક્તિવડે, તેના અનુમાનથી અથવા તો એ વિષયમાં જેમણે પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય, તેવા પુરુષોની સાક્ષીથી એ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. પરિપૂર્ણતાવાન પુરુષો ઈંદ્રિય યોગી; યોગીનો, ઋષિ અથવા વેદોમાં વર્ણવેલા વિચારોના દ્રષ્ટા, એવા જ અર્થ થાય છે. તેમના મત પ્રમાણે શાસ્ત્રોના પૂરાંવો એ છે કે, શાસ્ત્રો એ પરિપૂર્ણતાવાન પુરુષોની સાક્ષી છે. છતાં તેમનું એમ કહેવું છે કે, માત્ર વેદો આપણને સાક્ષાત્કાર પર્વત પહોંચાડી નથી શકતા. આપણે સર્વ વેદો વાંચી શકીએ છીએ અને તે છતાં લેશ માત્ર પણ સાક્ષાત્કાર કરી નથી શકતા, પરંતુ ન્યારે આપણે વેદમાંના ઉપદેશોનો અભ્યાસ કરવા માંડીએ છીએ, તે વેળાએ જ આપણે વેદમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ—એ અવસ્થા એવી હોય છે કે, જ્યાં શુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, સાં પણ તે સરળતાથી વિચરી શકે છે; અને જ્યાં વિષયમહત્ત્વશક્તિનો કે અનુમાનનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, તેમ જ જ્યાં બીજાઓની સાક્ષીનું પણ મહત્ત્વ નથી. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ જ રહસ્ય રહેલું છે અર્થાત્ એ સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર જ સત્ય ધર્મ છે, અને બાકીનાં બધાં સાધન માત્ર છે. ભાષણો સાંભળવાં, પુસ્તકો વાંચવાં અને શુદ્ધિવાદ ચત્તાવવો, એ માત્ર ધર્મ માટે ફોજ તૈયાર કરવા જેવું છે, પણ એ સર્વ કંઈ ધર્મ નથી. શુદ્ધિની ઉન્નતિ અને શુદ્ધિની અવનતિ તે કંઈ ધર્મ નથી. યોગીઓનો નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત એ છે કે, જેમ આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયવિષયક વસ્તુઓ સાથે સીધા સંબંધમાં આવવા માંડીએ છીએ, તેની જ રીતે વિશેષ જ્ઞાનના આરંભે આપણે 'ધર્મ'નો પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. ધર્મની સત્યતાઓ—અર્થાત્ ધર્મિય અને આત્માનો—આજ ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્કાર થઈ

નથી શકતો હું મારા આ નેત્રોવડે કોઇ કાળે પણ ધ્વિરનું દર્શન કરી શકીશ નહિ, તેમજ મારા આ હસ્તોથી હું તેને કોઇ કાળે પણ સ્પર્શ કરી શકવાનો નથી, અને આપણે બધા જાણીએ છીએ, કે આપણી ઇન્દ્રિયોથી આગળ આપણી શુદ્ધિ ગમન કરી નથી શકતી. શુદ્ધિ આપણને સર્વથા પરિણામ વિનાની સ્થિતિમાં છોડી દે છે આપણે આપણાં જીવનના અત્ત પર્યંત તકે વિતર્ક કર્યા કરીએ છીએ, કે જેમ આ સૃષ્ટિ સહસ્રાવધિ વર્ષોથી કરતી આવેલી છે પરંતુ એનું પરિણામ એ આવે છે કે, આપણે ધર્મનું ખંડન અથવા મંડન કરવાને સર્વથા અસમર્થજ છીએ, એમ આપણને થાય છે અર્થાત્ ધર્મની સત્યતાનો આપણને અનુભવ થવા નથી પામ્યો. જે વસ્તુ સ્પષ્ટતાથી આપણાં જોવામાં આવે છે, તેને જ આપણે આધારરૂપ માની બેસીએ છીએ અને તે આધારને લઇને જ આપણે તર્ક વિતર્ક ચલાવવા માડીએ છીએ. એટલે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આપણી શુદ્ધિ પ્રસક્ત જ્ઞાનની એટલી જ સીમામાં દોડધામ કર્યા કરે છે સાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિમર્ષાથી શુદ્ધિ દેશમાન પણ આગળ વધી શકતી નથી તેટલા માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન પર છે યોગીએ. કહે છે કે, મનુષ્ય પોતાના ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી પર-આગળ જઈ શકે છે અને પોતાની શુદ્ધિથી પર પ્રદેશમાં પણ ગમન કરી શકે છે મનુષ્યમાં પોતાની શુદ્ધિ કરતાં પણ આગળ વધવાની સત્તા અને સમર્થતા રહેલી છે અને તે સત્તા સર્વ મનુષ્યોમાં તેમજ સર્વ પ્રાણીઓમાં પણ છે યોગના અભ્યાસવડે એ શક્તિ બળવતી થાય છે અને તે વેળાએ મનુષ્ય શુદ્ધિની સાધારણ સીમાનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, અને શુદ્ધિ જ્ઞાનથી પર વસ્તુઓનો કોઇ પણ પ્રકારના પ્રસવાય વિના સરળતાથી સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

તજ્ઞઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારમતિવન્ધી ॥ ૫૦ ॥

૫૦ એ સમાધિથી હિંદુભવતા સંસ્કારો બીજા સર્વ સંસ્કારોનો અવ-
રોધ કરે છે.

ઉદા સૂત્રમાં આપણે જોયું છે કે, સમાધિ, એ એક જ માત્ર અરીથિક જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ છે તેમજ આપણે એ પણ જોઇ ગયા છીએ કે, જે મનને સમાધિ કરતાં અટકાવે છે, તે જૂતકાળના સંસ્કારો છે તમે સર્વેએ અવગ્રહ્ય છે કે, જ્યારે જ્યારે તમે પોતાના મનને એમાં કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, ત્યારે ત્યારે તમારા વિચારો કાઈ બીજા જ પ્રદેશમાં ભમણુ કર્યા કરે છે જ્યારે તમે ધ્વિરવિષયક વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તે વેળાએ જ એ સંસ્કારો આવીને પોતાનો દેખાવ આપે છે બીજા સમયમાં તે એટલા બધા કર્તવ્યપરાયણ હોતા નથી, પરંતુ જ્યારે તમે તેમની દાનજરી ન છુટ્કા હો, તે વેળાએ તો તે અવસ્ય આવીને દાનજર યાદજ જવાના, અને તમારા મનમાં અગમજાત મયાવરો

સાતાથી બનતો યત્ન કરવાના જ. એમ શા માટે થતું હશે? તે સંસ્કારો એકાગ્રતા-સમાધિના સમયમાં જ ઉપસ્થિત થઈને એટલા બધા કર્તવ્યપરાવશ્વ શાને યત્ન હશે? એનું કારણ એ છે કે, તમે તેમને દાખી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરો છો અને તેથી તેઓ પોતાના પૂર્ણ બળવડે પ્રતિક્રિયા કરવા માટે છે. બીજા સાધારણ સમયમાં તેઓ પ્રતિક્રિયા નથી કરતા. એ બ્રૂતકાલીન સંસ્કારો કેટલા અસંખ્ય હોય છે, કે તેઓ ચિત્તમાં કાંઈ રીતે ગુપ્ત રહી વ્યાગ્રસમાન કુદકો મારવાને સદા તૈયાર જ રહે છે. બીજા બધા ભાવોને દૂર રાખી આપણને ગમતા એક ભાવનો ઉદય થાય, તેમ એ બૂન સંસ્કારોને દાખવા નેમીએ. પરંતુ તેમ થવાને બદલે તે સર્વ એક સાથે જ બીજા આવવા માટે મારામારી કરતા હોય છે. મનની એકાગ્રતાનો અવરોધ કરનારી સંસ્કારોની એ અનેક શક્તિઓ છે; એટલા માટે સંસ્કારોની શક્તિને દાખવી દેવાની શક્તિ ધરાવતી અહીં બતાવેલી આ સમાધિ અભ્યાસ માટે બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. આવા પ્રકારની સમાધિથી જે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે એટલો બધો શક્તિમાન હોય છે કે, તે બીજા સંસ્કારોની ક્રિયાને એકદમ બંધ કરી દે છે અને તેમને સર્વથા અવરોધ કરી નાંખે છે.

તસ્યાઽપિ નિરાયે સર્વ (વૃત્તિ) નિરોધાન્નિર્બીજઃ સમાધિઃ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ જે સંસ્કાર બીજા સંસ્કારોનો અવરોધ કરે છે, તેના પછી અવરોધ કરવાથી સર્વનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તે વેળાએ નિર્બીજ-બીજર-હિત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તમને એટલું તો સ્મરણમાં જ હશે કે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આપણે આત્માને દેખી નથી શકતા, તે એટલા માટે જ કે, તે પ્રકૃતિ, મન અને શરીર સાથે મિશ્રિત થઈ ગયેલો છે. મહામૂઢ મનુષ્ય પોતાના શરીરને જ આત્મા ધારે છે અને તેથી જરા વધારે શીખેલો માનવી મનને આત્મા તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ એમ માનનારા એ જાને એક સરખા જ ભાન્તિમાં પડેલા હોય છે. હવે આત્માને એમાં મિશ્રિત કરી દેનારી કઈ વસ્તુ છે; જે સિત્ત સિત્ત લહરીઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માને લાંછી દે છે; અને આપણે એ લહરીઓદ્વારા આત્માના દિચિદ્ પ્રતિપ્રકાર-પરાવર્તિત પ્રકાર-ને જ નેમી શકીએ છીએ-એટલે કે, જે વેળાએ કોપની લહરી ઉદ્ભવેલી હોય છે, તે વેળાએ આત્મા જ આપણને કોપિષ્ટ થયેલો નેવામાં આવે છે અને એથી જ આપણે સાધારણ રીતે કહીએ છીએ કે, “હું ગુસ્સામાં છું.”-એ સર્વવૃત્તિ-શું છે? જે વેળાએ પ્રેમની લહરી ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી હોય છે, તે વેળાએ આપણે પોતાને પ્રેમમય થયેલા નેમીએ છીએ અને કદીએ છીએ કે, “અમે પ્રેમ કરીએ છીએ.” ને

તે લહરી નિર્મળતાની હોય અને આત્માનું તેમાં પરિવર્તન થયેલું હોય, તો આત્માજ આપણને નિર્મળ થયેલો બતાવે છે. એ સર્વનું મૂળ શું છે? આત્માને આત્મચાહિત કરનારા એ સંસ્કારોમાંથી જ એ શિખ શિખ લાવેલો ઉદ્ભવ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત સરોવરમાં એક પણ સંસ્કાર-લહરી અવશેષ હોય છે, ત્યાં સુધી આત્માનો સત્ સ્વભાવ આપણા બધામાં આવતો નથી. જ્યાં સુધી સમસ્ત લહરીઓનો લોપ નથી થતો, ત્યાં સુધી આત્માનો સત્ સ્વભાવ ઓગળવામાં નથી આવતો. એટલા માટે પતંગસિ પ્રથમ આપણને લહરીનો અર્થ સમજાવે છે, ત્યાર પછી 'તેમને દબાવવાનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્યાર પછી બીજા સંસ્કારોને દબાવવા માટે એક લહરીને કેવી રીતે પ્રયોગ બનાવવી-અર્થાત્ અગ્નિ અગ્નિને કેવી રીતે ખાઈ જાય છે, એની રીતિનું તે આપણને શિક્ષણ આપે છે.* એટલે બીજી લહરીઓના નાશ પછી એક જ લહરી બાકી રહે, તો તેને કાઢવાનું કાર્ય બહુ જ સરળ થઈ પડે છે. અને જ્યારે એ એક સંસ્કારનો પણ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે એકાગ્રતાની એ સમાધિ નિર્બીજ-બીજરહિત થયેલી કહેવાય છે. કંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી અને આત્મા પોતાના સત્ સ્વરૂપમાં પ્રકાશવાં માડે છે. તે ક્ષણે જ આપણે બધીએ છીએ કે, આત્મા કોઈ પણ પ્રકારનું મિશ્રણ નથી, કિન્તુ સ્પષ્ટિમા એ જ સર્વથા શાંત છે અને એમ હોવાથી તે અજ-મા છે અને મરતો પણ નથી. તે અમર છે, અવિનાશી છે અને શુદ્ધિ-દાનનું અનામનન્ત-સનાતન તત્ત્વ છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

—સસસસસસસસસસ—

દ્વિતીય અધ્યાય-સાધન પાઠ

તપસ્સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ૧ ॥

૧ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન, એ (ત્રણ) ક્રિયાયોગ કહેવાય છે.

પ્રથમ ભાગના અતમાં આપણે જે સમાધિઓનું વિવેચન કર્યું, તે ઘણી જ કઠિન સમાધિઓ છે અને તેથી ધીમે ધીમે આપણે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એના પ્રાયશ્ચિત્ત ઓપાનનું નામ ક્રિયાયોગ છે. 'યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થવાય એવું કર્મ કરવું' એટલે જ

૬: * પશ્ચિમ નારાયણ પ્રસાદ બેતાને પણ સત્ય જ કહ્યું છે કે,

“આ ગયા આગ્નિર નિવાસો નિવાસા બદરસ,
તોદ દાસા બદરણી ગુર્ભને ખ્યાવા બદરસ.”

ક્રિયાયોગનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે ધન્ત્રિયો અથ્વરૂપ છે, મન લગામ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, આ મા સવારી કરનાર છે અને શરીર રથ છે. શરીરનો સ્વામી-રાજા, અથવા ખીખા સખ્દામા કહીએ, તો મનુષ્યનો આત્મા, એ ગ્યમા બેસે છે જે અશ્વો ધણા જ બલવાન હોય અને તે લગામને વશ રહી શકતા ન હોય જે સારથિ-એટલે કે, બુદ્ધિ તે અશ્વો-ધન્ત્રિયો-ને વશ રાખવાની કળા ન જાણતો હોય, તો અવશ્ય રથ કાઢી ખરામ સ્થિતિમા જ આવે પડવાનો પરંતુ જે ધન્ત્રિયો-અશ્વો સારી રીતે વશ થયા હોય અને બુદ્ધિરૂપ સાગથિએ મનરૂપી લગામને મજબૂતાઈથી પકડી રાખેલી હોય, તો અવશ્ય રથ-શરીર-પોતાના ધારેલા સ્થાને નિર્વિઘ્ન જઈ પહોંચે છે ત્યારે અહીં તપનો બાવાર્થ શો થાય છે ? એટલો જ કે, આ શરીર અને મનને ચનાચતી વેળાએ લગામ મજબૂતાઈથી પકડી રાખવી, પણ શરીરને તેની ક્રિયા અનુસાર ગમે તે કર્મ કરવા ન દેતા તે બન્નેને યોગ્યતાથી પોતાના સયમમા રાખવાં

ખીજી વસ્તુ સ્વાધ્યાય છે અહીં વળી સ્વાધ્યાયની તે થી અમલ પડી હશે વારુ જ એવો સહજ પ્રશ્ન થવાનો સભવ છે એનું પ્રચુતર એ છે કે, અહીં સ્વાધ્યાયનો, નવ લખ્યા વાર્તા કે જોડી કહાડેની વાર્તાનો અભ્યાસ, એવો અર્થ લેવાનો નથી પરંતુ તેવા મન્યોના અભ્યાસનો અર્થ લેવાનો છે કે, જે આપણને આત્મમુક્તિનું શિક્ષણ આપી શકતા હોય. વળી સ્વાધ્યાય, તે કાર્ત્ત વાદવિવાદનો અભ્યાસ છે, એમ પણ ધારવું ન જોઈએ. જે યોગી હોય, તેણે પોતાના વાદવિવાદ કરવાના કાળને બનીત કરી દીધેલો જ હોવો જોઈએ. વાદવિવાદથી તે ધરાયેલો હોવો જોઈએ એટલે કે, જ્ઞાનબુદ્ધિ માટેના તેના પૂરતા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હોય છે અને તેથી તે સતોષ પામેલો હોય છે હવે તે પોતાના માનેલા સિદ્ધિતિને દૃઢ કરવાને અભ્યાસ કરે છે વાદ અને સિદ્ધાન્ત, એ બે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ભિન્ન પ્રકારો છે દીનમુક્ત વિષય હોય તે વાદ કહેવાય છે અને એકવાર થઈ ગયેલો અતિમ નિશ્ચય શાસ્ત્રમા સિદ્ધાન્તના નામથી ઓળખાય છે જ્યારે એક મનુષ્ય સર્વથા અજ્ઞાન અવસ્થા મા જ હોય છે, ત્યારે તે એમાની પ્રથમ વસ્તુ-વાદ-નું જ અહણુ કરે છે, એટલે કે, વાદ વિવાદ અને કાર્યકારણબાવનું તેના અંતરમા મુદ્દ ચલાવવા માટે છે જ્યારે તે એ કાર્યની સમાપ્તિ કરી રહે છે, એટલે પછી સિદ્ધાન્તનો આહક બની જાય છે, એટલે કે, તે એક પ્રકારના અતિમ નિશ્ચયપર આવી જાય છે પરંતુ એવો એક સિદ્ધાન્ત કરી લેવાથી જ કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી. કિન્તુ એ જ્ઞાન તેણે દૃઢ કરવું જ જોઈએ ત્રયો અસખ્ય છે અને સમય સક્ષિપ્ત છે, એટલા માટે, સર્વથી વિરોધ જે તાત્વિક અથ હોય, તેનું અહણુ કરી લેવું એ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય રહસ્ય છે મહાન સમૃદ્ધિમાથી એની એક વસ્તુ ચૂની સ્થો

અને તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રયત્ન કરે. એ વિશે અમારા ભાગવતવર્ષનું એક દૃષ્ટાંત છે કે, દૂધ અને પાણી એક સાથે મેળવીને તેનું ભરેલું પાત્ર જે તમે રાજહસ્ય સમક્ષ મૂકશો, તો તે માત્ર દૂધ પી જશે અને પાણી જેમનું તેમ જ પાણીના રૂપે પાત્ર માં જ છોડી દેશે. એ દૃષ્ટાંતને અનુસરીને જ્ઞાનમાં પણ જે વિશેષ મૂલ્યવાન જ્ઞાન હોય, તેનું આપણે ગ્રહણ કરવું અને શેષ છોડી દેવું જોઈએ. પ્રારંભમાં શુદ્ધિનો આવા પ્રકારનો વ્યાયામ ધણો જ અગત્યનો છે. પ્રત્યેક વસ્તુપર-જ્ઞાનપર-આપણે આધાર યદ્યપે પડતું ન જોઈએ. યોગી, વાદવિવાદની અવસ્થાને વીતાડીને એક પર્વત-સમાન અચળ નિશ્ચયપર આવી ચૂકેલો હોય. હવે તેના માટે એ નિશ્ચય-સિદ્ધાંતરૂપ અતિમ સીમાને દૃઢ કરવાનું જ કાર્ય માત્ર અવશેષ રહેલું હોય છે તે-યોગી-સદા એવો જ ઉપદેશ આપ્યા કરે છે કે, 'જો કોઈ વાદવિવાદ કરવાનો તમારાપર બળાકાર પડ્યું કે, તોપણ વાદવિવાદ કરશો નહિ-શાંત અને સ્તબ્ધ જ રહેજો.' કોઈ પણ વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નનું ઉત્તર આપશો નહિ, કિંતુ સ્વતંત્રતા અને સુખતાથી તમારા માર્ગમાં આગળ વધતા રહેજો' કારણ કે, શકાસમાધાન અને વાદવિવાદ માત્ર મનમાં વિમોહ ઉપજાવવા વિના બીજો કશો પણ લાભ કરી શકતા નથી. આપણે તો શુદ્ધિને માત્ર કેળવવાની છે, સારે વાદ કરીને તેમાં અર્થ વિશ્લેષ શા માટે ઉપજાવવો જોઈએ. શુદ્ધિ માત્ર એક નિર્મળ હૃદયવાર છે, કે જે ઇન્ડિયો-જાનેન્દ્રિયદ્વારા આપણને અમુક સીમાબદ્ધ જ્ઞાન જ આપી શકે છે, અને યોગી તો જ્ઞાનેન્દ્રિયથી પણ પર જવા મંત્રિ છે અને એટલા માટે યોગીને શુદ્ધિ વિશેષ ઉપયોગની મધ્ય શક્તિ નથી. આ વાતનો યોગીને નિશ્ચય થઈ ગયેલો હોય છે અને તેથી જ તે સર્વથા શાંત રહે છે અને કોઈ પણ વાદવિવાદ કરતો જ નથી. પ્રત્યેક વિવાદ તેના મનને પોતાના સ્થાનેથી ખસેડી નાખે છે, તેના ચિત્તમાં એક પ્રકારનો વિશ્લેષ ઉત્પન્ન કરી દે છે, અને એ વિશ્લેષને લીધે મનુષ્ય જ્ઞાનમાં આગળ વધવાને બદલે ઉઠેલો પાછળ જ હટતો જાય છે એવા વાદવિવાદો અને શુદ્ધિવિના યક શોધાની માત્ર યોગના માર્ગ-આરભ-માં જ અગત્ય હોય છે. એથી જરાક આગળ વધવા પછી તો બહુ જ ઉચ્ચ પ્રકારની વસ્તુઓ સ્વાભાવિક આવે છે. મનુષ્યનું જીવન કોઈ સદા વિદ્યાર્થી દશામાં રહીને ટટા કિન્નાદ અને વાદવિવાદ કરવા માટે જ સંભવ્ય નથી હોતું. ઈશ્વરપ્રભુધાન એવો કે, ઈશ્વરના હૃદયને અર્પણ કરી દેવાનો ભાવદાર્ય-સારાસ-એવો છે કે, આપણે કોઈ પણ કાર્યના મથ કે અપયમ કરાના પણ ભાગી થવું નહિ-કિંતુ એ હિસાબ વસ્તુઓને ઈશ્વરના અર્પણમાં અર્પણ કરીને સર્વદા ચાંતિમાં જ રહેવું.

સમાધિમાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થઃ ॥ ૨ ॥

રતે, સમાધિની લાવના માટે અને ક્લેશોને તનુ-સૂક્ષ્મ કરવા માટે જ છે.

આપણામાંના ઘણાક મનુષ્યો પોતાના મનોને ગમે તેમ ધરેગળ વર્તવા દઈને અવ્ય-વસિત અને ચંચળ બાગેશનાં મન જેવાં બનાવી દે છે. એટલા માટે મનને પોતાના તાત્કાલીન લાવવાને અને તેનાપર પોતાની સત્તા જમાવવાને પૂર્વકથિત ક્રિયાયોગ, તે તપનેા અભ્યાસ કરવાની ધણી જ આવશ્યકતા છે. યોગનો અવરોધ કરનાર ક્લેશ, મન પોતાના કાબૂમાં ન હોવાને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે આપણને દુઃખદર ધર્ષ પડે છે. (એટલે કે, ક્લેશ ધનીશૂન ધણેલાં હોય, તો સમાધિની સિદ્ધિ થઈ નથી શકતી. આ ક્રિયાયોગ, ક્લેશોને સૂક્ષ્મ કરીને સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે. તપ, સ્વાધ્યાય, ઇન્દ્રિયાદિ નાના પ્રકારનાં ક્રિયાયોગનાં સાધનોત્તરે મનની વિસ્મૃતિ કરવાથી અને મનને પોતાની સત્તામાં રાખવાથી જ એ ક્લેશોનો અભાવ થઈ શકે છે (અન્યથા તેમ યતું સર્વથા અશક્ય છે).*)

અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ (પચ્ચ) ક્લેશાઃ ॥ ૩ ॥

૩ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ (આસક્તિ), દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશો છે.

એ પ્રમાણેનાં પાંચ દુઃખો-વિદ્યા અથવા ક્લેશો છે. એ જ પંચ સૂતાત્મક એક પ્રયત્ન બંધન છે, કે જે આપણને બદલ કરી નાંખે છે. છતાં પણ અવિદ્યા, બીજા ચારનું મૂળ કારણ છે અને બાકીના ચાર ક્લેશો તેના પરિણામ-કાર્ય-રૂપ છે. આપણા દુઃખનું એ જ મૂળ છે. બીજા કયો પણ ક્લેશ આપણને દુઃખી કરી શકે છે વારું? આત્માનો સ્વભાવ શાશ્વત આનંદ છે. ભારે આત્માને અવિદ્યા, બ્રમ અને મોહ વિના બીજું કંઈ શોકમસ્ત કરી શકે એમ છે? આત્માનો એ સર્વ ક્લેશ તે માત્ર માયા-અવિદ્યાનું જ પરિણામ છે. (અભિ-નિવેશ એટલે મોહ અથવા શૃવનાસક્તિ.)

અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેપાં પ્રમુક્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥ ૪ ॥

૪ પાછળના બીજા ચાર ક્લેશોનું ઉત્પત્તિસ્થાન-અવિદ્યા છે, પછી તે ક્લેશો પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન (સંકુચિત) કે ઉદાર (ખીલેલા) ગમે તે પ્રકારના હોય.

* ક્લેશોને સૂક્ષ્મ કરવા, એટલે જે સદા ઉત્પન્ન થનારા ક્લેશો છે, તેમની કોઈવાર જ ઉત્પત્તિ થાય, એવી તેમની રિયતિ કરી નાખવી. જાવના એટલે સમાધિનું ઉત્પાદન, તે છે પ્રયોજન જેનું, એવા કહેલા ક્રિયાયોગતરે જ્યારે ક્લેશો સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે, ત્યારે અવકાશ મળવાથી સિદ્ધ થયેલી સમાધિ, વિવેક પ્ર્યાપ્તિને ઉત્પન્ન કરીને વાસનાસહિત ક્લેશોને દબા કરે છે, એનું તાત્પર્ય છે.

ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારના ક્લેશોનું દારણું સંસ્કરો છે. એ સંસ્કરો જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે સંસ્કરો કેટલીકવાર શુભ અથવા શુભ રહેલા હોય છે. 'એક બાળકના 'જેવા નિર્દોષ' ઉદ્ગારો તો વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યા કરે છે, પરંતુ તે બાળકના અંતઃકરણમાં જે દેવ કે દૈત્યનો સ્વભાવ રહેલો હોય છે, તે તો પાછળથી જ ધીમે ધીમે વ્યક્ત થવા માટે છે. એટલે કે, બાલ્યાવસ્થામાં તે સંસ્કરો શુભ રહેલા હોય છે અને વિષાક કાળમાં પ્રકટ-વ્યક્ત-થાય છે. પૂર્વે કરેલા ક્રમોને લીધે યોગીના હૃદયમાંના એ સંસ્કરો અત્યંત વિરલ-સૂક્ષ્મ-તનુ-ચર્ષ ગયેલા હોય છે અને તે એવી સ્થિતિમાં આવી રહેલા હોય છે કે, યોગી તેમને પોતાના કાજમાં રાખી શકે છે અને તેમને પ્રકટ-વ્યક્ત-થવા નથી દેતો. વિચિત્ર, એટલે થોડા વખતને માટે તેમના કરતાં ખીજ પ્રમળ સંસ્કરોથી દબાઈ ગયેલા સંસ્કાર સમૂહ. (જેમ કે, કોઈ પુરુષનો એક સ્ત્રીમાં રાગ-પ્રેમ-થાય છે, સારે તેનાપરનો ક્રોધ વિચિત્ર ચર્ષ ગય છે.) પરંતુ એ દબાવનારા કારણની જરા ન્યૂનતા ચર્ષ કે, પુનઃ તે કલેશ આવીને બેસી રહે છે જ. એટલે કે, રાગ-પ્રેમનો લોપ થયો કે, પાછો તેના સ્થાનમાં ક્રોધ આવીને વ્યક્ત થવાનો જ. જ્યારે એ સંસ્કરો આસપાસના અનુકૂળ સંયોગો સાથે મળીને જાડુ જ વેગ અને પ્રમળતાથી સારી કે નકારી ક્રિયા કરવા માટે છે, સારે તે ઉદાર-વિસ્તૃત-ખીલેલા કલેશ કહેવાય છે.

અનિત્યાશ્ચુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશ્ચુચિસુસ્વાત્મસ્વપ્નાતિરવિદ્યા ॥૫॥

પ'જે વસ્તુ અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખદાયક અને અનાત્મ છે, તેને (ભ્રમથી) નિત્ય, શુચિ, સુખાત્મક અને આત્મા જ ઠરાવે છે તે અવિદ્યા છે.

એ ભિન્ન ભિન્ન-પ્રકારના સંસ્કરોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન અવિદ્યા જ છે. એટલા માટે અવિદ્યા શી વસ્તુ છે, એ આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આપણામાંના બધા એમ જ ધારે છે કે, "હું જ શરીર છું." એટલે કે, તેઓ પોતાને આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ, પ્રકાશવાન અને આનંદરૂપ નથી માનતા અને એ જ અવિદ્યા છે. આપણે મનુષ્ય વિશેના વિચાર કરીએ છીએ અને મનુષ્યને એક શરીર તરીકે જોઈએ છીએ, એ જ મોટામાં મોટી ભ્રાંતિ છે.

દૃગ્દર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતેવાઽસ્મિતા ॥ ૬ ॥

૬ દૃગ્ અને દર્શન એ બે શક્તિઓની જે એકાત્મતા, તે જ અસ્મિતા (અહંભાવ) છે.

દૃગ્નો અર્થ અહીં દ્રશ્ય પુરુષ અને દર્શનનો અર્થ દષ્ટિ અથવા જોવું, એવા લેવાનો છે. દ્રશ્ય વસ્તુવિક્ષિત આત્મા જ છે; તે શુદ્ધ, સદા પવિત્ર, અનંત, અને અમર છે. મનુષ્યનો

આત્મા ને એજ ત્યાં સાધનો શું છે? ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન અને દૃષ્ટિયો, એ આત્માના બધા જંગમને જોવા માટેનાં સાધનો છે, અને જે અસ્થિતાયુક્ત અવિદ્યાના નામથી યોગખાત્ર છે, તે આત્માની તે સાધનો સાથે થઈ ગયેલી એકા મના છે. આપણે કહીએ છીએ કે, 'હું મન છું, હું વિચાર છું, હું કોઈ છું કે હું આનંદી છું' પરંતુ આપણે હોઈ જ રૂંધેલી ગીતે શકીએ? કે આપણે ધિક્કારી રૂંધેલી ગીતે શકીએ? કારણ કે, આપણે તો આત્મામાં જ એકા મતા કરવાની છે અને તે તો પરિવર્તનશીલ છે જ નહિ. જો આ મા અપરિવર્તનશીલ હોય, તેમા કઈ ફેરફાર થતા ન હોય તો તેમા એક વેળાએ દુઃખી અને બીજી વેળાએ સુખી હોવાનો પરિવર્તનશીલ સ્વભાવ સભવી જ રહેલી રીતે શકે? તે નિરાકાર, અનંત અને સર્વ-આપી છે તેની યિચિત્તું પરિવર્તન કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. નિસર્ગના નિયમોથી તે મુખ્ય છે ત્યારે એને કાંઈ વિદ્યુત્ત કઈ શકે વારુ? આ વિશ્વમા તો એવો કાંઈ પણ પદાર્થ નથી કે, જે આત્મામા વિકાર ઉપજાવી શકે છતાં પણ આપણે ચિત્ત સાથે એકામ થઈને આનંદ અને શોકના ભાસને અનુભવીએ છીએ. તે માત્ર અદ્વિતીય જ પરિણામ છે

સુખાનુશયી રાગ: ॥ ૭ ॥

૭ ગગ (આસક્તિ) સુખાનુશયી (સુખાવયમી જ) હોય છે.

અમુક વસ્તુઓમા આપણે આનંદ મેળવીએ છીએ અને એક પ્રવાહ પ્રમાણે આપણુ મન, તે વસ્તુઓ પ્રતિ દોષ્યા હો છે એવી ગીતે આનંદના કેન્દ્ર (મધ્ય મિન્ડુ) પ્રતિ વહન કરવું, તેનું જ નામ રાગ અથવા આસક્તિ છે જે વસ્તુમા આપણે સુખ અથવા આનંદનો ભાવ જોઈ નથી શકતા, તે વસ્તુમા ટાઈ કાગે પણ આપણો પ્રેમ બધાતો નથી જ કેટલીકવાર બહુ જ વિનક્ષણ વસ્તુઓમા આપણને સુખનો ભાસ થાય છે, પણ એથી એના લક્ષણમાં ફેરો પણ બાંધ આવી શકતા નથી. ત્યાં ત્યાં સુખ આપણા જોવામા આવે છે, ત્યાં ત્યાં આપણે આસક્ત થઈ જઈએ છીએ. (મુસ-જનુરોતે એટલે કે, જે સુખને પોતાના વિશ્વ કરે છે, તે સુખાનુશયી, એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે)

દુઃસાનુશયી દ્વેષ: ॥ ૮ ॥

૮ દ્વેષ દુઃસાનુશયી (દુઃઆવયમી) જ છે.

જે વસ્તુ આપણને દુઃખ દેનારી દેખાય છે, તે વસ્તુને, તેના દ્વેષ મગીને સત્વર જ આપણે સાગી દેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેનાથી મુક્ત થવાની અપરમા પગીએ છીએ

સ્વસત્વાદી વિદુષોઽપિ તથાન્દોઽભિનિવેશ: ॥ ૯ ॥

દે પોતાના જ સ્વભાવદ્વારા જે વહે છે (પ્રવૃત્ત થાય છે), અને વિદ્વાનોમા પણ જે પોતાની જડ ધાલી બેઠેલો છે, તેને અભિનિવેશ (જીવનાસક્તિ) કહે છે.

એ જીવનાસક્તિને તમે પ્રત્યેક પ્રાણીમા વ્યક્ત અને પ્રકટ થયેલી જોઈ શકો છો અને એના આધારે ભારી જીવનને સિદ્ધાંત બાધવા માટેના પણ અનેક પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે કારણ કે, મનુષ્ય પોતાના જીવનમા એટલો બધો તો આસક્ત થયેલો હોય છે કે જેથી તેને વળી કોઈ ભારિ જીવનની આશા પણ થયા કરે છે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, એવા વિવાદો સર્વદા માન વિનાના જ છે, છતાં પણ એમા વિશેષ આશ્ચર્યકારક વાત એટલી જ છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા એવું માનવામા આવે છે કે, મનુષ્યની જીવનાસક્તિ તે જાઈ ભારી-હવે પડીના-જીવનનો સભવ બતાવે છે એ ભાવ અને એ કલ્પના માત્ર મનુષ્યોના સબધમા લાગૂ પડે છે-બીજા પ્રાણીઓ સાથે એનું કશું પણ લાગતું વળગતું નથી. અમારા આર્વાર્થમા એ જીવનાસક્તિનો સિદ્ધાંત, ભૂતકાળના અનુભવ અને અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટેના વાદોમાનો એક પ્રમુખ વાદ મનાય છે ઉદાહરણ્યાર્થ, આપણે બધું જ્ઞાન આપણને અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એ વાત જો ખરી જ હોય તો એ તો પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, જે વિષયનો આપણને અનુભવ થયેલો ન હોય, તે વિષયની આપણને કલ્પના પણ આવી શકે જ નહિ અને તે વિષયને આપણે સમજી પણ ભાગ્યે જ શકીએ મરઘીનાં બચ્ચા જેવાં ઇંડામાથી બહાર નીકળ્યા કે, તલકાળ દાણો યુગવા મડિ છે કેટલી વાર એવું પણ જોવામા આવ્યું છે કે, બતકોનાં જે ઇંડાને મરઘીએ દૂધ આપેલી હોય છે, તે બતકો પણ ઇંડામાથી બહાર નીકળતાની સાથે જ પાણી તરફ ઉડવા મડિ છે અને તેમની પાલક માતા મરઘી તો એમ જ માની બેસે છે કે, તે મારા બચ્ચાં દૂધી જવાના માટે, જો માત્ર અનુભવ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન (કારણ) હોય તો ઇંડામાથી નીકળતા જ મરઘીના બચ્ચા દાણો યુગતા કેવી રીતે શીખ્યા? અને બતકનાં બચ્ચા પાણીને પોતાની સ્વાભાવિક વસ્તુ તરીકે કેમ ઓળખી શક્યા? આના ઉત્તરમા જો તમે એમ કહો કે, “એ સાહજિક જ્ઞાન અથવા સાહજિક શુદ્ધિનું પરિણામ છે! તો એનો કસો પણ અર્થ થઈ શકતો નથી. ઉત્તર આપવા માટેનો એ એક શબ્દ છે, પણ એનું કશું પણ વિવેચન તમા રાથી કરી શકાય તેમ નથી જ”

સાહજિક શુદ્ધિ કે સાહજિક જ્ઞાન તે શી વસ્તુ છે? એ પ્રથમ આપણે જાણવું જોઈએ આપણા પોતાના અગર્ભા પણ એવા અનેક પ્રપંચના સાહજિક જ્ઞાનો રહેલાં છે ઉદાહરણ્યાર્થ તમારામાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ પિયાનો વગાડી શકે છે પણ અહીં જે મુખ્ય એક વાત યાદ

રાખવાની છે, તે એ છે કે, જે વેળાએ પ્રથમ તમે પિવાનો વગાડવાની કળા શીખ્યા, ત્યારે તેની સફેદ અને ઠાંડી ચાચીપર એક પછી એક અનુક્રમે તમારે કેટલી બધી સમાજથી આંગ-ળીઓ મૂંઝવી પડતી હતી. પણ હવે અત્યારે ધણીક વર્ષોના સખા અભ્યાસ પછી એ કાર્ય તમારી આંગળીઓ માટે એટલું બધું સહેજ અને સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે કે, તમે તમારા મિત્રો સાથે વાતચીત પણ ક્યાં કરો છો અને સાથે પિણીનાની ચાચીપર તમારી આંગળીઓ મથેઅર રમત કરતી રહે છે, કાણુ કે, આંગળીઓમા હવે સહાનુક્રમિક શુદ્ધિ-જ્ઞાન-હિપ્ત થયું હોય છે એ પ્રમાણે આપણે જે કાર્ય કાર્ય નિત્ય કરતા હોઈએ, તે કાર્યમા અભ્યાસવડે શરીરનો કોષ પણ હેતુગ પરિમિત થઈ જાય છે ને તેથી તે કાર્ય કરવામા તેની સહાનુક્રમિક શુદ્ધિ જ બની જાય છે અર્થાત તે પોતાની મેળે જ આનન્દ-સ્વયવદ-બની જાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, ત્યાં સુધી એમ જ કહી શકાય છે કે, જે વસ્તુઓ અત્યારે આપણને સ્વયમનિવાળી દેખાય છે, અથવા આપણે જેને સ્વયવદ માનીએ છીએ, તે માત્ર મૂળ શુદ્ધિને ઊડી બેઠેલી શુદ્ધિનો અધખાત જ છે જે આપણે યોગીની ભાસામા કહીએ, તો એ અગ શુદ્ધિ મૂળ શુદ્ધિના ગર્ભમાંજ સદ્ગુણ થયેલી હોય છે પરિવેદ વિચાર સદ્ગુણ થઈ ગયેલા હોય છે અને તે સ્વયવદ સરકારના જેવા થાય છે તેટલા માટે આ વાતમા જેને આપણે સાહજિક શુદ્ધિ કહીએ છીએ, તે સર્વ માત્ર સદ્ગુણ શુદ્ધિ છે એમ કહેવું, એ તદ્દન સમુપનિષ્ઠ છે જેની રીતે શુદ્ધિનું આગમન અનુભવ વિના થઈ નથી શકતું, તેવીજ રીતે સર્વસાહજિક જ્ઞાન તે આપણા જૂતકાલીન અનુભવોનું પરિણામ છે મરથીના બચ્ચા બાજ નામક પ્રાણીથી સ્વાભાવિક રીતે જ હો છે અને બતકોનો પાણીમા નૈસર્ગિક પ્રેમ રહેતો હોય છે, એ બન્ને જૂતકાલીના અનુભવના જ પરિણામો છે

સારે અહીં જે એક સવાન ઉભો થાય છે, તે એ છે કે, એ અનુભવનો કોઈ એક ખાસ આત્મા સાથે જ સમ્બંધ રહેલો હોય છે કે, તેનો સમ્બંધ માત્ર શરીર સાથેજ છે, અને બતકને જન્મતા જ જે અનુભવ મળે છે, તે તેના પૂર્વજોના અનુભવનું પરિણામ છે કે, તેના પોતાના જ અનુભવનું ફળ છે? વર્તમાનમળતા તત્ત્વોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, એ અતર્થ નૈસર્ગિક સ્વભાવનો માત્ર શરીર સાથેજ સમ્બંધ રહેતો છે, અને યોગી એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે કે, મનને શરીરહારા મળેતો એ અનુભવ છે. એ અનુભવ આર્પિતત્ત્વસાત્ત્વમાં પુનર્જન્મ સિદ્ધાંતના નામથી જાળખાય છે

એ તો આપણે જોઈ જ ચૂક્યા છીએ કે, આપણું સમસ્ત જ્ઞાન-પછી આપણે તેને દર્શન, શુદ્ધિ કે સાહજિક શુદ્ધિના નામથી જાળખીએ, તે એક જૂદી વાત છે-એક જ માર્ગથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માર્ગ અનુભવની સજાથી જાળખાય છે જે જે

વસ્તુને આપણે અત્યારે સ્વાભાવિક વલણ, અથવા સાહજિક શુદ્ધિના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સર્વ આપણા ભૂતકાલીન અનુભવનું જ પરિણામ છે. ભૂતકાળનો અનુભવ સાહજિક શુદ્ધિના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે અને પુનઃ એ શુદ્ધિનું-સાહજિક શુદ્ધિનું જ્ઞાનના રૂપમાં પરિવર્તન થઈ જશે. સમસ્ત વિશ્વમાં એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે અને ભારતવર્ષમાંના મુખ્ય વાદોમાંના એક પુનર્જન્મવાદની ઈમારત એના ઉપર જ બાંધવામાં આવેલી છે. કાળના અવાહમાં નાના પ્રકારના ભયોના પારંવારના મળતા અનુભવથી જ એ જીવનાસકિતનો જન્મ થયેલો છે અને થાય છે. નાનું બાળક વારંવાર સ્વાભાવિક રીતે જ ખેંચી જાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે, તેના મનમાં પૂર્વની ખીમનો અનુભવ મર્તિમાન વસેલો હોય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનોના હૃદયમાં પણ, કે જેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, આ શરીરનો તો એક દિવસ અંત આવવાનો જ છે, ને તેથી જેઓ સદૈવ એમ જ કહેતા રહે છે કે, “ચિંતા નહિ! આ શરીર મધું તો શું થયું? આપણા માટે એવાં બીજાં ચતાવાધિ શરીરા તૈયાર છે; આત્મા અમર છે-તે કોઈ કાળે પણ મરી શકતો નથી!” એમ પોતાની શુદ્ધિના વિશ્વાસપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનારા કોવિદોનાં હૃદયોમાં પણ, એ જીવનાસકિતની પ્રમળતા પ્રત્યક્ષ આપણા નેવામાં આવી છે.

ત્યારે એ જીવનાસકિત તે શું છે? આપણે જાણું છો કે, જીવનાસકિત સાહજિક છે. જો યોગીની આત્મિક ભાષામાં કહીએ, તો એ સંસ્કારો થાય-કહેવાય છે. સંસ્કારો-પછી તે સૂક્ષ્મ હોય કે ગ્રુમ-ચિત્તમાં સૂતેલા હોય છે. મરણ વિશેના સર્વ ભૂત કાળના અનુભવો, અને અત્યારે આપણે જેને સ્વાભાવિક શુદ્ધિના નામથી ઓળખીએ છીએ તે બીજા કોઈ પણ નહિ, કિન્તુ અનુભવનું કિંમિત ચેતનયુક્ત ચણું સ્વરૂપ જ છે. એના નિવાસ ચિત્તમાં છે અને તે કર્મહીન અથવા કર્મ શૂન્ય નથી, કિન્તુ ગોણ રીતે કર્મ કર્યા કરે છે. એ સ્થૂળ રૂપવાળી ચિત્તશક્તિઓ-મનની લહરીઓ-ની આપણને લાગણી થઈ શકે અને આપણે તેમને ઓળખી પણ શકીએ છીએ-એટલે કે, તેમના શુણેને સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ-તેથી એમનો સત્વર જ સયમ કરી શકાય એમ છે. પણ જે સૂક્ષ્મ સંસ્કારો છે તેમનો શો ઉપાય? એ સંસ્કારો સંયમમાં-આપણા મંકુશમાં-કેવી રીતે આવ્યા શકે? જે વેળાએ હું કોપાયમાન થાઉં છું, તે વેળાએ મારું સમસ્ત મન કોપની એક મહાન-અપાર-લહરીરૂપ જ બની જાય છે. મને એની લાગણી થઈ શકે છે, હું એને જોઈ શકું છું અને હું એના ઉપયોગ પણ કરી શકું છું. હું સર્ગ-તાથી એને હાથમાં લઈ શકું છું અને એની સાથે મુદ્દ પણ કરી શકું છું; છતાં પણ ત્યાં સુધી હું એનાં કારણોને શોધી ન શકું, ત્યાં સુધી એની સાથેના મુદ્દમાં મને પૂરેપૂરો વિનય

મગશે નદી. જો કોઈ માણસ આવીને મારા મનમાં કોપ ઉત્પન્ન થાય એવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે કે, તરત મને એવો લાગે થવા માટે છે કે, હું ગરમ થાઉં છું; તે મનુષ્ય મારો દોષાનગ છે મસ્તકે પહોંચી જાય, લાં ઝૂંધી જેમનો તેમ જોઈયા જ કરે, એટલે હું મને પોતાને બૂલી જાઉં છું—એટલે કે દોષમાં જ એકરૂપ—તટ્વીન—થઈ જાઉં છું. હવે એમાં ખાસ સમજવાની વાત એ છે કે, જે વેળાએ તે મનુષ્યે પ્રથમ યોગવાનો આરંભ કર્યો, તે વેળાએ હું માત્ર એટલું જ ધારતો હતો કે, “મારા મનમાં કોપ ઉત્પન્ન થાય છે.” એટલે કે, કોપ એક ભિન્ન પદાર્થ હતો અને હું પોતે એક ભિન્ન પદાર્થ હતો; પરંતુ ન્યારે હું પૂરેપૂરો કોપાયમાન થઈ ગયો, તે સમયે સાક્ષાત્ કોપ હું પોતે જ હતો. એ લાગણીઓને જ તે ન્યારે તેમના કામગીરી સ્વરૂપમાં હોય, માત્ર બીજાનું હોય, સૂક્ષ્મ હોય તે ક્ષણે જ દાખી દેવી જોઈએ—એટલે કે, સંસ્કારો આપણા મનમાં અમુક પ્રકારની ક્રિયા કરવા માંડ્યા છે, એનું ગાન થવા પૂર્વે જ આપણે તેમનાં મૂળ ઉખેડી નાંખવાં જોઈએ. જે વેળાએ એ સંસ્કારો ધીમે ધીમે મનનાં પટલમાંથી બહાર આવવા માટે છે, તે વેળાની એ સૂક્ષ્મ સંસ્કારોની સ્થિતિથી મનુષ્યોની વિશેષ સખ્યા બહુધા અજ્ઞાત જ હોય છે. જે વેળાએ તત્કાલતા તળિયામાંથી પાણીના પરપોટા પ્રથમ ઉદ્ભૂત થાય છે, તે વેળાએ આપણે તેને જોઈ નથી શકતા, એટલું જ નહિ; પણ પાણીની સપાટીપર લગભગ આવવા છતાં પણ તે આપણને દર્શિત થાય થઈ શકતો નથી. જે વેળાએ સંપૂર્ણ રીતે તે પાણીની સપાટીપર આવીને પોતાના ગોળ સ્વરૂપને વિસ્તારે છે, તે વેળાએ જ માત્ર આપણે જોઈ અને જાણી શકીએ છીએ કે, અમુક સ્થાને પાણીના પરપોટા છે. સંસ્કારોની સ્થિતિ પણ પાણીના એ પરપોટા જેવી જ છે. સંસ્કારોનો વિસ્તાર થવા પૂર્વે જ જો આપણી દર્શિ તેમનાપર જાય, તો જ આપણે તેના વિસ્તારનો અવરોધ કરવામાં સમર્થ થઈ શકીએ. જ્યાં સુધી તમે તેમને તેમના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં જ જોઈ ન શકો અને તેમનો વિસ્તાર થવા પૂર્વે જ તેમને સમાવી દેવાનો યત્ન ન કરો, તો પૂર્ણ રીતે કોઈ પણ વિકારપર વિજય મેળવવો સર્વથા અશક્ય અને અસંભવિત જ છે. આપણા વિકારો—સંસ્કારોનું જો આપણે દબન કરવું હોય, તો મૂળમાંથી જ આપણે તેમનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ; એમ કરીશું, તો જ માત્ર આપણે તેમનાં મૂળખીજને જાળીને બસીભૂત કરી શકીશું; અન્યથા એમ થવું અશક્ય છે. જેવી રીતે દ્રવ્ય બીજાની પૃથ્વીમાં વાવણી કરવાથી તે વૃક્ષરૂપે ઉદ્ભૂત થઈ નથી શકતું, તેવી જ રીતે મૂળમાંથી જ તેમના પ્રાથમિકરૂપમાં જ સંસ્કારો—વિકારો—નો નાશ કરી નાંખવો હોય, તો તેઓ પાછા કોઈવાર જલુ ઉચું ધાડું કરી નથી શકતા. (અહીં મૂળ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપનો અર્થ ‘સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ’ જ કરવાનો છે.)

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ પ્રતિપ્રસવ (વિરુદ્ધ ભાવના) વડે ત્યાજ્ય કરવાના તે કલેશો સૂક્ષ્મ છે.

ત્યારે આપણે એ સંસ્કારોનો સંયમ કેવી રીતે કરવો? એ એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એનું ઉત્તર એ છે કે, પ્રથમ આપણે મોટા તરંગોથી આરંભીને પછી વધારે અને વધારે ન્હાના તરંગો પર આવતા જવું. ઉદાહરણાર્થ, જે વેળાએ આપણા મનમાં ક્રોધનો એક મહાન તરંગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તે વેળાએ સંયમવડે તેની નિર્ણયિત કેવી રીતે કરવી વારુ? એવી રીતે કે, તેથી વિરુદ્ધ પોતાના મનમાં એક મહાન તરંગ-ભાવ-ઉત્પન્ન કરવો. પ્રેમનો જ વિચાર કરોને. કોઈવાર એક સ્ત્રી પોતાના પતિ પર અત્યંત ક્રોધેલી હોય છે અને તેની સ્થિતિ ચંકિત જોવી થઈ ગયેલી હોય છે; પરંતુ એટલામાં અચાનક જો તેનું બાળક સાં આવી લાગે, અને તેને જો તે સુંબન કરે છે, તો તેની પૂર્વ (ક્રોધ) લહરી મરણશરણ થઈ જાય છે અને તેને સ્થાને માતૃપ્રેમની એક નૂતન લહરી જ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમલ લહરી પ્રથમની ક્રોધ લહરીને ઘણી નાંખે છે, કારણ કે, પ્રેમ, તે ક્રોધથી સર્વથા વિરુદ્ધ અને તેના સંપૂર્ણરૂપ જ છે. એટલે એથી, મનમાં એક પ્રકારની વિરુદ્ધ ભાવના ઉત્પન્ન કરવાથી જે ભાવનાને સાગવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તેને આપણે સંપૂર્ણતાથી પરાજિત કરી શકીએ છીએ, એ સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આપણા સૂક્ષ્મ સ્વભાવમાં જો આપણે એવી સૂક્ષ્મ વિરુદ્ધ ભાવના-લહરી-ઓ ઉત્પન્ન કરીએ, તો તે ચિત્તપટલના અંતર્ભાગમાં રહેલાં ક્રોધનાં સૂક્ષ્મ કર્મોને અવરુદ્ધ કરી નાંખે છે. હવે એ તો આપણા જાણવામાં આવી જ ગયું કે, એ બધાં સ્વાભાવિક કર્મોનો પ્રથમ સ્પર્શ કર્મો તરીકે જ આરંભ થયો હતો અને પાછળથી જ તે વિશેષ અને વિશેષ સૂક્ષ્મ થતાં ગયાં છે. એટલા માટે જો એ જ પ્રમાણે આપણા સ્પર્શ ચિત્તમાં આપણે પ્રથમથી જ સારી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરીએ, તો તે અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરશે, સાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને કુદ વિચારોના 'સંસ્કાર' સ્વરૂપોનો નાશ કરવામાં ઉદ્વૃક્ત થશે.

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ ધ્યાનવડે તેમની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સંસ્કાર અથવા ચિત્તરની એ મહાન લહરીઓને સંયમમાં ભાવનામાંડેનું ધ્યાન, તે અનેક મહાન સાધનોમાંનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. ધ્યાનવડે તમે સહજ પોતાના મનને એ ચિત્તરોને સમાવી દેવાના કાર્યમાં પ્રેરી શકો છો અને જો તમે એ ધ્યાનનો અભ્યાસ દિવસ, માસ અને વર્ષોના વર્ષ પર્વત-ત-ત્ત્વો સુધી તમારો એવો સ્વસ્થ જ થઈ જાય ત્યાં

માટે યોગીઓ શ્રેષ્ઠ કે દનિષ્ઠ વિભવ પ્રકારના સંસ્કારોને એક સરખી રીતે જ કલેશનાં મૂળ માને છે. વિભવ પ્રકારના સંસ્કારો આત્માની મુક્તિના માર્ગમાં એક સરખા જ અવરોધકારક ચર્ચ પડે છે.

આપણાં સર્વ કર્મોનાં સૂક્ષ્મ મૂળ સંસ્કારોની પશુ એવી જ ગતિ છે અને તે આપણા આ અથવા હવે પછીના જન્મમાં અવસ્ય પોતાનો સ્વભાવ બ્યક્ત કરે છે-સારું કે નકારું પરિણામ અવસ્ય ઉપજાવે છે. કોઈ કોઈવાર જ્યારે એ સંસ્કારો બહુ જ બળવાન થઈ જાય છે, ત્યારે તેમનું ફળ તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈક વેળાએ ઉત્તમ કે નીચ કેટલાંક કર્મો એવાં પ્રબળ હોય છે કે, જે આ જન્મમાં જ મનુષ્યને પોતાનાં ફળોનો અસ્વાદ ચખાડી આપે છે. યોગીઓ તો એમ પશુ કહે છે કે, જે મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોની પ્રત્યંક સત્તા ધરાવવાને શક્તિમાન છે, તેઓ ધારે તો સાધારણ રીતે મરતા નથી, કિન્તુ આ જીવનમાં જ પોતાના માનવ દેહને દેવદેહમાં બદલી નાંખી શકે છે. એનાં યોગીઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક ઉદાહરણો વર્ણવેલાં છે. એવા પવિત્રાત્માઓ નિજ શરીરોનાં મૂળ સાધનોને બદલી નાંખે છે અને તેઓ પોતાના પરમાણુઓને પુનઃ નવેસરથી એવી રીતે ગોઠવે છે કે, એમ કરવા પછી રાગને તેમને લેશ માત્ર પશુ બચે રહેતો નથી અને કાળ તેમને પોતાના પંજમાં સપડાવી શકતો નથી. એમ શા માટે ન બને ? એવા એક પ્રશ્ન અહીં ઊભો થાય છે. એના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, આપણે સાધારણ રીતે જે આહાર કરીએ છીએ, તે સૂર્ય પાસેથી લીધેલી શક્તિનું જ પરિણામસ્વરૂપ છે. સૂર્યની એ શક્તિ પ્રથમ વનસ્પતિના અંગમાં આવે છે, એક પશુ તે વનસ્પતિનું બક્ષણ કરે છે અને આપણે તે પશુ-તેના માંસ-નુ બક્ષણ કરીએ છીએ. એ સર્વનો ભાવાર્થ એટલો જ કે, એટલી બધી શક્તિ આપણે બીજા સાધનોદ્વારા સૂર્ય પાસેથી જ મેળવીએ છીએ અને તેને આપણે એક ભાગ ખતાવીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ એ પ્રમાણેની છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ જ ઉત્પન્ન થાય છે કે, શક્તિને ગ્રહણ કરવાનો પરંપરાગત એક માર્ગ-માત્ર એક જ માર્ગ શા માટે હોવો જોઈએ ? વનસ્પતિની શક્તિનું ગ્રહણ કરવાની રીતિ આપણી રીતિ જેવી નથી, તેમ જ પૃથ્વીની શક્તિગ્રહણની રીતિ પશુ આપણી માનવી રીતિ કરતાં ઘણી જ જૂદી પડી જાય છે, એ તો સર્વથા સ્પષ્ટ જ છે, છતાં પશુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે, સર્વ એક કે બીજા રૂપમાં જ શક્તિનું ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ યોગી જનો તો એમ કહે છે કે, તે પોતે માત્ર મનની સત્તાથી જ એ શક્તિનું ગ્રહણ કરવાને સર્વથા શક્તિમાન છે. એટલે કે, સાધારણ સાધનોની સહાયતા વિના જ પોતામાં પોતાની ઈચ્છા હોય, તેટલી શક્તિનું તેઓ સૂર્યમાર્થી સરળ આકર્ષણ કરી શકે છે. જે પ્રમાણે કરોળિયો પોતાના શરીરમાથી જ એક પ્રકારનાં તાંતણાં કાઢીને જાળી બનાવે છે

અને તેમાં પોતે જ બદ્ધ થઈ જાય છે, અને તે જાળીની હદ વિના ખીજે કયાંય જઈ નથી શકતો; તેવી જ રીતે આપણે પણ આપણા પોતાના જ્ઞાનતંતુઓમાંથી એક જાળી બનાવેલી છે, અને એ જ્ઞાનતંતુના બંધન (સહાયતા) વિના આપણે કોઈપણ કાર્ય કરી નથી શકતા. એ માટે યોગીઓનો એવો ઉપદેશ છે કે, આપણે પોતાને એવી રીતે બદ્ધ કરી નાંખવા ન જોઈએ.

આપણે વિશ્વના કોઈપણ ભાગમાં વીજળી (Electricity) મોકલી શકીએ છીએ, પરંતુ આપણને તે વિશિષ્ટ તારદ્વારા જ મોકલવી પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ (Nature) માં એટલી બધી સત્તા રહેલી છે કે, તે વીજળીનો ગમે તેટલો પ્રચંડ પ્રવાહ કોઈ પણ પ્રકારના તાર વિના જ ગમે ત્યાં મોકલી શકે છે. ત્યારે આપણે પણ એ પ્રમાણે જ શા માટે ન કરવું? આપણે માનસિક વિદ્યુતનું યથેચ્છ પ્રેષણ કરી શકીએ એમ છે. જેને આપણે ‘મન’ ના નામથી ઓળખીએ છીએ, તેમાં વિદ્યુત જેટલી જ એક વહન કરનારી શક્તિ રહેલી છે. એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, જ્ઞાન તંતુના રસમાં કેટલેક અંશે વીજળીની શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, કારણ કે, તેમાં ધ્રુવાભિમુખ રહેવાનો ગુણ છે અને વીજળીની પ્રતિ દિશામાં તે ઉત્તર આપી શકે છે. આપણે માત્ર એ વીજળીના પ્રવાહને જ્ઞાનતંતુમાં જ વહેવડાવી શકીએ છીએ. ત્યારે આપણે આપણી માનસિક વિદ્યુતશક્તિને એ સાધન-આધાર-વિના જ ધ્વજિત સ્થાને મોકલવાનો મન શા માટે ન કરવો? શું એમ થવું અશક્ય છે? ના. યોગીઓ દહાપૂર્વક આપણને જણાવે છે કે, એમ થવું સર્વથા શક્ય અને અમલમાં લાવી શકાય એવું જ છે અને જ્યારે તમે પોતાની માનસિક શક્તિનો એ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકશો, ત્યારે તમે આખા વિશ્વમાં પોતાની સત્તા ચલાવતા થશો. કોઈપણ પુરુષ ગમે ત્યાં હોય, તોપણ તમે તેની સાથે પોતાનો સંબંધ સાંધી શકશો અને મનજ્ઞતંતુ કે જ્ઞાનતંતુની સહાયતા લેવાની તમને લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા રહેશે નહિ. ત્યાં સૂધી આપણે શરીરમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં જ રમ્યા કરે છે, ત્યાં સૂધી આપણે એમ જ કહીએ છીએ કે, ‘આ મનુષ્ય જીવે છે,’ અને તે જ્ઞાનતંતુઓ સુદી જતાંની સાથે જ આપણે મનુષ્યને મરી ગયેલા કહીએ છીએ. પરંતુ જે વેળાએ મનુષ્ય એ સાધનો પડે અથવા તો તે વિના જ એક સરખી રીતે પોતાનો કાર્યભાગ ચલાવી શકે છે, તે વેળાએ જન્મ અને મરણ એ બંને શબ્દો તેના માટે સર્વથા અર્થ વિનાના જ થઈ જાય છે. વિશ્વમાંનાં સર્વ શરીરો તન્માત્રાઓનાં જ બનેલાં છે અને માત્ર એ તન્માત્રાઓની વ્યવસ્થામાં જ એ બેદભાવના જોવા અને અનુભવવામાં આવે છે. પરંતુ જો તમે પોતે જ વ્યવસ્થાપક બની જાઓ, તો તમે શરીરની એક કે બીજી પ્રકારની યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી શકો એમ છે. તમારા પોતા વિના શરીરને ઉત્તર કરનાર શીબું કેણું છે વાર? અત્રેનો આહાર

કોણ કરે છે ? જો તમારા બદલામાં બીજો મનુષ્ય અનનુ બદલાય કરે, તો તમે તેથી લાગ્યા વગર ભાગ્યે જ જીવી શકો છો. વળી અનમાંથી રક્તની ઉત્પત્તિ કોણ કરે ? અવશ્ય તમે પોતે જ. એ રક્તનો ઉપયોગ કોણ કરે છે અર્થાત્ તેને ચિરાચ્છામાં કોણ પાડે છે ? તમે જ. તેમ જ મનનાં તંતુ અને સ્નાયુઓનો ઉત્પાદક કોણ છે વાર ? તમારા પોતાનાં જ તરવોમાંથી એ સધળી વસ્તુઓના બનાવનાર તમે પોતે જ છો. શરીરના મૂળ ઉત્પાદક આપણે પોતે જ છીએ અને તેમાં આપણે વસીએ છીએ. માત્ર એ સકળ પદાર્થો કેવી રીતે બનાવવા, એના જ્ઞાનને જ આપણે જોઈ બોધ છીએ. આપણે આત્મચેષ્ટ કાઢવિમુક્ત જ થયેલા છીએ. આપણે એ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત કરવાની પદ્ધતિ ભૂલી ગયા છીએ. એટલા માટે, જો પુનઃ આપણે આત્મચેષ્ટાથી એ કાર્ય કરવા માંડીએ, તો આપણી એ ભૂલ સુધરી શકે એમ છે. સંહિતા-ઉત્પાદક આપણે જ છીએ અને તેથી સંહિતી વ્યવસ્થા પણ આપણે પોતે જ કરવી જોઈએ. આપણા એ અભ્યાસના પ્રારંભ સાથે જ આપણે દ્રવિષ્ટ પદાર્થનું ઉત્પાદન કરવામાં સર્વ પ્રકારે સમર્થ અને શક્તિમાન થઈ શકીશું અને જે વેળાએ એ શક્તિ આપણામાં આવી ગઈ, તે વેળાએ, જન્મ, મરણ અને જરા કે રોગ એમાંનું આપણા માટે કશું પણ રહેવાનું નથી.

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગઃ ॥૧૩॥

૧૩ સંસ્કારોનાં મૂળ સૂક્ષ્મરૂપે (મનમાં) અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવાથી સુખ દુઃખના અનુભવ, જન્મ અને જાતિરૂપમાં તેમનું ફળ અવશ્ય મળવાનું જ.

મૂળ કારણ, અથવા સંસ્કારોનાં સૂક્ષ્મરૂપે નિવાસ હોવાથી તેઓ પુનઃ વ્યક્ત થાય છે અને પોતાના સ્વભાવ અનુસાર પરિણામ ઉત્પન્નવે છે કારણનો લય થતાં તે પરિણામ બને છે અને પરિણામ વિશેષ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારીને બીજા ભાવી પરિણામનું કારણ બને છે. જ્ઞાન પ્રથમ એક બીજને કારણ કરે છે અને તે બીજ ભાવી જ્ઞાનનું કારણ બને છે. એ જ પ્રમાણે પરંપરા ચાલી જાય છે. વર્તમાન કાળનાં આપણાં બધા કર્મો, ભૂતકાલીન સંસ્કારોનાં જ પરિણામો છે. વળી એ જ સંસ્કારો આપણાં ભાવી કર્મોનાં કારણ થઈ પડે છે, અને એવી જ રીતે આપણે આગળ અને આગળ વિચરતા રહીએ છીએ. એટલા માટે જ પ્રસ્તુત સૂત્ર એમ જણાવે છે કે, કારણનો મનમાંથી સમૂળ ઉત્છેદ થયેલો ન હોવાથી જાતિના રૂપમાં એનું ફળ-પરિણામ-અવશ્ય આવી મળવાનું જ. એક મનુષ્યનો અવતાર પામશે, બીજો દેવકાંટિમાં જશે, કોઈ વળી પશુનો અવતાર કારણ કરશે અને ચોથાને વળી પિશાચ ચોનિનો અનુભવ લેવો પડશે. વળી આપણા જીવનકાળમાં

પણ અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન બોદો રહેલા છે. એટલે કે, એક મનુષ્ય માત્ર પચાસ વર્ષનું આયુષ્ય બોગવે છે, ત્યારે બીજા સતાયુ યામ છે અને ત્રીજા વળી માત્ર બે વર્ષના અવધિ-માં જ મરણશરણ થઈ જાય છે અને તારુણ્યનો લેણ માત્ર પણ ઉપભોગ લઈ નથી શકતો. એ સર્વ સ્થિતિઓ ભૂતકાળનાં કર્મો પ્રમાણે જ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જો એક મનુષ્ય સુખોપભોગને માટે જ જન્મેલો હોય, તો તે, ગમે તો નિર્જન અરણ્યમાં જઈને છૂપાઈ બેસે તો સુખો તેને શોધતાં શોધતાં સાં પહોંચે તેની પાછળ જઈ પહોંચે છે. બીજા મનુષ્ય દુઃખ-ભાગી હોવાથી, તે જ્યાં પણ જાય, ત્યાં માત્ર દુઃખોનો સમુદ્ર જ તેની પાછળ પાછળ લમ્યા કરે છે અને તેને પ્રત્યેક વસ્તુ દુઃખ અને દુઃખમય જ દેખાય છે. એ સર્વ મનુષ્યનાં પોતાનાં જ પૂર્વ કર્મોનું ફળ અથવા પરિણામ છે. યોગીઓના તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર જે શ્રેષ્ઠ અને હિત્ય કર્મો મનુષ્યે કરેલાં હોય છે, તેનું પરિણામ સુખમાં જ આવે છે અને નીચ વાસના યુક્ત કર્મો પરિણામે દુઃખોને જ તાણી લાવે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય સદા સર્વદા નહારાં કર્મો કરવામાં જ લીન રહે છે, તેણે તેના દુઃખરૂપ ફળનો આસ્વાદ લેવા માટે તૈયાર થઈ જ રહેવું જોઈએ. ।

તે હ્રાદપરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ॥ ૧૪॥

૧૪ પુણ્ય અને અપુણ્યના કારણથી તેઓ સુખ અને દુઃખરૂપ ફળોને ધારણ કરે છે.

પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસ્વર્ગુણવૃત્તિવિરોધાच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः ૧૫

૧૫ પરિણામ, તાપ (ભય), અથવા સંતેકારજન્ય દુઃખોવડે અને શુણ્ઠ-વૃત્તિના વિરોધથી વિવેકી જનોને સર્વ-દુઃખમય જ લાગે છે.

યોગીઓ કહે છે કે, જે મનુષ્યમાં પરીક્ષા કરવાની શક્તિ છે, જે મનુષ્ય શુદ્ધિમાન છે, તે એ આનંદ અને શોક નામક વિવિધ વસ્તુઓને સારી રીતે જોઈ શકે છે, અને મનમાં તે સારી રીતે જાણે છે કે, વિશ્વમાં સુખ અને દુઃખ એક સરખા પ્રમાણમાં સદા વ્હેવાઈ ગયેલાં હોય છે, એક બીજાને અનુસરે છે અને બીજામાં લીન થઈ જાય છે; તે વળી એ પણ જાણી શકે છે કે, મનુષ્ય પોતાના સર્વ જન્મોમાં મૃગ પ્રમાણે મૃગ-જળમાં જળની ભાવના રાખીને તેના અનુરોધે ચાલ્યા કરે છે અને પોતાની તૃષ્ણાને કાઈ કાળે પણ પૂર્ણ કરી નથી શકતા. આ જગતમાં એવો પ્રેમ હોતો જ નહીં કે જે મંદ પડી ગયો નહીં હોય. મહાન ભૂષાલ શુધિદિરે એકવાર કહ્યું હતું કે, આ મનુષ્યજન્મમાં વધારેમાં વધારે આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે, પ્રત્યેક ક્ષણે આપણે

આપણી આસપાસ અસખ્ય માનવીઓને મરતા નિહાળીએ છીએ અને તેમ છતાં પણ આપણે તો કદાપિ મરવાના જ નથી, એવી જ આપણી ધારણા હોય છે * વળી આપણા એવા પણ વિચારો હોય છે કે, આપણી આસપાસ સર્વજ્ઞ માત્ર મૂર્ખજનોનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે અને તેમનામાં માત્ર આપણે પોતે જ અપવાદરૂપે પ્રજ્ઞા હીએ છીએ. સીએડા ભણેના અને નિહાળે હોઈને, તો તે માત્ર આપણે જ છીએ. સર્વજ્ઞ કાલુષ્યગુરતાના અતુલ વોળ આપણા એવામાં આવતા છતાં પણ આપણે તો એમ જ ધારીએ છીએ કે, કેવળ આપણો પ્રેમ જ અનત અને શાશ્વત છે પરંતુ એમ થઈ જ કેમ શકે? પ્રેમ પોતે પણ સ્વાર્થમય છે અને યોગીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પતિપત્નીના પ્રેમ, બાળકોના અનુરાગ, અને સુહૃદોના રનેહ પણ અતે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે, એ આપણે અંતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીશું. આ જ-મમતાની દરેકે દરેક વસ્તુ ક્ષીણતાની સત્તામાં છે જે વેગાએ પ્રત્યેક વસ્તુ-મનુષ્યનો શાશ્વત પ્રેમ સુદા પણ-નિર્બૂળ અને નટ થાય છે, તે વેગાએ જ તદ્દાજ મનુષ્યને આ વિશ્વ કેવું નિરર્થક, બ્યર્થ અને સ્વપ્રસન્નિ સમાન છે, એવું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થઈ જાય છે એ જ્ઞાન થતા જ તેના મનમાં વૈરાગ્યનો પ્રકાશ પકરા માડે છે, અને તે વેગાએ જ અદૃષ્ટ અને પર પરમાત્માનો તેને મ-ભાસ થાય છે આ નશ્વર વિશ્વની આસક્તિનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જ તે પંચ વસ્તુનો ભાસ થઈ શકે છે, અન્યથા એમ થવું સર્વથા અશક્ય અને અસંભવિત જ છે અશાશ્વત ઇન્દ્રિય સુખ અને વિષયોપભોગોના પરમાત્મ મય થવા માટે ત્યાગ ન કર્યો હોય, એવો એમ પણ મહાત્મ અક્ષમ અઘાપિ થયો જ નથી. પ્રકૃતિના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રજાગ આધાતોની વચ્ચે અથડાયા કરવું, એ જ દુષ્કર્મ અને દુર્દેશાનું મૂળ કારણ છે, એમાંની એક શક્તિ આપણને એમ દિશામાં તારે છે અને બીજી, બીજી દિશામાં ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે એથી શાશ્વત અને અનત સુખની પ્રાપ્તિ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય જ થઈ જાય છે શાશ્વત સુખ એવી દિશામાં કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

૧૬ જે દુષ્કર્મ (અઘાપિ) આવીને પ્રાપ્ત ન થયું હોય, તેનો (પ્રથમથી) પ્રતિકાર કરવો જોઈએ.

* “अहन्यहनि भूतानि गच्छतीह यमालयम् ।

येषां स्यावरमिच्छति किमाश्चर्यमत परम् ?”

કેટલાંક કર્મો અભાર પહેલાં જ આપણે કરી ચૂકેલા હોઈએ છીએ, કેટલાંક કર્મો વર્તમાન કાળમાં કર્યા કરીએ છીએ અને કેટલાંક કર્મો ભવિષ્યમાં ફળ ધારણ કરવાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં બેસી રહેલાં હોય છે. જે કર્મો આપણે કરી ચૂક્યા છીએ, તે ગતકાલીન યદ્ય ગયેલાં હોવાથી તેના વિશેષ વિચાર કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નથી.

પરંતુ જે કર્મનો આપણે અભાર જ અનુભવ લેતા ચલા છીએ, તે કર્મો આપણે પૂર્ણ કરવાં પડશે, અને જે ફળ ધારણ કરવાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં બેસી રહેલાં છે, તેમને જ, જે આપણે ધારીએ, તો પરાજય કરીને સંયમમાં લાવી શકીએ એમ છે. અર્થાત અઘાષિ ફળીભૂત ન થયેલાં સર્વ કર્મોને પરાજિત કરવાના કાર્યમાં આપણી સકળ શક્તિઓને વાળવી જોઈએ. પતંજલિએ પૂર્વના જે એક સૂત્રમાં, 'એ નાના વિષ સંસ્કારોનો તેથી વિરુદ્ધ ભાવનાઓવડે પ્રતિકાર કરવો જોઈએ,' એ પ્રમાણે કહેલું છે, તેનું પણ તાત્પર્ય એનું એ જ છે.

દ્રઘદૃશ્યયોઃ સંયોગો હ્યેહેતુઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ દૃષ્ટ અને દ્રશ્યનો સંયોગ, તેજ એ હેતુ (પ્રતિકાર કરવા યોગ્ય) દુઃખનો મુખ્ય હેતુ છે.

દ્રશ્ય કોણ છે? મનુષ્યનો આત્મા, કે જેને પુરુષના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. દૃષ્ટ શું છે? પ્રકૃતિની સમૃદ્ધિ, કે જેનો આરભ મનથી થાય છે, અને જે અંતે રચ્ય પદાર્થમાં જળને વિરામે છે. આ સઘળાં મુખ્ય અને દુઃખોની પુરવ અને મનના પરસ્પર સંયોગમાંથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. યોગતત્ત્વ પ્રમાણે તમારે એટલું તો અવસ્થા ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પુરુષ પોતે તો સર્વથા વિશુદ્ધ અને ક્ષાઈપણ પ્રકારના વિકારથી રહિત જ છે, પરંતુ જ્યારે પ્રકૃતિ સાથે તેનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે માયાની પ્રતિભાવડે જ તે, મુખ્ય અને દુઃખની જૂદી જૂદી લાગણીઓ અનુભવતો, આપણા જોવામાં આવે છે.

પ્રકાશક્રિયાસ્યિતિશીલં મૂતેન્દ્રિયાત્મકં મોગાઽપવર્ગાર્થે દૃશ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ પ્રકૃતિ મૂળતત્ત્વ અને ઈન્દ્રિયોના સમાગમથી બની છે (ભૂતેન્દ્રિયાત્મક છે); વળી તે પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિશીલ (ચુકત) છે અને તે અનુભવીના અનુભવ અને સુક્તિમાદે છે.

માયા-પ્રકૃતિ-અનુભૂત છે, અને તે પચ મહાભૂત તથા ઈન્દ્રિયોની બનેલી છે. પ્રકૃતિને પ્રધાન* પણ કહેવામાં આવે છે. ભૂતમાં આકાશ આદિક રચ્ય અને સૂક્ષ્મ,

* કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો દૃશ્ય કહેવાય છે. એ જ સત્ત્વ આદિ ગુણોને નૈવાયિક અને વૈશેષિકોએ દ્રવ્યાદિ અને પરમાણુ આદિરૂપે વિભાજ

તેમ જ શબ્દાદિ પદ્ય તન્માત્રાએનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા દસની છે એજ પ્રમાણ, ક્રિયા અને ગ્રિયિતી પ્રકૃતિ છે એમને જ સરકૃતમા બીજી રીતે સત્ત્વ (પ્રકાશ), રજસ (ક્રિયા), અને તમસ્ (ગ્રિયિત) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, એમનો પ્રયેક ગુણ અનુભવ અને મુક્તિ માટે જ સુખપદ્યો છે સમસ્ત પ્રકૃતિનો મગ દેવે રો છે ! એજ કે, એની સહાયતાથી પુરુષ અનુભવ મેળવી શકે પુરુષ પોતાના બળવાન અને દૈવિક સ્વભાવને સર્વથા જીતી ગયો છે, તેનું પુન તેને સ્મરણ કરાવવાનો જ પ્રકૃતિનો મૂળ દેવ છે દેવોના રાજ ઇન્દ્રવિશે એક એકી અદ્ભુત આખ્યાયિકા છે કે, ઇન્દ્રે એકવાર એક સૂકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું સ્મરના અપમાં કદવના ખાડામાં તે ગર્ક થઇને પડ્યો હતો, એટલામા સૂકર જાતિની એક માદા સાથે તેનો સંયોગ થયો એ સંયોગથી તેને ધણા બાળમચ્છા થયાં અને પોતાને એ અવતારમા તે ધણે જ સુખી અને આનંદિન માનવા લાગ્યો એટલામા બીજા કેટલાક દેવોએ તેની એ દીન દશાનું અચાનક અવસોહન કર્યું અને તેથી તેની પાસે આવીને તે દેવો વિનંતિ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, “મહારાજ ! આપ તો દેવોના અધિપતિ-રાજા છો અને સર્વ દેવો આપની આજ્ઞાને આધીન છે, હાથે આપ આ સ્થાને શામાટે નિવાસ કરી રહ્યા છો ?” પરંતુ એના ઉત્તરમા ઇન્દ્રે જણાવ્યું કે, “મને અહીં જ નિવાસ કરીને રહેવા થોડું અહીં ધણે જ સુખી અને સતુટ છું સ્વર્ગના સામાન્યની હું લેશમાત્ર પણ ખગવા નથી કરતો ત્યાં સૂધી આ મારી સ્ત્રી (સૂકરી) અને આ માસ બાગીકા મારી પાસે છે, હા સૂધી સ્વર્ગને હું કાંઈ પણ મિસાતમા ગણતો નથી” મિચારા દેવો હવે રો ઉપાધ વરવો, એ માટે પોતપોતાની છુદ્ધિનું પરાકાષ્ઠાથી મથન કરવા લાગ્યા કેટલાક સમય પછી, તેમણે નિલ્સ આવીને સૂકરીના એકેક બચ્ચાને મારી નાખવાનો અને તે પછી અતે તે માતાને પણ યમ પુરીમા જ પહોંચાડી દેવી, એવો જ તેમણે કરાવ કર્યો એ નિશ્ચય પ્રમાણે જ્યારે દેવોએ

કરી નાખેલા છે જગન્માયાને જ પ્રકૃત જાણવી’ ઇત્યાદિ શ્રુતિના આધારે વેદાદિઓ અને આચરના નામથી જ ઓળખે છે વૃદ્ધવાસિષ્ઠમા એમ કહેવું છે કે, “જે શુભગુણ નામ અને રૂપથી સંદિત અવ્યક્ત જગત્ પ્રલયકાળે કાયમ રહે છે, તે શુભગુણને કોઈ પ્રકૃતિ, કોઈ માયા અને કોઈ પરમાત્માના નામથી ઓળખે છે હે મહામતે ! એટલે એ અન્યૂત અને અનતિરિક્ત જે શબ્દોનું સામ્ય છે, તેને પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે એજ જગત્ત્વ ઉપાધાન કારણ છે એમ જણાવે” ઇત્યાદિ સમૃતિમા સત્ત્વ, રજ અને તમસી જે સામ્યાવરણ, તે પ્રકૃતિ એમ જણાવે છે ‘સત્ત્વમાથી જમદવરણ રજમાથી સ્વપ્ન, અને તમમાથી સુષુપ્તિ થાય છે, અને ચૈતન્ય એ ત્રણે અવરણમા સદા અનુભવ હોય છે” કાર્ય અને કારણના કર્તૃત્વમા પ્રકૃતિ જ હેતુ છે અને સુખદુઃખના લોકાત્મત્વમા પુરુષ હેતુ છે પુરુષના એ લોકાત્મત્વરૂપનો લય થાય અને તેની કેવળ વિન્માત્રસ્વે જ વિધિત થઇ જાય, એ જ મુક્તિ છે, એમ જણાવે છે એ પ્રમાણે સમૃતિમા કહેવું છે

સૂકરના તે સઘળા પરિવારનો સંહાર કરી નાંખ્યો, તે વેળાએ ઇન્દ્ર અત્યંત રોવા અને શોક કરવા લાગ્યો. એટલામાં દેવોએ તેના સૂકર-શરીરને ચીરી નાખ્યું અને ઇન્દ્ર તેમાંથી બહાર આવ્યો. જ્યારે ઇન્દ્રને પોતાના એ અત્યંત નીચ અને આશ્ચર્યકારક સ્વપ્નનું લાન આવ્યું, ત્યારે તે પેટ ધરી ધરીને હસવા લાગ્યો. તે પોતે દેવોના રાજ હોવા છતાં એક સૂકર જેવા પરશુનું સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તે સૂકરના જીવનને જ વિશ્વમાં ઉત્કૃષ્ટ જીવન-જન્મ માને ! એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત સૃષ્ટિ સૂકરરૂપ જ થઈ જાય, એ પ્રમાણેની ઇચ્છા રાખે, એ શું થોડી આશ્ચર્યકારક બીના કહેવાય કે ?

એવી જ રીતિ અત્યારે પુરુષની થઈ પડેલી છે. પુરુષ જે વેળાએ માયા સાથે મળી જાય-એકરૂપ થઈ જાય-છે, તે વેળાએ તે પોતાના વિદ્યુદ્ધ અને અનંત સ્વરૂપને સર્વથા ભૂલી જાય છે. પુરુષ પોતે જીવતો નથી, પણ તે જીવન પોતે જ છે. તે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતો, કિન્તુ પોતે જ અસ્તિત્વ છે; આત્મા (બીજા પદાર્થને) જાણતો નથી, કિન્તુ તે પોતે જ જ્ઞાન છે. આત્મા જીવે છે, જાણે છે કે પ્રેમ કરે છે, એમ કહેવું એ એક મોટામાં મોટી અને ન માફ કરી શકાય તેવી ભૂલ જ છે. પ્રેમ (અનુરાગ) અને અસ્તિત્વ, એ કાંઈ પુરુષના ગુણ નથી, કિન્તુ પુરુષનાં તે મૂળ તત્ત્વો જ છે. જ્યારે એ તત્ત્વો કાંઈ અન્ય પદાર્થમાં પ્રસારિત-પ્રતિબિંબિત થાય છે, ત્યારે એમને તમે તે પદાર્થના ગુણના નામથી જ ઓળખો છો. પરંતુ એ પુરુષના ગુણ તો નથી જ, કિન્તુ, એ તે જન્મ મૃત્યુ રહિત અનંત વ્યક્તિ-મહાન આત્માનાં જ તત્ત્વો છે. એ આત્મા જો કે, પોતાના નિર્વાણ પ્રદેશમાં જ વિરાજમાન થયેલો છે, તોપણ જ્યાં સુધી તમે તેની પાસે જઈને તેને 'તું સૂકર નથી,' એમ ન કહો, ત્યાં સુધી તે તમને કાળબદ્ધ થઈ ગયાં જેવો જ દેખાય છે. અર્થાત્ તે બીજા સ્વરૂપમાં જ તમને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ સ્વયંના નથી મળતી, ત્યાં સુધી તે પોતાના ચીકર કરવાના અને કરકવા દોડવાના મિથ્યા ધર્મને ત્યાગ કરી નથી શકતો.

આ માયાજાળમાં આપણુ સર્વની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ ગયેલી છે. 'આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ, કે જેમાં દુઃખ, આકન્દ અને રોદનનું જ સામાન્ય પ્રસરેલું જેવામાં આવે છે, તેમાં થોડાંક સુવર્ણ ગોળકા ગળાપવી દેવામાં આવ્યાં છે અને સમસ્ત વિશ્વ પ્રમાદવશ થઈને તેમને પોતાની બાથમાં લેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. પૂર્વે કાલિદાસ પણ તમે નિયમેના બંધનમાં બંધાયેલા ન હોતા જ અને માયાએ તમારા માટે કાંઈ કાળે પણ પર-તંત્રતારૂપ સંબંધ તૈયાર કરી જ નહોતી. એ સત્ય તત્ત્વનો ધૈર્યપૂર્વક અભ્યાસ કરો, એ જ ઓળીના તમને વારંવાર ઉપદેશ છે. વળી પ્રકૃતિના સંયોગથી અને મન તથા વિશ્વમાં તત્ક્ષીન

થઈ જવાથી પુરુષ પોતાને દુઃખી થયેલો માને છે, એ પણ યોગી સારી રીતે સિદ્ધ કરીને બતાવી શકે છે. યોગી તમને એમ પણ બતાવતો જાય છે કે, અનુભવદ્વારા જ તમને એ માયાના જાળમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ મળી શકે છે. તમારે એ સર્વ અનુભવ મેળવાવા જ જોઈએ, પણ સાથે એ કાર્યને સત્ત્વર જ સંપૂર્ણ કરી નાંખવાની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. આપણે પોતાને માયાના આ જાળમાં ફસાવી નાંખ્યા છે અને તેમાંથી આપણે બનતી ઉતાવળે બહાર નીકળવાનું છે. આપણે માયાના છટકામાં સપડાયલા છીએ અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ (ઉપાય) આપણે રોધી દાટવાનો છે. એટલા માટે મિત્ર, પતિ, પત્ની અને સંતતિનો અનુભવ મેળવો. એમ કરતાં જો તમે તમારા પોતાના સત્ય-મૂળ સ્વરૂપને ભૂલી નહિ જાઓ, તો એમાંથી—એ માર્ગમાંથી નિર્વિદ્ય પસાર થઈ શકશો. એ એક થોડા વખત માટેની ક્ષણિક અવસ્થા છે અને એમાંથી આપણે માત્ર પસાર જ થઈ જવાનું છે, એ વાતની વિસ્મૃતિ કરશો નહિ. અનુભવ, એ એક મહાત્મ શિક્ષક છે—સુખ અને દુઃખના અનુભવો—પરંતુ એટલું જાણી રાખવું જોઈએ કે, એ માત્ર અનુભવો જ છે, અને એ આપણને અનુક્રમે એક એવી અવસ્થાના પ્રદેશમાં લઈ જશે કે, જ્યાં આ બધી વસ્તુઓ લઘુત્તમ થઈ જશે અને પુરુષ એટલો બધો વિરાટ સ્વરૂપ થઈ જશે કે, આ સકળ વિશ્વ સમુદ્રમાંના એક જિન્દુ સમાન ભાસવા માંડશે અને વિશ્વનું પોતાની અસસતાના કારણથી જ પતન થઈ જશે. જો કે, આપણે એ અનુભવોના માર્ગમાંથી પસાર તો થવાનું છે, તો પણ આપણે પોતાના મૂળ સર્વવ્યાપક સ્વરૂપની તો વિસ્મૃતિ કરવાથી નથી જ.

વિશેષાડવિશેષલિङ્ગમાત્રાઽલિङ્ગાનિ ગુણર્વાણિ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ વિશેષ, અવિશેષ, લિંગ માત્ર અને અલિંગ, એ ચાર ગુણોનાં પરિણામો (સ્થિતિઓ) છે.

યોગ પદ્ધતિ(સાર)નું મૂળ બંધારણ સર્વથા સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે જ બાંધવામાં આવેલું છે, એ હું આગળ આપને કહી ચૂક્યો છું અને અસારે હું પુનઃ આપને સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધિતાનું સ્મરણ કરાવું છું. સાંખ્ય સિદ્ધાંત અનુસાર, પ્રકૃતિ, એ વિશ્વનું જડ અને કાર્યસાધક (ચિત્ત) દ્વિભવ પ્રકારનું કારણ છે. એ પ્રકૃતિમાં ત્રણ પ્રકારના ગુણો રહેલા છે અને તે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસૂના નામથી ઓળખાય છે. અજ્ઞાન, અંધકારમય અને જડ હોય, તે તમોત્તલ છે; રજ્જેયુષ્માં ક્રિયા અથવા ગતિનો સમાવેશ થાય છે; અને સત્ત્વયુક્તનું સ્વરૂપ શાંતિ અને પ્રકાશ છે. જે જગદુત્પત્તિથી પૂર્વની પ્રકૃતિની અવસ્થા છે, તેને અવ્યક્તના નામથી જાણવામાં આવે છે. નામ રહિત અથવા રૂપ-હીન તે અવ્યક્ત. અર્થાત્ તે વેળાએ એનામાં નામ કે રૂપના ભેદનું અસ્તિત્વ હોતું નથી.

અટ્ટિતિની એ સ્થિતિમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણે યંત્રો સમતોલ પ્રમાણમાં રહેલા હોય છે. બ્યારે એમની એ સમતોલતાનો લંગ થાય છે, તે વેળાએ લિન લિન પ્રકારે તેઓ એક બીજા સાથે મળી જવાના વ્યાપાર-ક્રિયા-નો આરંભ થાય છે અને એ ક્રિયાનું જે પરિણામ થાય છે, તે આ વિશ્વ-આ સૃષ્ટિ છે. દરેક મનુષ્યમાં આ ત્રણ યંત્રો હોય છે. જે વેળાએ સત્ત્વગુણનો પ્રસાર થાય છે, તે વેળાએ જ્ઞાનનું આગમન થાય છે, રજેગુણના પ્રસારથી કર્તૃત્વ શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જે સમયે તમેગુણની પ્રગળતા થાય છે, તે સમયે અંધકાર, મંદતા, આલસ્ય અને અજ્ઞાનની જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત અનુસાર એ અટ્ટિતિનું જે કોષ્ટક ત્રિગુણક્રમક મહાનમાં મહાન-ઉચ્ચતમ-પ્રકટીકરણ હોય, તો તે મહત્ત્વ છે. મહત્તાં શુદ્ધિ અને વિશ્વ શુદ્ધિ એવાં બીજાં પણ બે નામે છે, અને પ્રત્યેક માનવી મન, તે એ વિશ્વશુદ્ધિનોજ એક ભાગ છે. એ મહત્તાંથી જ મનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાંખ્ય કારિકામાં મન અને શુદ્ધિના અધિકાર કાર્યમાં ઘણો જ મોટો ભેદ માનવામાં આવેલો છે. સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમને મહત્-શુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ કરવા, એટલું જ મનનું કાર્ય છે, અને સાર પછી એ સંસ્કારોના નિર્ણયનું કાર્ય તો મનુષ્યની શુદ્ધિ પોતે જ બળવે છે. તાત્પર્ય કે, મહત્તાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મનમાંથી સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો એક સાથે મળીને રથૂલ-બહિઃસૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અર્થાત્ વિશ્વ બની જાય છે. સાંખ્યનો મુખ્ય વાદ એ જ છે કે, શુદ્ધિના આરંભથી તે પાપાણુ સમુદાય પર્યન્તની સર્વ વસ્તુઓ, અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મ કે રથૂલ અવસ્થામાં, એક જ વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. શુદ્ધિ, તે પ્રાકૃતિક દ્રવ્યોના અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મતમ અવસ્થા છે. એની પછી અહંકાર આવે છે અને અહંકાર પછી તરત જ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યની સંભાવના થાય છે. એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોને તત્ત્માત્રાના પારિભાષિક નામથી યોગ્યજવામાં આવે છે. એ તત્ત્માત્રા જે કે દૃશ્ય નથી, તોપણ એ અનુમાનદ્વારા સહજમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે. એ તત્ત્માત્રાએ સંયુક્ત યદન રથૂલતા ધારણ કરે છે અને અંતે આ સૃષ્ટિરૂપ પરિણામ ઉપજાવે છે. કારણ નિત્ય સૂક્ષ્મ જ હોય છે અને તેનું પરિણામ રથૂલ થાય છે. એનો પ્રથમ શુદ્ધિથી આરંભ થાય છે, કે જે એક અત્યંત સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે, અને તે અનુક્રમે રથૂલ થતાં થતાં અંતે આ રથૂલ સૃષ્ટિના રૂપમાં જઈને વિરામે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષ, અટ્ટિતિથી સર્વથા પર છે, કારણ કે, પુરુષ જડમય નથી. પુરુષ, શુદ્ધિ, મન, તત્ત્માત્રા કે કોઈ રથૂલ જડ દ્રવ્ય જેવો નથી અર્થાત્ એમાંના એક પણ પદાર્થ સાથે પુરુષનું સામ્ય નથી. તે એ સર્વથી સર્વથા લિન અને સ્વયંસિદ્ધ જ છે. એ કારણથી જ સાંખ્યમતવાળાઓ એવો વાદ કરે છે કે, પુરુષ અમર-જન્મમરણના વિકારથી રહિત-અને અવિકાર્ય જ હોવો જોઈએ. કારણ કે, એ

જડ દ્રવ્યોના સંયોગનું પરિણામ નથી. જેની ઉત્પત્તિ જડ દ્રવ્યોના સંયોગથી થયતી ન હોય તેનું મળણ પણ હોઈ ન જ શકે. એ પુરુષો અથવા બીજા સંપદમાં કદીએ તો આત્માઓની સંખ્યા અગણનીય છે.

હવે જ આપણે પ્રસ્તુત સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવવાનું છે, વિશેષ, અવિશેષ અને અલિંગ, એ શબ્દોની અવસ્થાઓ છે. 'વિશેષ' થી સ્થૂલ દ્રવ્યો સમજવાનાં છે કે, જેનું જ્ઞાન આપણે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મેળવી શકીએ છીએ, 'અવિશેષ' સંપદથી અલંત સૂક્ષ્મ જડ દ્રવ્યો-તન્માત્રાઓ-નો બોધ થાય છે, અને સાધારણ મનુષ્યોને એમનું ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ્ઞાન થઈ નથી શકતું. પરંતુ, પતંજલિના ઉપદેશ પ્રમાણે, જે તમે યોગનો અભ્યાસ કરો, તો કેટલાક સમય પછી તમારી દર્શન-ગ્રહણ શક્તિ એટલી બધી સૂક્ષ્મ થઈ જશે કે, એ તન્માત્રાઓનું તમે પ્રત્યક્ષ દર્શન-અનુભવ-કરી શકશો, એ નિશ્ચિત છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે અહીં માત્ર એક જ વાત લઈશું એ તો આપ સર્વેના સાંભળવામાં આવ્યું જ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની આસપાસમાં અમુક એક પ્રકારનો પ્રકાશ તો 'ધરાવે' છે જ; એટલે કે, પ્રત્યેક સજીવ વ્યક્તિ એક પ્રકારના પ્રકાશનો પ્રવાહ બહાર કાઢે છે, અને તેને, સાંભળવા પ્રમાણે, યોગી-જનો જોઈ શકે છે. આપણે સર્વ એ પ્રકારને નિહાળી 'શકતા' નથી, તોપણ આપણે એ તન્માત્રાઓના પ્રવાહને બહિર્ભાગમાં વહેવડાવીએ તો છીએ જ. જેવી રીતે એક પુષ્પ એ તન્માત્રાઓના પ્રવાહને બહાર કાઢે છે, અને તેથી આપણે પુષ્પના સૌગંધ્યનો ઉપભોગ લઈ શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણી તન્માત્રાની પણ છે. આપણા જીવનના પ્રત્યેક દિનના સમયમાં આપણે સારી અને નહારી ભાવનાઓનો એક પ્રયંત્ર સમૂહ બહાર કાઢીએ છીએ અને આપણે ગમે ત્યાં જઈએ, ત્યાં એવી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ભાવનાઓથી સમસ્ત વાતાવરણ ભરેલું જ હોય છે. મનુષ્યના મનમાં તેના જાણવામાં ન છતાં પણ જે દેવ-મંદિર, દેવળો અને મંદિરોદો બંધાવવાની ભાવના જૂણ થઈ હતી, તેનું પણ જૂણ કારણ એ જ છે. ઇશ્વરની આરાધના માટે મનુષ્યોએ મંદિરો જ શા માટે બંધાવ્યાં જોઈએ વાર ? પોતાને જ્યાં ગમે ત્યાં તેની આરાધના કરવામાં શો પ્રત્યાય આવે એમ છે ? જો કે, એનું કારણ મનુષ્યના સમજવામાં નહિ પણ આવ્યું હોય, તોપણ જે સ્થાને સર્વ લોકો મળીને ઇશ્વરની આરાધના કરતા હોય, તે સ્થાન ઉત્તમ ભાવનાઓથી પરિપૂર્ણ હોયું જ જોઈએ, એટલું તો અવશ્ય મનુષ્યના જાણવામાં આવેલું હોયું જ જોઈએ-અને છે પણ તેમ જ. દરેક જાણના ત્યાં જ્યાં જ કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ ત્યાં વધારે અને વધારે જતા આવતા થાય છે, તેમ તેમ તે પોતે તેમજ મંદિરસ્થાન પણ વિશેષ અને વિશેષ પવિત્ર થતાં જાય છે. કાંઈ મનુષ્ય એવો હોય કે, જ્યાંમાં સર્વજનની અધિકતા ન હોય, તે પણ જો એવા સ્થાને જ્યાં

મોડે, તો એ સ્થાન તેનાપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે, અને તેના સત્ત્વગુણને ઉત્તેજન આપીને જાગ્રત કરે છે. સર્વ દેવમંદિરો અને અન્યાન્ય પવિત્ર સ્થાનોના મૂળ અભિપ્રાય એ જ છે. પરંતુ અહીં તમારે સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, એવાં પવિત્ર સ્થાનો અને મંદિરોની સઘળી પવિત્રતાનો આધાર ત્યાં એકત્ર યતા લોકોની પવિત્રતા ઉપર જ રહેલો છે. એટલે વિષય એ જ છે કે, એવા વિષયોના મૂળ તાત્પર્યને લોકો સર્વથા ભૂલી જ નામ છે, અને ગાડીને ઘોડાની પાછળ મૂકવી જોઈએ, તેને બદલે ઘોડાને પાછળ અને ગાડીને તેની આગળ જોડવા જાય છે. પ્રથમ એ સ્થાનોને પવિત્ર બનાવનાર મનુષ્યો જ હતાં, પાછળથી પરિણામે-કાળે-કારણનું સ્વરૂપ કારણ કયું, અને તેણે પુનઃ મનુષ્યોને પવિત્ર બનાવ્યા. જો એવાં મંદિરોમાં સદા દુષ્ટ ભાવનાવાળા લોકોનું જ જનું આવવું થયા કરતું હોય, તો એ સ્થાનો પણ ખીન્ન સર્વ સાધારણ સ્થાનો જેવાં જ અપવિત્ર અને અશુદ્ધ રહી જાય, એમાં શંકા જેવું કંઈ છે જ નહિ. સારાંશ કે, મંદિર પોતે પવિત્ર નથી, કિન્તુ પવિત્ર ભાવનાવાળા મનુષ્યો જ તેને પવિત્ર બનાવે છે, અને એ જ મૂળ મુદ્દાના વિષયને તો આપણે હરહંમેશા ભૂલી જ નામ છીએ. સત્ત્વગુણના લંકારરૂપ મહાભાષ્યો અને પવિત્ર આત્માઓ જે આટલો બધો પવિત્રતાનો પ્રવાહ આસપાસ વહેવડાવે છે, અને સર્વત્ર પોતાના પ્રચંડ પ્રભાવનો છાપ બેસાડી દે છે, એનું મૂળ કારણ એ જ છે. એક મનુષ્ય એટલો બધો પવિત્ર થઈ પામે, તો તે પણ સત્ત્વગુણી થાય છે. મનુષ્ય એટલી બધી સીમા પર્યન્ત પવિત્ર થઈ શકે છે કે, તેની પવિત્રતા સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થઈ જાય છે (એટલે કે, મનુષ્યનું આ શરીર એટલું બધું પવિત્ર થઈ જાય છે કે, શરીર ન્યાં જાય ત્યાં પવિત્રતા અને પવિત્રતાનો જ વર્ષાવ કર્યાં કરે છે. એ કંઈ અતિશયોકિત કે કવિની કલ્પના નથી, કિન્તુ સર્વથા સત્ય અને અનુભવસિદ્ધ વાતો છે.) જે જે મનુષ્ય એવા પવિત્ર માનવીના પરિચય-સંબંધમાં આવે છે, તે અવશ્ય પવિત્ર થાય છે.

એની પછી ઈલિગતન્માત્ર એટલે શુદ્ધિ આવે છે. શુદ્ધિ, તે પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નું પ્રથમ પ્રકટીકરણ છે, અને એમાંથી જ અન્ય સર્વ પ્રકટીકરણો ઉત્પન્ન થઈને આગળ વધે છે. સર્વથી અંતિમ 'ઈઆલિંગ' છે. આ સ્થળે જ વર્ષમાન પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Mo-

* જે લયને પામે છે, તે વિજ્ઞાનમાત્ર. એને જ મહાત્ત્વ (શુદ્ધિ) નહવું. માત્ર એ પ્રત્યય-વડે વિશેષ અને અવિશેષ, એ બન્નેથી પ્રસ્તુત મહાત્ત્વની ભિન્નતાનો ખાવ વ્યક્ત કરેલો છે. કારણ કે, એ વિષય પરિહત નિશ્ચય સ્વરૂપ પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નું પ્રથમ કાર્ય (પ્રકટીકરણ) છે.

† 'અલિંગ' એટલે શુદ્ધિનું સામ્યાવસ્થાત્મક પ્રસ્થાન. એનો લય નથી યતો. સ્વામી વિવેકાનંદે 'Sigatess' શબ્દમાં એનું આધાર કરેલું છે, અને તે સ્પષ્ટ છે.

der Science) અને સર્વ ધર્મો વચ્ચે એક મહા તુલ્ય સુદ્ધ ચર્ચ દરિયાવર થાય છે. પ્રત્યેક ધર્મ એમ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે, શુદ્ધિમાંથી જ આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. થોડા જ એવા ધર્મો છે કે, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાન વધારે સમાયલું છે, અને જ્યાંથી એ વિષયમાં શાસ્ત્રીય ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે. વ્યક્તિવિષયક (personal) પરમેશ્વરની ભાવનાને એક બાજુએ મૂકી ઇશ્વરવિષયક સિદ્ધાંતને કાર્મિક વિશેષ આર્થિક ભાવનામાં ઘટાવીએ તો એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, પ્રકૃતિનું જ પ્રથમ કાર્ય (પ્રકૃતીકરણ) છે, તે શુદ્ધિ છે, અને એ શુદ્ધિમાંથી જ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. હવે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (evolutionists) નું કહેવું એમ છે કે, શુદ્ધિનું આગમન સર્વના અંતમાં જ થાય છે. તેઓ કહે છે કે, શુદ્ધિહીન (Unintelligent) વસ્તુઓનો, એટલે કે જડ વસ્તુઓનો પ્રથમ પશુ ક્રોટિમાં પ્રાકટયજ્ઞાત થાય છે, અને પશુઓમાં યદને ધીમે ધીમે તે મનુષ્યમાં પ્રકટ થાય છે. તેમનો એવો વાદ છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ શુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થવાને બદલે શુદ્ધિ પોતે જ સર્વના અંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધિની ઉત્પત્તિ વિશેનાં એ ઉભય ધાર્મિક અને શાસ્ત્રીય વિવેચનો (પ્રતિપાદનો) જો કે, બાહ્ય સ્વરૂપે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ જ જોવામાં આવે છે, છતાં પણ એ ઉભયમાં એક સરખી રીતે જ સત્યતાનો અંશ સમાયલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, અ-અ-અ-અ-અ-અ, ઇત્યાદિ અક્ષરોની એક અનંત માળા થયો. હવે એમાં એક એવો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે, એમાંના પ્રથમ અક્ષર કયો છે? અ કે ઇ? જો તમે એ માલિકાનો અ-અ-થી આરંભ કરશો, તો તમારે એમ જ કહેવું પડશે કે, એ માલિકાનો પ્રથમ અક્ષર 'અ' જ છે. પરંતુ જો તમે અ-અ-થી એનો આરંભ કરશો, તો પ્રથમ અક્ષર 'અ' જ આવવાનો. એના પ્રથમ કે અનિમ હોવાનો આધાર આપણે જે રીતિથી એનું અવલોકન કરીએ, તે રીતિ ઉપર જ રહેલો છે. શુદ્ધિનો વિકાસ (evolve) થાય છે, અને તે સ્થૂળ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને એ સ્થૂળ સૃષ્ટિનું પુનઃ શુદ્ધિમાં સમાવેશ (involve) થાય છે, અને પુનઃ તેનું સ્થૂળ સૃષ્ટિના સ્વરૂપમાં પ્રકટીકરણ થઈ જાય છે. એવો વ્યાપાર અવ્યાહત ચાલ્યા જ કરે છે. સાખ્ય અને બીજા સર્વ ધર્મવાદોમાં ગણનામાં શુદ્ધિનો પ્રથમ સ્વીકાર કરીને પછી જ તેની પરિવર્તન પરપરા ચલાવે છે. એટલે કે, શુદ્ધિ અને ત્યાર પછી સ્થૂળ સૃષ્ટિ, સ્થૂળ સૃષ્ટિ અને પછી શુદ્ધિ. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ પ્રથમ પોતાની આગળી સ્થૂળ સૃષ્ટિ પર મૂકે છે, પ્રથમ સ્થૂળ સૃષ્ટિ અને ત્યારપછી શુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અથવા થાય છે, એમ બતાવે છે પરંતુ ખરી રીતે જોતાં ઉભય મતવાદીઓ બે જુદા જુદા છે. આથી એક જ સૂચનાને વળગી રહેલા છે. ભારતવર્ષીય તત્ત્વજ્ઞાન તો એ શુદ્ધિ અને સ્થૂળ સૃષ્ટિ (માયા)થી પણ વળી આગળ વધે છે, અને ત્યાં એક પુરુષ અથવા આત્માને

જીએવો જુએ છે, કે જે બુદ્ધિથી પર છે, અને જેના પાસેથી માત્ર પ્રદક્ષુ કરેલી એક પ્રકારરૂપ બુદ્ધિ છે.

દ્રષ્ટા દશિમાયઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાન્નુપસ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ દ્રષ્ટા તો માત્ર જ્ઞાન જ છે, અને તે સર્વથા શુદ્ધ હોવા છતાં પણ તે પ્રત્યયાનુપસ્ય થાય છે એટલે કે બુદ્ધિદ્વારા જુએ છે.

અહીં પુનઃ સાંખ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રદ્વારા આપણે એ તો જાણી જ ચૂક્યા હોએ કે, સદૃશ અને નીચામાં નીચી વસ્તુથી તે બુદ્ધિ પર્યન્ત સર્વ પ્રકૃતિ જ છે, અને એ પ્રકૃતિથી સર્વથા પર પુરુષે (આત્માએ) છે, કે જેમનામાં શુદ્ધોની સંભાવના નથી. સાચે આત્મા વારંવાર સુખી અને અસુખી કેમ દેખાય છે વારં માત્ર પરાવર્તન-પ્રતિબિંબ-ને લીધે જ. જેવી રીતે એક ટેબલપર એક શુદ્ધ અને પારદર્શક કાચનો કટોક મૂકવામાં આવે, અને તેની પાસે જ એક લાલ રંગનું કૂડ રાખવામાં આવે, તો તે કાચનો કટોક લાલ રંગનો દેખાવા માંડે છે, તેની રીતે મુખ્ય અને દુષ્કર્મના સર્વ બાહ્ય આદર્શો પુષ્પરંગના એ પ્રતિબિંબરૂપ જ છે. આત્મામાં પોતામાં સુખદુઃખનો નિકાર છે જ નહિ પ્રકૃતિથી આત્મા સર્વથા શિબ અને સ્વતત્ત્વ જ છે. પ્રકૃતિ એક વસ્તુ છે, અને આત્મા સર્વથા બીજું જ વસ્તુ છે.

સાંખ્યમતવાદીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, બુદ્ધિ, તે દ્રવ્યોનું એક પ્રકારનું મિશ્રણ છે, તે શરીર પ્રમાણે વધે છે અને ક્ષીણ થાય છે—અર્થાત્ એ બુદ્ધિમાં સદાસર્વદા પરિવર્તન થવા જ કરે છે. બુદ્ધિનો એ ધર્મ શરીરની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતાના સ્વભાવ

* અહીં મૂળ સંસ્કૃતમાં, ‘દશિમાય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે દશિ એટલે જ્ઞાન. એને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ માનવામાં નથી આવતું, કિન્તુ એ એક પ્રકારરૂપ દ્રવ્ય છે કારણ કે, “જ્ઞાન, આત્માનો ધર્મ પણ નથી અને શુદ્ધ પણ નથી. કિન્તુ નિચ, સર્વવ્યાપી, અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જે આત્મા, તે જ જ્ઞાનરૂપ છે” એમ સમૃત્તિમાં કહેવું છે “સર્વેન્દ્રિયો જે બુદ્ધિ,” તેનો પ્રતિ સર્વેન્દ્રિય પુરુષ છે” એવો બાધમાં નિર્દેશ કરેલો છે એમાં સંવેદન, એટલે જે અર્થોક્તર બુદ્ધિવૃત્તિ, તેનું પ્રતિસંવેદન એટલે પ્રતિવૃત્તિ સમાન પ્રતિબિંબ જેનામાં પડે છે, તે પુરુષ બુદ્ધિનો સાક્ષી છે, એમ જાણવું એથી પુરુષમાં દર્શન કૃત્યરૂપ દક્ષત્ત્વ રહેવું છે, તે એ પ્રતિબિંબરૂપ આ રૂપિત ક્રિયાવડે માત્ર ક્રિયેતુ જ છે, મુખ્ય નથી, એમ જાણવાનું છે “જેવી રીતે નુવદંપ કિંના મહાન દીપ પ્રકાશ રૂપ હોય છે, તેવી રીતે આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ જાણવું,” ઇત્યાદિ વાક્યોથી અને “જાતમા જ્ઞાનસ્વરૂપ જાતમા જ્ઞાનસ્વરૂપો ન, નૃસં જાતમા યથા ઘટાદિ” એ પ્રમાણે અતિરેક વિમલવડે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ અનુભવ થાય છે જ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા છે, એવી કલ્પનામાં ધર્મ અને ધર્મીયની કલ્પનાનું ગૌરવ આરે છે અરુદ્

જેવો જ છે. જેવો એક આંગળીના નખનો શરીર સાથેનો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ શરીરનો બુદ્ધિ સાથે છે. નખ જો કે શરીરનો જ એક ભાગ છે, છતાં પણ નખોને સેંકડોવાર કાઢી નાખવામાં આવવા છતાં શરીર તો જેવું ને તેવું જ રહી શકે છે; એ જ પ્રમાણે આ શરીરનો ભાગ કરવા છતાં પણ બુદ્ધિ તો જેમની તેમજ લાંબા વખત સુધી કાયમ જ રહે છે. એટલું છતાં પણ બુદ્ધિ અમર અને વિનાશ રહિત તો નથી જ; કારણ કે, એના સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે—અર્થાત્ એની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા થયા જ કરે છે. અને જે વસ્તુ પરિવર્તનશીલ હોય, તે અવિનાશી હોઈ શકે જ નહિ. બુદ્ધિ અમુક દ્રવ્યોના—જડ-તત્ત્વોના—સંયોગનું પરિણામ છે, અને એ જ આપણને દેખાડી આપે છે કે, એનાથી પર બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હોવી જ નોંધવું, કારણ કે, બુદ્ધિ સ્વતંત્ર નથી. જે કોઈ પણ વસ્તુનો જડ પદાર્થ સાથે નિકટનો સંબંધ હોય, તેની પ્રકૃતિ—માયા—માં જ ગણના થાય છે, અને માયો-દ્વંદ્વિત વસ્તુ સદાનેમાટે બદલ-પરતંત્ર-જ હોય છે.

ભારે સર્વથા મુક્ત અને સ્વતંત્ર કોણ છે? કાર્ય અને કારણના પરિણામથી જે વસ્તુ સર્વથા મુક્ત અને સ્વતંત્ર હોય તે. જો તમે એમ કહેશો કે, તમારા મુક્તિ વિશેના વિચારો, તે એક પ્રકારની ભ્રમણા અથવા ભ્રાંતિ જ છે; તો હું પણ એમ જ કહીશ કે, તમારી બંધન વિશેની ભાવના પણ એક ખરેખરી ભ્રાંતિ જ છે. આપણા જોવામાં અને જાણવામાં એક સામટા બે ભાવો આવે છે, અને તેઓ સાથે જ ઊભા રહી શકે છે અથવા તો એક જ તેમના પાત થઈ જાય છે. “આપણે બંધાયેલા અથવા પરતંત્ર છીએ,” એ એક ભાવ છે. જો આપણે એક દીવાલને બેઠીને પેલી તરફ નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણું માર્યું ભોંત સાથે અથડાય છે, અને તે ભોંતના પ્રતિબંધથી આપણી ગતિનો અવરોધ થઈ જાય છે. એ જ વેળાએ આપણા મનમાં જે એક બીજો ભાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે ધમ્મ છે. આપણામાં જે ધમ્મચારકિત રહેવી છે, તે ધમ્મચારકિતને ત્યાં આપણે ધમ્મીએ ત્યાં મોક્ષી રાખીએ એમ છે. એ ભોંત ધમ્મચારકિતને અટકાવવાને સમર્થ નથી જ. પ્રતિજ્ઞાએ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ભાવનાઓ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આપણે મુક્ત અને સ્વતંત્ર છીએ, એમ તો આપણે માનવાનું જ છે, છતાં પણ પ્રતિબંધે આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, ‘આપણે મુક્ત અને સ્વતંત્ર નથી,’ એટલા માટે જો એમાંનો એક વિચાર આનંદમય હોય, તો બીજો વિચાર પણ અવસ્થા ભ્રાંતિમય હોવો જ નોંધવું. તેમ જ જો એક વિચાર સત્ય હોય, તો બીજો પણ નિર્વિવાદ સત્ય હોવો જ નોંધવું. અર્થાત્ એનું કારણ એ કે, એ ઉભય ભાવનાઓનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે—એ ઉભય વિચારો દેહબુદ્ધિમાંથી જ ઉદ્ભૂત થાય છે.

એ ત્રિશે યોગીના એવો અભિપ્રાય છે કે, બન્ને ભાવનાઓ સત્ય છે. તે એવી રીતે કે, જ્યાં જ્યાં શુદ્ધિનો સંબંધ આવેલો હોય છે, ત્યાં આપણે બંધનમુક્ત-પરંતર અને અમુક્ત-હીએ, અને જ્યાં આત્માનો સંબંધ છે, ત્યાં આપણે સર્વથા બંધનમુક્ત અને સ્વતંત્ર જ હીએ. મનુષ્યનું ખરું સત્ય સ્વરૂપ પુરુષ અથવા આત્મા છે, અને તે કાર્યકારણના સર્વ નિયમોથી પર અલિપ્ત-છે. પુરુષની સ્વતંત્રતા અને મુક્તતા, મન, શુદ્ધિ અને અન્ય વસ્તુઓનો વિવિધ સ્વરૂપિણી માયાના પડદાને ભેદીને બહાર નીકળી આવે છે. એ જ આત્માની પ્રતિભા છે કે, જેના પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રત્યેક ઇદ્રિય મગજમાં પોતાનું એક ભિન્ન કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે; સર્વ ઇદ્રિયોનું એક જ કેન્દ્રસ્થાન નથી હોતું, કિન્તુ પ્રત્યેક ઇદ્રિયનું સ્થાન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર જ હોય છે. ત્યારે એ ભિન્નભિન્ન ઇદ્રિયો એકત્ર કેમ થઈ જાય છે, અને એમનું સંમેલન કયે સ્થાને થાય છે ? જે મગજ સ્થાન (Brain) માં જ એમનું સંમેલન થતું હોય, તો તો કર્ણ, નાસિકા અને નેત્રોનું મધ્યસ્થાન એક જ હોતું જોઈએ. પરંતુ એમ નથી, અને આપણે સારીરીતે જાણીએ છીએ કે, એ પ્રત્યેક ઇદ્રિયનું સ્થાન ભિન્ન છે. છતાં પણ મનુષ્ય એક જ સમયાવાચ્છેદે જોવા અને સાંભળવાની ક્રિયા કરી શકે છે, એ તો સર્વના અનુભવની જ વાત છે. એથી એમ જ જાણી શકાય છે કે, શુદ્ધિમાં જ એ સર્વ ઇદ્રિયોનું સંમેલન થાય છે. શુદ્ધિનો મગજસ્થાનસાથે સાંધત સંબંધ રહેલો છે, પરંતુ એ શુદ્ધિની પાછળ પણ પ્રભાવશાળી પુરુષ-આત્મા-જોડેલો છે, અને તે જ એકતાનું કેન્દ્ર છે. ભિન્ન ભિન્ન ઇદ્રિયસંવેદનાઓ અને ઇદ્રિયનિગ્રહનિયમો એ જ સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે અને પરસ્પર મગજને એકરૂપ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પોતે જ કેન્દ્રસ્થાન છે, અને તેમાં સર્વ ઇદ્રિયો આવી મળે છે અને એકરૂપ બની જાય છે-એક બીજા સાથે મળી જાય છે. છતાં પણ એ આત્મા તો મુક્ત અને સ્વતંત્ર જ છે, અને એની મુક્તતા-સ્વતંત્રતા જ તમને પ્રતિષ્ઠાએ એમ જણાવ્યા કરે છે કે, “તમે મુક્ત છો ! તમે મુક્ત છો ! !” પરંતુ તમે પ્રમાદને વશ થઈ, આત્માની એ સ્વતંત્રતાને વારં-વાર મન અને શુદ્ધિ સાથે મિત્ર કરી નાખો છો. તમે એ સ્વતંત્રતાનો શુદ્ધિમાં આરોપ કરો છો, અને તરત જ તમને એમ જણાઈ આવે છે કે, શુદ્ધિ સ્વતંત્ર કે મુક્ત નથી. એટલે તમે પુનઃ એ ગુણનો શરીરમાં આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, અને પુનરપિ પ્રકૃતિ તમને એમ જુલો જુલો જણાવી દે છે કે, એમાં પણ તમારી ભૂલ જ છે. એમ કરવા જતાં એક જ વેળાએ બદલા અને સ્વતંત્રતાનો લીધે એક સાથે મળી જાય છે, અને તેથી જ એવો ગોટાલો થવા પામે છે. પરંતુ યોગી ‘સ્વતંત્ર’ અને ‘બદ્ધ વસ્તુ’ને જૂદી પાડી નાખે છે અને એથી તેના

અજ્ઞાન-નો લય મધ્ન જાય છે. ચોળી સારી રીતે સમજી જાય છે કે, પુરુષ સર્વથા સ્વતંત્ર છે, અને જ્ઞાનનું મૂળ તત્ત્વ એ જ છે, કે જે જ્ઞાન શુદ્ધિદ્વારા આવીને શુદ્ધિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને એ અવસ્થામાં જ તે બદ્ધ થયેલા આપણા જીવામાં આવે છે

તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાઽસ્તમા ॥ ૨૧ ॥

૨૧ દૃશ્ય (પ્રકૃતિ જે અનુભવમાં આપ્યું છે તે)નો આત્મા તે (પુરુષ)ના માટે જ છે.

પ્રકૃતિ અથવા માયા પોતાનો કોઈ પ્રકાર ધગવતી જ નથી જ્યાં સુધી તેનામાં પુરુષ ઉપરિચિત હોય છે, ત્યાં સુધી જ તેનામાં પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે, અદ્ભૂત જે પ્રકાર જીવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક સૂર્યનો પરાવર્તિત પ્રકાર જ છે. તેવી જ રીતે માયા અથવા પ્રકૃતિનો એ પ્રકાર પણ પુરુષ-આત્મા-પામેથી જ મેળવેલો હોય છે ચોળીના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિના આ બધાં કાર્યો, એ પ્રકૃતિની પોતાની પ્રેરણાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, છતાં પણ એ પ્રકૃતિકરણમાં પ્રકૃતિનો પુરુષને મુક્ત અને સ્વતંત્ર બનાવવા વિના બીજો કોઈ પણ હેતુ સમાયેલો નથી *

કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ જે કે કૃતાર્થનો માટે એ નષ્ટ થાય છે, તેપણુ અન્ય પુરુષોના સંબંધમાં તેા સાધારણ (અનષ્ટ) હોવાથી એ દૃશ્ય જ છે.

આત્માને, 'તે પ્રકૃતિથી સર્વથા ભિન્ન છે, એનું જ્ઞાન કરાવવું,' એ જ પ્રકૃતિ-માયા-નો મૂળ હેતુ છે. અને જ્યારે આત્મા એ ભેદને સારી રીતે જાણી જાય છે, ત્યારે તેને પ્રકૃતિનું લેશ માત્ર પણ આકર્ષણ રહેતું નથી પરંતુ જે અનુબ્ધ-આત્મા-મુક્ત થયેલો હોય છે, તેના માટે જ માત્ર પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ જાય છે પરંતુ જે અન્ય અસખ્ય અવશિષ્ટ આત્માઓ છે, તેમના સંબંધમાં તેા એ પ્રકૃતિ-માયા-પોતાનું કાર્ય ક્યાં જ કરે છે

* ઉપરના સૂત્રમાં દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના સ્વરૂપનું વિવેચન કરીને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેમના અગામી ભાવનો નિદેશ કરેલો છે એનું સક્ષિપ્ત વાપર્ય એટલું જ છે કે, દૃશ્ય, એટલે ભોગ્યનું સ્વરૂપ, દ્રષ્ટા (પુરુષ)ના ભોગ માટે છે, સ્વાર્થ માટે નથી, કારણ કે, દૃશ્ય (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન છે

† " જ્ઞાનેકાગ્ " ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રકૃતિ એક છે, અને પુરુષ અનેક છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે જોમા પ્રધાને (પ્રકૃતિએ) જે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ કરેલા છે, તે સ્વામી-ભોક્તા હોય છે, અને એટલા માટે જ તે કૃતાર્થ થાય છે જોના અર્થ ખૂબ થયેલો છે તે કૃતાર્થ, જેવી રીતે મૃત્યુએ જાય કરેલો છતાં સ્વામીનો જાય થયેલો જ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે જ કૃતાર્થના સંબંધમાં નષ્ટ થવા છતાં પણ અન્ય પુરુષોના સંબંધમાં અનષ્ટ હોવાથી પ્રકૃતિ દૃશ્ય જ છે

સ્વસ્વામિશક્ત્યોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિहेतुः संयोगः ॥ ૨૩ ॥

૨૩ દૃશ્ય (પ્રકૃતિ) અને સ્વામી (પુરુષ) એ ઉભયની શક્તિઓનો ઉપલબ્ધિનો હેતુ સંયોગ છે.

પ્રસ્તુત સત્ર પ્રમાણે જે વેળાએ આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે સંપર્ક થાય છે—અર્થાત્ જે સમયે એ ઉભય એક શક્તિમાં આવે છે, તે વેળાએ એ સંયોગથી આત્મા અને પ્રકૃતિ બન્નેની શક્તિઓનું પ્રકટીકરણ થાય છે, અને એવાં સર્વ પ્રકટીકરણો (કાર્યો) નો અંતે લાગ કરવામાં આવે છે. એ સંયોગનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે. એ તો આપણા પ્રતિદિવસના અનુભવની જ વાત છે કે, આપણે પોતાના આત્માને શરીર સાથે મેળવી દષ્ટિએ છીએ, અને એ જ આપણા આનંદ અને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. જો એવો મારો અચલ નિશ્ચય હોય કે, હું કંઈ આ શરીર નથી; તો ટાઢ, તડકો કે એવા બીજા કારણો પ્રકારની પીડાનો વિચાર કરીશ જ નહિ. આ દેહ જ એક સંયોગ છે. હું એક શરીર ધારણ કરું છું, તમારું શરીર બીજું છે, અને સૂર્ય વળી એક ત્રીજું જ શરીર ધરાવે છે, એમ કહેવું એ એક પ્રકારનો પ્રમાદ અથવા કલ્પના જ છે. આ સમસ્ત સૃષ્ટિ તે માયા (પ્રકૃતિ) નો એક મહાસાગર છે, અને ‘તમે,’ ‘હું’ અને ‘સૂર્ય,’ ઇત્યાદિ તેના ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા મિન્દુ (અંશ) નાં નામ માત્ર જ છીએ. આપણે એ તો સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, પ્રકૃતિનું સદા પરિવર્તન થયા જ કરે છે. જે એક દિવસ સૂર્યના સ્વરૂપને ધડે છે, તે જ બીજો દિવસ આપણા શરીરોનો આકાર બનાવે છે.

तस्य हेतुरविद्या ॥ ૨૪ ॥

૨૪ એનો હેતુ અવિદ્યા છે.

એ અવિદ્યાના કારણથી જ આપણે પોતાના આત્માને આ પ્રાકૃતિક શરીર સાથે જોડી દીધા છે, અને એમ કરીને આપણાં દુઃખનાં દ્વાર આપણે જ ઉઘાડેલાં છે. આપણી શરીર-ભાવના તે એક પ્રકારની ભ્રાંતિ જ છે, અને એ ભ્રાંતિ જ આપણને સુખી કે અસુખી (દુઃખી) બનાવે છે. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી એ ભ્રાંતિને લીધે જ આપણને શીતઘના, અને ઉષ્ણતા, દુઃખ અને સુખની નાના પ્રકારની લાગણીઓ થઈ આવે છે. એ ભ્રાંતિના અંધ-કારમય પ્રદેશને બેદીને પ્રકાશયુક્ત સ્થાને જવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે, અને તે સ્થાનમાં પૂરી રીતે સંચાર કરવો, એ આપણને યોગીઓ શીખવી શકે છે. એ તો પ્રમાણપૂર્વક હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, અમુક પ્રકારની આભાસિક રિચિતિમાં અનુબંધે પોતાના બળી જવાનો ખાસ યત્ન જાય છે, પરંતુ જોટલો સમય એ રિચિતિ ચાલુ રહે છે, તેટલી વેળા દુઃખની લેશમાન

પણ તેને સંવેદના થતી નથી, પરંતુ અત્ર કલ્પિતા એટલી જ છે કે, મનનો એ અચિન્ત્ય ઉમળકો વંટોળિયા પ્રમાણે એક ક્ષણે ચઢી આવે છે, અને દ્વિતીય પળે જ પુનઃ તેનું શમન થઈ જાય છે. પરંતુ જો એ જ ઉમળકા (ભાવના)ને ચાતુર્ય રીતિ પ્રમાણે યોગના અભ્યાસથી અચલ ટકારી રાખીએ, તો ચરીરથી આત્માની જે લિંગતા (સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તતા) છે, તેને આપણે કાયમને માટે પામી શકીએ એમ છે.

તદ્ભાવાત્સંયોગાઽભાવો હાનં તદ્દૃશેઃ કૈવલ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ તે (અવિદ્યા) ના અભાવથી સંયોગનો પણ અભાવ થાય છે, કે જેનો ત્યાગ કરવાની આપશ્યકતા છે; અને સંયોગનો જે અભાવ, તે જ આત્માનું કૈવલ્ય (સ્વાતંત્ર્ય અથવા મોક્ષ) છે, એમ જાણવું.

યોગદર્શનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માત્ર અવિદ્યાના હેતુથી જ આત્મા પ્રકૃતિમાં એકાત્મ (લીન) થયેલો છે, અને એટલા માટે આપણા પર પ્રકૃતિની જે સત્તા છે, તેમાંથી મુક્ત થવું, એ જ આપણું મુખ્ય તાર્ક્ય છે. સર્વ-વિશ્વના સમસ્ત ધર્મોની મર્યાદાનો એ જ ભાવનામાં અંત થાય છે—અર્થાત્ સર્વ ધર્મોનો મૂળ ઉદ્દેશ એ જ છે. ઋચેક આત્મા મૂળથી જ પવિત્ર છે. એટલે આંતરિક અને બાહ્ય પ્રકૃતિ પર સત્તા મેળવીને એ અંત પવિત્રતાનું પ્રકટીકરણ કરવું, એ જ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય અને મૂળ ઉદ્દેશ છે. કર્મ, ઉપાસના, આદિમુક સયમ અને તત્ત્વજ્ઞાન, એમાંના એક કે એકથી વધારે કે એ સર્વ સાધનોનું એ પવિત્રતાને પ્રકટ કરીને તમે સર્વથા સ્વતંત્ર અને મુક્ત થઈ શકો એમ છે. ધર્મનો મૂળ અને આંતરિક ઉદ્દેશ એટલો જ છે. સિદ્ધિ, ધર્મમતો, કર્મવિધિ, ધર્મગ્રંથો, મંદિરો, અને મૂર્તિઓ—સાકારતા—એ બધા એના ગૌણ સાધનો જ છે. યોગી તો સદા આદિમુક સયમદ્વારા જ પ્રકાશની મર્યાદાને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. (તે અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની અપેક્ષા નથી જ રાખતો.) બધાં સૂધી માયાના બંધનમાંથી આપણે પોતાને મુક્ત કરી ન શકીએ, ત્યાં સૂધી આપણે એ માયાના આઠાનુવર્તી દાસ જ છીએ, એમ જ આપણે સમજવાનું છે. અર્થાત્ ત્યાં સૂધી તે જે દિશામાં વિચરવાની આપણને આઠા આપે, તે દિશામાં અવશ્ય આપણે જવું જોઈએ. યોગી નિશ્ચયપૂર્વક એમ પ્રતિજ્ઞાદન કરે છે કે, જે મનુષ્ય મનનો સયમ કરી શકે છે, તે અવશ્ય માયા પર પણ પોતાનો વિજય મેળવી શકે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ કરતાં આંતરિક પ્રકૃતિ અત્યંત બળવતી છે, અને તેથી તેનો સંયમ કરવામાં પરિશ્રમ પણ તેટલો જ વિશેષ વહેવા પડે છે; એટલા માટે જેણે એ અંત પ્રકૃતિને જિતેલી હોય છે, તે સમસ્ત વિશ્વને પોતાની સત્તામાં પ્રવર્તાવી શકે છે. અર્થાત્ સદૃશ સૃષ્ટિ તેની કમળને આધીન થઈ જાય છે. રાજ-

યોગ, એ અંતઃ પ્રકૃતિને પોતાની સત્તામાં કેવી રીતે લેવી, એની રીતિ-માર્ગ-નું આપણને શિક્ષણ-સૂચન-આપે છે. જડ પ્રકૃતિમાં આપણી જાણમાં છે, તેના દરતાં પણ ખીજ કેટલીક અધિક પ્રયત્ન શક્તિઓ (Forces) રહેલી છે. તેમને પણ આપણા અંકુશમાં લાવવાની છે. આ શરીર તે મનના એક બાહ્ય કવચરૂપ જ છે. મન અને શરીર, એ એ લિંગ વસ્તુઓ નથી, કિન્તુ તે ઑક્ટર (Oyster-એક જાતનું મત્સ્ય) અને તેના કવચ સમાન જ છે. એ એક જ વસ્તુનાં બે લિંગ લિંગ સ્વરૂપો છે. ઑક્ટરનો અંતરેહ લાગ બાહ્ય તત્ત્વોનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવડે પોતાનું કવચ બનાવતો જાય છે; એવી જ રીતે મનુષ્યની આંતરિક સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, કે જે મનના નામથી ઓળખાય છે, તે બહારથી સ્થૂલ દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેમાંથી આ બાહ્ય કવચ-શરીર-ની બનાવટ કરે છે. એટલા માટે જ જો આપણે એ આંતરિક શક્તિઓ-મન-ને વશ કરી લઈએ, તો પછી બાહ્ય શક્તિને વશ કરવી, એ કાર્ય બહુ જ સહેજ અને સરળ થઈ પડે છે. વળી એ સર્વ શક્તિઓ લિંગ લિંગ હોય, એમ પણ નથી. અર્થાત્ કેટલીક શક્તિઓ જડ-શારીરિક, અને કેટલીક શક્તિઓ સચેતન-માનસિક હોય, એવી સ્થિતિ પણ નથી. જેવી રીતે સૂક્ષ્મ જગતનું જ આ સ્થૂલ જગત એક કાર્ય છે, તેવી જ રીતે સર્વ જડ શક્તિઓ, તે મૂળ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું જ માત્ર સ્થૂલ રૂપાન્તર (કાર્ય-પ્રકટીકરણ) છે.

વિવેકભ્યાતિરવિષ્ણુવા હાનોપાયઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ વિવેકનો સતત અભ્યાસ, એ જ અવિધાના નાશનો મુખ્ય ઉપાય છે.

અસલ અને સલનો વિવેક, એ જ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એટલે કે, પુરુષ, પ્રકૃતિ નથી, અર્થાત્ એ જડ દ્રવ્ય નથી, તેમ જ એ મન પણ નથી; અને એ પ્રકૃતિ ન હોવાથી જ એમાં પરિવર્તનનો સ્વભાવ જોવામાં નથી આવતો, એ જાણવું એ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જોના સંયુક્ત અને વિયુક્ત થવાનો વ્યાપાર સદા એકસરખો આત્મા જ કરે છે, તે માત્ર પ્રકૃતિ જ છે. સતત અભ્યાસ-મનન-વડે ન્યારે આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના એ ભેદનો વિવેક કરતાં શીખીએ છીએ-એ ભેદને જાણવા માંડીએ છીએ, સારે તે જ દ્વારે અવિધાનો નાશ થઈ જાય છે, અને પુરુષ પોતાના સર્વસાક્ષી, સર્વ શક્તિમાન અને સર્વવ્યાપકના સલ સ્વરૂપમાં પ્રકાશવા મડે છે.*

* દૃઢ અને દૃશ્ય, એનો જે ભેદ, તે વિવેક, અને એનું જ્ઞાન તે ખ્યાતિ. એ ખ્યાતિ, વિશ્લેષ એટલે સિદ્ધા સ્વભાવી સ્થિતિ રહેલી એટલે. પ્રથમ આગમમાંથી સાધ્યતા (સ્વિકાર્ય) વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પદોક્ત હોવાથી અર્થાત્ અવિધાના નાશનો ઉપક્રમ કરે છે. ન્યારે તે

તસ્ય સમ્પદા પ્રાન્તમૂમિઃ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

૨૭ તેનો પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) સમ્પદા પ્રાન્ત (ઉચ્ચતમ) ભૂમ્યાત્મક છે.
(અર્થાત્ પુરુષના જ્ઞાનની અવસ્થા સાત પ્રકારની થાય છે.)

જે વેળાએ એ જ્ઞાન (પ્રજ્ઞા) આવવા માટે છે, તે વેળાએ એ સાત પ્રકારની ભૂમિકા (અવસ્થા) માંજ આવે છે, અને એની એક પછી બીજી અને બીજી પછી ત્રીજી એમ અનુક્રમે સાત અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે જે વેળાએ એ પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) ના આગમનનો આરંભ થાય છે, તે વેળાએ ‘આપણે હવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ,’ એવી આપણને જાણ થતી જાય છે પ્રથમ આપણા મનમાં જે ભાસ થાય છે, તે એ જ છે કે, જે જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) છે, તેને આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ અને એથી આપણા મનોવિક્ષાભનો પણ અતઃ આવી જાય છે જે સમયે આપણે જ્ઞાનના પાન માટે તૃપ્તાતુર થઈ જઈએ છીએ, તે સમયે જો અહીં કે ત્યાં કયાંય પણ સત્ય મળવાનો સંભવ હોય, તો ત્યાંત્યાં આપણે તેને શોધવા માડીએ છીએ, અને જો ભાગ્યયોગે આપણો એ પ્રવૃત્ત નિષ્ફળ થાય છે, તો બીજી નવીન દિશામાં આપણે તેને શોધી કાઢવાના ઉદ્દેશનો આરંભ કરીએ છીએ પરંતુ ન્યાસધી, એ જ્ઞાન (પ્રજ્ઞા) આપણા પોતામાં જ રહેલું છે, એને શોધવાના કાર્યમાં આપણને મીનુ કાર્વપિણુ સહાયતા કરી શકે એમ નથી, કિન્તુ આપણે સ્વાત્રથી જ યત્ન જોઈએ, એ વાતને આપણે જાણી નથી શકતા, ત્યાસધી આપણા એ સકળ પ્રયત્નો અને સર્વ શોધા સર્વથા વ્યર્થ અને નિષ્ફળ જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેવું જે વેળાએ આપણે સારાસારના વિવેકની શક્તિના અભ્યાસનો આરંભ કરીએ છીએ, ત્યારે જ આપણે સત્યના પ્રદેશ પાસે આવી પહોંચીએ છીએ, અને એનું પ્રથમ ચિહ્ન એ છે કે, એ વેળાએ આપણા માનસિક કલેશ અને વિક્ષાભ-અસંતોષ-નો એકાએક લોપ થઈ જાય છે આપણો એવો દૃઢતમ નિશ્ચય જ થઈ જાય છે કે, ‘આપણે અતઃ સત્યને શોધી કાઢ્યું છે’ અને એ સત્ય વિના

મનન-અભ્યાસ-વડે રિંધર થાય છે તેમજ સર્વ વિષયોથી વિરક્ત થઈ જાય છે, અને ત્યારે પુરુષર્થમિમુખ થયવા ચિત્તવડે તેને અભ્યસ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ધ્યાનાતિશયના પરમાવધિથી શુદ્ધ થાય છે અને ચિત્તશક્તિના પ્રતિગિજયુક્ત અપરોક્ષ અને સાક્ષાત્કારરૂપા બની જાય છે ત્યાર પછી તે વાસનાસહિત મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, અને તે વિષયવશદિવા યવાથી પરવેરાગ્યપૂર્વક વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી કૃતકૃત્ય થયલા સરકારોષ ચિત્તની, પ્રત્યક્ષ કર્મભોજના નાશ સમયે અત્યંત નિરુપિ કરીને જાનિ દુઃખ નાશરૂપી મોક્ષનો હેતુ પણ થઈ પડે છે એ પ્રમાણે વિવેકનો ખડુ જ પ્રબળ અને મહાન્ મહિમા છે અસ્તુ જે પુરુષની વિવેકપ્રાપ્તિ એકવાર રિંધર થઈ જાય છે, તે ‘જન્મ-મુક્તિના નામથી જોળાય છે, અને તેને અનત જ્ઞાનસમિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

અન્ય કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે જ નહિ, એવો નિશ્ચય થવો સહજ અને સ્વાભાવિક જ છે. એમ થયા પછી આપણે ખાસ કરીને જાણી શકીએ છીએ કે, સૂર્યનો ઉદય અને પ્રભાતનું આગમન ખાસ આપણા માટે જ થાય છે, અર્થાત્ એ પદાર્થોની ઉત્પત્તિના ઉદાહરણથી ઉત્તેજિત થઈને ભ્યાંસૂધી આપણે આપણા નિર્ધારિત સ્થાનમાં ન જઈ પહોંચીએ, ભ્યાંસૂધી આપણે આપણા પ્રયત્નમાં એક ખંતથી મંઝા જ રહેતું જોઈએ. એ પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) ની પ્રથમાવસ્થા થઈ.

હવે જે વેળાએ દ્વિતીય અવસ્થાનો ઉદય થાય છે, તે વેળાએ આપણાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંહાર થઈ જાય છે અર્થાત્ આ વિશ્વમાંની કોઈ પણ જડ (શારીરિક), માનસિક અથવા આત્મિક શક્તિ આપણને દુઃખ દેવાના કાર્યમાં સર્વથા અંશકત અને અસમર્થ જ થઈ પડે છે. તૃતીય અવસ્થામાં આપણે સમસ્ત જ્ઞાનના અધિકારી થઈએ છીએ, અને સર્વજ્ઞતા આપણી પોતાની જ થઈ જાય છે. ચતુર્થ અવસ્થા 'ચિન્મુક્તિ'ના નામથી જાણખાય છે, અને એ અવસ્થા (ભૂમિકા) માં આપણે સ્પષ્ટતાથી જાણી શકીએ છીએ કે, સર્વ પ્રાકૃતિક કંઠિનતાઓ અને પ્રયાસોનો આપણામાંથી લોપ થઈ જયો છે. જે વેળાએ મનનો સંયમ કરવામાં આવ્યો નહોતો, તે વેળાએ મનમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ ચળવિચળતાનો, જેવી રીતે એક ઉચ્ચતમ ગિરિ શિખરપરથી એક પાથાણું ઉડી ખીણમાં પતન થાય છે, અને તેનાથી પુનઃ ઉપર આવી નથી શકતું, તેવી રીતે સર્વથા નિપાત-વિનાશ-થઈ ગયેલો, આપણે પ્રલક્ષ અનુભવી શકીએ છીએ.

એ પછીની અવસ્થામાં ચિત્તને પોતાનો એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે, જ્યારે આપણે ધ્રુવ છીએ, તે વેળાએ પોતાનાં મૂળ કારણોમાં તે લીન થઈ જઈ શકે છે. *અંતે સમમ ભૂમિકા (અવસ્થા)માં આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, આપણે આપણા આત્મામાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા છીએ. આ સકળ જગતમાં આપણે સર્વથા એકલા એકાદ જ છીએ, અને શરીર અને મનનો કોષ્ઠવાર આપણી સાથે સંબંધ હોતો જ નહિ. તેઓ પોતાના સ્વભાવ અને પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો કરતાં જતાં હતાં, અને અવિદ્યાના કારણથી આપણે તેમની સાથે જોડાયા હતા. એટલે ખરી રીતે જોતાં તો આપણે સ્વતંત્ર અને એકલા જ છીએ. આપણે જ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી અને આનંદમય છીએ; આપણો આત્મા જ એટલો જમી પવિત્ર (વિશુદ્ધ) અને પરિપૂર્ણ બને છે કે, તેને ખીજ કોઈની સહાયતાની આવશ્યકતા જ નથી. આપણને સુખી બનાવવા માટે આપણે ખીજની ઇચ્છા

કરી જ નથી, કારણ કે, મુખ્ય તો આપણે પોતે જ છીએ. એ અવસ્થામાં આપણે એ પણ જાણી શકીએ છીએ, કે એ જ્ઞાનનો બીજો કોઈ પણ વસ્તુ પર આધાર રહેતો નથી, કિન્તુ એ સર્વથા સ્વતંત્ર જ છે. સમસ્ત જગતમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે, જે એ જ્ઞાન સમક્ષ આવીને પોતાનો પ્રકાશ ન ચમકાવે. અર્થાત્ આપણા એ જ્ઞાનનો જ સર્વમાં પ્રકાશ પડે છે. એવી એ સમક્ષ એટલે કે, અતિમ ભૂમિકા છે. એ અવસ્થામાં યોગી સર્વથા શાંત અને આનંદમય જ બની જાય છે, અને પછી કોઈ કાળે પણ તેને દુઃખની સંવેદના થતી નથી. તે પુનઃ પ્રકૃતિના પાશમાં સપડાતો નથી, અને દુ ખોનો અધિકારી પણ નથી થતો 'હું આનંદમય, પરિપૂર્ણ અને સર્વશક્તિમાન છું' એ તે સારી રીતે જાણી જાય છે.

યોગાદ્યાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિસયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકલ્પાતેઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૮. યોગનાં લિખ લિખ અંગોના અનુષ્ઠાનથી અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે; અને તેથી (અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી) વિવેકખ્યાતિ પર્વન્ત જ્ઞાનની દીપ્તિ થાય છે.*

હવે વ્યાવહારિક (ક્રિયા, અથવા વ્યવસાયિક) જ્ઞાનનો આરભ થાય છે. અત્યાગે જેના વિશે આપણે યોનીએ છીએ, તે અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. જો કે, એ અત્યંત ઉચ્ચ છે, તોપણ મનોભય (ધ્વેષ) છે. પ્રથમ શારીરિક અને માનસિક સંયમ કરવો અત્યંત આવશ્યકીય છે એ પછી તે ધ્વેષમાં સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ થાય છે. ધ્વેષનું જ્ઞાન ઘર્ષિ ગયા પછી જે અવશિષ્ટ રહે છે, તે તેને પહોંચવાના માર્ગ-પદ્ધતિ-નો અભ્યાસ કરવો, એ જ છે.

યમનિયમાઽઽસનપ્રાણાઽઽયામમત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવઙ્ગાનિ ૨૯

૨૯. નિયમ, યમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ; એ યોગનાં આઠ અંગો છે.

અહિંસાસત્યાઽસ્તેયવ્રત્તત્ત્વચર્યાઽપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, વ્રત્તત્ત્વચર્યા અને અપરિગ્રહ, † એ પાંચ યમ કહેવાય છે.

* યોગના અંગો અને યોગના અનુષ્ઠાનથી ક્ષેત્ર કર્મસ્વપ્ન અશુદ્ધિનો અનુક્રમે ક્ષય થવા માટે છે, અને તેથી જ્ઞાનની દીપ્તિ જે વિશુદ્ધિ, તે વિકલ્પ સહિત વિવેકખ્યાતિ પર્વન્ત પહોંતી જાય છે. અગસદિત યોગના અવશ્યકથી ચિત્તશુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો એથી પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારની થાય છે, એટલું જ એનું સાત્ત્વર્ય છે. † 'અપરિગ્રહ' શબ્દનો, મૂળ અર્થ 'શરીર-રક્ષણ કરતા અધિક ભોગસાધનોનો સ્વીકાર ન કરવો' એટલો જ છે.

જે મનુષ્યને પરિપૂર્ણ યોગી થવાની ઇચ્છા હોય, તેણે જાનિભાવનાનો અવસ્થા લાગ કરવો જ જોઈએ. કારણ કે, આક્રમાની કોઈ પણ જાતિ નથી; ત્યારે વ્યર્થ જાનિભાવનાથી તેણે પોતાની અવનતિ શામાટે કરવી જોઈએ? એ ભાવનાનો લાગ શામાટે કરવો જોઈએ, તે આપણે અગળ જતાં વધારે સારી રીતે જાણી શકીશું કોઈ પામેથી દાનનો સ્વીકાર-કરવો, એ પણ ચોરી કર્યા જેટલું જ નાશક છે. કારણ કે, જે એવા દાન અથવા ઉપહારનો પરિગ્રહ કરે છે, તે મનુષ્યનું મન દાતાના મન પ્રમાણે કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે, અને એમ થવાથી પરિગ્રહી પુરુષ પુનઃ કાલપ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પુનઃ તે કનિષ્ઠ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. દાનનો પરિગ્રહ મનની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરી નાખે છે. અને આપણને શુભામ જેવા બનાવી મૂકે છે. એટલા માટે પરિગ્રહ લાભ્ય અને અપરિગ્રહ જ સ્વીકરણીય છે.

एते जातिदेशकालसमयाज्जवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

૩૧ જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી અનવચ્છિન્ન યજ્ઞો, સાર્વભૌમ અને મહાવ્રત કહેવાય છે.

અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ (તેમ જ સત્ય) એ પાંચ યજ્ઞોના, કોઈ પણ પુરુષ, સ્ત્રી, અને બાળક-સારાંશ કે, પ્રત્યેક આક્રમાએ, જાતિ, દેશ અને કાળના ભેદ વિના અવસ્થા અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ અર્થાત્ એમાં દેશ આદિની અપેક્ષા કરવાની નથી.

शौचसन्तोषतपस्स्वध्यायेश्वरभगिणानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

* જોત્સ અને બ્રાહ્મણુલ્લ ઉલ્લાહિ ધર્મ, તે જાતિ, તીર્થ દેવકવચ ઇત્યાદિ સ્થાન, તે દેશ; અને વિધિવાક્યવડે નિયમિત કરેલી ચતુર્દશી, આદિ વેળા, તે કાળ જાણવો તેમ જ અનિયમિત બ્રાહ્મણુ ભોજન આદિનો અવસર, તે સમય જાણવો જેમા માત્ર જોત્સાદાણના હનનનો જ નિરોધ હોય, એવી અહિંસા જાતિવડે પરિવિજિત થાય છે, કોઈપણ પ્રજાની તીર્થમાં કિંવા અમુક તિથિએ પીડા નહિ આપે, એવી ભાવનાશુદ્ધિ જે અહિંસા, તે દેશ અને કાળવડે અવચ્છિન્ન (નિયત) થાય ॥ દેવદ્વિજ આદિ માટે અને ભોજન આદિના સમયથી અન્ય (ભિન્ન) સમયમાં હિંસા ન કરવાનો નિયમ કેવળ સમયવડે અવચ્છિન્ન થાય છે; અને કોઇ પણ પ્રાણીને, કોઇ પણ સ્થાનમાં, કોઇપણ સમયે, કોઇપણ કારણથી ન જ મારવાના નિયમગ્રન્થ જે આદિસા છે, તે જાતિ આદિકથી અવચ્છિન્ન થતી નથી, અને એથી જે જ અહિંસા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એ જ પ્રમાણે સત્ય આદિની અવચ્છિન્નતા પણ ધારી લેવી. અર્થાત્ જેમા અમુક જાતિ ઇત્યાદિની વ્યવસ્થાની કવૃત્તિ થયેલી જ ન હોય, એવી સાર્વજનિક આદિક ભૂમિમાં જે યજ્ઞો વિદિત હોય, તે સાર્વભૌમ અને મહાવ્રત કહેવાય છે.

૩૨ આંતર્બાહ્ય શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રજિધાન એ પાંચ નિયમો છે.

બાહ્ય શુદ્ધિ શરીરને સ્વચ્છ (પવિત્ર) રાખે છે. મનિન મનુષ્ય કોઈ કાળે પણ યોગીની પદવીને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ એ બાહ્ય શુદ્ધિની સાથે અંતર શુદ્ધિ પણ અવરસ ટોરી જ નેમ્મએ પ્રથમ (૧,૪૩ મા) નિર્દિષ્ટ કરેલા શુભો (યમો) વડે એ અંતર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જો કે બાહ્ય શુદ્ધિ કરતાં એ ઘણી જ વધારે મહત્ત્વવાનું છે, તો પણ યોગમાં તો એ ઉભય શુદ્ધિઓની એકસાગળ જ આવરપકતા છે. તેમ જ બાહ્ય શુદ્ધિ, અંતર શુદ્ધિ વિના કશા પણ ઉપયોગની થઈ શકતી નથી.

વિતર્કગ્રાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ યોગને બાધ કરનાર વિતર્ક મનમાં આવે, તો તેનો પ્રતિપક્ષીય (વિરુદ્ધ) ભાવનાથી પ્રતિકાર કરવેલો.

મનમાં નિરુદ્ધ સ્વભાવી વિચારોની ઉત્પત્તિ કરીને યોગને બાધ કરનાર વિતર્કોનો પરાજય કરવો, એ જ ઉપદ્યુક્ત યમોના અભ્યાસનો ખરો અને સરળ માર્ગ છે, જો મનમાં સ્તેષ (ચિંતી કરવા)નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય, તો અસ્તેષની ભાવનાથી તેનો સદ્ધાર કરી નાખવો. જો પરિગ્રહની ભાવનાનો મનમાં જન્મ થાય, તો અપરિગ્રહના નિશ્ચયથી તેનો નાશ કરી નાખવો, ઇત્યાદિ.

વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાઽનુમોદિતા લોભક્રોધમોહપૂર્વકા

મૃદુમધ્યાઽધિમાત્રા દુઃખાઽજ્ઞાનાઽનન્તફલા ઇતિ પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ૩૪

૩૪ હિંસા, આદિ વિતર્કો, લોભ, ક્રોધ કે મોહથી બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા હોય, અન્યની પ્રેરણાથી કરાયેલા હોય અથવા અનુમોદિત હોય; અને તે મૃદુ, મધ્યમ કે મહાન હોય, તોપણ તે યોગનો અવરોધ કરનારા છે, અને તે દુઃખ અને અજ્ઞાનનાં અનન્ત ડૂબોને જ પરિણામે ખેંચી લાવે છે; (એમ વિચારું) એ જ વિરુદ્ધ ભાવનાને ઉપમળવાનો સરળ માર્ગ છે.

જો હું પોતે અસલ જોડું, બીજાને અસલ જોડવાની પ્રેરણા કરું કે પડી કાઢનાં અસલ જોડાણમાં અનુમોદન આપું તો એ સર્વ એક સરખું જ માધ્યમ દ્વારા થાય છે. કલ્યાણ એ મૃદુ (સાધારણ) અસલ હોય તોપણ એ અસલ તો છે જ કાંઈ પણ અનિષ્ટ

વિચાર પાછો આપણાપરજ આવી ઉઠવે છે. કાંઈ પણ ધિક્કારયુક્ત વિચાર, તમે જોઈએ તો પર્વતની ગુફામાં બેઠીને મનમાં ઉપજાવ્યો હોય, તો તેનો પણ વાતાવરણમાં એક આકાર અંધાણ રહે છે, અને એક દિવસે કાંઈ પણ દુઃખના રૂપમાં ભયંકર શક્તિ ધારણ કરીને તે પાછો તમારી સામે જ આવીને ઉભો રહે છે. સારાંશ કે, જો તમે મનમાં વેર કે દ્વેષના કાંઈ પણ પ્રકારના વિચાર ઉપજાવશો, તો તે વિચારોનાં કડવાં ફળો ચક્રદિ વ્યાજ સહિત પાછાં તમને જ ચમ્પાડશે. અર્થાત્ દશયુક્તિ બળસહિત પાછાં તે તમારાપરજ ધરી આવશે. કાંઈ પણ શક્તિ, તેમના એ ધન્યારાનો અટકાવ કરી શકે એમ નથી. તાત્પર્ય કે, એકવાર એવા અનિષ્ટ વિચારોને તમે ગતિમાં મૂક્યા કે, પછી એમના આધાતને સહન કરવા માટે તમારે તૈયાર થઈ રહેવું જ જોઈએ. વિચારની એ પ્રવચનાનું સતત સ્મરણ મનમાં ક્યાં કરો, તો તે તમને એવા વિચારો ઉપજાવવાના કાર્યથી અટકાવશે. સારાંશ કે, દુષ્ટ વિચારોના દુષ્પરિણામની જે ભીતિ, તેજ વિરુદ્ધ ભાવનાને ઉપજાવવાની એક સરળ રીતિ છે.

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં સત્સન્નિધી વૈસ્ત્યાગઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) થતાં જ તેના સંનિધિ (પ્રતિ-પક્ષીના) વૈરનો (વૈરભાવનો) પણ અવરોધ થઈ જાય છે.

જ્યારે મનુષ્યનો બીજને ન પીડવાનો નિશ્ચય દૃઢ થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક હિંસક સ્વભાવવાળા દૂર વનપશુઓ પણ તેના સમક્ષ શાંત અને સત્ત્વશીલ બની જાય છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના મૂળ સ્વભાવ (વૈરભાવ) નો ત્યાગ કરી દે છે. એક યોગી સમક્ષ વ્યાધ અને બંકરી પ્રેમભાવથી રમ્મા કરે છે, અને એકબીજાને દશી પણ હાનિ કરતાં નથી. જ્યારે તમે પોતે એવી અવસ્થામાં આવી પહોંચશો, ત્યારે જ તમારા પોતામાં અહિંસાની દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) થઈ ચૂકેલી છે, એ વાતને તમે સારી રીતે સમજી અને જાણી શકશો.

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફળાઽઽગ્રયત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ * સત્યની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ (યોગીને) પોતા માટે અને બીજાઓ માટે ક્રિયા વિના જ ફળ સાધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

* એટલે કે, સત્યની સ્થિતિ થતા જ ધર્મોદ્ધર્મરૂપ ક્રિયા અને તેના સ્વર્ગ આદિ ફળોનું આશ્રયત્વ એટલે કે, લયન માત્રથી જ દાનુલ્લ શક્તિ પણ યોગીને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમકે, કાંઈ મનુષ્યને “સુ ધાર્મિક થા!” એ કહેતાં જ તે ધાર્મિક થાય છે. અને “સ્વર્ગમાં સંચર!” એવા શબ્દોવચાર કરવા સાથે જ તે મનુષ્ય અધાર્મિક અને પાપી હોવા છતાં પણ સ્વર્ગને અધિકારી થઈ જાય છે. હાથકાંડ.

ત્યારે એ ગયત્રી (સમિતી) તમારામાં પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) થઇ જશે, અને તમે સ્વમંત્રા પણ અસત્યનો ઉત્તાર દરો. નહિ-અર્થાત્ મનસા, વાચા, કર્મણા તમે અસત્યનું અવતરન નહિ જ કરો, તે વેળાએ તમે જે કાંઈ પણ બોલો, તે સત્ય જ સિદ્ધ થશે એટલે કે, જો તમે કોઇને એમ કહેશો કે, “ તું પવિત્ર થા ! ” કે તદ્દાગ તે મનુષ્ય પવિત્ર થઈ જશે જો તમે કોઈ પુરુષને, તેની રોગિણ અવસ્થામાં એવો આશીર્વાદ આપશો કે, “ તું રોગ મુક્ત થા ! ” તો તે જ ક્ષણે અવસ્થ તે રોગમુક્ત થઈ જશે.”

* થોળીની એ વચનસિદ્ધિ વિશે એક મુસવમાન થોળીની એક અદ્ભુત આખ્યાયિકા અવશ્ય અહીં ઉતારી લેવા યોગ્ય છે સિંધ અને પાનજના મધ્યમાં આવેલા મુલ્તાન નામક દેશમાં એક શાસ્ત્રતક્ષીજી નામક મહાત્મા થોળી (સૂત્રી મતનો સાધુ) વસેલો હતો. તેના સમયમાં મુલ્તાન નગરમાં એક દિવસે એક વૃદ્ધ સૌના એકના એક પુત્રનું એમએક મરણ થયું આ નક્ષર વિશ્વમાં એ પુત્ર વિના તે વૃદ્ધ પનિતાનો બીજો કોઈ પણ આધાર નહોતો. એટલે તે દુઃખમેદક આક્રંદ કરવા લાગી, અને તે સમયના મુસવમાન ધર્મગુરુઓ, મુઝાઓ અને મૌલવીઓ પાસે જઈ તે વારંવાર પૂછી પડી પડીને તેમને વિનવી વિનવીને કહેવા લાગી કે, “ તમારી પવિત્રતાના બળથી મુલ્તાન મનમાં રદમ (દયા) ઉપજાવો અને આ મારી આધળીની લાકડીને મરણશય્યામાંથી જીવતો કરીને લાવો ! ” મુલ્યાઓએ આવીને પોતાથી બળતા તેને જીવવડાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ પરિણામે કંઈ પણ નિષ્પન્ન થયું નહિ. અર્થાત્ તેના પુત્ર જીવતો ન થયો. એથી અતિ નિરાશ થઇને તે શાસ્ત્રતક્ષીજી નામક થોળી પાસે આવી. અરણ્યમાંના પોતાના નિર્જન નિવાસ સ્થાનમાં એ મહાયોની ‘અનુદક, (અહ બ્રહ્મસ્થિ)ની ધુનમાં લીન થયેલો હતો. વૃદ્ધા નારીની વિનંતિ સાંભળવા જ તે તેને ઘેર આવ્યો, અને તેમ મૃત પુત્રને એક લાત મારીને આજ્ઞા પૂરી કે, ‘ જિન્દાબાદ-બનામ શાસ્ત્રતક્ષીજી ! ” (સંસ્તતક્ષીજીના નામથી જીવતો થા !) એ વચનો તેના મુખમાંથી નીખતા જ તે મૃત બાળક હઠીને ધોડી થયો. અર્થાત્ થોળીની વચન સિદ્ધિને સર્વે પ્રયત્ન અનુભવ થયો.

પરંતુ ધર્મોન્મત્ત અથવા ધર્મોન્મત્ત મુલ્લા અને કાજીઓને તેના એ ચમત્કાર કશો નહિ. ‘અનુદક’નો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘ હું જ જુદા છું ! ’ અને એમ કહેલું મુસવમાની શરણી સર્વથા વિરુદ્ધ છે એમ મ્હેનારને મુસવમાનો કહફર માને છે એટલે તે વખતના ત્યાના રાજા કર્તાને તેમણે બલેવં અને અતિ શસ્ત્રતક્ષીજીને, જીવતા જ તેનું ચામડું ઉતારીને તેને મારી નાખ્યો, એવી સખ્ત સખ્ત ફરમાવવામાં આવી એ સંધળી વાત નાંખવા ગતા પણ તે મહા થોળીશ્વર કાંઈ ત્યાથી પગથપ કરી ગયો નહિ. સામે, અરણ્યમાં જવાને બદલે તે તો તે દિવસે યથેચ નગરમાં જ અહીં તહીં ફરવા લાગ્યો. એટલે આજ્ઞા પ્રમાણે સિપાહીઓએ આવીને તેને પકડી લીધો, અને તેના માટે નિયત કરેલા વધરથાનમાં લાવીને તેને ઉભો કર્યો.

નગરના સર્વ સીપુરોએ એ રોમ્મકક ઘટનાનું અવલોકન કરવાને લા આવીને એકાદ થયવા હતા, એટલામાં વળી ત્યાં એક નવીન ચમત્કાર દૃષ્ટિસ્વર થયો. જે આકાશ તે થોળીની સામગી ઉતારવાને રાત્ર લઇને આજળ વધે, તે રાત્ર ઉગામતા જ સૂર્યોદય થઇને ધરણીપર ઢળી

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭. અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિરતા) થતાં સર્વ રત્નો ઇન્દ્રિયામાત્રથી જ ચોગીને આવી મળે છે.

પ્રકૃતિથી તમે જેમ જેમ વધારે અને વધારે દૂર ભાગલાનો પ્રયત્ન કરો, તેમ તેમ તે વધારે અને વધારે તમારી પાછળ પડ્યા કરે છે. અને જો તમે તેની પરવા (અપેક્ષા) જ ન કરો, તો તે તમારી આત્માવર્તિની દાસી જ બની જાય છે

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ વીર્યનો લાભ થાય છે.

પશ્યેદ એટલે બીજાએ આગળ પગપુ ભર્યું પરંતુ તની પાસુ એવી જ અવદર્યા થઈ લગભગ આડ દશ આડાગોના પ્રથનો એવી રીતે સ્વર્થ થયા. એટલે શશસત્રીજીએ પોને જ પોતાના હાથે જાણે માથ પછે ઉતારતો હોયની, તે પ્રમાણે પોતાનુ ચામડુ ઉનારું અને તે કાજબોના હાથમા આપીને પોને ત્યાંથી આવનો થયો તેને જતા કોષપણુ અટકાવી રાક્યુ નહિ.

આટલો બધો ચમત્કાર નજરે લેવા છતાં પણ મુલ્યાયોના મનની અલિનતા (દ્વિધશુદ્ધિ)નો નાશ થયો નહિ. યોગીના ચાંચ્યા જના પછી તેમણે નજરમા એવો હુકમ કરી દીધો કે, "શશ્વત્રીજીને કોઈએ ખાવાપીવાનુ આપતુ નહિ, અને બીજી કોષપણુ પ્રકારની સહાયતા કરી નહિ આ ક્ષમાનને તોડનાર મુસલમાની મનદબ અને મુસલમાની સત્તનતનો શુનાદમાર થયો અને તે કલિન શિક્ષાને પાત્ર જણાયો." લોકોને એ આજ્ઞા અનુસાર વર્તવાની ખાસ ફરજ થઈ પડી

એટલામા અચાનક એ દિવસ ચર્મટીન અને માસમૂર્તિ શશ્વત્રીજી હાથમા એક હરિજીના માસનો કટકો લઈને નજરમા આવ્યો, અને પેર પેર ફરીને તે માસના કટકોને જુજી (ચીકી) આપવાની તેણે લોકો ખાસે માગ્યુ કરી પણ કોષએ તેડુ એ કાર્ય કરી આપ્યુ નહિ, એટલે તે નિરપરા થઈને બહાર આવ્યો.

એ વેળાએ મન્યાન્દનો સમય થયેલો હતો અને સૂર્ય આકાશમા મધ્ય ભાગમા આવેલો હતો. તેને સંગ્રામીને તે મ્હેવા લાગ્યો કે "ઓ સમ્સ! તુ પણ સમ્સ (સૂર્ય) છે અને હું પણ સમ્સ હું મારે મારી આજ્ઞાથી નીચે ઉતરી આવ અને આ માસના કટકોને ચોકવાનુ કામ બાનવ."

આજ્ઞા થતા જ સૂર્ય નીચે ઉતરવા માગ્યો અને તેની પ્રયત્ન ઉજ્જુનાથી મુસ્તાનવાસી લોકોના પ્રાણુ આણુ વ્યાણુ થવા લાગ્યા. લોકોએ યોગીની વચનસિદ્ધિનો એ બીજો ચમત્કાર જોયો હવે સર્વ તેના પ્રતાપને જાણી ગયા, અને તેના ચરણોમા પડીને દયા અને ક્ષમાની ચાચના કરવા લાગ્યા. દયાણુ મહાક્રમાએ સૂર્યને ત્યાં જ અટકાવી દીધો. તેપણુ તે કટકોક નીચે ઉતરી આવેલો હોવાથી બીજા દેશો કરતા મુસ્તાનમા ગ્રીષ્મ કાળમા ઉજ્જુતા બનુ જ વધારે હોય છે, એમ ત્યાંના લોકો જ કહે છે એ યોગીનું સમાધિસ્થાન (દરગાહ) મુસ્તાન ખાસે અધાપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને યાત્રાનિમિત્ત અનેક બાવી નસનારીઓ ત્યાં આવતા જ રહે છે

એક બ્રહ્મચારી (અભ્યસિચારી) મનુષ્યને પ્રયત્ન વીર્ય ઝીંને અદ્વિતીય ધર્મના શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે કે, જેના વિના આદિમક સામર્થ્ય આવી શકતું જ નથી. સર્વ પ્રતિભાશાળી-પ્રભાવશાળી-પુરુષો અવસ્થા બ્રહ્મચારી જ હોય છે. મનુષ્યને મનુષ્ય જાતિપર સત્તા ચત્રાવવા માટેની બ્રહ્મચર્ય એક અદ્ભુત શક્તિ આપે છે. આજ સૂધીમાં જેટલા પણ મનુષ્ય જાતિના નેતા-અગ્રણી પુરુષો-ચર્ચ ગયા છે, તે સર્વ બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી જ હતા, અને એ બ્રહ્મચર્યને લીધે જ તેઓ (નિવૃત્તની) એટલી બધી પ્રયત્ન શક્તિ ધારણ કરી શક્યા હતા. એટલા માટે યોગી થવા ધર્મજનાર પુરુષે અવસ્થા કહિને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું જ જોઈએ.

અપરિગ્રહ સ્થૈર્યે જન્મકયન્તાસમ્મોહઃ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ અપરિગ્રહની સ્થિરતા થતાં જ તે (યોગી) ને જન્મકથંતા (પૂર્વ જન્મના સ્મરણ) નો ભ્રેષ્ઠ થાય છે.

જ્યારે યોગી બીજાઓ પસંદી દાન અને ઉપહાર લેવાનું બંધ કરે છે, એટલે કે, અપરિગ્રહી થાય છે, ત્યારે તે બીજાઓનો બંધાવલો રહેતો નથી, કિન્તુ સર્વથા સ્વતંત્ર અને મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે, દાન અથવા ઉપહારના સ્વીકાર સાથે દાતાના અનિષ્ટ ગુણોનો પણ સ્વીકાર થઈ જાય છે, એ અનિષ્ટ વાસનાઓ આવી આવીને યોગીના મનપર એક પછી એક દુષ્ટ સંસ્કારોના સ્તર (પડ) ચઢાવી દે છે, અને અતે મન એ સ્તરોમા જ દટાઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એટલા માટે જો એવા દાન અથવા ઉપહારનો તે સ્વીકાર ન કરે, તો તેનું મન શુદ્ધ (પવિત્ર) થાય છે, અને એ અપરિગ્રહની સ્થિરતા થતા જ જે પ્રથમ વસ્તુ તે યોગવે છે, તે પોતાના પૂર્વ (ગત) જન્મની સ્મૃતિ છે એ સ્મૃતિ આવે, ત્યારે જ યોગી પોતાના કાર્ય (ચિંતન) માં પરિપૂર્ણતાથી લીન થઈ શકે છે, કારણ કે, “આમ તો હું અતેકવાર આત્મો છું અને ગયો છું-મારા આવા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે,” એ વાતને ક્યોયે તે સારી રીતે જાણી શકે છે અને સાથે તેના ક્યોયે પણ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે, ‘આ વેળાએ હવે હું સર્વથા મુક્ત થઈશ, અને હવે પછી માયાનો દાસ થવાનો અને જન્મ-મરણનાં દુષ્ટોને વેદવાનો પ્રસંગ મારા સિરે આવશે નહિ.’

શૌચાત્ સ્વાદ્વજ્રગુપ્તા પૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ અતર્બાહ્ય શૌચવડે પોતાના અંગ (શરીર) નો લુગુપ્સા (અણુ ગમે-કંટાળો) અને અન્ય શરીરો સાથેનો અસંસર્ગ થઈ જાય છે.

જે વેળાએ શરીરની આતર્બાહ્ય શુદ્ધિની સ્થિરતા થઈ જાય છે, તે વેળાએ મનમાં

શરીરચિત્રોના અભાવ (અણુગમ્યો) ઉત્પન્ન થવા માટે છે, અને શરીરને મુગ્ધતામાં રાખવાના મર્મ વિચારોના લોપ થઈ જાય છે જેને બીજાઓ 'અત્યંત સ્વરૂપવાન મુખ' સમજે છે, તે મુખવાળામાં શુદ્ધિ ન હોય, તે તે જ મુખ યોગીને એક પશુના મુખ સમાન દેખાય છે, તેમ જ જે આદૃતિને સમસ્ત વિશ્વ એક સાધારણ વસ્તુ સમાન ધારતું હોય, તેનામાં જ જો આત્માનો પ્રકાશ ઝળહળતો હોય, તે યોગીને તે આદૃતિ અત્યંત મનોહર અને સ્વર્ગીય જ દેખાય છે. શરીરની તૃષ્ણા (આસક્તિ) તે મનુષ્ય જીવનના એક મહાન રિપ સમાન છે. અર્થાત્ જે સમયે એ ઉપર્યુક્ત અંતર્ગત્ય શુદ્ધિની સ્થિતતા થઈ જશે, તે સમયે એનું પ્રથમ ચિહ્ન એ જ દૃષ્ટિગોચર થશે કે, તમે 'હું' પોતે શરીર છું, 'એવો વિચાર દર-ગા જ નહિ સારાંસ કે, જ્યારે શુદ્ધિ (પવિત્રતા) ની પૂરેપૂરી સ્થિતતા થઈ જાય છે, ત્યારે જ આપણે શરીર ભાવનાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ છીએ

સત્ત્વશુદ્ધિર્સૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજર્વાઽઽત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ શૌચવડે વળી સત્ત્વશુદ્ધિ, સૌમનસ્ય, એકાગ્રતા, ઈન્દ્રિયજય, અને આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

એ શુદ્ધિની સ્થિતતાથી સત્ત્વશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે, અને મન પણ એકાગ્ર અને આનંદમય બની જાય છે તમે પ્રસન્ન મનવાળા બની જાઓ, એ જ તમારા ધાર્મિક થવાનું પ્રથમ ચિહ્ન છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું જો એક મનુષ્ય ઉદાસીન દેખાતો હોય, તે તેને કદાચિત્ અછૂર્ણાંશ કદી સકાય, પરંતુ એ ધર્મ તો નથી જ પ્રસન્નતાની લાગણી જ મત્સ્યશુનો ખરે સ્વભાવ (ધર્મ) છે સાત્ત્વિક મનુષ્યને સર્વ વસ્તુ આનંદમય જ લાગે છે જ્યારે તમારી એવી જ ભાવના થઈ જાય, ત્યારે તમારે જાણી લેવું કે, 'હવે આપણે યોગ માર્ગમાં આગળ વધવા માંડ્યા છીએ' સર્વ દુઃખોની ઉત્પત્તિ તમે શુદ્ધિથી જ થાય છે, માટે એ તમે શુદ્ધિને અવશ્ય તમારે ત્યાગ કરવો જ જોઈએ ઉલ્લીનતા, તમે શુદ્ધિના પશિયા-મોમાનું જ એક ભયાનક પરિણામ છે બનવાનું, અભ્યાસગી તરણ, આરોગ્યવાન અને સાહસિક મનુષ્ય જ યોગી થવાને યોગ્ય છે. યોગીને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદરૂપ જ દેખાય છે, અને જે મનુષ્યના મુખનું તે દર્શન કરે છે, તે તેના માટે આનંદદાયક જ થઈ પડે છે સત્ત્વશુદ્ધિ મનુષ્યનું એ જ પ્રધાન લક્ષણ છે ઉદાસીનતા પાપ વિના બીજા દાર્દ પશુ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થતી નથી (માટે ઉદાસીનતા પાપનું જ લક્ષણ છે) ઉલ્લી-નતાના અધકારથી ઘેરાયલા મનુષ્યો સાથે તમારે શુ કરવાનું છે? એમનો સંસર્ગ ન કરવો એ જ વધારે સારું છે, કારણ કે, એવાઓનો સર્ગ અત્યંત ભયંકર થઈ પડે છે જે દિવસ

તમારા પોતાના સુખમાં ઉદાસીનતાની છાયા છવાયેલી હોય, તે દિવસે તમે બહાર જ નીકળશો નહિ, કિન્તુ એરડામાં પોતાને બંધ કરીને બેસી જ રહેજો કારણ કે, વિશ્વમાં ઉદાસીનતાનો—એ એક પ્રમાણ રોગનો—વિસ્તાર કરનાનો તમને ઝીણા પશુ અધિકાર નથી બચાવે મનને તમે પોતાને વશ કરી લેશો, એટલે શરીર પોતાની મેજે જ તમારી સત્તાને આધીન થઈ જશે અર્થાત્ એમ થતા એ (શરીરરૂપ) યતના તમે દાસ થાઓ એને બદલે એ યત જ તમારું દાસત્વ સ્વીકારશે, અને એ યત આત્માને અવનતિના ખાકામાં ખેંચી જવાને બદલે રહામુ તેને ઉન્નત માર્ગે વિચારવાના કાર્યમાં એક અત્યંત સહાયકારક મિત્રરૂપ થઈ પડશે

સન્તોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨. સતોષથી અનુત્તમ (સર્વોત્કૃષ્ટ) સુખનો લાભ (અનુભવ) થાય છે

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિસયાત્તપસઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩. તપવડે અશુદ્ધિનો ક્ષય થતાં, કાયા (દેહ) અને ઇન્દ્રિયોને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.†

તપના ફળો (પરિણામો) સત્વરજ પ્રાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે દૂર પદાર્થનું દર્શન કરવાની શક્તિ અને દૂર પ્રદેશરચના અવજાની શક્તિ, ઇલાદિ એવી પ્રાપ્ત થાય છે

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસમ્પયોગઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ સ્વાધ્યાયવડે ઇષ્ટ દેવતાનો સમ્પયોગ (સાક્ષાત્કાર) પ્રાપ્ત થાય છે.‡

જેમ જેમ તમે વિશેષ ઉચ્ચતર આત્માના સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા રાખો તેમ તેમ તેના પ્રમાણમાં તમારો સ્વાધ્યાય (અભ્યાસ) પણ વિશેષ કઠિનતર થએલો હોવો જોઈએ †

* વૃષ્ટિ દ્વીલુ થતા નિષ્કામ પુરુષને સત્ત્વનો ઉપયોગ થવાથી અવસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનો અનુભવ થાય છે, એવું મહાભારતમાં યજ્ઞાતિ ઝીતાવાચ્ય છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘જે કાઈ પણ કામ-સુખો આ લોકમાં છે અને જે સ્વર્ગમાં મહાન સુખો છે, એ લક્ષ્યમાં વૃષ્ટિદ્યુતસુખની સોળમી કળા ભેટતી પણ વાચ્યતા નથી।

† સ્વધર્મરૂપ કૃત્યવ્યાધાવલુ અદિ તપવડે કદેશ પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થતા શરીરને અણ્ણિમાં આદિ સિદ્ધિની અને ઇન્દ્રિયોને દૂર સૂક્ષ્મ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરી સકાય એવી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી

‡ ઇષ્ટ મત્ર આદિના જપવં પોતાના ઇષ્ટ દેવતા સાથે સમારણુ આદિની સિદ્ધિ થાય ॥

સમાધિરીશ્વરપ્રણિયાનાત્ ॥ ૪૨ ॥

૪૫ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિરૂપ મિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.*

સર્વ કર્મ અને કર્મફળોને ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી અમધિની સંપૂર્ણતા થાય ॥

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ જે સ્થિર અને સુખકર હોય, તે આસન છે, એમ જાણવું.

હવે આસનનો વિષય આવે છે. જ્યાં સુધી તમે પોતાનું એક આસન ચિર ન કરી શકો, ત્યાં સુધી શ્વાસોચ્છવાસ અને યોગની બીજી ક્રિયાઓનો અભ્યાસ તમારાથી બાકી જ રહે છે. શરીરભાવનાનો કિંચિત્-માત્ર પણ ઉદ્ભવ ન થવો, એ જ આસનની સ્થિરતાનો મુખ્ય ભાવાર્થ છે. યોગીરિક લાભશીલો લોપ, તે જ આસનની નિશ્ચલતા. સાધારણ રીતે એવો જ પ્રકાર થાય છે કે, જ્યાં તમે પાંચ મિનિટ એક ધ્યાને આસન માડીને બેસા કે, શરીરમાં અનેક જાતની ચળવિચળતા અને વિંતો એકાએક ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. પરંતુ જે વેળાએ તમે જડ શરીરની ભાવના કરતા કાષ્ઠક ઉચ્ચભાવનાયુક્ત પ્રદેશમાં સચાર કરતા

* જો ઈશ્વરમાં જ સર્વ ક્રિયાઓ અર્પિત કરી દીધી હોય છે, તેની ભક્તિ માત્રથી જ યોગસિદ્ધિ થઈ જાય છે. “જે ભક્તિમાત્રથી જ એ યોગસિદ્ધિ થતી હોય, તો તો પછી યમ આદિક માન ભંગિને સર્વથા અર્થ જ સમજવા જોઈએ.” એવી કહાણી પણ સાકા કાઢવી નહિ કાઠણ કે યમ આદિ. અગાઉ અથવા ભક્તિમાત્રથી યોગસિદ્ધિ થાય છે, એ પ્રમાણે અહીં સાધનોનો અગીયાર વિષયો કહેશે. “ઈશ્વરપ્રણિયાના” એ સૂત્રવડે એવું સ્પષ્ટીકરણ કરાઈ ચૂક્યું છે. ભક્તિ પદ્ધતિમાં યમ આદિ અગાઉ સર્વથા નિષ્ફળ થાય છે, એમ કહેવું પણ સર્વ પ્રકારે અરોગ્ય જ છે; કારણ કે, એ જ ભક્તિના પણ અગાઉ યમ પડે છે. અર્થાત્ ભક્તિ અને યોગ દ્વંદ્વથી અનના એમને પ્રાપ્ત થાય છે એમકે, “દષ્ટેન્દ્રિયમ્મો જુદ્ધવા” એ વાક્ય મારે દ્વિધા દ્વિત્રિયો અને કંતુ, એ ઉભયનું ઉપકરણ બોધિત કરવામાં આવે છે, તેની જ રીતે જે ઉભયનું અગત્ય પણ અવિરુદ્ધ જ છે. વળી “ન્યારે અગાઉ જ આવરણતા છે, તો માત્ર તેની જ યોગસિદ્ધિ થઈ જતી, માટે ભક્તિનો વળી જુદો અગાઉ સામર્થ્ય કરવો જોઈએ?” એ પ્રશ્ન પણ સર્વથા અરોગ્ય અને અસમર્થક જ છે. કારણ કે, ભક્તિરહિત અમર્યાપ ઉપારોવડે જોકે, યોગ સિદ્ધિ થી જ તો ખરી, પરંતુ તેમાં વિવળ થઈ પડે છે. ભક્તિરૂપ અમર્યાપણકારક ઉપારોવડે યોગસિદ્ધિ વિવળ વિના શીઘ્ર જ થઈ જાય છે એવી રીતે દીર્ઘકાળ અને અદ્યપણે યોગરૂપ રૂપની પ્રાપ્તિની સાર્થકતા તો જનનેમાં એક સરખી જ રહેતી છે. એટલા માટે જ એમાં વિરુદ્ધની રૂપરૂપિની થયેલી છે. હવે યમ આદિક કરતા ઈશ્વરભક્તિને બદલે સાધન ગણવામાં આવે છે તેનું બીજું, સમાધિના મુખ્ય વિષય પ્રયગામાં જીવથી ભક્તિનો વિષય ઈશ્વર ભક્તિ છે એ જણવું હતું.

માંડશે, તે વેળાએ તમારી એ શરીરભાવના (ધૃતિ સવેદના) પોતાની મેળે જ હુમ થઈ જશે. ત્યાર પછી તમારા મનમાં સુખ કે દુઃખની કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી નહિ જ થાય. આસનની સ્થિરતા થયા પછીથી દેહમાં જે એક પ્રકારના અર્થાત્મિક અને અકલ્પનીય સુખ (વિશ્રાંતિ) ની લાગણી થશે, તે જ પરિપૂર્ણ સુખ છે, એમ તમારે જાણવું. જો તમે પોતાના શરીરનો સંયમ કરીને તેને સ્થિર રાખી શકો, તો એથી તમારા અભ્યાસની પણ સ્થિરતા થાય છે. પરંતુ શરીરવડે જો તમે ચળવિચળ થઈ જાઓ, તો એથી તમારા જ્ઞાનતત્ત્વમાં પણ વિસ્ફુલ્બતા ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ કાળે પણ તમે મનની એકાગ્રતા કરી શકશો નહિ. આપણે અનંતના ધ્યાનવડે આસનની સ્થિરતા કરી શકીએ એમ છે. એમાં બેદ અટકો જ છે કે, આપણાથી કેવળ અનંત (પૂર્ણ પરબ્રહ્મ) નું ધ્યાન તો ધરી શકાય એમ નથી જ; પરંતુ અનંત આકાશને આપણે પોતાના ધ્યાનનો વિષય બનાવી શકીએ છીએ.

મયત્તશૈથિલ્યાઽનન્તસમાપત્તિરિત્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ *પ્રયતનની શિથિલતા અને અનંતની સમાપત્તિ (ધ્યાન) વડે (આસન સ્થિર અને સુખકર થાય છે).

એ ઉપાયોવડે આસનની સ્થિરતા થતાં અધકાર અને પ્રકાશ તેમજ હર્ષ અને શોક તમને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ કરી શકતા નથી.

તતો દ્વન્દ્વાઽનભિયાતઃ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ આસનની સ્થિરતા થતાં દ્વન્દ્વો બાધક થઈ શકતા નથી.

ધૃષ્ટ અને અનિષ્ટ તથા શીત અને ઉષ્ણ ઇલાદિ સર્વ દ્વન્દ્વોના નામથી ઓળખાય છે. દ્વન્દ્વમાં એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુ સર્વથા લિપ્ત અને વિરુદ્ધ સ્વભાવની જ હોય છે.

તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાઽડ્યામઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ એ પછી (આસનની સ્થિરતા થયા પછી) વાયુના અંતર્ગમન અને બહિર્ગમનનો જે વિચ્છેદ (વિરામ) તે પ્રાણાયામ છે, એમ જાણવું.

આસનનો જય કરવા પછી શ્વાસ પ્રશ્વાસ (પ્રાણ) ની ગતિનો વિચ્છેદ અને સંયમ કરવો. નેપ્રત્યે અહીં આપણે પ્રાણાયામના વિષયમાં આવી લાગીએ છીએ. શરીરમાંની પ્રાણરક્ત

* કોઈ પણ બાજુ કિયા આતરિઁ કાર્યનો પ્રયત્ન સ્વભાવતઃ જ ચલવ દેાય છે, અને તેથી તે આસનનો પ્રતિબંધ કરે છે એટલા અટકે એ પ્રયત્નની શિથિલતા એટલે વિરામ કાયાથી આસન સિદ્ધ થાય છે અને અમમ્મા કપ થનો નથી.

(ratat) ચક્તિઓનો જે સયમ (વિનય) તેજ પ્રાણુવામ કહેવાય છે જો કે, 'પ્રાણુ' ના પર્યાય તરીકે, 'શ્વાસ' શબ્દની સાધારણત વારંવાર યોગના કરવામા આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતા પ્રાણુ કાંઈ શ્વાસ નથી, કિન્તુ વિશ્વચક્તિ (Cosmic energy) નું એકત્રિત સ્વરૂપ છે એ ચક્તિનો નિવાસ પ્રત્યેક શરીરમા જોવામા આવે છે, અને દૃક્ષાની ગતિ, તે એનું અસન્ત દૃશ્ય સ્વરૂપ (પ્રકરીકરણ) છે. શ્વાસના અતર્ગમન સમયે પ્રાણુની પ્રેરણાથી એ ગતિની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જેનો આપણે પ્રાણુવામમાં સયમ (વિનય) કરવાનો છે, તે એ જ ગતિ છે પ્રથમ શ્વાસના નિયમનથી આપણે પ્રારંભ કરવો જોઈએ, કારણ કે, પ્રાણુવામની સિદ્ધિનો એ જ અત્યંત સરળ માર્ગ છે

(સત્ત્વ) વાદ્યાઽઽમ્યન્તરસ્તમ્ભવૃત્તિર્દેશ કાલસંરચ્યાભિઃ પરિદ્રષ્ટો દર્પિસૂક્ષ્મઃ॥૬૦॥

૫૦ એ (પ્રાણુવામ) ની બાહ્ય, આસ્થિતર અને સ્તંભ, એ પ્રમાણુની ત્રણ વૃત્તિઓ છે, અને તે (પ્રાણુવામ) દેશ, કાળ અને સખ્યાવડે દીર્ઘ અથવા સૂક્ષ્મ દેખાય (અનુભવાય) છે.

આપણે શ્વાસનું અતર્ગમન કરીએ છીએ, શ્વાસનું બહિર્ગમન કરીએ છીએ, અને શ્વાસને દેક્ષામા અટકાવી રાખીએ છીએ અથવા તો તેનો બહાર જ અવરોધ કરી રાખીએ છીએ, એ પ્રાણુવામની ગતિના (વૃત્તિના) ત્રણ પ્રકારો છે એમા દેશ અને કાળના યોગે પુનઃ પરિવર્તન (રૂપાંતર) થઈ જાય છે શરીરના જે એક વિશિષ્ટ વિભાગમા પ્રાણુનો અવરોધ કરવામા આવે છે, તે શરીર વિભાગને યોગમા દેશ' સત્તાથી એળખવામા આવે છે...જેટલા સમય સુધી શરીરના એક વિશિષ્ટ ભાગમાં પ્રાણુનું સ્થન કરવામા આવે છે, તેટલા તે સમયને 'કાળ' ની સત્તા આપવામા આવેલી છે એટલા માટે જ આપણને વારંવાર કહેવામા આવે છે કે, શ્વાસની અતર્ગમન અને બહિર્ગમનની ક્રિયાનો આટલા વિષય (Seconds) પર્યંત અવરોધ કરવો. ઉદ્ધાત (કંડલિનીને જાગ્રત કરવી), એ પ્રાણુવામનું પરિણામ (ફળ) છે

વાદ્યામ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ ૬૧ ॥

૫૧ ચતુર્થ, બાહ્યાસ્થિતર વિષયાક્ષેપી (પ્રાણુવામ) છે.*

* બાહ્યદેશસ્વ વિષય તો કહેલો જ છે અને દૃશ્ય નાભિયુક ઇલાદિ આસ્થિતર વિષય એ આસ્થિતર વિષયનો જે આશ્રય કરવો, એટલે કે, એનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવું તે જેના આરંભકાગમા હોય, તેને ચતુર્થ પ્રાણુવામ જાણવો, એ પણ એક પ્રમાણની સ્તબ્ધચક્તિ જ અર્થોત્ત એની દીધેલા અને સૂક્ષ્મતાની યદ્વેષના પાલ પૂર્વવત્ જ કરી લેવાની છે

પ્રાણાયામનો એ ચતુર્થ પ્રકાર છે એટલે કે, એથી પ્રાણની અતર્ગમન અને બહિર્ગમનની ક્રિયા થયે-૭ કરી શકાય છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

પર એથી (ચિત્ત) પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

ચિત્ત, સ્વભાવસિદ્ધ જ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા (જ્ઞાન) ધરાવે છે. મૂળ ચિત્તની ઉત્પત્તિ સત્વાશમાથી જ થયેલી છે. છતાં પણ રજોગુણ અને તમોગુણનું એના પર એક પ્રકારનું આવરણ આવી ગયેલું હોય છે, પ્રાણાયામથી એ અવિદ્યારૂપ આવરણનો ક્ષય થઈ જાય છે.

ધારણાસુ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥

પર મન ધારણા માટે યોગ્યતા પામે છે. (ધ્યાન થાય છે.)

જે વેળાએ એ અવિદ્યાના આવરણનો ક્ષય થઈ જાય છે, તે વેળાએ આપણે મનની એકાગ્રતા (ધ્યાન) કરવાને યોગ્ય થઈ જાય છે.

સ્વવિપયાઽસમ્પયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાઽનુકાર ઇન્દ્રિયાણામત્યાહારઃ ॥ ૫૪ ॥

પર યોતાના વિષયોનો અસંપ્રયોગ (અસંસર્ગ) અને ચિત્તના સ્વરૂપનું અનુકરણ, એ જ ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે.

ઇન્દ્રિયો, ચિત્તની ક્ષિત્ત સ્થિતિ-અવસ્થા-રૂપ છે. હું એક પુસ્તક જોઉં છું, હવે એ પુસ્તકમા આકાર નથી, કિન્તુ એ આકાર તો મનમાં જ રહેલો છે, છતાં પણ બહારના ભાગમા કોઈ એવી વસ્તુ છે ખરી, કે જે તે આકારને બહાર બોલાવે છે અથવા તે ખેંચી લાવે છે. સત્ (ખરેખરા) સ્વરૂપનો નિવાસ તો ચિત્તામા જ હોય છે. યોતા પાસે જે જે વસ્તુઓ આવે, તેમના સ્વરૂપો-આકારો-ધારણ કરવા અને તેમનામા એકાગ્ર થઈ જવું, એ ઇન્દ્રિયોનો મૂળ સ્વભાવ જ છે. જે તમે ચિત્તને એ અન્ય સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરતાં અટકાવી દો તો મન શાંત અને શુદ્ધ દશામા રહી શકે છે એનું જ નામ પ્રત્યાહાર છે.

તતઃ પરમા વચ્ચતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૫૫ ॥

પર એ (પ્રાણાયામ)થી ઇન્દ્રિયોની પરમ વચ્ચતા (ધ્યાન થાય છે.)

જ્યારે યોગી ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય સ્વરૂપોને ધારણ કરતી અટકાવીને ચિત્તના એક જ સ્વરૂપમા રાખવાના દાર્ઘ્યમાં પૂરેપૂરા વિજય મેળવે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ રીતે તેના સંયમમાં આવી જાય છે, તેમજ પ્રત્યેક સ્નાયુ અને પ્રત્યેક શિરા તેની આઘાતને વચ્ચ થઈ

ન્યાય છે. કારણ કે, સર્વ પ્રકારનાં આકર્ષણ (આવેશ-સંવેદના) અને ક્રિયા (કર્મો)ના ઉદ્ભવ સ્થાનો, તે એ ઇન્દ્રિયોજ છે એ ઇન્દ્રિયો કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય નામક બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે એટલે જો ઇન્દ્રિયો એકવાર નિજિત થઈ ગઈ, એટલે પછી યોગી બીજા સર્વ કર્મો અને વિકારોના સહજમાં જ સયમ કરી શકે છે અર્થાત્ સમસ્ત શરીર (દેહ) તેની સત્તાને આધીન થઈ જાય છે એમ યથા પછી જ તે મનુષ્ય પોતાના જન્મમા (જીવનમા) ખરેખરા આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે અને સત્યતાપૂર્વક કહી શકે છે કે, “અસારે મારા જન્મના ખરેખરા આનંદ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થયો છે” આપણુ આ શરીર ખરી રીતે જોતા કેટલુ બધુ આશ્ચર્યપૂર્ણ છે, એનો પ્રત્યક્ષ ન્યાયે આપણી ઇન્દ્રિયોનું દમન થઈ જાય છે, સારે જ આપણને થઈ શકે છે

ઇતિ દ્વિતીય ભાગ સમાપ્ત.

તૃતીય અધ્યાય-વિભૂતિ પાદ

આ પહેલું હવે યોગના તે ભાગ (પ્રકરણ)મા આવી પહોંચ્યા છીએ, કે જે ભાગ વિભૂતિપાદના નામથી ઓળખાય છે

દેશવન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

૧ ચિત્તનું કોઈ પણ દેશમાં* સ્થિતીકરણ કરવું, તે ધારણા કહેવાય છે.

* નાભિચક્ર, હૃદય અને નાસિકામ ઇલાહ દેશોમા સમસ્ટાત યોગની સિદ્ધિ મળે ચિત્તને જે બંધ-સ્થિતીકરણ-કરો, તેને યોગશાસ્ત્રમા ધારણા નામ આપવામા આવેલું છે ગરુડપુરાણ આદિમા કહેલું છે કે, “નાભિરથાનમા પ્રથમ સયમ કરવો, ત્યાર પછી હૃદય, ઉરરથ, કંઠ, મુખ નાસિકામ, નેત્ર બ્રૂમ ધ, મૂર્ધા અને કેટલાક એમના કરતા પણ ઉચ્ચ પ્રદેશમા અનુક્રમે આદિહણ કરીને ધારણા કરવી, એ ધારણા દસ પ્રકારની થાય છે ‘મુખે’ નો અર્થ ‘નિદ્રામમા’ લેવાનો છે, મૂર્ધસ્થાનના ઉપરનો દેશ દ્વાદશાયુગ પરિમિત બાણલો-તાવત્પર્યંત માણસદિત સિંગ દેહની પ્રતીપ શિખા રિયત રહે છે, એટલા માટે તાવત્પર્યંત ન વિગ દેહસ્થિત હંમનો યોગીને અનુભવ થાય છે ” “શિખામા અગ્રમાને દ્વાદશાયુગ પરિમિત પ્રદેશમા કમળની કંપના કરીને તેમા સયમ કરવો ” એવું વાક્ય કુર્મપુરાણમા પણ મળી આવે છે જે પ્રમાણે રાજનુ મુખ્ય સ્થાન સિદ્ધાસન હોય છે, તે જ પ્રમાણે નાભિ આદિ સ્થાનો, તે ઈશ્વર અને જીવના મુખ્યસ્થાનો છે હૃદયુદીક, નાભિ, મૂર્ધા, અને પર્વતશિખર ઇલાહ પ્રદેશમા જે ચિત્તનું બંધન, તે ધારણા બહુની.” ઈશ્વર ગીતામા એવા કેટલાક બાલ દેશો પણ મળેલા છે દ્વાદશ પ્રાણાયામથી જેટલો કાળ થાય, તેટલા કાળ પર્વન્ત શક્તિમા ચિત્ત-મનની ધારણા કરવી, એમ ગરુડપુરાણમા કહેલું છે. ધારણાનું

શરીરમાના કે બહારના કંઈ પણ દેશ (વિષય)મા ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ જાય છે અને ચિત્ત જ્યાં પોતાને તેજ સ્થિતિમા સ્થિર-દૃઢ રાખી શકે છે, ત્યારે તે ધારણા થયેલી કહેવાય છે

તત્ત્વપ્રત્યયેકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥

૨ તે દેશ (વિષય)માં જે પ્રત્યયની એકતાનતા, તે ધ્યાન કહેવાય છે.

મન જે વેળાએ માત્ર અમુક એક વિષય (સ્થાન)મા જ લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે કે, મસ્તક શિખર અથવા હૃદય આદિ નિયત સ્થાનમા જ તે પોતાને સ્થિર રાખે છે અને જો મન, શરીરના માત્ર તે ભાગદ્વારા જ જ્ઞાન મેળવવામા વિજયી થાય છે-એટલે કે, શરીરના બીજા ભાગોદ્વારા તે જ્ઞાન નથી મેળવતું-તો તે ધારણા થયેલી કહેવાય છે અને જે વેળાએ મન (ચિત્ત) પોતાને તેજ સ્થિતિમા કેટલાક સમયપર્યન્ત દૃઢ અને ટિથ રાખી શકે છે, ત્યારે તે ધ્યાનના નામથી ઓળખાય છે

તદેવાર્જ્યમાનનિર્માસં સ્વરૂપશુન્યમિવ સમાધિઃ ॥ ૩ ॥

૩ જ્યારે તે (ધ્યાન) બીજા સર્વસ્વપોનો ત્યાગ કરીને માત્ર અર્થના સ્વરૂપે જ સાસમાન થવા માટે છે, ત્યારે તે 'સમાધિ' થયેલો મનાય છે.

જે વેળાએ ધ્યાન કરતા કરતા સ્વરૂપની શૂન્યતા થઈ જાય છે, તે વેળાએ સમાધિ નામની સાર્થકતા થાય છે. ધારણા કે, પ્રથમ મેં એક પુસ્તકને વિષય કરીને તેનાથી ધ્યાનનો આરંભ કર્યો હતો, અને ધીમે ધીમે હું અત્યારે તે પ્રથમા મનની એકાગ્રતા કરવાને શક્તિ

લક્ષણ એ પ્રમાણે જ સમજવું જોઈએ નહિ તો ધારણા માત્ર-અર્થાત્ ચિત્તની સર્વ એકાગ્રતા પણ ધારણામા ગણવા માગ્યો. એટલા માટે જ સૂત્રમા પણ દ્વાદશ પ્રાણાયામ મહાવિજિત દેશમથ વિવક્ષિત છે, એમ જાણવું

૧ * જે વસ્તુમા ચિત્તની વિરુદ્ધ શક્તિની નિરૂત્તિ કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરે છે, તે ધારણા તેજ વસ્તુ મેં પ્રત્યય એટલે શક્તિની જે એકતાનતા-જલ કયાં વિના જ એક વસ્તુ વિષયતા-તે ધ્યાન જાણવું નાહિ અહિ દેશમા જે ઈશ્વર સ્વરૂપ સ્થિત છે, તેને વિષય કરીને જે કદાપિ અન્ય શક્તિવડે રૂપર ન થવારી અને સતત ચાવવારી છુદ્ધિશક્તિ છે, તેને યોગિજનો ધ્યાનના નામથી ઓળખે છે-એમ ઈશ્વર-જીનામા કહેવું છે. પૂર્વોક્ત ધારણાજલ કરતા દ્વાદશ શુણ્ણિત અધિક કાળથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે-એ પ્રમાણે લક્ષ્યાન્તરને અરસપુરાણમા ઉલ્લેખ કરેલો છે

માન થયો છું, તે એટલે સૂધી કે, મને માત્ર એનું આત્મિક રહસ્ય—અર્થ—જ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે—એટલે કે, તેના બીજા કાષ્ઠપણુ વિશેષરૂપની પ્રતીતિ થતી નથી. ધ્યાનની એ અવસ્થા, તે જ સમાધિ* કહેવાય છે.

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ ૪ ॥

૪ જ્યારે એ ત્રણે એકત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે સંયમ થએલો કહેવાય છે.

જે સમયે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને કાંઈ પણ એક વિશિષ્ટ વિષયમાં લઈ જઈ શકે છે અને તે જ વિષયમાં ચિત્તની દૃઢતા કરીને દીર્ઘકાળપર્યંત તેમાં જ રહી રહે છે, અને અત્તભાગમાંથી વિષયને ભિન્ન કરી નાખે છે, ત્યારે તે સંયમ થએલો કહેવાય છે, અથવા તો એક પછી એક અનુક્રમે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની સિદ્ધિ થવા પછી તેમની એકતા થાય છે, એમ પણ કહી શકાય. સયમ થતાં વસ્તુનું સ્વરૂપ જાતું રહે છે, અને ચિત્તમાં માત્ર તેના અર્થ (નિષ્કર્ષ) જ અવશિષ્ટ રહે છે

તજ્જયાત્મજ્ઞાલોકઃ ॥ ૫ ॥

૫ તેના જયથી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ (આલોક) પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વેળાએ કાંઈ પણ મનુષ્ય સયમ કરવામાં વિજયી થઈ ચૂકે છે, તે વેળાએ સર્વ શક્તિઓ તેની સત્તાતળે આવી જાય છે. ચેત્તીનું એ એક મહા સત્ત્વ છે. જ્ઞાનના (અર્થાત્ સ્વયં) વિષયો અનત છે, અને તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ અને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ ઇત્યાદિ અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગએલા છે. પ્રથમ સ્થૂલ વિષયો—વસ્તુઓનો સયમ કરવો

* જેમાં દેશાવલબ્ધ પણ નીકળી જાય છે, અને અર્થ માત્રનો જ એકાકાર પ્રત્યય અવશેષ રહે છે, તેને યોગાગ સમાધિ કહેવાય, એમ ઈશ્વર ગીતામાં કહેયું છે. પૂર્વોક્તિ વ્યાનકાળ કરતા દ્વાદશ શુદ્ધિત વિશેષ કાળે યોગાગ સમાધિની સિદ્ધતા થાય છે, એવો ગરુડપુરાણનો અભિપ્રાય છે. એ સમાધિ યોગના અષ્ટમ અંગરૂપ છે. એનો અગ્રી સપ્રજ્ઞાત યોગથી એટલો ભેદ છે કે, એમાં, ઈશ્વરાદિક અર્થનું જે સ્વરૂપ, તે ધારણાથી શુદ્ધિ વિષયીકૃત થએલું હોય છે, તેટલું જ બાકે છે, અને અગ્રી તપશ્ચાત્રમાં તો વિવેકપ્રચાલિત્વપ્ર સાક્ષાત્કાર થયો, એટલે પૂર્વ સમાધિવટ જે અવિષયીકૃત વિષયો હોય છે, તે પણ બાકસવા માટે છે એટલા માટે સાક્ષાત્કાર યુક્ત એકાગ્રતા કાળમાં સપ્રજ્ઞાતયોગ અને દેવજ એકાગ્રતા કાળમાં સમાધિ માત્ર, એવા એમના વિભાગો છે, એમ જાણવું.

† આ લોક એટલે વૈશારદ્ય—અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, અતિ દૂરના અર્થને પ્રત્યક્ષ કરવાનું સામાર્થ્ય. સયમનો જય એટલે સ્વયં કરવાથી સમાધિવટ થએલી પ્રજ્ઞાનો આલોક—નર્મલ્ય—થાય છે—અર્થાત્ પ્રાપ્તિ અને સરાય આદિ મલયથી રહિત ક્ષેત્રતાલ્પની સ્ફુર્તિ થાય છે.

જોઈએ, અને જ્યારે તમને સ્થૂલનું જ્ઞાન થતા મારે, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે અનુક્રમે સૂક્ષ્મ-વસ્તુઓનો સંયમ કરવો.

તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગઃ ॥ ૬ ॥

૬ સંયમ, ભૂમિના અનુક્રમથી જ કરવો જોઈએ.

અત્યંત શીઘ્રતાથી પ્રયત્ન (સંયમ) ન કરવા માટેની આ એક ચેતવણી છે.

ત્રયમન્તરહ્નં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૭ ॥

૭ પૂર્વનાં સાધનો કરતાં આ ત્રણ વિશેષ અંતરંગ છે.

પ્રથમ આપણે જે પ્રાણાયામ, આસન, યમ અને નિયમ આદિ વિશે જાણી ચૂક્યા છીએ, તે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના બાહ્ય વિભાગો (બહિરંગ સાધનો) છે. ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો આ ત્રણ પશુ બીજા રહિત સમાધિનાં તો બહિરંગ સાધનો જ છે. જે સમયે એક મનુષ્ય એ સાધન સિદ્ધિની પરિપૂર્ણતા કરી રહે છે, તે વેળાએ તેને સર્વજ્ઞતા અને સર્વ શક્તિમત્તા પશુ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. છતાં પશુ એ જ સુક્તિ છે, એમ તો નથી જ. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ મનને નિર્વિકલ્પ તો બનાવી નથી જ શકતાં. કિન્તુ પુનઃ પુનઃ શરીર ધારણ કરવાનાં બીજા તે પાછળ મૂકે છે. એટલા માટે જ યોગિજનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જ્યારે બીજા દગ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે જ તેમાંથી વૃક્ષના ઉદ્ભવના સંભવનો અભાવ થાય છે. સર્વજ્ઞતા અને સર્વ શક્તિમત્તા આદિ શક્તિઓ બીજાને દગ્ધ કરી શકતી નથી.

તદપિ વહિરહ્નં નિર્વીજસ્ય ॥ ૮ ॥

૮ પરંતુ એ પશુ નિર્બીજ (સમાધિ)નાં તો બહિરંગ જ છે.

* સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ આદિ વિષયોમાં કહેલી જે સંપ્રજ્ઞાત યોગી સવિતર્ક આદિ અવસ્થાઓ, તે જ ભૂમિઓ છે એ ભૂમિમાં સંયમનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. એટલે કે, ચિત્તના સયમવર્ધે પૂર્વે ભૂમિનો જય કરીને ત્યાર પછી જ તેની ઉત્તર ભૂમિના જયની ઇચ્છા કરવી કારણ કે, સ્થૂલ-વિષયનો સામ્રાજ્ય કર્યાંબિના સૂક્ષ્મનો સામ્રાજ્ય કરવો સર્વથા અશક્ય જ છે.

સાક્ષાત્ અને હિપ્તની ભૂમિનું ઉદ્ધવધન કર્યાંબિના વ્યવહિત-વિરોધ ઉચ્ચ ભૂમિમાં સયમની પ્રાપ્તિ યઈ નથી શકતી. કારણ કે, બાહ્ય આનંદોના પ્રથમ સ્થૂલ લક્ષ્યમાં વેધ કરવાનો અવધાસ કરીને ત્યાર પછી જ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યમાં વેધ કરે છે; અને સોપાનપર ચઢનાતા પશુ અનુક્રમે જ ઊપર ચઢે છે. જો એમ ન કરે, તો તેઓ હિપ્ત ચઢવાને બદલે પાછા નીચે જ ગળતી પડે. એટલા માટે જ ગરુડપુરાણમાં પશુ કહેવું છે કે, “મનનું રચયે કરવા માટે પ્રથમ સ્થૂલ રૂપનું ચિન્તન કરવું, અને તેમાં જો ચિત્તની સ્થિતિ થઈ ગઈ, તો અવધ્ય સૂક્ષ્મમાં જનું તેની સ્થિતિ થવાની જ, એમ જાણવું”

જે કોમળી નિર્ગોળ સમાધિ સાથે સરખામણી કરવામાં આવે, તો એ-ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-સાધનો પણ બદિરમ-બાળ-જા કદી સકાય. આપણે હજી ઉચ્ચતમ ખરેખરા સમાધિને પહોંચી સક્યા નથી જ, કિન્તુ આપણે અવધિ, રિશ્તેને જેવા રૂપમાં જોઈએ છીએ, તે રિશ્તેનું જેમાં અગ્નિ-વ છે અને જેનામાં આ સર્વ સક્રિયા રહેલી છે, તેની નીચતમ ભૂમિકામાં જ વિચરીએ છીએ.

વ્યુત્પાનનિરોધસંસ્કારયોરભિવચ્ચાદુર્માર્ગો નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરો-
ધપરિણામઃ ॥ ૧ ॥

૯ પરવૈરાગ્ય (નિરોધ)રૂપ સંપ્રજ્ઞાન વૃત્તિનો અને પરવૈરાગ્ય (નિરોધ) સંસ્કારવડે સંપ્રજ્ઞાત સંસ્કારનો પરાભવ કરવાથી દેવળ પરવૈરાગ્ય સંસ્કાર જ અભિવ્યક્ત થતાં નિર્ગોળ નિરોધરૂપ પરિણામ થાય છે.

સમાધિની પ્રથમ અવસ્થામાં મનના વિકારો (સંસ્કારો) નો સખમ કરવામાં આવે છે, છતાં પણ તે સંયમ પરિપૂર્ણ તો હોતો નથી જ કણ્યુ કે, જે કો વિકારોનો પૂરેપૂરો સંયમ થઈ નય, તો પછી 'વિકાર' એવો શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો રહેતો નથી કાંઈ એવો વિકાર (સંસ્કાર) રહી ગયો હોય કે, જે મનને ઉદ્વિગ્ધાદાર બહાર દોડવાની ઉત્કેષણી થઈ કરતો હોય, તો યોગી તેનો સખમ કરવાની ચેટા કરે છે, અને તે અખમ પોતે જ એક સંસ્કાર બની જાય છે એક તરંગ ખીજ તરંગને હટાવે, એ કાઈ ખરેખરા સમાધિ કહેવાય નહિ સર્વ લલરીઓનો લય થાય છે, તે વેળાએ સખમ જ એક લલરી બની રહે છે એટલું હોવા છતાં પણ મનની પરપેટા સમાન અચળતા ક્રમતા તો એ કનિડ (સંપ્રજ્ઞાત) સમાધિનો ઉચ્ચ (અસંપ્રજ્ઞાત) સમાધિ સાથે ધણે જ નિહટનો સંબંધ રહેતો છે.

તસ્ય પ્રજ્ઞાન્તગ્રાહિતા સંસ્કારાત્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ સંસ્કારવડે તેનો પ્રચાદ પ્રજ્ઞાંત (દૃઢ) થાય છે.†

* વિદેહ પ્રવૃત્તિ લય દેવ વિશેષ, કે જેમને લક્ષ્યસ્થિતી જ જ્ઞાન અને વેરાગ્ય થએલા હોય છે, તેમને અત્યંત પ્રલયમાં સયમ વિના જ અસંપ્રજ્ઞાત થવાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે જ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ ત્રણ તેમના બદિરમ સાધન છે સમસાની આદિ ક્રયોમાં એના પ્રમાણે મગી આવે છે બગવાન વિજય, પ્રલયકાળે સર્વ જગત્ એક સમુદ્રમાં ઘડી ગયું તે વેળાએ શેષનું આસ્તરણ કરીને યોગનિદ્રાનું સેવન કરવા લાગ્યા હતા. એના વાડો અને કર્ષણે આપણા જોવામાં આવે છે.

† નિરોધ સંસ્કારના બાળવ્યવસ્થાએ નજી થઈ ગયેલા છે વ્યુત્પાનસંસ્કારોના સર્વ મય જેમાંથી,

જ્યારે દિવસાનુદિવસ સતત અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, અને મન અખંડ એકાગ્રતાના શુભ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે વેળાએ મનના સતત સંયમનો પ્રવાહ પ્રગટ (અચલ) થઈ જાય છે.

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

૧૧ સર્વાર્થતા અને એકાગ્રતાનો ક્ષય અને ઉદય, એવડે ચિત્ત સમાધિ નામક પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે.

મન, વિશ્વમાંની નાના પ્રકારની વસ્તુઓમાંના વિવિધ અર્થોને સાધારણતઃ ગ્રહણ કરતું હોય છે; અને મનની એ નીચતર અવસ્થા છે. પરંતુ એ પછી મનની વિશેષ ઉચ્ચ અવસ્થા થાય છે, અને તે વેળાએ માત્ર એક અર્થ (વિષય)નો જ સ્વીકાર કરીને તે અન્ય સર્વ વિષયોનો પરિણાગ કરી દે છે, કે જેનું અંતિમ પરિણામ સમાધિ છે.

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

૧૨ ભૂત અને વર્તમાનમાં તુલ્ય (એક) પ્રત્યય થવો, એ જ ચિત્તનું એકાગ્રતા રૂપ પરિણામ કહેવાય છે.

ત્યારે મનની એકાગ્રતા થઈ ચૂકી છે, એ આપણે જાણી કેવી રીતે શકીએ? કાળના અવધિથી જેમ એકાગ્રતામાં વિશેષ કાળ વ્યતીત થતો જાય, તેમ તેમ મનની એકાગ્રતા વિશેષ થયેલી જાણવી. આપણા સાધારણ જીવનમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે, જે આપણે કોઈ પુસ્તક વાંચતાં અમુક રસમાં લીન થઈ જઈએ છીએ, તો તે વેળાએ કાળનું આપણને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન રહેતું નથી; અને તેથી જ્યારે આપણે પુસ્તકને

એડું લે ચિત્ત, તે કેવળ નિરોધ સરકારીની પદપથને જ ધારણ કરે છે. તે કાળમાં પણ ચિત્ત તો ચળ જ હોય છે, એ તો નિશ્ચિન જ છે, પરંતુ તે કાળે એ સાત્વિક સ્વરૂપ પરિણામની માળા (પદપથ)જ દિશરતાના નામથી જોઈએ છે, એડું તદ્દર્શ લેવાનું છે.

* ચિત્તની સર્વાર્થતા એટલે નાનાર્થકારતા અર્થાત્ વિશ્વેતરૂપ ધર્મ અને એકાગ્રતારૂપ ધર્મ (એડું હવે પછી વિવેચન થવાનું છે) નો જે અનુક્રમે ક્ષય અને ઉદય-એટલે કે તિરોભાવ અને આવિર્ભાવ થાય છે, ક્ષય અને ઉદય શબ્દનો અનુક્રમે એ જ અર્થ છે. કમળ કે, જે સદૃષ્ટ છે, તેનો કોઈ કાળે પણ નાશ થતો નથી, અને જે સદૃષ્ટ સમાન સર્વથા અસદૃષ્ટ છે, તેની ઉત્પત્તિ નથી.) તે ક્ષય અને ઉદય જ ચિત્તનું સમાધિરૂપ પરિણામ થાય. એટલે અન્યાસવડે વિશ્વપતો નાશ થતાં ચિત્તનું જે એકાગ્રતારૂપ રચેલું થાય છે, તે જ એ સમાધિ પરિણામ છે, એવો જ પ્રસૂત સૂત્રનો મુખ્ય અભિપ્રાય છે.

દાયમાંથી હેતુ મૂકીએ છીએ, ત્યારે કેટલાક દયાદો વાંચનમાં વીતી ગયેલા જાણીને આપણા મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ કાળો વર્તમાન કાળરૂપ જ થઇ જાય છે. એવા હેતુથી જ એમ કહેવામાં આવેલું છે કે, જે વેળાએ જૂત અને વર્તમાનકાળ આવીને એકરૂપે જ ઉપરિચિત થાય છે, તે વેળાએ જ મન વિગેષ એકાગ્રતામય થયેલું કહેવાય છે.

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणाञ्चस्यापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

૧૩ એ વડે જૂત અને ઇન્દ્રિયોમાં ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા નામક ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામો * થાય છે.

એ વડે ચિત્તમાં સ્વરૂપ (ધર્મ), લક્ષણ (કાળ) અને અવસ્થારૂપ ત્રણ પ્રકારનાં પરિવર્તન થવાનું સૂચવવામાં આવે છે. ચિત્ત ઇતિઓનું પરિવર્તન કરે છે અને તે પરિવર્તન સ્વરૂપ વિષયક છે. એ અગત્યને માત્રવર્તમાનકાળમાં જ સ્થિર કરી રાખવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તે લક્ષણ (કાળ) પરિણામ છે. વર્તમાનને પણ વિચારીને મનને જૂન સ્વરૂપમાં પ્રેરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તે અવસ્થા પરિણામ છે. પૂર્વ સૂત્રોમાં એકાગ્રતાઓનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે, તે યોગી ચિત્તના પરિણામોનો થયેલ સંયમ કરી શકે, એટલા માટે જ છે, અને માત્ર એ જ યોગીને પૂર્વકથિત સમય કરવાની શક્તિ આપી શકે છે

* પૃથ્વી આદિ જૂતો અને ચંદ્ર આદિ ઇન્દ્રિયો કે જે ધર્મો કહેવાય છે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનું પરિણામ થાય છે અને તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામના નામથી ઓળખાય છે. એ ત્રણ પરિણામો પૂર્વોક્ત ચિત્તના પરિણામોના વ્યાખ્યાનવડે જ વ્યાખ્યાત થાય

■ તે આ પ્રમાણે - મૂલિકાના પિંડરૂપ ધર્મનો અભિભવ થતા ધટરૂપ ધર્મ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે જેવી રીતે ચિત્તના વ્યુથાનનો નાશ થતા નિરોધનો ઉદ્ભવ થાય છે; તેવી રીતે જ એ ધર્મ પરિણામ પણ જાણી શકાય. અર્થાત્ કાર્યરૂપ ધર્મનું વ્યાવર્તન કરે તે લક્ષણ, એટલે કે ને મનત્રય-અનાગત (ભાવિ) અર્થાત્, વર્તમાન અર્થાત્ અને અતીત (જૂત) અર્થાત્ એ પ્રમાણે અનત્રય-ના નામથી ઓળખાય છે તેમાં મૂલિકાનો ધર્મ જે ધટ, તેનું અનાગતત્વ, એ પ્રથમ અર્થ છે, વર્તમાનત્વ દ્વિતીય અર્થ અને અતીતત્વ તૃતીય અર્થ ■ એ લક્ષણ પરિણામ છે, એમ જાણી શકાય કે, અનાગતત્વ ધર્મ, અતીતત્વ અને વર્તમાન ધર્મોમાંથી ધર્મોનું વ્યાવર્તન કરે છે-એ જ પ્રમાણે વર્તમાનત્વ અને અતીતત્વ ધર્મો પણ પોતાથી મિત્ર ધર્મોમાંથી ધર્મોનું વ્યાવર્તન કરતાં હોવાથી, તે પણ લક્ષણ છે, એમ જાણી શકાય એવી જ રીતે લક્ષણ પરિણામ દ્વિતી દિશિષ્ટ ઘટાદિ ધર્મોના અવસ્થાપરિણામની પણ કલ્પના કરી લેવી તે આ પ્રમાણે - હવે પછીના કલ્પમાં યનારો જે ધર્મ તે અનાગતત્વ, આ કલ્પમાં યનારો તે અનાગતત્વ અને આવતી મહે યનારો તે અનાગત, એમાં જ તંડાળ થતા વર્તમાનત્વને જોડી દેવો, ઇત્યાદિ. એવી જ રીતે વર્તમાનના નવત્વ અને પુરાણત્વ આદિ ધર્મો પણ અવસ્થા પરિણામ છે, એમ જાણી શકાય. એ પ્રમાણે ચિત્તિશક્તિ વિના બીજા સર્વ જ્ઞાન (પદાર્થ) પ્રતિષ્ઠા પરિણામ યનારો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક મનનું

શાન્તોદિતાઽવ્યપદેશ્યધર્માનુપાતી ધર્મી ॥ ૧૪ ॥

૧૪ શાંત (ભૂત), ઉદિત (વર્તમાન) અને અવ્યપદેશ્ય (ભવિષ્ય) ત્રણમાં જેનો અનુપાત થયા જ કહે છે, તે ધર્મી કહેવાય છે. *

સર્વ વસ્તુ (પદાર્થ) ધર્મી જ હોય છે, અને કાગ તથા સરખોના યોગે તેમના સ્વરૂપનું પરિવર્તન થયા જ કરે છે—એ, સર્વ કાગમા પરિવર્તિત અને વ્યકત (સ્વરૂપવાન) થતા જ રહે છે

ક્રમાન્યત્વં પરિણામાઽવ્યત્વે દેતુઃ ॥ ૧૫ ॥

પરિણામનયસંયમાદતીતાઽનાગતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ પરિવર્તનનો અનુક્રમ જ અનેકધા પરિણામનો હોય છે.

૧૬ ત્રણ પ્રકારના પરિણામોનો સયમ કરવાથી ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. †

* શાંત ધર્મે એટલે જેના વ્યાપાર પૂર્વ થઈ અમલ્લ હોય, તે અગીત ઉદિત એટલે જલ્દા તરફાદિ વ્યાપાર યુક્ત વર્તમાન અને અવ્યપદેશ્ય એટલે વ્યાપાર કરવાને અશક્ય હોય એવા રાક્ષસરૂપે—અર્થાત્ ખીજ બાવરૂપે મૃતિકા અદિક ધર્મીમાં રહેતા હોય છે તે અનાગત જાણ્યો કારણ કે એ સુખ હોવાથી ધર્મીમાંથી એકવડે બચવા કરવામાં રાક્ષ્ય થતો નથી એટલા માટે સર્વ કાર્ય રાક્ષસરૂપે તો અવ્યવહાર જ છે કારણ કે કારણ રૂપવડે જ સમવિત થઈ શકે છે એટલે સર્વ કારણ સર્વ કાર્યથી અભિન્ન થાય છે વનમાંના અગ્નિથી બળેલા વેતના ખીજમાંથી કેળખડની ઉત્પત્તિ થએલી હોવાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે—ત્યાં અવિધમાનની ઉત્પત્તિ સમવતી નથી હવે કાર્યની અભિવ્યક્તિના દેશ કાગ કર્મ આદિ કારણો વિચિત્ર છે એટલા માટે કયાક કાઈ ઉત્પન્ન થાય છે (સર્વત્ર ઉત્પન્ન થતુ નથી) એવી સૌક્રમા એ કાર્ય ને કારણની બચરથા છે યોગસિદ્ધિયુક્ત પુરુષને દેશાદિકનો પ્રતિબંધ હોતો નથી, એટલા માટે (તેમની ઈચ્છા માનથી) સર્વ સ્થળોમાં સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે શાંત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્ય આદિ ધર્મ પ્રધીયન એટલે કૃપયાથી જળ કડવાની મુદમય પાત્રમાંના પ્રમાણે સદા સર્વદા પરિવર્તન કરનારા જ હોય છે એ ધર્મોનું જે અનુવર્તન કરે છે એટલે કે આશ્વપરૂપે અન્વિત થાય છે તે અનુપાતી ધર્મી, એ પ્રમાણેનો અર્થ હોવાનો છે જેવી રીતે મૃતિકા અને સુવર્ણ આદિ ચૂર્ણ પિંડ છે અને ઘટ કુડળ આદિ તેના અવયવી થાય છે અને તેથી ધર્મી (વિદ્યારયુક્ત) પણ કહેવાય છે એ પ્રમણે એના અર્થની પણ કલ્પના કરી લેવી જોઈએ

† બુદ્ધિ સત્ત્વ યોગે જ સર્વ પ્રકાર સ્વભાવ છે, તેને વસ્તુતયોગભરૂપી જે પ્રતિબંધ થાય છે, તેની સથમવડે નિર્ગત થતા પ્રમાણે વિના જ થેલી સર્વ ભૂતી શકે છે એવી વસ્તુ રિયતિ છે એમાં મૃતિકાસ્થ ધર્મીમાં ઘટ આદિ ધર્મ છે અનાગત આદિ અધ્વા છે અને નવત્વ અદિ અવસ્થા છે એ પ્રમાણે ધર્મી જ્ઞાપુ અને અવસ્થા એ પરિણામત્રયના સયમવડે યોગીને અદીત અને અનાગત વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે

સંયમની પ્રથમ વ્યાખ્યાની આપણે અહીં પૂર્ણ સ્મૃતિ રાખવાની છે. ન્યારે મન (ચિત્ત) સર્વ બાહ્ય વિષયોના પરિભ્રમ કરીને માત્ર વિષયના આંતરિક સંસ્કારમાં જ એકરૂપ થઈ જવાની સ્થિતિમાં આવી પહોંચે છે, તેમ જ દીર્ઘઅભ્યાસવડે અચક્ષુ રહીને ક્ષણ માત્રમાં જ તે સ્થિતિમાં સ્થિત થઈ શકે છે, સારે જ પૂર્ણ સંયમ થયેલો કહેવાય છે. જો મનુષ્યને જૂત અને ભવિષ્યને જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો તેણે સંસ્કારોમાં યત્ન પરિવર્તનનો સંયમ કરવો જોઈએ. કેટલાક સંસ્કારો વર્તમાન કાળમાં પોતાનો કાર્યક્રમ કરતા હોય છે, કેટલાક પોતાનો બાપાર કરી ચૂકેલા હોય છે અને કેટલાકો હજી કાર્ય કરવા માટે ખોટી યત્નેશ્વર હોય છે; એટલે એ સંસ્કારોના સંયમ કરવાથી તે સહજમાં જૂત અને ભવિષ્ય કાળને જાણી શકે છે.

શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સદ્ગુરસ્તત્રવિભાગસંયમાત્સર્વ-
ભૂતરુતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન (પ્રત્યય)નો ઇતરેતર અધ્યાસથી સંકર મેળો થઈ ગયેલો હોય છે-તેના (પ્રવિભાગ) સંયમથી સર્વ ભૂતરુત (પ્રાણિનાદ)ના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શબ્દ પ્રથમ બાહ્ય કારણને ઉપરિચિત કરે છે, અર્થ આંતરિક આન્દોલનને ઉત્પન્ન કરી દે છે, અને તે ઇદ્રિયમાર્ગે મસ્તિષ્ક (Brain) માં પ્રવેશ કરીને બાહ્ય સંસ્કારને મનસમીપ પહોંચાડી દે છે, એટલે જ્ઞાન મનની પ્રતિક્રિયા કરે છે અને તેથી નિરીક્ષણશક્તિના આનિર્ભાવ થાય છે. એ ત્રણ ન્યારે સાથે મળી જાય છે, સારે જ કાર્ષ પશુ વિષય ઇદ્રિય-મેય થઈ શકે છે. ધારો કે હું એક શબ્દ સાંભળું છું; એ બાપારવેળાએ પ્રથમ બાહ્ય આન્દો-લન ઉત્પન્ન થાય છે, સારપછી અવલેન્દ્રિય આંતરિક આન્દોલનને મન સમક્ષ લઈ જાય ■ અને અંતે મન પ્રતિક્રિયા કરે છે, સારે જ એ શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવી શકે છે. જે શબ્દને હું જાણી શકું છું તે આન્દોલન, ઇદ્રિયસંવેદના અને પ્રતિક્રિયા, એ ત્રણનું મિશ્રણ છે. સાધારણ રીતે એ ત્રણે જો કે બાહ્યજ છે, છતાં અભ્યાસવડે યોગી એમને વિભિન્ન કરી શકે છે. ન્યારે મનુષ્ય એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને જો તે કાર્ષ પશુ નાદનો સંયમ કરે, તો તે નાદની જે અર્થને વ્યક્ત કરવાની બાવના હોય, (પછી તે નાદ મનુષ્યનો હોય કે પશુનો હોય તો પણ) તે અર્થને તે સહજમાં જ સમજી શકે છે.

સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ સંસ્કારોના સાક્ષાત્કારથી પૂર્વ જાતિ (જન્મ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે જે પણ અનુભવ ધરાવીએ છીએ, તે પ્રત્યેક અનુભવનું ચિત્તમાં એક તરંગ અથવા લહરીરૂપે આગમન થાય છે. એ ચિત્તમાં જ સમી જાય છે અને વધારે સૂક્ષ્મતા ધારણ કરતો જાય છે. અર્થાત્ એનો સર્વથા લય તો નથી જ થતો. તે ચિત્તમાં જ અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે નિવાસ કરી રહે છે અને જો આપણે એ તરંગને પુનઃ ઉપર (બહાર) લાવી શકીએ, તો તે સ્મૃતિરૂપ બની જાય છે. એટલા માટે અર્થાત્ જો યોગી એ શૂંટકાળીન સંસ્કારોનો સંયમ કરી શકે, તો તે પોતાના સર્વ પૂર્વ જન્મોને જાણવાને શક્તિમાન થાય છે.

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

૧૯ બીજાના શરીરમાંનાં ચિન્હોનો સંયમ કરવાથી તેના ચિત્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ધારે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરમાં કેટલાંક વિશેષ પ્રકારનાં ચિન્હો હોય છે અને તે ચિન્હો બીજા મનુષ્યોથી તેને ભિન્ન પાડી નાંખે છે. જ્યારે યોગી એ પ્રમાણેનાં મનુષ્યનાં વિશેષ ચિન્હોનો સયમ કરે છે, ત્યારે તે, તે મનુષ્યના મનસ્વભાવને તત્કાળ જાણી શકે છે.

न च तत्साऽऽलम्बनं तस्याऽविपयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

૨૦ પરંતુ તેના વિષય સંયમનો વિપયીભૂત ન હોવાથી, તેને તે (યોગી) જાણી શકતો નથી.

માત્ર શરીરનો જ સંયમ કરવાથી તે કંઈ પરચિત્તના વિષય સાક્ષ્યગતને જાણી શકતો નથી. વિષયને પણ જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો દિગ્વિશિત સંયમ કરવો પડે છે. પ્રથમ શરીરનાં ચિન્હોનો અને ત્યારપછી તેના મનનો. એમ કરવાથી બીજાના મનમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે પણ વિષય હોય છે, તે યોગીના જાણવામાં આવી શકે છે.

कार्यरूपसंयमात्तद्वाक्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशाऽस्तम्भयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

૨૧ શરીરાકાર (કાર્યરૂપ) નો સંયમ કરવાથી, તેની બાહ્ય (આકારને નિહાળવાની) શક્તિઓનું સ્તંભન તેમ જ ચક્ષુઃ પ્રકાશનો અસંપ્ર-યોગ (ભિન્નતા) થઈ જાય છે, અને તેથી યોગીનું શરીર અંતર્ધાન (અદૃશ્ય) થાય છે.

આ આરણ્યક મધ્યમાં ભગવદે જતાં યોગી સર્વના જ્ઞેતાં જ અદૃશ્ય (અન્તર્ધાન) થઈ શકે છે હવે જો કે તે ખરી રીતે જ્ઞેતાં કર્માય આપ્યો તો નથી જ જતો, કિન્તુ તેને બીજાઓ જ્ઞેઈ નથી શકતા. એ સમયે તેણે માત્ર આકાર અને શરીરને તિલક કરી નાખેલાં

ટોચ છે પરંતુ એ તમારે અત્ર વિશેષતાથી ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ત્યારે આકૃતિ અને આકૃતિયુક્ત વસ્તુ સર્વથા ભિન્ન થઈ જઈ શકે, એટલી બધી એકાગ્રતાની શક્તિને પડોચી ગયો હોય, ત્યારે જ ચોખ્ખીથી એ ચમત્કાર કરી શકાય છે એટલે તે શરીરાધારનો સંયમ હોય છે અને તેથી નિરીક્ષણ શક્તિનો અવરોધ થઈ જાય છે. કારણકે, નિરીક્ષણ શક્તિ આકૃતિ અને આકૃતિયુક્ત વસ્તુના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. એથી અંતર્ધાન (અદૃશ્યતા) અને શબ્દ આદિમા ચિત્ત સયમ કરવાથી તેના ચમત્કારો તે બોલતો હોય છતાં પણ બીજો દાર્દ અવલુ ન કરી શકે એટલે કે, શબ્દાશ્રવણીયના પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

એ સર્વ યોગની વિભૂતિઓ છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ વિભૂતિઓ છે કે, જેનું હવે પછી ક્રમાનુસાર વિવેચન થવાનું છે.

સોપાનમં નિરુપક્રમં ચ કર્મ તત્સંપન્નાદપરાન્તજ્ઞાનમરિષ્ટેભ્યો વા ॥૨૨॥

૨૨ કર્મ એ પ્રકારનાં છે, સોપાનમં અને નિરુપક્રમં એના સયમ કરવાથી અથવા તે અરિષ્ટાવડે યોગી અપરાંત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

ત્યારે એક યોગી પોતાના કર્મ-એટલે કે, મનમાના વર્તમાન યોગમાં કાર્ય કરતા, અને હવે પછીના વ્યાપાર માટે યોગી થઈ રહેલા સરઢાંગેના સયમ કરે છે, ત્યારે જ તે અનાગન સંસ્કારોને તેના પોતાના શરીરનો પાત-અતકાળ-ક્યારે થશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકે છે એટલે કે, કયાંકથી અને કઈ મંદિકાએ પોતાનું મરણ થશે, એનું તેને વચાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ત્વાભાવિક રીતે હિન્દુઓ મરણની અગમચેતીનો ધર્મો જ વિચાર કર્યા હોય છે, કારણ કે, ગીતામાં એવો ઉપદેશ હોય છે કે, મરણ ક્ષણે મનમાં જેવા પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા જ પ્રકારની બીજા જન્મમાં જીવની ગતિ થાય છે “અંતે વા મતિ સા ગતિ”

મૈત્ર્યાદિષુ વલ્લાનિ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ મૈત્રી આદિમાં સંયમ કરવાથી નાના પ્રકારનાં બળો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે વલેષુ હસ્તિવલાદીનિ ॥ ૨૪ ॥

* તત્કાળ ફળ આપનાર † કાળાવધિથી ફળ આપનાર ‡ મૃત્યુ ‡ મૈત્રી, કમળોના મુદિતામાં સંયમ કરવાથી ચોખ્ખી સર્વ પ્રાણીઓનો સુખકર મિત્ર થઈ પડે છે તેના બળો-અર્થાત્ વીર્યોની વૃદ્ધિ થાય છે તે હુ ખખચી બીજોના ઉદ્ધાર કરનાર થઈ પડે છે અને દુષ્ટ પશુભિમાની યોગી નથી હોતો તે કવળ ઉદારીનના જ છે, એટલે તેનું બળ કશું પણ નહીં, કારણ કે, તેના સામનો અમાન છે

૨૪ હસ્તી આદિના બળમાં સંયમ કરવાથી તેના બળની યોગીને ઉપ-
લબ્ધિ થાય છે.

જ્યારે યોગી એ સંયમને સિદ્ધ કરી લે છે, અને જો તેને બળની ઇચ્છા થાય, તો તે
હાથીના બળનો સંયમ કરે છે અને તે બળને તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અનંત શક્તિનો, જો તેને
પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળી જાય, તો અત્યેક મનુષ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. યોગીમાં જે અધિક
મહત્તા છે, તે માત્ર એટલી જ કે, એ વિભૂતિના શાસ્ત્ર તેણે પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવી લીધું
હોય છે.

મૃત્યુપાલોકન્યાસાત્સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ મૃત્યુ પ્રકાશ (આલોક) નો ન્યાસ (સંયમ) કરવાથી સૂક્ષ્મ વ્યવ-
હિત અને વિપ્રકૃષ્ટ આદિનું અત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

‘જ્યોતિસાક્ષાત્કારરૂપ મૃત્યુતિથી ઉત્પન્ન થતા હૃદયપ્રકાશનો જે વેળાએ યોગી સંયમ
કરે છે, તે વેળાએ તે ધણી દૂરની વસ્તુઓને પણ નિહાળી શકે છે. વિદાહરણ તરીકે, જે વસ્તુ
અત્યંત દૂરના પ્રદેશમાં હોય અને વચ્ચે પર્વત આદિના અવરોધ આવતા હોય, તોપણ તે
વસ્તુ તેના જોવામાં આવી શકે છે. તેમ જ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનું પણ તે અવલોકન
કરી શકે છે.

સુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી સુવન (વિદ્ય) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ ચન્દ્રમાં ન્યાસ (સંયમ) કરવાથી તારાવ્યૂહના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે.

ધ્રુવે તદ્ગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ ધ્રુવમાં સંયમ કરવાથી નક્ષત્રોની ગતિનું જ્ઞાન મળે છે.

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાય (શરીર) વ્યૂહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય છે.

કણ્ઠકૂપે શ્રુત્તિપાસાનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ કંઠ કૂપમાં સંયમ કરવાથી શુદ્ધ અને પિપાસાની નિવૃત્તિ થાય છે.

જે સમયે મનુષ્ય અત્યંત ક્ષુધાતુર થયેલો હોય, તે સમયે જો તે કંઠકૂપમાં* સંયમ કરે, તો તત્કાળ તેની ક્ષુધાનું નિવારણ થઈ જાય છે.

કૂર્મનાડયાં સ્વૈર્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ †કૂર્મ નામક નાડીમાં સંયમ કરવાથી શરીર (કાયા) નું સ્વૈર્ય થાય છે.

જ્યારે એ સંયમનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે વેળાએ કાયામાં વિશ્રાંત થવા પામતો નથી.

મૂર્દ્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ મૂર્ધા†જ્યોતિષમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ દર્શનની સિદ્ધિ થાય છે.

સિદ્ધો પવિત્રત્ત્વાઓ (Ghosts) કરતાં કિંચિત્ ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યક્તિ છે. જ્યારે યોગી શિરશિખરે હોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે, ત્યારે તે એ સિદ્ધોને પ્રસક્ત જોઈ શકે છે. જેમ એ સિદ્ધ શબ્દનો વારંવાર મુક્ત પુરુષના અર્થમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ ખરી રીતે જોતાં સિદ્ધ પુરુષ તે મુક્ત પુરુષ તો નથી જ. કિન્તુ તેઓ માત્ર એક પ્રકારની સિદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે.

માતિભાદ્વા સર્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ અથવા પ્રતિલાના બળથી સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.‡

* જિહ્વાના મધ્ય તંતુની નીચે કઠનો ફૂગાર પ્રદેશ છે, કે જે સ્થાને પ્રાણુ આદિ વાયુનો સંયમ થવાથી ક્ષુધા અને પિપાસા (તૃષ્ણા) ની હત્પત્તિ થાય છે. એ સ્થાનમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થાય છે, એનો અભિપ્રાય છે.

† ઉપર કહેલા કૂર્મની આકૃતિવાળા પ્રદેશના અવોભાગમાં (નીચે) હર્માકૃતિ એક નાડી છે, તેમાં સંયમ કરવાથી તેનામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા ચિત્તનું સ્વૈર્ય (સ્થિરતા) સિદ્ધ થઈ શકે છે, એવું પ્રસ્તુત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે.

‡ મરુતકમાં ભક્ષરંભ નામક એક છિદ્ર છે, તે સુપુષ્પા નાડીના યોગે અને હૃદયરય ચિત્ત-મણિની પ્રજ્ઞાના યોગે અર્થે તેજસ્વી હોય છે; એમાં સંયમ કરવાથી યોગી-જન આ જગતમાંના સિદ્ધ પ્રરોધનું, તેઓ અનુભવ હોવા છતાં પણ, દર્શન કરી શકે છે.

§ વિવેક ખ્યાતિ રૂપ જે જ્ઞાન, કે જેને પ્રસંખ્યાનના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે સંસાર સાગરમાંથી તારનારું જ્ઞાન છે. એની પ્રાપ્તિ માટે સંયમ કરતાં એના આગમનને સત્યવનારી પ્રતિભાવડે જોઈએ કે, તર્ક માત્રથી લૂબ્ધનેવું જે પ્રતિભાજ્ઞાન થાય છે, તેના યોગે યોગી સર્વ જાગી શકે છે. પરંતુ એ પણ એક પદાન્તર છે. જેથી રીતે અઽલ્પપ્રમા સૂચે

જે મનુષ્યમાં પ્રતિભાની શક્તિ (પવિત્રતાનો પ્રકાશ) હોય છે, તેને સર્વ જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારના સયમ વિના જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે વેળાએ મનુષ્ય, પ્રતિભાની ઉચ્ચ અવસ્થામાં વિરમવા (વિહરવા) માંડે છે, તે વેળાએ જ તેને એ મહા પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થાય છે, -અન્યથા એમ થવું અશક્ય છે એ પ્રકાશની પ્રાપ્તિ ચતાની સાથે જ તેને સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે -પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવી જાય છે અને એ માટે તેને સયમ કે એવો બીજો કોઈ પણ પ્રકાર કરવો પડતો નથી. અર્થાત્ પ્રતિભા જ્ઞાનથી યોગી સર્વ વસ્તુઓપર વિજય મેળવી શકે છે

હૃદયે ચિત્તસંવિત્ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ હૃદયમાં સયમ કરવાથી મનોનું જ્ઞાન થાય છે *

સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તાસઙ્કીર્ણયોઃ પ્રત્યયાઽવિશેષા-

ઙ્ગોગઃ પરાર્થત્વાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ અત્યંત અસઙ્કીર્ણ (હૃદયસ્થ) આત્મા અને સત્ત્વના અવિવેકથી જ ભોગોની ઉપલબ્ધિ થાય છે એનાં કર્મ (આપાર) બીજા માટે છે; એમાં (સ્વાર્થમાં) સયમ કરવાથી પુરુષનિષયક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.†

પ્રતિભાદ્વારા મેળવેલી અનાસક્તિના બળથી યોગી પુરુષવિષયક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે

સૂચવનારી છે, અને તેવડે લોકો જેવા માંડે છે, એવા જ એના પણ પ્રકાર બાજુએ ભોજનાન કૃત વાર્તિકમાં તેા કોઈ પણ નિમિત્તની અપેક્ષા ન કરનાર અને કેવળ મનમાથી હૃદય તથા સત્ત્વ અને શીઘ્ર જ્ઞાન તેને જ પ્રતિભા કહેલી છે એના સંબંધથી જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રતિભા, એ વિવેક ખ્યાતિથી પૂર્વે જ તારક થાય છે અને તેવડે યોગી સર્વ જાણી શકે છે, એવું બ્યાખ્યાન કરેલું છે

* હૃદયકમળ અધોઽનુજ હોય છે અને તે ચિત્તનું સ્થાન છે એમાં સયમ કરવાથી વાસ્તવ સંહિત ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે

† બુદ્ધિ ભોગ્ય અને આત્મા ભોક્તા છે એ બન્ને વસ્તુત્ત આત્મત મિત્ર છે અને એમાં પુરુષના પ્રતિબિંબને ભાસ કરાવનારા સુખ દુઃખ, એક જ્ઞાનસ્વ બુદ્ધિના પરિણામો થયા કરે છે એમનાથી જે અવિરોધ એટલે એકચરુષ-પ્રતિબિંબદ્વારા સુખ અર્થિકનો જે આરોપ તે ભોગ છે એ બુદ્ધિસ્થ હોવાથી દૃષ્ટ (ભોગ્ય) છે, અને એટલા માટે જ પરાર્થ (બીજા માટે) છે એટલે કે એ ભોક્તા પુરુષને હૃદયકાંઠ જ છે ચિત્તપ્રતિબિંબ વિદિષ્ટ સુખાદિના પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ જે ભોગ, તે જ્ઞાન છે અને ચિત્તશક્તિ મળાવાનુક પ્રતિબિંબસ્વરૂપ ભોગ તેનાથી મિત્ર છે એ ચિત્ત સ્વરૂપ

તતઃ પ્રાતિભશ્રાવણવેદનાઽઽદર્શાઽઽસ્વાદચાર્તા જાયન્તે ॥ ૩૬ ॥

૩૬ તેથી (સ્વાર્થ સંયમથી) પ્રાતિભ (પ્રતિક્ષા વિષયક) શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તા ઉદ્ભવે છે.*

તે સમાધાનુપસર્ગા ન્યુત્યાને સિદ્ધયઃ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ એ સર્વ જો કે સમાધિમાં તો ઉપસર્ગ (વિધિ) રૂપ જ છે; પરંતુ એ જગત્માંની સિદ્ધિઓ છે.

વિશ્વના એ સર્વ ભોગો પુરુષ અને સુદ્ધિના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જો યોગી જાણી જાય; અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ, એ જો સર્વથા વિભિન્ન વસ્તુઓ જ છે, એમ ધારીને જો એમાં તે સંયમ કરવાની ઇચ્છા રાખે, તો જ તે પુરુષવિષયક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને વિવેકની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રતિભાની પોતાની ભૂલે જ ઉપલબ્ધિ થાય છે. વિશુદ્ધ આત્મા અને મુકિતની ઉચ્ચત્તમ પદવીના માર્ગમાં તો એ સર્વ સિદ્ધિઓ વિધિરૂપ (પ્રતિબંધક) જ થઈ પડે છે. એ સર્વ સિદ્ધિઓ યોગના માર્ગમાં જ યોગીને આવી મળે છે, પરંતુ યોગીને તેમના ધિક્કારપૂર્વક અસ્વીકાર કરે, તો તે સુખરૂપ પોતાની ઉચ્ચત્તમ પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ જો એ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરવામાં જ તે લુપ્ત થઈ જાય છે, તો તેની આગળ વધવાની ગતિનો સર્વથા અવરોધ થઈ જાય છે.

વન્ધકારણૈધિલ્યાત્મચારસંવેદનાઽઽવિત્તસ્ય પરશ્ચરીરાઽઽવેશઃ ॥ ૩૮ ॥

તમ્કે જ હોવાથી સ્વાર્થ (પોતા માટે) થાય છે, કદાચ કોઈકારક થતો નથી. એમાં સંયમ કરવાથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આદર્શ કોઈ ચંદ્રા કરશે કે, અસ્તુત સૂત્રમાં લોગનું લક્ષણ કહેવાની રીત અગત્ય અને શું પ્રયોજન હશે? એનું ઉત્તર એ છે કે, સુદ્ધિ અને પુરુષના ધર્મોના લોગરૂપે જ અવિવેક થએલો છે, અને એથી ધર્મોની સંસ્મરતા પ્રાપ્ત થએલી છે. એટલા માટે લોગ્ય વસ્તુમાં જ તેમના ધર્મોના વિવેક થવા માટે સંયમ કરવાનો છે. એ ખાસ કરીને જણાવવા માટે જ અસ્તુત સૂત્રમાં લોગના લક્ષણો વિરોધતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે.

* તેથી એટલે સ્વાર્થ સંયમથી પ્રાતિભ-એટલે પૂર્વોક્ત સર્વ વિષયક જ્ઞાન થાય છે. તે કેવળ, તપઃ સ્વાધ્યાય આદિ શુભ ધર્મોવડે શુદ્ધ કરેલા મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો દિવ્ય રાજ આદિની આદક થાય છે. એમને અનુકરે શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તા, એની સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સમયે યોગીની શ્રોત્રેન્દ્રિય દિવ્ય રાજની આદક થાય છે, તે સમયે તેને 'શ્રાવણ'ની સમ્પ્રીય પારિભાષિક સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાહ્લેન્દ્રિયની 'વાર્તા' સંજ્ઞા છે. કલ્યાદિ યોગના કરી લેવી.

૩૮ બંધના કારણની શિથિલતા થતાં યોગી પોતાના પ્રચાર સંવેદનવડે પરશરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

યોગી પોતે અન્ય શરીરમાં રમખાણ છતાં એક મૃત શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અને તેને ઉઠાડીને ગતિ પણ આપે છે. અથવા તો તે કોઈ પણ અંશિત મનુષ્યશરીરમાં સંચાર કરીને તેનાં મન અને ઇન્દ્રિયોના અવરોધ કરી નાખે છે અને દૃઢલીકવાર સૂધી તેના શરીરમાં પોતે જ ક્રિયા કર્યા કરે છે. એ શક્તિ પુરુષ અને પ્રકૃતિના વિવેક થયા પછી જ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેની ખીજના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તે, તે શરીરમાં સંયમ કરે છે અને તેમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. કારણ કે, યોગીના મત પ્રમાણે માત્ર તેના આત્મા જ સર્વ વ્યાપક છે એમ નથી, કિન્તુ તેનું મન પણ સર્વ સાક્ષીરૂપ છે. એ વિશ્વવ્યાપક ચિત્તને એક અંશ છે. હવે જો કે, મન (ચિત્ત) નાડીના અવાહદ્વારા જ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી શકે છે, એ સત્ય છે; પરંતુ જે વેળાએ યોગી પોતાને એ નાડીપ્રવાહના બંધથી મુક્ત કરી નાખે છે, તે વેળાએ ખીજ વસ્તુઓદ્વારા પણ તે યથેચ્છ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી શકે છે.

ઉદાનજયાજ્જલપહ્લુકપટકાદિવ્વસદ્ગુલ્ક્રાન્તિશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ ઉદાનનો જય કરવાથી યોગી જળ અને પંકમાં દૂબતો નથી અને કંટકોપર ચાલી શકે છે.*

ઉદાન એક નાડી અવાહ (વાયુ)નું નામ છે. તે પ્રેક્ષાથી મસ્તક પર્યન્તના સમસ્ત (શરીરના) ઉપરિ ભાગમાં વ્યાપેલો હોય છે. જ્યારે યોગી એ ઉદાનને સ્વામી ધર્મી બને છે, ત્યારે તે ભારમાં લધુ (હલકો) થાય છે અને ભારમાં લધુતા થવાથી તે પાણીમાં

* ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ એ પ્રાણની હોય છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર રૂપ આદિનું આકર્ષણ જ એનું સ્વરૂપ છે, તે બાહ્ય અને અંતર (શરીર ધારણ)માં કારણીમૃત પ્રયત્નરૂપા આભ્યંતર પ્રવૃત્તિ છે. એ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં રહેનારી છે. પ્રાણ આદિ પંચ વાયુના સંચારનું નિમિત્ત એ જ થાય છે. નાસિકાના અગ્રભાગથી દૃશ્ય પર્યન્ત જે વાયુ રિપવ છે, તે પ્રાણ બહુને. જોની સ્થિતિ દૃશ્યથી નાભિ પર્યન્ત છે, તે સમાન હૃદયાય છે; નાભિથી પાદતલ પર્યન્ત જે વાયુને અધિકાર છે, તે અપાન નામથી ઓળખાય છે. કારણ કે, તે અત્ર ચલનું અપનયન (વિસર્જન) કરે છે. નાસિકાથી મસ્તક પર્યન્ત જોને સંચાર છે, તે વાયુની ઉદાન સંધા છે; પ્રાણોહમણનું કારણ એ જ થાય છે. અને સમસ્ત દેહ સંચારી વાયુને વ્યાન-અભિપાન આપવામાં આવેલું છે. પ્રાણવાયુ સર્વ એક છે. એમાં સંયમવડે ઉદાન વાયુને જય થતાં યોગી લધુ થાય છે, જો તેથી તે સમુદ્ર, કાંઈમ, અને કંટક આદિના સ્પર્શ ન કરતાં અદ્ધર ન ચાલે છે, અને તેને મરણનો લાજ પણ પોતાની ઇચ્છાથી જ થાય છે.

દૂષ્ણતા જ નથી, તદ્વતારની અણી અને કંટાપર એક સરખી રીતે ચાલી શકે છે અને અગ્નિની ભડભડની જ્વાળામાં ઊભો રહે છે. ધસાદિ.

સમાનજયાજ્વલનમ્ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ સમાનનો જય કરવાથી તે (યોગી) જ્વલન યુક્ત થાય છે.*

ત્યારે પણ તેની ધ્રુવ થાય, ત્યારે તેના શરીરમાંથી પ્રકાશની જ્વાળા નીકળવા માંડે છે.

ઓત્રાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાદિવ્યં ઓત્રમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ ઓત્ર અને આકાશના સંબંધનો સંયમ કરવાથી દિવ્ય ઓત્ર (અવણી)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આકાશ (Ether) અને ઓત્રમાં સંયમ કરવાથી યોગી દિવ્ય અવણી (સાંભળવાની શક્તિ)ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલે કે, તે પ્રત્યેક વાર્તા સાંભળી શકે છે. કેઈ વાત માધ-
યાના માર્ગ દ્વારા પ્રદેશમાં બોલાવવી હોય અથવા તો તેના નાદ થયો હોય, તો તે પણ યોગીના સાંભળવામાં આવે શકે છે.

કાયાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાલ્લઘુતૂલસમાપત્તેષ્વાઽઽકાશગમનમ્ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ કાયા અને આકાશના સંબંધનો સંયમ કરવાથી યોગી તૂલ (સ્) સમાન લઘુ થાય છે અને તેથી તે યદ્યેષ્ઠ આકાશગમન કરી શકે છે.

આ શરીરનું મુખ્ય સાધન આકાશ છે. એટલે કે, વાસ્તવિક રીતે આકાશે જ શરી-
રનું એક વિશેષરૂપ ધારણ કરેલું છે, એમ જ કહી શકાય. એટલા માટે જ શરીરનો આકાશ સાથે જ સંબંધ રહેલો છે, તેના યોગી સવમવડે જય કરે, તો તે આકાશની લઘુ-
તાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેથી વાતાવરણમાં તે જ્યાં ઇચ્છે, ત્યાં વિચરી શકે છે.

વહિરકલ્પિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહાસ્તતઃ પ્રકાશાઽઽવરણસયઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ મહાવિદેહા નામક બહિર કલ્પિતા વૃત્તિથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

* નાભિ સમીપ વસતા જઠરાગ્નિને વ્યાપી રહેનારા સમાન વાયુના વરોધારથી તે આગનું જ્વલન (પ્રકાશન) થાય છે, અને તેથી તે યોગી પ્રદીપ્ત અગ્નિ સમાન દેખાવા માંડે છે. એવી રીતે પ્રાણ આદિનો જય કરવાથી યોગીને સ્વેચ્છા માત્રથી જ તેની ક્રિયાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણવાનું છે.

મન પોતાની મૂર્ખતાને લીધે એવા જ વિચાર કર્યા કરે છે, કે તે શરીરમાં જ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે. ન્યારે મારું મન સર્વ સાક્ષી રૂપ અને સર્વ વ્યાપી છે, હારે મારે નાડી પ્રવાહના માત્ર એક પ્રકારમાં ચા માટે બદલ થઈ રહેલું જોઈએ અને મારા સર્વ વ્યાપી આત્મા (Ego)ને એક જ અમુક શરીરમાં ચા માટે રૂંધી રાખવો જોઈએ? એમ મારે ચા માટે કરવું જોઈએ, તેનું કાર્ષ્ણ્ય પ્રયોજન જ નથી. યોગી ન્યાં પણ કહે, હાં અહંભાવના (સ્વાત્મતા)નો આસ્વાદ લઈ શકે છે ન્યારે તે એ (મહાવિદ્વા) ધારણામાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી લે છે, હારે તેના પ્રકાશપર આવી ગચ્છેલું આવરણ પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય છે, અને તેથી સમસ્ત અજ્ઞાન અને અધકારનો ક્ષય થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ તેને જ્ઞાનપૂર્ણ અને પ્રકાશમય જ દિગોચર થાય છે.

स्थूलस्वरूपसूक्ष्माञ्चयाज्यवच्चसंयमाद्भૂतजयः ॥ ४४ ॥

૪૪ સ્થૂલથી આદ્યલીને આદ્યંત સૂક્ષ્મ પર્યંતનાં સર્વ ભૂતો-તત્ત્વો-નો સંયમ કરવાથી ભૂત (તત્ત્વ) સ્થામિતાની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થાય છે.

યોગી પ્રથમ સ્થૂલ તત્ત્વોમાં અને હારે પછી તેમની સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં સંયમ કરે છે. શુદ્ધ ધર્માતુયાથીઓનો એક વિભાગ એક પ્રકારની વિશેષતાથી એ સંયમ કરે છે. તેઓ માટીનો એક ગોળો-લોદા-લે છે, અને તેમાં સંયમ કરવા માંડે છે. ધીમે ધીમે તેઓ, જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો (ભૂતો)નો એ ગોળો બનેલા હોય છે, તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ જોવા માંડે છે અને જ્યારે તેઓ એમાંનાં સર્વ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવી લે છે, હારે તે જ ક્ષણે તે તત્ત્વોપર તેઓ પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે. સારાચ કે, યોગી સર્વ ભૂતોનો એ સંયમવડે જય કરી શકે છે

ततोऽणिमादिमादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्माऽनभिघातश्च ॥ ४५ ॥

૪૫ એથી (ભૂતજયથી) અણિમા આદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને શારીરસંપત્તિ અને શારીરિક ગુણોની અલેષતા પણ સિદ્ધ થાય છે

આ સૂત્રથી યોગીની અષ્ટ સિદ્ધિઓનું દર્શન કરાવવામાં આવેલું છે યોગી પોતાને અણુ સમાન લઘુ (હલકો) બનાવી શકે છે, અને કહે તે પૃથ્વી સમાન યુરુ (ભારી) પણ કરી શકે છે તે વાયુરૂપ પણ થઈ શકે છે કહે, તે વસ્તુપર તે પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે અને પ્રત્યેક વસ્તુનો જય કરી શકે છે. સિદ્ધ, એક અજ (અચ્ચ) સમાન

તેનાં ચરણોમાં આવીને વિરામે છે, અને બાવના માત્રથી જ તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. *

રૂપલાવણ્યવલવ્રજસંહનનત્વાનિ કાયસમ્પત્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ રૂપ, લાવણ્ય, બળ અને વજ્રસંહનન (વજ્ર સમાન અવયવ સ્થના) એ કાયસંપત્તિઓ છે.

શરીર અવિનશ્ય-અબેદ-ચર્ધ જાય છે, અને અગ્નિ પણ તેને અપાય કરી શકતો નથી. તેમ જ અન્ય કોઈ શક્તિથી પણ એની હાનિ કરી નથી શકાતી. જ્યાં સૂધી યોગીની પોતાની ઇચ્છા ન થઈ હોય, ત્યાં સૂધી કોઈ પણ તેનો નાશ કરી શકતો નથી. ‘કાળના પ્રતિબંધને હેઠીને તે આ શરીર યુક્ત જ વિશ્વમાં નિવાસ કરી રહે છે.’ વેદોમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, યોગીને માટે રોગ, મરણ કે યાતનાની સંભાવના છે જ નહિ.

ગ્રહણસ્વરૂપાઽસ્મિતાઞ્ચયાર્જ્યવત્સંયમાદિન્દ્રિયજયઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ ઇંદ્રિયોના અહલ, સ્વરૂપ, અસ્થિતા, અન્વય અને અર્થવત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી ઇંદ્રિયજયની પ્રાપ્તિ થાય છે.*

બાહ્ય સ્વરૂપનું અવલોકન કરતાં ઇંદ્રિયો મનમાં (ચિત્તમાં)ના પોતાના સ્થાનને ત્યાગ કરે છે અને સર્વથા તે જ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે; અને ત્યાર પછી સ્વરૂપ (જ્ઞાન) અને અસ્થિતા પણ તેને અનુસરે છે. એ સર્વને યોગી જ્યારે યથાનુક્રમ સંયમ કરે છે, ત્યારે તેને ઇંદ્રિયજયની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ પણ એક વસ્તુ કે, જે તમને બાસતી હોય અથવા જેને તમે જોઈ શકતા હો, તે સ્થો-ઉદાહરણ તરીકે એક પુસ્તક જ સ્થો અને પ્રથમ તે વસ્તુમાં મનની એકાગ્રતા કરો. ત્યાર પછી પુસ્તકના સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાન રહેલું છે, તેનો સંયમ કરો, અને અંતે જે આત્મા તેને જોઈ શકે છે, તેનો સંયમ કરો. એ પ્રમાણેના સાનુક્રમ અભ્યાસવડે સર્વ ઇંદ્રિયોનો ન્યાસ (જય) કરી શકાય છે.

તતો મનોજવિત્વં વિકરણમાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ ॥ ૪૮ ॥

* ૫૬જ, અને ક્રમજ ઇત્યાદિ સ્વરૂપક શબ્દ, શીત આદિ સ્પર્શ, પીત અને નીલ આદિ રૂપ, મધુર અને કટુ આદિ રસ, તથા સુરજિ ઇત્યાદિ ગંધ, એ પ્રકારના સામાન્ય વિશેષરૂપ યુક્ત શબ્દ ઇત્યાદિને વિષય કરનારી જે કાર્યાત્મક પાંચ વૃત્તિઓ-શ્રોત્ર, ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયો, એમનાં જે ગ્રંથક તે એમનું પ્રથમરૂપ, પ્રકારાત્મક દ્વિતીય સ્વરૂપ, અસ્થિતારૂપી સાત્ત્વિક અર્દકાર, એ એમનું કારણાત્મક તૃતીય સ્વરૂપ, અન્વય ચતુર્થ સ્વરૂપ અને અર્થ-વત્ત્વ પંચમ સ્વરૂપ છે, એમ જાણવું. અર્થાત્ અનુક્રમથી ઇંદ્રિયોનાં એ પાંચ સ્વરૂપોમાં સંયમ કરવાથી ઇંદ્રિયોનો જય કરી શકાય છે.

૪૮ એથી મનોજવિત્ત્વ,* વિકરણભાવ અને પ્રકૃતિજયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેવી રીતે જૂતો (તરવો)નો જળ કરવાથી અકલ્પનીય સરીર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે મનનો જળ કરવાથી મનોજવિત્ત્વનો લાભ થાય છે.

સત્ત્વપુરુષાન્યતાસ્ત્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચા॥૪૯॥

૪૯ સત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી જેણે ધ્યુદિ અને પુરુષના ભેદનો વિવેક કરેલો હોય છે, તેને સર્વભાવ, અધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞાતૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જે વેળાએ આપણે પ્રકૃતિપર વિજય મેળવી લઇએ છીએ અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ વચ્ચેના ભેદને જાણી લઇએ છીએ—એટલે કે, પુરુષ અવિનશ્ય, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ છે, એવો યોગીનો નિશ્ચય થઇ જાય છે, તે વેળાએ તત્કાળ તેને સર્વાધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞાતૃત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞતા ધર્મ જાય છે.

તદ્વિરાગ્યાદપિ દોષવીજસયે કેવલ્યમ્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ જો એનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે, તો દોષખીનનો ક્ષય થઈ જાય છે અને (યોગીને) કેવલ્યની ઉપસધ્ધિ થાય છે.

જે સમયે તે (યોગી) એકાંતવાસ અને એકાગ્રતામાં જ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે જ તે મુક્ત થઈ શકે જાય છે. જ્યારે તે સર્વવ્યાપકતા અને સર્વજ્ઞતાની ભાવનાને પણ લાગી દે છે, ત્યારે જ સર્વ પ્રાપ્તિ સંસ્કારો અને બર્થ આકર્ષણોનો સમૂળ ક્ષય થાય છે. એ સર્વ અમલકારિક અને આશ્ચર્યકારક શક્તિઓ મેળવીને પુનઃ યોગી તે શક્તિઓનો ભાગ કરી દે છે, ત્યારે જ તે પોતાના ધારેલા સ્થાનમાં પહોંચીને વિરાજમાન થઈ શકે છે. એ સર્વ શક્તિઓ વાસ્તવિક રીતે જોતાં શું છે? માત્ર એક પ્રકારના વિકાર અથવા સંસ્કારો જ. એટલા માટે સ્વપ્ન કરતાં લેણ માત્ર પણ એમની યોગ્યતા વિશેષ નથી. સર્વશક્તિમત્તા પણ

* મન સમાન સારારન આત્મ શીઘ્ર જાતના જે લાભ, તે જ મનોજવિત્ત્વ છે, અમ જાણું છું દૂર બહિર્ભૂત અર્થના જ્ઞાનમાં દેહની અપેક્ષા ન કરનારી જે ઇન્દ્રિયોમાં કારણતા રહેલી હોય છે, તે જ વિકરણભાવ ॥ પ્રધાનાન્વયરૂપી જે ચતુર્થસ્ત્વ, તેનો જે જળ કરવો એટલે કે સર્વ જગતનું વશીકરણ કરવું, એવી ચિદ્વિદ્યો ઇન્દ્રિયજન્યથી પ્રાપ્ત થાય છે ॥ અહિંમા આદિ પ્રમાણ (પ્રકૃતિ) જળપર્યન્તની ચિદ્વિદ્યો યોગસાધકમાં મહુપ્રતિભા નામથી યોગપાય છે. તે મધુના એક દેરા પ્રમાણે આસ્વાદ હલપત્ર કરે છે, એટલા માટે જ.

માત્ર એક પ્રકારનું સ્વપ્ન જ છે. કારણ કે, એના સર્વ આધાર મનપર જ રહેલા છે. એટલે ન્યાં સૂધી મનનો પ્રદેશ હોય છે, ત્યાં સૂધી જ એની લાગણી થઈ શકે છે; પરંતુ આપણે ન્યાં પહોંચવાનું છે, તે સ્થાન (પ્રદેશ) તો મનથી પણ પર છે.

સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગત્સમયાઞ્કરણં પુનરનિષ્પસદ્ધાત્ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ પુનઃ અનિષ્ટ પ્રસંગના લયથી સ્વર્ગીય વ્યક્તિ (દેવતાઓ)ના આકર્ષણનો પૂરેપૂરો ત્યાગ (અસ્વીકાર) કરવો જોઈએ.

યોગસિદ્ધિના માર્ગમાં ખીજનું પણ અનેક પ્રકારનાં લયો રહેલાં છે. દેવતાઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ યોગીના મનને મોહિત (વિકૃત) કરવા માટે આવે છે. કારણ કે, 'કાઈ પણ સર્વથા મુક્ત થઈ જાય' એ તેમને ગમતું જ નથી. તે-દેવતાઓ-આપણા કરતાં પણ વધિક દેવી હોય છે, અને કેટલીક વાર તો આપણા કરતાં પણ વધારે નકારા કૃત્યો કરી બેસે છે. પોતાની પદવી ખીજની મહત્તાને લીધે રજો ને ચાલી જાય, એની તેમના મનમાં અત્યંત બીજી રહ્યા કરે છે. જે યોગીઓ પરિપૂર્ણતાને પહોંચી નથી શકતા, તેઓ મરણ પામે છે અને દેવતાઓ થાય છે. અર્થાત તેઓ પોતાના સરળ માર્ગને છોડીને આડી અવળી ગલીઓમાંની કાઈ પણ એક ગલીમાં પેસી જાય છે, અને ઉપર જણાવેલાં ચમત્કારોને પ્રાપ્ત કરે છે. એથી તેમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. પરંતુ જે યોગી દેવતાઓના એવા મોહથી સર્વથા અલિપ્ત રહેવાને સમર્થ થાય છે; અને સીધા પોતાના અંતિમ સ્થાન પ્રતિ ચાલ્યો જાય છે, તે અવસ્થા મુક્ત સંજ્ઞાને યોગ્ય થઈ શકે છે.

ક્ષણક્રમયોઃ સંયમાદિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ (સમયના) એક ક્ષણ અને તેના પણ લઘુત્તમ ભાગોમાં સંયમ કરવાથી વિવેક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ દેવ, અનેકવિધ સ્વર્ગો અને શક્તિઓ (ચમત્કારો)નાં આકર્ષણોને આપણે હટાવી કેવી રીતે શકીએ? એવો એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એનું ઉત્તર એ કે, વિવેક-વડે-સારા અને નકારાના તારતમ્યથી. એ માટે એક પ્રકારના સંયમની યોગ્યતા કરવામાં આવેલી છે, કે જ્યાં વિવેકની શક્તિ દૃઢ અને જળવતી થઈ શકે છે. એ પ્રકાર એ પ્રમાણનો છે કે, સમયના એક વિભાગ (ક્ષણ)માં અવિભંગ સંયમ કરવો.

જાતિલક્ષણદેશૈરન્યતાઞ્જનચ્છેદાતુલ્યપોસ્તતઃ પ્રતિપદ્ધિઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૩. જે વસ્તુઓ જાતિ, લક્ષણ અને દેશપડે ભિન્ન વ્યક્ત થઈ શકતી

નથી, તે પણ ઉપર્યુક્ત સંયમપરે જાણવામાં આવી જાય
(અર્થાત્ તેમનો પણ વિવેક એ સંયમથી કરી શકાય છે.)

આપણે જે જે દુઃખો અને વિપત્તિઓ સહન કરીએ છીએ, તેમની ઉત્પત્તિ આ
વાથી જ એટલે કે, સલાસલના અવિવેકથી જ થાય છે. આપણે જે પણ અશ્રેષ્ઠ વસ્તુ
છે, તેને શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ અને સ્વપ્નમાં સસતાનું આરોપણ કરીએ છીએ. જો કોઈ
સત્ય પદાર્થ હોય, તો તે માત્ર આત્મા જ છે, અને આપણે એ વાતને સર્વથા ભૂલી
ગયેલા છીએ. કાયા (શરીર) એક અસત્યસ્વપ્ન હોવા છતાં આપણે પોતાને સર્વ શરીરો
ધારીને એસી રહ્યા છીએ. એટલે કે, એ અવિવેક જ સર્વ આપત્તિઓનું કારણ છે
એ અવિવેકનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. જે વેળાએ વિવેક જ્ઞાન આપણામાં આવે
ત્યારે જ આપણને એક પ્રકારની અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ શરીર, સ્વ
અને દેવતાઓની અનેકવિધ ભ્રમમૂલક ભાવનાઓને બેદીને સરળ માર્ગમાં આગ
વધી શકીએ છીએ. જાતિ, લક્ષણ અને દેશ (સ્થાન)ના બેદહારા જ એ અવિદ્યાનો ઉદ્ભવ
થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ગાય જ ત્યો. જ્ઞાનથી જ્ઞાનની જે ભિન્નતા દેખાડવામાં
આવે છે, તે જાતિ પરચે જ છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ગાયો જ હોય, ત્યાં તેમનો બેદ આપણે
શાથી જાણી શકીએ? લક્ષણથી. તેમ જ જ્યાં જે વ્યક્તિઓ અથવા જે સ્વરૂપો એક જ
પ્રકારનાં અને એક જ સ્વરૂપનાં હોય, અને જો તેઓ ભિન્ન ભિન્ન દેશ (સ્થાન) માં
સ્થિત હોય, તો અવશ્ય આપણે તેમની વચ્ચેના બેદને જાણી શકીએ. પરંતુ જ્યાં આપ-
ણને એ જાતિ, લક્ષણ અને દેશઆદિ બેદોની સહાયતા જ મળી નથી શકતી, અને સ્વરૂપો
એક બીજા સાથે એટલાં મળી ગયેલાં હોય છે કે, કોઈ રીતે તેમની ભિન્નતા જાણી જ ન
શકાય, ત્યાં ઉપર્યુક્ત સંયમનો અભ્યાસ આપણને એ મિશ્રિત વસ્તુઓની ભિન્નતાને જાણવા
માટે શક્તિવાન બનાવે છે. યોગીના તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર માત્ર એટલાં જ સિદ્ધાંતપર
રહેલો છે કે, પુરુષ પવિત્ર (વિશુદ્ધ) અને પરિપૂર્ણ છે, અને આ વિશ્વમાં અસંયુક્ત
અસ્તિત્વ ધરાવનાર છે. શરીર અને મન સંયુક્ત (મિશ્રિત) છે, અને તેમ છતાં આપણે પોતાને
તેમની સાથે (તેમનામાં) એકાકાર કરી દઈએ છીએ; એ જ વિવેકની વિસ્મૃતિ તે જ
આપણો મોટામાં મોટો પ્રમાદ (બૂલ) છે. જે વેળાએ એ વિવેક શક્તિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત
થઈ જાય છે, તે વેળાએ મનુષ્ય તત્કાળ જાણી શકે છે કે, આ જગત્ (સૃષ્ટિ)માં શારી-
રિક અને માનસિક આદિ પ્રત્યેક વસ્તુ સંમિશ્રિત જ છે અને પુરુષ કોઈ કાળે પણ તેવો
ટોઈ શકતો જ નથી અર્થાત્ તે સર્વથા સ્વતંત્ર અને એક જ-અન્ય વસ્તુના મિશ્રણથી
રહિત જ-છે.

• તારકં સર્વવિષયં સર્વથા વિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજ્ઞં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪. વિવેક જ (વિવેકવડે ઉત્પન્ન થએલું) જ્ઞાન, તે તારક જ્ઞાન છે, અને તે સર્વ વિષયો અને સર્વ શક્તિઓનો પોતામાં સમાવેશ કરી દે છે.*

અભિપ્રતા અથવા ભિન્નતા જ, આપણા અંતિમ સ્થાનની મર્યાદા છે; એટલે જ વેળાએ એની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તે વેળાએ આત્મા સમજવા માંડે છે કે, તે સર્વ સમયમાં એકલો જ હોતો અને તેને પોતાને સુખી બનાવવા માટે ખીજા કોઈની આવશ્યકતા હતી જ નહિ. ત્યાં સુધી આપણને સુખી બનાવવા માટે ખીજા કોઈની આવશ્યકતાને આપણે આવશ્યકીય માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી આપણે તેના શુભામ જ છીએ, એમ જાણવાનું છે. જે સમયે પુરુષ પોતાને સર્વથા મુક્ત થએલો જાણે છે, અને ખીજા કોઈની સહાયતાને પોતાની ઉત્તતિ માટે આવશ્યકીય ધારતો નથી, તેમ જ પ્રકૃતિની કરી પશુ આવશ્યકતા જ નથી, એ વિશે તેનો નિશ્ચય થઈ જાય છે, ત્યારે જ તે સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તતાને પ્રાપ્ત થએલો ઠહી શકાય છે. એ વેળાએ જ કૈવલ્યની ઉપસાધિ થાય છે.

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૫ ॥

૫૫ સત્ત્વ અને પુરુષની શુદ્ધિના સામ્યવડે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થાય છે.

જ્યારે આત્મા, એ જાણી જાય છે કે, તેના આ વિષયમાં દેવાથી તે સૂક્ષ્મતમ જંતુપર્યંત-કોઈનાપર પણ આધાર રહેલો નથી, ત્યારે તેની તેજ સ્થિતિ કૈવલ્ય (અભિપ્રતા) અને પરિપૂર્ણતાના નામથી ઓળખાય છે. જે વેળાએ મનના નામથી ઓળખાતા શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના સંયોગ (મિશ્રણ)ને પુરુષના પોતાના સમાન જ શુદ્ધ બનાવી દેવામાં

* જેની રીતે 'પાકટદમાં રંધાવવા સર્વ વ્યજનો સહિત ભોજન કર્યું' એ વાક્યના ઉચ્ચારથી વ્યજનના સર્વ પ્રકારો સહિત ભોજન કર્યું, એમ જાણવામાં આવે છે, અને પુનઃ 'ભોજન પાત્રમાં રિયત સર્વ વ્યજન મુકા સર્વ અન્નનું બફાણું કર્યું' એમ કહેવાથી બરતણાં સ્વરૂપો તથા પ્રકારોવડે નિર્ણય બફાણું કરવાનો અર્થ સમજવામાં આવે છે, તેની જ રીતે શાસ્ત્રસંયમથી પ્રાપ્ત થએલા વિવેકજ્ઞાનમાં (અજ્ઞાન આદિ અંધકાર સમાન છે, દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનદીપક સમાન છે, અને વિવેકજન્ય જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે, એમ જાણવું) સર્વ વસ્તુનાં સ્વરૂપોનો અને સર્વ પ્રકારના વિષયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કાણુ કે, એ, પ્રકૃતિથી વિવિધ એવો જે પુરુષ, જેને બિપ્રય કરનાર, મે-અંશાર સમુદ્ધમાંથી એ પુરુષને વારે છે, માટે એને 'ભાગદત્ત' અનર્થક નામ આપવામાં આવેલું છે.

આવે છે, ત્યારે જ એ પદ્ધતી પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ત્યારે જ સત્ત્વ (મન) શુદ્ધતાના નિર્ગુણ તત્ત્વનો પ્રતિનિધિ પાડવા મળે છે, કે જે પુરુષ પોતે જ છે.*

ઈતિ તૃતીય ભાગ સમાપ્ત.

ચતુર્થ અધ્યાય-અથ કૈવલ્ય પાદ.

જન્મોપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધિયઃ ॥ ૧ ॥

૧ જન્મ, ઔપધિ, મંત્ર, તપ, અને સમાધિવડે કરીને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ટલીકવાર કોઈ મનુષ્ય સિદ્ધિઓ સહિત જન્મ પામે છે, તેનું કારણ એ છે, તેણે પૂર્વ જન્મમાં યોગનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે. તેના જે બીજાવાર જન્મ થાય છે, તે માત્ર તે સિદ્ધિઓના ફળોનો ઉપભોગ લેવા માટેજ. સાખ્ય દર્શનના ઉત્પાદક મહા મુનિ કપિલ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે સિદ્ધ જન્મ્યો હતો-એટલે કે, જે વેળાએ તે મનુષ્યાવતારમાં દેખાતો, તે વેળાએ સિદ્ધ જ હતો યોગીજનોનું વળી એમ પણ કહેવું છે કે, ઔપધિના સેવનથી પણ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે એ તો આપણાં લગભગ સર્વજનો જાણે જ છે કે, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Chemistry) નો મૂળ પ્રારંભ રસાયન (Alchemy) નો રૂપમાં જ થયો હતો-અર્થાત્ મનુષ્યે પાર્શ્વમશ્ચિ અને જીવનરસાયન આદિનો શોધ કરવા માગ્યો હતો. આર્થોવર્તમા એક પથ હતો, કે જેના અનુયાયીઓ રાસાયનના નામથી ઓળખાતા હતા. તેમની એકી માન્યતા હતી કે, આદર્શતા, (Ideality) જ્ઞાન, (વિદ્યા) આદિમહત્તા અને ધર્મ ઇલાદિ સર્વ સત્ય અને આવશ્યકીય છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ, પરંતુ એ સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવા માટેનું મુખ્યમા મુખ્ય સાધન માત્ર એક શરીર જ છે. અર્થાત્ જો શરીરની વારંવાર અસ્વસ્થતા થયા કરે, તો મુખ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ઘણાક લાગણો સમય વીતી જવાનો સંભવ છે.

* પુરુષ તો વસ્તુતઃ નિત્ય શુદ્ધ જ છે, તોપણ તે કાગળમાં તેના કલિપત બોજાની નિશ્ચિત થાય છે, એ જ તેની શુદ્ધિ છે, એમ જાણવું છે એવી રીતે તે દેશોની શુદ્ધિની સમતા થવાથી મોક્ષ થાય છે એ સિદ્ધિએ કેવળ વિશ્વાસ લેવન થાય, એટલા માટે જ કહેવામાં આવેલી છે મોક્ષ તો, શુદ્ધિથી વિવિક્ત પુરુષના સાક્ષાત્કાર માત્રથી જ અવિચલી નિશ્ચિત થવા બાવીડ બોજા અનુભવિતરૂપે પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે. ઈતિ

ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે, એક મનુષ્યની યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા છે, અથવા બીજા સંપ્રદાયમાં દરીએ, તો તે આદ્યમિક યત્ન કરે છે; પરંતુ એ માર્ગમાં વિશેષ આગળ વધવા પૂર્વે તો તે મરણને યજ્ઞ જાણે છે. ત્યારપછી તે અન્ય શરીર ધારણ કરે છે અને પુનઃ પોતાના અભ્યાસનો નવેસરથી આરંભ કરે છે. પુનઃ તે મરી જાય છે-અર્થાત્ સતત એવો અનુક્રમ ચાલ્યા જ રહે છે, એટલે કે, જન્મવા અને મરવામાં જ તેના ધણાખરા કાળનો વ્યય થઈ જાય છે. એટલા માટે જો શરીર (કાયા)ને વિશેષ બળવાન અને પરિપૂર્ણ બનાવવામાં આવે, તો અવસ્થા તે વારંવારના જન્મ અને મરણના શ્રમથી વિમુક્ત થઈ શકે છે, અને એમ યથાર્થી આપણને આદ્યમિક યત્ન માટે ધણે જ વિશેષ કાળ મળી શકે છે. એટલા માટે રસાયણનો પ્રથમ તો એવો જ ઉપદેશ આપે છે કે, પ્રથમ તો શરીરને જ અત્યંત બળવાન અને દૃઢ બનાવો; અને તેથી વળી આગળ વધીને એટલે સુધી પણ જણાવે છે કે, જો ઇચ્છા હોય, તો આ શરીર અમર-અવિનશ્ય-થઈ શકે છે. તેમનો એમ કહેવામાં એવો ભાવ સમાવેલો છે કે, મન જ શરીરને બનાવે છે; અને પ્રયેક મન (ચિત્ત) તે અનંત શક્તિનો એક વિશેષ અંશ માત્ર જ છે અને તે વિશેષ અંશ બહારથી જોઈએ તેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં શક્તિનું ગ્રહણ કરી શકે છે. એ વાતો જો સત્ય અને સંભવિત હોય, તો આપણે આપણાં શરીરોને સદા સર્વદા કાયમ રાખી રાખીએ, એ વાત અસંભવિત અથવા અસંભવનીય શા માટે હોવી જોઈએ? જો જો શરીરો આપણે ધારણ કરવાના છીએ, તે તે આપણે પોતે જ ઉત્પન્ન કરવાનાં છે-અર્થાત્ જેવો આ કાયાનો પાત (નાશ) થયો, કે ત્વરિત જ આપણને એક બીજું શરીર તૈયાર કરવું પડવાનું જ. જ્યારે આપણે એ કાર્ય ધણી જ સરળતાથી કરી રાખીએ છીએ, ત્યારે આ શરીરનો ત્યાગ ક્યાં વિના અહીં અને અત્યારે જ એ કિંમત આપણે શા માટે ન કરી રાખીએ? તેમનો એ સિદ્ધાંત સર્વથા સત્ય છે. આપણે મરણ પછી પણ ક્રવતા રહીએ છીએ અને અન્ય શરીરો ઉપજાવી રાખીએ છીએ, એ જ્યારે સંભવિત છે, ત્યારે આ શરીરોનો સદંતર નાશ કરી નાખવા વિના જ અહીં જ આપણે નવીન શરીર બનાવી રાખીએ, એ અસક્ય અને અસંભવિત શા માટે હોવું જોઈએ? વારંવાર એના બ્યર્થ પરિવર્તનનો શ્રમ આપણે શાને વેઠવો જોઈએ? તેમણે એ પણ શોધી કાઢ્યું હતું કે, પારદ (પારો) અને ગંધકમાં એક એવી તો અદ્યંત આશ્ચર્યકારક શક્તિ રહેલી છે કે, એ વસ્તુઓના એક વિશેષ યોગવડે મનુષ્ય ન્યાં સુધી ઇચ્છે ત્યાં સુધી પોતાના શરીરને સજીવન રાખી શકે છે. કેટલાકોનો વળી એવો પણ વિશ્વાસ હતો કે, કેટલાંક વિશેષ ઔષધોના યોગે હવામાં ઉડવા છતાંજીવી શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અત્યારે વર્તમાન કાળનાં પણ જે કેટલાંક અદ્યંત આશ્ચર્યકારક ઔષધો છે, તે

આપણને એ રસાયણના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થએલા છે, એ ઔષધો તે ઔષધિમા થતો ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓના ઉપયોગ છે. યોગીઓના કેટલાક વિદ્વાનો દૃઢતાપૂર્વક એમ જણાવે છે કે, તેમના સુખ્ય ગુરુઓમાંના કેટલાક અઘાપિ આ અવનીમાં પોતાના જીર્ણ શરીરનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. યોગશાસ્ત્રના એક મહાત્મમાણુરૂપ ગણાતો પતંજલિ, પણ એ વાતનો અસ્વીકાર નથી કરતો.

હવે આપણે શાબ્દિક શક્તિ-એટલે કે, મંત્રોના વિચાર કરીએ મનના નામથી ઓળખાતા કેટલાક એવા પવિત્ર શબ્દો છે, કે, જો તેમનો અમુક નિયમિત રીતે જ જન-વારવાર ઉચ્ચાર-કરવામાં આવે, તો તેથી આપણને ઉપર્યુક્ત અનૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આપણે દિવસ અને રાત એવા ચમત્કારોના સમૂહના મધ્યમાં જ વસીએ છીએ, છતાં પણ આપણે એથી અજાત છીએ, એનું મૂળ કારણ એ જ છે કે, આપણે તે વિશે કશો વિચાર જ કરતા નથી. અર્થાત્ માનવી શક્તિની, શબ્દોની, સત્તાની અને મનની પ્રમળતાની રીતમા જ નથી, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યાય આવે એમ નથી જ.

ચોથો વિષય તપનો છે. એ તો તમે જુઓ જ છો કે, પ્રત્યેક ધર્મમાં તપો અને તપશ્ચર્યાઓનો અનુક્રમ ચાલુ જ છે. પરંતુ ખાસ કરીને હિન્દુઓ સદા સર્વદા ધણા જ-અત્યત-એ ધાર્મિક ક્રિયામાં આગળ વધી જાય છે. આપાવર્તમાં એવા મનુષ્યો પણ તમારા જોવામાં આવી શકશે કે, જેઓ સમસ્ત જીવન પર્યન્ત હાથેને-તે સૂકાઈ અને મરી જાય ત્યાં સુધી-ઉંચાને ઉંચા જ ધરી રાખે છે કેટલાક મનુષ્યો દિવસ અને રાત ઊભા ઊભા જ નિદ્રા લેતા હોય છે, અને એમ કરતાં અતો તેમના પગો સૂજી આવે છે. જો તેઓ જીવતા રહેવા માગે છે, તો તેમના પગ એવા તો જઠરાઈ જાય છે કે, પછી તે વાળી શકાતા જ નથી અને તે કઠિન તપશ્ચર્યા કરનારાઓને આજો જ-મારો ઊમે ઊમે જ ગાળવો પડે છે. એક વેળાએ એક એવા મનુષ્ય મારા જોવામાં આવ્યો કે, જેણે એ પ્રમાણે પોતાના હાથો ઉંચા ધરી રાખ્યા હતા એ તેને એવો પ્રશ્ન થયો કે, “ભયારે તો આમ કરવાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરવા માંજો, ભયારે તારા શરીરમા કેવીકે લાગણી થવા માંડી હતી?” એના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “એ એક પ્રકારની ભયંકર વેદના છે. પ્રથમ એથી મને એવી વેદના થતી હતી કે, હું વારંવાર નદીમા જઈને પડતો હતો અને એથી મારી વેદ નામાં કેટલીક-થોડી ધણી-પૂનતા થતી હતી. લગભગ એક માસ પછી મને વધારે દુઃખ થયું નહિ.” એવાં એવાં કઠિન તપો કરવાથી જ અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

હવે આપણે સમાધિનો વિષય લઈએ. ખાસ જોને યોગના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ સમાધિ જ છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું મૂળ તરત એ જ છે-એનું

ઉચ્ચતમ સાધન એ જ છે. ઉપર કહેવામાં આવેલાં ચાર એનાં સદાયક સાધનો જ છે, અને માત્ર તેમને જ પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે ઉચ્ચતમ પદવીને કોઈ કાળે પણ પામી શકીએ તેમ નથી જ. માત્ર સમાધિ જ એનું એક સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે, કે જે દ્વારા આપણે માનસિક, નૈતિક અને આદ્યિક અથવા તાત્ત્વિક ધર્સાદિ સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યા(ડડ)પૂરાત્ ॥ ૨ ॥

૨ પ્રકૃતિના આપૂરથી જાત્યન્તરરૂપ પરિણામ થાય છે.

પરંતુ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં આગળ વધીને એમ જણાવે છે કે, એ સિદ્ધિઓ જન્મથી જ, કેટલીકવાર રસાયનિક સાધનોથી અથવા તો તપ આદિકથી મનુષ્યને મળી શકે છે, અને તેણે એ પણ માન્ય કરેલું છે કે, આપણા આ શરીરને આપણી ઇચ્છા હોય તેટલા દીર્ઘ કાળપર્યન્ત આપણે કાયમ રાખી શકીએ છીએ. હવે એ, શરીરનું કોઈ અન્ય જાતિમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે, એનું કારણ શું હોયું જોઈએ, એ વિશેના વિચારમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ વિશે તે કહે છે કે, પ્રકૃતિનું આવી મળવું-ભરાવું તે જ જાતિ-અંતરનું મુખ્ય કારણ છે. હવે પછીના સૂત્રમાં જ એ એનું સવિસ્તર વિવેચન કરે છે;—

નિમિત્તમયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણભેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥ ૩ ॥

૩ સત્કાર્ય આદિ પ્રકૃતિના સ્વરૂપાન્તરમાં કારણભૂત થતાં નથી, કિન્તુ જેવી રીતે એક ક્ષેત્રિક (ખેડુત) પાણીના પ્રવાહને અટકાવનાર બંધને તોડી નાંખે છે, અને ત્યાર પછી પ્રવાહ પોતાના સ્વભાવથી જ આગળ વહેવા માંડે છે; તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિના પ્રતિબંધભંગક તરીકે જ તેઓ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે.

જે વેળાએ એક ખેડુત પોતાના ક્ષેત્રને પાણી આપે છે, તે વેળા વહેળાઓમાં પાણી તો રહેલું હોય છે જ, પરંતુ અત્યુક પ્રકારના માટીનાં દાર બાંધી દીધેલાં હોવાથી તે પાણી બહાર નીકળી શકતું નથી. ક્ષેત્રી એ દારને ઉઘાડી નાંખે છે, અને તત્કાળ પાણી પોતાની મેળે જ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી ક્ષેત્રમાં વહેવા માંડે છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુમાં સમસ્ત માનવી પ્રગતિ અને શક્તિનો પ્રયમથી જ વાસ રહેલો છે અને સંપૂર્ણતા એ જ પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે; પરંતુ તેને એક પ્રકારનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલો હોવાથી તે પોતાનો યથેચ્છ માર્ગ સ્વીકારી નથી શકતી. જો કોઈ પણ એ પ્રતિબંધને દૂર કરી નાંખે, કે તત્કાળ તે પ્રકૃતિ અંતઃપ્રવેશ કરવા માંડે છે. જ્યારે એમ થાય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય પોતામાં મૂળથી જ વાસ કરી રહેલી શક્તિ (સિદ્ધિ)ઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમને અસારે આપણે

દુરાચારી અને પાપાત્માઓ તરીકે ઓળખાએ છીએ, તેઓ પણ એ પ્રતિબંધનો નાશ થતાં અને પ્રકૃતિનું અંતરાગમન થતાં પવિત્રાત્મા અથવા સાધુ બની જાય છે. એ પ્રકૃતિ જ છે કે, જે આપણને નિલપ્રતિ પરિપૂર્ણતાના પ્રદેશમાં ખેંચ્યા કરે છે, અને એક સમયએવો પણ આવરો કે, જ્યારે તે પ્રત્યેકને ઘસડીને લાં લઈ આવશે. ધાર્મિક થવા માટેના એ સર્વ પરિશ્રમે અને અભ્યાસો, તે માત્ર એ પ્રતિબંધને તોડી નાંખવા માટેનાં અને સંપૂર્ણતા કિંવા પરિપૂર્ણતાનાં દ્વારોને ઉઘાડી નાંખવા માટેનાં અભાવદર્શક કાર્યરૂપ જ છે—પરિપૂર્ણતા, આપણો જન્મનો અધિકાર છે અને એ જ આપણી પ્રકૃતિ છે. આજકાલ પ્રાચીન યોગીઓનો એ ઉત્ક્રાંતિવાદ (Evolution theory) વર્તમાન સલસોધન (Research)ની સહાયતાથી વધારે સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે એમ છે. છતાં પણ એ તો પ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે, યોગીઓનો સિદ્ધાંત એથી પણ વિશેષ સચુક્તિ કે અને પ્રમાણસિદ્ધ છે. વર્તમાન તત્ત્વવેત્તાઓ જે સ્ત્રી પુરુષ સંયોગની પસંદગી (Sexual selection) અને યોગ્યતમનું જીવન (Survival of the fittest) એ એ ઉત્ક્રાંતિનાં કારણોને આગમ્ય કરે છે, તે સર્વથા અયોગ્ય અને અપૂર્ણ જ છે. ધારો કે, મનુષ્યીય જ્ઞાન એટલું જ આગળ વધી શક્ય છે કે, તેણે જગજીવનના ટકી રહેવાનો અને યોગ્ય દપતીનો પ્રશ્ન જ અવરોધ રહેવા નથી દીધો. તો પણ એ વર્તમાન કાલીન તત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે માનુષ્ય પ્રગતિ સત્વર જ અટકી જવી જોઈએ, અને મનુષ્ય જાતિનું મરણ જ થવું જોઈએ. પ્રત્યેક અસાધ્યારી મનુષ્યને સારાસાર વિવેક શુદ્ધિને નષ્ટ કરી નાખવાનો ઉપદેશ આપવો, એટલું જ એ સિદ્ધાંતનું તાત્પર્ય અથવા પરિણામ છે અને વિશ્વમાં એવા અસાધ્યારી મનુષ્યોની કાઈ ખોટ નથી કે, જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનું જાણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને રાત દિવસ દુર્બળ અને અયોગ્ય અથવા શુદ્ધિહીન માનવીઓનો વધ કરવા માટે તૈયાર જ થઈ રહેલા હોય છે—(કારણ કે, યોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારા માત્ર તેઓ પોતાને જ માને છે) અને એ પ્રમાણે તેઓ માનવ જાતિનું સંરક્ષણ કરે છે! પરંતુ આર્થાવર્તનો મહાન અને પ્રાચીન ઉત્ક્રાંતિકર્તા પતંજલિ એમ વ્યક્ત કરે છે કે, ઉત્ક્રાંતિનું મૂળ રહસ્ય તો એ જ છે કે, પરિપૂર્ણતાનું પ્રક્ટીકરણ કરવું; કે જે પરિપૂર્ણતા સર્વ વ્યક્તિઓમાં પ્રથમથી જ રહેલી છે. માત્ર એ પરિપૂર્ણતા પ્રતિબંધમા જ પડી ગયેલી છે, અને તેની પાછળ રહેલો અનંત પ્રવાહ પોતે જ પોતાની એકે વ્યક્તિ સ્થાની માયાદેહ કયાં કરે છે. એ માયા દેહના પરિશ્રમે અને હેસાતેશી અથવા ચડસા ચડસી તે માત્ર આપણી અવિદ્યાના જ પરિણામો છે, કારણ કે, એ દ્વારે ઉઘાડી નાખવાનો અને શાણીના (પ્રકૃતિના) પ્રવાહને અંદર આવવા દેવ નો ખાસ માર્ગ કયો છે, તે આપણે જાણતા નથી છતાં પણ

પાછળ રહેશે. અનંત પ્રવાહ પોતાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરશે જ, અને તેથી જો પ્રક્ટીભવનનું કોઈ મૂળ કારણ હોય, તો એ જ છે. અહીં કોઈએ પણ સમજવું જોઈએ નહિ કે, એ જીવન માટેની ચક્ષા ચક્ષી અથવા તો જાતિ સંતર્પણ (Sex gratification) માટેનો જ પ્રયત્ન છે; કારણ કે, એ તો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થએલાં ક્ષણિક, અનાવસ્થકીય અને બાહ્ય (પરાધીન) પરિણામો છે. સર્વ સ્વર્ધાઓ અથવા પ્રતિસ્વર્ધાઓનો અવરોધ થઈ જવા છતાં પણ એ પરિપૂર્ણ સુખ પ્રકૃતિ, જ્યાં સુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ થશે, ત્યાં સુધી આપણને આગળ અને આગળ વધારતી જ રહેશે. એટલા માટે મનુષ્યની પ્રગતિમાં પ્રતિસ્વર્ધાની અત્યંત આવશ્યકતા જ છે, એમ માનવાનું કશું પણ કારણ નથી. મનુષ્ય મૂળ પશુમાં પૂરાછગએકો હતો, પણ જેનાં દાર ઉધમાં કે, તેવો તદ્દાગ તે બહાર ધસી આવ્યો. એ જ પ્રભાવે મનુષ્યમાં સંભાવ્ય અને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર વસેલો છે, કે જેને અવિદ્યાનાં દાર અને તાળાથી બંધ કરી લેવામાં આવેલો છે. જે વેળાએ વિદ્યા (જ્ઞાન) એ અવિદ્યાનાં દારને તોડી નાંખે છે, તે વેળાએ-તે જ ક્ષણે ઈશ્વર પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે.

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

૪ માત્ર અસ્મિતાથી જ નિર્માણ ચિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે.

કર્મવાદનું, આપણે આપણાં દુઃકર્મોનું અનિષ્ટ ફળ ભોગવીએ છીએ અને સત્કર્મોનું આપણને ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ તત્ત્વ છે; અને તેટલા માટે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કરવી, એ બદુધા સમરત તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ અથવા અભિપ્રાય છે. સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રથમ તો મનુષ્ય નિર્વાણનાં જ અને આત્મમોક્ષનાં જ રમણીય ગીતો લક્ષકારે છે; અને હારપછી તે જ શ્વાસવડે તેઓ કર્મોનું શિક્ષણ આપે છે. એક સારા કૃત્યનું આવું પરિણામ થાય છે, અને નહારા કર્મોનું ફળ આવું આવી મળે છે, એટલો જ એનો મહિત્વાર્થ હોય છે; પરંતુ જો આત્મા એક સારા કૃત્ય અથવા નહારા કૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો હોય, તો તો તેનું પરિણામ શત્ત્વમાં જ આવેલું કહી શકાય. કારણ કે, એક અનિષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિ-પુરુષ-૧ પ્રક્ટીભવનનો અવરોધ કરે છે, અને ઉત્તમ કૃત્ય તેના આવરણને દૂર કરી નાખે છે કે, જેથી આત્મતેજ વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ પુરુષ પોતેતો કોઈ કાળે પણ પરિવર્તિત થતો જ નથી. તમે ગમે તે અને ગમે તેનું કર્મ કરો, પણ તે કર્મ કદાપિ તમારી પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરી શકતું જ નથી-અર્થાત્ તે તમારી પ્રકૃતિના સ્વભાવને વિનાશી શકતું જ નથી. કારણ કે, આત્મામાં કોઈ પણ કાર્યનું પરિણામ થવાનો સંભવ જ નથી. તેનાપર તેની પરિપૂર્ણતાને છુપાવી દેનારો માત્ર એક પ્રકારનું આવરણ જ આવી ગયેલું છે.

પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેવામ્ ॥ ૫ ॥

૫ જે કે લિખ લિખ નિર્મિત ચિત્તોની પ્રવૃત્તિઓ નાનાવિધ છે, છતાં પણ તે અનેક ચિત્તોનું મૂળ પ્રધાનક (તેમને પોતાના અધિકારમાં રાખનારું) ચિત્ત તે એક જ છે.

જે લિખચિત્તો, કે જે આ લિખ લિખ શરીરોમાં પોતાનાં કર્મો કરી રહ્યાં છે, તે નિર્મિત ચિત્તોના નામથી ઓળખાય છે, અને તેમ જ આ શરીરો પણ નિર્મિત શરીરો જ કહેવાય છે; એટલે કે, ખીંગ શબ્દોમાં કહીએ, તે ઉત્પત્તિ કરેલાં શરીરો અને ઉત્પત્તિ કરેલાં ચિત્તો, એમ કહી શકાય છે. ત્યારે તમે યોગી થાઓ, ત્યારે એમનો સંયમ કેવી રીતે કરવો, એના રહસ્યને તમે સારી રીતે સમજી શકો છો. જે કે સર્વ કાગમાં એ રહસ્ય તમારું પોતાનું જ છે, છતાં અસારે તેને તમે ભૂલી ગયેલા છો. જે વેળાએ તમે યોગી થયા કે, તત્કાળ તમને એની સ્મૃતિ યદ્ આવે છે. એકવાર એની સ્મૃતિ થતાં તમે એનો ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકો છો—તમે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તે પ્રકારે એને પોતાના હાથમાં રાખી શકો છો. જે વસ્તુમાંથી એ નિર્મિત ચિત્ત નિર્માણ કરવામાં આવેલું હોય છે, તે, અને જેના સ્પૃશ્ણ સહિ Major-cosm તરીકે, વાદ (ઉપયોગ) કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુ એક જ છે. ચિત્ત એક વસ્તુ છે અને જડતા અન્ય વસ્તુ છે, એમ જ નહિ; કિન્તુ તે તેની તે એક જ વસ્તુનાં બે વિલિખ અસ્તિત્વો જ છે. અસ્થિમતા અથવા અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મ અવસ્થા જ તે વસ્તુ છે કે, જેમાંથી યોગીનાં નિર્મિત ચિત્તો અને નિર્મિત શરીરોની ઉત્પત્તિ કરી શકાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, પ્રકૃતિની એ શક્તિઓને યોગી સારી રીતે જાણી ગયેલા હોય છે, અને તેથી તે જોઈએ તેટલી વિપુલ સમ્પદામાં શરીર અને ચિત્તોની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. પરંતુ એટલું તો અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે મૂળ તત્ત્વ અસ્થિમતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાંથી જ એ સર્વ શરીર અને ચિત્તોની ઉત્પત્તિ કરી શકાય છે. અન્ય કોઈ વસ્તુમાંથી નહિ.

તત્ર ધ્યાનજમનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

૬ અનેક પ્રકારનાં ચિત્તોમાં જે ચિત્ત ધ્યાનજ (સમાધિવડે પ્રાપ્ત કરેલું) હોય છે, તે અનાશય (ઇચ્છાહીન) હોય છે.

લિખ લિખ અનેક મનુષ્યોમાં જે અનેક પ્રકારનાં ચિત્તો આવેલાં જોવામાં આવે છે, તેમાંનું જે ચિત્ત સમાધિ (એટલે કે, પૂર્ણ એકાગ્રતા) માં લીન થયેલું હોય છે, તે જ ઉચ્ચતમ છે, એમ જાણવાનું છે. જે મનુષ્યે અમુક ઔષધિઓ, મંત્ર અથવા તપ (તપ-શ્યા) વડે અમુક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે, તેનામાં કોઈક પણ વાસનાનો નિવાસ હજી

રહેના હોય છે; પરંતુ જે મનુષ્ય એકાગ્રતાનું અવયંબન કરીને સમાધિમાં લીન થએલો હે વ છે, તે જ માત્ર સર્વ આયોગ (અગ્રયોગ) મુક્ત થએલો હોય છે

કર્માણુદ્વાજ્ઞાનં યોગિનાદિત્રિવિધમિતરેપામ્ ॥ ૭ ॥

૭ એક યોગી માટે કર્મો કૃષ્ણ પણ નથી તેમ જ શુક્લ પણ નથી; બીજાઓ માટે તે કૃષ્ણ, શુક્લ અને મિશ્રિત, એવી રીતે ત્રિવિધ (ત્રણ પ્રકારનાં) છે.

ન્યારે યોગી પરિપૂર્ણતાની ઉપર્યુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, સારે તેનાવડે કરા-
યલાં કૃત્યો અને તે કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મો તેના માટે બધનકારક થતાં જ નથી; કારણ
કે, તેનાં એ કૃત્યો ઇચ્છા અથવા આશયવડે કરાયતાં નથી હોતાં તે સારાં કર્મો કરવાને
ચલ કરે છે અને તે સારું કરે છે પણ ખરો, છતાં પણ તેના કૃત્યની આશા રાખતો નથી,
અને તેથી જ તે કર્મો પાછાં તેનામાં આવી નથી ચક્રતાં. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો, કે જેમણે
હજી એ ઉચ્ચતમ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરેલી નથી હોતી, તેમના માટે તો કૃષ્ણ (અનિષ્ટ કર્મ),
શુક્લ (ષ્ટ કર્મ) અને મિશ્રિત કર્મો અવશ્યિક રહે છે જ.

તતસ્તદ્વિપાકાણુગુણાનામેવાજિભ્યવ્યક્તિર્ગતસનાનામ્ ॥ ૮ ॥

૮ એ ત્રિવિધ કર્મમાંથી તે પ્રત્યેકના વિપાકકાળમાં તે વિપાકને અનુ-
શુષ્ણુ (યોગ્ય) હોય, તેથી જ વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (બીજાં
કર્મો પોતાના કાળની વાટ જોતાં મૌન્ય જ રહે છે).

ધારો કે, હું સારાં, નકારાં અને મિશ્રિત ત્રણ પ્રકારના કર્મો કરી ચૂક્યો છું, અને
ધારો કે, હું મરીને સ્વર્ગમાનો એક દેવતા થયો છું—એટલે આ દેવચરીરમાંની વાસનાઓ
કાંઈ મનુષ્યચરીરમાંની વાસનાઓ જેવી હોતી નથી. દેવચરીર કાંઈ પણ ખાતું નથી
તેમ જ કંથુ પણ પીતું નથી, સારે મારા પૂર્વ-ગતકાલીન ખાવા પીવાની ઇચ્છારૂપ પરિ-
ણામને ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોનું શું થયું ? મેં દેવચરીર ધારણ કર્યું, એટલે મારાં પૂર્વ કર્મો
ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં ? એવો એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે એનું ઉત્તર એ છે કે, અમુક
વિશેષ સયોગ અનુસાર જ વાસનાઓ પોતાને પ્રકટ કરી શકે છે—અર્થાત્ જ વાસનાઓને
આસપાસના બધા સયોગો અનુકૂલ અને યોગ્ય હોય છે, તે જ વાસનાઓ માત્ર પ્રકટ થઈ
શકે છે, અને બીજી વાસનાઓ પોતાપોતાનાં સ્થાનોમાં જેમની તેમ જ પડી રહે છે. આપણા
આ જીવનમાં આપણા મનમાં અનેક દૈવિક વાસનાઓ, અનેક માનુષી વાસનાઓ તેમ જ
અનેક પશુવાસનાઓ પણ બરેલી હોય છે. માટે જો હું દેવચરીર ધારણ કરું, તો તે કાણે

માત્ર દૈવિક વાસનાઓ જ પ્રકટ થઈ શકે છે, કારણ કે, આસપાસના સયોગો તેમના પ્રકૃતિ ભવન માટે સર્વથા અનુકૂલ હોય છે. અને તેવી જ રીતે જો હું એક પશુશરીર ધારણ કરું, તો તે વેળાએ માત્ર પશુવાસનાઓનો જ ઉદ્ભવ થાય છે, અને દૈવિક વાસનાઓ મૌન્ય ધારીને પોતાના સ્થળે જ બેસી રહે છે. એ આપણને શું બતાવે છે? એ જ કે, સંયોગદ્વારા આપણે એ વાસનાઓનો અવરોધ (પ્રતિકાર) કરી શકીએ એમ છે માત્ર તે જ કર્મ, કે જેને સયોગો સર્વ પ્રકારે અનુકૂલ અને યોગ્ય હોય છે, તે જ માત્ર વ્યક્ત થઈ શકે છે, એટલે જ પ્રસ્તુત સૂત્રનો ભાવાર્થ છે, અને એ જ સિદ્ધ કરી આપે છે કે, સંયોગની પ્રવળતા, તે કર્મોનો પણ સમય કરી નાખવા માટેનું એક મદ્દાન અને અદ્વિતીય સાધન છે.

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્ ॥૧॥

૯ જાતિ, દેશ અને કાળવડે વ્યવહિત છતાં પણ સ્મૃતિ અને સંસ્કારોના એકરૂપત્વને લીધે વાસનાઓમાં આનન્તર્ય રહેલું છે.

જે અનુભવો સૂક્ષ્મ થાય છે, તે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને સંસ્કારોનું પુનઃ જોતન તે સ્મૃતિ થાય છે. અહીં સ્મૃતિ શબ્દમાં પૂર્વ અનુભવોની અગ્રાત અથવા અચેત એક પદ્ધતિ-કે, જે સંસ્કારના ઉત્તરતા સ્વરૂપમાં આવી ગચ્છેલી છે, અને જેનો વર્તમાન સચેત કર્મ સાથે સખંધ રહેલો છે, તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક શરીરમાં, સંસ્કારોનો તેવા જ શરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલો સમૂહ હોય છે, તે માત્ર તે જ શરીરમાં કર્મનું કારણ થઈ પડે છે. પરસ્પર અસમાન શરીરોના અનુભવો તો જેમના તેમ જ પોતાના સ્થાને પડ્યા રહે છે. પ્રત્યેક શરીર, જાણે તે માત્ર તે જ જાતિનાં શરીરોની, એક માલિકામાંથી ઉતરી આવેલું શરીર હોયની, તે પ્રમાણે જ કર્મ કરશે. એવી રીતે દેશ, કાળ, અને જાતિને પ્રતિબંધ છતાં વાસનાઓના આનન્તર્યનું ભજન તો નથી જ થઈ શકતું.

તાસામનાદિત્વં ચાઽઽશિષો નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ સુખની તૃષ્ણા નિત્ય હોવાથી વાસનાઓ અનાદિ હોય છે.

સુખી થવા માટેની ઇચ્છા સર્વ અનુભવોથી પૂર્વની છે. અનુભવનો પણ કોઈ આદિ કાળ છે નહિ, કારણ કે, પ્રત્યેક નવીન અનુભવનું બધારણુ ગત અથવા વ્યતીત અનુભવના આધારે જ થયેલું હોય છે, અને એટલા માટે જ વાસના અનાદિ-પ્રારભ રહિત છે.

हेतुफलाऽऽश्रयाऽऽलम्बनैः सदृष्टहीतत्वादेवामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

૧૧ હેતુ, ફળ, આશ્રય અને આલમ્બનવડે સદૃષ્ટીત હોવાથી એમના અભાવમાં તેનો પણ અભાવ રહેલો હોય છે.

હેતુ અને ફળવડે કરીને એ વાસનાઓ એક સાથે જોડાયેલી હોય છે; અને જો વાસના એકવાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો તે પોતાનું પરિણામ-ફળ નિપજાવ્યા વિના કદાપિ મરતી જ નથી. વળી ચિત્ત એક મહાન અને અખૂટ લંડાર છે; અને સર્વ ગન વાસનાઓ કે, જેમણે સંસ્કારોનું રૂપ ધારણ કરેલું હોય છે, તેમને આશ્રય આપનાર પણ એ જ છે. ત્યાં સૂધી એ વાસનાઓ પોતે પોતાનાં કર્મો નથી કરતી, ત્યાં સૂધી તેમનો હોય થવા નથી જ પામતો. તે ઉપરાંત વળી ત્યાં સૂધી ધન્ટ્રિયોને બાહ્ય આસ્રન મળે છે, ત્યાં સૂધી જ નવીન નવીન વાસનાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે; માટે જો એ બાહ્ય આસ્રનથી અલિપ્ત અને સર્વથા મુક્ત રહેવા માટેની ચક્રતા થઈ જાય, તો જ માત્ર એ વાસનાઓનો વિલય થઈ શકે છે.

અતીતાનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ત્યધ્વમેદાદ્દર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ શુણ્ણાના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ભૂત અને ભવિષ્ય તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાઽઽત્માનઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ તે શુણ્ણાત્મક હોવાથી વ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ ઉભય પ્રકારનાં હોય છે.

શુણ્ણો, તે સત્, રજ અને તમ, એ ત્રણ પદાર્થો છે, અને આ સચેત ધટ્ટિ, તે તેનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સ્થૂલ અવસ્થા છે. શુણ્ણોનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું જે પ્રકટીભવન થાય છે, તેમાંથી જ એ ભૂત અને ભવિષ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પરિણામૈકત્વાદ્સ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ પરિણામોના એકત્વમાંથી જ વસ્તુતત્ત્વ (વસ્તુ એકત્વ) ની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે શુણ્ણો તો પોતે ત્રણ છે, પરંતુ તેમનાં પરિણામો એક સમાન (એક જ) હોવાથી સર્વ વસ્તુઓની અંતે એકતા જ થઈ જાય છે.

વસ્તુસામ્યે ચિત્તમેદાત્તયોર્વિવિક્તઃ પન્થાઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ એ પ્રમાણે વસ્તુનું સામ્ય હોવા છતાં પણ ચિત્તભેદને લીધે તેમનો (ચિત્ત અને વસ્તુનો) માર્ગ સર્વથા વિભક્ત થએલો (ભિન્ન ભિન્ન) જ છે.

*તદુપરાગાપેક્ષિત્વાચ્ચિત્તસ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાઽજ્ઞાતમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ વસ્તુઓ ચિત્તને જેવા પ્રકારનું દર્શન આપે, તેનાપર તે અવ લંબી રહેલું હોવાથી ચિત્તને વસ્તુઓ વ્યક્ત (જ્ઞાત) હોય છે, તેમજ અજ્ઞાત (અવ્યક્ત) પણ હોય છે.

સદા જ્ઞાતાચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્યાઽપરિણામિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ ચિત્તની અવસ્થાઓ સદા સર્વદા વ્યક્ત (જ્ઞાત) જ હોય છે, કારણ કે, ચિત્તનો સ્વામી અપરિવર્તનશીલ છે.

એ સિદ્ધાન્તનો સમસ્ત સાર એટલો જ છે કે, વિશ્વ (સૃષ્ટિ) માનસિક પણ છે તેમજ પ્રાકૃતિક પણ છે—અર્થાત્ ઉભય પ્રકારનું છે અને એ માનસિક તથા પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિઓ સદા અપ્રતિબદ્ધ દોડતા પ્રવાહની સ્થિતિમાં જ છે આ પુસ્તક યુ છે ? એ, એ અવ્યવહિત પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થતા પરમાણુઓનો એક સંયોગ જ છે. અર્થાત્ પરમાણુ ઓનો એક સમૂહ બહાર આવ્યો જાય છે, અને અન્ય સમૂહ અત પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ એ એક ચક્ર છે પણ સારે એકતાનું ઉત્પાદન કાઢ્યું કરે છે ? એને પુસ્તક કાણ બનાવે છે ? પરિવર્તનો—પરિણામો—તાલબદ્ધ હોય છે, સમતિયુક્ત વ્યવસ્થાથી તેઓ સરકારને મારા ચિત્ત (મન) પ્રતિ મોકલે છે, અને તે સરકારે સાથે મળીને એકરૂપ થઈ જતાં અનુ ક્રમથી તે ચિત્રનું ઉત્પાદન કરે છે—એટલું જતા પણ વિભાગો તો એક સરખી રીતે નિલ પરિવર્તિત થતા જ રહે છે. ચિત્ત પોતે પણ નિલ પરિણામ—પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થતુ રહે છે મન અને શરીર એક જ પદાર્થમાંથી કૂટતા એ કૃણ્ણા સમાન છે, કે જે ઉભય ભિન્ન ગતિથી જ સંચાર કરે છે અનુક્રમે એક અત્યંત મંદગતિ છે, અને ત્રીતીય શીઘ્રગતિ છે આપણે એ બે ગતિઓમા રહેલા અતરાધને ચૂંટી કાઢવાનો છે વિદાહરણ તરીકે, આપણે એક ટ્રેને ટ્રેન જ લાપ્સ એક ટ્રેન ચાલવા માંડે છે, અને તેની જોડે જ એક ગાડી પણ મદ ગતિથી ચાલવા લાગે છે અમુક સીમા પર્યંત એ ઉભયની ગતિનું જ્ઞાન થતુ શક્ય છે છતાં પણ અન્ય પ્રધિ વસ્તુની એમા આવશ્યકતા તો ખરી જ. જો કોઈ એવી વસ્તુ હોય કે, જે ગતિમતી ન જ થતી હોય અર્થાત્ અચલ હોય, તો જ બીજાની ગતિનું અવ લોકન કરી શકાય છે પણ એક બે કે નહીં વસ્તુઓ એક સાથે જ ગતિમાં હોય, તો પ્રથમ આપણે જેની ગતિ અતિ વેગવાળી હોય તેને જ જોઈ શકીએ છીએ, અને

* જ સ્વચ્છિન્નસ્તત્ત્વં વસ્તુ તદપ્રમાણક તદા કિં સ્પષ્ટ ॥ ૧૬ ॥

આ સુ. ૧ વિવેકાનંદમા નથી

સાર પછી જ મંદ ગતિવાળી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી શકાય છે. ત્યારે મન બીજી વસ્તુને ઠેવી રીતે જોઈ શકશે વારુ? કારણ કે, તે પણ અવાહ પ્રમાણે અત્યંત શીઘ્ર ગતિવાળું છે. એટલા માટે એમાં એક અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે કે, જે અત્યંત (તેથી વધારે) મંદ ગતિથી આવતી હોય-ત્યાર પછી તમારે જેનામાં એથી પણ અધિક મંદ ગતિ રહેલી હોય, તેમાં પ્રવેશ કરવો પડવાનો અને એ અનુક્રમ આગળ અને આગળ આપ્યો જ જવાનો. તમે એના અંત પામી શકશો જ નહિ. તમે જે વેળાએ એની કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવી લ્યો કે, જેનામાં કોઈ કાળે પણ પરિણામનો વિકાર થતો જ નહોત્ય, તે વેળાએ તમારે ત્યાં જ એ ઘટમાલિકાની પૂર્ણાંકુતિ કરી નાંખવી. એ કોઈ કાળે પણ અંતને પ્રાપ્ત ન થનારી ગતિચુંબકાની પાછળ પુરુષ રહેલો છે. એ પુરુષ પરિણામરહિત, વર્ણહીન અને વિશુદ્ધ છે. આ સર્વ સંસ્કારો એનામાં માત્ર પરાવર્તિત જ થયેલા છે-જેવી રીતે કેમેરામાંના પ્રકાશનાં કિરણોનું એક સ્વેત કાગળપર પરાવર્તન થાય છે અને તેનાપર તે ચતાવધિ ચિત્રો ચિત્રી નાંખે છે, છતાં કોઈ પ્રકારે પણ તે કાગળ-પર કંઈક (દાખ) થતો નથી; તેવો જ પ્રકાર એના પણ છે.

ન તત્ત્વાઽઽભાસં દૃશ્યત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ મન પોતે સ્વયંપ્રકાશી નથી, કારણ કે, તે પરતંત્ર છે.

મૂર્તિમાં સદા સર્વદા જે કે પ્રચંડ ચક્રિતઓ પ્રકટ થતી જેવામાં આવે છે, છતાં પણ કોઈક આપણને એવો ધંધારો કરે છે કે, તે સ્વયંપ્રકાશી તો નથી જ.-એટલે કે, તે તાર્કિક પ્રકાશમાન નથી. જે કોઈ પણ સ્વયંપ્રકાશી હોય, તો તે માત્ર પુરુષ જ છે, અને તે જ પ્રત્યેક વસ્તુને પોતાનો પ્રકાશ આપે છે. મૂર્તિ અને ચક્રિતમાં જે પ્રકાશ આપણા જેવામાં આવે છે, તે ખરી રીતે જોતાં પુરુષનો-આત્માનો જ પ્રકાશ છે.

एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ ૧૯ ॥

૧૯ એક જ સમયાવચ્છેદે બે વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરી લેવામાં તે અસ-મર્થ હોવાથી-(તે સ્વયંપ્રકાશી નથી)

જો ચિત્ત (મન) સ્વયંપ્રકાશી હોત, તો તો એક સમયાવચ્છેદે તે અનેક વસ્તુઓને જાણી શકત; પરંતુ એમ તેનાથી ધર્ષ નથી શકતું. જો તમે એક જ વસ્તુમાં તમારા ધ્યાનની લીનતા કરી નાંખશો, તો તે ક્ષણે અન્ય વસ્તુને તમે અવસ્થ જોઈ જ નાંખવાના-અર્થાત્ બૂઝી જવાના. જો ચિત્ત સ્વયંપ્રકાશી જ હોત, તો તે એટલા બધા નાનાવિધ સંસ્કારોનું ગ્રહણ કરી શકત, કે જેની સીમા નિયત કરવી સર્વથા અશક્ય છે. પુરુષ, માત્ર એક ક્ષણ

જેટલાજ ધાનાનધિર્મા સમસ્ત વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, અને તેટલા માટે ચિત્ત નહિ, કિન્તુ દેવજ પુરુષ જ અવ્યંપ્રકાશી અને અવતંત્ર છે.

ચિત્તાન્તરદશ્યે બુદ્ધિબુદ્ધેરતિપ્રસન્નઃ સ્મૃતિસદ્ગુરુઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ એક બીજા એવા ચિત્તનો સ્વયંપ્રકાશી તરીકે સ્વીકાર કરવાથી એવી સ્વીકારપદ્ધતિનો અંત જ નહિ આવે, અને, સ્મૃતિનું મિશ્રણ પણ અનંત અને અનિવાર્ય થઈ જશે.

આપણે એમ ધારીએ કે, એક બીજું પણ એવું ચિત્ત છે કે, જે પ્રથમ સર્વ વસ્તુ જ્ઞાને ભળી શકે છે, ત્યારે તેને જાણે છે, એવી જાતિનું બીજું પણ કાંઈ ચિત્ત હોતું નેઈએ, એમ પણ માનવું પડશે એટલે એ સ્વીકાર પદ્ધતિનો આન આવી શકશે નહિ એવું સ્મૃતિના ગોટાળામાં જ પરિણામ આવવાનું—અર્થાત્ સ્મૃતિના લકારનો તો એથી ઉચ્ચે જ થઈ જવાનો.

ચિત્તેરપ્રતિસદ્ક્રમાયાસ્તદાકારાઽપ્તૌ સ્વબુદ્ધિસંવેદનમ્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ જ્ઞાનમૂલક પુરુષ પોતે પરિણામ-પરિવર્તન-રહિત હોવાથી જ્યારે ચિત્ત તેના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, ત્યારે જ તે જ્ઞાની થાય છે.

એ વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાના હેતુથી પગળન કરે છે કે, જ્ઞાન કાંઈ પુરુષનો શુદ્ધ નથી જે વેળાએ ચિત્ત અથવા મન પુરુષના નિકટમાં આવે છે, તે વેળાએ ચિત્તમાં તેનું પરાવર્તન થાય છે—અર્થાત્ ચિત્તમાં તેના પ્રતિબિંબ પડે છે—અને તેથી અમુક સમય પર્વન્ત ચિત્ત જ્ઞાની (સર્વ વસ્તુને જાણનાર) બની જાય છે, અને જાણે તે પોતે જ પુરુષ હોયની, એવું જ દેખાવા માંડે છે.

દ્રુપદશ્ચોપરક્તચિત્તંસર્વાર્થમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ દ્રુપદ અને દૃશ્યવચે ઉપગત થએલું ચિત્ત સર્વાર્થ સર્વ વસ્તુને જાણનાર થાય છે.

એક બાજુએ દૃશ્ય જે બાજુ જગત્ તે પરાવર્તન (પ્રતિબિંબિત) થાય છે, અને બીજી બાજુએ દ્રષ્ટા પ્રતિબિંબિત થાય છે—એવી રીતે ચિત્તમાં સર્વજ્ઞાનની સક્રિયતા આગમન થાય છે.

તદસદ્સ્વેયવાસનામિશ્ચિત્તમપિ પરાર્થ સંહત્યકારિત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ ચિત્ત, પોતે સચુક્ત હોવાથી તેની અસખ્ય વાગનાઓદ્વાગ બીજા (પુરુષ) માટે કર્મ કર્યા કરે છે.

ચિત્ત પોતે નાનાવિધ વસ્તુઓનું એક મિશ્રણ જ છે, ને તેથી પોતાના માટે તે કંઈ પણ કર્મ કરી શકતું નથી. આ વિશ્વમાં જે કોઈ પણ સંયુક્ત (મિશ્રિત) વસ્તુ હોય છે, તે વસ્તુ સંયુક્તતા માટે કંઈ પણ આશય ધરાવતી હોતી જ જોઈએ, એવો નિયમ જ છે—અર્થાત્ સંયુક્ત પદાર્થ જેના માટે કર્મ કર્યા કરે છે, તે વળી કોઈ ત્રીજી જ વસ્તુ હોય છે. એથી અર્થાત્ ચિત્તનું મિશ્રણ જે કર્મ કરે છે, તે પુરુષ માટે જ.

વિશેષદર્શિન આત્મભાવમાવનાવિનિવૃત્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ વિવેકવડે ચિત્તને આત્મા તરીકે જોવાનો અવરોધ યદ્ય જાય છે.

ચિત્ત, તે પુરુષ નથી, એ સત્ય રહસ્યને યોગી પોતાના વિવેકવડે કરીને જાણી લે છે. એટલે પછી તે ચિત્તમાં પુરુષનો આરોપ કરતો અટકી જાય છે.

તદા વિવેકનિઘ્નં કૈવલ્યમાગ્ધારં ચિત્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ વિવેકાશ્રયી થએલું ચિત્ત પુનઃ કૈવલ્યની પૂર્વ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

એવી રીતે યોગનો અભ્યાસ મનુષ્યને વિવેક શક્તિ—એટલે કે, દર્શનની સ્પષ્ટતા પર્વન્ત લઈ જાય છે. આપણી આંખોપરથી બ્રહ્મનું આવરણ દૂર ખસી જાય છે, અને આપણે વસ્તુઓને તેમનાં વ્યથાર્થ રૂપમાં સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જાણી જઈએ છીએ કે, પ્રકૃતિ સંયુક્ત (મિશ્રિત) છે અને તે પુરુષને જદલે તેનું ચિત્ર જ બતાવે છે, કે જે પુરુષ સાક્ષીસ્વરૂપ છે—તાર્પર્ય કે, વિવેકથી જ આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે, પ્રકૃતિ જ પુરુષ નથી, કિન્તુ પ્રકૃતિનાં એ સર્વ સંમિશ્રણોનો સમૂહ માત્ર પુરુષને—અંતર્ય સિદ્ધાસના-રૂઢ પૃથ્વીપતિ—ને પોતાનો અમલકાર બતાવવા માટે જ છે. જ્યારે દીર્ઘ અભ્યાસ પછી વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે બધાનો લોપ થાય છે અને ચિત્ત કૈવલ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તત્ત્વિદ્રેષુ પ્રત્યયાન્તરાણિ સંસ્કારેભ્યઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ એમાં અવરોધ કરે, એવા જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્કારોથી જ.

સર્વ પ્રકારની નાનાવિધ ભાવનાઓ આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણો એવો વિશ્વાસ બંધાવે છે કે, આપણને પોતાને સુખી બનાવવા માટે અવશ્ય કોઈ બાહ્ય પદાર્થની આવશ્યકતા છે જ; તે ભાવનાઓ અથવા વિચારો આપણા કૈવલ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રતિબંધ કરતાં જ થઈ પડે છે. પોતાના સ્વભાવવડે જ પુરુષ સુખ અને આનંદ સ્વરૂપ છે, પરંતુ

એ જ્ઞાન પૂર્વના સરકારોવડે ઠકારી ગએલું હોય છે, એ સરકારો બહાર આવીને પોતાનું કાર્ય કરવાના જ.

દ્વાનમેષાં હેત્યાવદુક્તમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ જેવી રીતે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતે એમનો નાશ પણ કલેશ પ્રમાણે જ કરવો.

પ્રસંખ્યાજ્ઞાનેઽપ્યકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકરયાતેર્ધર્મમેધઃ સમાધિઃ ॥૨૮॥

૨૮ તત્ત્વોના ખરેખરા વિવેક જ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવી પહોંચવા છતાં પણ જે, કુળોનો ત્યાગ કરે છે, તે જ માત્ર પરિપૂર્ણ વિવેક પ્રાપ્તિને મેળવી શકે છે. સમાધિ ધર્મમેધ કહેવાય છે.

ત્યારે યોગી એ વિવેક શક્તિને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી લે છે, લાગે ગત વિજ્ઞાનમાં વર્ણવેલી સર્વ સિદ્ધિઓ તેનામાં આવી જાય છે છતાં પણ ખરે યોગી તે સર્વનો અસ્વીકાર કરે છે તેનામાં એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન-એક વિશેષ પ્રકાર આવે છે કે, જે ધર્મમેધના નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વના સર્વ ધર્મસંસ્થાપકો, કે, પ્રતિદાસમા એમનો હિતેષ થઈ ચૂકેલા છે, તે સર્વ એ ધરાવતા હતા તેમણે જ્ઞાનના મૂળ આધારને પોતામાંથી જ શોધી કાઢ્યો હતો, અને સત્ય તેમને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયું હતું સતોય, શાંતિ અને પરિપૂર્ણ પાવનતા (શુદ્ધતા) તેા તેમનો પોતાનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો પરંતુ એ સર્વ તેમને એ સિદ્ધિઓની વ્યર્થતાનો ત્યાગ કરવા પછી જ પ્રાપ્ત થયું હતું.

તતઃ હેશકર્મનિષ્ઠાતિઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ એ (એમ કરવા)થી કલેશ અને ક્રમોંની નિવૃત્તિ થાય છે જે યોગીએ એ ધર્મમેધ (સમાધિ)નું આગમન થાય છે, તે યોગીએ નિ પાત થવાની ભીતિ રહેવા જ નથી પામતી અને કોઈ પણ યોગીને અધ્યાગતિમાં ખેંચીને લઈ જઈ નથી શકતું કલેશ અને ક્રમોં તેના માટે અવશિષ્ટ રહેતા જ નથી.

તદા સર્વાવરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યાઽઽનન્ટ્યાજ્ઞેયમલ્પમ્ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ ત્યાર પછી જ્ઞાન સર્વ આવરણ અને મલોથી રહિત થતાં અનંત થાય છે, અને તેના આનંદથી જ્ઞેય અલ્પ થાય છે.

ત્યા જ્ઞાન પોતે જ અવશિષ્ટ રહે છે, તેનું આવરણ જતું રહેલું હોય છે. બૌદ્ધધર્મ શાસ્ત્રોમાંના એક ગ્રંથ એવા પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, 'આવરણ દૂર થવા

પછી જ્ઞાનનું અવશિષ્ટ રહેતું, એ પણ ચિત્તની એક સ્થિતિનું જ નામ છે.' એ બૌદ્ધ (શુદ્ધ) મત છે. એ અવસ્થાને તે અનંત જ્ઞાન, અથવા આકાશ સમાન અનંતના નામથી ઓળખાવે છે. જેમસે ન્યારે એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી, ત્યારે જ તે કાષ્ઠરૂ થયો. જો તમે સર્વ એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરો, તો તમારું જ્ઞાન અનંત યર્થજવાથી જેવ તત્કાળ અદ્ય યર્થજશે. પોતાના સર્વ જેવ (જલજીવા યોગ્ય પદાર્થો સહિત) આ અભિધ જગત પુરુષ સમક્ષ નકાર રૂપ જ દેખાય છે. એક સાધારણ મનુષ્ય પોતાને અત્યંત અદ્ય-લઘુતમ ધારે છે અથવા માને છે, તેના મૂળ હેતુ એ જ છે કે, તેને જેવ અનંત દેખાય છે.

તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિર્ગુણાનામ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ ત્યાર પછી શુદ્ધોના (કૃતાર્થ શુદ્ધોના) પરિણામ ક્રમની, તેઓ અંતને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા હોવાથી, સમાપ્તિ થાય છે.

એ પછી શુદ્ધોના અનેક પ્રકારનાં પરિણામોની (કે જેઓ એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં અવ્યવહિત બદલાયાં જ કરે છે, તેમની) સદાને માટે સમાપ્તિ યર્થ જાય છે.

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ ક્ષણ પ્રતિયોગી પરિણામો, કે જે અપર અન્તમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે અનુક્રમ છે.

અહીં પતંજલિએ ક્રમ શબ્દની યોજના કરેલી છે, એટલે કે, જે પરિણામો ક્ષણોના સંબંધથી જ-અર્થાત્ ક્ષણમાત્ર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે-એટલે કે, જે ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામો છે, તેમના અર્થનું જ અત્ર મહત્ત્વ કરવાનું છે. જે વેળાએ હું વિચારમાં લીન યર્થ જાઉં છું, તે વેળાએ અનેક ક્ષણો વીતી જાય છે, અને તે પ્રત્યેક ક્ષણમાં ભાવોનું પરિવર્તન થતું રહે છે, પરંતુ એવાં પરિવર્તન અથવા પરિણામોની માન્યિકાની ન્યારે સમાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અંતમાં જ આપણે એ પરિણામોને જોઈ શકીએ છીએ. એટલે એનું તાત્પર્ય એ જ છે, સમય સમીક્ષા સદા સર્વદા સ્મૃતિમાં જ રહેલી છે. એ જે એક પછી એક ભાવ અને વિચારનું પરિવર્તન થતું, તેને જ ક્રમનું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવેલું છે. પરંતુ જે ચિત્તે સર્વ વ્યાપકતાના સાક્ષાત્કાર કરી લીધેલો હોય છે, તેના માટે એમાંનું સર્વ જ હુમ્ત યર્થ જાય છે. તેના સમીપ સર્વ વસ્તુઓ વર્તમાન (દાનર્) થાય છે; માત્ર વર્તમાન જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને જૂત તથા ભવિષ્યનો લોપ યર્થ જાય છે. એ ક્રમનો સંયમ યર્થ ગયો કે, એક ક્ષણમાત્રમાં જ સમસ્ત જ્ઞાન સાં આવીને ઉપરિચિત થાય છે. વીજળીના ઝગકારા પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ તેને શાંત યર્થ જાય છે-તેના જલજીવામાં આવે છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કેવલ્યં

સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા ચા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ પુરુષાર્થ (કર્મ) શૂન્ય ગુણોનો પ્રતિપ્રસવ, તે જ દૈવત્ય છે; અથવા તે તે સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) ક્રિયા ચિત્ક્રિય છે, એમ પણ કહેવાય છે. ઇતિ.

પ્રકૃતિના પરિશ્રમની અહીં પરિશ્રમામિ થાય છે, આપણી મધુર પાલક માતા પ્રકૃતિ દેવીએ જે નિસ્વાર્થ કદિન કાર્ય કરવાનો ભાર પોતાના સિરે ઉપાડી લીધો હતો, તે ભાર અસારે તેના સિરપરથી ઉતરી જાય છે. પ્રકૃતિએ પોતાને બૂલી જનારા આત્માને મૃદુતાથી પોતાના કામદ કર્મો ઉપાડી લીધો હતો, તેને, જ્યાં સુધી તેની હુમ્મ પ્રતિજ્ઞા પાછી પ્રાપ્ત થઈ અને પોતાના સત્ત્વ સ્વભાવનું સ્મરણ થયું, ત્યાં સુધી વિવિધ શરીરોદ્ધારા ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતર પદ્ધતિમાં લાગીને સર્વ વ્યક્તીકરણો (Manifestations) અને અનુભવો આ જગતના અનુભવો—તેણે દેખાયાં. એ કાર્ય કરી રહ્યા પછી તે માયાળુ માતા જે માર્ગેથી આવી હતી, તે માર્ગે જ પાછી આવી ગઈ કારણ કે, જીવનના અગમ્ય અરણ્યમાં જે બીજા કદલાક પોતાના માર્ગને બૂલીને ભટક્યા કરતા હતા, તેમને માર્ગ બતાવવાનું તેનું કાર્ય અદ્વાપિ અવશિષ્ટ જ હતું એ કાર્ય બજાવવા માટે જ તેણે પ્રયાણ કર્યું એ જ અમાણે આદિ અને અત વિના જ પ્રકૃતિ પોતાનું કાર્ય કર્યાં કરે છે—અર્થાત્ તે અનાવનન્ત છે. એવી રીતે જ આનંદ અને અવસાદ, તથા ઇંદ અને અનિદ્રના પ્રદેશમાંથી જ આત્માઓની અનતસરિતા પરિપૂર્ણતાના પયોનિધિ (સમુદ્ર) પ્રતિ વહેતી રહે છે—સારથિ કે, અતે પુરુષને નિજનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

જેમણે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લીધો છે—એટલે કે, જેમણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેમનો જયજયકાર હો અને આપણુ સર્વના સિંચે તેમના આશીર્વાદની છાયા છવાયતી રહે! ! !

ઇતિ રાજ યોગ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ.

યોગ વિષયક અન્ય ગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો.

સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષત—દ્વિતીય અધ્યાય.

૨-૧-૧૪. જ્યાં અગ્નિ કંપાયમાન યતો હોય છે, જ્યાં વાયુ સત્તામાં (સંયમમાં) આવી ગયેલો હોય છે અને જ્યાં સોમનો પ્રવાહ વિપ્રલતાથી વહન કર્યો કરે છે, ત્યાં જ પરિપૂર્ણ ચિત્ત પ્રકટ થઈ શકે છે..... પોતાની કાયાને, જેમાં જાતી, ગણું અને મસ્તક સરળ રેખામાં રહેતાં હોય એવા સરળ આસનમાં સ્થિતિ કરીને અને ઇન્દ્રિયોના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવીને યોગીએ બ્રહ્માની નૌકા (તરાવા) દ્વારા સમસ્ત ભર્યકર પ્રવાહોને આજીંગીને પાર નીકળી જાય છે.

નિયમિત પ્રયત્નથીજ મનુષ્ય પ્રથમ પ્રાણનો સંયમ કરે છે, અને જ્યારે તે સર્વથા શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે નાસિકાનાં બે દ્વારદ્વારા તે બહિઃશ્વાસનો વ્યાપાર અસાવવા માંડે છે. જેવી રીતે એક સારથિ પોતાના અદ્વિયલ અશ્વોને પોતાના કાપૂમાં રાખે છે, તેવી જ રીતે ખંતીલા યોગી (પવિત્રાત્મા) પોતાના ચિત્તને સંયમમાં જ સ્થિત કરી રાખે છે.

ગિરિકંદરા આદિ એકાંત સ્થાનોમાં, કે જ્યાં ભૂમિ, પાપાણુ અને વાલુકાથી વિહીન હોય છે અને જ્યાં મનુષ્ય અથવા જળપાત (ધોધ) આદિનો વિઘ્નકારક ધ્વનિ હોતો જ નથી, એવા ચિત્તનાં સહાયક અને નેત્રોને આનન્દદાયક સ્થાનોમાં જ યોગીને અભ્યાસ કરી શકાય છે એટલે કે, ચિત્તનો સંયોગ ત્યાં જ જની શકે છે.

જેમ જેમ હિમપાત, ધૂસસ, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, ખઘોત, વિદ્યુત, સ્ફટિક અને ચન્દ્ર ઇત્યાદિ સ્વરૂપો નેત્રસખીપ આવવા માંડે છે, તેમ તેમ ધીમે ધીમે યોગીમાં બ્રહ્મનું પ્રાકટ્ય થતું જાય છે.

જે વેળાએ ભૂમિ, જળ, પ્રકાશ, અગ્નિ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ ઇત્યાદિમાંથી યોગનાં દર્શનો (ધોધ) થવા માંડે છે, તે વેળાએ જ યોગીને આરંભ અચ્છેલો કહેવાય છે. જેનું શરીર યોગના અગ્નિમય થઈ જાય છે, તેમાં જટી રોગ, જરા કે શ્વેતુનો વિકાર થઈ જ નથી શકતો.

લઘુતા, આરોગ્ય, ચામડીની મૃદુતા, સ્પષ્ટ આકૃતિ, કંઠમાધુર્ય અને શરીરમાં એક પ્રકારનું આનન્દદાયક સૌગંધ્ય, એ સર્વ યોગમાં પ્રવિષ્ટ થવાનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો છે.

૧૪. જે વેળાએ સુવર્ણ અથવા રૌપ્યકને પ્રથમ ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે, તે વેળાએ તે માટીવડે વેદિત થયેલાં મેલાં હોય છે; અને લારપછી ત્યારે તેમને તપાવી અને ઘોળને સ્વચ્છ કરતાં તે પ્રકાશની પૂર્ણતાથી ચળકવા માડે છે; એ જ પ્રમાણે ત્યારે શરીર-કારાવાસમાં બદ્ધ થએલો મનુષ્ય આત્માની એક તરીકેની સત્યતાને જોઈ જાય છે, ત્યારે જ તે અંતિમ મયાંદાને પ્રાપ્ત કરે છે અને ખેદ-રોષ રહિત થાય છે. અર્થાત્ તે આનંદ સ્વરૂપ જ બની જાય છે, કે, જે તે પોતે મૂળથી જ છે અથવા હોય.

યાજ્ઞવલ્ક્ય, (શંકરના ઉદ્ધૃત કરવા પ્રમાણે),

“ નિયમોને અનુસરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આસનોના અવ્યાસની સિદ્ધતા કર્યા પછી હે ગાર્ગિ ! જે મનુષ્યે આસનની સિદ્ધિ કરી લીધેલી છે, તે પ્રાણાયામનો અવ્યાસ કરવા માડે છે,

“ પૃથ્વીના ષષ્ઠ ભાગે પ્રથમ શાસનનો વિસ્તાર કરી, તેનાપર ચર્મ (વ્યાધ ચર્મ અથવા મૃગચર્મ) પાથરવું અને તેનાપર બેસીને ફળ અને મિષ્ટ પદાર્થોથી ગણપતિનું પૂજન કરતાં બેસવું. એ વેળાએ સામા હાથે ગોઠણપર રાખવા અને કંઠ તથા મસ્તકને પણ તે જ રેખામાં ધારી રાખવાં. એ વેળાએ આંખો બંધ અને દંઢ રાખવાં અને નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં નેત્રોને ધ્યાનસ્થ કરીને પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસવું. જેમ વિશેષ આહાર ન કરવો, તેમ અધિક અપવાસનો શ્રમ પણ વેઠવો નહિ. એ નિયમના પાલનથી નાડીઓ વિશુદ્ધ થાય છે. નાડીની શુદ્ધિ જો ન થઈ હોય, તો સર્વ અવ્યાસ નિષ્ફળ મર્યાબદ્ધ જાય છે. ઇડા અને પિંગળાના સંયોગ સ્થાનમાં હ્રુમ્ (બીજ કર્મ) ની ધારણા કરીને ઇડાને બાહ્ય વાયુવડે બાર માત્રા (સેકન્ડ) જેટલા સમયમાં ભરી દેવી, એમ કરવાપછી એ જ સ્થાનમાં યોગી અગ્નિ અને રૂંઝ શબ્દની ધારણા કરે છે, અને એવી રીતે ધારણા કરતાં જ પિંગળામાંથી વાયુને ધીમે ધીમે બહાર કાઢતો જાય છે એ જ રીતે યુનઃ પિંગળાદ્વારા આસનું અંદરના ભાગમાં પ્રહણ કરીને ઇડા દ્વારા તેનો ત્યાગ કરી દેવાય છે. એ અવ્યાસ પોતાના શરુ જે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે, તે પ્રમાણે ત્રણથી ચાર વર્ષ કિંવા ત્રણ અથવા ચાર માસ પર્યન્ત ચાલુ રાખવો. એ અવ્યાસ એકાંત વાસમાં-પોતાના આરગ્રમાં એકલા રહીને જ પ્રભાત (ઉપ.શાળ), અધ્યાહ્ન, સાયંકાળ અને અધ્ય રાત્રિના સમયે, ત્યાં સૂધી નાડીઓની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ થાય, ત્યાં સૂધી કર્યા કરવો. શરીરની લઘુતા, ચળકતો વર્ણ, સારી ક્ષુધા અને

નાદનું અવજી, એ નાડીઓની શુદ્ધિનાં લક્ષણો અથવા ચિન્હો છે. ત્યાર પછી—કુમ્ભક, રેચક અને પૂરક—ત્રિવિધ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આરંભવો. પ્રાણનો અપાન સાથે સંયોગ કરવો, તેનું જ નામ પ્રાણાયામ છે.

સોળ માત્રા જેટલા સમયમાં મસ્તકથી પાદ પર્યન્ત શરીરને વાયુરૂં બરીને બત્રીસ માત્રા જેટલા કાળમાં તે વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો અને ચોસઠ માત્રા જેટલી વેળા સૂધી કુંભક કરવો—અર્થાત તે વાયુને શરીરમાં જ રોકી રાખવો.

“પ્રાણાયામનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે કે, જેમાં મોળ માત્રાના સમયમાં શરીરમાં વાયુ બરવા (પૂરક કરવા) નો નિયમ પાળવામાં આવે છે; ચોસઠ માત્રા જેટલા સમય પર્યન્ત કુમ્ભક કરાય છે અને બત્રીસ માત્રામાં રેચકની ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

“પ્રાણાયામવડે શરીરની સર્વ અશુદ્ધતાઓનો નાશ થાય છે; ધારણાથી ચિત્તની અશુદ્ધિઓનો લય થઈ જાય છે; પ્રત્યાહાર કરવાથી આસક્તિની અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે—ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે—અને અને સમાધિવડે, આત્માના સ્વામિત્વને આરત કરી રાખનારી સમસ્ત વસ્તુઓનો વિધ્વંસ થઈ જાય છે.”

સાંખ્ય.—તૃતીય પ્રકરણ.

૨૯. ધ્યાનના સંપાદનથી વિશુદ્ધ (આત્મા અથવા પુરુષ) ને સર્વ સિદ્ધિઓ (શક્તિઓ) સ્વભાવતઃ-સ્વાભાવિક-જ થઈ જાય છે.

૩૦ આસક્તિનો જે ત્યાગ, તે જ ધ્યાન છે.

૩૧ વિકારોનો વિધ્વંસ કરવાથી જ એ (ધ્યાન) ની સંપૂર્ણતા થઈ શકે છે.

૩૨. ધ્યાન, આસન અને નિજ કર્તવ્યના પાલનથી પણ ઓની પરિપૂર્ણતા થાય છે.

૩૩. રેચક અને કુંભકદ્વારા પ્રાણનો સંયમ કરી શકાય છે.

૩૪. જે સુખમય અને સ્થિર હોય, તે જ આસન કહેવાય છે.

૩૬. અનાસક્તિ અને અભ્યાસવડે પણ.

૩૭. પુરુષથી પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતોની ભિન્નતાના વિવેકનો અભ્યાસ કરવાથી અને ‘એ નથી-એ નથી’ એમ કહીને પ્રકૃતિનાં તરવોનો ત્યાગ કરવાથી વિવેકની પરિપૂર્ણતા થઈ શકે છે.

અતુર્ય પ્રકરણ.

૩. જય, તેને કહે છે કે, જે ઉપદેશનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે.

૫. જેની રીતે એક પક્ષી પાસેથી ઘણો બળકારે લઈ સેનામાં આવે, તો તે શોકાતુર થઈ જાય છે, અને એ તે પોતાની મેજે જ તેનો લાગ કરી દે, તો તેને સંનેપ

યાય છે, (તેવી જ રીતે જે મનુજ પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ વસ્તુઓનો પરિભ્રમ કરી દે, તે સુખી યાય છે.)

૬. જેવી રીતે સર્પ પોતાની જૂની કાંચળીનો લાગ કરવાથી ઘણો જ સુખી-આનંદિત યાય છે.

૮. જે મુક્તિનું સાધન ન હોય, તેનો વિચાર માત્ર પણ કરવો નહિ; કારણ કે, જેવી રીતે ભરતના વિષયમાં થયું હતું, તેવી રીતે તે, બંધનનું એક કારણ થઈ પડે છે.

૯. વિકાર આદિથી ઉત્પન્ન થએલી અનેક વસ્તુઓનું આવી મળતું, તે, જેવી રીતે કુમારિકાના કરોમાં પોતાની બંગડીઓ બંધનકારક થઈ પડે છે, તેવી રીતે ધ્યાનમાં ભંગ કરનાર થઈ પડે છે.

૧૦. બેના સંબંધમાં પણ એ જ નિયમ લાગૂ પડે છે.

૧૧. બાળા પિંગળા પ્રમાણે માત્ર આશાહીનો જ સુખી છે.

૧૩. આપણે ભલે અનેક ધર્મ પંથો અને ગુરુઓમાં પોતાનો ભક્તિભાવ રાખીએ, છતાં પણ તે સર્વ પામેથી ગ્રહણ તો માત્ર, જેવી રીતે મહુરુક્ષિતઓ અનેક પ્રકારના પુષ્પોમાંથી તત્ત્વનો જ સ્વીકાર કરે છે, તેવી રીતે, સારનું જ કરવાનું છે.

૧૪. જેનું મન સરસધાની પ્રમાણે એકાગ્ર થઈ ગયેલું હોય છે, તેના ધ્યાનમાં કોઈ કાળે પણ ભંગ પડી શકતો નથી.

૧૫. મૂળ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અન્ય સાંસારિક પદાર્થો પ્રમાણે અંતિમ સ્થાન મળ્યાંની પણ અનાસક્તિ થઈ જાય છે.

૧૬. ક્ષણચર્ય, ગ્રહ અને ગુરુમાં ભક્તિ રાખવાથી, જેવી રીતે ઇન્દ્રના સંબંધમાં થયું હતું, તેવી રીતે લાંબા સમય પછી વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

૨૦. વામદેવની ઘટના પ્રમાણે એમાં કાળના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નિયમ જ નથી.

૨૪. અથવા તો, જેણે એ સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરેલી હોય, તેવા પુરુષના સસર્ગથી પણ (યોગની રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે).

૨૭. ઇચ્છા પ્રમાણેના ઉપભોગો ભોગવવાથી નહિ

પંચમ પ્રકરણ.

૧૨૮. યોગવડે જે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થએલી હોય, તેમનો નિવેશ કરવો નથી જોઈતો.

પદ પ્રકરણ.

૨૪. આસનમાં બેસવાનો જે પણ પ્રકાર રિચર અને સુગમ હોય (તેનો સ્વીકાર કરવો.) એના માટે બીજો કોઈ નિયમ જ નથી.

વ્યાસસ્મૃત્.

ચતુર્થ અંક-પ્રથમ અધ્યાય.

૭. બેઠા આસનમાં આશુષનાનો વિશેષ સંભવ છે.

૮. કારણ કે, એથી પ્થાન ૬૯ થાય છે.

૯. કારણ કે, પ્થાનસ્થ મનુષ્ય એ વેળાએ અચક્ષુષ પૃથ્વી (ધરણી) સમાન થઈ જાય છે.

૧૦. એનું વળી બીજું કારણ એ પણ છે કે, રમૃતિઓ પણ એવો જ અભિ-પ્રાય દર્શાવે છે.

૧૧. એમાં અમુક રચાનનો નિયમ છે જ નહિ; જ્યાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ જાય, ત્યાં જ આરાધના કરવી.

આર્ચાવર્તસ્થ તત્ત્વચાનની બીજી પદ્ધતિઓ ચોગ વિશે શેઠ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, તે આપણે એ ઉપર્યુક્ત કેટલાંક અવતરણોના આધારે જાણી શકીએ છીએ.

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો.

આભાવ	અણુહીનતા.
અહંકાર	હૃપણું.
અહિંસા	મનસા, વાચા, કર્મણા ક્રોધને દુઃખ ન દેવું તે.
આકાશ	વિશ્વની સર્વવ્યાપક જડતા.
અનાદિત	કંઠસમીપસ્ય યોગીનું ચતુર્થ ક્રમજ.
અંતઃકરણ	અંતર્ય સાધન.
અતુમાન	તર્ક, અટકજ.
અપરિમલ	દાન અથવા ઉપહારનો અસ્વીકાર.
આસે	જે પરિપૂર્ણતાને પામેશે અથવા સ્વયંપ્રકાશી હોય તે.
આસવાક્ય	આત્મનું વચન.
અપાન	નાડીનો એક પ્રવાહ કે, જે શરીરના ઉપરિભાગને જ વ્યાપી રહેશે હોય છે.
અર્થ	માયનો.
આસન	બેસવાની કે ધ્યાન, ધરવાની પદ્ધતિ.
અસંપ્રજ્ઞાત	ઉચ્ચતમ શ્રેષ્ઠ ચેતનાવસ્થા.
અસ્મિતા- સમાધિ	શરીરની ભાવનાથી રહિત સમાધિ.
અસ્તેય	નિર્જોભતા. (ખીજની વસ્તુનો અપહાર ન કરવો તે.)
અવ્યક્ત	અજ્ઞેય-જે જાણવામાં ન આનું હોય, તે.
ધડા	નાસિકાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર.
ઈશ્વર	શક્તિમાનોની શક્તિ; મહાન્ સત્યાચારક.
ઈન્દ્રિય	આંતરિક કર્મદ્વાર અથવા જ્ઞાનદ્વાર.
ઈશ્વરપ્રણિધાન	ઈશ્વરની આરાધના (પૂજા).
ઉદાન	શરીરમાંની એક વિશેષ પ્રાણરક્ષક શક્તિ.
ઉદ્ઘાત	કુંડલિનીને જાગૃત કરવી તે.
એકાગ્ર	ચિત્તની એકગ્રતામય અવસ્થા.

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો. ૨૧૫

યોજન્	શરીર અને ચિત્તની સર્વ શક્તિઓ આત્મગળનું રૂપ ધારીને મસ્તિષ્કમાં બસાઈ રહે છે તે.
કર્મ	કેઈ પણ કૃતિ. કર્મનું પરિણામ, એવો પણ પ્રસંગ વિશેષ એનો અર્થ કરી ચકાવ છે. નક્ષર વિષયોનો કાર્ય અને કારણનો નિયમ.
કૃત્ય	પ્રાપ્ત કરવાની અંતિમ ઉચ્ચતમ પદવી—એકતા.
ક્રિયાયોગ	પ્રાયશ્ચિક યોગ; અથવા પ્રાયશ્ચિક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ.
કુંડલિની	સર્વ વ્યક્તિઓમાં રહેલી દૈવિક નિદ્રિત શક્તિ.
ગાયત્રી	વેદોમાંના કેટલાક પવિત્ર હોદો.
ગુરુ	શિક્ષક અથવા ઉપદેશક.
ચિદાકાશ	બ્યારે આત્મા પોતાના-સ્વયં-પ્રકાશમાં જ-સ્વભાવમાં જ પ્રકાશવા માટે છે, તે વેળાના ગાનનો અવકાશ.
ચિત્ત	મનભંડાર.
ચિત્તાકાશ	માનસિક અવકાશ.
જ્ઞાન	જાણું તે.
તમસ્	અંધકાર—(અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા.)
તન્માત્રા	સૂક્ષ્મ તત્ત્વો.
તપસ્	અપવાસ પ્રત્યાદિ શરીરસંયમની રીતિઓ.
દેવ	અળક્ષી વ્યક્તિ; શુભ પ્રત્યક્ષી વર્તનારાઓને પ્રાપ્ત થતી અર્ધદૈવિક અવસ્થા.
ધારણા	એકાગ્રતા.
ધ્યાન	એકલીનતા.
નિર્વાણ	સર્વ પ્રપંચોનો ત્યાગ; મુક્તિ.
નિર્વિતર્ક	પ્રશ્ન અથવા સંકારહિત.
નિયમ	શુદ્ધતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને સ્વાર્પણ.
નિવિચાર	વિવેકરહિત.
પિંગલા	નાસિકાનું જમણું હિર.
પ્રધાન	પ્રકૃતિ. (મુખ્ય.)
પ્રકૃતિ	કુદરત-પ્રધાન. (Nature.)
પ્રાણ	શરીરમાંનાં પ્રાણરક્તક જોડો. સમસ્ત વૈશ્વિક શક્તિઓનો જથ્થો.
પ્રાણાયામ	પ્રાણનો સંયમ કરવો તે.

પ્રતિભા	પવિત્ર અને વિશુદ્ધ પ્રકાશ
પ્રકૃતિસય	જે આત્મા, સુખિતને પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડીને પ્રકૃતિ સાથે મળી ગયેલો હોય છે તે
પ્રત્યાહાર	ચિત્તને અતર્દર્શી બનાવવાની ક્રિયા
પ્રત્યાકાશ	સાક્ષાત્ દર્શિ
પુરુષ	આત્મા
બ્રહ્મ	એક જ અસ્તિત્વ અપ્રતિમધ-સ્વતન્ત્ર
બુદ્ધિ	નિઘ્રય કરનારી શક્તિ
બ્રહ્મચર્ય	મન, વાચા અને કર્મની પવિત્રતા
મહત્	જગદ્વિપયક જ્ઞાન (બુદ્ધિ)
મહાકાશ	સાધારણ અથવા મહાન અવકાશ
મનસ્	મન
મહાયોગ	આત્માને ઈશ્વર સાથે એક ઘડ્ઘ ગએલો જોવો અથવા અનુભવવો તે
મંત્ર	પવિત્ર શબ્દ
મણિપૂર	હૃદયસભીપર્ય યોગીનું તૃતીય કમળ
મૂલાધાર	યોગીનું મૂળ આધારરૂપ કમળ
યમ	યોગના પ્રાથમિક લક્ષણ તરીકે ગણાતા નૈતિક શિક્ષણદ્વારા જે આંતરિક શુદ્ધતા કરવી તે
યોગ	સંયોગ—એટલે કે, અર્વનંત આત્માનો ઉન્નત (ઉચ્ચતમ-શ્રેષ્ઠ) આત્મા સાથે સંયોગ કરવો તે
રજસ્	ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત કરનારો ગુણ
રાજહસ	એનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે (Svaran)
રાજયોગ	એનો શાબ્દિક અર્થ રાજાનો યોગ, એ થાય છે એ પુરુષને મુક્ત કરવાના હેતુથી અથવા બીજા સંપ્રદોમાં કહીયે, તે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આંતરિક પ્રકૃતિને વિનિત કરવાની વિદ્યા છે
રાસાયન	આયર્ષવર્તનો એક રાસાયનિક પદ્ય
વાદ	સવાદ-વાદવિવાદ-થી મળતું જ્ઞાન
વૈરાગ્ય	સર્વસંગપરિત્યાગ

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો. ૨૧૭

વિશુદ્ધ	મસ્તિષ્કમાંની એક નાડીના મધ્યમિન્દુ સાથે સંબંધ ધરાવતું યોગીનું પંચમ કમળ.
વિકલ્પ	શાબ્દિક વિભ્રમ.
વિક્ષિપ્ત	બ્યારે ચિત્ત પોતાને એકત્ર કરવા માટે મથતું હોય છે, ત્યારની તે-ચિત્ત-ની જે સ્થિતિ, તે વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે.
વૃત્તિ	ચિત્તના નાનાપ્રકારના તરંગો.
શબ્દ	નાદ અથવા શ્વનિ.
શૌચ	શુદ્ધતા અથવા પવિત્રતા.
સમાધિ	ઉચ્ચતમ-વિશેષ જ્ઞાન.
સહસ્રાર	મસ્તિષ્ક (Brain) માંનું સહસ્રદશ કમળ.
સમાન	જે વાયુ, આંતરિક અગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખીને પચનક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તે સમાન છે.
સંસ્કાર	ચિત્તમાં બેસી ગએલા છાપ-કે જે ટેવોને ઉત્પન્ન કરે છે.
સંયમ	ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના સંયોગ.
સાનંદ	આનંદપૂર્ણ સમાધિ.
સંતોષ	એનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે.
સત્ત્વ	પ્રકાશતત્ત્વ.
સાત્વિક	જેનામાં સત્ત્વશુભ્રી જાગૃતિ થએલી હોય તે.
સવિતર્ક	સારાંક-સંશયયુક્ત.
સવિચાર	વિવેકયુક્ત.
સિદ્ધાંત	અંતિમ-નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન.
સિદ્ધ	જેમણે ચમત્કારિક શક્તિઓ મેળવેલી હોય, તેવા યોગી અથવા અર્ધ-પવિત્ર વ્યક્તિઓ.
સિદ્ધિ	યોગના અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરેલી ચમત્કારિક શક્તિઓ.
સ્મૃતિ	(૧) સ્મરણ-પહેલાંની યાદદાસ્ત. (૨) વેદ ઉપરાંત પ્રમાણુભૂત મનાતા ગ્રંથ “ મનુસ્મૃતિ,” “ યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ.” ઇત્યાદિ.
સ્વાધિષ્ઠાન	યોગીનું નાભિકમળ.
સ્વાધ્યાય	અભ્યાસ.

હઠયોગ

મન અને શરીરનો સંબંધ કરવા માટેની-તેમને યોજાના સંબંધમાં લાવવા માટેની વિદ્યા. પરંતુ એમાં ઈચ્છા બેઠ છે કે, એ હઠયોગનો અભ્યાસ કરવામાં આદિત્યક ઉત્પત્તિનો હેતુ સમાવેલો હોતો નથી, કિન્તુ માત્ર શારીરિક-શરીરની-સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવાનો જ આશય હઠયોગીના મનમાં રમી રહેલો હોય છે

પ્રેરણાત્મક સંવાદ.*

તા. ૧૯ મી જૂન ૧૮૯૫ શુક્રવાર.

(ચાઉન્ડ આઇલેંડ પાર્કમાં પોતાના શિષ્યો (છાત્રો)ને નિલ નિયત ઉપદેશ આપવા માટે ઉધાડેલા વર્ગનો આજે આરંભનો દિવસ હતો. અમે† જ્યાં હજી લાં એકત્ર થયાં નહોતાં; પરંતુ ચુસ્ત હૃદય સદેવ પોતાના કર્મમાં મગ્ન હોવાથી જે તથુ કિંવા ચાર છાત્રો તેમના સમક્ષ હતાં, તેમને ઉદ્દેશીનેજ તેમણે તત્કાળ ઉપદેશનો આરંભ કરી દીધો. એ પ્રભાતમાં તેઓ પોતાના હસ્તમાં વ્યાર્ધખડ લઈને આવ્યા હતા અને ‘તમે સર્વ ક્રિશ્ચિયન્સ હોવાથી હું ક્રિશ્ચિયન ધર્મ મંચથી જ મારા ઉપદેશનો આરંભ કરું તો તે વધારે યોગ્ય થઈ પડશે’ એમ કહીને તેમણે જૉન્ નામક પુસ્તક (પ્રકરણ) ઉઘાડ્યું.)

“આરંભમાં શબ્દ હતો, તે શબ્દ ઈશ્વર સાથે હતો અને તે શબ્દજ ઈશ્વર હતો.” આને હિંદુ માયા એટલે કે, ઈશ્વરનું વ્યક્ત સ્વરૂપ કહે છે; કારણ કે, એ ઈશ્વરની શક્તિ છે. જેને આપણે પ્રકૃતિના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રતિબિંબિત કેવલ પરબ્રહ્મ છે. શબ્દનાં પ્રકટ સ્વરૂપો બે છે,—એક તો પ્રકૃતિનું સાધારણ સ્વરૂપ અને દ્વિતીય શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, જેસુ અને રામકૃષ્ણ જેવા ઈશ્વરના મહાન અવતારોનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ. અનંતનું વિશિષ્ટ પ્રકટીભવન જે કાષ્ટદ તે જ્ઞાત અને જ્ઞેય છે. અનંત જ્ઞાત થઈ શકતો નથી; આપણે પિતાને જાણી શકતા નથી; કેવળ પુત્રને જાણી શકીએ છીએ. આપણે આજ ‘અનુપતાની છાયા’—કાષ્ટદ્વારાજ તે અનંત પરમાત્માને નિહાળી શકીએ છીએ.

જૉન્નાં પ્રથમના પાંચ પદોમાં ક્રિશ્ચિયાનિટીના સમસ્ત નિષ્કર્ષ સમાયેલા છે; (તેમનું) પ્રત્યેક પદ ગહનતમ તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે.

* અમેરિકામાંના ચાઉન્ડ આઇલેંડ પાર્ક નામક એક રમણીય રચળમા સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકન કિંવા પાશ્ચાત્ય જિજ્ઞાસુઓને વેદાંત આદિ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવવા માટે એક વર્ગ ચાલુ કર્યો હતો. એ વર્ગમાં વારંવાર જે બોધ વચ્ચે સ્વામીશ્રીએ ઉચ્ચાર્યા હતાં, તેમનો તેમની એક રિખ્યાએ (મિસ એ ઇ. વાઈડેએ) લખીને સંગ્રહ કર્યો હતો અને તે સંગ્રહને સ્વામીશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી દીર્ઘકાળે ઇ સ. ૧૯૦૮ માં ‘Inspired Talks’ નામથી છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત ‘પ્રેરણાત્મક સંવાદ’ તે એ ‘Inspired Talks’નોજ અવિદ્યલ ગુર્જર અનુવાદ છે.

† આવા કૌંસમાં જ્યાં પણ ‘અમે’ આદિ સર્વ નામના કોઈ પણ સ્વરૂપનો પ્રયોગ જોવામાં આવે ત્યાં તે વેળાએ સ્વામીશ્રીના વર્ગમાં તેમની ઉપદેશસલાહનું પાન કરવા આવતાં છાત્રો કિંવા શિષ્યોજ સમજાવાનાં છે.

જે સંપૂર્ણ છે તે કદાપિ અસંપૂર્ણ થતો નથી. તે અંધકારમાં હોવા છતાં અંધકારવડે વિકૃત થતો નથી. ઈશ્વરની અનુકંપા (દયાલુતા) સર્વમાં (એક સરખી રીતે) ગમન કરે છે, પરંતુ તેને તેમની અધમતાનો વિકાર થતો નથી આપણાં નેત્રાના જે કાંઈપણ રોગને સૂર્યને આપણે બંગવાળો નિહાળીએ છીએ, તે રોગનો (વાસ્તવિક) સૂર્યને કશોપણ વિકાર થતો નથી. (જૈનતા) આગણત્રીસમા પદમાં જે “ (તે) રિશ્વના પાપનું દરણુ કરે છે ” (Taketh away the sin of the world) એ પ્રમાણે કહેલું છે, તેનો ભાવાર્થ એટલો જ કે, ક્રાઈસ્ટે આપણને સંપૂર્ણ થવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. મનુષ્યને તેના પોતાના સસ સ્વભાવનું દર્શન કરાવવા માટે ઈશ્વર જ ક્રાઈસ્ટ થયો હતો, અને એ પ્રમાણે જોતાં આપણે (પોતે) પણ ઈશ્વર જ છીએ. આપણે પવિત્રતમ પરમાત્માપરનાં માનુષીય આવરણ છીએ; પરંતુ પવિત્ર કિંવા દિવ્ય મનુષ્ય તરીકે, ક્રાઈસ્ટ અને આપણે એક જ છીએ.

ત્રિમૂર્તિમય (Trinitarian) ક્રાઈસ્ટ આપણાથી ઉત્તમપદે નિયુક્ત છે અને એક મૂર્તિ (Unitarian) ક્રાઈસ્ટ કેવળ એક નૈતિક મનુષ્ય છે; અર્થાત્ એ બેમાંથી એક પણ આપણને સાહાય્ય કરી શકે તેમ નથી. કિન્તુ જે ક્રાઈસ્ટ ઈશ્વરનો અવતાર છે, જે ઈશ્વરની પવિત્રતા-દિવ્યતા-ને ભૂલી ગયો નથી, તે જ ક્રાઈસ્ટ આપણને સાહાય્ય આપી શકે એમ છે-તેનામાં ન્યૂનતા છે જ નહિ. એ અવતારો (અવતારી પુરુષો) નિરંતર પોતાની દિવ્યતાના જ્ઞાતા હોય છે-એ (દિવ્યતા) ને તેઓ પોતાના જન્મકાલથી જ જાણતા હોય છે. એ અવતારી પુરુષો, જેમના નાટકની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તેપણ પોતાના કાર્યનો અંત થવા છતાં જોયો અન્યજનોના મનોરંજન માટે પુનઃ રંગભૂમિપર આવે છે, તેવા નટો સમાન છે. એ મહા પુરુષો આ પૃથ્વીના કાંઈ પણ વિષયથી લિપ્ત નથી; તેઓ અમુક કાળ પર્યંત આપણને ઉપદેશ આપવા માટે આપણા સ્વરૂપ અને આપણી મર્યાદાઓને ધારણ કરે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ મર્યાદિત નથી, તેઓ તો નિરંતર સ્વતંત્ર-મુક્ત જ છે.

*

*

*

*

*

શુભ જો કે સત્તા નિકટની વસ્તુ છે; તથાપિ તે સસ તો નથી જ. અશુભ (પરિણામ) વડે વિક્ષિપ્ત કિંવા ક્ષુબ્ધ ન થવાનું શીખી ગયા પછી આપણે શુભ (પરિણામ) વડે હર્ષિત ન થવા માટેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આપણે એ તો અવસ્થ જાણીએ જ જોઈએ કે, આપણે શુભ અને અશુભ (સુખ અને દુઃખ) ઉભયથી પર છીએ; આપણે એમના બંન્ધ સ્થાકમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને જાણી લેવું જોઈએ કે, એ ઉભય (એક સરખી રીતે) આવશ્યકીય છે.

દેતની ભાવના પ્રાચીન પરિપત્તે પાસેથી આવેલી છે. વાસ્તવિક શુભ અને અશુભ એક જ છે, અને તે આપણા પોતાના મનમાં જ છે. જ્યારે મન સમતોલ (અવસ્થામાં) હોય છે, તે વેળાએ શુભ કે અશુભનું તેમાં કશું પણ પરિણામ થતું નથી. સંપૂર્ણતાથી મુક્ત થાઓ, એટલે તમને એમાંના એકની પણ બાધા થશે નહિ અને આપણે સ્વતંત્રતા-મુક્તતા તથા (નિર્વિકાર) આનંદનો ઉપભોગ લેતા થઈશું. અશુભ ક્ષિપ્ર દુઃખ તે લોહ-શુંખલા છે અને શુભ ક્ષિપ્ર સુખ તે મુવર્ણશુંખલા છે; અર્થાત્ બંને શુંખલાઓ જ છે. મુક્ત થાઓ અને નિશ્ચયપૂર્વક એકવાર એ સારી રીતે જાણી લ્યો કે, તમારા માટે કોઈ પણ શુંખલા (અવસ્થા) છે જ નહિ. પ્રથમ લોહશુંખલાના બંધનને નિર્બળ (લીધું) કરવા માટે મુવર્ણશુંખલાના બંધનને સ્વીકારો; અને સાર પછી ઉભયને સાગ કરી દો. આપણા માંસમાં અશુભ (દુઃખ)નો કંટો પેસી ગયેલો છે, એટલે તે જ કંટકલતામાંથી એક બીજો કંટો લઈને તેવડે તે પ્રથમના કંટાને કાઢી નાંખો અને સાર પછી તે બંને કંટા-ઓને ફેંકી દઈને (દુઃખ) મુક્ત થઈ જાઓ.

* * * * *

વિશ્વમાં નિરંતર દાતાની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરો. પ્રત્યેક વસ્તુ આપી દો અને તેના ફળ (બદલા)ની આશા ન રાખો. પ્રેમ, સાહાય્ય, સેવા તેમજ બીજાં પણ જે આપ સ્વરૂપ તમારાથી આપી શકાય તે આપો, પરંતુ પ્રત્યુપકારની ભાવનાને તમારાથી દૂર રાખો. કોઈ પણ પ્રકારની (આપતી વેળાએ) ચર્ત ન કરો, એટલે પછી કોઈ પણ કળાવાનો નથી. જેવી રીતે ઈશ્વર આપણને (સર્વ પદાર્થો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિદાનની આશાવિના) આપે છે, તેવો જ પ્રકાર આપણા દાતાત્વનો પણ થવા ઈ.

દાતા કેવળ ઈશ્વર જ છે અને વિશ્વના-સમસ્ત વિશ્વના-જનો માત્ર દુકાનદારો જ છે. ઈશ્વરના ધન પ્રાપ્તિપત્ર (Cheque)ને મેળવો, એટલે તે સર્વત્ર આદરને પાત્ર (સ્વીકરણીય) થવાનું જ.

“ઈશ્વર પ્રેમનો અવર્ણનીય અને અનિર્વાચ્ય નિઃકર્ષ છે,” તે જાણી શકાય તેવો છે, પરંતુ તેની વ્યાખ્યા કરી શકાય તેવો નથી.

* * * * *

આપણા દુઃખો અને જીવનકલહોમાં વિશ્વ આપણને એક અત્યંત બેચાનક સ્થાન સમાન દેખાય છે. પરંતુ જેવી રીતે આપણે કૂતરાનાં બે મલકિયાને રમતાં અને એક બીજાને બટકાં ભરતાં જોઈએ છીએ, તે વેળાએ એઓ વિનાહ જ કરે છે અને તેથી તીવ્ર નખપ્રહાર પણ એમને અસારે દાનિકારક થાય તેમ નથી; એ તત્ત્વને જાણીને

આપણે એનો વિશેષ કરી પશુ વિચાર કરતા નથી; તેવી જ રીતે આપણાં સર્વ જીવનકલહો ઈશ્વરનાં નેત્રોમાં બાંધાયેલા સમાન છે. આ સમસ્ત વિશ્વ એવા ખેડો માટે જ છે અને તે ઈશ્વરનું કેવળ મનોરંજન જ કરે છે, વિશ્વમાંની કોઈ પણ વસ્તુ ઈશ્વરના હૃદયમાં કોઈ ઉપગમવતી નથી.

* * * * *

“હે જનનિ ! જીવન સાગરે મમ તરણિ* ફળી નય છે;
માયા પવનને મોહનું તોફાનું પ્રતિફલ પાવ છે;
મમ પંચાં નાવિક મૂર્ખ ને વળી કર્ણધારક† અખળ છે;
મમ ધૈર્ય લોપાલું અને દૃઢ્યે નિરાશા પ્રખળ છે;
આ તરણિ મારી ફળતી તલહીન આ ભવનાં વને,
હે માતા ! આવી બધાવ સત્તર ફળનો જલમાં મને !”

“હે માતા, તારો પ્રકાશ પ્રુષ્પાત્મા કિંવા પાપાત્માને એક સરખો પહોંચે છે; તે પ્રેમી તથા ખૂનીને સમાનતાથી પ્રકાશિત (પ્રેતસાદિત) કરે છે.” માતા સર્વમાં સદૈવ પ્રકટ થતી રહે છે. પ્રકાશ જે વસ્તુની ઉપર પડે છે, તે વસ્તુના સ્પર્શથી વિકૃત-મૃદ-થતો નથી તેમ જ પુનિત પણ થતો નથી. પ્રકાશ તો નિરંતર શુદ્ધ અને અપરિવર્તનશીલ છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના પૃથ ભાગે વિશુદ્ધ, રમણીય અને કદાપિ પરિવર્તનને ન પામતી માતાનો વાસ છે. “સર્વ વ્યક્તિઓમાં પ્રકાશ સમાન વ્યક્ત-પ્રકટ-માતા ! અમે તારા ચરણોમાં નમન કરીએ છીએ.” તે વેદના, જુધા, આનંદ અને ઉત્કર્ષમાં એક સરખી રીતે વસેલી છે. “મધુમક્ષિકા મધુને, જ્યારે (પુષ્પોમાંથી) ચૂસે છે, સારે સ્વામી (ઈશ્વર) તેનું બક્ષણ કરે છે.” ઈશ્વરને સર્વત્ર વ્યાપક જાણીને સાધુઓ નિન્દા તથા સ્તુતિનો ભાગ કરી દે છે. એ નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી રાખજો કે, તમને કોઈપણ વસ્તુ પીકા પહોંચાડી શકે તેમ નથી. એ કેવી રીતે ? એવી રીતે કે, શું તમે મુક્ત નથી ? તમે આત્મા નથી ? આપણા જીવનોનું જીવન, આપણાં કર્ણોનું શ્રવણ અને આપણાં નેત્રોની દૃષ્ટિ તે જ છે.

* તરણિ-લઘુ નૌકા (સરીરરૂપ નૌકા) † પચનાવિક-પાચ ઇન્દ્રિય

‡ કર્ણધારક-સુકાળી, (આ મનનું રૂપક છે) § ભવના વને-ભવરૂપ સમુદ્રમાં

॥ આ સમસ્ત રૂપકનો સરળ ભાવાર્થ એવો યાવ છે કે;—આ જીવનસાગરમાં સરીર રૂપ નૌકા ફળતી નય છે, કાણુ કે, તેને પ્રતિફલે નાયાત્મક પવન અને મોહરૂપ તોફાનની બાધા થયા કરે છે. વળી એ સરીરનૌકાના નાવિકરૂપ પંચેન્દ્રિયો મૂર્ખ અને કર્ણધાર રૂપ મન નિર્બળ છે; એટલે માતા ધૈર્યનો લોપ થયો છે. આ દેહરૂપ નૌકા ફળે છે; માટે હે ઈશ્વર ! મારું રક્ષણ કર ! ”

કાંઈ એક માણસની પૂઠે પોલીસનો સિપાઈ પડ્યો હોય તેની પેઠે આપણે આ જગતમાં ચાલીએ છીએ અને તેના સૌન્દર્યની દીનમાં દીન અચિર પ્રલાને જોઈ શકીએ છીએ. જે આ સર્વ ભયો આપણો પીછો પકડે છે, તે (આપણા) માયામાના વિશ્વાસ-માથી જ આવે છે (અથવા બીજા સંજ્ઞામાં કહીએ તો ઉત્પન્ન થાય છે). માયા તેની પાછળના મનની ઉપરિચિતિમાંથી પોતાનું સમસ્ત અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જે કાંઈ આપણા જીવામાં આવે છે, તે પ્રકૃતિદાસ* અત્પસ્વરૂપ સવતો ઈશ્વર-પરમાત્મા જ છે.

તા. ૨૩ મી જૂન ૧૮૯૫ રવિવાર.

વિક્રમશાળી તથા નિષ્કપટ યાત્રી; સાર પછી ભક્તિસહિત કાંઈ પણ માર્ગને અનુસરો, એટલે અવસ્થ તમે તે નિષ્કલને પ્રાપ્ત કરશોજ. એકવાર સાંકળની એક કડીને પકડો, એટલે આખી સાંકળ અનુક્રમે ખેંચાઈ આવશે. વૃક્ષના મૂળમાં જળસિંચન કરો, (એટલે કે, પરમાત્મા પ્રતિ પહોંચો) એટલે સમસ્ત વૃક્ષ જળ સિંચિત થઈ જશે; (સારાંશ કે,) પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે આપણે સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા, એમજ સમજવાનું છે.

એકપક્ષીયતા વિશ્વના વિનાશનો હેતુ છે. જેમ જેમ તમે વિશેષ દિશાઓનો વિકાસ કરો (એટલે કે, જ્ઞાનદૃષ્ટિની વિશાળતાને મેળવો), તેમ તેમ તમને વિશેષ આત્માઓની પ્રાપ્તિ થશે અને તે સર્વ આત્માઓમાં-ભક્ત તેમજ જ્ઞાનીમાં, તમે વિશ્વનું દર્શન કરી શકશો. પ્રથમ તમારા સ્વભાવને નિશ્ચિત કરો અને તેને વળગી રહો. નિષ્ઠા જ પ્રારંભકર્તા માટેની એક માત્ર પદ્ધતિ છે, પરંતુ ભક્તિ અને નિષ્કપટતાના યોગે તે સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. દેવમંદિરો, સિદ્ધાન્તો અને આકૃતિઓ (ચિત્રો) આદિ કોમળ રોપાઓને રક્ષા માટેની વાડ સમાન છે; પરંતુ કેટલાક સમય પછી તેમની હિજ કિંમતતા થવી જ જોઈએ કે જ્યોતી રોપો વૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાને સમર્થ થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે નાનાવિધ ધર્મો, બાઈબલ્સ, વેદો અને આદેશ ઇલાહિ નાના રોપાના સંરક્ષણ માટેના રોપાની આસપાસ લોઢા કે લાકડાના બાંધી લીધેલા પાંજરા સમાન છે; પરંતુ તે રોપાએ એ પાંજરામાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ. નિષ્ઠા એક રીતે એ રોપાને પાંજરામાં મૂકે છે-એટલે કે, કલહમય આત્માનું તેના ચૂંટી કાઢેલા માર્ગમાં રક્ષણ કરે છે.

* * * * *

‘તરંગ’નું નહિ, કિન્તુ ‘મહાસાગર’નુંજ અવલોકન કરો. એક ક્રીટિકા અને દેવ-દૂતમાં બેઠ ન નિહાળો. પ્રત્યેક જન્તુ બાજરીના (કાષ્ટર)નો બંધુ જ છે. એક શુરતર

* અહીં માયા અને મન ઉભવના અર્થમાં પ્રકૃતિ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અને અન્ય લઘુતર છે, એમ કેમ કહી શકાય વારુ? અત્યેક પોતાના સ્થાનમાં શુક્તર કિંવા મહાન છે. આત્મા અવકાશ અને કાળથી પર છે અને સર્વત્ર છે. ઈશ્વરના શુભગાન કરતું પ્રત્યેક મુખ તે મારું મુખ છે અને તેને નિહાળતાં પ્રત્યેક નેત્ર તે મારાં નેત્ર છે. આપણે કોઈ પણ સ્થળે બદ્ધ નથી, આપણે શરીર નથી, કિન્તુ વિશ્વ આપણુ શરીર છે. આપણે જાદૂઈ લોકોડીએને હાથમાં હીલવતા અને આપણી સમક્ષ ઇચ્છા પ્રમાણેના આદેશોને ઉત્પન્ન કરતા જાદૂગર છીએ. આપણે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના જાળમાંનાં અનેક સ્થળોમાં ગમન કરી શકનારા કરોળિયા છીએ. એ કરોળિયા અસારે કેવળ પોતે જ સ્થળમાં છે, તે સ્થળનું જ જ્ઞાન ધરાવે છે, પરંતુ સમયના જવા સાથે તે સમસ્ત જાળનો જ્ઞાતા થશે. આપણે અસારે જ્યાં આપણું શરીર છે, સાનું જ જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ અને આપણે કેવળ એક જ મસ્તિષ્કને ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે આપણે અતિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચીશું, તે વેળાએ આપણે સર્વજાણીશું અને સર્વ મસ્તિષ્કોના ઉપયોગ કરી શકીશું. અસારે પણ આપણે જ્ઞાનનું પ્રસારણ કરી શકીએ એમ છે તે (પોતાની માર્ગદાથી) પર પ્રદેશમાં જાય છે અને અત્યૌકિક જ્ઞાન પ્રદેશમાં પોતાનું કાર્ય કરવા માંડે છે.

જેવી રીતે વિશુદ્ધ સ્ફટિક સર્વને પ્રતિબિંબિત કરે છે, પરંતુ તે નિરંતર તેના તે જ હોય છે, તેવા (સ્ફટિક સમાન) થવા માટે આપણે સર્વ મથી રહ્યા છીએ. જ્યારે એ આવ સ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે પછી કાષ્ટપણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, શરીર કેવળ એક, જેના માટે કાષ્ટપણ ચિન્તા ન રહે, એવી વિશુદ્ધ યત્ર રચના સમાન બની જાય છે; અને તે અપવિત્ર થઈ શકતું નથી.

તમે જાણી શો કે, તમે અનંત છો; (અને મુખ્યત્વે એ જ્ઞાન થયું) એટલે, બધોનો અવસ્થ નાશ થવો જ જોઈએ. નિરંતર એમ જ કહો કે, “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ!” (I and my Father are one.)

*

*

*

*

*

જાવિકાળમાં દક્ષલતાપરના પ્રાક્ષાના શુભો પ્રમાણે કાષ્ટરો સંખ્યાબદ્ધ અવતરશે, તે વેળાએ બધા ખેલ સમાપ્ત થશે અને આ સર્વ (દસ્યો)નો લોપ થઈ જશે. જેવી રીતે કિટલીમાંનું પાણી ઉકળવા માટે છે, તે વેળાએ પ્રથમ તેમાં એક પરોરો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પછી બીજો ઉદ્ભવે છે અને પછીથી પ્રતિપળ તેમની સંખ્યા વધતી જઈને અતે ખગળખગટમાં પડી તે વરાળના રૂપે બહાર નીકળી જાય છે. શુદ્ધ અને કાષ્ટર એ જ વિશ્વ અસાર સૂધીમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઝોટામાં ઝોટા પરપોટા છે. મોજેસ એક અતિ

લઘુ પરપોટો હતો, અને ત્યાર પછી એક કરતાં એક મોટા પરપોટા અનુક્રમે આવ્યા હતા; એક સમય એવો આવશે કે, જે વેળાએ ત્રણમા સર્વ પરપોટા થશે અને મુક્ત યર્ધ જશે; પરંતુ આ નિલ નવીના સૃષ્ટિ એ વ્યાપારને નિલ અન્યાહત ચાલતો રાખવા માટે (પુનઃ) નવીન જલસમુદાય લઈ આવશે.

તા. ૨૪ મી જૂન ૧૮૬૫ રોજવાર. (આજનું વાંચન નારદનાં 'ભક્તિયુગો' માંનું હવું.)

“ધૃતિમાં જે અત્યંત પ્રેમ તે જ ભક્તિ છે અને એ પ્રેમ (ભક્તિ) જ સત્ત્વ અમ-રતા છે. એ પ્રેમને મેળવવાથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ થાય છે, તેને હાનિમાટે વિપાદ થતો નથી અને તે કદાપિ કોઈના દ્વેષ કરતો નથી. એ પ્રેમના જ્ઞાનથી મનુષ્ય ઉન્નત બની જાય છે.”

મારા ગુરુ નિરંતર કહેતા હતા કે:—“આ વિશ્વ એક વિશાળ ઉન્નતશાળા છે કે, જેમાંના સર્વ મનુષ્યો ઉન્નત છે. કેટલાકો ધનની પાછળ ગાંડા થઈ જાય છે, કેટલાકોની સ્ત્રીઓ માટે કાગળી ચરકી ગઈ છે, કેટલાકો નામ અથવા કીર્તિની પાછળ દીવાના બન્યા છે અને થોડાકો ધૃતિના ધ્યાનમાં પોતાના ભાનને ખોઈ બેઠા છે. હું ધૃતિ પાછળ ગાંડા થવાનું પસંદ કરું છું.” ધૃતિ પારસમણ્ણિ છે કે જે આપણને એક ક્ષણ માત્રમાં સુવર્ણના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખે છે; સ્વરૂપ (બાહ્ય સ્વરૂપ) જે કે તેનું જ કાયમ રહે છે, પરંતુ સ્વભાવનું પરિવર્તન યર્ધ જાય છે. મનુષ્યનો આકાર તો રહે છે, પણ આપણે (કોઈની પણ) હાનિ કિવા પાપકૃતિ કરતા અટકી જઈએ છીએ.

“ધૃતિ વિષયક વિચારમાં નિમગ્ન રતાં કેટલાકો રહે છે, કેટલાકો ગાવા માટે છે, કેટ-લાકો હસ્યા કરે છે, કેટલાકો નાચતા ફરે છે અને કેટલાકો આશ્ચર્યકારક વાર્તાલાપ કર્યા કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ કેવળ ધૃતિ વિના બીજા કયા વિશે કોઈ પણ બોલતું નથી.”

ધર્મસંસ્થાપકો ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે; પરંતુ જેસસ, બુદ્ધ અને રામકૃષ્ણ જેવા અવતારો (સાક્ષાત) ધર્મ આપી શકે છે; તેમનો એક જ દૃષ્ટિપાત, એક જ સ્પર્શ સંપૂર્ણ છે. ‘મરતકપર વરદહસ્ત મૂકવો’ એ પવિત્ર આત્માની શક્તિ છે. એ શક્તિ-ગુરુ શક્તિની મૃંખલા-ગુરુએ પોતાના શિષ્યોને આપી હતી. એ સત્ત્વ ધર્મદીક્ષાવિધિ, અસંખ્ય યુગોથી અત્યાર લગી અપાતો આવ્યો છે.

“ભક્તિ પોતે સર્વ વાસનાઓના અવરોધરૂપ હોવાથી વાસનાઓની પૂર્તિ માટે ભક્તિનો ઉપયોગ યર્ધ થકતો નથી.” નારદ પ્રેમનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે વર્ણવે છે. “જે વેળાએ સર્વ વિચારો, સર્વ શબ્દો અને સર્વ કર્મો ધૃતિને સમર્પિત કરી દેવામાં આવે છે,

અને ઈશ્વરની લેશમાત્ર વિસ્મૃતિ પણ મનુષ્યને અત્યંત દુઃખિત કરી નાંખે છે; તે વેળાએ તેનામાં પ્રેમનો પ્રારંભ થએલો છે, એમ સમજી લેવું.”

“પ્રેમનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ એ જ છે; કારણ કે, સર્વ પ્રકારના માનુષી પ્રેમમાં જ પ્રત્યુપકાર (બદલા)ની ઇચ્છા રહેવી ટોચ છે, તે ઇચ્છા કિંવા વાસનાનો એમાં નિવાસ નથી.”

“જે મનુષ્ય સામાજિક અને શાસ્ત્રીય આચાર કિંવા વ્યવહારથી આગળ વધી ગયો હોય, તે સંન્યાસી છે. ન્યારે અખંડ આત્મા ઈશ્વરમાં જ સમાય અને ન્યારે આપણે કેવળ ઈશ્વરમાં જ શરણ લઈએ, ત્યારે જાણવું કે, આપણુ હવે તે પ્રેમને પ્રેમવતી તૈયારીમાં છીએ.”

ન્યાસધી ધર્મશાસ્ત્રોના સાહાય્ય વિના ચાલવાને તમે સંપૂર્ણ બળવાન થાઓ, ત્યાં સુધી ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરો અને ત્યાર પછી તેમનું અતિક્રમણ કરીને આગળ વધો. પુસ્તકો કાંઈ અતિમ સર્વસ્વ નથી સત્યની ઉપવિધિ જ ધાર્મિક સત્યનો પૂરાવો છે. પ્રયેક પોતાના લાલ માટે સત્યનો પ્રમાણપુર સર નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ; જે શિક્ષક કિંવા ગુરુ એમ કહે કે, “મેં જોયું છે, પણ તમે જોઈ શકો તેમ નથી.” તો તે શિક્ષક કિંવા ગુરુ કદાપિ વિશ્વાસપાત્ર નથી. કિન્તુ જે એમ કહે કે, “તમે પણ તેને જોઈ શકો એમ છે” તે જ ગુરુ કેવળ વિશ્વાસપાત્ર છે. સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશોમાં સર્વ ધર્મગ્રંથો અને સર્વ સત્યો જ વેદો છે, કારણ કે, એ સત્યો દ્રશ્ય છે અને કાંઈ પણ તેમને શોધી કાઢી શકે તેમ છે.

“ન્યારે પ્રેમસૂર્યનો આકાશમાં ઉદય થવા મંડિ છે, તે વેળાએ આપણાં સર્વ કર્મોને ઈશ્વરાર્પણ કરવાની આપણી ઇચ્છા થાય છે, અને (એમ થવા પછી) ન્યારે પણ આપણે તેને એક ક્ષણ માત્ર પણ ભૂલી જઈએ છીએ, તો તેટલાથી પણ આપણને અત્યંત વેદના થાય છે.”

ઈશ્વર અને તમારા ઈશ્વર વિષયક પ્રેમની વચ્ચે કાંઈ પણ પદાર્થ (અવવાય) ને આવવા ન ઘો. કેવળ તેને અને તેને જ પ્રેમ કરો, અને જગતને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ બોલવા ઘો. પ્રેમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે,—એક પ્રેમ એક કિંવા અનેક વસ્તુની માગણી કરે છે, પરંતુ આપતો કાંઈ પણ નથી, દ્વિતીય પ્રેમ આપવા લેવામાં સમાન હોય છે, અને તૃતીય પ્રેમ કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રતિદાન (બદલા)ની આશા વિનાનો પતંગના દોષકપ્રકાશમાંના પ્રેમ સમાન સ્વાર્થ રહિત હોય છે.

✓ “પ્રેમ, કર્મ, યોગ અને જ્ઞાન કરતાં વિશેષ ઉચ્ચતર છે.”

“કર્મ તે તેના કર્તામાટેનું કેવળ શિક્ષણ છે તે બીજાઓનું કલ્યાણ કરી શકતું નથી. આપણા કર્તવ્યને આપણે પોતે જ કરવું જોઈએ. ધર્મસંસ્થાપકો તો કર્મ કરી રીતે

કરવું એનો માર્ગ જ કેવળ આપણને જતાવે છે. “જેવી તમારી ભાવના હોય, તેવાજ તમે થવાના,” એટલે અર્થાત્ જો તમે તમારો સર્વ બાર જોસણ પર નાંખી દેશો, તો પછી તમારે કેવળ તેના વિચારમાં જ નિમગ્ન રહેવું પડશે અને એવી રીતે (વર્તવાથી) તમે તેના જેવા જ થશો; કારણ કે, તમારી ભાવના તેનામાં છે.

“નિ:સીમ રેનેહ અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાન, તે એક જ વસ્તુ છે.”

પરંતુ કેવળ ઈશ્વરવિષયક વાર્તાવાપ કરવાથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી; આપણે ગ્રેમ રાખવો જોઈએ અને પ્રત્યક્ષ કર્મ કરવું જોઈએ. સંસાર અને સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓ (વિષયો)નો ત્યાગ કરો—વિશેષતઃ ન્યાં સુધી ‘રાપો’ કામગીરી છે, ત્યાં સુધીમાં જ એ ત્યાગ કરી નાંખવો. દિવસ અને રાત્રિ ઈશ્વરનું જ ચિન્તન કર્યું કરો અને શમ્ય હોય ત્યાં સુધી અન્ય કાંઈ પણ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન આપો. નિત્યના આવશ્યકીય સર્વ વિચારો ઈશ્વરદ્વારા વિચારી શકાય એમ છે. ખાન, પાન અને નિદ્રામાં પણ તેનું જ ચિન્તન રાખો, તેને સર્વમાં નિહાળો. બીજાઓ સાથે જે વાર્તાવાપ કરો, તે પણ ઈશ્વર વિશેનો જ કરો; કારણ કે, એ અત્યંત કન્યાશુભારક છે.

ઈશ્વર અને તેના મહત્તમ બાળકોની કૃપાને મેળવો; (ઈશ્વરની કૃપા અને તેના મહત્તમ બાળકોની કૃપા) એ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિના મુખ્ય માર્ગો છે. એ પ્રકાશયુક્ત બાળકોનો સંસર્ગ અત્યંત દુર્લભ છે; એમના સમાગમમાં વીતાડેલો પાંચ વિપળનો સમય સમરત જીવનનું પરિવર્તન કરી નાંખે છે;* અને જો તમારા મનમાં એવા પુરુષના સમાગમની ખરેખરી જ આકાંક્ષા હશે, તો તેની અવશ્ય તમને પ્રાપ્તિ થશે. જોઈએ ઈશ્વરમાં ગ્રેમ ધરાવનારાઓ છે, તેમની ઉપરિધિતિ એક (અપવિત્ર) સ્થાનને પવિત્ર બનાવી દે છે, “ઈશ્વરના બાળકોનો એવો (અલ્પીકિક) પ્રભાવ છે. તેઓ ઈશ્વર જ છે; અને ન્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે તેમના જે શબ્દો તે ધર્મશાસ્ત્ર જ હોય છે. જે સ્થાનમાં તેમનો નિવાસ થયેલો હોય, તે સ્થાન તેમનાં આન્દોલનોથી બરાઈ જાય છે અને તેથી જે અન્ય જનો તે સ્થાનમાં જાય છે, તેમનામાં તે આન્દોલનોનું પરિણામ ચાય છે અને તેઓ પણ પવિત્ર થવા માટેની પ્રવૃત્તિ (શુભ) ને પ્રાપ્ત કરે છે.

= એવા ગ્રેમીજનોમાટે જાતિ, વિદ્યા, સૌન્દર્ય, જન્મ, લક્ષ્મી કિંવા વ્યવસાય આદિનો એટ હોતો નથી; કારણ કે, (તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો તે) સર્વ ઈશ્વરના જ છે.”

* “એક ધરી આધી ધરી, આધી છી પુનિ આધ;

તુલસી સંગત સંતકી, કટ કટ અપરાધ.” તુલસીદાસ.

સર્વ અધમ સમાગમ (નકારી સોજત) એ લાગ કરો. ખાસ કરીને પ્રારંભમાં તે એનો અવસ્થા લાગ કરવો જ જોઈએ. જેથી તમારા મનની વિચિત્રતા થવાનો સંભવ હોય, તેવા સાંસારિક સંગથી દૂર રહો. અહંતા તથા મમતાને દેશનિકાલ કરો. જે આ વિશ્વમાં સર્વ વસ્તુવિહીન હોય છે, તેની પાસે જ ઈશ્વર આવે છે. સર્વ સાંસારિક મોહોના બંધનને કાપી નાંખો; ‘મારું શુ થશે અને હું શું કરીશ’ આદિ ચિન્તા અને મંદતાનું અતિ-ક્રમણ કરીને આગળ વધો. તમે જે કંઈ પણ કર્યું હોય, તેના પરિણામને જોવા માટે કદાપિ પાછા ફરશો નહિ. સર્વ ઈશ્વરને અર્પિત કરી દો, આગળ વધતા જાઓ અને તેનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરો. અખંડ આત્મા અવિભંગ પ્રવાહનારૂપે ઈશ્વરમાં મળી જાય છે, ત્યાં સપત્તિ, નામ કિંવા કીર્તિને અર્થાત્ એક ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને ધ્યેયવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. જ્યારે આવી અવસ્થા થશે, તે વેળાએ જ આપણા હૃદયોમાં પ્રેમના તે અનંત અને અદ્ભુત આનંદનો અવિભાવ થશે. સર્વ વાસનાઓ કાચના મણુકા સમાન છે. પ્રભુપ્રેમ પ્રતિક્ષણે વધતો જાય છે અને નિરંતર નવો ને નવો જ રહે છે—એ પ્રેમ કેવળ (આત્મિક) લાગણીથી જ જાણવામાં આવી શકે છે, પ્રેમ એક અત્યંત સરળ વસ્તુ છે. એને શુદ્ધિવાદની અગત્ય નથી, એ સ્વાભાવિક છે. આપણને ઉપ-પત્તિ તથા પ્રમાણની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. મુક્તિવાદ કિંવા શુદ્ધિવાદ આપણા મનવડે અમુક વસ્તુને સમર્પણ કરે છે. આપણે એક જાળનો વિસ્તાર કરીએ છીએ અને તેમાં અમુક વસ્તુને પકડીએ છીએ; અને એમ કર્યા પછી આપણે કહીએ છીએ કે, આપણે આ કાર્ય સિદ્ધ કરી ચૂક્યા; પણ નહિ, ઈશ્વરને આપણે જાળમાં કદાપિ સપડાવી શકતા નથી.

પ્રેમ કોઈ પણ પ્રકારના નિકટ સંબંધ વિનાનો હોવો જોઈએ. જ્યારે આપણે અયોગ્ય રીતે પણ પ્રેમ કરીએ છીએ, ત્યારે તે પણ સત્ પ્રેમ અને સત્ આનંદનો જ અંશ હોય છે; શક્તિ તેની તે જ છે, અને તેના આપણે આપણી ઇચ્છામાં આવે તેવા પ્રકારે ઉપયોગ કરીએ છીએ. શાંતિ અને આનંદ જ પ્રેમનો સ્વભાવ છે. એક ખૂની મનુષ્ય પણ જ્યારે એક શિશુને સુળન કરે છે, તે વેળાએ કાંઈ માત્ર તે પ્રેમ વિના અન્ય સર્વ વસ્તુઓને ભૂલી જાય છે. આત્માભિમાન અને અહંભાવનાનો લાગ કરો તેમ જ ક્રોધ અને વિષયવાસનાને કાઢી મૂકો અને સર્વ ઈશ્વરને સમર્પણ કરી દો. “હું નથી, પણ તું છે; સર્વ શ્રદ્ધ પુરૂષ આજ્યા ગયા છે, કેવળ તું જ અવશિષ્ટ છે.” “હું તું છું.” કોઈના શિર-પર દોષનો આરોપ ન કરો, જે કાંઈ પણ દુઃખ આપી પડે તો એમ જ જાણો કે, ઈશ્વર તમારી જોડે ક્રોધ વિનાદ કરે છે, અને એમ જાણીને અત્યંત આનંદિત થાઓ.

પ્રેમ દેશ અને કાળથી પર (અત્યાધ) છે; અને અનંત છે.

તા. ૨૫ મી જાન ૧૮૯૫ મંગળવાર.

દૂર હોય કિંવા નિકટ હોય; પરંતુ પ્રત્યેક સુખ પછી દુઃખ આવે છે. આત્મા જેમ વધારે આગળ વધેલો હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં એ સુખ તથા દુઃખ એક બીજાને વિશેષ ત્વરાથી અનુસરે છે. આપણે જે વસ્તુને ધ્યાનમાં લીએ, તે સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. એ બંને (સુખ તેમ જ દુઃખ) આપણને આપણા સહ સ્વભાવની વિસ્મૃતિ કરાવી દે છે; એ બંને મૂંઝવણમાં જ છે; પણ એક માત્ર એટલો જ કે, એક મૂંઝવણ દોહની છે અને બીજી સુવર્ણની છે; એ ઉભયની પાછળ આત્મા રહેલો છે, કે જે સુખને પણ જાણતો નથી અને દુઃખને પણ જાણતો નથી. આ અવસ્થાઓ છે અને અન-સ્થાઓ અવસ્થા પરિવર્તિત થતી જ બેઠકો, પરંતુ આત્માનો સ્વભાવ તો આનંદ અને અપરિવર્તનશીલ શાંતિ જ છે. આપણે એ આનંદ અને શાંતિ મેળવવાનાં નથી; કિન્તુ એમને તો આપણે પ્રથમથી જ ધરાવીએ છીએ; કેવળ કાટ-મળ-ને ધોઈ નાંખી અને તેમને (તેમના સહસ્ત્રરૂપમાં) છુટા, એટલો જ વિવંધ છે.

આત્મા પર ઊભા રહો (આત્મરૂપ નિહાળો), કારણ કે, એમ કરવાથી જ આપણે વિશ્વમાં સહપ્રેમ રાખી શકીએ છીએ. અત્યંત ઉચ્ચ સ્થળે ઉભા રહો; આપણે આપણા વિશ્વ-આપક સ્વભાવને જાણીને વિશ્વના વિશ્વદેશને સંપૂર્ણ શાંતિથી જ નિહાળવું જોઈએ. એ કેવળ બાહ્યજેવું છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે, એથી આપણને કશો પણ પ્રસવાવ કરી શકાય તેમ નથી. જે મન સ્તુતિથી આનન્દિત થાય, તો પત્તી નિન્દાથી તે ખેંદ્યુક્ત થવાનું જ. સર્વ ધ્વંસીયુઓ તેમ જ મનનાં મુખો અશાશ્વત (ક્ષણ-ભંગુર) છે; પરંતુ આપણા પૈતામાં એક સહ અને અકથ આનંદ રહેલો છે કે જે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. તે સંપૂર્ણ મુક્ત છે અને તે પરમાનંદ છે. જેમ આપણા અંતરમાંના આનંદ અધિક હોય, તેમ આપણે અધિક આત્મિક છીએ, એમ જાણવું. જેને જગત્ ધર્મના નામથી જાણાય છે, તે આત્માનો આનંદ જ છે.

બાહ્યવિશ્વ કરતાં અંતરવિશ્વ, વસ્તુવિશ્વ અત્યંત મહાન છે—બાહ્યવિશ્વ તે અંતરવિશ્વ—સહવિશ્વનું કેવળ એક છાયાચિત્ર છે. તમા વિશ્વ સહ પણ નથી અને અસહ પણ નથી; કિન્તુ આ સૃષ્ટિ તે સહની છાયા જ છે. એક કવિ કહે છે કે, “કપતા તે સહની પ્રકાશિત (સ્વર્ણ રંગિત) પ્રતિમા છે.” (એવો જ પ્રકાર વિશ્વનો પણ સમજ લેવો.)

આપણે સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, અને સાર પછી તે આપણા માટે જીવતી થાય છે. સર્વ વસ્તુઓ પૈતે તો મૃત જ (હિલ) છે; આપણે જ તેમને જીવન આપીએ

છીએ અને સાર પછી મૂર્ખ પ્રમાણે આપણે તેમની આસપાસ ભગ્યા કરીએ છીએ અને તેમનાથી ભયભીત થઈએ છીએ કિંવા તેમનો ઉપભોગ કરીએ છીએ અહીં એક વેળાએ તોફાનમાં સપડાયલી મન્દીમાર ઘેરીએતું ઉદાહરણ બતાવવા જેવું છે એકવાર કેટલીક મન્દીમાર ઘેરીએ બનરમાંથી માછલાં વેચીને ઘર તરફ પાછી વળતા તોફાનમાં સપડાઈ ગઈ અને તેમણે એક પુષ્પવિદ્યાવિદ માળીના ઘરમાં આશ્રય લીધા. જેમના વાયુ પુષ્પોના સૌગંધ્યવડે પરિપૂર્ણ હતો, તે ઉદ્યાનની પાસેના જ એક ચોરડામાં તે ધીવર-સ્ત્રીઓને રાત્રિ પૂરતો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો તે સ્ત્રીઓએ ઉદવાનો ધણોએ પ્રપન્ન કર્યો, મધ્ય વ્યર્થ (પુષ્પોના સૌગંધ્યને લીધે તેમને ઉંઘ આવી નહિ) અતે તેમના માંની એક સ્ત્રીએ પોતાની માછના ભરવાની ટોપલીઓને બીજવીને માથા પાસે રાખવાની સલાહ આપી અને જ્યારે એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી સારે (તે માછલાના ડુર્ગન્ધના થોડે) તે સર્વ સ્ત્રીઓ તત્કાળ ગાદ નિદ્રામાં પડી ગઈ.

આ જગત તે આપણી માછલાં ભરવાની ટોપલી છે આપણે આપણા સુખ માટેનો એનાપર કદાપિ આધાર રાખવો ન જોઈએ જેઓ પોતાના સુખનો એનાપર આધાર રાખે છે, તેઓ તામસ એટલે કે બદ્ધ જનો છે એમની પછી રાજસ એટલે કે, અહ-કારીઓ આવે છે, કે જેઓ નિરતર 'અહમ્' વિશે જ યો-ચા કરે છે (અર્થાત્ જેમને અહતાનો જ રાગ લાગેલો હોય છે) કેટલીકવાર એ રાજસ જનો શુભ કર્મ કરે છે અને તેથી એમના આત્મિક ધવાનો સમ્ભવ ધારી શકાય છે પરંતુ સર્વથી ઉચ્ચતમ કિંવા શ્રેષ્ઠતમ તો સાત્વિકો જ છે કે, જેઓ કેવળ આત્મામાં જ નિવાસ કરી રહેલા હોય છે તમોશુશુ, રજોશુશુ અને સત્વશુશુ એ ત્રણ શુભો પ્રત્યેકમા રહેલા છે, અને લિલ લિલ સમયે એક શુશુ બીજા કરતા વધારે પ્રબળ હોય છે.

અમુક વસ્તુ બનાવવી (એટલે કે, અમુક વસ્તુની બનાવટ), તે કાર્મ સૃષ્ટિ નથી, કિન્તુ જેવી રીતે બૂચના ઝીણા કકડા (અણુ)ઓને જળથી ભરેલા પાત્રના તળિયામાં નાખી દેવામાં આવે અને તેઓ બ્યહિ કિંવા સમગ્ધિરૂપે (એકત્વથી કિંવા સમૂહબદ્ધ) સપાની ઉપર ચઢી આવવાને ધસારો કરે છે, તે જ પ્રમાણે સમાનતા-સમભાવ-ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાટેનો જે પ્રયાસ, તે સૃષ્ટિ છે જીવન દુઃખમય છે અને તે દુઃખયુક્ત હોવું જ જોઈએ. અત્ય દુઃખ તે જીવનનું સાધન છે, જે અત્ય અનાચાર કિંવા દુરાચાર આ વિશ્વમાં રહેલો છે, તે બહુ ઉત્તમ છે, કારણ કે, જ્યારે સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વેળાએ વિશ્વનો અત્ય આવી રહે છે અને એનું કારણ એ કે, સમભાવ તથા વિનાશ એ બન્ને એક જ છે જ્યારે આ વિશ્વ માલતું હોય છે, તે વેળાએ શુભ અને અશુભ (અથવા

સુખ અને દુઃખ) પણ જોની સાથે ગતિમાન હોય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે આ વિશ્વને અતિક્રમ કરી શકીએ છીએ, તે વેળાએ આપણે સુખ અને દુઃખ ઉભય(ના બંધન)થી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ અને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈએ છીએ.

વિવાદ વિના આનંદ અને અશુભ વિના શુભ (દુઃખ વિના સુખ) હોઈ શકે, એ શક્ય જ નથી; કારણ કે, જીવન પોતે જ ક્ષીણ સમભાવ છે (એટલે કે ક્ષીણ થયેલા જ સમભાવ તે જ જીવન છે). આપણે જે વસ્તુની આકાંક્ષા ધરાવીએ છીએ, તે જીવન, સુખ કે શુભ નથી, કિન્તુ તે વસ્તુ કેવળ સ્વતંત્રતા-મુક્તિ-જ છે. સૃષ્ટિ અનંત છે, આદિ અને અંતરહિત છે, તે અનંત તકાગમાંના એક નિરંતર ગતિમાન તરંગ સમાન છે. છતાં એવી કેટલીક ગઠન-ગૂઠ-ભૂમિઓ અને અન્ય રચણા છે કે, જ્યાં સમતા (સમભાવના) પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તોપણ તરંગ તો નિરંતર ગતિમાન રહ્યા જ કરે છે. સમભાવનો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ શાશ્વતનો (સનાતન) છે. જીવન અને મરણ એ એક જ વસ્તુનાં કેવળ બે ભૂદાં નામો છે. જીવન અને મરણ એક જ સિકાની બે બાજુઓ સમાન છે. જીવન અને મરણ ઉભય માયા જ છે, એક સમયમાં જીવવામાટેના પ્રયત્નની જે અવ-ક્રાંત્ય અવરથા અને એક ક્ષણ પછી મરવામાટેના પ્રયત્નની અકથનીય સ્થિતિ, એ ઉભય માયા જ છે. એ માયાથી પર પ્રદેશમાં સત્ત્વ પદાર્થ રહેલો છે અને તે સત્ત્વ પદાર્થ અન્ય કોઈ નહિ પણ આત્મા જ છે. જ્યારે આપણે એક ઈશ્વરને ઝાળખીએ કિંવા જાણીએ છીએ, ત્યારે વસ્તુતઃ તે આત્મા જ હોય છે, કે જેનાથી આપણે પોતાને બિન્ન પાડી દીધા છે અને જેની આપણે આપણા પોતાથી બાહ્ય પદાર્થરૂપે સેવા ઉપાસના કરીએ છીએ પરંતુ સદા સર્વદાળ તે આપણો સત્ત્વ આત્મા, એક અને કેવળ ઈશ્વર જ છે.

સમાનભાવ (સમાનતા)ને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે રક્તેશુણુવડે તમોશુણુનો પ્રતિ-કાર કરવો જોઈએ અને ત્યાર પછી સત્ત્વશુણુવડે રક્તેશુણુપર વિજય મેળવવો જોઈએ. એ સત્ત્વશુણુ એવી શાંત અને મનોહર અવસ્થા છે કે, જ્યાં સૂધી અન્ય સર્વ વિકારો અદૃશ્ય થઈ જાય ત્યાં સૂધી વધતી અને વધતી જ રહે છે. બંધનને તોડી નાંખો, એક પુનઃ યાત્રો અને મુક્ત યાત્રો, એટલે તમે જે સસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાને (પરમેશ્વરને) જોઈ શકશો. જે અનંત શક્તિ, તે જ ધર્મ અને ઈશ્વર છે. દાસ્ય (શુવાભગીરી) અને નિર્ભજતાનો ત્યાગ કરો. તમો કેવળ એક આત્મા છો; પણ જો તમે મુક્ત હો, તો અમરતા તમારામાટે છે; જો તમો મુક્ત હો, તો પરમાત્મા પ્રસન્ન છે.

✓ વિષ મારામાટે છે; હું વિષમાટે નથી. શુભ અને અશુભ (સુખ અને દુઃખ) આપણા દાસ છે, કંઈ આપણે તેમના દાસ નથી. જ્યાંના સાંજ પડી રહેતું અને આગળ ન વધતું, એ માનહીન પશુનો સ્વભાવ છે; શુભનો શોધ કરવો અને અશુભથી અલ્પ રહેતું, એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે; અને શુભ કે અશુભ ઉભયમાંથી એકની પણ ઇચ્છા ન રાખતી અને શાશ્વત આનંદમાં નિમગ્ન થતું, એ દેવનો સ્વભાવ છે, આપણને દેવ જ થવો! હૃદયને મહાસાગર સમાન બનાવો; વિષની સર્વ તુચ્છતાઓ (તુચ્છ વસ્તુઓ)નું અતિ-ક્રમશઃ કરીને આગળ નીકળી જાઓ; દુઃખમાં પણ આનંદથી ઉન્નત થાઓ અને તમારામાં કોઈ પણ વસ્તુનિકર ઉપભવ શકે તેમ નથી, એમ જાણીને વિષને એક ચિત્રવત નિહાળો અને તેના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ લેના રહો. બાળકો કદંબ (ગર) યુક્ત જગ્યાથપમાં કાચની લખોટી શોધતા હોય છે, એ વિષનો શુભ વ્યાપાર છે. એ (વ્યાપાર) પ્રતિ સાંત સૌજન્યથી દૃષ્ટિપાત કરો; શુભ અને અશુભને એક સરખાં જાણો—એ બંને કેવળ ‘ઈશ્વરના ખેલ’ છે; સર્વનો ઉપભોગ લેો.

* * * * *

મારા શુરુ વારંવાર કહેતા હતા કે:—“સર્વ ઈશ્વર જ છે; પરંતુ ઈશ્વરનું વ્યાપ્ત સ્વરૂપ સાબ્ય છે. સર્વ જગ જગ જ છે; પરંતુ ખીલામાં આપણે મેચા કે ગંદા પાણીને ઉપયોગ કરતા નથી.”

સમસ્ત આકાશ ઈશ્વરનું ધૂપપાત્ર છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર દીપકો છે. સારે હવે બીજા કયા મંદિરની અગત્ય હોય વારું? સર્વ નેત્રો તારાં છે, જનાં તને નેત્ર નથી; સર્વ હસ્ત તારા છે; જતાં તું હસ્તહીન છે.

કથાની ઇચ્છા પણ ન રાખો અને અનિચ્છા પણ ન રાખો, કિન્તુ જે આવે તેનો સ્વીકાર કરો. કોઈ પણ વસ્તુનકે વિકૃત ન થતું, તેનું નામ જ મુક્તના છે; કેવળ તિતિશાને ધારણ કરો, એટલું જ નહિ પણ અનાસક્ત (અલ્પિ) થાઓ. આખલાની આ કથાને સ્મરણમાં રાખો. એક મગજ એક આખલાના સિંગડા ઉપર ઘણીવાર સૂધી બેસી રહ્યો; પણ પછી તેનું મન તેને ડંખરા લાગ્યું અને તેથી તેણે આખલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ઋષભ (આખલા) મહારાજ, ‘હું ધણી સમથથી અહીં (તમારા સિંગડાપર) બેસી રહ્યો છું અને હું ધારું છું કે, એથી કદાચિત્ તમને કલેષ થતો હશે. હું ખેદ પ્રદર્શિત કરું છું અને આપો જાઉં છું.” પરંતુ એના ઉત્તરમાં આખલાએ જણાવ્યું કે:—“અરે નહિરે ભાઈ, તમારા મારા સિંગડાપર મેં સતતથી મને જણાવ્યું કે તમે પીડાનો સ્પર્શ થતો નથી તમારા સમસ્ત

પરિવારને લઈ આવો અને મારા સિંગાપર નિવાસ કરી રહો, તોપણ તેથી મને કશી વેદના થવાનો સંભવ નથી.”

તા. ૨૬ મી જૂન ૧૮૬૫ સુધવાર.

ન્યારે આપણે આપણા પોતા વિશેના (બ્યક્તિ વિષયક) વિચારથી રહિત થઈ જઈએ, તે વેળાએ આપણા મહત્તમ સામર્થ્યનું સાક્ષ્ય થયેલું અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય સંપૂર્ણ થયેલું છે, એમ નિશ્ચિત સમજવું. આપણા હૃદયનાં દ્વારોને ખોલીને તેમાં તે એક માત્ર પવિત્રતમ નટરાજને પ્રવેશ કરવા અને સર્વ કૃતિ કરવા દો. તમો પોતે કાંઈ પણ ન કરો. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે;—“હિ અર્જુન ! મને આ વિશ્વમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી.” અર્થાત્ ન્યારે તમે સંપૂર્ણ ઉદાસીન અને સંપૂર્ણ અલિપ્ત થશો, તે વેળાએ જ તમે કાંઈ પણ સલ કર્મ કરી શકશો. કાંઈ પણ નેત્રો મૂળ (સલ) ચક્રિતસંધને જોઈ શકતાં નથી; આપણે માત્ર (તિમની) પરિણામોને જ નિહાળી શકીએ છીએ. પોતાપણને કાઢી નાંખો, અહંતાના બંધનને શિથિલ કરો અને તેને બૂલી જઈશો; ઈશ્વરને જ કર્મ કરવા દો; કારણ કે, તે તેનો જ વ્યવસાય છે. આપણે એક બાજુએ (તટસ્થ) ઉભા રહી ઈશ્વરને કર્મ કરવા દેવાં, એ ઉપરાંત બીજી કાંઈ પણ કરવાનું નથી. એ અહંભાવથી જેમ આપણે વધારે દૂર ખસતા જઈએ, તેમ તેમ ઈશ્વરનો આપણામાં અધિક આવિર્ભાવ થતો જાય છે. સારાંશ કે, એ લઘુ ‘અહમ’ થી દૂર થઈને તમારામાં કેવળ મહાન ‘અહમ’ નો અવિચલ નિવાસ થવા દો.

આપણે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં છીએ, તે સ્વરૂપમાં આપણને મૂકનાર આપણા વિચારો છે અને એટલા માટે તમે જે વિચાર કરો તે બહુ જ સંભાળીને કરજો. (વિચાર મુખ્ય-પ્રધાન છે, અને) શબ્દો ગૌણ છે. વિચારો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેમની ગતિ દૂર પર્યંત વિસ્તરે છે. જે આપણે વિચારીએ છીએ, તે પ્રત્યેક વિચાર આપણા ચારિત્ર્યપદે દેશાયસો હોય છે. એટલામાટે જે પવિત્ર અને દિવ્ય મનુષ્ય હોય છે, તેના વિનોદ કિંવા અપભાષણમાં પણ તેની પ્રીતિ (પ્રેમ) અને પવિત્રતાનું વ્યાવર્તન હોય છે અને તે કાંઈ પણ કલ્યાણ કરનાર જ થઈ પડે છે.

કાંઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા ન રાખો; ઈશ્વરવિષયક વિચારમાં જ નિમગ્ન રહો; અને પ્રતિદાનની આશંકા ન રાખો; જે ઈચ્છારહિત છે, તે જ કાંઈક (શુભ) પરિણામ નિપજાવી શકે છે. શિક્ષાદત્તિ કરનારા સાધુઓ ધર્મને પ્રત્યેક મનુષ્યના દ્વારમાં લઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ એમ જ ધારે છે કે, તેઓ કાંઈ પણ કરતા નથી, તેઓ કાંઈ પણ વસ્તુની માગણી કરતા નથી અને જે કાર્ય થતું જોઈએ તે અગ્રાત રીતે જ થઈ જાય છે. હવે જો તેઓ જ્ઞાનદક્ષિના ફળનો આહાર કરે, તો તેઓ અહંકારયુક્ત-અભિમાની બની જાય છે અને

તેઓ અઘાતભારથી જે જનકત્યાજી કરતા હોય છે, તે તેમનું કૃત નહીં થઈ જાય છે. જેવો આપણા મુખથી 'અહમ' (હું) નો ઉચ્ચાર થયો કે, તે કણેજ આપણે બ્રમમાં પડી જઈએ છીએ અને તેને બ્રમથી 'જાન' કહીએ છીએ, પરંતુ એ કેવળ ધાણીના બળદની પરિક્રમા સમાન જ છે (અર્થાત ધાણીના બળદ નિગતર ગતિમાન હોવા છતાં પોતાના સ્થાનથી એક ડગણું પણ આગળ વધી શકતો નથી, તે પ્રમાણે અહકારી મનુષ્ય પણ પોતાના અહકારમાં જ અટવાયા કરે છે). ઈશ્વરે પોતાને અનિચય શુભ રાખેનો અને તેનું કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલા માટે જે મનુષ્ય પોતાને ગૌણ રાખવામાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, તે જ ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો સ્વામી થઈ શકે છે તમે પ્રથમ આત્મવિનય મેળવો, એટલે પછી આ સમસ્ત વિષય તમારું જ છે

સત્ત્વની અવસ્થામાં આપણે વસ્તુના સત્ત્વ સ્વભાવને જણી શકીએ છીએ અને તેથી ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિની સીમાને જાણીને આગળ વધીએ છીએ. અહકાર આપણને પોતાના મધ્યમાં બાંધીને તરિકે રાખનાર એક વજ્રમય દુર્ગ છે અને એમાં બદ્ધ થવાથી 'હું આ કરું છું, અને 'હું તે કરું છું' એ પ્રમાણેના વિચાર કરી કરીને પ્રત્યેક કર્મને આપણે આપણા પોતામાં જ આરોપ કરીએ છીએ એ મુદ્દ અહતતાને લાગ કરે. પોતામાં જે પિશાચકર્મ હોય તેના સહાર કરે, "હું નહિ, પણ તું" એમ કહે, એની લાગણી ધરાવો અને એ બાવનાનું જ પોણથું કરો. ન્યા સૂધી આપણે 'અહ' વડે નિર્માયની સૃષ્ટિને લાગ ન કરીએ, ત્યાં સૂધી સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં કદાપિ પ્રવેશ કરી શકવાના નથી. એમ ક્યાં વિના સ્વર્ગીય ભૂમિમાં કાષ્ટ એ પ્રવેશ ક્યાં પણ નથી અને ભવિષ્યમાં કાષ્ટ કરી શકવાનો પણ નથી અહભાવનું વિરમરથ અને સર્વથા અઘાત તેમ જ શરીરધારી હોવા છતાં 'શરીરનું' વિરમરથ, તેજ વિશ્વ (કિંવા સસાર) નો ત્યાગ છે એ દુરાત્મા અહભાવનો વિનાશ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ. ન્યારે મનુષ્યો તમારી નિન્દા કિંવા નિર્ભંતર્તા કરે, ત્યારે તમે તેમને શુભ આશીર્વાદ આપો તેઓ તમારી નિન્દા કરીને તમારું કેટલું કન્યાથું કરે છે, એનો વિચાર કરો, નિંદકો નિંદા કરીને ખીજાની નહિ, પણ કેવળ પોતાની જ નહિ કરી શકે છે ન્યા મનુષ્યો તમને ધિક્કારતા હોય, ત્યાં તમે જાણો, અને તમારામાંથી અહભાવનાને મારીને બહાર કાઢી મૂકવાનું કાર્ય તેમને કરવા છો એમ કરવાથી તમે ઈશ્વરના નિકટતર સાન્નિધ્યને મેળવશો. બચ્ચાવાળી વાદરી* પ્રમાણે આપણે આપણા વિષયરૂપ

* બચ્ચાવાળી વાદરીનો શાંતિના સમયમાં પોતાના બચ્ચાપર એટલો બધો પ્રેમ હોય છે, કે તે ધડીબર પણ તેને વીડી મૂકી નથી, પરંતુ ન્યારે અચાનક બધનો સમય આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે વેળાએ જો આવશ્યકતા હોય, તો તે જ અચાનક વાતસહયવતી વાદરી પોતાના શ્વ

અર્થકને ત્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી તો બાથમા ઝાડી રાખીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે અતે આપણે તેને આપણા ચરણ તળે મૂકવાને અને તેનાપરથી ચાલી જવાને પ્રેરિત થઈએ, તે વેળાએ જ ઈશ્વર પાસે આવવાને આપણે તત્પર છીએ, એમ સમજવાનું છે. સત્ય માટે બગાડ કે કિંવા અત્યાચારના ભોગ થવું, એ અત્યંત આનંદદાયક છે જો આપણે વાંચી શકતા ન હોઈએ, તો આપણાપર ઈશ્વરનો એ આશીર્વાદ છે, એમ જ જાણવું કારણ કે, ક્રિયા આપણા જે વિચારો આપણને ઈશ્વરથી દુર લઈ જનારા છે, તે વિકારોમાંના એકની આપણા લકારમા ન્યૂનતા થયે ની જ સમજવી.

ભોગવિહાસ તે એક લક્ષમસ્તકધારી સર્પ છે, એટલે તેને અવસ્ય આપણે પગ તળે ચગદી જ નાખવો જોઈએ. આપણે જગતને ત્યાગ કરીએ છીએ, આગળ ચાલીએ છીએ, પરંતુ ત્યાં આપણને કાંઈ મળતું કે જેવામા આવતું નથી અને આપણે નિરાશ થઈ જઈએ છીએ, પરંતુ તમારી એ ગતિને અરખનિત રાખો અને આગળ વધતા રહો. આ સંસાર એક પિશાચ છે. આ વિશ્વ તે એક રાજ્ય છે કે જેનો રાજા મુદ્ર અલભાવ છે તેને દૂર ખસેડો અને દૃઢતાથી ઉભા રહો. વિષય, ધન અને કીર્તિની આકાંક્ષાનો ત્યાગ કરો અને ઈશ્વરમા દૃઢ સન્ન રહો, એટલે એમ કરવાથી અન્તે આપણે સંપૂર્ણ અભેદતાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈશું. ધન્વિન્દ્રિયનાયકાની તુષિ જ હર્ષને ઉપભવે છે, (અર્થાત્ ધન્વિન્દ્રિયભોગથી જ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે,) એ શુદ્ધ જડવાદની જ ભાવના છે. વાસ્તવિક રીતે તેમાં સત્ય આનંદ કિંવા હર્ષનો એક અણમાત્ર પણ નથી, તેમાં જે આનંદ સમાયેલો છે, તે સત્ય આનંદનું કેવળ પ્રસારણ જ છે.

જેઓ પોતાને ઈશ્વરાધીન બનાવી દે છે, તેઓ દહેવાતા કર્મકર્તાઓ કરતાં જ મુક્ત તના હિતના મધક વિગેષ મર્ગ કરી શકે છે જે મનુષ્ય પોતાને સંપૂર્ણ શુદ્ધ (પવિત્ર) બનાવેલો હોય છે, એટલે કે જે મનુષ્ય પોતે સંપૂર્ણ પવિત્ર હોય છે, તે ઉપદેશકોની એક વિચાળ સેના કરતાં પણ વિગેષ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે. પવિત્રતા અને મોન્યમયી જ સત્તાના શબ્દનો અવિભાવ થાય છે.

“પદ્મ (કમળ) સમાન થાઓ, એક સ્થાનમા મિથિત રહો અને તમારા દલોનો વિસ્તાર કરો, એટલે મનુમક્ષિમણિ પોતાની મેજે જ આવી પહોંચશે” કેશવચન્દ્રસેન.

નવું સરકણ કરવા માટે જે તાના તે પ્રિય અભેદને ફક્ત દેવામા અને તેના સરીરપર પગ મૂકીને ચાલી જવામા જવાપણ અચકાતી નથી. અર્થાત્ જે તાના જીવનવિચારથી જેવી રીતે વાદરીનું અર્થકમોહબળ દૂદી નય છે, તેવી રીતે ઈશ્વરના વિચારથી મનુષ્યનું સંસારમોહબળ જ્યારે દૂદી નય છે ત્યારે જ તે ઈશ્વરસાક્ષિયને ચોખ્ખું થઈને ઈશ્વરની સમીપતાને પામે છે, એમ દર્શાવવાનો જ અર્થ ઉદ્દેશ છે.

અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ વચ્ચે એક મહાન વિરોધ હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આ જગતમાં કોઈ દુઃખ કિંવા પાપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમજ જેની સાથે સુદ્ધ મક્કાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી કોઈ પણ આપત્તિ આ વિશ્વમાં છે, એમ કદાપિ જાણતા જ નહોતા. કેસવચન્દ્રમેન એક મહાન નૈતિક સુધારક, નેતા અને અલ્પસંખ્યામાં સરચાપક હતા. દક્ષિણેશ્વરના શાન્ત મહાત્માએ બાર વર્ષ પછી કેવળ લાસતવર્ષમાં જ નહિ, કિન્તુ વિશ્વમાં ધર્મક્રાંતિ કરી નાંખી. (અને કેસવ ચન્દ્રમેનથી તેવું કોઈ પણ પરિણામ નિષ્પન્ન થઈ શકે નહિ) અર્થાત્ જેઓ જીવે છે અને પ્રેમભાવ રાખે છે અને ત્યાર પછી પોતાના વ્યક્તિત્વને સંકેતી લે છે, તેવા મીનાવર્ચની (મહાત્મા)ઓમાં જ એવી સત્તા રહેવી હોય છે. તેઓ 'હું' અને 'મારું' આદિ શબ્દોના કદાપિ ઉચ્ચાર કરતા નથી કેવળ એવા મહાત્માઓ જ કોઈ સાધક થવાને યોગ્ય છે નિરતર જીવિત, ઈશ્વર સાથે સંપૂર્ણ એકત્વને પામેલા, આદર્શ અસ્તિત્વરૂપ, કોઈ પાસેથી કોઈ પણ ન માગતા અને ભુદિપૂર્વક કોઈ પણ કર્મ ન કરતા એવા મહાપુરુષો જ ક્રાઈસ્ટ તથા બુદ્ધોને નિર્માણ કરનારા છે. તેઓ સત્ત્વ સંચાપક, જીવન સુક્તા, સર્વથા અર્હણાવહીન, પૂર્ણ શુદ્ધવ્યક્તિત્વવિહીન અને મહત્વાકાંક્ષારહિત છે. તેઓ વ્યક્તિત્વરૂપ નહિ, કિન્તુ સર્વ તત્ત્વસ્વરૂપ છે

તા. ૨૭ મી જૂન ૧૮૬૫ શુક્રવાર

(આજે પ્રજાતમાં સ્વામી 'નવો દરાર' (New Testament) લાખ્યા હતા અને યુન 'જૅન' નામક પ્રકરણપર તેમણે વિવેચન ચલાવ્યું)

ક્રાઈસ્ટે જે 'આશ્વાસક' (Comforter) ને મોકલવાનું અભિવચન આપ્યું હતું, તે 'આશ્વાસક' હોવાનો મહત્ત્વદે ઘડો કર્યો હતો તેણે ક્રાઈસ્ટના અનૌકિક જન્મના અધિકાર પ્રતિપાદનની આવશ્યકતા ધારી નહિ. એવા અધિકારોનું પ્રતિપાદન કરતું, એ સર્વ યુગો અને સર્વ દેશોમાંની એક સાધારણ ધર્મ પડી છે. સર્વ મહાપુરુષોએ પોતે દેવાના પુત્ર હોવાના અધિકારનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એ વિશ્વનિર્મિત વાતો હોવાથી વિશેષ વિવેચન બર્થ છે

જ્ઞાન કિંવા જાણવું કેવળ આનુષંગિક છે, આપણે ઈશ્વર ચર્ચ શકીશું, પરંતુ ઈશ્વરને આપણે કદાપિ જાણી શકવાના નથી. જ્ઞાન એક નીચતર અવસ્થા છે: આદમનો પાત યથો તે ક્યારે? જ્યારે તેને જ્ઞાન થયું ત્યારે. એ પૂર્વે તે ઈશ્વર હતો, સત્ય હતો અને પવિત્ર તારૂપ હતો. આપણાં પોતાનાં સુખારવિદો આપણે જ છીએ, પરંતુ આપણે કેવળ એક પ્રતિબિંબને જ જોઈ શકીએ છીએ, સત્ય વસ્તુને કદાપિ નિહાળી શકતા નથી. આપણે પોતે જ પ્રેમ છીએ, છતાં જ્યારે આપણે તે વિશેષો વિચાર કરીએ છીએ, તો વેળાએ

આપણને બાલાભાસ સહિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; અને એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, માયા કેવળ બાળાભાસ સહિ જ છે.* (બહિર્વર્તી વિચાર છે.)

સંસારથી વિરક્ત થવું તે નિવૃત્તિ છે. હિન્દુ પુરાણ કહે છે કે, સર્વથી પ્રથમ સ્વભવતા ચારા ને એક રાગદંસ (સ્વયં પરમેશ્વર) દ્વારા એવી સૂચના મળી હતી કે, બાલસહિ ગોણુ છે, એટલે તેઓ સહિસર્જન ક્યો વિના જ રતંભી ગયા. આનો આશય એવો છે કે, નિર્દેશ અધઃપાત (નીચાવરણ છે), કારણકે, આત્મા કેવળ અક્ષરવડે જ નિર્દિષ્ટ થઈ શકે છે, અને (પછીથી) તે 'અક્ષરનો નાશ થાય છે, (Letter killeth), † છતાં તત્ત્વ (મૂળ તત્ત્વ) તો માયામાં અવસ્થા આત્માદિત થઈ રહે છે; જો કે આપણે જાણીએ છીએ કે, સમયના જવા સાથે આપણે મૂળ વસ્તુના ફરીનને એ (માયાના) આવરણમાં ખોઈ નાખીશું, પરંતુ તેથી તત્ત્વના અસ્તિત્વમાં કશોય બાધ આવતો નથી. પ્રત્યેક મહાત્મા ધર્મશિક્ષક આ રહસ્યને સારી રીતે જાણે છે અને અનુક્રમે એક પછી એક જે ધર્મસંસ્થાપકોને અહીં આવવું પડે છે, તે આપણને તે રહસ્ય કિંવા તત્ત્વ બતાવવામાટે અને કાળને અનુકૂળ થઈ પડે તેવું તે તત્ત્વને નવીન આવરણ ચઢાવવામાટે જ. મારા ગુરુએ મને એવો બોધ આપ્યો હતો કે, ધર્મ એક છે; સર્વ ધર્મસંસ્થાપકો એક જ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ તેઓ તે તત્ત્વને કોઈપણ એક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી શકતા હોવાથી તેઓ તેને તેના જીર્ણ સ્વરૂપમાંથી બહાર ખેંચી કાઢે છે, અને આપણા સમક્ષ તેને એક નવીન સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. જ્યારે આપણે આપણને પોતાને નામ અને રૂપે, ખાસ કરીને શરીરભાવથી મુક્ત કરી નાખીએ છીએ, જ્યારે આપણને સારા કે નકારા શરીરની આવશ્યકતા રહેતી નથી, ત્યારે જ આપણે બંધન-મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. શાશ્વત પ્રગતિ તે શાશ્વત બંધન છે; અને એટલામાટે સ્વરૂપનો ક્ષય અધિક ઇચ્છનીય છે. કોઈ પણ શરીરના બંધનથી આપણે મુક્ત થવું જ જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે, દેવશરીરની પણ આકાંક્ષા ન રાખવી. ઈશ્વર જ કેવળ સત્ત્વ અસ્તિત્વ છે અને એ ઈશ્વર એ હોઈ શકે તેમ નથી જ. આત્મા કેવળ એક જ છે અને તે હું હું.

* જે હું પોને નથી કિંવા જે આત્મા નથી, તે માયા છે. એટલા માટે મારો પ્રતિબિંબ (કિંવા પરાવર્તન) અથવા તો મારો બહિર્ગામી વિચાર, હું પોતે ન હોવાથી, અવસ્થા માયા જ હોવી જોઈએ.

† સ્વનક, સનંદન, સનાતન અને સ્વનકુમાર એ સર્વથી પ્રથમ સ્વભવતી ચાર વ્યક્તિઓ હતી, એમ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે. એ જગતના મનોર્જનના પ્રત્યે છે. કેટલાકો એમની સંખ્યા સાતની પણ કહે છે. એમના સ્વનકુમાર (અથવા સ્વનકુમાર) સર્વથી મુખ્ય છે. એમણે પ્રજાપતિના કાર્યને આગળ ચલાવ્યું નહોતું અને સંસારવ્યવહારથી અલિપ્ત તથા નિર્દોષ રથા દવા, એવું પુરાણમાં વર્ણન છે. ‡ Bible, 2 Cor III, 6.

સત્કર્મ કેવળ બધનચુકિતના સાધન તરીકે જ ઉપયોગી છે, તે સત્કર્મો કેવળ તેમના કર્તાનું જ દરિયાણું કરે છે, બીજાઓને કદાપિ કશો પણ લાભ પહોંચાડતા નથી

*

x

*

*

,

*

જ્ઞાન કેવળ એક વર્ગક્રમ છે. ભ્યારે આપણે એક જ જાતિની અનેક વસ્તુઓને નિહાળીએ છીએ, ત્યારે તેમાંની કટલીક વસ્તુને એક વિચિત્ર નામથી ઓળખીએ છીએ અને તેમ કરીને સતુટ થઈએ છીએ, આપણે 'તરવો' ને જાણીએ છીએ કિંવા બ્યકત કરીએ છીએ, પરંતુ તેના હેતુને જાણી શકતા નથી એક અંધકારાદૃત વિશાળ ક્ષેત્રમાં આપણે ચક્રાકાર ભ્રમણ કરીએ છીએ અને આપણને એમ લાગે છે કે, આપણે કંઈક જાણીવાને શક્તિમાન થયા છીએ! પરંતુ એ કેમ જાણવામાં આવ્યું? એવો જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, તો એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આ જગતમાં મળી શકે તેમ નથી જ, એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે આપણે ઈશ્વર સમક્ષ જ જવું જોઈએ જ્ઞાતાના રહસ્યનું કદાપિ પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી જેવી રીતે લવણનો એક કણ સમુદ્રમાં પડવાની સાથે જ સમુદ્રરૂપ થઈ અદૃશ્ય થાય છે, તેવી જ જ્ઞાતાની અવસ્થા હોય છે

બિજાતા કિંવા અનેક જાતીયતા તે જગત્ કિંવા માયા છે અને સમાનતા કિંવા એક જાતીયતા તે ઈશ્વર છે બિજાતા-માયા-નું અતિક્રમણ કરીને આગળ નીકળી જવો એટલે તમે જીવન તથા મરણપર વિજય મેળવશો, સાચત સમાનભાવને પ્રાપ્ત કરશો અને ઈશ્વરમાં મળી જશો-તમે પોતે જ ઈશ્વર થશો જીવનનું બળિદાન આપીને પણ ચુકિતને મેળવો જેવી રીતે એક અથવા અનેક પૃથ્થે હોય છે, તેવી રીતે સર્વ જીવનો આપણા પોતાના જ છે, પરંતુ આપણે નિર્વિકાર, સાક્ષિસ્વરૂપ અને આત્મા છીએ, કે જેની ઉપર, જેવી રીતે એક અમિકાકને અત્યત ત્વરાથી ગોળ ચક્રાકાર ફેરવતાં તેના વર્તુલનો નેત્રાપર જેવો સરકાર થાય છે, તે પ્રમાણેનો સરકાર થયેલો છે આત્મા સર્વ બિજાતાઓની એકતા છે અને શાંત, સાચત તથા નિર્વિકાર હોવાથી તે આત્મા ઈશ્વર તે પોતે જીવન નથી, કિંતુ તેને જીવનનો આકાર આપવામાં આવ્યો છે, તે પોતે અભિલાષ નથી, કિંતુ અભિલાષામાં તે નિર્માયલો છે

*

*

*

*

*

આજકાલ જગત્ ઈશ્વરને ભાગવું (શ્રવણ) નય છે, કારણકે, તે જગતના લાભ માટે જો કંઈ કરવું જોઈએ તે પૂર્ણતાથી કરતો દેખાતો નથી અને તેથી જગતના લોભા કહે છે કે, "ઈશ્વર શા ઉપયોગનો છે વારુ?" ત્યારે અહીં હું પ્રશ્ન કરીશ કે, ચુનિસીપાત્રીના એક અધિભરીને જો દૃષ્ટિ આપણે જોઈએ છીએ, તે જ દૃષ્ટિથી ઈશ્વરને જોવાનો છે કે શું?

આપણે જે કરવાનું છે તે એ જ છે, સર્વ વાસનાઓનો દાખ કરવો, તિરસ્કારવું તથા ભિન્નતાનો ત્યાગ કરવો, ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વને શુદ્ધી જવું, માનસિક હલ્તા કરવી અને કેવળ આપણને ઈશ્વર પાસે પહોંચવાના કાર્યમાં સદાય યથા પડનારો સાધન તરીકે શરીર તથા મનને પવિત્ર તથા આરોગ્યવરણમાં રાખવા; કારણ કે, તેમના ખરેખરા ઉપયોગ એ જ છે. સત્યને માત્ર સત્યના હેતુમાટે જ શોધી અને સુખની આશા ન રાખો. સુખ આવશે, પરંતુ એ સુખને જ તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ થવા ન દેશો. કેવળ ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ હેતુને મનમાં સ્થાન ન આપો. નરકદ્વારા પણ જે સત્યના પ્રદેશમાં આવી શકાતું હોય, તો તેમ કરવાને પણ કટિબદ્ધ થઈ જાઓ.

તા. ૨૮ મી જૂન ૧૮૬૫ શકવાર.

સર્વ પ્રકારના આહારમાં સંતુષ્ટ રહો; કારણ કે, તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ બ્રહ્મ* છે એ તેની વિશ્વશક્તિનું આપણી વ્યક્તિશક્તિમાં રૂપાંતર થયેલું છે અને તે આપણે જે કોઈ કરીએ છીએ, તેમાં આપણને સાદાપ આપે છે.

તા. ૨૯ મી જૂન ૧૮૬૫ રાનિવાર.

(આજે પ્રજ્ઞાત સમયે સ્વામી પોતાના હસ્તમાં 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'નું પુસ્તક લઈને પધાર્યા હતા.)

'આત્માઓના સ્વામી' શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન અથવા †ગુડકેશ-નિદાના સ્વામી-(જેણે નિદાપર વિજય મેળવ્યો છે તે) ને કહે છે. 'જગત્ત ગુણનું ક્ષેત્ર (રણભૂમિ) છે; પાંચ બાંધવો (સસાધિકારનું સમર્થન કરીને) બીજા સા બાંધવો (કે જેમનામાં આપણો પ્રેમ છે અને જેમની વિરુદ્ધ આપણે લડવાના છીએ) સાથે યુદ્ધ કરે છે; વીરતમ બાંધવ અર્જુન (જગૃત આત્મા) સેનાધ્યક્ષ છે. આપણે સર્વ ઈન્દ્રિયસુખો અને જેમાં આપણે અત્યંત આસક્ત થયા છીએ એવી સર્વ વસ્તુઓ સાથે યુદ્ધ અમારીને તેમના વિનાશ કરવાનો છે. આપણે એકલા જ ઉભા રહેવાનું છે; આપણે બ્રહ્મ છીએ એટલે અન્ય સર્વ ભાવનાઓનો એ એક જ ભાવનામાં લય થવો જોઈએ.'

* સંસ્કૃતમાં બ્રહ્મ અને બ્રહ્મા એવા બે શબ્દો છે. પ્રથમ શબ્દ નાન્યતરભવિનો અને દ્વિતીય નરભવિનો છે. નાન્યતરભવિય બ્રહ્મ તે અપૌરુષેય અને અનાદિ ઈશ્વર, આત્મા છે. અને નરભવિય બ્રહ્મા અર્થ (ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ) નો પ્રથમ પુરુષ અને આ સૃષ્ટિનો હલ્લાક છે. એ હભય શબ્દોનું મૂળ સ્વરૂપ તો બ્રહ્મનું છે, પરંતુ પછીથી વિભક્તિ પ્રસય લાગતાં તેમના અર્થમાં ભેદ પ્રમાણેનો ભેદ થઈ જાય છે અને તેટલા માટે જ તેમના અર્થભેદનું અહીં દિવ્યરૂપ કરાવ્યું છે.

† ગુડકેશ શબ્દ ગુડાકા અને ઈશ એ બે શબ્દોના સમાસથી થયેલો છે. ગુડાકા એટલે નિદા અને ઈશ એટલે સ્વામી-અર્થાત્ નિદાનો સ્વામી એવા એનો અર્થ થાય છે. અર્જુનના એક વિરોધજી તરીકે ગીતામાં એ શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરાયેલો છે.

શ્રી કૃષ્ણે પ્રત્યેક કર્મ કર્યું હતું, પરંતુ તે કાઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વિનાજ, તે જગતમાં હતો, પરંતુ જગતનો નહોતો. “સર્વ કર્મ કરો, પણ તેમાં લેશમાં પણ આસક્તિ ન રાખો, કર્મ કરો તે કેવળ કર્મ માટે જ કરો, તમારા પોતાના લાભ માટે નહિ.”

* * * *

નામ અને રૂપ ધારણી સ્વતંત્રતા કદાપિ સત્ય સ્વતંત્રતા હોઈ શકે જ નહિ; આપણે જો (ધટો) માથી રચાયેલા છીએ, તે મૂળ વસ્તુ મૃત્તિકા છે, અર્થાત્ ઘટ મર્્યાદિત અને પર-તત્ત્વ છે, અને તેથી તે સ્વતંત્રતા આનુષંગિક કિંવા પરાવર્તિત હોવાથી સત્ય સ્વતંત્રતા નથી એક ઘટ ઘટ તરીકે, કદાપિ એમ કહી શકે તેમ નથી કે, — “હું સ્વતંત્ર છું.” કિન્તુ જ્યારે તે રૂપ કિંવા આકૃતિની સર્વ બાવનાને સાગી દે છે, ત્યારે જ કેવળ સ્વતંત્ર થઈ શકે છે સમસ્ત વિશ્વ નાના ભેદયુક્ત કેવળ આત્મા છે, એક જ રાગ કિંવા સ્વર નાના ભેદવડે મનોગમ્ય કિંવા સદા કરાયેલો છે, કેટલીકવાર એમા સ્વરવરોધ થાય છે, પરંતુ તેઓ પરિ-ણામે તો એકતાને જ વિશેષ સપૂર્ણ બનાવે છે. વિશ્વગીતમાધુર્યમા ત્રણ બાવો આવીને ઊભા રહે છે, અને તેમના નામ સ્વતંત્રતા, શક્તિ તથા સમાનતા* છે.

મિષ્ટનુ કહે છે કે, — “નિર્ભય યતુ તે દરિદ્રી યતુ છે” કર્મ અને દુઃખ એક બીજા સાથે બિન્ન ન થઈ શકે તેવી રીતે જોડાયેલા છે. (અનેકવાર એમ જોવામાં આવે છે કે, જે મનુષ્ય અત્યત હુમ્મ છે, તે તે જ છે કે જે અત્યત વેદના ભોગવે છે) “તમારો કેવળ કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે, તે કર્મોના ફળોમાં તમારો અધિકાર નથી.” (“કમળેવાપિ કારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન”)

* * * *

અશુભ વિચારો, જે તેમને જડવાદની દૃષ્ટિથી નિહાળવામાં આવે, તો મહા રોગ જ છે પ્રત્યેક વિચાર તે આપણા શરીરરૂપ લોહરાશિપરનો કુદ્ર મુદ્રગર-આધાત છે, કે જે આપણને શરીરના જેવા આકારની આવશ્યકતા છે તેવા આકારને તેમાંથી નિર્માણ કરે છે

જો આપણે આપણા અતદ્વારને શુભ વિચારો માટે ખોલી નાંખીએ, તો જગતના સર્વ શુભ વિચારોના આપણે દાયાદ (વારસ) છીએ.

પુસ્તક આપણુ સર્વેવ છે “મૂર્ખ, તું સાબળતો નથી કે? જે શાશ્વત સંગીત તારા પોતાના હૃદયમાં દિવસ અને રાત્રિ સચ્ચિદાનંદ, † સોહમ, ‡ સોહમ તું ગાન કરી રહ્યું છે, તે તારા સાબળવામાં નથી આવતું કે શું ?

* સ્વામીની ત્રિમૂર્તિ એ છે † સત્, ચિત્ અને અર્મ, એટલે કે, અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને પૂર્ણ આનંદ ‡ ‘સોહમ’ એટલે ‘તે હું’ અર્થાત્ ‘તે (પરમેશ્વર) હું છું’

એક કારિકાથી શબ્દને ઉત્તમ દેવદૂત પર્યન્ત આપણામાંના પ્રેરણકર્તા સર્વ જ્ઞાનને પ્રવાહ વહન કર્યા કરે છે. સત્ય ધર્મ એક જ છે; પરંતુ આપણે સ્વરૂપો, બાહ્ય ચિહ્નો અને ધર્મની બિજામિત્ર વ્યાખ્યાઓ, સાથે નિલ મુદ્દ મધ્યાન્ય કરીએ છીએ. જે સત્યયુગને જોઈ શકે છે, તેના માટે *સત્યયુગ પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આપણે આપણને પોતાને ખોઈ બેસા છીએ; અને ધારીએ છીએ એમ કે, વિશ્વ જ ખોવાઈ ગયું છે.

આ જગતમાં સંપૂર્ણ સક્રિયતાને કરીપણુ કર્મથીજતા હોતી નથી; તે કેવળ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ કર્મ કરતી નથી.

ભારે સત્ય પરિપૂર્ણતા કેવળ એક જ છે, તે પછી આત્મચિત્ત પરિપૂર્ણતા અનેક-વિધ હોતી જ જોઈએ.

તા. ૩૦ મી જૂન ૧૮૯૫ રવિવાર.

કોઈપણ બાહ્ય સાધન વિના વિચાર કરવાને અર્થ, તે અશક્યને શક્ય બનાવવાનો જ પ્રયાસ છે. આપણે કોઈપણ એક સાકાર ઉદાહરણ વિનાસ્તનવાળાં પ્રાણી વિષેના વિચાર કરી શકતા નથી અને એ જ નિયમ ધર્મિય ભાવનાને પણ લાગૂ પડે છે.

જેને આપણે ઈશ્વર કહીએ છીએ, તે આ જગતમાંની સર્વ ભાવનાઓનો મહાન સાર છે.

પ્રત્યેક વિચારના બે ભાગ હોય છે—એક વિચાર કરવો તે અને બીજો શબ્દ. આપણને એ ઉભયની આવશ્યકતા છે. ચૈતન્યવાદી અને જડવાદી (માયાવાદી) બંને થયાર્થ (સત્ય) નથી; આપણે ચૈતન્ય અને માયા ઉભયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (ભાવ તથા કથન ઉભયને સ્વીકારવા જોઈએ).

જેવી રીતે આપણે કેવળ દર્પણમાં જ પોતાના મુખને જોઈ શકીએ છીએ, તેવી રીતે જ જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનપરાવર્તિત (પ્રતિબિંબ)નું જ છે. કોઈપણ તેના

* અહીં સ્વામીએ 'Millions' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે અને તેનો 'એક હજાર વર્ષનો કાળ' એવો સાધારણ અર્થ થાય છે. પરંતુ ક્રિષ્ણનેનું માનવું એમ છે કે, એ જગતના અંતથી પ્રથમના એક હજાર વર્ષનો કાળ છે, કે જે કાળાવધિમાં કાઠરેટ પોને અવતાર ધારીને પૃથ્વી-પર રાજ્ય કરશે અને સત્યતાને બંધિવાન બનશે. અર્થાત્ એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ક્રિષ્ણ-ચેતના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે સમયમાં પાપ પ્રચારક શત્રુતાનગી ગતિનો અવરોધ થતાં આપણા સત્યયુગ જેવા કેવળ પુણ્યમય કાળનો જ પ્રચાર થશે. એ શબ્દવિષયક આ વ્યાખ્યાને ધ્યાનમાં લેવાથી એ શબ્દના બાવાન્તર તરીકે 'સત્યયુગ' શબ્દ સર્વથા યોગ્ય છે, એમ કહેવામાં કરો પણ પ્રત્યવાય નથી. એથી સ્વામીના વચનનો સારજ બાવાર્થ એવો થાય છે કે;—'આપણે પોતે પતિત થએલા હોવાથી સમસ્ત વિશ્વને પતિત થએલું ધારીએ છીએ; પરંતુ જેઓ પુણ્યશાળી છે, તેમનો સદાસર્વદા વિશ્વમાં સત્યયુગ જ પ્રવર્તે છે.'

પોતાના આત્મા અથવા ઈશ્વરને જાણી શકતો નથી; પરંતુ તે આત્મા આપણે જ છીએ, ઈશ્વર આપણે જ છીએ.

જ્યારે તમારા અસ્તિત્વનો હોષ થશે, ત્યારે તે વેળાએ તમે નિર્વાણના પ્રદેશમાં હોવાના. છુદ્ધ લગવાને કહેલું છે કે;—“જ્યારે તમે નથી, તે વેળાએ જ તમે ઉત્કૃષ્ટ છો, અને સસ છો!” (અર્થાત્ જ્યારે ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વ ચાલ્યું જશે, ત્યારે જ તમે વિશ્વનાપક થશો.)

ધણા ખરા જનોના અંતરમાં દિવ્ય જ્યોતિ તમોભ્યાસ (અંધકારાટલ) થયેલી હોય છે જેવી રીતે એક લોહાના પીપમાં દીપકને રાખવાથી તેની જ્યોતિનો પ્રકાશ આરપાર પ્રકાશી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જ એની અવસ્થા થયેલી હોય છે. ધીમે ધીમે પવિત્રતા અને નિઃસ્વાર્થતાવડે એ અંધકારના આચ્છાદનને આપણે વધારે અને વધારે પાતળું બનાવી શકીએ એમ છે, અને તે એટલે સુધી કે, અને તે કાચ પ્રમાણે પૂર્ણ પારદર્શક થઈ જાય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કાચના પારદર્શક પીપના રૂપમાં જન્મ લાઈ ગયેલા લોહાના પીપ સમાન હતા, કે જેમનામાં આંતરિક જ્યોતિ તેના વધાર્થે સ્વરૂપમાં પ્રસક્ત દૃષ્ટિગચ્છર થઈ શકતી હતી. આપણે બધા એવી રીતે કાચના પીપ બની જવાના, એટલું જ નહિ, પણ ઉચ્ચતર પરાવર્તન થઈ જવાના માર્ગમાં જ આવ્યા જઈએ છીએ. આંસુધી પીપનું કિંચિદ્માત્ર પણ અસ્તિત્વ છે, આંસુધી આપણે જડ કિંવા માયિક સાધનોદ્વારા જ વિચાર કરવો નોંધએ. આ કાર્યમાં અંધીર મનુષ્ય કદાપિ વિજય મેળવી શકતો નથી.

* * * * *

અત્યૈકિક મહાત્માએ તત્ત્વના મૂળ પાઠ સમાન હોય છે. પરંતુ અનુયાયી જનો મહાત્માએને જ તત્ત્વ બનાવી દે છે અને એમ કરીને તેઓ વ્યક્તિના ધ્યાનમાં મગ્ન થતા મૂળ તત્ત્વને જુદી જાય છે.

છુદ્ધ પૌરુષેય ઈશ્વર વિષયક ભાવનાના ખંડોનો જે અખંડ ઉદ્ભોગ ચલાવે, તેનું પરિણામ એ યુગુ કે, ભારતવર્ષમાં પાપાણુ પ્રતિમાઓનો પ્રવેશ થયો (પ્રતિમા પૂજનનો પ્રારંભ થયો). વેદોમાં પ્રતિમાઓને કેઈ પણ જાણુર્તુ નહોતું, કારણ કે, તેઓ ઈશ્વરને સર્વત્ર નિહાળતા હતા, પરંતુ જ્યારે એક જમદગ્ન્યાદક ઈશ્વર અને મિત્રરૂપ ઈશ્વરનો અભાવ થઈ ગયો, ત્યારે તે અભાવને પૂરી નાંખવા માટે પ્રતિમાઓ બનાવવારૂપ પ્રતિ-ક્રિયાનો જન્મ થયો અને (પૌરુષેય ઈશ્વરના નિન્દક) છુદ્ધ લગવાનું એક પાપાણુ પ્રતિમા બન્યા. એ જ ઉદાહરણ જેસસ્ ક્રાઈસ્ટના સંનિધમાં પણ એ જ પ્રમાણે લાગુ પડે છે. અત્યારે હવે એ પ્રતિમાઓનો એટલો બધો અતિરેક થયો છે કે, સાધારણ કાષ્ટ અને

પાપાણુની આકૃતિહીન પ્રતિમાઓથી તે જોસસ્ અને છુદ્ધની પ્રતિમાઓ પર્યન્ત સર્વ પ્રતિ-
માઓ એક સરખી રીતે પૂજાય છે. બાહ્ય પ્રતિમાઓની એક સરખી દાર મંડાઈ ગઈ છે.
પરંતુ આપણને પ્રતિમાઓની પણ આવશ્યકતા તો છેજ.

* * * * *

સુધારણા માટેના ઉગ્ર પ્રયત્નોનું સદૈવ એજ પરિણામ આવે છે કે, સુધારણાનો વગ
તીવ્ર થવાને બદલે મંદ પડી જાય છે. કોઈને પણ એમ ન કહો કે;—“તમે અધમ છો.”
કિન્તુ એમ જ કહો કે;—“તમે વિગ્રમ છો, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ થાઓ!”

પ્રત્યેક દેશમાં ધર્મોપદેશકો એક પાપ સમાનજ છે. કારણ કે, તેઓ અન્ય ધર્મની
નિન્દા અને ટીકા ક્યાં કરે છે. તેઓ ધર્મરૂપ તંતુવાદને સુધારવામાટે એકજ તંતુને
અટલ સુધી તાણી રાખે છે કે, તેટલામાં બીજા બે ત્રણ તંતુઓ સ્થાનઅટલ થઈ જાય છે.
ત્રેમ કોઈની નિર્ભત્તનાં કરતોજ નથી; એ નિંદાનું કાર્ય કેવળ મહત્વાકાંક્ષાનુંજ છે. ધર્મ-
યુક્ત કોપ અને શુદ્ધિક્ષમ હસા જેવી કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતીજ નથી.

જો તમે બજારકારે કોઈને સિંહ ન યવા દ્યો, તો તે અવશ્ય શુભાસજ થવાનો. સ્ત્રી
એક શક્તિ છે, પણ અસારે તે નિર્ભંજ જની ગઈ છે, અને તેનું કારણ એ છે કે, પુરુષ
તેની નૈસર્ગિક શક્તિને બજારકાર કરીને દાબી દે છે; અસારે તો તે શુભાસજ છે; પરંતુ
અસારે તેની શક્તિના વિકાસનો અવરોધ ટળી જશે, તે વેળાએ તત્કાળ તે સિંહનું સ્વરૂપ
ધારણ કરશે.

સાધારણતઃ કહેવાનું એ કે, આત્મિક મહા અભિગ્રાપાને બુદ્ધિદારા સમતોલ અવ-
સ્થામાં રાખતી નેધએ; નહિ તો એનો કેવળ બર્થ અભિગ્રાપા કિંવા કાર્પનિકતામાંજ
અધઃપાત થઈ જવાનો.

* * * * *

સર્વ આસ્તિકો કિંવા ઈશ્વરવાદીઓ ઈશ્વરવિષયક ધોતાના અંતિમ વિચારોમાં એક
બીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં, આ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિની પાછળ એક અપરિવર્તનશીલ
(ઈશ્વર) છે, એ સિદ્ધાંતની માન્યતામાં તો સર્વનો એકજ અભિગ્રાપ છે. પરંતુ છુદ્ધ એ
સિદ્ધાંતનો સર્વથા અસ્વીકાર ક્યાં હતો. તે એમજ કહેતો કે;—“અહા કિંવા આત્મા
જેવો કોઈ પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવતોજ નથી.”

ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિથી જોતાં છુદ્ધ, જગતના લોકોએ નેએલા સર્વ મહાત્મોએ કરતાં
મહત્તમ હતો; અને એની પછી ક્રોઈન્ડ આવે છે. પરંતુ અસાર સુધીમાં જગતના
લોકોએ જે યાન મેળવ્યું છે, તે સર્વ કરતાં થીમફલગવદ્ગીનામાં ઓછુંજે જે ઉપદેશ કરેલો.

છે, તે સર્વ કરતાં અત્યંતિમ અને અલૌકિક છે. જેણે એ (ભગવદ્ગીતારૂપ) અદ્ભુત કાવ્ય લખ્યું હતું, તે જેમનાં જીવનો વિશ્વમાં પુનર્જન્મને પ્રેરે છે, તેવા વિરલ આત્માઓ-મનો એક આત્મા હતો. મનુષ્ય જાતિ, જેણે ગીતા લખી હતી, તેની ભુદ્ધિ સમાન ભુદ્ધિને હવે કદાપિ જોઈ શકવાની નથી.

* * * * *

સુખ ક્રિયા કુખરૂપે પ્રકટ થતી હોય, છતાં (વિશ્વવ્યાપિની) શક્તિ કેવળ એક જ છે. જેમાંનું જળ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહેન કરે છે, એવી જ એક નદી તે ઈશ્વર અને શયતાન છે. (અર્થાત્ ઈશ્વર અને શયતાન એ બે એક જ શક્તિનાં બિન્ન નામો છે.)

તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૯૫ સોમવાર.

(શ્રીરામકૃષ્ણ કેવ.)

શ્રીરામકૃષ્ણ એક અત્યંત ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. તેમના પિતાનો એવો કુસાચાર હતો કે, બ્રાહ્મણોની એક વિશિષ્ટ જાતિવિના તેઓ બીજા કોઈ પાસેથી પણ દાનનો સ્વીકાર કરતા નહોતા, તેમજ કોઈ પ્રકારનો બચસાવ કરવો, કોઈ મંદિરમાં પૂજારી તરીકે રહેવું, પુસ્તકો વેચવાં ક્રિયા કેળવેલાં નોકરી કરવી આદિ પણ તેમના કુસાચારથી વિરુદ્ધ કર્મ હતાં અને તેથી એમાંનું કોઈ પણ તેઓ ન કરે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેમનો સર્વ આધાર કેવળ ‘આકાશશક્તિ’ (દાન) પર જ હતો અને તેમાં પણ ઉપ-રૂક્ત વિશિષ્ટ જાતિનો બ્રાહ્મણ પોતે પતિત હોય, તો તેના દાનનો પણ તેઓ અસ્વીકાર જ કરતા હતા. ખરી રીતે જોતાં મંદિરોની હિન્દુ ધર્મપર કશી પણ સત્તા હોતી નથી અર્થાત્ જો સર્વ મંદિરોનો નાશ કરી નાંખવામાં આવે, તો તેથી ધર્મને લેશમાન પણ બાધા થવાનો સંભવ નથી “અણુ અને અતિચિત્તો” માટે મનુષ્યે એક ગૃહ અવસ્થ બંધાવવું જ જોઈએ, એવી આર્થધર્મની આજ્ઞા છે; મનુષ્ય કેવળ પોતા માટે જ ગૃહ બંધાવે તો તે એક સ્વાર્થમય કૂલ જ કહેવાય અને એટલા માટે જ હિન્દુ ઈશ્વરના નિવાસ-સ્થાન તરીકે મંદિરો ચણાવે છે.

પોતાના કુટુંબની અસંત દરિદ્રતાના કારણથી શ્રીરામકૃષ્ણને પોતાના બાળકાળ-માં જ દિવ્ય માતા કાલીને અર્પણ કરાવવા એક મંદિરના પૂજારી થવું પડ્યું હતું. એ મંદિરમા કાલીને એક સ્ત્રીની પ્રતિમા તરીકે રજૂ કરી છે અને તે એક પુરુષની પ્રતિમા પર પણ ચૂકવેલી છે. એથી જાણે તે એમ દર્શાવતી હોયતી કે, “જગત્પ્રીતી માયા દૂર નહિ થાય, સંત્રાપી આપણે કોઈ પણ જાણી શકવાના નથી.” એવો જ ભાસ થાય છે;

દારણ કે, એ કાલી પ્રકૃતિ (માયા)ના નામથી પણ ઓગળાય છે. બ્રહ્મ પોતે નપુંસક, અજ્ઞાત અને અદેશ્ય છે, પરંતુ જગતનું નિમિત્ત થવા માટે તે માયાના આવરણથી પોતાને આવૃત કરે છે, વિશ્વની માતા યાજ છે અને સૃષ્ટિને અસ્તિત્વમાં લાવે છે. માયાવરે આનંદહિત થવાથી (કાલીનાં ચરણ તળેની) ભૂમિગત પ્રતિમા (શિવ અથવા ઈશ્વર) રાજ (મૃત અથવા જીવનદીન) યર્ષાગર્ષ છે. ઝાની કહે છે કે:—“હું બળાદારે પણ ઈશ્વરને શોધી કારીશ અથવા પ્રાપ્ત કરીશ.” (અદ્વૈતવાદી); પરંતુ દૈતવાદી કહે છે કે:—“માતા કે જે એકલી જ ઈશ્વરસદનની કુંચી ધરાવે છે, તેને દ્વાર ઉઘાડવા માટેની પ્રાર્થના કરીને તે પ્રાર્થનાદ્વારા જ અમે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરીશું—ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરીશું.”

માતા કાલિકાની નિલની પ્રાર્થનાએ એ તરુણ પૂજારીના હૃદયમાં એવો તો દૃઢ ભક્તિભાવ જાગૃત કરી દીધો કે, જેના પરિણામે તેઓ લાંબા સમય પર્યન્ત મંદિરના નિયત ઉપાસનાકાર્યને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે પોતાનાં મંદિર વિષયક કમોનો લાગ ક્યો અને મંદિરના આંગણામાંની એક વૃક્ષાદૃત ભૂમિમાં આસ્યા ગયા અને ત્યાં સર્વકાળ ઈશ્વરના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. એ વૃક્ષવન ગંગાનદીના તીરે આવેલું હતું અને એક દિવસ અચાનક એવો બનાવ બન્યો કે, ગંગાના મંદ પ્રવાહે એક પર્યુકુટી બનાવવા માટેનાં આવશ્યકીય સાધનોને લાવીને તેમનાં ચરણોમાં મૂકી દીધાં. એ પર્યુકુટીમાં નિવાસ કરીને પ્રેમરાદન તથા પ્રાર્થનાનો વ્યવસાય ચલાવ્યા કરતા હતા, અને એમાં તેઓ એટલી સીમા પર્યન્ત તક્ષીન ધર્ષિ ગયા હતા કે, તેમને પોતાના ચરીર દિવા ખીજી કલાનું લેશ માત્ર પણ હાનિ રહેતું નહોતું. પવિત્ર માતાનું ધ્યાન, એ જ તેમના ચિન્તનને એક માત્ર વિષય હતો. તેમનો એક સંગ્રંધી તેમને દિવસમાં એકવાર બોજન લાવી આપતો હતો અને તેમની દેખરેખ રાખ્યા કરતો હતો. કેટલાક દિવસ પછી તેમને “માતા” ની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં સાહાય્ય કરવાને એક કુમારિકા સંન્યાસિની ત્યાં આવી લાગી. જે જે વેળાએ તેમને જે જે પ્રકારના શિક્ષકની આવશ્યકતા જણાતી હતી, તે તે વેળાએ તેવા શિક્ષકો ઓલાવ્યાવિના અચાનક જ ત્યાં આવી ચડતા હતા; પ્રત્યેક પંથના પવિત્ર મહાત્માઓ તેમની પાસે આવતા, પોતાના ઉપદેશો તેમની સમક્ષ રજૂ કરતા અને શ્રી રામકૃષ્ણ તો પ્રત્યેકના ઉપદેશનું આતુરતાથી શ્રવણ કરતા હતા. પરંતુ તેઓ ઉપાસના તો કેવળ માતાની જ કરતા હતા. માતા જ તેમનું સર્વસ્વ હતું.

શ્રી રામકૃષ્ણે કદાપિ કાંઈની વિરુદ્ધ એક પણ કદિન શબ્દનો ઉચ્ચાર ક્યો નહોતો. તેઓ એવા તો અદ્વિતીય સહનશીલ હતા કે, પ્રત્યેક પંથના લોકો તેમને પોતાના જ એક નેતા તરીકે માનતા હતા. તેમનો પ્રત્યેક પંથમાં એક સરખો પ્રેમભાવ હતો. તેમના મંત

પ્રમાણે સર્વ ધર્મો સત્ય હતા. તેમના હૃદયમાં પ્રત્યેક ધર્મને સ્થાન મળતું હતું. તેઓ મુક્ત સ્વતંત્ર-હતા, પણ કેવળ પ્રેમભાવમાં જ સ્વતંત્ર હતા, “ગર્જના” માં સ્વતંત્ર નહોતા. એ એક નિયમ છે કે, મૃદુ પદ્ધતિ એક વસ્તુને નિર્માણ કરે છે, અને ઉગ્ર પદ્ધતિ તેને પ્રસાર કરે છે. પૌંડ્ર જ્યોતિને પ્રસારનાર એવો ઉગ્ર પદ્ધતિનો મહાત્મા હતો.*

સેન્ટ પૌંડ્રનો મુખ્યાત્મો ગયો છે; અને આજનો નૂતન પ્રકાર ગયાનો પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે. સ્વયંસંચાલક સમિતિ આપણા સમયની એક મહત્તમ આવશ્યકતા છે. જ્યારે આપણે એવી એક સમિતિ મેળવીશું, ત્યારે તે જ સમિતિ વિશ્વનો અંતિમ ધર્મ થશે, એકે ગતિમાન થવું જ જોઈએ અને આપણે તેને અટકાવવાને બદલે તેની ગતિને સાહાય્ય જ આપવું જોઈએ. ધાર્મિક ભાવનાની લહરીઓ ચડે છે અને પડે છે અને તે લહરીઓમાંની સર્વથી ઉચ્ચતમ લહરી પર ‘વર્તમાન મુખને મહાત્મા’ ઉભેલો છે. શ્રીરામકૃષ્ણ વર્તમાન કાળના વિનાશક નહિ, હિન્દુ નિર્માયક ધર્મનો ઉપદેશ આપવાને જ પધાર્યા હતા. નવીનતાથી તરવેલી માચના કરવા માટે તેમને પ્રકૃતિ પાસે જવું પડ્યું હતું. અને અંતે તેમણે વૈજ્ઞાનિક ધર્મ મેળવ્યો, કે જે ધર્મ ‘મહા શયો’ એમ નથી કહેતો, હિન્દુ ‘મહાશયો’ એવું જ વિધાન કરે છે. “હું જોઈ છું અને તમે પણ જોઈ શકો તેમ છે.” તે જ સાધનોનો ઉપયોગ કરી, એકલે તર્પે તે દિવ્યદષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી શકશો. પ્રત્યેકને ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ થશે, એકમ કિંવા સંયોગ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે સર્વને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. શ્રી રામકૃષ્ણનાં બોધવચનો હિન્દુ ધર્મના નિઃકર્ણરૂપ છે; એ વચનો તેમના પેતાના ધનરૂપ નહોતાં અને પેતાનો તેમની ઉપરનો તેવો અધિકાર તેમણે વ્યક્ત પણ કર્યો નથી; (અર્થાત્ તેમનાં બોધવચનો સાર્વજનિક સંપત્તિ છે;) તેમને નામ તથા કીર્તિની લેશ માત્ર પણ આકાંક્ષા નહોતી.

જ્યારે તેમની અનુસ્થા આજીસ વર્ષની થઈ, તે વેળાએ તેમણે સૌને ધર્મના બોધ આપવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ એ બોધ આપવા માટે તેઓ પોતાની પર્ણકુડીને છોડીને કદાપિ બહાર ગયા નહોતા. જેમને તેમના બોધની અવરસકતા હોય (અર્થાત્ જેઓ જિજ્ઞાસુ હોય) તેમના આગમનની તેઓ નિરંતર આશ્ચર્યની સાથે કરતા હતા. હિન્દુ ઋષિ પ્રમાણે તેમનાં માતાપિતાએ તેમને આવ્યાવસ્યામાં જ પાંચ વર્ષના વયની એક મુકુમ્બર કન્યા સાથે પરણાવી દીધા હતા, કે જે બાળા પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાના ઘરમાં દૂરના

* મહાત્માએ પોતાનો એવો અભિમાન દર્શાવ્યો છે કે, શ્રી રામકૃષ્ણ પાપદંષ ધર્મ નિર્માયક મૃદુ પદ્ધતિરૂપ હતા અને સ્વામી વિવેકાનંદ સેન્ટ પૌંડ્ર સમાન ઉગ્ર પદ્ધતિના ઉપાસક તથા ધર્મના પ્રસારક હતા.

એક ગામમાં રહેતી હતી અને પોતાનો તરણ પતિ જે અવસ્થામાંથી પસાર થતો હતો, તેનું તે બિચારીને લેશ માત્ર પણ દાન નહોતું. જે વેળાએ તે બાળા વયમાં આવી, તે વેળાએ તેનો પતિ તો ક્યારેનાય ધાર્મિક ભક્તિમાં મહાનગ્રાથી લીન થઈ ગયો હતો. તે નવ-યૌવના પત્ની પણ આલીને પોતાના આમમાંથી ન્યાં પોતાના પતિનો નિવાસ હતો, તે ગંગા તીરસ્થ દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં પોતાના પતિને જોતાંની સાથે જ પતિની સસ અવસ્થાને તત્કાળ જાણી મરઘ; કારણ કે, તે પણ એક ત્રિશુલ, દિવ્ય અને મહાન આત્મા ધરાવતી હતી (દિવ્યાત્મા હતી). તેણે પોતાના પતિને પુનઃ ચુદ્ધર્યની નીચ અવસ્થામાં ખેંચી લાવવાના યત્નને બદલે ઉદ્ધવમાં પોતાના પતિના ઉત્તતકર્મમાં પોતે સાહાય-ભૂત થવાની જ ભાવના કરી (અને તે સતીની તે ભાવના સફળ થઈ).

આજે શ્રી રામકૃષ્ણ ભારતવર્ષમાં મહાન અવતારોમાંના એક ઇશ્વરીય અવતાર તરીકે પૂજાય છે અને તેમનો જન્મ તિથિ દિવસ એક ધાર્મિક ઉત્સવ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે.

* * * * *

એક વિસફલ ગોળ પાષાણ તે સર્વ બાપક વિષ્ણુની બાધક પ્રતિમા છે. પ્રત્યેક પ્રભાતમાં એક પૂજારી મંદિરમાં આવે છે, તે મૂર્તિને નૈવેદ્ય ધરાવે છે, તેની આરતી ઉતારે છે અને લારપછી તેને રાધામાં પધરાવીને અન્તે આવા પ્રકારે સેવા પૂજ કરવા માટે ઇશ્વરની ક્ષમા માગે છે; કારણ કે, તે કેવળ કાઈ પ્રતિમા કિંવા એવા જ જડ પદાર્થદ્વારા જ ઇશ્વરની કલ્પના કરી શકે છે. તે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે, તેને વસ્ત્રો પહેરાવે છે અને પોતાના દિવ્ય આત્માનો, તેને સજીવ કરવા માટે, તે પ્રતિમામાં આરોપ કરે છે.

* * * * *

એક વિશિષ્ટ પંથ છે અને તે એમ કહે છે કે:—“કેવળ સુંદર અને શુભ વસ્તુની જ ઉપાસના કરવી, એ નિર્ભજતા જ છે, અર્થાત્ આપણે અશુભ અને બધેકરની પણ ઉપાસના કરવી જોઈએ અને તેમાં પ્રેમ રાખવો જોઈએ.” એ પંથનો સમસ્ત ટિપ્પેટમાં વિસ્તાર થયેલો છે અને એ પંથચાળાઓ લમ નથી કરતા. ભારતવર્ષમાં તેઓ પ્રકટ અસ્તિત્વ ધરાવી (નિવાસ કરી) શકતા નથી; પરંતુ શ્રમ મંડળોની સ્થાપના કર્યા કરે છે. ભારતવર્ષના કાઈ પણ મનુષ્ય જો એ પંથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો તે કેવળ શ્રમ રીતે જ; પ્રકટ રીતે કાઈ પણ પોતાને એ પંથના એક ઉપાસક તરીકે જાળખાવતો નથી. ટિપ્પેટમાં વેદાંત પ્રસારનો તજ્જવાર પ્રપ્ત કરવામાં આવ્યો, પણ તજ્જવાર તે નિષ્ફળ જ નીવડ્યો. ન્યાંતણી પોતાની સહિત પહોંચી શકે સાર્વત્રિક તેઓ અસત્ય વિજય સહિત તપનમાં ઉપ-યોગ કરે છે.

‘બાળુ’ એટલે જ તપ શબ્દનો અક્ષરાર્થ થાય છે. એ ઉચ્ચતર પ્રકૃતિને તપ કરવા રૂપ એક પ્રકારનો દેહદક છે. કાષ્ઠવાર એ તપ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યન્ત સમસ્ત દિવસ ૐ શબ્દનો વારંવાર અવિભગ ઉચ્ચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞાના રૂપમાં હોય છે. આ કર્મો (તપશ્વર્ગ) એક વિશિષ્ટ શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેને તમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આત્મિક કેવા માનસિક કાર્ષ્ય પશુ સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરી શકો છો. તપની આ ભાવનાનો સમસ્ત હિન્દુ ધર્મમાં સચાર થયેલો છે. હિન્દુઓ તે આગળ વધીને એટલે સુધી કહે છે કે, આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવા માટે ઈશ્વરે પોતે પશુ તપ આપ્યું હતું જેના થોડે પ્રત્યેક કાર્ય કરી શકાય, એવું એ એક માનસિક સાધન છે “તપવડે ત્રિલોકમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે”

* * * * *

જે લોકો પોતે જે ધર્મપથ સાથે સહાનુભૂતિ ન ધરાવતા હોય એવા પંથો વિશે જે જે વાતો કરે છે, તેઓ તે પથ વિશે જાણી નોંધને અને અજાણે એવી રીતે બે પ્રકારથી અસહવાદ કરનારા હોય છે. એક પથનો ઉપાસક બાળે જ બીજા પથોમાં સહનું અવલોકન કરી શકે છે

* * * * *

મહાન ભક્ત હનુમાનને એકવાર જ્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે, ‘આજે મહિનાની કઈ તિથિ છે ?’ સારે એના ઉત્તરમાં તેણે એટલું જ જણાવ્યું હતું કે, “ઈશ્વર જ મારી એક માત્ર શાશ્વત તિથિ છે, અન્ય તિથિ કિંવા દિવસની મને આવશ્યકતા નથી !”

તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૬૫ મંગળવાર

(દિવ્ય માતા)

શાકતો વિશ્વ શક્તિને માતાના મિત્રતમ નામવડે બાળે છે, કારણ કે, ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીત્વનો ઉચ્ચતમ આદર્શ કેવળ માતા જ છે. જ્યારે ઈશ્વરની માતા કિંવા સ્નેહરૂપે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, સારે હિન્દુઓ એ ઉપાસનાને દક્ષિણ માર્ગના નામથી જાણખે છે અને દક્ષિણ માર્ગ, કદાપિ માનસિક વૈભવના નહિ, કિન્તુ નિરતર આત્મિક વૈભવના પ્રદેશમાં જ સર્વ જાય છે પરંતુ ઈશ્વરને જ્યારે તેના ભયંકર સ્વરૂપમાં ઉપાસાય છે, સારે ઉપાસનાનો તે વિધિ વામમાર્ગના નામથી જાણખાય છે અને એ વામમાર્ગ સાધારણુત મહાન માનસિક વૈભવને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે, તેમ જ ધણીકવાર એ વામમાર્ગ પોતાની ઉપાસક જાતિને પતિતાવસ્થા તથા વિચ્છિન્નતાના ભયંકર પ્રદેશમાં પહોંચાડી જાય છે.

શક્તિનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ માતા છે અને પિતા કરતાં માતાની ભાવના ઉચ્ચતર મનાય છે. માતાના નામ સાથે જ શક્તિ (દિવ્ય શક્તિ અને સર્વ શક્તિમતા)ની ભાવનાનો આવિર્ભાવ થાય છે; જેમ કે, બાળક પોતાની માતાને કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ અને સર્વશક્તિમતી માને છે. આપણામાં નિદ્રાવશ થયેલી કુંડલિની દિવ્ય માતા છે અને એ માતાની ઉપાસના કર્યા વિના આપણે આપણને પોતાને કદાપિ જાણી શકીએ તેમ નથી. સર્વથા દયાલુ, સર્વશક્તિમતી અને સર્વજન્યાપિની એ સર્વ દિવ્ય માતાનાં વિશેષણો છે, તે (માતા) વિશ્વમાંની શક્તિનો સમૂહ છે. વિશ્વમાં શક્તિનો પ્રત્યેક પ્રાદુર્ભાવ તે માતા જ છે. તે જીવન છે, તે શુદ્ધિ છે અને તે પ્રીતિ છે. તે વિશ્વમાં છે, છતાં વિશ્વથી ભિન્ન છે. તે એક જોઈ અને જાણી શકાય તેવી વ્યક્તિ છે (જેમ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને જોઈ અને જાણી હતી). માતાની ભાવનામાં સ્થિત થવાથી આપણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકીએ છીએ. તે માતા પ્રાર્થનાનું તત્કાળ ઉત્તર આપે છે.

તે કોઈ પણ ક્ષણે આપણને પોતાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પોતાનું દર્શન આપી શકે છે. દિવ્ય માતા નામ અને રૂપને ધારણ કરી શકે છે, અથવા તો રૂપ વિના જ નામને ધારણ કરી શકે છે; અને જેમ જેમ આપણે એ નાનાવિધ સ્વરૂપમાં તેની ઉપાસના કરતા જઈએ, તેમ તેમ આપણે નામ તથા રૂપવિહીન વિશુદ્ધ પરમાત્માના ઉચ્ચ સ્થાનપ્રતિ ચક્રતા જાણીએ છીએ.

શરીર ધટનામાંના સર્વ રંધ્રોનો જે એક સમૂહ, તે એક શરીર છે. એટલે પ્રત્યેક આત્મા એક રંધ્ર સમાન છે અને તેમનામાંના કેટલાક ઈશ્વર છે, અને તેથી પર અનંત છે. શાંત મહાસાગર તે અનંત છે, તેજ તરંગયુક્ત મહાસાગર તે દિવ્ય માતા છે. કાળ, અવકાશ અને હેતુ તે દિવ્ય માતા છે. ઈશ્વર માતા ॥ અને તેની પ્રકૃતિઓ (સ્વભાવ) બે છે; એ બે પ્રકૃતિઓ સચ્ચ જ્ઞાન અને નિર્ગુણના નામથી જાણખાપ છે. સચ્ચ તરીકે તે માતા ઈશ્વર, પ્રકૃતિ અને આત્મા (પુરુષ) છે, અને નિર્ગુણ તરીકે તે અમૃત અને અજ્ઞેય છે. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ અને આત્મા એ અસ્તિત્વની ત્રિપુટીનો નિર્ગુણમાંથી જ આવિર્ભાવ થયેલો છે. વિશિષ્ટાદૈતવાદની આ ભાવના છે.

શ્રી કૃષ્ણ માતાનો એક અંશ-એક બિન્દુ હતો, છુદ્ધ દ્વિતીય બિન્દુ હતો અને ક્રાઈસ્ટ તૃતીય બિન્દુ હતો. આપણી સાંસારિક માતામાંના તે માતાના એક અંશમાત્રની ઉપાસના પણ મહાતાના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે; તો તે માતાની ઉપાસના શું ન કરી શકે વારુ? અર્થાત્ જો તમને પ્રેમ તથા પ્રજ્ઞ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો તે માતાની ઉપાસના જમને પૂર્ણ કરો.

સાધારણતઃ બોધતાં માનુષીય ધર્મનો ભયથી જ આરંભ થાય છે. “ધર્મરેનો ભય તે પ્રાણો આરંભ છે.” પરંતુ એ પછી એ ઉચ્ચતર ભાવના આવે છે કે, “પરિપૂર્ણ પ્રેમ ભયને ઉછાળીને કાઢી નાંખે છે.” ન્યાં સૂધી આપણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ અને ધર્મરે શી વસ્તુ છે એ જાણી લઈએ, સાં સૂધી ભયના ચિહ્નો આપણામાં રહેવાનાં જ. કાઈસ્ક પોતે એક મનુષ્ય હોવાથી તેને અશુદ્ધતાનો ભાસ થયો હતો અને તેનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો, પરંતુ અનન્ત ઉચ્ચ ધર્મરેને એવી વિષમતા હોતી નથી અને તે કોપાયમાન પણ થતો નથી. તિરસ્કાર કિંના કોપ કદાપિ ઉચ્ચતમ હોઈ શકે જ નહિ. કેવિડુના હ્રસ્વ રક્ત-વડે લેપાયલા હતા, અને તેથી તે દેવાદાય બાધી ન શક્યો.

જેમ જેમ આપણે રેનેહ, સદ્ગુણ અને શુચિતામાં આગળ વધતા જઈએ, તેમ તેમ બાહ્ય પ્રદેશમાં આપણે રેનેહ, સદ્ગુણ તથા શુચિતાને વધારે વિસ્તાર થએલા જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જે બીજાપર દોષારોપ કરીએ, તે ખરી રીતે જોતાં આપણા પોત ના વિર-પર જ દોષારોપણ કરવા સમ ન છે. સૂક્ષ્મ જગતની યોજના કરો (કે જે કરવાને તમે સમર્થ છો) એટલે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે જ પોતે તમારા માટેની વ્યવસ્થા કરશે. એ સૂક્ષ્મ શક્તિ (આત્મિક શક્તિ) સાત જળ ગુણના આંતરિક સમઝીન (Hydrostatic paradox) સમાન છે, કે જે જળનો એક મિનુડ સમસ્ત વિશ્વને સમતોલ વ્યવસ્થામાં રાખી શકે છે. જેનો આપણા અંતરમાં અભાવ હોય છે, તે વસ્તુને આપણે બહાર પણ જોઈ શકતા નથી. મોટા એન્જિનનો જેવો સમઘ તેમાંના લઘુ એન્જિન સાથે હોય છે, તેવો જ આપણો વિશ્વ સાથેનો સંઘ છે. ન્હાના એન્જિનમાં થએલા કાર્ષ પણુ પ્રમાણની સૂચના આપણને એવી કલ્પનામાં દોરી જાય છે કે, મોટા એન્જિનમાં અવસ્થ કાર્ષ પણુ વિશ્વાસ થએલા હોવો જોઈએ.

જગતમાં જે કાર્ષ પણુ ઉત્કર્ષના માર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે, તે કેવળ પ્રેમથી જ પ્રાપ્ત થએલો છે. દોષવિવેચનપદ્ધતિ કદાપિ કાર્ષ કલ્યાણ કરી શકતી નથી. સહસ્રત્વધિ વર્ષોથી એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો આવ્યો છે, પરંતુ તેનું લેશમાન પણ શુભ પરિણામ આવ્યું નથી. નિર્ભક્તનાં અને નિન્દા કાર્ષ પણુ સિદ્ધિ શુક્રવાર કરી શકતી નથી.

સત્ય વેદાંતી સર્વ પ્રાણિ અનુકંપા અને સદ્ગુણશ્રુતિ રાખવાને બધાવડો જ છે, કારણ કે, કેવળ અદ્વૈત (સંપૂર્ણ એકતા) જ વેદાંતનો આત્મા છે. દૈતવાદીઓ કેવળ પોતાના માર્ગને જ સત્ય માનતા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ અસહિષ્ણુ થવા તરફ દોરાઈ જાય છે. ભારતવર્ષમાં દૈતવાદી-વૈષ્ણવોને પંચ અન્વત અદ્વૈત છે. શૈવ નામક એક

બીજા દૈતવાદી પંથમાં ઘંટાકર્ણુ નામના એક ભક્તની આખ્યાયિકા કહેવામાં આવે છે અને તેના સારાંશ એવો છે કે, એ ઘંટાકર્ણુ પોતે શિવનો ઉપાસક ભક્ત હોવાથી બીજા કોઈ દેવ કે દેવીના નામમાંનું અવશ્ય કરવા પશુ ઇચ્છતો નહોતો અને એટલા માટે જો કોઈના સુખમાંથી બીજા કોઈ દેવના નામનો ઉચ્ચાર થાય, તો તે નામના ધ્વનિને પોતાનાં અવણેમાં જતો અટકાવવાને તેણે પોતાના બન્ને કાનોમાં બે ઘંટડીઓ બાંધી રાખી હતી. તેની આવી અગાધ ભક્તિને જોઈ શિવે તેને એ તરતનું શિક્ષણ આપવાનો વિચાર કર્યો કે, શિવ અને વિષ્ણુમાં કશો પણ ભેદ નથી અને એ વિચારથી તે શિવે, અર્ધ વિષ્ણુ તથા અર્ધ શિવના સ્વરૂપમાં તેને પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. એ વેળાએ ઘંટાકર્ણુ શિવની આરતી ઉતારતો હતો, પરંતુ તેની ધર્માન્ધતાને અટકાવવા અવધિ થયો હતો કે, જ્યારે તેણે ધૂપ આદિના સુવાસને વિષ્ણુની નાસિકામાં જતો જોયો કે, તરત તેણે વિષ્ણુના નાસિકારંધ્રને તે મધુર સૌખ્યનો ઉપભોગ ન લઈ શકે, એટલા માટે પોતાની અંગુલિવડે બંધ કરી દીધું.

*

*

*

*

સિંહ સમાન માંસભક્ષક પ્રાણી એક આઘાત કરે છે અને પંગી શિથિલ થઈ જાય છે. પરંતુ શાંત બળદ આખો દિવસ રૂમાં કરે છે, ચર્ખો કરે છે અને નિદ્રાનો ભોગ કર્યો કરે છે. રાતો માત્રા અમેરિકન એક ભાતખાઉ ચીના મજૂરની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. જ્યાં સૂધી સૈનિક સત્તાનું સામ્રાજ્ય છે, ત્યાંસૂધી માંસભક્ષણનો પ્રચાર રહેવાનો જ; પરંતુ વિદ્યાનની વૃદ્ધિ સાથે યુદ્ધકલ્પની ન્યૂનતા યતી જશે અને તે વેળાએ અનરૂપ ભક્ષકોની સંખ્યા વધવા માંડશે.

*

*

*

*

*

આપણે ઈશ્વરમાં પ્રેમ રાખવા માટે આપણે પોતાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરીએ છીએ. હું પોતે મારા આત્માને ચાહું છું. ઈશ્વર અને ઉત્પત્તિ કર્યો છે અને હું ઈશ્વરને ઉત્પત્તિ કરું છું. આપણે આપણી પ્રતિભામાં ઈશ્વરને નિર્માણ કરી છીએ; ઈશ્વરને આપણે. સ્વામી આપણે પોતે જ બનાવીએ છીએ, ઈશ્વર આપણને કાંઈ પોતાનો અનુચર બનાવતો નથી. જ્યારે આપણે એમ જાણતા થઈએ કે, ઈશ્વર અને આપણે એક જ છીએ, તથા ઈશ્વર અને આપણે મિત્રો છીએ, તે વેળાએ જ સમાનતા તથા સ્વતંત્રતા (સુકિત) નો આવિર્ભાવ થાય છે. જ્યાં સૂધી તમે એક વાળના અંતર જેટલા પણ પોતાને તે સાથે પરમેશ્વરથી જિન (દૂર) રાખો, ત્યાં ભયની ભાવના કદાચ જવાની કે લુપ્ત થવાની નથી તે નથી જ.

એથી જગતને સૌ લાલક ચવાનો છે? એવો બાલિય અથ કદાપિ ન પૂછો. જગતને (તે જેમ ચાલે છે તેમ) ચાલવા દો. સ્નેહ રાખો અને શંકાને કાઢી નાંખો; કેવળ પ્રેમ કરો અને બીજા કશાની આશા ન રાખો. પ્રેમભાવનામાં નિમગ્ન થઈને બધી મત-ભિન્નતાઓને ભૂલી જાઓ. પ્રેમપીયૂષનું પાન કરો અને ઉન્મત્ત બની જાઓ. કહો કે, “હે પરમાત્મન! હું તારો, સદાને માટે હું તારો જ છું!” એમ કહી આત્મનિમગ્ન થઈને અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓને વિસરી જાઓ. કેવળ પ્રેમ જ ઈશ્વરની ભાવના છે. મિત્રાદીને પોતાનાં બધાં સાથે પ્રેમ કરી જોઈને ઉભા રહો અને (એવા પ્રેમ માટે) પ્રભુ પ્રાર્થના કરો. પ્રેમથી જ ઈશ્વર વ્યક્ત થાય છે, એ તત્ત્વને અક્ષરશઃ સત્ય માનજો. પારંવાર એમ જ બોલતા રહો કે—“હું તારો છું, હું તારો છું” (કિંવા હું તારી છું, હું તારી છું!), કારણ કે, આપણે ઈશ્વરને સર્વત્ર જોઈ શકીએ છીએ. ઈશ્વરને શોધવાનો યત્ન ન કરો, કિન્તુ તેનો સાક્ષાત્કાર કરો.

“તમે વિદ્યાત્મા અને જગજ્જ્યોતિને ઈશ્વર નિરંતર ચિંત્ન રાખો!”

* * * * *

નિરાકારની ઉપાસના કિંવા પૂજા કરી શકાતી નથી, એટલા માટે જનામાં આપણો સ્વભાવ હોય, એવા કોઈ વ્યક્ત સ્વરૂપની જ આપણે સેવા કિંવા ઉપાસના કરવી જોઈએ. જેસસમાં આપણો સ્વભાવ હતો; તે ક્રીષ્ણદ થયો; એ જ પ્રમાણે આપણે પણ યર્ષ શકીએ છીએ અને અવસ્થા આપણે થઈ જ જોઈએ. ક્રીષ્ણ અને યુદ્ધ એ એક પ્રાપ્ત્ય અવસ્થાનાં બે નામો હતાં; અને તે અવસ્થાને પ્રકાશમાં લાવવામાટે જ જેસસ તથા ગૌતમનો અવતાર થયો હતો. ઈશ્વરનો સર્વથી પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠતમ પ્રાદુર્ભાવ તે માતા છે, અને તે પછી ક્રીષ્ણે તથા યુદ્ધે આવે છે. આપણે પોતા જ આપણા બંધનને છોડવા કરીએ છીએ અને પછી તે બંધનને એક ઝટકાની સાથે જ તોડી નાંખીએ છીએ. આત્મા નિર્ભય છે. આપણે બાહ્ય ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે શુભ છે, પણ એમાં ન્યૂનતા કેવળ એટલી જ છે કે, જ્યારે આપણે એમ કરીએ છીએ, તે વેળાએ આપણે ॥ કરીએ છીએ, એ આપણે જાણતા નથી. કિન્તુ જ્યારે આપણે આત્માને (પોતાને) જાણખી લઈએ છીએ, તે વેળાએ ખરો ભેદ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે. સંશેષ કિંવા એકરૂપતા જ પ્રેમની ઉચ્ચતમ વ્યાખ્યા છે (કિંવા પ્રેમનો હૃદય અંતિમ સ્થર છે).

સોરઠા—“દુનો સમય તે ખાસ, હું નારી, તે નર દુનો;

ચાતાં પ્રેમ વિશાસ, હું ને જા જન્મે નહીં

મંદ સમૃદ્ધિ યત્તા માત્ર, દેતાં ઉજ્જ્વલ, તે સુખપત્રી,

આપ્યા સ્નેહ સુપાત્ર, કરી ઉભવની એકતા”

(ફારસી સુરી કવિતા)

જ્ઞાન અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેના અસ્તિત્વનો સંબંધ ઈશ્વર સાથે જોડાયેલો છે. જે મનુષ્ય આદિમક નિયમને જાણે છે, તે પ્રેરિત (ઉત્તેજિત) પુરુષ છે અને તે કાર્ષ્ણ્યોક્તિ છે તે વ્યક્તીકરણ છે, પરંતુ વ્યક્તીકરણ પણ અનાદિ છે; પરંતુ એ વ્યક્તીકરણને અંનિમ નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત તરીકે માન્ય રાખીને અંધ-અધ્યાત્મી તેનું અનુસરણ કરવાનું નથી. હિન્દુ ધર્મની અને તેમના સમાજ વ્યવહારની તેમના વિજેતાઓ આટલા વર્ષથી એટલી બધી નિન્દા કરતા આવ્યા છે કે, એના પરિણામે આજે હિન્દુઓ પોતે જ પોતાના ધર્મનું ખંડન કરવાનું સાહસ કરે છે અને તેમની એ કૃતિ તેમને યુક્ત તથા સ્વતંત્ર બનાવે છે. તેમના વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓએ અચાનક વચ થઈને તેમનાં બંધનાને તોડી નાંખ્યાં છે. પૃથ્વીપટપર અત્યંત ધાર્મિકજન તરીકે મનાતા હિન્દુઓ ખરી રીતે ઈશ્વર કિંવા ધર્મની નિન્દાનું જ્ઞાન ધરાવતા જ નથી; અને તેમની ધર્મભાવનાઓ એટલો બધો અતિરેક થયેલો છે કે, કાર્ષ્ણ્ય પણ પવિત્ર વસ્તુ વિશે ચર્ચા ચલાવવાને પણ તેઓ મહાપુણ્ય કૃતિ માને છે. કાર્ષ્ણ્ય મહાભાષ્યો કિંવા ધર્મ-સંસ્થાપકો, ઇશો કિંવા દંભમય પવિત્રતા વિશે તેઓ કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારની કૃત્રિમ માનદષ્ટિ કિંવા પૂજ્યભાવના ધરાવતા નથી.

અર્થ ક્રાંતિરૂપે પોતાને યોગ્ય બનાવવાનો યત્ન કરે છે; અર્થને ક્રાંતિરૂપે યોગ્ય બનાવવા માટેના તેના પ્રયત્ન નથી; એટલા માટે હિન્દુઓ પોતાના હેતુને અનુકૂલ હતા, તે લેખો જ કેવળ સંભાળીને જાગૃતી રાખવામાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ ધર્મગ્રંથો વિશ્વસનીય નથી અને પુસ્તકપૂજા તે આપણાં ચરણોને બંધનયુક્ત કરનારી એક અત્યંત અધમ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા જ છે. સર્વેએ વિજ્ઞાન, ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત માનવાં જ જોઈએ; એવી જે આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, તે એક અતિશય ભયાનક પ્રપંચ-પ્રેરિતરૂપે બાળબાળનો અનિશ્ચય ભયંકર પ્રપંચ જ છે. ક્રિશ્ચિયન પ્રદેશોમાંના પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના શિરપર એક વિશાળ મહામંદિર અને તેના શિખરપર એક ગ્રંથ ઉપાડીને ફરે છે; છતાં પ્રત્યેક મનુષ્ય જાણે છે અને જાહેરમાં જાણે છે! ભારે એવી શું મનુષ્ય ઈશ્વર છે, એમ સિદ્ધ નથી થતું કે ?

જગતમાં જે આણીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વથી મનુષ્યવ્યક્તિ ઉચ્ચતમ કિંવા શ્રેષ્ઠતમ છે અને આ વિશ્વ વિશાળ છે. આપણે ઈશ્વરનિયમક એવી કાર્ષ્ણ્ય કલ્પના લાવી શકતા નથી કે, જે મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચતર હોય; એટલે આપણો ઈશ્વર મનુષ્ય છે અને મનુષ્ય ઈશ્વર છે. ભયારે આપણે જાગૃત થઈએ છીએ, આગળ વધીએ છીએ અને કાર્ષ્ણ્ય ઉચ્ચતર (વિશેષ ઉત્તમ) વસ્તુને જોઈએ છીએ; તે વેળાએ આપણને મન, શરીર તથા

કલ્પનામાંથી ઉછળીને બહાર નીકળવું પડે છે અને આ જગતનો સાગ કરવો પડે છે, જ્યારે આપણે અનન્ત-નિરાકાર થવાને તત્પર થઈએ છીએ, તે વેળાએ પછી આપણે આ જગતમાં રોતા નથી. આપણે જેને જાણી કિંવા નિહાળી શકીએ એવો જગતનો ભેદ કોઈ પણ શિષ્યાભાગ હોય, તે તે કેવળ મનુષ્ય જ છે. આપણે પ્રાણીઓ વિશે જે કોઈ પણ જાણીએ છીએ, તે સર્વ કેવળ તેમના સાદર્ય કિંવા સમાગમનું જ પરિણામ છે, અર્થાત્ આપણે પોતે જે કોઈ પણ કરીએ છીએ અને આપણા મનમાં જે લાગણી થાય છે, તેને અનુસરીને જ આપણે તેમની કલ્પના કરીએ છીએ.

જ્ઞાનનો છેદનો સરવાળો તો સદા સર્વદા તેના તેજ છે, કેવળ વિશેષતા એટલી જ કે, કોઈવાર તે વિશેષ વ્યક્ત હોય છે અને કોઈવાર ન્યૂન વ્યક્ત હોય છે. તેને એળવવાનું સાધન કેવળ અતરમાં જ છે અને કેવળ અતરમાંથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

* * * * *

સર્વ કાળ, ચિત્ર અને સમીત તે સમદો, રંગ અને ધ્વનિદ્વારા વ્યક્ત થઈ શકે છે (આતરિક જાવના) છે.

* * * * *

જેમના પાપો સ્વરૂપ રૂપીમૂલ થાય છે અને જેમનાં પાપ પ્રવચનો હિસાબ સત્તર સમતોસ થઈ જાય છે, તેમનાપર ઈશ્વરની મહાકૃપા છે, એમજ સમજવું. તેમજ જેમની શિક્ષા લાભા કાળપર મુનતવી રાખવામાં આવી હોય તો તે શિક્ષા વિશેષ હોવી જોઈએ. એ કારણથી તેઓ દુઃખાંગી છે, એમ માન્યમાં કશોય પ્રસવાય નથી.

જેમણે સમાનભાવ-એકતા-ને પ્રાપ્ત કરી લીધા છે, તેમનો ઈશ્વરમાં નિવાસ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. “આત્માનો આત્માવડે” વધ કરવો, તેનું નામ જ ધિકાર કિંવા તિરસ્કાર છે (તિરસ્કાર બીજો કોઈ પદાર્થ નથી), અને એટલા માટે જીવનનો ધર્મ (કિંવા સ્વભાવ) પ્રેમ છે આ ભાવનાની જાગૃતિ ધારવી, તેજ સર્વજ્ઞ થવું છે, પરંતુ જેમ આપણે વિશેષ પરિપૂર્ણ થઈએ, તેમ આપણાથી (કહેવાતા) કર્મ ઓછા પ્રમાણમાં કરી શકાય છે. સાર્વિક જનો દેએ અને જાણે છે કે, આ બધી જાગૃતિની રમત છે અને તેથી તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાના મનમાં લેસમાત્ર પણ કંચેસ ઉપજાવના નથી.

આધાત કરવા બદલ જ સુસજ છે, પણ દુષ્ટનો અવરોધ કરવો, એ અપ્રત્યક્ષ કાર્ય છે. ચાંદ ઉભા રહો અને કહો કે—“હે પરમશ્રમની દુ તારામાં વિરમું છું!” અને સ્વારપત્રી તેના કર્મની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા રહે.

તા. ૫ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ યાંવાર.

જ્યાંથી તમે પ્રતિશબ્દ પરિવર્તનને ધારણ કરવાની તૃપ્તિ તમને ન મળે, ત્યાંથી તમે સત્યને કદાપિ જાણી શકવાના નથી; છતાં તમારે સત્યપ્રાપ્તિમાં અચૂક અને દૃઢ થઈ રહેવું જ જોઈએ.

* * * *

ભારતવર્ષના એક અને પુરાતન પંથના આચાર્ય નામક લોકો દૃઢ જડવાદીઓ હતા. તેઓ અત્યારે મરી પડ્યા છે અને તેમના ગ્રંથોની ઓટી સંખ્યાનો નાશ થઈ ગયો છે. આત્મા વિશે તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, આત્મા, શરીર અને તેની શક્તિઓના ફળ-રૂપ હોવાથી શરીરના અંત સાથે તેનો પણ અંત થઈ જાય છે અને ત્યારપછી તેના બાવી અસ્તિત્વનું કોઈ પણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કેવળ ઇન્દ્રિયોત્તેજના અનુભવોના અન્ય સર્વ આનુભાવિક જ્ઞાનનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા હતા.

“સમાનતાની પ્રાપ્તિ” કિંવા દિવ્ય અને માનુષ (દેવ તથા મનુષ્ય)ની એકતા તે સમાધિ છે.

* * * *

જડવાદ કહે છે કે, ‘મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતાનો નાદ, તે એક ભ્રમણા છે;’ કેવળ ઇન્દ્રિયવાદ (કિંવા બાહ્ય સંપર્કવાદ)નો એવો અભિપ્રાય છે કે, ‘જે જનિ બંધનનો બાધ કરે છે, તે ભ્રમણા છે,’ અને વેદાંત એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ‘એક સમવાયગ્રંથે તમે મુક્ત પણ છો અને બદ પણ છો; એટલે કે, આ માધિક (જડ) વિશ્વમાં તમે કદાપિ મુક્ત નથી અને આદિમક જૂમિમાં તમે નિરંતર મુક્ત છો.”

બંધ અને મોક્ષ ઉભયનું અતિક્રમણ કરી જાઓ.

આપણે શિવ છીએ, અને આપણે ઇન્દ્રિયાનીત અમર (શાશ્વત) જ્ઞાન છીએ.

પ્રત્યેકના પૃથ્થ ભાગમાં અનંત શક્તિ રહેલી છે; “માતા”ને પ્રાર્થના કરો, એટલે તે શક્તિનો તમારામાં આવિર્ભાવ થશે.

“હે વાગ્દાયિની સ્વયં સ્થિત માતા! વાણીરૂપે મારા આગ્રહોપર આવ!” (આર્ય-આવાહન મંત્ર.)

“તે માતા કે જોનો નાદ મેઘગર્જનામાં રહેલો છે, તે માતા! તું મારામાં આવ! કાલી, તું અનંત કાળરૂપા છે, તારી શક્તિ અનવરૂપ છે અને તું શક્તિ છે!”

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૫ શનિવાર.

(આજે અમે વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્રોના શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યનું શ્રવણ કર્યું.)

ૐ તત્ સત્

શંકરાચાર્યના અભિગ્રાપ પ્રમાણે વિશ્વની બે અવસ્થાઓ છે અને તે ‘અહમ્’ તથા ‘ત્વમ્’ (હું અને તું) છે; એ બંને પ્રકાર અને અધિકાર પ્રમાણે એક બીજાથી એટલી બધી વિરુદ્ધ વસ્તુઓ છે કે, એમનામાંની એક વસ્તુનો બીજામાંથી ઉદ્ભવ થવો સર્વથા અશક્ય જ છે, એમ કહેવાની વિશેષ અગત્ય નથી. આધારપર આધેયનું આવરણ ચક્રાવી દેવામાં આવ્યું છે (કિંવા આત્માને માયાના આવરણથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યો છે); સત્ વસ્તુ કેવળ આધાર-આત્મા જ છે, અને અન્ય કેવળ દૃશ્ય (આતિ) છે. વિરોધાભાસ અપ્રતિપાદ્ય છે. આત્માનું એક વિશિષ્ટ અવસ્થામાં હોવું તે જ માયા અને બાહ્ય જગત્ છે, બાહ્ય ખરી રીતે જ્ઞેતા વસ્તુતઃ-તો સર્વત્ર કેવળ એક (આત્મા) જ છે.

આપણી સમસ્ત સૃષ્ટિ સત્ અને અસત્ના મિશ્રણમાંથી આવિર્ભૂત થાય છે. શક્તિ-એના સમાન્તર ચતુષ્કાણ્ હેતુમાં દડાની કર્ણુરેપાદૃતિ ગતિ પ્રમાણે, આપણાપર અધિકાર ચલાવતી પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનું જે પરિણામ તે આ સંસાર (જીવન) છે. જગત્ ઇશ્વર છે અને સત્ છે, પરંતુ આપણે જે જગતને જોઈએ છીએ, તે, જગત્ નથી, જેવી રીતે આપણે શક્તિમાં રજતનો આરોપ કરીએ છીએ, તેવો જ આ પ્રકાર પણ બાહ્યી લેવો. એવી રીતે એક વસ્તુમાં જે બીજી વસ્તુનો વાસ થવો તે અધ્યાસ છે, એટલે કે, એ એક આનુગમિક અસ્તિત્વ છે કે જેનો આધાર મૂળ સત્ વસ્તુપર રહેલો છે; જેવી રીતે આપણે પૂર્વે જોએલા કાઈ કેઆવને આપણા સ્મરણમાં લાવીએ; એટલે અમુક સમય પર્યન્ત આપણા માટે તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ નથી. અથવા તો કેટલાકો એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જેવી રીતે આપણે જળમાં ઉપ્લુતાની કંપના કરીએ, કે જે ઉપ્લુતા વાસ્તવિકરીતે જળમાં હોતી જ નથી; એ જ પ્રમાણે ખરી રીતે જ્યાં જે વસ્તુ નથી, ત્યાં તેનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. એક વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારવામાં આવે છે કે, જે તેનું સત્ સ્વરૂપ નથી. આપણે સત્ વસ્તુને જોઈએ છીએ ખરા, પરંતુ બાહ્ય આવરણદ્વારા વિકૃત થએલી જ તે આપણા જ્ઞેતામાં આવે છે-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દેખાતી નથી.

તમે પોતે પોતાને મનની એકાગ્રવાચિના દ્રાપિ ઓળખી (બાહ્ય) ચક્રવાત નથી ન્યારે આપણે બૂલથી એક વસ્તુને બદલે બીજીનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, તે વેળાએ આપણાં નેત્રો સમક્ષ જે વસ્તુ હોય છે, તેને જ આપણે સત્ માની લાઈએ છીએ અને અદૃષ્ટ

વસ્તુની આપણને કલ્પના માત્ર પણ આવતી નથી; એ પ્રમાણે આપણે જામના યોગે નિર્વિ-
કાર (આત્મા)ને સવિકાર કિંવા વિષયાગ્રિત માનીએ છીએ. ખરી રીતે આત્મા કદાપિ
વિષયાગ્રિત થતો જ નથી. મન અંતરિન્દ્રિય છે અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયો તેનાં સાધનો છે.
અહમમાં વિકૃતિ ઉપજાવવાની કિંચિત્ શક્તિ રહેલી છે અને તે જ તેને 'હું હું' એ જાણ-
વામાં પ્રવૃત્ત કરે છે; પરંતુ આમાં આત્મા પોતે પોતાનો જ વિષય (કિંવા વિકાર) યાચે છે,
મન કિંવા ઇન્દ્રિયોનો વિષય કદાપિ થતો નથી. તમે એક જાવનાપર બીજી જાવનાનો ભાર
લાદી શકો એમ છે; પરંતુ મૂળ જાવના તો એક જ હોય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, જ્યારે આપણે
એમ કહીએ છીએ કે, "આકાશ નીલવર્ણુ છે" તે વેળાએ મૂળજાવનારૂપ તો કેવળ
આકાશ પોતે જ છે; પછી તેને નીલ કહો કે કૃષ્ણવર્ણુ કહો.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન (વિદ્યા અને અવિદ્યા) ઉભય વિદ્યમાન છે, પરંતુ આત્મા અવિ-
દ્યાવડે કદાપિ વિકૃત થતો નથી. આનુબંધિક જ્ઞાન ઉત્તમ છે, કારણ કે, તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનના
પ્રદેશમાં સર્વ જાય છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, મનોજ્ઞાન અને વેદોનું જ્ઞાન પણ સત્ય જ્ઞાન નથી;
કારણ કે, એ સર્વ જ્ઞાનો આનુબંધિક જ્ઞાનના રાજ્યમાં મર્યાદિત થઈ રહેલાં છે. "હું શરીર છું
કિંવા શરીરધારી છું" એ જામણા કિંવા જામયુક્ત જ્ઞાનથી પ્રથમ યુક્ત થાઓ; એ જામથી
યુક્ત થયા પછી જ આપણામાં સત્યજ્ઞાનની આકાંક્ષા રાખવાની યોગ્યતા આવી શકે છે.
મનુષ્યનું જ્ઞાન પશુજ્ઞાનની કિંચિદ્ ઉચ્ચ સ્થિતિરૂપ છે; એથી વિશેષ મનુષ્યજ્ઞાનની
મર્યાદા વધેલી નથી.

* * * * *

વેદોનો એક ભાગ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે, વેદોના તે ભાગમાં સંસ્કાર
તથા વિધિ આદિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ બીજા ભાગમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રતિ-
પાદન અને ધર્મનું ત્રિવેચન કરાયેલું છે. એ ભાગમાં વેદો આત્માનો ઉપદેશ કરે છે અને
તેઓ આત્માનો ઉપદેશ કરતા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન સત્ય જ્ઞાન સમીપ આવે છે. અનંત-
નિર્વિકારના જ્ઞાનનો અંચ કિંવા અન્ય કોઈ પણ વસ્તુપર આધાર હોતો નથી; એટલે કે, તે
જ્ઞાન સર્વથા સ્વતંત્ર અને પોતામાં જ પરિપૂર્ણ હોય છે. જ્યારે તેટલા અવ્યાસ એ જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ કરાવી શકતો નથી; કારણ કે, એ જ્ઞાન તે એક કલ્પના કિંવા સિદ્ધાંત નહિ, કિન્તુ
સાક્ષાત્કાર જ છે. દર્શનપરની ધૂળને કાઢી નાંખો, તમારા મનને શુદ્ધ કરો અને સારપછી
નિમેષ માત્રમાં તમે જાણશો કે, તમે બ્રહ્મ છો.

ધૃતિર છે, જન્મ અને મરણ, પીડા, દુઃખિતા, વધ, પરિવર્તન, યુદ્ધ અને અશુભ
આદિ કોઈ જ નહિ; સર્વ બ્રહ્મ છે. આપણે રજ્જુમાં સર્પ જોઈએ છીએ, એ

આપણો ભ્રમ કિંવા પ્રમાદ છે. બ્યારે આપણે પુરમાત્મામાં પ્રેમ રાખીએ, ત્યારે જ આપણે કંઈક શુભ કરી શકીએ છીએ અને તે આપણા પ્રેમને પાડો વાળી આપે છે. વધકર્તા ઈશ્વર છે અને તેના પર વધકર્તાનાં વચ્ચે ચક્રાવી દેવામાં આવ્યાં છે. તેને પકડી પાડો અને તેનો હાથ ઝાલીને જે સસ છે તે કહી દો.

આત્માની કોઈ જાતિ જોઈ નહિ અને તેને જાતિયુક્ત માનવો, એ કેવળ એક ભમણા જ છે—એ જ પ્રમાણે, આત્મામાં જીવન, મરણ, કોઈ જાતિ કિંવા ગુણનો વિકાર પણ નથી. આત્મા કદાપિ બદલાતો નથી, જતો નથી અને આવતો નથી પોતાના સર્વ પ્રાદુર્ભાવોનો તે શાશ્વત સાક્ષી છે; પરંતુ આપણે તેના પ્રાદુર્ભાવ તરીકે જ સ્વીકાર કરીએ છીએ, કે જે પ્રાદુર્ભાવ એક સનાતન પ્રેમ, અનાદ્યનંત અને નિરંતર ગતિમાન છે. વેદોને પણ જે ભૂમિકામાં આપણી સ્થિતિ હોય, તે ભૂમિકામાં નીચે આવવું પડ્યું છે, કારણ કે, જે તેમણે ઉચ્ચતમ સસનું આપણા સમક્ષ ઉચ્ચતમ પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન કર્યું હોત, તો પ્રથમ તો આપણે તે સસના પ્રતિપાદનને સમજ જ ન શક્યા હોત.

સ્વર્ગ તે વાસનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કેવળ એક અતિશય જ છે. વાસના એક મહાદુ બકારક બંધનરૂપ અને અધ પાત કરનારી વસ્તુ છે. ઈશ્વરભાવના વિના કોઈ પણ વસ્તુના નિકટમાં ન જાઓ, કારણ કે, જે આપણે તેમ કરીશું તો કેવળ દુઃખ જ આપણા જીવામાં આવશે અને એનું કારણ એ છે કે, જે વસ્તુને આપણે જોઈએ છીએ, તે વસ્તુ પર આપણે માથાનું આવરણ નાંખી દઈએ છીએ અને તેથી આપણે દુઃખ કિંવા વિકારનું જ અવલોકન કરીએ છીએ. એ ભમણાથી મુક્ત થાઓ અને ઈશ્વરકૃપાયુક્ત થાઓ. મુક્તિ માવાનાં એ સર્વ બધાને તોડી નાંખશે.

એક રીતે જોતાં પ્રત્યેક મનુષ્યઅકિતને બધા જાત છે; કારણ કે, મનુષ્ય એ તો સારી રીતે જાણે છે કે, “હું છું,” પરંતુ તે જોવા છે, તેવા રૂપમાં મનુષ્ય પોતાને જાણતો નથી. આપણે છીએ, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ, પરંતુ આપણે કેમ છીએ અને શું છીએ, એ માત્ર આપણે જાણતા નથી. સર્વ ક્ષુદ્ર વિધાનો અંતર કિંવા વિભાગશ સસ છે; પરંતુ વેદોનો સાર—નિષ્કર્ષ એ છે કે, આપણા પ્રત્યેકમાં રહેલો આત્મા બધા છે. પ્રત્યેક ગોચર વસ્તુનો જન્મ, વૃદ્ધિ અને મરણ, કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં સમાવેશ થયેલો છે આપણો સાક્ષાત્કાર વેદોથી પણ પર છે; કારણ કે, વેદોનો પણ સર્વસ્વ આધાર તેની ઉપર જ રહેલો છે. ઉચ્ચતમ વેદાંત તે અગમ્ય વિદ્યાન છે.

સર્વ અનાદિ નહિ, કિંતુ અદિયુક્ત છે, એમ કહેવું તે તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળમાં કુદારનો પ્રકાર કરવા સમાન છે.

માયા વિશ્વની ઉપપત્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિ છે. ન્યાંમૂઢી માતા આપણને એમાંથી ન હોડવે, ભાં મૂઢી આપણે મુક્ત ચર્ધ શકીએ તેમ નથી.

આ વિશ્વ ભોગવવા માટે આપણું પોતાનું છે, પણ કશી વાસના ન રાખે. વાસના એક પ્રબળ નિર્બળતા છે. વાસના આપણને ભિન્ન બનાવી દે છે અને આપણે તેા રાજ્યુત્રો છીએ, કાંઈ ભિન્નુકો-ચામો નથી.

તા. ૭ મી જૂલાઈ, ૧૯૬૫ રવિવાર પ્રભાત.

અનન્ત પ્રાદુર્ભાવ પોતાને અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત કરી નાંખવા છતાં અનન્ત (અખંડ) રહેલો છે અને તેના પ્રત્યેક વિભાગ પણ અનન્ત છે.

એ સ્વરૂપમાં બ્રહ્મ એક જ છે;-અને તે વિકાર્ય તથા અવિકાર્ય કિંવા વ્યક્ત અને અવ્યક્તના નામથી ઓળખાય છે. તમે એ જાણી લ્યો કે, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એક જ છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાત અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી આ વિશ્વરૂપે વ્યક્ત (પ્રકટ) થાય છે. ધ્યાનમાં યોગી તે ઇશ્વરને દેખે છે. તે પોતાના આત્માની શક્તિદ્વારા તેનું દર્શન કરે છે.

જેને આપણે પ્રકૃતિ કિંવા પ્રારબ્ધના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે કેવળ ઇશ્વરની છત્રી જ છે.

ન્યાં મૂઢી ભોગવિલાસની આકાંક્ષા રાખવામાં આવે છે, ભાં મૂઢી બંધન અવિચલ રહે છે. કેવળ અપૂર્ણતા જ ભોગ ભોગવી શકે છે; કારણ કે, વાસનાની તૃપ્તિનું નામ જ ભોગવિલાસ છે (અને પૂર્ણતામાં વાસનાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી). પ્રકૃતિ, પુરુષ (આત્મા) અને ઇશ્વરમાંની આંતરિક વસ્તુતા બ્રહ્મ છે; પરંતુ ન્યાં મૂઢી આપણે તેને દૃષ્ટ ન કરીએ (બહાર ન લાવીએ), ભાં મૂઢી તે (બ્રહ્મ) અદૃષ્ટ કિંવા અવ્યક્ત જ હોય છે. પ્રમંથ કિંવા ધર્મજુવડે આપણે જેવી રીતે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મને પણ વ્યક્ત કિંવા દૃષ્ટ કરી શકાય છે. દેહ કાચનો એક સરળ કકડો છે, એ અણીવાળો કકડો છે અને ધ્યાન ધર્મજુ છે. જ્યારે એ ધર્મજુ માપ છે, તે વેગાએ જ્ઞાનજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો આત્મામાં વિકાસ થાય છે. તપદ્વાર એ પ્રકાશને મેળવવાનો યત્ન કરો. શરીરને સરળ ઉત્તર રાખીને મનરૂપ યજ્ઞકુંડમાં ઇદ્રિય વિપયોની આહુતિ આપી દો. ઇદ્રિયકેન્દ્રો અંતરમાં છે અને વિપયો બહાર છે; એટલે તેમનો મનમાં પ્રવેશ કરાવો અને ધારણાદ્વારા મનને ધ્યાનમાં દૃઢ કરો. કુંડમાં નવનીત (માખણ) હોય છે, તે પ્રમાણે વિશ્વમાં બ્રહ્મ સર્વ-આપક છે, પરંતુ ધર્મજુ તેને એક નિશિષ્ટ સ્થાનમાં વ્યક્ત કરે છે. જેવી રીતે ખંજન કુંડમાંથી ખાખણને તારવીને બહાર લાવે છે, તેવી રીતે ધ્યાન આત્મામાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ઉપજાવે છે.

સમસ્ત આર્થ (હિન્દુ) તત્ત્વજ્ઞાન એમ જ જણાવે છે કે, એક જટી ઇન્દ્રિય છે કે જે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ છે અને તે દ્વારા જ આત્મબોધનો આવિર્ભાવ થાય છે.

* * * * *
વિશ્વ ગતિરૂપ છે, અને ધર્મણુ અંતે સર્વ વસ્તુઓનો અંત કરી નાંખે છે; એ પછી શાંતિ (સ્થિરતા) નો કાળ આવે છે, અને તે સ્થિરતા પછી પુનઃ સર્વ વસ્તુઓનો નવીન-તાથી આરંભ થાય છે.

* * * * *
જ્યાં સૂધી મનુષ્યને ‘ ચર્મ આકાશ ’ ઘેરી જોડું છે, એટલે કે, જ્યાં લગી મનુષ્ય પોતાને દેહ (કિંવા દેહધારી) તરીકે જ માને છે, ત્યાં સૂધી તે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.

રવિવાર અપરાધુષુ.

હારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનના છ પ્રકારો છે અને તે શાસ્ત્રસંમત તથા પ્રામાણિક મનાય છે, કારણ કે, તે સર્વ વેદોમાં બ્રહ્મ રાખનારા છે.

એ સર્વમાં વ્યાસજી ઉપનિષદ વિષયક તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને અગ્રગણ્ય છે. એની રચના વ્યાસે સૂત્રોનારૂપમાં કરી હતી એટલે કે, એ સૂત્રરચના કરતાં અને ક્રિયાપદ-વિના સંક્ષિપ્ત બીજગણિતની સંગ્રામિમાં જ કરાયેલી હતી. એ સૂત્રોએ એટલી બધી નાનાર્થતાઓને જન્મ આપ્યો કે, એ સૂત્રોમાંથી દ્વેતવાદ, એકશ્વરવાદ, અને “ ગર્ભના કરતા વેદાન્ત વાદ ” નો આવિર્ભાવ થયો; અને એ બિન બિન વાદોના પ્રતિપાદક મહાન ટીકાકારો (અને ભાષ્યકારો) મૂળ સૂત્રોને પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ બનાવવા માટે તે તે સમયે સંજ્ઞાન અસલવાદી (જાણી જોઈને અસલવાદ કરનાર) બની ગયા હતા.

ઉપનિષદોમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં કર્મોનો બહુ જ અત્પ્ર મતિહાસ આવેલો છે, પરંતુ બીજાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો બહુ અશે બ્યક્તિવિષયક મતિહાસરૂપ જ છે. વેદો બહુધા તત્ત્વ-જ્ઞાનનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવિના ધર્મનું અંધબ્રહ્મ કિંવા અંધવિદ્યાસમાં પર્વવ-સાન થાય છે; અને ધર્મવિના તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શુદ્ધ નારિતિક્વાદ બની જાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત તે સચુચુ ઝઘ્ઘૈત છે. એ વિશિષ્ટાદ્વૈતનો પ્રતિપાદક રામાનુજ હતા. રામાનુજ કહે છે કે, “ વ્યાસે વેદરૂપ ક્ષીરસાગરનું મથન કરીને આ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નવ-નીતને તારવી કાઢ્યું છે અને તે માનવજાતિને સાહાય્ય કરવા માટેની એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. ” તે પુનઃ જણાવે છે કે; “ સર્વ સદ્ગુણો અને સર્વ ગુણો જગતના સ્વામી બ્રહ્માના જ છે. તે બ્રહ્મા મહત્તમ પુરુષ છે અને બ્રહ્મા (નયુંસકલિંગીય) ની પદવી તેના કરતાં નીચી

છે કિંવા ઘણા અન્ય કોઈ નહિ, પણ જગત પોતે જ છે.” મધ્વ વળી સર્વથા દૈતવાદી છે, અને તેથી તે અધિકારપૂર્વક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ક્રયેક જાતિના મનુષ્ય તેમ જ સ્ત્રીઓએ પણ વેદોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; (કારણ કે, તે સર્વ વેદોના અધિકારી છે.) મધ્વ મુખ્યતઃ પોતાના મતને પ્રુદ્ધિકારક થનારાં પ્રમાણે પુરાણોમાંથી જ ઉદ્ધૃત કરે છે. તે દહે છે કે, ઘણા એટલે સિવ નહિ, પણ વિષ્ણુ; કારણ કે, વિષ્ણુની મધ્યસ્થતા વિના મોક્ષનો સંભવ જ નથી.

લા. ૮ મી ભૂલાઈ ૧૮૬૫ સોમવાર.

મધ્વની વ્યાખ્યામાં સંકેત કિંવા ભુદ્ધિવાદ કરવાનું સ્થાન જ નથી. કારણ કે, તેણે પોતાનાં સર્વ પ્રતિપાદનો વેદોમાંથી જ લીધેલાં છે.

રામાનુજ દહે છે કે, “વેદો પવિત્રતમ યથા છે. ઉચ્ચ તથા જાતિ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) નાં સંતાનોને આઠ, દશ કિંવા અગિયાર વર્ષના વયમાં યજ્ઞોપવીત (સૂત્ર) ધારણ કરાવીને વેદોના અભ્યાસનો આરંભ કરવા ઘો.” એનો મથિતાર્થ એવો છે કે, આઠ, દશ, કિંવા અગિયાર વર્ષનું વય થતાં દ્વિજાતિના બાળકોએ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું અને ત્યાર પછી શુરુ પાસે જઈ સંપૂર્ણ સ્વરભેદ તથા ઉચ્ચારભેદસહિત વેદોના શબ્દ શબ્દોનો અભ્યાસ કરવો.

પવિત્ર નામનો વારંવાર અવિભંગ ઉચ્ચાર કરવો, તે જપ છે; એ જપદ્વારા ભક્ત અનંતની ઉચ્ચતમ પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યજ્ઞ યાગ અને અન્ય ઉપાસના વિધિની નીકા અસ્થાપી (ક્ષણમંથર) છે, એટલામાટે, ઘણને જાણવામાટે આપણને એમના કરતાં કોઈ વિશેષ સાધનની અપેક્ષા છે અને તે સાધન કેવળ મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતા જ છે. મુક્તિ અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી, કિન્તુ અધ્યાનનો જ નાશ તે જ મુક્તિ છે અને જ્યારે આપણે ઘણને જાણતા થઈએ, ત્યારે જ એ અધ્યાનનનો સોપ થઈ શકે છે. વેદાંતભાવને પ્રાપ્ત કરવામાટે એ સર્વ સંસ્કાર તથા વિધિઓ કરવા જ જોઈએ, એવી કશી પણ આવશ્યકતા નથી. કેવળ જ્ઞ નો નિરંતર જપજ, એ કાર્યની સફળતા માટે પરિપૂર્ણ છે.

મિત્રતાને નેત્રોમાં રચાવ આપવું, તે જ સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ છે અને એ ભેદ-ભાવનું મૂળ કારણ અધ્યાન છે. કેવળ આ કારણથી જ કર્મવિધિઓની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, એ વિધિઓ ભેદભાવને ઈર્દગત કરે છે; એટલે તમે કોઈ વસ્તુથી મુક્ત થવામાટે એ વિધિઓનું આચરણ કરો છો, કિંવા કોઈ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવામાટે એ વિધિઓને આચરવાનો પરિશ્રમ કરો છો, એનો તમારે અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. (સારા સારના વિવેકની એમાં જાણ જ આવશ્યકતા છે.)

ઘણા કર્મવિહીન છે, આત્મા ઘણા છે અને આપણે આત્મા છીએ, આત્મ જ

જ્ઞાન તે ભમરૂપ (ભાયાના) આવરણને દૂર કરી નાંખે છે. પ્રથમ એનું શ્રવણ, સારપછી એનો શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકાર અને અંતે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો અને શુદ્ધિવડે એ જ્ઞાનને આપણા પોતામાં સ્થિત કરવું તે ધ્યાન છે; અને તેના નિરંતર ધ્યાનથી તેને આપણા જીવનનો એક ભાગ બનાવી દેવો, તે સાક્ષાત્કાર છે. એ અવિચલ ધ્યાન એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં અખંડ ધારાબદ્ધ પડતાં તેલ સમાન છે, ધ્યાન એ વિચારમાં મનને દિવસ અને રાત સલગ્ર રાખે છે અને એમ કરીને મોક્ષપ્રાપ્તિના કાર્યમાં આપણને સાહાય્યભૂત થઈ પડે છે. નિરંતર ‘સોઝમ્ સોઝમ્’નું જ ધ્યાન ધર્યાં કરો; કારણ કે, એ ધ્યાન સર્વથા મોક્ષ સમાન જ ઉત્તમ છે. દિવસ અને રાત્રિ એનો જ જપ કર્યાં કરો, એ અખંડ ધ્યાનના પરિણામ તરીકે સાક્ષાત્કારની તમને પ્રાપ્તિ થશે. એ પ્રમાણે ઇશ્વરનું જ અખંડ અને પરમ સ્મરણ, તેજ ભક્તિનો મુખ્ય આશય છે.

આડકતરી રીતે ભક્તિને સર્વ સત્કર્મોવડે સાહાય્ય મળે છે. શુભ વિચારો અને શુભ કર્મો અશુભ વિચારો અને અશુભ કર્મો કરતાં ન્યૂન લિપ્તતા કેવા ન્યૂન બેદલાપનાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તેઓ તિર્થંક માર્ગથી મોક્ષના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. કર્મ કરો, પરંતુ તેના ફળોને ઇશ્વરાર્પણ કરી દો. કેવળ જ્ઞાન જ આપણને સંપૂર્ણ બનાવી શકે છે. જે ભક્તિપૂર્વક સત્ત્વના સ્વામી (ઇશ્વર)ને અનુસરે છે, તેને સત્ત્વનો સ્વામી પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

*

/

~

#

+

આપણે દીપક છીએ અને જેને આપણે ‘જીવન’ કહીએ છીએ તે, દીપકનું (આપણું) જ્વલન કેવા હલન છે. જ્યારે પ્રાણદાયક વાયુ (Oxygen) નો પ્રવાહ આવતો બંધ થાય છે, તે વેળાએ એ દીપક તત્કાળ શુક્રાઈ જાય છે અને તેમ થવું જ જોઈએ. આપણે જે કાંઈ પણ કરી શકીએ તે એટલું જ કે, આપણે દીપક (શરીર)ને સ્વચ્છ રાખી શકીએ, એથી ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી જ. જીવન એક નિર્મિત દ્રવ્ય કેવા મિશ્રિત દ્રવ્ય છે અને એમ હેવાથી અતે તેના મૂળતત્ત્વોમાં તેની વિલીનતા થવી જ જોઈએ.

તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ મંગળવાર

આત્મા તરીકે મનુષ્ય અરેખર મુક્ત જ છે, પરંતુ મનુષ્ય તરીકે તે બદ્ધ છે અને પ્રત્યેક પ્રાકૃતિક પરિવર્તનના થોડા પરિવર્તિત થયા કરે છે. મનુષ્ય તરીકે તે મુક્તિની ભાવનાયુક્ત એક યંત્ર છે; પણ આ મનુષ્યશરીર સર્વોદ્દેશ છે અને મનુષ્યનું મન અન્ય સર્વ મનો કરતાં અસંત ઉચ્ચતમ છે. જ્યારે મનુષ્ય આઠગાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે

પોતાને અનુકૂળ થાય તેવા એક સરીરને તે ધારણ કરી ચકે છે; અને તે વેળાએ તે પ્રકૃતિના નિયમથી અતીત થઈ જાય છે. આ એક વિધાન છે અને તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થતું જોઈએ, (એમ જો કાંઈ કહે, તે તેને એજ ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે,) પ્રયોગ પોતે પોતાના અનુભવથી જ એનો નિશ્ચય કરી લેવાનો છે. આપણે આપણને પોતાને સંતુષ્ટ કરી શકીશું, પરંતુ ખીજને આપણથી સંતોષ આપી શકાય તેમ નથી. કેવળ રાજયોગી જ એક એવો વિદ્વાનરૂપ ધર્મ છે કે, જે સપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ શકે અને જે કાંઈ મેં પોતે મારા પોતાના અનુભવથી નિશ્ચિન કર્યું છે, તેનો જ કેવળ હું ઉપદેશ (બોધ) આપું છું. શુદ્ધિની પૂર્ણ પરિપક્વતા જ અંતઃજ્ઞ છે, પરંતુ અંતઃજ્ઞ શુદ્ધિથી વિરુદ્ધ દિશામાં ગમન કરી શકતું નથી.

કર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે અને તેથી તે વિદ્યા (જ્ઞાન) ના પ્રદેશમાં ધર્મ જાય છે. બોલો કહે છે કે, મનુષ્ય તથા પશુઓનું ભક્તું કરતું, તેજ કેવળ કર્મ છે; અને બ્રાહ્મણો બોલે છે કે, ઉપાસના તથા અન્ય ધર્મવિધિઓનો એકસરખી રીતે જ કર્મમાં સમાવેશ થાય છે અને તેઓ મનને શુદ્ધ કરે છે. રામાનુજ એમ દર્શાવે છે કે, “સર્વ કર્મ, પછી તે શુભ હોય કેવા અશુભ હોય પણ, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે.” અજ્ઞાન (અવિદ્યા) પરિપાક કર્મો પ્રકટતાથી નહિ, કિન્તુ રૂઝ કારણરૂપે પાપ સમાન છે; કારણ કે, તેઓ તમોચ્છુ તથા રજોચ્છુની વૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપે છે. કેવળ સત્ત્વથી જ વિદ્યા (જ્ઞાન) નો આવિર્ભાવ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ કર્મો જ્ઞાનપરના આવરણને ઉતારી નાંખે છે અને કેવળ જ્ઞાન (વિદ્યા) જ આપણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે.

જ્ઞાન નવીનતાથી કદાપિ ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી; કિન્તુ કેવળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને એવી રીતે જ્ઞાનની જે અધિક પ્રાપ્તિ કરે છે, તે ઈશ્વરપ્રેરિત પુરુષ છે, એમ માનવામાં આવે છે. ત્યારે મનુષ્ય આધ્યાત્મિક સત્ત્વ (જ્ઞાન) ને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આપણે તેને મહાપુરુષ અને પૂજ્ય વિશ્વતિના નામથી ઓળખીએ છીએ અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનના મેળવનારને વિદ્વાનવેત્તા કહીએ છીએ. હવે જો કે સર્વ સત્ત્વ (જ્ઞાન) નું મૂળ ઉદ્દગમ-સ્થાન તો એક જ છે, છતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનવેત્તા મહાપુરુષને આપણે વિશેષ મહત્ત્વ આપીએ છીએ.

શંકર કહે છે કે, સર્વ જ્ઞાનનું વસ્તુત્વ-મૂળ-કેવળ બ્રહ્મ છે, અને જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય આદિ પ્રાદુર્ભાવો તે બ્રહ્મમાં આરોપાયતી કેવળ કલ્પનાઓ જ છે. રામાનુજ ઈશ્વરમાં જ્ઞાન કેવા ચૈતન્યનો આરોપ કરે છે; પરંતુ સત્ત્વ વેદાંતી બ્રહ્મમાં કાંઈ પણ વસ્તુનો અસ્તિત્વ સુદ્ધાનો પણ આરોપ કરતો નથી. રામાનુજ એમ દર્શાવે છે કે, ઈશ્વરચૈતન્ય.

જ્ઞાનનું મૂળ છે. એકવિધ ચૈતન્ય જ્યારે નાનાવિધ થાય છે ત્યારે તે જગતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

*

*

-

-

*

બૌદ્ધ ધર્મ કે જે જગતમાંના અત્યંત તાસ્તિક ધર્મોમાંના એક ધર્મ છે, તેના ભારત-વર્ષના સાધારણ જનસમાજમાં સર્વત્ર પ્રસાર ગઈ ગયો હતો. એથી આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે આવી અદ્ભુત ભાવનાઓને પ્રહણ કરનારી આર્યોની શુદ્ધિના કેવો અને કેટલો વિલક્ષણ વિકાસ થયેલો હશે ! એ ખરેખર એક વિચારણીય ઘટના છે.

એવો કેવળ એક છુદ્દ જ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની હતો કે, જે જાતિએકને માનતો ન હોતો, અને તેનું પરિણામ એ આજેનું કે, આજે ભારતવર્ષમાં તેનો એક પણ અનુયાયી અવશિષ્ટ રહેલો દેખાતો નથી. અન્ય સર્વ ધર્મ સંસ્થાપકો (નત્યજ્ઞાતાઓ) વિશેષ કિંવા ન્યૂન પ્રમાણમાં સામાજિક દુરાગ્રહોને વળગી રહ્યા હતા; અને તેઓ ગમે તેટલી ઉચ્ચતાને પામવા છતાં પણ તેમનામાં નીચતાનો એક અંશ અવશિષ્ટ રહી ગયો હતો. મારા શુરુ વારંવાર કહેતા હતા કે;—“ શૂદ્રપક્ષી આપણી દૃષ્ટિથી દેખી ન શકાય એટલો ઉંચો આકાશમાં ઉડાણ કરે છે, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ તો નીચે પૃથ્વીપર સડેલા માંસના પડેલા એક કંકા-પર જ સ્થિર થયેલી હોય છે.” એવો જ તેમનો પણ પ્રકાર હતો.

*

*

*

-

*

*

-

*

પ્રાચીન કાળના હિન્દુઓ અદ્ભુત વિદ્વાન હતા અને તે એટલે સુધી કે, જો તેમને ખરા ખરા સજ્જવ વિશ્વકોષ (Encyclopaedias) કહેવામાં આવે, તો તેમાં અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. તેઓ એમ કહેતા કે, “ ગ્રંથોમાંનું જ્ઞાન અને બીજાના હસ્તમાંનું ધન એ બંને ન હોવા સમાન જ છે.”

અનેક લોકો શંકરાચાર્યને શિવનો અવતાર માનતા હતા.

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ સુધવાર.

હિન્દુસ્તાનમાં પાંસઠ લાખ મુસલમાનો છે અને તેમનામાંના ધણાખરા સૂફી છે.

* “ પરાધીન વૃથા જન્મ પરાધીન વૃથા મુક્તમ્ ।

પરશ્વે વૃથા લક્ષ્મી વિલાયા યા મુક્તકે વૃથા ॥ ”

બાવાર્થ —“ પરાધીન જીવન, પતનારી સાથેનું સુખ, બીજના શુદ્ધમાંનું ધન અને પુરત-માંની વૃદ્ધિ, એ સર્વ વસ્તુઓ વ્યર્થ એટલે કે હોવા છતાં ન હોવા બરાબર જ છે.”

† હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનોના આખ્યાયિકા મુસલમાન ધર્મેપર હિન્દુ ધર્મના પડેલા અર્થાત્મિક પ્રભાવને એ સૂફી મતને જન્મ આપ્યો હતો. તે પક્ષ એ સૂફી મતનો જન્મ

સૂરીઓ ઈશ્વર સાથે મનુષ્યની એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને એ સૂરીઓદ્વારા જ એ કલ્પનાનું યૂરોપમાં આગમન થયેલું છે. તેઓ 'શિષ્યા'ના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેઓ કહે છે કે, "હું તે સત્ય (બ્રહ્મ) છું*1" જો કે મહામ્બદ પયર્ગંગર પોતે એ ભાવના ધરાવતા નહોતા; પરંતુ સૂરીઓ બાહ્ય જ્ઞાન અને આંતરિક જ્ઞાન, એ પ્રમાણે ઉભય સિદ્ધાન્તો ધરાવે છે.

"હરશશીન†" સમ્બંધી અંગ્રેજી ભાષાના એસેસિન-Assassin-શબ્દની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, કારણ કે, મુસલમાન ધર્મના જૂતા પંથો પોતાના એક ધર્મધાર્ય તરીકે અન્ય ધર્મીઓ (મુસલમાન ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન રાખનારાઓ)ને તેઓ જ્યાં મળે ત્યાં કાપી જ નાંખતા હતા.

વિશ્વપૂરક ઈશ્વરના ચિદ્ધ તરીકે મુસલમાનોની ઉપાસનામાં નાળચાવાળો ધડો હાજર રાખવામાં આવે છે.

* * * * *

હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે, દશ ઈશ્વરાવતાર થવાના છે, જેમાંના નવ અવતાર ધર્મ ચૂક્યા છે અને દશમ અવતાર હજી બાકી છે.

* * * * *

શંકર કેટલીકવાર મયોર્માના વિચારો તેના પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને પુષ્ટિ આપનારા છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે યુક્તિવાદનો આશ્રય લે છે—અર્થાત્ આડી તકરારમાં પણ ઊતરી પડે છે. પણ છુદ્ધ સર્વ ધર્મોપદેશકો કરતાં વિશેષ દૃઢચિત્ત અને અપક્ષપાત શિક્ષક-ઉપ-

પ્રચાર થયો હતો અને તેમાં શરૂઆતથી જ તથા અન્સાર જેવા મહાસાની પુરુષો ઉત્પન્ન થવા હતા કે, જેમના નામનો આજે પણ સમસ્ત વિશ્વમાં ડોકો વાગી રહ્યો છે. જુઓ મસ્તુર પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૬૦ માં આપેલું ઉપાલુ.

* આપણા વેદાંતના "મહામહારિષિ" (હું બ્રહ્મ છું) મહાવાક્ય જેવું જ સૂત્રી નમ્બર "અનન્ત ઉદ્ધ" એવું એક મહાવાક્ય છે, અને તેનો "હું ખુદ છું" એવો અર્થ થાય છે જેટલો પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, મુસલમાન ધર્મ આર્યધર્મે કરતાં ધણો જ અધીરો દેખાતો આપણા વેદાંત ધર્મમાથી જ એ મુસલમાન સૂરી મળે તો ઉદ્ભવ થયેલો છે. ૨૨૯ દિવસ ૨૦૦૦ ડિન્ડુસ્તાનના સિંધ આદિ કેલવાક રચાવેલા એ મળેલો વિશેષ પ્રચાર છે, તેમજ અન્ય અન્ય પણ પ્રચાર છે ખરો, પણ તે ગુપ્ત છે.

† 'હરશશીન' એ, ૧૧ મી સદીમાં સી કિયામાં અસ્થિત ધર્મગુરુ હરશશીનના પંથનું નામ છે; એ પંથ તેના અનુયાયી જનોના હાથે તેમના સંતાપના દુઃખમાં ૨૨૯ દિવસ ૨૦૦૦ ખુબ મોટું પ્રસિદ્ધ છે એ સમ્બંધે અસરકારક અર્થે "હરિશ્ચંદ્ર" ૬૧૩ ને નમસ્કાર.

દેશક હતો. તે કહે તો કે, “કોઈ પણ અંધને ન માનો. સર્વ વેદો* ભ્રમભળ સમાન છે. જો તેઓ મારા વિચાર સાથે મળતા થતા હોય, તો તેટલા પ્રમાણમાં તે સારા છે. હું પોતે સર્વથી મહત્તમ અંધ છું. બલિદાન અને પ્રાર્થના નિરુપયોગી છે.” બુદ્ધ વિશ્વને નીતિની અખંડ-સંપૂર્ણ-પદ્ધતિ આપનાર સર્વથી પ્રથમ મનુષ્ય પ્રાણી હતો. તે શુભને માટે જ શુભ હતો અને કેવળ પ્રેમ માટે જ પ્રેમ રાખતો હતો-તેના પ્રેમમાં કેવળ પ્રેમ વિના બીજા કોઈ પણ ઉદ્દેશ હતો નહિ.

શંકર કહે છે કે: ‘ઈશ્વરને યુક્તિવાદથી સિદ્ધ કરવો જોઈએ; કારણકે વેદોની ઈશ્વરી આદા છે. યુક્તિ અથવા શુદ્ધિ ઈશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાનને સાહાય્ય આપે છે; અથવા અને સિદ્ધ બુદ્ધિ અથવા એકાગ્ર દષ્ટિ, એ ઈશ્વરનાં પ્રમાણ છે.’ શંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદો વિશ્વવ્યાપક જ્ઞાનના એક અવતારરૂપ છે. ઈશ્વરનું પ્રામાણ્ય એ જ છે કે, તેણે વેદોને નિર્માણ કર્યા અને વેદોનું પ્રામાણ્ય એ છે કે, આવા આશ્ચર્યકારક અંશે કેવળ બ્રહ્મથી જ આપી શકાય! તે વેદો સમસ્ત જ્ઞાનના ભંડાર છે અને જેવી રીતે એક મનુષ્ય પોતાના જીવનને બહાર કાઢે છે તેવી રીતે ઈશ્વરમાથી ઉત્પન્ન થઈને બહાર આવ્યા છે; અને તેથી આપણે જાણીએ છીએ કે, તે-બ્રહ્મ-જ્ઞાન અને સત્તામાં અનત છે. તે સૃષ્ટિનો ઉત્પાદક હોય કે ન હોય, એ કોઈ મહત્વનો વિષય નથી; પરંતુ તેણે વેદોને નિર્માણ કર્યા છે, એમાં વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે. જગત્ ઈશ્વરને વેદોદ્ધાર જ જાણી શક્ય છે; ઈશ્વરને જાણવાને વેદો-વિના બીજા માર્ગ જ નથી.

અને વેદોની એ સર્વમયતા વિષયક શંકરની માન્યતા એટલી બધી સર્વવ્યાપક અને સર્વમાન્ય થઈ ગઈ છે કે, એના યોગે એક કહેવત ચાલતી જોવામાં આવે છે, ન તે આ પ્રમાણે-‘જો કોઈ માણસની આંધ બોવાય છે, તો તેને તે વેદોમાં શોધવા જાય છે.’ (અર્થાત્ શંકરના એવો અભિપ્રાય છે કે, વેદોમાં ન મળી શકે, એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.)

શંકર આગળ વધીને દૃઢતાથી જણાવે છે કે, કર્મવિધિનું પાલન નિ જ્ઞાન નથી. ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાન, નૈતિક કર્તવ્ય, બલિદાન, કર્મવિધિ અથવા આપણી વિચારમયતા કિંવા અવિચારમયતા આદિથી, સ્વતંત્ર છે જેવી રીતે કોઈ એક મનુષ્ય ઝાડના ટુંકાને પથને એટલા માટે આપવામાં આવ્યું હોય, કે તે પથના યોગે પોતાના બધાં આપારને નિર્ભયતા તથા સંકોચહીનતાથી કરવાને ‘હસિયુ’ નામની એક વિસિષ્ટ ઔષધિનો, અદીણીઓ જેવી રીતે અરીણનો ઉપયોગ કરે છે, તેવી રીતે, નિચ ઉપયોગ કરતા હતા.

* અહીં ‘વેદો’ એ સમગ્રી વેદોના પ્રથમ ભાગ એટલે કે કેવળ ‘કર્મકાંડ’નો જ સ્વીકાર કરવાનો છે.

બૂત માત્રી લે અને બીજી તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં લુપ્ત, છતાં હુદાપર તેનું કાંઈ પણ પરિણામ થતું નથી; તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરમાં પણ કોઈ પ્રકારનો વિકાર થઈ શકતો નથી.

વેદાંત અતિચ્છાદ્ય આવસ્થકીય છે; કારણ કે, શુદ્ધિ કિંવા અથો આપણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતાં નથી. કેવળ આત્મિક જ્ઞાનથી જ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, અને તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરવી, એ કેવળ વેદાંત જ શીખવે છે. તમારે (પૌરુષેય) ઈશ્વરને ઉલ્લંઘીને ધ્રુવ સમક્ષ પહોંચવું જ જોઈએ. ઈશ્વર પ્રત્યેક વ્યક્તિનું દર્શન છે, અને સર્વદેશરૂપ પણ તે જ છે. જેઓ ‘અદંબ્રહ્માસિમ,’ કહે છે, તેમનામાં વળી એક વિશ્વશક્તિ જોવામાં આવે છે; અને તે એ કે, આપણુ જ કે દિવસ અને રાત તેના- ઈશ્વરનો-સાક્ષાત્કાર કર્યા કરીએ છીએ, છતાં આપણે તેને જોઈએ છીએ, એમ આપણે પોતે જાણતા નથી. આ સત્ય જે ક્ષણે આપણા જાણવામાં આવે છે, તે ક્ષણે જ સર્વ કલેશો આત્મા જાય છે; એટલા માટે આપણે સત્યનું જ્ઞાન અવસ્થ મેળવવું જ જોઈએ. એકતાને પ્રાપ્ત કરે, એટલે પછી દૈતજાવના કદાપિ તમારી પાસે આવવાની નથી. પરંતુ જ્ઞાન યજ્ઞયાગાદિથી આવતું નથી, કિન્તુ આત્મવેદન, આત્મશોધન અને આત્મ-સેવનથી જ આવે છે.

સર્વથી ઉચ્ચતમ જ્ઞાન બ્રહ્મવિદ્યા છે કે જે આત્માને જાણે છે; અને વિજ્ઞાન (Science) મધ્યમ જ્ઞાન છે. આ મુંડકોપનિષદ્ અથવા સંન્યાસીઓના ઉપનિષદનો ઉપદેશ છે. જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, -પ્રધાન અને ગૌણ. વેદાંતા જે ભાગમાં ઉપાસના અને કર્મવિધિનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે ભાગ અત્યાત્વિક અથવા ગૌણ છે; અને જેનાવડે આપણે અનંત-બ્રહ્મ-ને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, તે ભાગ તાત્ત્વિક અથવા પ્રધાન છે. તે અનંત પોતાની પ્રકૃતિમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. તેનાવિના સૃષ્ટિનું અન્ય કોઈ બાલ્ય કારણ છે જ નહિ. તે સર્વ શક્તિ છે-જે છે તે તેમાં જ છે. જે પોતાને-આત્માને જ સર્વ બાવથી યજે છે. તે જ એકેશો બ્રહ્મને જાણે છે. મૂર્ખજનો બાલ્ય ઉપાસનાને ઉચ્ચતમ માને છે અને એમ જાણે છે કે, ક્યો જ આપણને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે. જે જનો સુપુરુષામાં સંચાર કરે છે-યોગીઓના માર્ગમાં વિચરે છે, -તેઓ જ કેવળ આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમણે આ તત્ત્વનું ચિદ્રાણ મેળવવાને શરૂ પાસે જતું જોઈએ. જે સ્વભાવ સમર્થિત છે, તે જ સ્વભાવ બૃષ્ટિ અથવા તો એક-પ્રત્યેક-ભાગનો છે; સર્વ આત્મા-માંથી જ ઉદ્ભૂત થાય છે. ધ્યાન બાણ છે અને સમસ્ત આત્માનું ઈશ્વરપ્રતિ પ્રયાણ તે ધનુષ્ય છે, કે જે બાણને તેના સંધાન આત્માપ્રતિ જવાની વેગવતી ગતિ આપે છે. સાંત, તરીકે આપણે અનંતનું કદાપિ પ્રતિષ્ઠાન કરી શકીએ તેમ નથી, પણ આપણે અનંત છીએ. આ તત્ત્વને જાણ્યા પછી આપણે કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરતા નથી.

ભક્તિ, ધ્યાન અને પવિત્રતાથી જ દિવ્ય પ્રદા મેળવી શકાય છે. "સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્" (સત્યનો જય થાય છે, અસત્યનો કદાપિ જય થતો નથી.) બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કેવળ સત્યમાં જ વિસ્તરેલો છે; કેન્દ્રમાં કેવળ એમ અને સત્યનો જ નિવાસ છે.

તા. ૨૨ માં નંબર ૧૮૬૫ ગ્રંથસર

માનુષ્યેમ વિના સંદિની રિયલિટી અસંભવ છે. સર્વથા આધિર્ભૌતિક (જડ) પદ્ધતિ કાંઈ નથી અને સર્વથા આધ્યાત્મિક (ચૈતન્ય) પદ્ધતિ કાંઈ નથી; એક બીજાની પૂર્વ કલ્પના-ભાવના-કરે અને બીજાનું સ્પર્શીકરણ કરે છે. સર્વ ઈશ્વરવાદીઓનો એ વિશે તો એક જ અભિપ્રાય છે કે, આ દસ્ય વિશ્વની કાંઈ એક આધાર ભૂમિ (સંદિનો કર્તા) તો હોવી જ નેનિષ્કલે; એ આધારભૂમિના અકાર અથવા સ્વભાવવિશે તેમનામાં ભિન્ન અભિપ્રાયો નેવામાં આવે છે, તે એક ભૂદો વિષય છે. જડવાદીઓ કહે છે કે, એવી આધારભૂમિ કિંવા પશ્ચાદ્ભૂમિ જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

સર્વે ધર્મોમાં હિંદુ જ્ઞાનની અવસ્થા એક સમાન છે. હિન્દુ, ક્રિશ્ચિયન્, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને જૈનનો કોઈ પદ્ય નથી, તેઓ પશુ ભયારે શરીર ભાવનાનો અતિક્રમ કરી જાય છે, ભારે તેમને એકસમાન અનુભવ થાય છે.

* * * * *
જગતમાંના પવિત્રતમ ક્રિશ્ચિયનોની જેમસૂના સ્વર્ગારોહણથી લગભગ પચીસ વર્ષ પછી એપોસ્ટલ ટૉમસે હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપના કરી હતી. જે સમયે ઍન્ડ્રો-સેકસન્સ હજી જંગલી હતા, પોતાનાં શરીરોને રગતા દતા અને સુદામાં વસતા હતા, તે વેળાએ એ બનાવ બન્યો હતો. એક સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં ક્રિશ્ચિયનોની સંખ્યા આસરે ત્રીસ લાખની હતી, પણ આજે તે સંખ્યા ધરીને કેવળ દસ લાખપર આવી રહી છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો નિરંતર તત્ત્વવારના બળથી જ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. એક અદ્વિતીય મૃદુ આત્માના અનુયાયિઓનો માનવસહારનો આટલો બધો વ્યાપાર અસાધ્ય, એ કેટલાં બધું આશ્ચર્યકારક ફલ! પ્રેરિત-Missionary-ધર્મો ત્રણ છે-જુદા ધર્મ, ઈસ્લામ અને ક્રિશ્ચિયાનિગી-(અર્થાત્ એ ધર્મો અન્ય ધર્મવાળાઓને ફેરવીને પોતાના પક્ષમાં લાવે છે) અને જે પુરાતન આર્યધર્મ, યહૂદીધર્મ-Judaism તથા જરથોસ્તીધર્મ છે, તેમણે કોઈ કાળે પણ બીજાઓને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી બૌદ્ધધર્મવાળાઓએ કદાપિ હિંસા-નરહિંસા-કરી નહોતી, છતાં તેઓ એક જ સપાટે કેવળ પવિત્ર માર્ગવના યોગે જગતના ત્રણ ભાગને સુદૃઢા અનુયાયિ બનાવી શક્યા હતા (અર્થાત્ તત્ત્વવાર કરતાં વિવેક અને મૃદુતાનો વિશેષ વિજય થયો હતો).

બૌદ્ધો અત્યંત તાર્કિક-યૌક્તિક-જડવાદી હિંવા અગ્રાતવાદી હતા. એ તો નિશ્ચિત છે કે, તમે કેવળ શૂન્યવાદ કિંવા કેવળ ચૈતન્યવાદના મધ્યમાં તો રહી શકો તેમ નથી જ. બૌદ્ધો પોતાના સિદ્ધાંતને યુક્તિના એટલા ઉચ્ચ સિખરે લઈ ગયા હતા કે બુદ્ધિશક્તિથી જ સર્વ-સંહારક બની શક્યા હતા. અદ્વૈતવાદીઓ પણ એ વેળાએ પરિત્રમપૂર્વક પોતાના સિદ્ધાંતને યૌક્તિક સમાપ્તિ પર્વત લાવીને અનંતને પહોંચી ગયા. તેમણે એ સિદ્ધાંત નિશ્ચિત ક્યો કે, તે અનંત એક એવો સમાન પદાર્થ છે કે જેમાંથી મહા સર્વ દૃશ્ય આદર્શ-જગત-ઉત્પન્ન થાય છે. બૌદ્ધ અને અદ્વૈતવાદી બંને એક સમયાવસેહે તાદાત્મ્ય અને અતાદાત્મ્યની લાગણી-ભાવના ધરાવે છે. શૂન્યવાદી-બૌદ્ધ ઈશ્વર અને જગતના તાદાત્મ્યનો અસ્વીકાર કરે છે અને અસ્તિત્વવાદી-અદ્વૈતવાદી તેનો સ્વીકાર કરે છે. એ જ મુદ્દ સમસ્ત જગતમાં આપ્યા કરે છે-એ જ ખંચતાણુ ચાલી રહી છે.

અસ્તિત્વવાદી (અથવા ચૈતન્યવાદી) પૂછે છે કે;-“શૂન્યવાદી તાદાત્મ્યની ભાવનાને કેમ-કેવી રીતે મેળવે છે?” એક ફરતો પ્રકાશ વર્તુળ તરીકે કેમ દેખાય છે? સ્થિરતાની એક અણી એકથી જ ગતિને સ્પષ્ટ કરે છે, ગતિને દર્શાવે છે. શૂન્યવાદી કદાપિ એ આભાસ કિંવા વિવર્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકવાનો નથી કે, તેની એક પશ્ચાદ્ભૂમિ છે અને તેથી જ એમ દેખાય છે, તેમ જ અસ્તિત્વવાદી એ કહી શકવાનો નથી કે એક કેવી રીતે બહુ થાય છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રદેશના પરપ્રદેશમાંથી જ આવી શકે છે. એ માટે આપણે એવા અબૌદ્ધિક જ્ઞાનની રીતિ મેળવવી જોઈએ કે, જે જ્ઞાનાવસ્થા ઇન્દ્રિય જ્ઞાન-ઇન્દ્રિય સંવેદનથી સર્વથા પર-ઇન્દ્રિય જ્ઞાનાતીત છે તે આધ્યાત્મિક સત્તા-શક્તિ એક એવું દૂરસ્થ સાધન છે કે જેનો કેવળ અસ્તિત્વવાદી જ ઉપયોગ કરી શકે છે. તે અનંતને અનુભવ કરી શકે છે, મનુષ્ય વિવેકાનંદ પોતાને અનંતમાં વિલીન કરી શકે છે અને સાર પછી પાછો મનુષ્યત્વમાં આવી શકે છે. તેના માટે એ બેદનાં દાર બિઘડી ગયા છે અને સાર પછી બીજાઓ માટે પણ બિઘડી ગયાં છે, કારણ કે, તે બીજાઓને એના માર્ગ બતાવી શકે છે. એવી રીતે જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત આવે છે, ત્યાં ધર્મનો આરંભ થાય છે. આપણા માટે અસારે જે અદ્વૈત જ્ઞાન છે, તે લાવિષ્યમાં સર્વને માટે સર્વ સાધારણ જ્ઞાનાવસ્થા થઈ જશે અને તે જ જગતના કલ્યાણરૂપ થશે. એટલા માટે ધર્મ જગતનું એક અત્યંત ઉચ્ચતમ કાર્ય છે, અને મનુષ્યની જો કે અગ્રાતતાથી, પણ એ જ ભાવના હોવાથી સર્વ કાળમાં તે ધર્મની ભાવનાને દહતાથી વળગી રહો છે.

ધર્મરૂપ દૂગતી માથે જો કે ધણી લાતો મારી છે, પણ તેની ચિંતા નહિ; કારણ કે, તે ધણા મોટા પ્રમાણમાં દૂધ આપ્યા કરે છે. અર્થાત્ જે માથે વધારે દૂધ

આપતી હોય, તે ગાયત્રી લાતોની ગોવાળીઓ જરા પણ દરકાર કરતો નથી.* ધન આપણે જોને સંભાળવાનો છે તે ક્યેવો એક મહત્તમ બાળક છે—“સાક્ષાત્કારનો ચન્દ્ર છે,” આપણે જોને પાળીશું અને જોની વૃદ્ધિમાં સાદાપ્ય આપીશું એટલે તે એક મહાકાવ્ય પુરુષ થશે. રાજ્ય અભિલાષ અને રાજ્ય જ્ઞાનનું પરસ્પર યુદ્ધ થયું અને તેમાં જ્ઞાન રાજ્ય પરાજિત થવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને ત્યાં વેદાંત નામક યુગ જન્મ્યો અને તેણે વિજય પોતાના પિતાને-જ્ઞાન રાજ્યને જ અપાવ્યો. ત્યાર પછી પ્રીતિ (બક્તિ) અને જ્ઞાનનાં લક્ષ્ય થયાં અને “તેઓ સદા મુખી રહ્યાં.” જ્યારે એક પુરુષ પ્રમદાના પ્રેમમાં પડે છે, ત્યારે પરિશ્રમવિના જ પ્રેમ ઇચ્છાની સર્વ શક્તિને એકાગ્ર કરી નાંખે છે—મધ્ય બિન્દુમાં લાવી મૂકે છે.

બક્તિનો માર્ગ સ્વાભાવિક અને આનંદદાયક છે. તત્ત્વજ્ઞાન પર્વત નિર્ઝરશ્યુને બળાત્કારે તેના મૂળ સ્થાન પ્રતિ લઈ જાય છે. જો કે એ પદ્ધતિ શીઘ્રગામિની છે, પણ બહુ દૃઢિન છે. તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે;—“સર્વ વસ્તુઓનો અવરોધ કરો.” અને બક્તિ કહે છે કે, સર્વ પ્રવાહને આપી દો અને સામ્યતા (ઈશ્વર) સરણુને સ્વીકારો. જો કે એ દીર્ઘ માર્ગ છે, પરન્તુ એ માર્ગ સરળ અને સુખદાયક છે.

“હું સદા તારો છું, હવે પછી હું જો કંઈ કરું, તે તું જ કરે છે. હવે પછી હું અથવા મારું કંઈ પણ નથી”

“મારી પાસે આપવા માટે ધન નથી, અભ્યાસ માટે શુદ્ધિ નથી અને યોગસાધન માટે સમય નથી. હે મધુર પ્રભુ ! હું અને પોતાને તારે સ્વાધીન કરું છું—મારું મન અને શરીર તને અર્પું છું !”

અજ્ઞાન અને અસત્યભાવનો સમુદાય આત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચે અવરોધ લાવી શકતો નથી. કદાચિત્ ઈશ્વર ન પણ હોય, તોય પ્રેમને અત્યંત દૃઢતાથી વળગી રહો. ઈશ્વરને શોધવાના પ્રયત્નમાં મરી જવું, તે માત્ર મુકદ્દાસ માંસને શોધતા શ્વાન કરતાં બહુ જ ઉત્તમ છે. ઉચ્ચતમ ભાવનાને શોધી કાઢો અને તમારું જીવન તેને સમર્પી દો. મરણુ નિશ્ચિત હોવાથી કોઈ મહાન વિદેશ માટે જીવન અર્પી દેવું, તે સર્વથી ઉચ્ચતમ અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે.

પ્રેમ પરિશ્રમવિના તત્ત્વ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને તે જ્ઞાન પછી પરા બક્તિ આવે છે.

જ્ઞાન પોતે અશુદ્ધ પરીક્ષક હોવાથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં અશુદ્ધ પરીક્ષાની ધાંધલ મચાવી મૂકે છે; પણ પ્રેમ કહે છે કે;—“ઈશ્વર પોતે જ તેના સત્ય સ્વભાવનો અને પરિચય કરાવશે.” અને એવી ભાવનાથી સર્વનો સત્કાર-સ્વીકાર કરે છે.

* ગુજરાતીમાં તો એક કહેવત જ છે કે, “દૂઝણી ગાયત્રી પાઠું પણ સારી.”

રજિયા.

રજિયા નિજ સંધ્યા મઢી, પડી હતી બીમાર;
આત્મા મળવા તેડને, બે ક્ષીર તે વાર.
પાક મલિક, દાના હસન, હતાં તેમનાં નામ;
જલુતા ઉત્તમ જેમને, ઘરલગિયો તમામ.
હસને પૂછું “માર્થના, કોની શુદ્ધ પ્રયંડ;
ખમી સકે ને શાંતિથી, જ્યોતીશરનો હંડ.”
મલિકે જડન વિચારથી, કયો સ્વાભુતવ વલક;
“મોદ પામશે હંડમાં, પ્રભુ-મજાનો બકા.”
તે જન્મેના કથનમાં, ભેઈ સ્વાર્થનો અંશ;
રજિયાબોલી નમ્ર યઈ, “સાધુવંસ અવતંસ !-
ને પ્રભુના મુખને જુએ, નિરંતરે પ્રત્યક્ષ;
કરે માર્થનામાં કદા, સ્મરણ તે ન એ દક્ષ-
કે તે દડિત છે કદા, કિંવા દડિત થાય;
પવિત્ર બક્ષોમાં નથી, એ વિકારની છાંય.”

ક્રમસી કવિતા.

તા. ૧૨ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ શુક્રવાર.

અર્થ વ્યાસમૂળ “આત્મા સર્વનો હેતુ (છે).”

ધર્મિય વેદાંતથી જાણી શકાય છે; સર્વ વેદો (જે કારણ; સંજ્ઞા, સંરક્ષક અને સંહારક છે) તેના પ્રતિ જ અંશથી નિર્દેશ કરે છે. શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નામથી પ્રસિદ્ધ ત્રિપુ-
ટીના સંયોગ તે ધર્મિય છે કે જે ત્રિપુટી હિન્દુ દેવ સમુદાયના ચિરો ભાગે વિરાજે છે. “તું
અમારો પિતા છે કે જે અમને અધિકારમય મહાસાગરના અન્ધ તીરે લઈ જાય છે.”
(ધર્મિયને આત્માહન કિંવા માર્થના.)

વેદો તમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે તેમ નથી; કારણ કે, તમે પોતે પ્રથમથી જ
બ્રહ્મ છો. માત્ર આપણાં નેત્રોથી સહને ગ્રામ રાખનાર આવરણને દૂર કરવામાં તેણી
સાહાય્ય આપે છે. પ્રથમ જે આવરણને દૂર કરવાનું છે તે અપ્રાપ્તિાવરણ છે, અને ત્યારે
એ આવરણ-અગ્નિ-દૂર થઈ જાય છે, એટલે પાપનો લય થાય છે, અભિલાષ કિંવા ધ્રુવ
અટકી જાય છે, સ્વાર્થબુદ્ધિનો અંત આવે છે અને કુઃખ અદૃશ્ય થાય છે. ત્યારે
હું એમ જાણું કે ધર્મિય અને હું એક છીએ, (અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્મા
સાથે તમારું તાદાત્મ્ય કરે; માનુષી સીમા સાથે નહિ) ત્યારે જ એ અગ્નિની નિરૂત્તિ પ્રાપ્ત

થઈ શકે છે. તમારા શરીર સાથેના તાદાત્મ્યને લાગી ઘો ઝેટલે સર્વ દુઃખ પોતાની મેળે જ નિરૂત થઈ જશે. દુઃખનિવારણનું આ રહસ્ય છે. આ વિશ્વ એક પ્રકારની નિદ્રિતાવસ્થા છે; એમાંથી જાગૃત થાઓ અને દુઃખો સહન કરતા અટકો.

મુક્ત થવા માટે પ્રથમ આપણે દુર્ગુણમાંથી સદ્ગુણના પ્રદેશમાં આવવું જોઈએ અને સાર પછી દુર્ગુણ તથા સદ્ગુણ ઉભયનાં બંધનને તોડી નાંખવાનાં છે. પ્રથમ રજોગુણવડે તમોગુણનો પરાજય થવો જોઈએ; સારપછી તે બન્નેનું સત્ત્વમાં નિમજ્જન થવું જોઈએ; અને અંતે એ ત્રણે ગુણોથી પર જાઓ—ત્રિગુણાતીત થઈ જાઓ! અંતે એવી અવસ્થામાં સ્થિત થાઓ, કે જ્યાં તમારી આસાન્નવાસ ક્રિયા પણ આર્યનારૂપ થઈ પડે.

જ્યારે પણ તમે બીજા કોઈ મનુષ્યના ચખ્છોથી કોઈ ધીખી-પ્રાપ્ત કરો, સારે જોમજ જાણવું કે પૂર્વ જન્મમાં તમે એનો અનુભવ મેળવ્યો હતો; કારણ કે, જો કોઈ શિક્ષક હોય, તો તે કેવળ અનુભવજ છે.

સર્વ શક્તિઓ કિંવા સિદ્ધિઓ સાથે જાણી દુઃખનું આગમન થાય છે; માટે સર્વ વાસનાઓનો વધ કરી નાંખો. કોઈ પણ પ્રકારની વાસના રાખવી, તે જમરના માળામાં લાકડી બોલવા સમાનજ છે. વૈરાગ્ય જાણી જાવ છે કે, વાસનાઓ આત્ર વિપના ગણેદેલા ગાળાઓજ છે.

“મન ઈશ્વર નથી” (શંકર). “તત્ત્વમસિ” અને “અહં બ્રહ્માસ્મિ” (“તે હું છે,” અને “હું બ્રહ્મ હું”). જ્યારે મનુષ્ય આ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, સારે તેના હૃદયનાં સર્વ બંધનો તત્કાળ કષાઈ જાય છે, અને તેની સર્વ શંકાઓનો સંહાર થઈ જાય છે. જ્યાં સૂધી ઈશ્વરને આપણે આપણા સિરપર ધારણ કરી રાખીએ છીએ, ત્યાં સૂધી નિર્ભયતાનો સંભવ નથી; નિર્ભયતા મેળવવા માટે આપણે પોતેજ ઈશ્વર થવું જોઈએ. જે જિન છે તે નિરંતર જિનજ રહેવાનું; જો તમે ઈશ્વરથી જિન હો, તો તેની સાથે કદાપિ એક થવાના નથી. જો તમે માત્ર ગુણથીજ ઈશ્વર સાથે જોડાયલા હો, તો તે ગુણના અંત સાથેજ જિનતા આપીને ઉઠી રહેવાની. સંયોગ સાચત છે અને ગુણ કેવળ આવરણને ખસેડવામાં જ સાહાય્ય આપે છે. આપણે આગ્રહ—મુક્ત—છીએ, એ આપણે અવસ્થ જાણવુંજ જોઈએ. “જોને આત્મા રોધી કાઢે” એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, આપણે આત્મા છીએ અને આપણને પોતાનેજ રોધીએ છીએ.

આપણે બદ છીએ એવી જે જાવના, તે કેવળ એક જમજ છે.

ધર્મ આ વિશ્વનો નથી; તે “હૃદયશુદ્ધીકરણ” છે અને વિશ્વપર તેનું પરિણામ ગૌણ છે. આત્માના સ્વભાવથી સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તતા અવિભાજ્ય છે. આત્મા નિરંતર શુદ્ધ

પરિપૂર્ણ અને અપરિવર્તનીય છે એ આત્માને તમે કદાપિ જાણી શકો તેમ નથી આપણે આત્માવિષે કેવળ " નેતિ નેતિ " વિના બીજી કાંઈ પણ કહી શકીએ તેમ નથી.

“બ્રહ્મ તે છે કે, જેને આપણે કાંઈ પણ માનસિક શક્તિ કિંવા તર્કના યોગે કદાપિ અહિંમૃત કરી શકતા નથી” (શંકર)

* * * * *

વિશ્વ એક વિચારરૂપ છે અને વેદો તે વિચારના શબ્દરૂપ છે આપણે આ સમસ્ત વિશ્વને નિર્માણુ પણુ કરી શકીએ છીએ અને સહારી પણુ શકીએ છીએ. શબ્દોના વારં-વાગ હિચારથી અદૃશ્ય વિચાર જાગૃત થાય છે અને તેના પરિણામ તરીકે દરેક કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે. એક વિશિષ્ટ કર્મવાદી પથના આવા સિદ્ધાંત છે તેઓ ધારે છે કે, આપણામાના પ્રત્યેક મનુષ્ય એક સદા છે. શબ્દોનો હિચાર કરે, એટલે તદનુરૂપ વિચાર આવિર્ભૂત થશે અને તેનું પરિણામ દૃશ્ય થશે-અસદૃશ દેખાવા માડશે “વિચાર શબ્દની શક્તિરૂપે છે અને શબ્દ વિચારનું પ્રકાશન છે,” એમ મીમાસિકો કહે છે.

તા. ૧૩ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ સનિવાર

જેને આપણે જાણીએ છીએ, તે પ્રત્યેક વસ્તુ મિશ્રણ છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વિભેદ કિંવા વિભાગદ્વારા જ આવિર્ભૂત થાય છે. મન એક સરળ અને એકાકી કિંવા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે એમ જે ધારણુ, તે દ્વેતવાદ છે. તત્ત્વજ્ઞાન એવળ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેમ જેમ તમે પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ વાચન કરતા જાઓ, તેમ તેમ મન વિશેષ મનિન-હૃપિત થતું જાય છે. અવિચારશીલ તત્ત્વવેત્તાઓના એવો અભિપ્રાય હતો કે, મન એક અમિશ્ર-સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, અને તે અભિપ્રાય તેમને સ્વઅજ્ઞતા (માત્ર શ્રદ્ધા રાખવા)ના માર્ગમા દોરી ગયો હતો. હવે આત્મવિદ્યા મિત્રા મનનું વિભક્તીકરણુ સ્પષ્ટ બનાવી આપે છે કે, મન એક મિશ્ર પદાર્થ છે અને જે મિશ્ર પદાર્થ હોય, તેનાં તત્ત્વો કાંઈ બાહ્ય શક્તિના યોગે જ જ્ઞેયતા રહે છે, એટલે ઇચ્છારૂપ બાહ્ય શક્તિઓના જોડાવાથી મન બદલે છે. જ્યાં સુધી મુદ્ધાતુર ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય ખાવાની ઇચ્છા સુદા પણુ નથી કરી શકતો. ઇચ્છા વાસનાને આધીન ■ પરંતુ આપણે મુક્ત છીએ, અને એની લાગણી પ્રત્યેકમા રહેલી છે.

સકાનાતી કહે છે કે, આ માન્યતા કિંવા જ્ઞાનના તે એક જામણુ જ છે. સારે વિશ્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? એનું પ્રમાણુ માત્ર એ જ છે કે, આપણે તેને જાણીએ છીએ અને તે વિશે આપણા મનમાં લાગણી થાય છે, અને તે જોટલા પ્રમાણુમા આપણને સ્વતંત્રતાની લાગણી થાય છે, તે પ્રમાણુ જ છે સાર્વજનિક સમીતિ જ જે જગતને પ્રમાણુભૂત

કરતી હોય, તો તો તેનો દૃઢ સ્વતંત્રતા તરીકે સ્વીકાર થવો જ જોઈએ, પરંતુ જે હોવી જોઈએ તે ઇચ્છાની સ્વતંત્રતા એટલે કે સ્વચ્છંદતા તે નથી. સ્વતંત્રતા વિષયક મનુષ્યની પ્રાકૃતિક માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા, એ સર્વે પ્રુદ્ધિવાદોનું મૂળ છે. ઇચ્છાની સ્વતંત્રતા તેવી જ છે કે, જેવી તે બદ થવા પૂર્વે હતી. સ્વચ્છંદતા દિવા ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યની ભાવના જ પોતે પ્રતિશ્લેષે મનુષ્યના બંધન વિરદ્ધ ચાલતા યુદ્ધને બતાવી આપે છે. માત્ર એક નિયમ-બંધનરહિત, અનત અને અમર્યાદ-જ સ્વતંત્ર હોઈ શકે. મનુષ્યમાં અસારે સ્વતંત્રતા દિવા મુક્તતા એક સ્મૃતિ માત્ર છે દિવા મુક્તતા મેળવવાનો એક અપલ છે.

વિશ્વમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ એક ચક્રને સંપૂર્ણ કરવા, પોતાના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન-પોતાના દેવજ સત્ય ઉત્પત્તિસ્થાન આત્માપ્રતિ પાછા ફરવાનો પરિશ્રમ કરી રહી છે. સુખનો શોધ તે સમતોલતાને મેળવવાનો અને સમાનતાને પ્રાપ્ત કરવાનો જ અપલ છે. નીતિ, તે બદ ઇચ્છાનો પોતાને બંધનમુક્ત કરવાનો પરિશ્રમ છે, અને એ જ આપણે મૂળ સંપૂર્ણતામાંથી આવેલા છીએ, એનો ખુલ્લો પુરાવો છે.

* * * * *

કર્તવ્યની ભાવના તે આત્માને દઝાડનાર દુ ખનો મધ્યાહ્નચૂર્ણ છે. “હે રાજન! અમૃતના આ એક બિન્દુનું પાન કર અને સુખી થા” (“હું કરતાં નથી,” એવી જે ભાવના તે જ અમૃત છે).

દિયાને પ્રતિક્રિયાવિના જ રહેવા ઘો. દિયા દિવા કર્મ સુખદ-સુદર છે; પરંતુ પ્રતિક્રિયા સર્વે દુ ખરૂપ છે. એક બાળક જ્વાળામાં હસ્તાક્ષેપ કરે છે, તે તો આનંદ સમાન છે, પરંતુ જ્યારે અગ્નિની પ્રતિક્રિયા થવા માડે છે, એટલે તત્કાળ દહનદુઃખ આવીને મૃતિમત્ત બંધું રહે છે. જ્યારે આપણે પ્રતિક્રિયાને અટકાવી યજ્ઞીએ છીએ, ત્યારે પછી આપણા માટે દોષ પશુ પ્રકારનો ભય અવશિષ્ટ રહેતો નથી. મસ્તિષ્ક (Brahm) ને સ્વાધીન રાષ્ટ્ર અને તેને થોડા પોચાં વાચવા ન ઘો, સાક્ષી રહેો અને પ્રતિક્રિયા ન કરો, માત્ર આમ વર્તવાથી જ તમે સુખી થઈ શકશો. જે દોષ પશુ સુખકારક લાગે હોય, તે ને જ્યારે આપણે આપણને પોતાને સર્વથા બૂલી જઈએ, તે જ છે. તમારી પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી ઈર્ષ્ય કરો, કર્તવ્ય ભાવનાથી નહિ. આપણને કાર્ષ કર્તવ્ય છે જ નહિ. આ વિશ્વ એક વ્યાપામચાળા સમાન છે કે, જેમાં આપણે રમીએ છીએ; આપણું જીવન એક સાચત પર્વદિવસ છે.

નિર્ભયતા એ જ અસ્તિત્વ-જીવન-નું સમસ્ત રહસ્ય છે. તમારું શુ થશે, એ વિશે જરા પણ ભય ન રાખશો, તેમજ કાર્ષનાપર આધાર પણ ન રાખશો. જે લાગે તમે સર્વ

સાહાય્યોનો સાગ કરશે, તે ક્ષણે જ તમે મુક્ત છે. પાણીથી પૂર્ણ બેરાયડી વાદળી (Sponge) વિશેષ પાણીને પોતામાં યમાવી શકતી નથી.

* * * * *

જો કે પોતે આગળ પડીને લડાઇની ચરખાત કરવા કરતાં પોતાના બચાવમાટે લડતું, એ વધારે સારું છે; છતાં પોતાના બચાવમાટે પણ લડતું જોઈ તો છે જ. ખરી રીતે જોતાં પવિત્ર ક્રોધ જેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ; કારણ કે, સર્વ વસ્તુઓમાં સમતાને ન જાણવાથી જ એ ક્રોધ કિંવા તિરસ્કારનો આવિર્ભાવ થાય છે.

તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ રવિવાર

જે દ્વારા આપણે ધર્મરત્ને જોઈ શકીએ છીએ, તે જ તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા ધર્મનું અંતિમ સાધ્ય છે; એવો જ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ થાય છે; અને એટલામાટે જ કોષપિણ્ડ હિન્દુ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેની સંબંધશૃંખલા વિશે કદાપિ કંઈ પ્રશ્ન કરતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં સ્થૂલ, સામાન્ય અને કેવળ (સૂક્ષ્મ) એવી રીતે ત્રણ ભૂમિકાઓ કહેલી છે. ઉચ્ચતમ સાર કિંવા તત્ત્વ કે જેમાં સર્વ વસ્તુઓ સંમત થાય છે, તે એક જ છે. ધર્મમાં પ્રથમ બાજુ ચિહ્ન અને આકાર, દ્વિતીય પુરાણ અને અંતે તત્ત્વજ્ઞાન આપણા જોવામાં આવે છે. પ્રથમની બે વસ્તુઓ સામયિક સાધનરૂપ છે; સર્વના મૂળમાં તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે અને અન્ય સાધનો કેવળ બ્રહ્મને પહોંચવાના પરિશ્રમયુક્ત વ્યવસાયમાં માત્ર સોપાન સમાન જ છે.

પાશ્ચાત્ય ધર્મમાં એવી ભાવના છે કે, નવા કરાર (New Testament) અને ક્રીષ્ચિય વિના ધર્મ હોઈ શકે જ નહિ; અને યહૂદી ધર્મમાં પણ એના જેવી જ શ્રદ્ધા અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે, મોસિસ અને ખયર્ગંજરો વિના ધર્મનો સંભવ જ નથી; કારણ કે, એ ધર્મોના કેવળ પુરાણોપર જ આધાર રહેલો છે. સત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ એ પુરાણથી ઉપર ઉર્ધ્વ ગમત કરે છે, તેની અંદર જ કદાપિ વિરમી શકતો નથી. વર્તમાન વિજ્ઞાને ખરેખર ધર્મના પાવાને મજબૂત અને દૃઢ બનાવી દીધા છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે, સમસ્ત વિશ્વ એકતત્ત્વાત્મક છે, એ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત યદિ ગયો છે. જેને આધ્યાત્મિકી 'વ્યક્તિ' કહે છે, તેને જ વિશ્વવાદીઓ 'પદાર્થ' કહે છે. (અર્થાત્ જેને અધ્યાત્મવાદી 'ચૈતન્ય' કહે છે, તેને જ માયાવાદી 'જડ' કહે છે). પરંતુ એ બન્ને વચ્ચે ખરી રીતે જોતાં કંઈ પણ વિરોધ નથી; કારણ કે, તે બન્ને એક જ છે. જો કે એક પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અદૃશ્ય અને વિચારમાં આવી ન શકે તેવો હોય છે, છતાં તેમાં વિધની

સમસ્ત શક્તિ અને સત્તા ક્રમાપથી છે. એ ખરેખર તે જ છે કે, જેને વેદાંતીઓ આત્મા કહે છે. સર્વ પંથો ખરી રીતે જોતાં બિજા શબ્દોમાં તે એક જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વેદાંત અને વર્તમાન વિજ્ઞાન બંને એક સ્વયંપરિણામક કારણની સમાનતાથી સ્થાપના કરે છે. તે કારણમાં સર્વ કારણો સમાવર્તા છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટ બનાવતા એક કુંભકાર-કુંભાર-ને લ્યો. કુંભકાર પોતે મૂળ અથવા, પ્રથમ કારણ છે; મૃત્તિકા તેનું જડ કારણ છે અને એક નેમિત્તિક કારણ છે. પરંતુ આત્મા તો એ સર્વ કારણરૂપ છે, આત્મા પોતે કારણ પણ છે અને કાર્ય પણ છે. વેદાંતી કહે છે કે, જગત્ સત્ય નથી, તે માત્ર દૃશ્ય છે. પ્રકૃતિ તે ઈશ્વર જ છે કે, જે અવિદ્યા-અજ્ઞાનદ્વારા દૃશ્ય થાય છે-અર્થાત્ અજ્ઞાનથી જ ઈશ્વર આપણને પ્રકૃતિરૂપ દેખાય છે. વિશ્વદેવતાવાદીઓ કહે છે કે, ઈશ્વર પ્રકૃતિ અથવા તો આ વિશ્વરૂપે થયેલો છે; અને અદૈતવાદીઓ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવે છે કે, ઈશ્વર માત્ર આ વિશ્વરૂપે દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તે આ વિશ્વ નથી.

આપણે અનુભવને માત્ર એક માનસિક પદ્ધતિ તરીકે જ જાણી શકીએ છીએ; મનમાં તત્ત્વ અને મસ્તિષ્કમાં ચિહ્નને ધારણ કરી શકીએ છીએ. આપણે મસ્તિષ્કને આગળ કે પાછળ દટાવી-દોડાવી શકતા નથી; પણ મનને જમે ત્યાં દોડાવી શકીએ છીએ; તે-મન-જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સર્વ કાળમાં પથેઅથ ગમન કરી શકે છે; અને તેથી મનોગત તત્ત્વો શાશ્વત સંરક્ષિત છે. મન કે જે સર્વવ્યાપક છે, તેમાં સર્વ તત્ત્વો પ્રથમથી જ સાધારણ ધર્મરૂપ યર્ષ રહેલાં છે.

“કાળ, આકાશ અને કારણત્વ એ વિચારના માર્ગ અથવા આકારરૂપ છે” એ સિદ્ધાંતનો શોધ તે જ કેન્દ્રનું મહા પરાક્રમયુક્ત કાર્ય હતું; પરંતુ વેદાંતે સહસ્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપ્યું હતું અને એને માયા નામ આપવામાં આનું હતું. શોધ-નહેર કેવળ ભુદ્ધિપર સ્થિત રહે છે અને વેદોને ભુદ્ધિગમ્ય કરવાની એણે કરે છે. શંકરે વેદોની ધર્મપરામણ્યતા-અગમ્યતાનું જ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

‘જ્ઞાતવ્ય’ અથવા જ્ઞાની ભાવના કે જે જ્ઞેષ્ઠોમાં મળી આવે છે, તે જ્ઞાન છે અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન એક છે.....

સાકાર ઈશ્વર વિશ્વનો અનિમ સામાન્યવાદ છે, પણ તે કેવળ સંકીર્ણ કિંવા અસ્પષ્ટ છે; સ્પષ્ટ અને દાર્શનિક નથી.....

એકતા અથવા અદૈત સ્વયંપરિણામક છે કે, જેમાંથી પ્રત્યેક વસ્તુનો અવિભાવ થાય છે.....

જડ વિદ્યાન માત્ર વસ્તુરોધન કરે છે અને અધ્યાત્મજ્ઞાન પુરુષોને ગુચ્છના આકારમાં બાંધનારું (એકત્ર કરનારું) સૂત્ર છે. અત્યેક પૃથક્કરણ આત્મવિષયક છે; એક વૃક્ષના મૂળમાં ખાતર નાંખવું, તે પણ પૃથક્કરણના અર્થને જ સૂચવે છે.....

ધર્મમાં સ્થૂલ, વિશેષ સામાન્ય અને અંતિમ એકતા સમાયતી છે. વિશિષ્ટતાને ન વળગો; માત્ર તે એક તત્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરો.

* * * * *

દાનવો અંધકારના યંત્રો છે અને દેવો પ્રકાશના યંત્રો છે; પણ તેો બન્ને યંત્રો જ. માત્ર મનુષ્ય જ જીવિત છે. યંત્રને તોડી નાંખો અને સંકલ્પવિકલ્પને દૂર કરો. આમ કરવાથી જ મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે. માત્ર આ વિશ્વ જ એક એવું સ્થાન છે કે, જેમાં રહીને મનુષ્ય પોતાની મુક્તિના ઉપાયને યોજી શકે છે.

“જેને આત્મા ચૂંટી કાઢે” એ વાક્ય સત્ય છે. ચૂંટણી ખરી છે, પણ તે પોતાના અંતરમાં થવી જોઈએ. એક બાહ્ય અને વિનાશક (પ્રારબ્ધવાદના) સિદ્ધાન્ત તરીકે એ ચૂંટણી મહા ભયંકર છે.

તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૬૫ સોમવાર

દિગ્દેશ પ્રમાણે જ્યાં અનેક પતિ કરવાની રુઢિ અચલિત છે, ત્યાં સ્ત્રીઓ શારીરિક બળમાં પુરુષો કરતાં વિશેષ બળવતી હોય છે. જ્યારે અંગ્રેજો ત્યાં જાય છે, ત્યારે એ સ્ત્રીઓ મોટા મોટા પુરુષોને ઉપાડીને પર્વતોપર લઈ જાય છે.

મહાબારમાં જો કે બહુપતિત્વની પૃથા અચલિત નથી; છતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ સર્વ વિષયમાં અત્રતા ભ્રમવે છે. સર્વ આદિસા સ્ત્રીઓવડે ભરાયતી છે, -સૈનિક, શિક્ષક, રેલ્વે-ગાર્ડ્સ અને સાધારણ કાર્યવાહક તરીકે બહુધા ત્યાં સ્ત્રીઓ જ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અપવાદરૂપ સ્વચ્છતા પ્રસક્ત દેખાય છે અને વિદ્યાભાટેનો તેમનો ઉત્સાહ અદ્વિતીય છે. જ્યારે હું પોતે તે પ્રદેશમાં હતો, તે વેળાએ એવી ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે મારો મેળાપ થયો હતો કે, જેઓ સંસ્કૃત ભાષા બહુ જ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ બોલતી હતી; ત્યાં અંધારી સ્થિતિ છે, ત્યારે ભારતવર્ષના એ પ્રદેશ વિના અન્ય પ્રદેશમાં દસ લાખ સ્ત્રીઓમાંની એક સ્ત્રી પણ સંસ્કૃત બોલી શકતી નથી. પ્રજુત્વ-અધિકારસંપત્તતા ઉત્તતિના શિખરે લઈ જાય છે, અને દાસ્ય કિંવા સેવાધર્મ અધિગતિની ગતિમાં નાંખી દે છે. મહાબારનો પ્રદેશ પોર્ટુગીઝ કિંવા મુસલમાનો બન્નેમાંના કોઈપણ કદાપિ જિતાયેલો નથી.

દ્રાવિડો મધ્ય એશિયાની એક અનાર્થ જાતિના લોકો હતા, કે જેઓ આખોં કરતાં આગળ વધેલા હતા અને દક્ષિણ આર્યાવર્તના દ્રાવિડો તો વળી સુધારણામાં સર્વના મુક્ત-

મણિરૂપ હતા. સ્ત્રીઓ તો વળી પુરુષો કરતાં પણ ઉચ્ચ પદનીએ વિરાજતી હતી. પછીથી તેઓ વિભક્ત થયા; તેમાંના કેટલાક ઈછપટમા ગયા, કેટલાકોએ ઔનિદાનિયા પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું અને બાકીના ભારતવર્ષમાં જ રહ્યા.

તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ મંગળવાર (શકર)

મદદગાર અથવા “અદ્દદ કારણ” આપણને યદ્યથા અને ઉપાસના પ્રતિ લઈ જાય છે, કે જે બદલામાં દદ પરિણામને ઉત્પન્ન કરે છે; અદ્દદ માટે આપણે પ્રથમ શ્રવણ, ત્યારપછી મનન ક્રિયા વિચાર અને અંતે પ્રજ્ઞના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવું જોઈએ.

કર્મોનું પરિણામ અને જ્ઞાનનું પરિણામ, એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. ‘કરણ’ અને ‘અકરણ’ (કરવું અને ન કરવું) એ સમસ્ત નીતિમતાના મૂળ-આધારભૂમિરૂપ-છે, પણ ખરી રીતે તેમનો માત્ર શરીર અને મન સાથે જ મળાય છે. સર્વ સુખ અને દુઃખ જેમને કદાપિ વિભક્ત ન જ કરી શકાય એવી રીતે ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલા છે અને તે સુખ અને દુઃખનો અનુભવ સેવામાં શરીર આવશ્યક છે. જેમ શરીર શ્રેષ્ઠ, તેમ તેના શુદ્ધની ભૂમિકા પણ શ્રેષ્ઠ હોય છે-તે પ્રજ્ઞ સમાન થાય છે, જતાં પણ તે શરીર જ છે. જ્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી આનંદ અને શોક હોવાના જ, જ્યારે એક મનુષ્ય દેહભાવનાથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ આનંદ અને શોકના વિકારને ટાળી શકે છે. આત્મા શરીર-હીન છે, એમ શંકર કહે છે.

કોઈ પણ નિયમ તમને મુક્ત કરી શકે તેમ નથી. તમે મુક્ત જ છો. જો તમે પ્રથમથી જ સ્વતંત્રતા ન ધરાવતા હો, તો અન્ય કોઈ પણ તમને સ્વતંત્રતા આપી શકે એમ નથી. આત્મા સ્વયમ્પ્રકાશિત છે. કારણ અને કાર્ય ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી અને અશરીરિતા એ જ સ્વતંત્રતા ક્રિયા મુક્તિ છે. જે કોઈ હવું, છે અને હશે, તે સર્વ પ્રજ્ઞ જ છે. કાર્ય ક્રિયા પરિણામ તરીકે સ્વતંત્રતાનું કોઈ પણ મૂલ્ય નથી, કારણ કે તેની સ્થિતિમાં તે અશુદ્ધ અને મિશ્રિત હોવાની અને તેથી તેમાં બંધનનાં બીજ હોવા જ જોઈએ. અહીં પ્રતિનિધિને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, કિન્તુ આત્માના સત્ય સ્વભાવને જ મેળવવાનો છે.

જતાં પણ આવરણને દૂર કરવા તથા બંધન અને ભ્રમણને-અવિદ્યાને-હુમ્મ કરવામાં કર્મ અને ઉપાસના આવશ્યક છે. કર્મ અને ઉપાસના આપણને સ્વતંત્રતા ક્રિયા મુક્તિ આપતા નથી, પણ તેથી શુ? આપણા પોતાના પ્રયત્ન વિના આપણે આપણી આત્મા ઉઘાડી શકતા નથી અને આપણે કોણ છીએ તથા શું છીએ, તે જોઈ શકતા નથી. શંકર આગળ વધીને કહે છે કે, અદ્દદ વેદાત વેદાની રશ્ન્યાભિવેકકારિણી પ્રતિષ્ઠા છે, પરંતુ પ્રાથમિક વેદો (કર્મકાંડ આદિ) પણ આવ-

શ્વયં પ્રાપ્ત છે; કારણ કે, તેઓ કર્મ અને ઉપાસનાનું શિક્ષણ આપે છે, અને એ કર્મ તથા ઉપાસનાદ્વારા પણ અનેક જનો ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજાઓ કેવળ અદ્વૈત વિના અન્ય કોઈનું પણ સાહાય્ય ન લેતાં પ્રતીક્ષીત થાય છે. જે પરિણામને અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે જ પરિણામમાં કર્મ અને ઉપાસના પણ લઈ જાય છે.

પુસ્તકો ઈશ્વર વિષયક શિક્ષણ આપી શકતાં નથી, પણ અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે; તેમની ક્રિયા અકરણરૂપ ક્રિયા અભાવાત્મક છે. એકસમયાવચ્છેદે મંથોમાં નિમગ્ન રહેવું અને સ્વનંતરતા-મુક્તિના માર્ગને પ્રુત્થો કરવો, એ શંકરનું મહત્ત્વ સંપાદન છે. પરંતુ અંતે તો એ સંથો પાડવા જેવી જ કૃતિ છે. મનુષ્યને પ્રથમ સ્થૂલ અથવા સાકાર આપો અને ત્યાર પછી તેને ઉચ્ચતમ શિખરે (ઉચ્ચતમ તત્ત્વમાં) ધીમે ધીમે ચઢાવો. નાનાવિધ ધર્મોના એ જ પ્રયત્ન છે અને તે જ તેમના અસ્તિત્વ અને પ્રત્યેક ધર્મવિકાસની અમુક ભૂમિકા-સ્થિતિમાટે કેવી રીતે યોગ્ય છે, એ તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરે છે. જે મંથો અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં સાહાય્ય કરે છે, તે મંથો પોતે પણ અજ્ઞાનના એક ભાગરૂપ છે. જ્ઞાનપર આવરણરૂપ જે અજ્ઞાન આવેલું છે, તે અજ્ઞાનને હાંટી કાઢવું, એ જ તેમનું કર્તવ્ય છે. “સલ્લ અસલને ખસેડી દે છે.” તમે સ્વતંત્ર-મુક્ત જ છો, તમને કોઈ સ્વતંત્ર બનાવી શકે તેમ નથી. જ્યાંસુધી તમે કોઈ વિચિત્ર પંથ કે મતનું અવસંબન કરનારા હો, ત્યાંસુધી ઈશ્વરને ધારણ કરી શકવાના નથી. “જે પોતાને જ્ઞાતા જાણે છે, તે કોઈ પણ જાણુતો નથી.” જ્ઞાતાને કોણ જાણી શકે એમ છે વારુ? માત્ર એ જ શાશ્વત તત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તે ઈશ્વર તથા વિશ્વ છે. ઈશ્વર અપરિવર્તનીય (અવિ-કૃત) જી અને વિશ્વ પરિવર્તનીય (વિકૃત) છે. જ્યાં તમારું મન પરિવર્તનશીલ ન સ્વીકારે, તો તે જ દ્રિયતિ શાશ્વતતા છે, એમ સમજવું.....તમે પાપાણુને અથવા તો તેનાપરની કારેલી આકૃતિને જુઓ છો, પણ એકસમયાવચ્છેદે બંનેને જોઈ શકતા નથી; તો જો કે છે તો બંને એક જ.

*

~

*

~

*

એક પણ માત્ર પણ તમે નિષ્કર્મ સ્થિતિમાં-શાંતિમાં રહી શકશો? સર્વ યોગીઓ દહે છે કે, તેમ બની શકશે.

*

*

~

*

*

*

પોતાને નિર્જળ ધારી લેવો, એ એક મોટામાં મોટું પાપ છે. કોઈ પણ વિશેષ મહાન નથી; એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરો કે, તમે પોતે બ્રહ્મ છો. તમે પોતે આપો, તે

વિના કાંઈ પણ વસ્તુમાં ખીટ કાંઈ શક્તિ છે જ નહિ. આપણે સૂર્ય, નક્ષત્ર અને વિશ્વથી પર છીએ. મનુષ્યની ઈશ્વરતાનો ઉપદેશ કરો. અશુભનો અસ્વીકાર કરો અને કાંઈ પણ કર્મને નિર્માણ ન કરો. હિંસા યાચો અને કહો કે, હું સ્વામી છું-સર્વનો સ્વામી છું. આપણે જ કૃત્રિમ મૃંષલાને નિર્માણ કરીએ છીએ અને માત્ર આપણે જ તેને તોડી શકીએ છીએ.

કાંઈ પણ કર્મ તમને મુક્તિ આપી શકે તેમ નથી, માત્ર જ્ઞાન જ તમને મુક્ત કરી શકે છે. જ્ઞાન અનિવાર્ય છે; મન તેને સ્વીકારી કે અસ્વીકારી શકતું નથી. જ્યારે તે આવે છે, ત્યારે મને તેનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે; એટલે એ મનનું એક કર્મ નથી, કિંતુ માત્ર તેનો પ્રકાશ મનમાં આવે છે.

કર્મ અથવા ઉપાસના તમને પાછા તમારા પૌતાના સ્વભાવમાં લાવી મૂકનારાં છે. દેહને આત્મા માનવો, એ એક મોટામાં મોટી ભ્રમણા છે; અર્થાત્ એ ભ્રમણાના અભાવે આ દેહમાં જીવવા છતાં પણ આપણે મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. સાધારણતઃ શરીરનો આત્માસાથે કરો પણ સંબંધ નથી. ભ્રમણા અથવા માયા અસત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યાં કરે છે, પણ તેમાંનું કાંઈ છે જ નહિ.

લા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સુધવાર

રામાનુજ વિશ્વને ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર એવી રીતે ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરે છે; મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર, અથવા ચૈતન્ય, જડ અને ઈશ્વર. એથી વિરુદ્ધ શંકર કહે છે કે, ચિત્ એટલે કે આત્મા તે ઈશ્વર જ છે, ઈશ્વર સત્ય છે, જ્ઞાન છે અને અનંતતા છે, આ શુભ્રા નથી. ઈશ્વર વિષયક કાંઈ પણ વિચાર તે શુભ્ર છે, અને તેના વિષે જે કાંઈ પણ કહી શકાય તે એ જ કે, “ૐ તત્સત્.”

શંકર આગળ વધીને પૂછે છે કે, તમે અસ્તિત્વને ખીટ પ્રત્યેક વસ્તુથી ભિન્ન જોઈ શકો છો? બે વિષય કિંવા બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ અથવા વિરોધ ક્યાં છે? જે વિરોધ છે, તે ઇન્દ્રિયદર્શનમાં જ છે, અન્યથા સર્વ એક જ છે. આપણે પરપરામાં દષ્ટિ-પાત કરવાનો છે. એક વસ્તુનું નાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા સાથે આપણે કાંઈક એવી વસ્તુ પણ મેળવીએ છીએ કે, જેનું અસ્તિત્વ જ નથી. જે ભેદો છે તે માત્ર સ્મૃતિમાં જ છે અને સ્મૃતિમાં જે નાનાવિધ વિચારપરપરા એકત્ર યોગ્ય થાય છે, તેમની પરસ્પર ગુલનાથી જ એ ભેદોનો આવિર્ભાવ થાય છે. વસ્તુના સ્વભાવમાં કશી પણ ભિન્નતા કે ભેદ નથી, ભેદ માત્ર અસ્તિત્વ-ગોદ-માં જ છે. બહાર તો સમાનભાવ કિંવા એકત્વ-

તીયતા જ પ્રવર્તે છે, અને જે અનેકતા કિંવા બેદભાવના છે, તે તો મનમા જ રહેલી છે, એથી અર્થાત્ ‘અનેકતા’ એવી જ ભાવના, તે કેવળ મનની જ સૃષ્ટિ છે

નાનાવિધતાએ જ્યારે ભિન્ન હોય છે, ત્યારે ગુણ થાય છે, છતાં એક જ રિપય-વસ્તુમાં જોડાયેલી હોય છે. બેદ અથવા અનેકતા ચી વસ્તુ છે, એ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ તેમ નથી આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ અને વસ્તુઆવિધે જે આપણને લાગે છે, તે કેવળ વિશુદ્ધ અને સરળ અસ્તિત્વ-છેપણું-જ છે એ વિના અન્ય સર્વ (બેદભાવ) આપણામાં છે. કાંઈ પણ વસ્તુવિષયક જે કાંઈ પણ નિશ્ચિત પ્રમાણ હોય, તો તે કેવળ અસ્તિત્વ જ છે. સર્વ ભિન્નતા ખરી રીતે જોતા ‘ગીણ સત્યતા’ છે જેવી રીતે રજ્જુમાં સર્પનો ભાસ થાય છે. હવે રજ્જુ તો સર્પ નથી છતાં એથી સર્પનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત થાય છે. જે સર્પનું અસ્તિત્વ ન હોત, તો તેનો રજ્જુમાં ભાસ થવો પણ શક્ય નહોતો. જ્યારે રજ્જુનું જ્ઞાન અભાવદર્શક થઈ જાય છે, ત્યારે સર્પનું જ્ઞાન ભાવ-અસ્તિત્વ-દર્શક થાય છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે પણ જાણી લેવા પરંતુ જે સમ-જવાનું છે તે એ જ કે, તમે કેવળ એકને જ જુઓ છો, તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, અન્યનું અસ્તિત્વ જ નથી વિશ્વની ભાવના તે એક પ્રતિબંધ છે કે જે ઈશ્વરવિષયક ભાવનાને દાકી દે છે અને તેથી તેને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે, છતાં તેનું અસ્તિત્વ તો છે જ.

શંકર પુનઃ કહે છે કે, અનુભવ અથવા જ્ઞાન તે અસ્તિત્વનું અતિમ પ્રમાણ છે. તે સ્વયમ્ભવ અને સ્વયમ્ભવિત છે, કારણ કે, ઇન્દ્રિયોનો અતિક્રમ કરી જવા પછી પણ આપણને જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે જ્ઞાન અથવા અનુભવ અન્ય સર્વ સાધનો અને ઇન્દ્રિયોથી સ્વતંત્ર છે સર્વેન વિના એ અનુભવ શક્ય નથી એ અનુભવ સ્વયમ્ભવ પ્રકારે છે કે, જે કાંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યારે સાધારણ જ્ઞાનના નામથી જાણીએ છીએ. અનુભવની એક પણ ક્રિયા અજ્ઞાનમયી હોઈ શકતી નથી, ખરી રીતે, જ્ઞાન-સર્વેન તે અનુભવનો સ્વભાવ છે અસ્તિત્વ અને અનુભવ એક જ વસ્તુ છે એ એક બીજા સાથે જોડાયેલી બે વસ્તુઓ નથી જેને કારણની આવશ્યકતા નથી તે અનત છે, એટલે અનુભવ તેનું પોતાનું અતિમ પ્રમાણ છે અને તેને કાંઈ કારણની આવશ્યકતા ન હોવાથી સાચત છે તે સદા સર્વદા વિષયી-અધિકરણનિષ્ઠ છે, તે પોતે જ પોતાનો દ્રશ્ય છે એ અનુભવ મનમાં નથી, કિન્તુ અનુભવ મનને ખેંચી લાવે છે. તે અનન્યસબદ્ધ સપૂર્ણ છે અને તે જ કેવળ જ્ઞાતા છે, અર્થાત્ વાસ્તવિકતાથી જોતા અનુભવ આત્મા જ છે. અનુભવ પોતે નિહાળી શકે છે, પણ આત્મા

જ્ઞાતા યર્ધ રહેતો નથી, કારણ કે, 'જ્ઞાતા' જ્ઞાનની ક્રિયાથી થનાય છે, પણ શક્ય કહે છે કે, "એ આત્મા 'હું' નથી," કારણ કે, "હું-અહમ્ છુ" એ જ્ઞાન આત્મામાં નથી. આપણે આત્માના પ્રતિબિંબ છીએ, અને આત્મા તથા બ્રહ્મ એક છે.

ન્યારે તમે તે અનત-કેવળ (બ્રહ્મ) વિશે જોવો છો અથવા વિચાર કરો છો, ત્યારે તમારું તદ્વિષયક કંચન કિંવા વિચાર તુલનાત્મક અથવા અન્યસાપેક્ષ હોય છે, એવું સર્વ યૌગિક ઉપપત્તિઓનું પ્રતિપાદન છે. યોગમાં, બોધ (અનુભવ) અને સાક્ષાત્કાર બંને એક જ છે. જેનો પ્રતિનિધિ ગમાનુજ છે, તે વિગિદ્યદ્વૈત એકદેશીય એકતાને જુએ છે અને તે અદ્વૈતપ્રતિજ્વાનું એક પગલું છે. વિશિષ્ટ બે-ધ્રુવ અથવા મિશ્રિત પ્રકૃતિ જગત-વિશ્વનો સ્વભાવ છે અને તેમાં નિઃકૃતિ-પરિવર્તન થવા કરે છે. પરિવર્તનની શબ્દોમાં બધા કરેલા પરિવર્તનીય વિચારો તે કેવળને કદાપિ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. એથી તમે માત્ર અમુક વિશિષ્ટ ગુણોવાળી વસ્તુ પર્યંત પહોંચી શકો છો, પણ બ્રહ્મને પોતાને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એથી કેવળ શાન્તિક સમુક્તતા અથવા ઉચ્ચતમ પ્રધિધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એથી દૈતના અભાવની પ્રાપ્તિ યર્ધ શકતી નથી.

તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ શુક્રવાર.

(આજનો પાઠ શુદ્ધત સાખ્યની સમાપ્તિ વિરુદ્ધ મંકરના વાદાનુવાદનો હતો.)

સાંખ્ય કહે છે કે, બોધ અથવા જ્ઞાન એક મિશ્ર પદાર્થ છે, અને તેથી આગળ વધતા અતિમ સાર પુરુષ-સાક્ષી-ને આપણા સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે, પણ પુરુષો અનેક છે એટલે કે, આપણામાંના પ્રત્યેક એક પુરુષ છે. એથી સર્વથા વિરુદ્ધ અદ્વૈત દૃઢતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે, કે પુરુષ તો એક જ હોઈ શકે. વળી તે પુરુષ સજ્ઞાન, અજ્ઞાન કે કોઈ પણ ગુણ ધરાવનારો હોઈ શકે તેમ નથી કારણ કે, એ ગુણો કાં તો નષ્ટ કરી નાખે છે, અથવા તો અતે નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલામાટે તે એક કોઈ પણ ગુણોથી રહિત-જ્ઞાનથી પણ રહિત જ હોવો જોઈએ, અને તે વિશ્વ અથવા અન્ય કોઈ વસ્તુનું કારણ હોઈ શકે જ નહિ. વેદો કહે છે કે, 'આત્મમાં કેવળ અસ્તિત્વ જ હતું અને તે એકમેવાદિતીયમ્ હતું.'"

* * * * *

જ્ઞાન સાથે સંસ્કૃતિની ઉપસ્થિતિ એમ બિદ્ધ નથી કરવી કે, જ્ઞાનનું કારણ સંસ્કૃતિ છે, અથવા વિદ્ધ મનુષ્યમાં પ્રથમથી જ જેનું અસ્તિત્વ છે, તેને સંસ્કૃતિ મહાર બોનાવે છે, જેમજે અગ્નિ પોતા પાસે રાખવામાં આવેના લોહાને તેમાંની ગુપ્ત ઉષ્ણતાને ઉત્તેજિત કરીને તથાવે છે, કાર્ણ તે લોહાના ગોળામાં પ્રવેશ કરીને તેને તથાવતો નથી આવો જ પ્રમાણ સંસ્કૃતિ પણ જાણી શકે.

જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા તે ઈશ્વર. ઈશ્વરને આકાર અથવા રૂપની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, કેવળ સમર્પોદને જ અર્થાર્થ અથવા અનંત જ્ઞાનને ધારણ કરવામાટે મધ્યસ્થ તરીકે આકાર અથવા શરીરની આવશ્યકતા હોય છે; પરંતુ ઈશ્વરને ખરી રીતે જોવા સાદાપ્ત અથવા સાધનની લેશમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. ‘અલિપ્ત આત્મા’ કાંઈ છે જ નહિ; આત્મા કેવળ એક જ છે. જીવ (વ્યક્તિગત આત્મા) આ શરીરનો સજ્ઞાન રાજ છે, કે જેમાં પાંચ જીવનતત્ત્વો સંયુક્તતાથી આવે છે; છતાં તે જીવ આત્મા છે, કારણ કે સર્વ આત્મા છે. તમે તેના વિષે જે કાંઈ પણ વિચાર કરો છો, તે તમારો ભ્રમ છે; જીવમાં તેવું કાંઈ છે જ નહિ. તમે પોતે ઈશ્વર છો અને જોયી વિરુદ્ધ તમે જે કાંઈ પણ ધારો, તે અસત્ય છે. તમારે કૃષ્ણમાં પોતાની-આત્માની-પૂજા જ કરવી નોંધવું, કૃષ્ણને કૃષ્ણ તરીકે પૂજવાનો નથી. માત્ર આત્માની ઉપાસના કરવાથી જ મુક્તિ અથવા સ્વતંત્રતા મેળવી શકાય છે. પોરુષે ઈશ્વર પણ વિષયીકૃત આત્મા જ છે. શંકર કહે છે કે, “મારી પોતાની વાસ્તવિકતાનું જે ત્રિવિધ અનુસંધાન, તે જ ભક્તિ છે.”

* * * * *

આપણે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાટે જે સાધનોને સ્વીકારીએ છીએ, તે સર્વ સત્ય છે; તે ક્ષુબ્ધ તારાને તેની આસપાસની તારાઓદ્વારા નિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

* * * * *

લગવદ્ ગીતા, તે વેદાંતનો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ મંથ છે.

તા. ૧૯ મી જુલાઈ ૧૯૬૫ શુક્રવાર.

ન્યાં સૂધી હું ‘ત્વમ્’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું, ત્યાં સૂધી અને આપણા સંરક્ષક ઈશ્વર વિષે જોલવાનો અધિકાર છે (અર્થાત્ ઈશ્વર આપણો રક્ષણકર્તા છે, એમ કહેવાનો હક છે). ન્યારે હું વળી બીજાને જોઉં, ત્યારે તેમાંની બધી પ્રતિજ્ઞાને કાઢી લઈને તેમનો તૃતીય વસ્તુમાં જ આરોપ કરું એ નિશ્ચિત છે; અર્થાત્ આપણા વચ્ચે-ઉભયના મધ્યમાં જે શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉભેલી છે; તે ત્રિકાણનો અગ્રભાગ છે. બાષ્પ દિમ થાય છે, તે દિમ જળનું સ્વરૂપ ધારણ કરે ॥ અને ત્યારપછી ગંગા દક્ષિણેયર થાય છે; પણ ન્યારે તે બાષ્પ હોય છે, ત્યારે ગંગાનો અભાવ હોય છે, અને ન્યારે તે જળ હોય છે, ત્યારે આપણે તેમાં બાષ્પવિષે વિચાર કરતા નથી. અર્થાત્ સૃષ્ટિ અને પરિવર્તનની કલ્પના અવિભાજ્યતાથી સંકલ્પસાથે સંધાયેલી છે. ન્યાં સૂધી આપણે આ જગતને ગતિમાન નોંધીએ, ત્યાં સૂધી તેની પાછળ આપણને સંકલ્પની અવધારણા કરવી પડે છે. પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ ભ્રમને સિદ્ધ કરી બતાવે છે; આપણે જેમ નોંધીએ છીએ,

સાંભળીએ છીએ, હૃદયમાં લગાડીએ છીએ, સુંઘીએ છીએ અને ચાખીએ છીએ, તેડું વાસ્તવિક કંઈ પણ નથી. વિશેષ આ-દેહનો વિશેષ પરિણામેને ઉપજતી આપણી ઇન્દ્રિયોને આકુલવ્યાકુલ કરી નાખે છે; આપણે દેવળ સાપેક્ષ સત્યને જ જાણીએ છીએ.

‘દુષ્ટ’ (Truth) ને માટે સંસ્કૃત શબ્દ ‘સત્’ છે. આપણી વર્તમાન વિચાર-પદ્ધતિથી આપણને આ વિશ્વ સંકલ્પ અને ચૈતન્યરૂપ દેખાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણા પોતામાટે અસ્તિત્વ અથવા ભાવરૂપ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં પૌરુષેય-સાકાર-ધર્મર તેના પોતામાટે ભાવરૂપ છે; એથી વિશેષ નથી. જેવી રીતે આપણે આકાર તરીકે દેખાઈએ છીએ, તેવી જ રીતે ધર્મર પણ એક આકાર તરીકે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. જ્યાં સૂધી આપણે મનુષ્ય છીએ, ત્યાં સૂધી આપણો એક ધર્મર હોવો જ જોઈએ; પણ જ્યાં આપણે ધર્મર થયા, એટલે પછી તેવા કંઈ પણ ધર્મરની આપણને આવશ્યકતા નથી. એટલામાટે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પવિત્ર માતા (કાશી) ને નિઃતર પોતામાં-પોતા સાથે જોતા હતા, આસપાસની અન્ય વસ્તુઓ કરતાં એના વિશેષ સાક્ષાત્કારને અનુભવતા હતા; પરંતુ સમાધિના સમયમાં દેવળ એક આત્મા વિના ખીજ બધી વસ્તુઓનો-એ માતાનો પણ-સર્વથા લોપ થઈ જતો હતો. જ્યાં સૂધી નિરાકારમાં લીન થવાનો અવસર આવે, ત્યાં સૂધી સાકાર ધર્મર વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જાય છે અને નિરાકારમાં લીન થવા પછી સાકાર ધર્મર પણ નથી અને “હું” (અહમ્) પણ નથી-કંઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. સર્વનો આત્મામાં લય થઈ જાય છે.

જ્ઞાન એક બંધનરૂપ છે. વિશ્વઅવસ્થાને જોતાં એમ જણાઈ આવે છે કે, શુદ્ધિ આકાર અથવા રૂપ કરતાં પ્રથમની છે; પરંતુ જે શુદ્ધિ કંઈ પણ વસ્તુનું કારણ હોય, તોપણ તે પોતે પરિણામે તો એક કાર્ય જ છે. તે માયા છે. ધર્મર આપણને નિર્માણ કરે છે અને આપણે ધર્મરને નિર્માણ કરીએ છીએ અને એ માયા છે. એક અવિલંબ છે; મન શરીરને નિર્માણ કરે છે અને શરીર મનને નિર્માણ કરે છે; ઈર્ષ્ય મરઘાને જગતમાં લઈ આવે છે અને મરઘા પાછાં ઈર્ષ્યને ઉત્પન્ન કરે છે; વૃક્ષ ખીજને ઉત્પન્ન કરે છે અને ખીજ વૃક્ષને ઉપજાવે છે. અર્થાત્ જગત્ સર્વથા બિન્નજગતીય પણ નથી અને સર્વથા એકજગતીય પણ નથી. મનુષ્ય સુકત છે અને તેણે એ જાને પક્ષથી ઉપર ચઢી જવું જોઈએ. બન્ને તત્ત્વો પોતપોતાના સ્થાનમાં સત્ય છે; પરંતુ જ્યાં ‘સત્’ના શિક્ષણનો સમય આવ્યો, ત્યાં પછી આપણે અસ્તિત્વ, ધૃત્તિ, જ્ઞાન, કરતું, જવું અને જાણવું ઇત્યાદિ વિશે અભ્યસરે જે કંઈ પણ જાણીએ છીએ, તે સર્વ કરતાં ઉચ્ચ અવસ્થામાં જવું જોઈએ-ઉચ્ચારોહણ

કરવું નેમ્મ. જીવ-ભિન્ન આત્મા-નું કોઈ સત્ય વ્યક્તિત્વ તો છે જ નહિ; તે પોતે સંમિશ્રિત હોવાથી અંતે તો તેના કકડે કકડા જ થઈ જવાના. જે હવે પછીના પૃથક્કર-ણથી રહિત અથવા પર છે, તે જ કેવળ અખંડ-અવિકૃત છે અને તે જ માત્ર સત્ય, સ્વાતંત્ર્ય, શાશ્વતતા તથા પરમાનંદ છે. આ બ્રહ્માત્મક વ્યક્તિત્વ અથવા ભિન્નતાને અવિચળ રાખવાના સર્વ ક્ષણો ખરેખર દુર્ગુણ જ છે; અને એ વ્યક્તિત્વ અથવા ભિન્નતાને દૂર કરવામાટેના જે પ્રયત્નો, તે સદ્ગુણ છે. વિશ્વમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ જ્ઞાતબા-વથી કે અજ્ઞાતબાવથી એ વ્યક્તિત્વ-ભિન્નતાને નષ્ટ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહી છે. સમસ્ત નીતિમત્તાનો ભિન્નતાના કિંવા અસત્ય વ્યક્તિત્વના નાશ પર જ આધાર રહેલો છે; કારણ કે, એ ભિન્નત્વ સર્વ પાપોનું મૂળ કારણ છે. પ્રથમ અસ્તિત્વ નીતિમત્તાનું છે અને ત્યાર પછી-ધર્મ તેને સંહિતા કિંવા સ્મૃતિનું સ્વરૂપ આપે છે. પ્રથમ કદિઓ અથવા બ્યવહાર આવે છે અને ત્યાર પછી પુરાણો તેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને અનુસરે છે. જ્યારે ઘટનાઓ ધટે છે, ત્યારે તેઓ બુદ્ધિ કરતાં ઉચ્ચતર નિયમથી આવે છે; બુદ્ધિ તો ત્યાર પછી કેટલાક સમયે તેમને ઓળખવાના પ્રયત્નમાં જગૃન થાય છે. બુદ્ધિપ્રેરક કિંવા હેતુક શક્તિ નથી; તે તો પછીથી જ આદારનું ચર્ચણ કરે છે. બુદ્ધિ માનુષ વ્ય-ક્તિનાં કમોની ઇનિદાસલેખકા છે.

* * * * *

બુદ્ધ એક મહાન વેદાંતી હતો (કારણ કે, બૌદ્ધ ધર્મ વસ્તુતઃ વેદાન્તની કેવળ એક શાખા જ હતી) અને શંકરને વારંવાર એક ગ્રન્થ બૌદ્ધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બુદ્ધે પૃથક્કરણ કર્યું અને શંકરે તેમાંથી સંકસન-સંયોગ-કર્યું. બુદ્ધે વેદ, જાતિ, ધર્મગુરુ અને આચાર બ્યવહાર આદિ કથાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહોતો. જ્યાં સૂધી બુદ્ધિ તેને લઈ જઈ શકી, ત્યાં સૂધી તે નિર્ભયતાથી બુદ્ધિવાદ કરતો રહ્યો. સંસારનો આવેશ નિર્ભયતાયુક્ત શોધ અને પ્રત્યેક જનિત વસ્તુમાટેનો આવેશ અપૂર્વ પ્રેમ વિશ્વે અઘાપિ કદાપિ જોયો કે અનુભવ્યો નથી. બુદ્ધ ધર્મવિષયક જગતનો વૉશિંગ્ટન હતો; જેવી રીતે વૉશિંગ્ટને અમેરિકન લોકોને આપવામાટે સિદ્ધાસન મેળવ્યું; તેવી જ રીતે બુદ્ધે કેવળ જગતને આપવામાટે જ સિદ્ધાસન જિતી લીધું હતું. તેણે પોતાના લાભની લેશ-માત્ર પણ આરામ રાખી નહોતી.

તા. ૨૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૯૫ રાત્રિવાર.

કેવળ અનુભવ જ આપણું સસ જ્ઞાન અથવા તો ધર્મ છે. એ વિષે યુગોના યુગો પર્યંત કેવળ બોલના રહેવાથી આપણે આપણા આત્માને કદાપિ જાણી શકવાના નથી.

શુદ્ધવાદ અને નાસ્તિકતામાં કરો પશુ ભેદ નથી. ખરી રીતે જોતાં નાસ્તિક એક વિશેષ સત્યશીલ મનુષ્ય છે. પ્રકાશના પ્રદેશમાં હું જે પ્રત્યેક પગલું ભરું છું, તે સદાને માટે મારું જ છે. જ્યારે તમે એક દેશમાં જાઓ અને તેને જુઓ, ત્યારે જ તે દેશ તમારો થાય છે. આપણે પ્રત્યેક આપણા પોતામાટે જોવા વિચારવાનું છે; શિક્ષા માત્ર જોજન લાવી આપી શકે છે, પરંતુ શરીરપોષણમાટે આવાનો પરિશ્રમ તો આપણે પોતે જ કરવો પડે છે. વાદવિવાદ કેવળ યૌક્તિક અંત ઉપરાંત ઈશ્વરને કદાપિ સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

આપણા પોતાથી બાહ્ય પ્રદેશમાં ઈશ્વરને મેળવવો સર્વથા અશક્ય છે. જે કંઈ પવિત્રતા અથવા મહત્તા આપણાથી બહાર છે, તે સર્વ પવિત્રતા આપણા પોતાના આત્માઓ જ આપે છે. આપણે મહત્તમ મદિરા છીએ. બાહ્ય વિષયોકરણ તે આપણે આપણા પોતામાં જે કંઈ પશુ જોઈએ છીએ, તેનું કેવળ મંદ અનુકરણ જ છે. કેવળ મન શક્તિઓની એકાગ્રતા જ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારના કાર્યમાં આપણને સાદાપ્ત આપનારું એક માત્ર સાધન છે. જો તમે એક આત્મા (તમારા પોતાના આત્મા)ને જાણો, તો તમે સર્વ આત્માઓને જાણો છો, જૂત, વર્તમાન અને ભાવી આત્માઓને જાણી શકો છો. ઇચ્છા મનને એકાગ્ર કરે છે, અને અમુક વિશિષ્ટ વસ્તુઓ જેવી કે શુદ્ધિ, પ્રેમ, ભક્તિ અને શ્વામેષ્ઠવાસક્રિયા ઇચ્છાને ઉત્કરે છે અને પોતાની સત્તામાં લાવે છે. એકાગ્ર મન એક દીપક છે, કે જે આપણને આત્માનો પ્રત્યેક ખૂણો બતાવી દે છે.

એક જ પદ્ધતિ સર્વને એક સરખી રીતે અનુકૂલ થઈ શકતી નથી. એ બિન્ન બિન્ન પદ્ધતિઓ તે એક પછી એક ચલવામાટેના આવશ્યકીય પગથિયાં નથી. આચાર અથવા વિધિ સર્વથી કનિષ્ઠ સ્વરૂપ છે. તે પછી બાહ્ય ઈશ્વર આવે છે અને તે પછી આંતરિક ઈશ્વર છે. કેટલીકવાર એ ચઢતી ઉતરતી પદ્ધતિની આવશ્યકતા હોય, તોય બહુ અંશે માત્ર એક જ માર્ગની આવશ્યકતા છે. જો પ્રત્યેક મનુષ્યને એમ જ કહેવામાં આવે કે, “જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચવા પહેલાં તમારે પ્રથમ કર્મ અને ભક્તિના માર્ગમાં પ્રસાર થવું જ જોઈએ” તો તે મૂર્ખતાની સીમા યથેચ્છી જ કહી શકાય.

જ્યાં સુધી તમે કોઈ ઉચ્ચતર વસ્તુને પ્રાપ્ત કરો, ત્યાં સુધી શુદ્ધિને વળગી રહો; અને તે ઉચ્ચતર વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે ઉચ્ચતર છે, એમ તમે જાણી શકશો. કારણ કે, તે ઉચ્ચતર વસ્તુ શુદ્ધિસાથે વિરોધ કરવાની નથી. જ્ઞાન પછીની અવસ્થા સમાધિ છે. પરંતુ પ્રમાણશતાથી મુખ્ય સમાધિઓને સત્ય વસ્તુ-સમાધિ-તરીકે કદાપિ સ્વીકારશો નહિ એ સમાધિના ખોટી રીતે પોતામાં આરાધ કરવો અને સહજ શુદ્ધિને

ઈશ્વરપ્રેરિત બુદ્ધિ માની લેવી, એના જેવી બીજી એક પણ ભવંકરતા નથી. સમાધિ-
માટેની બાહ્ય પરીક્ષા છે જ નહિ. તેને આપણે પોતે જ જાણી સમજીએ છીએ; પ્રમાણથી
આપણને જે બયાવનાર છે તે અભાવાત્મક છે—બુદ્ધિનો ધ્વનિ છે. સર્વ ધર્મો બુદ્ધિ કિંવા
યુક્તિથી પેલી તરફ જાય છે, પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યાનાર માર્ગદર્શક તો કેવળ બુદ્ધિ જ છે.
સદજ બુદ્ધિ હિમ (બર્ફ) સમાન છે; બુદ્ધિ અથવા યુક્તિ જળ છે અને ઈશ્વરપ્રેરિત બુદ્ધિ
તે જળાનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ અથવા બાષ્પ છે; એ સર્વનો એવો નિયમ છે કે, એક વસ્તુ
બીજી વસ્તુને અનુસરે છે. અચેતન્ય, ચેતન્ય અને બુદ્ધિ; અથવા પ્રકૃતિ, શરીર અને
મન, એ શાશ્વતપરંપરા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; અને તે આપણને એમ દેખાય છે કે, આપણે
પ્રથમ જેનો અનુભવ કર્યો, તે જ વિચિત્ર સંકલનાથી તેનો આરંભ થયો છે; પણ વસ્તુ-
સ્થિતિ તેમ નથી. બન્ને પક્ષના વાદ એકસરખા વજનદાર છે અને બન્ને સત્ય છે.
આપણે એ ઉભયનો અતિશ્રમ કરીને તે પ્રદેશમાં જવાનું છે કે જ્યાં એ બેમાંના એકનો
પણ નિવાસ નથી—બન્નેનો અભાવ છે. આ બધી પરંપરાઓ તે કેવળ માયા વિના
બીજું કંઈ જ નથી.

ધર્મ બુદ્ધિથી પર છે, પ્રકૃતિ બાહ્ય છે અને અસૌકીક છે. શ્રદ્ધા તે વિશ્વાસ નથી.
શ્રદ્ધા પરમાત્માને ઓળખવાની એક શક્તિ છે, એક પ્રકાશ છે. પ્રથમ સાંભળો, પછી બુદ્ધિ-
પૂર્વક વિચાર કરો અને પરમાત્મા વિશે બુદ્ધિ તમને જે કંઈપણ આપી શકે, તે સર્વને સમજી
લ્યો, પ્રાપ્ત કરી લ્યો; તેની ઉપર બુદ્ધિના પૂરને ફરી વળવા દો, અને પછી જે કંઈ અવશિષ્ટ
રહે, તેનો સ્વીકાર કરો. જે કંઈ પણ અવશિષ્ટ નરહે, તો ઈશ્વરનો આભાર માનો કે તમે
ભ્રમણા અથવા શંકામાંથી—અજ્ઞાનબંધનમાંથી—છટકી ગયા. જ્યારે તમારો એવો નિશ્ચય થઈ
જાય કે, આત્માનું કંઈ પણ દરણું કરી શકે તેમ નથી અને તે પ્રત્યેક પરીક્ષા સ્થાને ટકાર
હીલવાને સમર્થ છે; તો પછી તમારા એ નિશ્ચયને દૃઢતાથી વળગી રહો અને સર્વને એ જ
તત્ત્વનો ઉપદેશ આપતા રહો. સત્ય કદાપિ એકપક્ષીય હોઈ શકે જ નહિ; તે તો સર્વ-
કલ્યાણકારક જ હોવાનું. અંતે સંપૂર્ણ વિશ્રામ અને શાંતિના સમયમાં તેનું ધ્યાન ધરો,
તમારા મનને તેમાં એકાગ્ર કરો અને તમે તેની સાથે એકરૂપ થઈ જાઓ. એમ કર્યા
પછી વાચા અથવા બોલવાની આવશ્યકતા નથી; મૌન્ય જ સત્યનો પ્રસાર કરશે.
ભાષણમાં તમારી શક્તિનો વ્યય ન કરશો. કિન્તુ મૌન્ય ધારીને જ ધ્યાનમાં લીન થાઓ;
અને બાહ્ય જગતના ધસારાથી પોતાને ક્ષુબ્ધ થવા ન દો. જ્યારે તમારું મન ઉચ્ચતમ
અવસ્થામાં આવી લાગે છે, ત્યારે તમને પછી તેનું ધ્યાન રહી શકતું નથી. મૂકભાવથી જ
શક્તિ—સત્તા—નો સંચય કરો અને આધ્યાત્મિકતાના ગતિજન્ય વિબુધંત્ર બની જાઓ. એક

બિહુક શુ આપી ચકવાનો હતો વારુ ? કેવળ એક રાજ ન આપી શકે છે, અને તે પણ માત્ર હારે જ કે જ્યારે તેને પોતાને દ્રષ્ટિ પણ વસ્તુની ભાવના નથી હોતી.

半

2

主

4

*

*

ધનને તમે એમ જ ધોગ કે, "આ ધન ઈશ્વરનું જ છે અને હું તેનો એક રક્ષક છું" તે ધનમાં આસક્તિ ન રાખો. નામ કીર્તિ અને ધનના લોભને ત્યાગી દો, કારણ કે, તે એક ભયંકર બંધન છે. મુક્તિ અથવા સ્વતંત્રતાના આશયકારક વાતાવરણનો આસ્વાદ લેતા રહો. તમે મુક્ત છો, મુક્ત છો, મુક્ત છો ! મહાભાગ હું છું ! મુક્ત હું છું ! હું અનંત છું ! મારા આત્મામાં હું આદિ તેમ જ અતને ભેદ શકતો નથી. સર્વ હું પોતે જ છું. આમ અખંડ સ્વરથી બોલતા રહો.

તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૯૬૫ સનિવાર. (પતનવિના ચોમસુતો.)

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો, તે યોગવિદ્યા છે. ચિત્ (મન) આતુરતા અને સવે-
દનનું અથવા તો ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું મિશ્રણ છે, એટલે તે સાશ્વત તો હોઈ શકે જ
નહિ. ચિત્ એક સુદૃઢ શરીર ધરાવે છે અને તે દ્વારા તે સ્થૂંપ શરીર પર કાર્ય કરે છે.
વેદાત કહે છે કે, અિ ચિત્ની પાછળ સત્ આત્મા રહેલો છે તે બીજા એને સ્વીકારે છે
પશુ એક તૃતીયને સ્થિર કરે છે, કે જે સાશ્વત, ચરમ, અતિમ પૃથક્કરણ અને એક છે
ને જ્યાં પછી સમાસનો સંભવ જ નથી જન્મ પુન સમુક્તતા છે અને મરણ પૃથક્કરણ
છે, અને અતિમ પૃથક્કરણ તે છે કે જ્યાં આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં કોઈ પણ વિભાગની
શક્યતા ન હોવાથી સાશ્વતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

મત્યેક લહરીની પાછળ સમસ્ત સમુદ્ર વિદ્યમાન છે અને લહરીઓ તેની સર્વ પ્રકટ અથવા હ્રસ્વ આકૃતિઓ છે. તેગાની કેટલીક લહરીઓ મોગી અને ફટલીક ન્હાની હોવા છતાં તેમના તત્ત્વ અનુસાર તો તે સર્વ સમુદ્ર જ છે, તેપણુ લહરીઓ તરીકે મત્યેક લહરી સમુદ્રનો એક ભાગ છે. જ્યારે લહરીઓ શાન્ત થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વ એક જ છે. “હ્રસ્વ વસ્તુ વિનાનો દ્રશ્ય” એમ પતજલિ કહે છે. જ્યારે મન ક્ષિવાવાન હોય છે, ત્યારે આત્મા તેની સાથે મિશ્ર થએલો હોય છે શીઘ્ર ગતિથી જીર્ણ આકારોની આટલિ, તે સ્મૃતિ છે.

અનાસક્તા થાઓ. જ્ઞાન એ જ શાન્તિ છે, અને એકને મેળવવાથી તમે ખીજને મેળવી શકો એમ છે. જ્ઞાનના યોગે તમે આ માયિક-જડ-જગતને પણ દેશનિકાલ કરી શકો એમ છે. ને માનાસિકતાથી કાઢી પણ વિપવના એક પછી એક સર્વ ગુણોથી સર્વથા

અલિપ્ત-મુક્ત યર્ધ જાઓ, તો પછી તમારી ઇચ્છા માનવી જ તે વિષયને તમારી બુદ્ધિ-
માથી તમે અદસ્ય કરી શકો એમ છે.

જેઓ સર્વ તૈયારી કરી રહ્યા છે, તેઓ બહુ જ શીઘ્રતાથી આગળ વધી શકે છે
અને ૭ માસના કાલાવધિમાં જ યોગી યર્ધ શકે છે. જેમનો અદ્ય વિકાસ થયેલો છે,
તેમને યોગી ચર્તા સૂધીમાં ધણાં વર્ષો વીતાડવાં પડે છે; અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મ, અન્ય સર્વ
વસ્તુઓના ત્યાગ અને કેવળ યોગાભ્યાસમાં નિમગ્નતાથી કોઈ પણ મનુષ્ય બાર વર્ષના
અવધિમાં પોતાના નિર્ધારિત સ્થાનમાં પહોંચી જાય છે. ભક્તિ જે કે આમાંના કોઈપણ
માનસિક વ્યાયામ વિના જ તમને એ સ્થાનમાં લઈ આવે છે, પરંતુ તે બહુ જ મંદ માર્ગ છે.

મનવડે દૃઢ કિંવા સ્વીકૃત ઈશ્વર, તે આત્મા જ છે. તેનું ઉચ્ચતમ નામ ઐ છે.
એટલે તે ઐના વારંવાર ઉચ્ચાર કરો, તેનું ધ્યાન ધરો અને તેના આશ્ચર્યકારક સ્વભાવ
તથા સર્વ ધર્મોના વિચાર કરો. નિરંતર ઐના જે જાપ કરવો, તે જ કેવળ સત્ય ઉપાસના
છે. એ એક શબ્દ નથી, પણ ઈશ્વર પોતે જ છે.

ધર્મ તમને કોઈ પણ નવીન વસ્તુ આપતો નથી; તે માત્ર તમારા પ્રતિબંધોને દૂર
કરે છે અને તમારા માટે તમારા આત્માને જેવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. રુઝ્યા-
વસ્થા અથવા અનારોગ્ય સર્વથી પ્રથમ અને મહાન પ્રતિબંધ છે. વ્યાધિરહિત શરીર
એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. ચિત્તનો ઉદ્દેગ, તે એક બહુધા અનિવાર્ય પ્રતિબંધ અથવા અવ-
રોધ છે. એકવાર જે તમે બ્રહ્મને જાણી જાઓ, તો પછી તમને કદાપિ ચિત્તોદ્દેગ થવાનો
નથી. શંકા, અધ્યવસાયનો અભાવ અને બ્રહ્મત્મક જાવનાઓ એ સર્વ વળી ખીજ
પ્રતિબંધો છે.

પ્રાણો તે અતિ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ છે. તેઓ ગતિનાં હિંમમસ્થાન છે. સર્વ મળીને
પ્રાણો દશ છે, પાંચ આંતરિક અને પાંચ બાહ્ય. એક મહાન પ્રવાહ ઉપરની બાજુએ
વહા કરે છે અને ખીજે નીચેની બાજુએ વહે છે. આસોચ્છ્વાસદ્વારા પ્રાણાયામ એ
પ્રાણોને નિયમમાં રાખે છે. આસ ઇંધન છે, પ્રાણ બાળ્ય છે અને શરીર એન્જિન છે.
પ્રાણાયામના ત્રણ ભાગ છે અને તે પૂરક (આસને અંદર લેવો તે), કુંભક (આસને
ટકાવી રાખવો તે) અને રેચક (આસને બહાર કાઢી નાખવો તે) નામથી ઓળખાય છે.

ગુરુ એક યાન છે કે જે દ્વારા તમારામાં આદિમક પ્રભાવ લાવવામાં આવે છે.
શિક્ષણ તો કોઈ પણ આપી શકે છે, પરંતુ શિષ્યમાં આદિમક શક્તિ (આત્મા) તો ગુરુના

હસ્તે જ મૂકાવી નોંધ્યે અને ગુરુના હસ્તે મૂકાયથી આત્મિક શક્તિ જ ફળીચૂત થાય છે. એક ગુરુના અનેક શિષ્યોનો પરસ્પર બધુભાવનો સંબંધ હોય છે, અને ભારતવર્ષમાં તેમના એ સંબંધનો કાયદાએ પણ સ્વીકાર કરેલો છે. પોતાથી પૂર્વે થયેલા પૂર્વજ પાસેથી મેળવેલા મંત્ર ગુરુ શિષ્યને આપે છે અને ગુરુ વિના કંઈ પણ ચર્ચ શકતું નથી. * ખરેખર, દેટલીકવાર ગુરુ વિના દેટલીક મહા ભાષકર આપત્તિઓ આવી પડે છે. સાધારણત ગુરુ વિના યોગાભ્યાસનું વિપરીત પરિણામ થાય છે, એટલે કે તે સાધકને આનાસક્તિને બદલે આસક્તિના માર્ગમાં ખેંચી જાય છે, પણ જો ગુરુની ઉપસ્થિતિ હોય, તો એવું વિપરીત પરિણામ કવચિત્ જ આવતું જણાય છે. અત્યેક ઇશ્વરનો એક મંત્ર હોય છે. પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉપાસકનો એક વિશિષ્ટ ઇશ્વર હોય છે અને તેનો જ મંત્ર હોય છે તે એ ઇશ્વરે બ્રહ્મ કરવા માટેનો બાલ શબ્દ છે, એમ સમજવું. એ શબ્દ અથવા મંત્રનો નિરંતર જપ, તે ઇશ્વરે મનમાં દબ કરવાના કાર્યમાં સહાયતા આપે છે. ઉપાસનાની આ પદ્ધતિ સમસ્ત ભારતવર્ષના ધાર્મિક ભક્તજનોમાં પ્રસરી રહેલી છે.

* આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં અને અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગુરુનો અગ્રાધ મહિમા વર્ણવેલો છે અને ખરેખર ગુરુની મહત્તા છે પણ તેની જ પરત તે ગુરુ ગુરુના શિષ્યોથી અલક્ષ્ય હોવો નોંધ્યો. જો તેમ ન હોય તો પછી એવી જ અવસ્થા થવાની કે, “લોભી ગુરુ લાભથી એના, દોનો નરકમાં ઠેલેલા!” નૌકારુપ બદરામુદ્રમાથી તારક ગુરુની ભેટથી મરાસા અને સ્તુતિ કરીએ તેટલી એાજી જ છે યોગ્ય ગુરુની મહત્તાદર્શક નિમ્ન કવિતા અહીં આપવી યોગ્ય ॥ -

(શિખરિણી) વિના નીકા થારે, નહિ જન કદા પાર જલથી,

વિના શુક્તિ પામે, નહિ જન કદા સુખિ ખવથી,

વિના શાસ્ત્રાત્માના, વિનય ન મળે રાત્રુ દવથી,

શકે યે ના ઐયે, ગુરુ નહિ શિરે, જો અનુચી,

વિના કારે થાયે, ધવન વસનો તો ન મતથી,

વિના વેરાયે ના, અચલ નર જો વિશ્વ ચવથી,

વિના મૃત્યુ સ્વર્ગે, નર ગમન ના ભૂમિતવથી,

શકે યે ના ઐયે, ગુરુ નહિ શિરે જો અખલથી

વિના જ્ઞાને સુખિ, સુલભ નહિ માયા પ્રભવથી,

વિના દાને કીર્તિ, સુલભ નહિ લોકો સકલથી,

વિના વિદ્યા માનો, શુધ જન ન દે ભુખનથી,

શકે યે ના ઐયે, ગુરુ નહિ કિરે જો અકલથી.

વિના વારીભિન્ન, જવત બચત ના અનવથી,

વિના અગ્ને મન્દુ, વિલસિત દિશા ના પ્રમવથી,

૧

૨

૩

તા. ૨૩ મી જુલાઈ ૧૯૯૫ મંગળવાર.

જો કર્મદારા મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઓ; પરંતુ તેથી કાઈ પણ પ્રકારના પરિણામ-ફળ-ની આકાંક્ષા ન રાખો. એટલે કે, નિષ્કામ કર્મને સ્વીકારો. આવા પ્રકારનું કર્મ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે અને તે જ્ઞાન મુક્તિનો મેળાપ કરાવી આપે છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે જ કર્મને સર્વથા ત્યાગી દેવાથી તે કર્મ-ત્યાગ વિપત્તિના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. આત્માના ઉદ્દેશથી કરેલું કર્મ બંધનકારક થતું નથી. કર્મ કરીને સુખની વાસના પણ ન રાખે અને દુઃખથી પણ ન ડરે. 'જે કર્મ કરે છે, તે કેવળ મન અને શરીર છે, હું પોતે નથી.' આ પ્રમાણે નિરંતર તમારા આત્માને કહેતા રહો અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરો. તમે કર્મ કરો છો, એ જાણવાનો યત્ન ન આદરો.

જે કરો તે સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરો. સંસારમાં રહો, પણ સંસારના યમને ન રહો; એટલે કે, જેવી રીતે કમલદલ, તેનાં મૂળ પંકજાં હોવા છતાં પોતે નિરંતર વિશુદ્ધ અને તેથી અક્ષિપ્ત રહે છે, તેવી રીતે તમારાં મૂળ સંસારમાં હોવા છતાં તમે તેનાથી અક્ષિપ્ત રહો. તમારી સાથે કાઈ ગમે તેવું વર્તન કરે, છતાં તમે તો પોતાના પ્રેમનો પ્રવાહ

વિના પૂપન પ્રેમો, પ્રકટ નદિ આગા કમવથી,
 શકે યે ના એક્યે, શુર નદિ શિરે જો, અકલથી
 વિના વેલે જીવે, વપુ ભરિત જેનું ગરવથી ?
 વિના નીતિ મત્તો, દલ યુવતિ મેજો તરવથી;
 વિના નેતા જના, જન કુદિલ મારે, સરલથી,
 શકે યે ના એક્યે, શુર નદિ શિરે જો, અકલથી.
 વિના યોગાસ્થાસે, નદિ જર્ણી શકે પ્રેમ વવથી,
 વિના બાગ્યે કોઈ, નદિ જર્ણી શકે ફાર હલથી;
 વિના પાદે લોકો, ઉતરી ચઢતા ના અવલથી,
 શકે યે ના એક્યે, શુર નદિ શિરે જો, અકલથી
 વિના શાંતિ ચિત્તે, નીકળો શકસો ના વમજથી,
 વિના વાસે થાયે, પ્રિય કુસુમ કહેજો અકલથી ?
 વિના ન્યોતિય જાણે, મતલબ મળે ના રમજથી,
 શકે યે ના એક્યે, શુર નદિ શિરે જો, અકલથી.
 બલે હોયે જ્ઞાની, સુષુભલિ તોયે શુર ગણી,
 મનો બાવે સેવા, કરી નમનસુખા શુર ધણી;
 કરો જામા પ્રાતા, સફળ અવનીમાં દરિ મળે,
 વિશુદ્ધાત્મા રાખે, અદ્વન અવનીના દરિ મળે.

૮

૫

૬

૭

૮

અભેદભાવથી સર્વપ્રતિ એક સરખી રીતે વહેવડાવતા રહો. અથ મનુષ્ય રંગને જોઈ શકતો નથી, એટલે જો આપણા પોતામાં જ કુભાવના ન હોય, તો તેને આપણે કેમ કરીને જોઈ શકીએ વારુ? આપણા પોતામાં જે કંઈ આપણે જોઈએ છીએ, તેની સાથે આપણે બહાર જે કંઈ જોઈએ છીએ તેને સરખાવીએ છીએ અને તે વિષે તે જ પ્રમાણે આપણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીએ છીએ. જો આપણે શુદ્ધ હોઈએ, તો આપણે અશુદ્ધિને જોઈ શકીએ જ નહિ. અશુદ્ધિનું અસ્તિત્વ કદાચિત્ હશે, પણ તે આપણામાટે નથી. પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકમાં કેવળ ઈશ્વરને જ નિહાળો-અંતઃસ્ખોતિથી તેનું નિરીક્ષણ કરો. એવી રીતે એકવાર સર્વમા ઈશ્વરને જોઈ લીધો, એટલે પછી આપણે બીજું કંઈ પણ જોઈ શકવાના નથી. આ સંસારમાં તમને પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી શકે છે, એટલામાટે આ સંસારની ઇચ્છા ન રાખો. માત્ર ઈશ્વર અને ઈશ્વરને જ શોધ્યા કરો. જેમ સત્તા વિશેષ હોય છે, તેમ તેની સાથે બંધન અને ભયની પણ વિરોધતા હોય છે. એક ક્રીટિકા કરતા આપણે કેટલી બધી દુઃખપૂર્ણ અને ભયભીત અવસ્થામાં રહીએ છીએ, એનો વિચાર કરો. એ સર્વ બંધન અને ભયથી મુક્ત થાઓ અને ઈશ્વર સમક્ષ આવો; સુદ્ધિના નહિ, કિન્તુ સજ્જાના વિગ્ધાનને શોધો.

✓“હું જ કર્તા છું અને કર્મ છું.” “જે કામ અને કોષનાં વેગને અટકાવી શકે છે, તે જ એક મહાત્મા યોગી છે.”

✓“કેવળ અવધાસ અને વૈરાગ્યથી જ આપણે મનને જિતી શકીએ છીએ.”

આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ એકાંતમાં બેસીને ઈશ્વર અને નીતિ વિષેના વિચાર કર્યો હતો, અને એ જ કાર્યમાટે ઉપયોગમાં લાવવાની શુદ્ધિ આપણામાં પણ છે; પરંતુ અન્ય કુદ લાભને યેળવવાના પ્રયત્નના ધસારામાં આપણે તે શુદ્ધિને યુગ્મ કદાચિત્ યોઈનાં ખીસી.

શરીર પોતે પોતામાં જ પોતાને નીરાગ કરવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવે છે અને તે રોગશામક શક્તિને અનેક વસ્તુઓ જાગૃત કરીને ગતિમાં મૂકે છે, જેમ કે, માનસિક સ્થિતિ, ઔષધ અને વ્યાયામ પ્રસાદિ. જ્યાં સુધી આપણે જડ (શારીરિક) વેદનાથી પીડાતા હોઈએ, ત્યાં સુધી આપણને એવા ઉપચારોનાં સંહ્યાનની જ અગત્ય છે. જ્યાં સુધી આપણે શરીરના બંધનથી મુક્ત ન થઈએ, ત્યાં સુધી આપણાથી એ ઉપચારોનો તિરસ્કાર કે લાગ કરી શકાય તેમ નથી.

મન અજ્ઞાન છે, પણ તે જ્ઞાનની નીચે (નિકટમાં) જ છે કે, જે માનવ શરીરનો એક ભાગ છે. તત્ત્વજ્ઞાન તે મનવિશેનું એક અનુમાનકાર્ય છે. ધર્મનો આધાર જ્ઞાનસંપર્ક કિંવા સાક્ષાત્કાર-પ્રત્યક્ષ દર્શન-ઉપર જ છે કે, જે જ્ઞાનનો એક માત્ર પાથો છે. અતિજ્ઞાન-યુક્ત મનના સંસર્ગમાં જે કંઈ આવે છે તે સસ વસ્તુ છે, એમ માનવું. જેમનો ધર્મ જ્ઞાનમંડિત (શુદ્ધિ યુક્ત) છે, તેઓ જ ‘આત્મ’ છે. એનું પ્રમાણ એ છે કે, જે તમે તેમની પદ્ધતિને અનુસરો, તો તમે પણ તેમના જેવો સાક્ષાત્કાર કરી શકો એમ છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનને તેની પોતાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અને પોતાના વિશિષ્ટ સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે. એક ખગોલવેત્તા રમોડમાંનાં તપેલાં અને યાજના / સાદાપ્યથી શનિ ગ્રહના વલપને દેખાડી શકે તેમ નથી; તે દેખાડવા માટે તો દૂરદર્શનયંત્ર (Telescope) ની જ આવશ્યકતા હોય છે. અર્થાત્ ધર્મના મહાન તત્ત્વોને જાણવા માટે, જેમણે તેમનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેમની પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ—તેમની પદ્ધતિને જ અનુસરવું જોઈએ. જેમ વિજ્ઞાન મહત્તમ હોય, તેમ તેના અભ્યાસમાટેના સાધનો પણ વિશેષ નાનાવિધ હોય છે. આપણે આ જગતમાં આવ્યા સાર પૂર્વે ઇશ્વરે માતૃગર્ભમાંથી બહાર આવવાનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં; અને ઐતલામાટે એવાં સાધનોને શોધી કાઢવાં, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. પરંતુ પદ્ધતિની ઝિજ્ઞાસામાટે હસ્તયુદ્ધ કિંવા ત્વાગ્યુદ્ધ કરવાની અગત્ય નથી. કેવળ સાક્ષાત્કારની ભાવના રાખો, અને પોતાના તે ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે જે પદ્ધતિ તમને અનુકૂલ થઈ પડે, તેને ચૂંટીને સ્વીકારી લો. આત્મ-જ્ઞાન પાઈ જાઓ અને ખીજાઓને ટોપલાપર લડવા ઘો. કાષ્ટરૂઢનો સાક્ષાત્કાર કરો, તો તમે ક્રિષ્ચિયન થશો. સાક્ષાત્કાર વિનાનો ખીજો બધો બપર્થ વિવાદ છે; અને તેટલામાટે જેમ એ વિષે અરુપ યોદ્ધા, તેમ અધિક ઉત્તમ માનવું.

સંદેશો જ એક મનુષ્યને સંદેશવાહક બનાવે છે અને અમુક સદનમાં ઇશ્વરમૂર્તિની સ્થાપના થવાથી જ તે મંદિરના નામથી ઓળખાય છે; સંદેશ અને ઇશ્વરપ્રતિમા વિના સંદેશવાહક તથા મંદિર નામની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એવો જ ઉપર્યુક્ત પ્રકાર પણ જાણી લેવો.

“જ્યાંસુધી પરમાત્માનો પ્રકાશ તમારા મુખમંડળમાં પ્રકાશવા માંડે,” ત્યાંસુધી અભ્યાસ કર્યો કરો; કે જેવો પ્રકાશ રવેતકિત્તુના મુખમંડળમાં પ્રકાશ્યો હતો.

અનુમાનવિરુદ્ધ અનુમાન વિવાદને ઉત્પન્ન કરે છે; પણ જે તમે જેનો પોતે સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય, તે વિષે જ માત્ર યોદ્ધા, તો કોઈ પણ મનુષ્યહૃદય તમને તેમ કરતાં

ઘટકાવી શકે તેમ નથી. પૌલે એ સાક્ષાત્કારના યોગે જ પોતાની અનિચ્છા છતાં કિશ્કિન્ધન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

મગળવારનો તૃતીય પ્રહર (બોજન લીધા પછી કુટલોક અત્પ સવાદ ચાલ્યો હતો અને તે પ્રસંગે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે,-)

માયા માયાને ઉત્પન્ન કરે છે. માયા પોતે જ પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે જ પોતાનો સહાર કરે છે. માયા આવા પ્રકારની છે. કહેવાતા સર્વ જ્ઞાનનો આધાર માયા પર રહેલો હોવાથી, તે જ્ઞાન એક વિકૃત મડળ છે અને તેથી સમય આવતા તે જ્ઞાન પણ પોતે જ પોતાનો સહાર કરી નાખે છે. ‘રઙ્ગુને જવા ઘો,’ માયા આત્માને સ્પર્શ કરી શકે તેમ નથી. જ્યારે આપણે રઙ્ગુને પકડી રાખીએ છીએ, ત્યારે આપણે માયા મય હોવાથી માયાની સૂતા આપણા પર ચાલતી હોય છે. માટે રઙ્ગુના બાવને લાગે અને ક્રેવળ સાક્ષીભૂત થઈ રહ્યા, એટલે પછી આ વિશ્વના ચિત્રને તમે અવિકૃત સ્વરૂપમાં જોઈ શકશો અને તેની પ્રશંસા કરશો.

તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સુધવાદ.

યોગાભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ જે સપૂર્ણ યોગી છે, તેને વિદ્મરૂપ ક્રિવા બધા નકારક થતી નથી, પરંતુ નૂતન અભ્યાસીઓને, તે સિદ્ધિઓ તેમની યોજનાથી થતા આનંદ અને આશ્ચર્યના યોગે વિદ્મકારક થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહેલો છે. એ સિદ્ધિઓ તે એક પ્રકારની એવી શક્તિઓ છે કે, જે યોગાભ્યાસમાં અભ્યાસીને મળે ના વિજયને વ્યક્ત કરે છે અને એ સિદ્ધિઓ એક મત્રના સતત જપ, ધ્યાન, અનશન (અપવાસ) ક્રિવા આપધ અને વનસ્પતિના ઉપયોગથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એટલે કે, એમને મેળ વવાનાં નાનાવિધ સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે જે યોગીએ પોતાની મેળવેની સિદ્ધિઓની સ્પૃહા પર વિજય મેળવેલો છે અને જે પોતાના કર્મોભાથી ઉદ્દાવતા સર્વ ગુણોને લાગી દે છે, તે યોગી ‘ધર્મમેલ’માં આની પહોંચે છે, અને લાથી મેલ જેવી રીતે જળની ત્રુટિ કરે છે, તેવી રીતે તે યોગી પવિત્રતાનો સર્વત્ર પ્રસાર કરે છે.

ધ્યાનના વિષયોની એક સમસ્ત માનિકા છે, પણ સમાધિનો વિષય એક જ હોય છે. આત્મા મનને જાણે છે, પણ મન સ્વયંપ્રકાશિત નથી. આત્મા કોઈ પણ વસ્તુનું કારણ જાણી શકતો નથી અને તે કારણ થઈ પણ કેવી રીતે શકે? પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિમાં કેમ મેળવી શકે? એવી પરિસ્થિતિ છે જ નહિ છતાં પુરુષ અને પ્રકૃતિની જે એક તતા માનવામાં આવે છે, તે ક્રેવળ બ્રમણ્યું જ પરિણામ છે.

વિશ્વમાં કોઈ પણ દુઃખ છે, એવી ભાવનાને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યા વિના અને કરચ્છા ડિવા દયાના ભાવ વિના જ સાહાય્ય કરતાં શીખો. શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન ભાવના રાખતાં શીખો. જ્યારે તમે એમ કરી શકશો, અને તમારી બંધી વાસનાઓનો લય થઈ જશે, તે વેળાએ તમને અંતિમ નિર્ધારિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે.

અનાસક્તિ-વૈરાગ્યરૂપી કુહારથી વાસનારૂપી વટવૃક્ષને કાપી નાખો, એટલે તેનો સર્વથા લોપ થઈ જશે. “જેનામાંથી અપવિત્રતા અને બ્રાંતિનો લોપ થએલો છે અને જેણે સંગદોષપર જય મેળવેલો છે, તે એકલો જ આજ્ઞાદ-મુક્ત છે.”

કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં પ્રેમ રાખવો, તે બંધન છે. સર્વમાં સમાન પ્રેમ રાખો, એટલે સર્વ વાસનાઓનો નાશ થઈ જશે.

સર્વભક્ષક કાળ આવી લાગે છે અને સર્વને આ જગતનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ત્યારે પૃથ્વીને સુધારવાનો અને ચિત્રપતંગને રંગવાનો પ્રયત્ન ચામાટે કરવો ? કારણ કે, અંતે તો એ સર્વનો જ ક્ષય થવાનો છે. નિરંતર ઉઘોગનિમગ્ન રહેવા છતાં કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન કરનારા પંજરામાંના ચક્રને ફેરવનારા કેવળ સ્વેત મૂલક ન બની રહેા. વાસના શુભ હોય કે અશુભ હોય, છતાં પ્રત્યેક વાસના અશુભતાથી જ ભરેલી હોય છે. તે-વાસના-પોતાના મુખમાં ન આવી શકે, એવા માંસના કકડામાટે કૂદકા મારતા જ્ઞાન સમાન છે અને અંતે તે કુતરાના મોતે જ મરી જાય છે. અર્થાત્ એવા જ્ઞાન ન થાઓ અને વાસનાનાં સર્વ બંધનોને કાપી નાખો.

*

*

*

*

પરમાત્મા માયાપર સત્તા ચલાવનાર તરીકે ધ્મિર છે; અને જ્યારે પરમાત્મા માયાની સત્તામાં હોય ■ સારે તે જ્વાલતા કહેવાય છે. માયા પ્રાકુર્ભાવનો એકત્ર સંગ્રહ છે અને તેનો સર્વથા લોપ થઈ જવાનો છે. ૨

વૃક્ષ-સ્વભાવ તે માયા ■ અને જેને આપણે માયાના આવરણતળે નિહાળીએ છીએ, તે ખરેખર ધ્મિર-સ્વભાવ છે. કોઈ પણ વસ્તુ વિશે ‘આનું કારણ શું ?’ એવો જ પ્રશ્ન, તે કેવળ માયામાં જ રહેલો છે. ‘માયા શા કારણથી આવી ?’ એમ પૂછવું, તે એક નિર્વચક પ્રશ્ન છે; કારણ કે, માયામાં એનું ઉત્તર કદાપિ આપી શકાય તેમ નથી, અને માયાનો અતિક્રમ કરી ગયા પછી એવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછનાર જ નથી. “શા માટે” એ પ્રશ્નને માયા જ ઉત્પન્ન કરે છે. માયાને એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરવો નથી. માયા માયાને સંહારે છે. શુદ્ધ પોતે પણ, તેનો આધાર નિરંદતા ડિવા પ્રતિવેધપર રહેલો હોવાથી, એક વલય

■ અને તે પણ પોતે જ પોતાનો સહાર કરવાની ઇન્દ્રિયમાન પોતે એક અનુમાન અથવા તર્ક છે અને તેમ છતાં સર્વ અનુમાનો-તર્કો વિતર્કો-એ જ્ઞાનમાધી જ ઉદ્ભવે છે.

અજ્ઞાન એ ઇશ્વરના પ્રકાશનું પરાવર્તન કરતું દેખાય છે ખરું, પરંતુ જોવા જતા તે પોતે કંઈ પણ નથી જ્યાં સૂધી મેધ (વાદળ) પર સૂર્યનો પ્રકાશ નથી પડતો, ત્યાં સૂધી મેધ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી.

કોઈ ચાર પ્રવાસીઓ હતા, તેઓ એક ઉંચી દીવાલ પાસે આવી લાગ્યા. તેઓનો પ્રથમ પ્રવાસી પરિશ્રમ વેડીને દીવાલના શિખર પર ચઢ્યો અને પાછળ જોયા વિના જ તેપરથી કૂદી ગયો. બીજો દીવાલ પર ચઢ્યો, ત્યાં દૃષ્ટિપાત કર્યો અને હર્ષના ધ્વનિસહિત અદશ્ય થઈ ગયો. ત્રીજો પ્રવાસી પણ પોતાનો વારો આવતાં દીવાલના શિખર પર ચઢી ગયો, પોતાના બે સાથીઓ ક્યાં ગયા હતા તે જોયું અને આનંદપૂર્વક હસીને તેણે તેમનું અનુગમન કર્યું. પરંતુ ચોથો પ્રવાસી પોતાના ત્રણ સાથીઓની શી સ્થિતિ થઈ, તે બીજાઓને કહેવામાટે પાછો ફર્યો. માયાની દીવાલને જોવાની મએલા મહાનુભાવોના હાસ્યનો ધ્વનિ જે ત્યાંથી આવ્યા કરે છે, તે આપણને સૂચવે છે કે, માયાથી પર અવશ્ય કોઈ એક વસ્તુ છે જ.

* * * * *

આપણે આપણને પોતાને અનત નિર્ણયથી ભિન્ન-વિલક્ત-કરીને તેનામાં અમુક વિશિષ્ટ ગુણોનો આદેશ કરીએ છીએ, એ જ આપણી કૃતિ આપણને ‘ઇશ્વર’ આપે છે એ આપણા મનદારા દૃષ્ટિગોચર થએલી વિશ્વની વસ્તુતા-સત્યતા-હે. તેવી જ રીતે મૂળ અથવા મિથ્યાધર્મોના મનદારા જે મૂર્ત સયતાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે સયતાન વિશ્વનો સકલસમુદાય-વિનાશ-હે.

તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૮૫ ગુરુવાર (ષ્ટતત્ત્વિય શેગસૂત્રો)

“કોઈ પણ કાર્ય આપણે પોતે કરીએ, તે કરવાની બીજાને પ્રેરણા કરીએ અથવા તેમાટે અનુમતિ આપીએ,” તો તે સર્વનું આપણા પર પરિણામ તો લગભગ એક સરખું જ થાય છે.

પરિપૂર્ણ દમ-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ-વડે મહાન્ બૌદ્ધિક અને આત્મિકશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાતારી મનસા, વાચ્યા અને કર્મણા સ્ત્રીસગના વિચાર તથા વિકારથી સર્વથા અનિત અને શુદ્ધ હોવો જોઈએ. શરીરના અનુરાગને ત્યાગી છો અને જની શકે ત્યાં સૂધી શરીર-ભાવનાથી મુક્ત થઈ જાઓ.

આસન દૃઢ અને આનંદકારક હોવું જોઈએ. સતત અભ્યાસ અને મનને ઘડમઘડ કરવાથી એવા આસનની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

એક જ ધૃટ ત્રિપદમાં જે અખંડ એકાગ્રતા, તે ‘ધ્યાન’ છે.

જ્યારે શાંત જળમાં એક પથર ફેંકવામાં આવે છે, ત્યારે તેથી જળમાં અનેક વલયતરંગો ઉદ્ભવે છે. તે સર્વ એકબીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં એકબીજા સાથે મળેલાં હોય છે—તેમની ક્રિયા એકબીજા સાથે મળેલી હોય છે. આપણાં મનોનાં પણ એવો જ પ્રકાર છે; બેદ માત્ર એટલો જ કે, આપણામાં તે ક્રિયા જ્ઞાનરહિત હોય છે અને યોગીમાં એ ક્રિયા જ્ઞાનયુક્ત હોય છે. આપણે એક જગામાંનાં કરોળિયાં છીએ અને યોગાભ્યાસ કરોળિયા પ્રમાણે આપણી ઇચ્છાનુસાર જગાના કોઈ પણ કિનારાપરથી પસાર થવાની શક્તિ આપે છે. જેઓ યોગી નથી, તેઓ જ્યાં પોતે વસે છે, તે વિસિદ્ધ ભૂમિમાં બદ્ધ રહે છે—યોગીને તેવું કશું બંધન હોતું નથી.

* * * * *

ખીજને પીડવાથી એક નવું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સત્ત્વને ધૂપાવી દે છે. અભ્યાસાત્મક અથવા નિષેધદર્શક શુભોથી જ સર્વ પરિપૂર્ણ થતું નથી; આપણે માયાને જિતવી જોઈએ અને માયા જ્યારે જિતારી સારે જ આપણી ઇચ્છાને અનુસરશે. વસ્તુઓ જ્યારે આપણને બંધનકારક ન થાય, સારે જ તે આપણામાટે યોગ્ય છે. જ્યારે બંધન અટકી જાય છે, સારે સહન: અને વસ્તુતઃ સર્વ વસ્તુઓ આપણી પાસે આવે છે. જેમને કશાની પણ અપેક્ષા નથી, તે જ કેવળ પ્રકૃતિના સ્વામી છે.

જેણે પૂર્વે જ પોતાના બંધનને તોડી નાખ્યું છે, એવા કોઈ આત્માનો આશ્રય લેવો, એટલે સમય આવતાં તે પોતાની કરુણાના યોગે તમને પણ મુક્ત કરી નાખશે. એના કરતાં પણ ઈશ્વરનો આશ્રય લેવો, તે વિશેષ હિચ્ચતર સોપાન છે; પરંતુ એ બહુ જ કઠિન કાર્ય છે; એકસો વર્ષના કાળાવધિમાં એક જ વાર એવો કેવળ એક જ મહાપુરુષ મળી આવે છે કે, જેણે ઈશ્વરમાં જ સંલગ્નતા કરેલી હોય છે. કોઈ પણ લાગણી ન રાખે, કોઈ પણ ન જણે, કોઈ પણ ન કરે અને કોઈ પણ ન મેળવે; સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરી દો અને સર્વથા એટલું જ કહો કે, “તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ થાય છે અને થવાનું—સર્વ તારું જ છે !” બંધનનું માત્ર આપણે સ્વપ્ન જ જોઈએ છીએ; માટે જોગો અને એ સ્વપ્નથી મુક્ત થાઓ. ઈશ્વરના ચરણમાં જાઓ; જોમ કરવાથી જ આપણે માયાના અરણ્યને ઝાળંગીને પાર જઈ શકીશું.

“એ બાવથી બધન બધા કાપી, સદા ઉચ્ચારજે,
તે ‘ૐ’ ત સત્ ૐ” મત્ર જ મુક્તિનો અધિકાર ? *

હિંદુ અથવા દાનશીલ યવાનો આપણને જે અધિકાર મળેનો છે, તે અત્યંત અસામાન્ય અધિકાર છે, કારણ કે, એના યોગે જ આપણે આગળ વધી શકાએ છીએ. દીન મનુષ્ય પોતે દુઃખ સહન કરીને આપણને તેનાપર હિપકાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે, એ માટે તેના આભારજ માનવો જોઈએ એટલામાટે દાતાને ગોઠણ મડીએ પડીને દીનનો આભાર માનવા છો અને ભિક્ષુકને ઉભા રહીને આગ્રા કરવાનો અવસર આપો. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પાછળ ઈશ્વરને ઉભેલો નિહાળો અને જે કાંઈ આપો, તે ઈશ્વરને જ આપો. જ્યારે આપણે દોષને જોતાં એટલી જઈશું, ત્યારે જગતનો આપણામાટે તો અત્યંત આવવો જ જોઈએ, કારણ કે, આપણને તે પ્રમાણથી મુક્ત કરવા, એ જ તેનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે અને તેના ઉદ્દેશની પૂર્તિ યથા પછી તેના અસ્તિત્વની કદી પણ આવશ્યકતા નથી. અહીં કાંઈ પણ અપૂર્ણતા છે, એવો વિચાર જ અપૂર્ણતા કિંવા દોષને ઉત્પન્ન કરે છે કેવળ શક્તિ અને સંપૂર્ણતાના વિચારો જ એ અપૂર્ણતાના રોગને દૂર કરી શકે છે. તમારાથી જે કાંઈ પણ બહુ થાય તે કરો, તેમા જો કે કાંઈક ભૂલું પણ બેળાઈ જશે, પરંતુ સર્વ કાંઈ તેના ફળની આશા વિના જ કરતા રહો. ફળનો ભોગ ઈશ્વરને અર્પી દીધો એટલે પછી શુભ કે અશુભની તમને કદી પણ બાધા થવાની નથી.

કર્મ કરવું તે કાંઈ ધર્મ નથી. પરંતુ યોગ્યતાથી કેટલું કર્મ મુક્તિના પ્રદેશમા લઈ જાય છે. વારતવિક રીતે જોતા સર્વ દેશો અથવા અનુકંપા તે અધિકાર જ છે. કારણ કે, અનુકંપા કેનામાટે રાખવી અને દયા કેનાપર લાવવી ? શું તમે ઈશ્વરપર દયા કરી શકો છો ? અને જો તેમ ન કરી શકો, તો પછી ઈશ્વર વિના બીજું કાંઈ છે અરુ ? ઈશ્વર તમને પોતાનો વિકાસ કરવામાટે આ નૈતિક વ્યાયામશાળારૂપ જગત આપ્યું છે, તે માટે તે ઈશ્વરનો આભાર માનો, અને કદાપિ એવી કલ્પના માત્રને પણ મનમા ન આવવા છો કે, વિશ્વને તમે કાંઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કરી શકો છો. જો તમને કાંઈ ધિકારી અથવા અપશબ્દો બોલી જાય, તો તેનો પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકાર માનો. કારણ કે, તમને તે એક એવું દર્પણ આપે છે કે, જેમા શાપ અને ધિકાર થી વસ્તુ છે, તે તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકો છો. એટલું જ નહિ, પણ આત્મસમયના અભ્યાસનો તે વળી એક અત્યંત અવસર પણ તમને આપે છે. એટલામાટે તેને આશીર્વાદ આપો અને મનમાં આનંદ માનો. વ્યાયામ વિના શક્તિ વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. દર્પણવિના આપણે આપણને પોતાને જોઈ શકતા નથી.

અપવિત્ર કલ્પના પણ અપવિત્ર કર્મ સમાન જ નહારી છે. કામનાનો નિગ્રહ ઉચ્ચતમ પરિણામને પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિષય સંબંધી શક્તિ (Sexual energy) ને આત્મિક શક્તિના રૂપમાં બદલી નાખો, પરંતુ પોતાને પંડ-નપુંસક અથવા વીર્યહીન ન કરી નાખશો; કારણ કે, તેથી તો શક્તિનો સમૂળ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. જેમ વીર્યનો પ્રવાહ બળવાન હોય છે, તેમ તેના યોગે વિશેષ કાર્ય સાધી શકાય છે. કેવળ જળનો બળવાન પ્રવાહ કદિનતમ પાપાણુને પણ ભેદી નાખે છે; (તો વીર્યનો બળવાન પ્રવાહ શું ન કરી શકે વારુ ?)

આજના સમયમાં આપણને જે જાણવાની આવશ્યકતા છે તે એ જ કે, એક ઈશ્વર છે અને તેને આપણે અહીં અને આ ક્ષણે જ ભેદિતતા સંવેદી સદૃશ્ય છીએ. ચીકા-ગાનો એક પ્રેરેસર કહે છે કે;—“તમે આ લોકની સંભાળ રાખો, પરલોકની સંભાળ ઈશ્વર રાખશે!” જેવો પ્રલાપ! જો આપણે આ લોકની સંભાળ રાખીએ, તો પછી અહેતુક ઈશ્વરને પરલોકની સંભાળ લેવાની અગત્ય જ થી છે વારુ ?

તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ શુક્રવાર (બૃહદ્દાસવ્યકોપનિષદ)

કેવળ આત્માદ્વારા અને આત્મામાટે જ સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રેમ રાખો. યાત્રવલ્કયે પોતાની ધર્મપત્ની મૈત્રેયીને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે;—“આત્માદ્વારા જ આપણે સર્વ વસ્તુઓને જાણીએ છીએ.” આત્મા કદાપિ જ્ઞાનનો વિષય થતો નથી, તેમ જ જ્ઞાતા કદાપિ જ્ઞાત થતો નથી. જે જાણે છે તે આત્મા છે અને પોતામાટે તે પોતે જ નિયમ છે. તે જાણે છે કે, તે પોતે સૃષ્ટિ પણ છે અને સદા પણ છે.

* * * *

જૂની પુરાણકથાઓને રૂપકના રવરૂપમાં રિથર કરવી અને તેમને ન અપાવા યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું, એ વારતવિક નિર્બળતા છે અને એથી અંધગ્રહા અથવા મૂઠતાને પોપણ મળે છે. સત્યને કોઈની મધ્યસ્થતાની આવશ્યકતા હોતી જ નથી. સત્યનું શિક્ષણ આપો અને કોઈ પણ અધુકિતક વાર્તાના રૂપને ન ફેરવો; તેમ જ સત્યને ઓતાની સમ-રેખામાં નીચે પણ ન ખેંચી જાઓ.

તા. ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ રવિવાર (કઠોપનિષદ)

જેણે પોતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય, તે વિના બીજા કોઈ પાસે આત્માના સત્યનો અજ્ઞાસ કરશે નહિ; કારણ કે, બીજાઓમાં કેવળ એ વિષેની વાચાળતા જ

હોય છે. સાક્ષાત્કાર શુભ અને દોષથી પર-ભિન્ન-છે, તેમ જ જૂન અને લવિષ્ય કાળ તથા અન્ય સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ દ્વિતીયી પશુ પર છે. “જે નિષ્કલંક હોય છે, તે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને તેના આત્મામાં શાશ્વત શાંતિનો આનિર્ભાવ થાય છે.” બોનુ. વાદવિવાદ કરવો અને પુસ્તકો વાંચવા એ સર્વ બુદ્ધિના ઉચ્ચતમ મુદ્દો (વ્યવસાયો) ૭ અન્યની કથા તો દૂર રહી, પશુ વેદાનો પશુ એ જ પ્રકાર છે, એ સર્વ આત્માનું જ્ઞાન આપી શકતા નથી.

આપણામાં બે આત્મા છે,—ઈશ્વરાત્મા અને મનુષ્યાત્મા યોગિજનો જાણે છે કે, મનુષ્યાત્મા હયારૂપ છે અને કેવળ ઈશ્વરાત્મા જ વાસ્તવિક સૂર્ય છે.

✓ જ્યાં સુધી આપણે મનને ઇદ્રિયો સાથે બેઠી ન દઈએ, ત્યાં સુધી આપણને નેત્ર, નાસિકા અને શ્રવણ આદિનો કરોપશુ વૃત્તાંત મળી શકતો નથી મનની શક્તિ બાહ્ય ઇદ્રિયોનો ઉપયોગ કરે છે. ઇદ્રિયોને બાહ્ય પ્રદેશમાં વિચરવા ન દો, એટલે તમે શરીર અને બાહ્ય જગતના બંધનથી મુક્તિ મેળવી શકશો.

આ ‘X’ કે જેને અહીં આપણે એક બાલ જગત્તરીકે જોઈએ છીએ, તેને જ મરી ગયેલાઓ તેમની પોતાની માનસિક સ્થિતિ અનુસાર સ્વર્ગ કેવા નરક તરીકે દિઠાળે છે. આ ભોલ અને પરભોલ એ બે સ્વપ્ન છે, અને પરભોલ પશુ અહીંના નમૂના પર જ રચાયેલો છે, એ બન્નેથી મુક્ત થાઓ. સર્વ સર્વબ્યાપક છે, એ સર્વ અત્યારે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રકૃતિ, શરીર અને મન મરણને શરણ આપે છે, આપણે નહિ, આપણે કદાપિ જતા પશુ નથી અને આવતા પશુ નથી. મનુષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રકૃતિમાં છે, એટલે તે જન્મે છે અને મરે છે, પરંતુ જે આત્માને આપણે સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે જોઈએ છીએ, તે તો કદાપિ જન્મ્યો પશુ નહોતો અને કદાપિ મરતો પશુ નથી. એ આત્મા તો શાશ્વત અને અવિકૃત વસ્તુ છે.

મનને આપણે પાંચ ઇદ્રિયોમાં વિલક્ષ કરી નાખીએ, કેવા તેને કેવળ એકલા મન તરીકે જ જોઈએ, તોપશુ મનની શક્તિ કે સત્તા તો જે છે તેની તે જ છે એક અથ મનુષ્ય કહે છે કે, “અત્યેક વસ્તુમાં એક વિસિષ્ટ ભિન્ન નાદ રહેલો હોય છે. હું મારા બે હાથોવડે આધાત કરું છું અને તે નાદને મેળવું છું ત્યાર પછી મારી આસપાસ પડેલી અત્યેક વસ્તુનો હું તમને પરિચય આપી શકું છું” એથી ધૂમસમા એક અથ મનુષ્ય એક દેખતા મનુષ્યને નિર્ભયતાથી દોરી જાય છે. ધૂમસ અને અવકારમાં તેના મનથી કરી પશુ બેઠે હોતો નથી

✓ મનને વશ કરો અને હૃદયોને કાપી નાખો, એટલે તમે યોગી છો; યોગી થવા પછી સર્વ વસ્તુઓ તમને આવી મળશે. સાંજળું, ભેરું, સુંઘડું અને ચાખડું ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરો; અને બાહ્ય હૃદયોમાંથી માનસિક શક્તિને કાઢી લ્યો. અત્યંત અવસ્થામાં તો તમે વારંવાર એમ કરો છો જ-જેમકે, જ્યારે તમારું મન તદ્દલીન થયેલું હોય છે, ત્યારે એ જ પ્રકાર થાય છે; એટલામાટે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનયુક્ત થતાં તમે શીખી શકો એમ છે. મન હૃદયોને જ્યાં ઇચ્છે ત્યાં રાખી શકે છે. આપણે શરીરદ્વારા કર્મ કરવાને બંધાયેલા જ હીએ (એટલે કે, સર્વ હૃદયોનો ઉપયોગ કરવો જ નેહ્યે), એવી આપણામાં જે એક અતિ યદ્વાયુક્ત માન્યતા ધર્મગર્ભ છે, તેનાથી મુક્ત થાઓ-તેને ત્યાગી દો. તેનું કાર્ધ કરવાને આપણે જરા પણ બંધાયેલા નથી. તમારા પોતાના આર-ગમાં જાઓ અને તમારા પોતાના આત્મામાંથી જ ઉપનિષદોને મેળવો. જે મહાન ગ્રંથ બૃતકાળમાં હતો અને ભવિષ્યકાળમાં પણ અવિચલ રહેવાનો છે, તે તમે પોતે જ છો- તમે જ જે કાર્ધ છે તે સર્વના અનંત ભંડાર છો. જ્યાં સુધી આંતરિક શિક્ષક જ્ઞાનનાં દ્વાર નથી ઉઘાડતો, ત્યાં સુધી સર્વ બાહ્ય શિક્ષણુ વ્યર્થ છે. બાહ્ય શિક્ષણુ મનુષ્યને તેના ઉદય ગ્રંથને ઉઘાડવાના માર્ગમાં દોરી જાય, તો જ તેનું કાર્ધક મૂલ્ય અંકાય છે.

સત્ય રાજ્યકર્ત્રી ઇચ્છા “શાંત મેદનાદ” છે કે જે કહે છે કે, “કરો” અને “ન કરો.” આપણને જે બદ કરે છે, તે સર્વ કર્મ તે કરી ચૂકી છે. અજ્ઞાન ઇચ્છા બંધનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે, અને સજ્ઞાન ઇચ્છા આપણને મુક્ત કરી શકે છે. એ ઇચ્છા (અથવા ઇચ્છા-શક્તિ)ને દૃઢ અને બળવતી કરવાના એક બે નહિ, પણ હજાર પ્રકાર છે; અને તે પ્રત્યેક પ્રકાર યોગનો જ એક પ્રકાર છે; છતાં પદ્ધતિ પુરઃસર યોગના અભ્યાસથી એ કાર્ય વિશેષ સત્વર સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ ઇચ્છિત ભૂમિને વિશેષ પરિણામપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, કર્મ, પ્રાર્થના અને ધ્યાન આદિ સર્વ શક્તિઓને ધારણ કરો; સર્વ સદોને એકદમ જોડી નાખો, બાળપના બળને પણ શિખરે પહોંચાડો અને પોતાના નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચી જાઓ. આ કાર્ય જેમ સત્વર કરાવ, તેમ અધિક ઉત્તમ છે.

* * * * *

બપ્તિઝમ* તે આંતરિક શુદ્ધિના ચિહ્નરૂપ બાહ્ય શુદ્ધિ છે. એ ત્રિધનું મૂળ યૌદ્ધ ધર્મનું છે.

* Baptism-ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો પ્રથમ સંસ્કાર અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મદીક્ષાનો જલસંસ્કાર છે. જો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લેતી વેળાએ એટલે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપતી વેળાએ જે યથાવિધિ સ્નાન કરાવવામાં આવે છે એટલે કે જે જલસંસ્કાર કરાય છે, તેને ‘બપ્તિઝમ’ કહે છે.

યુકરિસ્ટ* (Eucharist) તે જંગમી જાતિઓની એક બહુ જ પુરાતન રૂઢિનું અવરથાન છે. તે જંગમીઓ દૈત્યીકવાર પોતાના નાથકાને મારી નાંખતા અને તેમના માસનું લક્ષણ કરતા હતા, અને તે એટલામાટે કે જે શુભોથી તેમના નાથકા મહત્વદને પામ્યા હતા, તે શુભો તેમના માસના લક્ષણથી પોતામાં આવી શકે. આમ કરવામા તેમની એવી ઓન્યતા હતી કે, જે લક્ષણ અથવા સ્વભાવે તે નાથકને શૂરવીર અને સુત બનાવ્યો હતો તે લક્ષણને સર્વમાં આવિર્ભાવ થશે અને તેના એકલાના બદને સમસ્ત જાતિ શૂરવીર તથા સુત થઈ જશે. મનુષ્યમનિદાનની કલ્પના યહૂદીઓની હતી અને જેહોવાએ તેમના એ દોષને કાઢી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમને એ દોષ એવો તો દહતાથી વળગી રહ્યો હતો કે, કાટિ ઉપાને ન જ નીકળી શક્યો. જેસસ્ યહુ અને પ્રેમાળ હતો, પરંતુ તેને યહૂદીઓની માન્યતાને અનુરૂપ બનાવવામાટે, મનુષ્યમનિદાનની કલ્પનાને અટોનમેન્ટ Atonement અથવા તો માનવપ્રાપ્તિત્વાહક અજ Scap-goat ના સ્વરૂપમા લાવવી જ પડી આ કૂર ભાવના અથવા કલ્પનાએ ક્રિષ્ણાનિગને જેસસ્ના પોતાના ઉપદેશ કિંના તત્ત્વોથી ભિન્ન કરી નાખી અને તેના સ્થાનમાં રક્તપ્રવાહ તથા અભ્યાચારના તત્ત્વનો પ્રસાર કરી દીધો.

*

*

*

“ એમ જ કહો કે, “આ મારો સ્વભાવ છે, ” કોઈપણ કાર્ય કરતાં કદાપિ એમ ન કહો કે “આ મારું કર્તવ્ય છે ”

“ સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ” (સર્થનો જ જન થાય છે, અમથનો જય થનો નથી) સત્યપર દહ રહો, એટલે તમે ઈશ્વરને મેગરી ચૂક્યા છો, એમ જાણી દેવો.

*

*

*

* આ પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો એક વિધિ છે, અને સાધારણ અને Lord's supper-(પ્રભુ ભોજન) નામથી ઓળખવામા આવે છે એમા વિશિષ્ટતા એ છે કે, અમુક પ્રવાદી પદાર્થને કોઈપરત્નુ રક્ત માની, તેનું, કઈપરત્નુ સફ્ટચોનો પોતામા અવિર્ભાવ થાય એવા ઉદ્દેશથી, પાન કરવામા આવે છે આ વિધિ અધાપિ રોમન કેથોલિક્સ તેમ જ પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બન્ને પક્ષોમા પ્રચલિત છે

† પ્રાચીન કાગમા યહૂદીઓમા એક એવી રૂઢિ હતી કે, એક બકરાપર ધર્મચૂક પવિત્ર તાથી લોકોના પાપોનો ભાર ચક્રવર્તો અને વાર પછી તે બકરાને જનવચ્ચ દાડી કાઢવામા આવતો હતો. એ અન્ય જનોમા પાપના ભારને ઉપાદી જનના બકરાને Scap-goat ના નામથી ઓળખવામા આવે છે અને તેથી જો એક મનુષ્યના સિરપર બીજાના દોષનું આરોપણ કરવામા આવે, તો તેને પણ અમેજ જાણમા Scap-goat કહેવાનો પરિપાઠ પડી ગયો છે

પ્રાચીન કાળથી ભારતવર્ષમાંની બ્રાહ્મણ જાતિ પોતાને સર્વ નિયમોથી અગ્રિમ રાખતી આવી છે; બ્રાહ્મણો પોતાના દેવ હોવાના અધિકારને વ્યક્ત કરે છે, એટલે કે, ‘અમે દેવ ધીએ’ એમ જણાવે છે. તેઓ દીન છે, પણ તેમની નિર્ભયતા એ છે કે, તેઓ શક્તિને શોધે છે. અહીં લગભગ છ કરોડ મનુષ્યો છે કે જેઓ યોગ્ય અને નીનિ-શાન છે અને તેમની પાસે કદી પણ સંપત્તિ નથી; છતાં તેઓ જેવા છે તેવા જ છે. કારણ કે, તેમના જન્મકાળથી જ તેમને એવું શિક્ષણ અપાયું છે કે, તેઓ નિયમ અને શિક્ષાથી અલિપ્ત છે. તેઓ પોતાને દિવ અથવા ઈશ્વરના પુત્ર માને છે.

તા. ૨૮ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સંવત્. (દત્તાત્રેયકૃત* અવધૂતગીતા.)

“સકળ જ્ઞાનનો મનની રાંતિપર આધાર રહેલો છે.”

“જે વિશ્વમાં સર્વત્ર બ્રાહ્મ છે અને જે મારામાંના આત્મા છે, તેને મારે નમસ્કાર કેવી રીતે કરવા?”

જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર મારો સ્વભાવ છે, એવી રીતે આત્માને જણાવો. “હું તે છું, એમાં કિંચિન્માત્ર પણ સંશય નથી.”

“કોઈ પણ વિચાર, શબ્દ કે કર્મ મારામાટે બંધન ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ નથી. હું ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત છું, હું જ્ઞાન અને આનંદ છું.”

ભાવ પણ નથી અને અભાવ પણ નથી, સર્વ આત્મા જ છે. સમવાયસંબંધની ભાવનાનો ત્યાગ કરો; સર્વ અંધશ્રદ્ધાઓને ત્યાગી દો; તેમ જ જાતિ, જન્મ તથા દેવો આદિનો લય કરી નાખો. હોવા અને થવાનો વાદ શામાટે કરવો બેધર્મ્ય? દૈત અને અદૈત વિષયક કથાને ત્યાગી દો. તમે ‘બિ’ ક્યારે હતા કે વળી ‘બે’ અને ‘એક’ વિશે બોલ્યા કરો છો? યોગ તમને શુદ્ધ કિંવા પવિત્ર કરે છે, એમ કદાચ ન બોલશો; તમે તમારા પોતાના સ્વભાવથી જ પવિત્ર અને શુદ્ધ છો. તમને ખીજું કોઈ પણ એ વિશેનું શિક્ષણ આપી શકે તેમ નથી.

જેણે ‘અવધૂત ગીતા’ રચી છે, તે દત્તાત્રેય જેવા પુરુષો જ ધર્મને સજીવન-અવ-સ્થામાં રાખી શકે છે. તેમણે ખરેખર આત્મસાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેઓ કશાની પણ પરવા રાખતા નથી, શરીરને સુખ થાય કે દુઃખ થાય, એની તેમને કશી પણ લાગણી

* દત્તાત્રેય એક અવધૂત હતા અને તેઓ મદર્પિ અગ્નિ તથા તેમની મહાસતી માત-રમરણીય પત્ની અનસ્તયાના પુત્ર થતા હતા. એમને પુરાણોમાં શ્રદ્ધા, વિશ્વ અને મહેશ્વરના અવતાર તરીકે વર્ણવેલા છે. એમણે રચેલી ‘અવધૂત ગીતા’ એક અત્યંત ઉત્તમ વસ્તુ છે.

હોતી નથી, તેઓ ઉપ્પત્તિ કે શીતલતા તેમ જ લાયકિયા નિર્ભયતા આદિ કથાનોય વિચાર નથી કરતા. તેઓ શાંત થઈને બેસી રહે છે અને આત્માના આનંદને અનુભવ્યા કરે છે—એ વેળાએ જો ઉપ્પત્તિ અગ્નિ તેમના ચરીરને બાળી નાખે, તો તેનું પશુ તેમને કાંઈ બાન કે શાન થતું નથી, એટલા બધા તેઓ આત્મસાક્ષાત્કારમાં તસ્લીન થઈ ગયેલા હોય છે.

“ન્યારે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એવા ત્રિવિધ બંધનનો લોપ થાય છે, ત્યારે આત્મા જ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે.”

“બંધન અને સુક્રિતાના બન્ધનો લય થતાં માત્ર આત્મા વિના બીજું કાંઈપણ રહેતું નથી—કેવળ આત્મા જ રહે છે.”

“તમે મનને વશ કરેલું હોય તોય શું અને ન કરેલું હોય તોય શું? તમારી પાસે સંપત્તિ હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું? તમે આત્મા છો, સદા પવિત્ર છો. કહો કે, ‘હું આત્મા છું. બંધન મારા નિકટમાં કદાપિ આવ્યું જ નથી. હું અવિકૃત આકારા છું; સ્વરૂપના તરંગ મારી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે, પણ તેઓ મને સ્પર્શ કરી શકતા નથી.”

“સદૃશ્ય અને દુર્ગુણ સર્વને બાળી નાખે. સુક્રિત, એ બાળકોનો—આલિશ—સંવાદ છે. હું શાશ્વત જ્ઞાનરૂપે છું, હું તે પવિત્રતા છું.”

“કાંઈ કદાપિ બદ્ધ પશુ નહોતું અને સુક્રિત પશુ નહોતું. મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હું અનંત છું, સદા સુક્રિત છું. મારી સાથે ન બોલો! મને—જ્ઞાનના નિષ્કર્ષને કાણુ વિકૃત કરી શકે તેમ છે! જ્યાં સર્વ એક જ છે ત્યાં શુરુ કાણુ હોઈ શકે અને શાશ્વ કાણુ હોઈ શકે?”

વાદવિવાદને ફૂટી ઘો અને તત્ત્વજ્ઞાનને ખાડામાં નાખે.

“કેવળ શુભામ જ શુભામને જુએ છે, બ્રમિષ્ટ હોય તે જ બ્રમને દેખે છે અને અપવિત્ર હોય તે જ અપવિત્રતાનો અનુભવ કરી શકે છે.”

સ્થળ, કાળ અને કારણત્વ એ સર્વ બ્રમણુઓ છે. એ તમારો એક રોગ છે કે જેના યોગે તમે એમ ધારો છો કે આત્મારે તમે બદ્ધ છો અને બાંધણમાં સુક્રિત થવાના છો. તમે સદા નિવિકાર છો. કાંઈ બોલશો જ નહિ. નીચે બેસી જાઓ અને સર્વ વસ્તુઓનો લય થઈ જવા દો; તે માત્ર સ્વપ્ન જ છે. ભેદ કિંવા ભિન્નતા જેવું કાંઈ છે જ નહિ; જે ભેદ દેખાય છે તે કેવળ મૂઢતાનું જ પરિણામ છે, એટલામાટે મૌન્યનું અવલંબન કરો અને તમે પોતે કાણુ છો તે જાણી લ્યો—પોતાને સત્ય સ્વરૂપમાં જાણજો.

“હું આનંદનો નિષ્કર્ષ છું.” જીજ્ઞાસુ ઇચ્છે છે ને આનંદનો, કારણ કે, જે કંઈ છે તે તમે જ છો. કથાનો ભય ન રાખો, કારણ કે, તમે સત્ તત્ત્વ છો. શાંતિમાં રહો, અને કુપ્ત ન થાઓ. તમે બંધનમાં હતા જ નહિ, તમે કદાપિ પુણ્યાત્મા પણ નહોતા અને પાપાત્મા પણ નહોતા. એ સર્વ બ્રાંનિથી મુક્ત થાઓ અને શાંતિમાં રહો. પૂજા ક્ષાત્રી કરવી અને કોણે કરવી? કારણ કે, સર્વ આત્મા જ છે. બોલવું અને ધારવું એ બ્રાંતિ જ છે. વારંવાર એ જ ઉચ્ચારતા રહો કે, “હું આત્મા છું,” “હું આત્મા છું.” અન્ય સર્વ ભાવનાઓ કિંવા વસ્તુઓને ત્યાગી ધો.

તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ ગોમવાર

દેહલીકવાર આપણે એક વસ્તુને તેનાં આસપાસનાં લક્ષણોનાં વર્ણનથી સૂચવીએ છીએ. જ્યારે આપણે ‘સચ્ચિદાનંદ’ (અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને આનંદ) એવો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, સારે આપણે એક અનિર્વાચ્ય દૂરના તીરપ્રાંતને જ કેવળ સૂચવીએ છીએ. તેના વિષે તે ‘છે’ એમ પણ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ‘છે’ શબ્દ પણ સંબંધવાચક છે. એ વિષે કોઈ પણ દરખાસ અને કોઈ પણ ધારણા અર્થ છે; આપણે જે કંઈ પણ બોલી શકીએ, તે માત્ર ‘નેતિ નેતિ’ જ છે; કારણ કે, એ વિષે વિચાર કરવો, તે તેને મર્યાદિત કરવા સમાન છે અને જ્યાં મર્યાદા આવી ત્યાં પછી મહત્તા જેવું કંઈ રહેતું જ નથી.

ઇન્દ્રિયો તમને દિવસ અને રાત-અઢી પ્રહર-હઆ કરે છે. આ રહસ્યને દેદ્યતે યુગોના યુગ પૂર્વે જાણી લીધું હતું; અને વર્તમાન વિજ્ઞાન અસારે એ જ તત્ત્વને શોધવામાં પ્રવૃત્ત છે. એક જગ્યામાં કેવળ લંબાઈ અને પહોળાઈ જ હોય છે, પરંતુ ચિત્રકાર પ્રકૃતિની નકલ કરે છે એટલે કે, પોતાની કૃતિમતાથી તેમાં ઉડાણનો દેખાવ રચી દે છે. કોઈ પણ એ મનુષ્યો જગતને એકસરખા સ્વરૂપમાં જોઈ શકતા નથી. ઉચ્ચતમ જ્ઞાન તમને બતાવી આપશે કે, ગતિ જેવું કંઈ છે જ નહિ અને કોઈ પણ વસ્તુમાં કશું પરિવર્તન થતું જ નથી; એ વસ્તુપરિવર્તનની ભાવના તે સર્વ માયા જ છે. મન અને શરીર તે આપણા સસ આત્મા નથી; એ ઉભયનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે; અને તેથી અંતે આપણે તેમને નસ્વર તરીકે જાણી શકીએ છીએ. અર્થાત્ મન અને શરીર અશાશ્વત હોવાથી તેઓ જે કંઈ ધારણ કરે છે, તેના પણ લય થઈ જાય છે. જ્યારે તમે આ જગતને જાણતા અને જોતા સર્વથા અટકી જશો, ત્યારે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો. સંબંધદર્શક-અથવા જીજ્ઞાસુર આધાર રાખતા પરતંત્ર જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો, એની જ આપણને આવશ્યકતા છે. અમર્યાદ મન અને અમર્યાદ જ્ઞાન છે જ નહિ, કારણ કે મન

અને જ્ઞાન બન્ને મર્યાદિત છે. આપણે અત્યારે એક અવગુંઠનદ્વારા જોઈએ છીએ, અને ત્યાર પછી 'X' ને પહોંચીએ છીએ, કે જે આપણા સમસ્ત જ્ઞાનની સત્યતા છે.

એક કાર્ડબોર્ડમાં પાડેલા એક ટાંચણીના ઝીણા કાણામાંથી જો આપણે એક ચિત્રનું અવલોકન કરીએ, તો તેથી આપણને તે વિષે સર્વથા જૂલજારેલી ભાવના જ આવે છે; છતાં પણ આપણે જેનું અવલોકન કરીએ છીએ, તે છે તો ખરેખર એક ચિત્ર જ. જેમ જેમ આપણે તે છિદ્રને વધારે અને વધારે મોટું કરતા જઈએ, તેમ તેમ આપણા મનમાં તે ચિત્ર વિષે વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ ભાવ આવતો જાય છે—તેની સ્પષ્ટતાનો અધિક પરિચય થતો જાય છે. અર્થાત્ સસ વસ્તુ એક હોય છે, ત્યારે તેમાંથી નામ અને રૂપ વિષેના આપણા ભ્રમક વિચાર અનુસાર આપણે તેથી સર્વથા ભિન્ન આદર્શોને જ ઉપભવી કાઢીએ છીએ. જ્યારે આપણે કાર્ડ બોર્ડને નાખી દઈએ, ત્યારે પણ આપણે જો કે તે જ ચિત્રને જોઈએ છીએ; પરંતુ જોડે જોડેલો જ કે, હવે તે ચિત્ર તેના સસ સ્વરૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે. આપણે તે ચિત્રમાં ગમે તેવા ગુણ અને પ્રમાણોનું આરોપણ કરીએ, પરંતુ તેથી તે ચિત્રમાં કશું પણ પરિવર્તન થતું નથી. એનું કારણ એ કે, આત્મા સર્વનું સત્ય સ્વરૂપ છે અને આપણે બધા આત્માને જોઈએ છીએ; પરંતુ આપણે તેને જે નામ અને રૂપયુક્ત જોઈએ છીએ, તે આત્મદર્શન નથી; કારણ કે, નામ અને રૂપ એ સર્વ આપણા પડદામાં જ છે—માયામાં છે, આત્મામાં નામ અને રૂપનો વિકાર છે જ નહિ.

તેઓ દૂરદર્શક ધંત્ર—Telescope—ના કાચમાંના દાગ સમાન છે; છતાં સૂર્યનો પ્રકાશ આપણને તે દાગ બતાવી આપે છે; અર્થાત્ પાશ્વળના ભાગમાં જે સૂર્યની આધારભૂમિ ન હોય, તો આપણને એ મિથ્યાભાસ થવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે, અને તે સત્ય બીજી કાંઈ નહિ, પણ ક્ષણ જ છે, સ્વામી વિવેકાનંદ તે દૂરદર્શક કાચપરનો દાગ છે; હું આત્મા છું—કે જે આત્મા સસ, અવિકૃત જ અને માત્ર તે સસતા જ અને સ્વામી વિવેકાનંદને જોવાનું સામર્થ્ય આપે છે. આત્મા પ્રત્યેક ભ્રમણાનો નિષ્કર્ષ છે, પરંતુ સૂર્યની કાચપરના દાગ સાથે સમાનતા દર્શાવી શકતો નથી; ને તો માત્ર તે દાગો આપણને બતાવી આપે છે. આપણાં પોતાનાં દમો જેટલા પ્રમાણમાં સારાં કિંવા નહારાં હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ તે દાગોને ઘટાડે છે અથવા વધારે છે; પરંતુ તેઓ આપણા અંતરમાં જે ઈશ્વર રહેલો છે તેનામાં તો કદાપિ કશું પરિણામ નિપજતી શકતાં નથી. દાગવાળા મનને સંપૂર્ણ સ્વચ્છ દરી નાખતાં તે કહે જો જ આપણે જોઈએ છીએ કે;—“હું અને મારો પિતા બન્ને એક જ છીએ.” (“I and my father are one.”)

આપણે પ્રથમ કાંઈ પણ વસ્તુને જોઈએ છીએ અને ત્યારપછી તે વિરે વિચાર કરીએ

છીએ. ખરેખર આપણે એવા પ્રકારનું દર્શન તો મેળવવું જ જોઈએ, અને એ દર્શન ધર્મ કિંના સાક્ષાત્કારના નામથી આપણા છે. કદાચિત્ કોઈ એવો મનુષ્ય હોય કે જોણે પય, પયગમર કે ધર્મગ્રંથ વિષે કદાપિ કોઈ સાબાલું જ ન હોય, તો તેની પણ કોઈ ચિંતા નથી તેને આ સાક્ષાત્કાર મેળવવા દો એટલે તેને પત્રી ખીજ કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી મનને શુદ્ધ કરો, એ જ ધર્મનું સર્વસ્વ છે, અને જ્યાં સુધી આપણે આપણને પોતાને એ કલકથી મુક્ત ન કરીએ, ત્યાં સુધી સત્ય વસ્તુને આપણે તેના મથાર્ય સ્વરૂપમાં કદાપિ જોઈ શકીએ તેમ નથી એક બાળકને કોઈપણ પાપનું દર્શન થતું નથી, કારણ કે, તેનામાં એ પાપના અકુરનો જ મૂળ અભાવ હોય છે અર્થાત્ તમારા પોતામાં જે ન્યૂનતા કે દોષ હોય તેમનાથી મુક્ત થઈ જાઓ, એટલે પછી બહારના પ્રદેશમાં એવા દોષોને જોઈ શકશો જ નહિ એક અર્બક ૧૮ થતી જુએ છે, પણ એની તેના મનમાં કશી પણ વિશેષ ભાવના હોતી નથી એકવાર જ્યાં એક ગુચવાડાબરેલા-આમક-ચિનમાની એક ગુમ વસ્તુ તમને મળી આની, એટલે પત્રી તમે તેને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકો છો, એ જ પ્રમાણે જ્યાં તમે એકવાર મુક્ત અને નિષ્કલક થયા, એટલે પછી આસપાસ સમસ્ત વિશ્વમાં તમને કેવળ મુક્તિ અને પવિત્રતા જ દેખાયા કરે છે “તે દેણું જ હૃદયના સર્વ બંધનો આરપાર કપાઈ જાય છે, વાકાચૂકા માર્ગો સરળ બની જાય છે, અને સ્વમવત્ આ જગતનો દોષ થાય છે.” અને જ્યારે આપણે જાગીએ છીએ, ત્યારે આપણે આની એક નિર્ગંધ-અસલ વસ્તુનું સ્વમ કેમ જોયું, એ રિતે આપણને આશ્ચર્ય થયા કરે છે ।

“જેને પ્રાપ્ત કર્યો પછી ઉચ્ચ અપરિતની પણ આત્માને ચળાવવાની શક્તિ નથી ”

જ્ઞાન શસ્ત્રવડે માથા અથવા બ્રમણને છેદી નાખો, એમ કરવા છતાં પણ જે જીર્ણ વેગ મન અને શરીરના ચક્રને ફેરવ્યા કરે, તોપણ એથી આત્મા તો મુક્ત થવાનો જ. જ્ઞાનશસ્ત્રવડે છેદાયા પછી એ માયાચક્ર કેવળ સરળ ગતિમાં જ ચાલે છે અને કેવળ શુભ વિના ખીજી કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ નિપજાવી શકતું નથી જે તે શરીર ત્યાર પછી કોઈ પણ અશુભ આચરણ કરે, તો તમારે જાણવું, કે તે મનુષ્ય “જીવન્મુક્ત” નથી, જે તે જીવન્મુક્ત હોવાનો દાવો કરતો હોય, તો તે અસલ જાણે કે પરતુ જ્યારે મનને શુદ્ધ કરવાથી મન તથા શરીરરૂપ ચક્રો શુભ તથા સરળ ગતિને મેળવે, ત્યારે જ જ્ઞાનશસ્ત્રને તેમને સ્પર્શ કરાવી શકાય છે સર્વ શુદ્ધિકારક કર્મો માયાપર જ્ઞાત કિંવા અજ્ઞાત આધાત કર્યો વિના રહેતા નથી-માયાપર તેમનો આવાત તો થવાનો તે થવાનો જ કોઈને પણ પાપી મીનીને જાણાવવો, એ એક નકારાત્મક નકાર કાર્ય છે અજ્ઞાનથી કરાવતું શુભ કર્મ પણ શુભ પરિણામ જ નિપજાવે છે અને બંધનને તોડવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ પડે છે.

દૂરદર્શક કાચપરના દાગ સાથે સૂર્યની સમાનતા દર્શાવવી તે એક જડ મૂળની ભૂલ છે. સૂર્યને, 'બહમ્' ને બાણી લ્યો, કે જેમાં કોઈ પણ વસ્તુનો વિકાર થતો જ નથી, અને કલકને કાઢીને નિષ્કંક થવાના ઉદ્યોગમાં લીન થાઓ. જે કોઈ પણ મહત્તમ વ્યક્તિ હોય, તો તે કેવળ મનુષ્ય જ છે. જે કોઈ પણ મહત્તમ પૂજ્ય હોય, તો તે કૃષ્ણ, શુદ્ધ અને ક્રોધસ્તુ જેવા મનુષ્યોની જ પૂજા છે. જે વસ્તુની તમને અગત્ય હોય, તેને તમે નિર્માણ કરો છો, વાસનાનો ભાગ કરો.

જો આ જગતને સ્વર્ગના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે, તો સર્વ દેવદૂતો અને સ્વર્ગવાસી જનો અહીં જ છે. પોતપોતાના મનની સ્થિતિ અનુસાર '૪' સર્વના જોવામાં આવી શકે છે. પરંતુ આ પૃથ્વીપર જ એ '૪' નો સાક્ષાત્કાર કરવો, તે સર્વોદ્દૃષ્ટ દર્શન છે. કદાપિ સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન રાખો, કારણ કે, એ વળી અત્યંત અધમ બમણા છે. આ સંસારમાં પણ, અત્યંત લલમી અને રીબાવનારી દરિદ્રતા એ બન્ને બધનો છે કે જે આપણને ધર્મથી રૂના દૂર જ રાખે છે. આપણને ત્રણ મહદ્ વસ્તુઓ મળેલી છે, —તેમની પ્રથમ આ માનવ કાયા છે. (માનવ મન તે ઈશ્વરનું નિકટતમ પરાવર્તન છે, આપણે "તેની પોતાની પ્રતિમા" છીએ.) દ્વિતીય, સુક્ત થવાની બાવના અથવા સુમુક્ષા, તૃતીય, શિક્ષકરૂપ અને માયા કિંવા ભ્રમણાના સમુદ્રને ઝોળગી આવેલા તેજસ્વી આત્માની સહાયતા. એ માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો, કારણ કે, તમારી પાસે એ ત્રણ વસ્તુઓ છે, તો તમે અવસ્થા સુક્ત થવાના જ.

જો વિષમને તમે કેવળ શુદ્ધિથી જાણો છો. કિંવા સ્વીકારો છો, તે વિષમો નિશ્ચય કદાચિત્ કોઈ નવીન વાદના યોગે બળી પણ જવાના, એટલે કે, શુદ્ધિપ્રાપ્ત વિષમ ચિર-સ્થાયી હોતા નથી; પરંતુ તમને જે સાક્ષાત્કાર એકવાર થયો, તે તો સદાને માટે તમારો જ છે. ધર્મની કેવળ વાતો કર્યા કરવી, એથી ઘણું જ થોડો લાભ થાય. પ્રત્યેક વસ્તુ-મનુષ્ય, પશુ, પાંચ વસ્તુ અને કૃતિ-આ ઈશ્વરનો આરોપ કરો, પ્રત્યેક વસ્તુમાં ઈશ્વર-રોપણ કરવાની કૃતિને પોતાની એક ટેવ બનાવી નાખો.

* ઈશ્વરસૌભે એકવાર મને કહ્યું હતું કે, —“સર્વ કોઈ આપણને આ દસ જગત-માથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે. કારણ કે, જેના વિષે આપણે નિશ્ચિત છીએ, તે સર્વસ્વ આ જગત જ છે.” (અર્થાત્ જે કોઈ પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો તે અહીં જ

* ઈશ્વરસૌભ અમેરિકાનો એક શ્રેષ્ઠવાદી વિખ્યાત વિદ્વાન અને વક્તા છે. સ્વામી વિવેકાનંદના પતેભા એક સ્થળે એનો વિશેષ ઉલ્લેખ આવેલો છે.

પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ; મરણ પછીની ગતિને કોઈ પણ જાણવું નથી, એવો એનો આશય છે.) એનાં ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે, “આ જગદ્ગુરુ કૃષ્ણને નીચોવવાની તમારા કરતાં હું વધારે સારી રીતિ જાણું છું અને તેમાંથી તમારા કરતાં હું કાંઈક વધારે મેળવી શકું છું. હું સારી રીતે જાણું છું કે, હું મરવાનો તો છું જ નહિ, અને તેથી મને કશી ડિતાવળ નથી; હું જાણું છું કે, બધા જેવું કાંઈ છે જ નહિ; એટલે હું નિર્ભયતાથી અને શાંતિથી વિશ્વરસનું પાન કર્યો કરું છું. મને કશું કર્તવ્ય નથી અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિનું બંધન નથી; હું સર્વ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં પ્રેમ રાખી શકું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મારી દૃષ્ટિમાં ઈશ્વર છે. મનુષ્યમાં ઈશ્વર તરીકેનો પ્રેમ રાખવાના આનંદનો વિચાર કરો! તમારા કૃષ્ણને આવી રીતે નીચોવો અને તેમાંથી દશ હજારગણા વિશેષ રસને મેળવો. પ્રત્યેક બિન્દુને પ્રાપ્ત કરો.”

જે ઇન્દ્રારૂપ દેખાય છે, તે અંતરાત્મા છે અને તે ખરેખરો મુક્ત છે.

સોમવાર, મધ્યાહ્ન પછી.

જેસસ અપૂર્ણ હતો, કારણ કે, તે પોતાની આદર્શતા-માન્યતામાં સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ રહ્યો નહોતો; અને તેની અપૂર્ણતાનો સર્વથી વધારે જોરદાર પૂરાવો એ છે કે, તેણે સ્ત્રીને પુરુષની બરાબરીનું સ્થાન આપ્યું નહોતું સ્ત્રીઓએ તેના હિતમાંટે પોતાથી જે કાંઈ બની શક્યું તે સર્વ કર્યું; પણ તે યહૂદી કોમની સ્ત્રીઓ એટલે બધા જકડાયેલા હતા કે, કોઈ પણ સ્ત્રી તેના હાથે ઉપદેશકની પત્ની મેળવી શકી નહોતી. છતાં પણ છુદ્દની પછી આવી શકે એવો કોઈ મહત્તમ ચારિત્રવાન હોય, તો તે કાંઈસ્દ હતા; કારણ કે, છુદ્દ પણ અમુક અંશે અપૂર્ણ તો હતો જ. છતાં છુદ્દમાં એટલી વિશેષતા હતી કે, સ્ત્રીના અધિકારને જાળખીને ધર્મમાં તેણે સ્ત્રીને પુરુષની બરાબરીનું જ સ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની પ્રથમ તથા સર્વ ઉત્કૃષ્ટ શિષ્યોમાંની એક ગણાતી શિષ્યા તે તેની પોતાની અધીંગના જ હતી કે, જે બારતવર્ષની સ્ત્રીઓમાં આલના બોદ ધર્મના વિસ્તારના કાર્યની અધિષ્ઠાત્રી ચર્ચ હતી. પરંતુ આપણે એ મહાપુરુષના ગુણોષ્ણનું વિવેચન કરીએ તે યોગ્ય નથી; આપણે માત્ર એટલો જ વિચાર કરવાનો છે કે, તેઓ ગમે તેવા હતા, પણ આપણા કરતાં ઘણા જ ઉચ્ચ પત્નીના હતા, એ તો નિર્વિવાદ છે. છતાં પણ એમ ધારીને આપણે કોઈ પણ મનુષ્યમાં તે ગમે તેવો મહત્તમ હોય તોપણ, આપણો સર્વ વિશ્વાસ આરોપી દેવો ન જોઈએ; કિન્તુ આપણે પોતે પણ અવસ્ય છુદ્દ અને કાંઈસ્દ થઈ જ જોઈએ.

કોઈ પણ મનુષ્યની તેના દોષાવડે પરીક્ષા કરી શકાતી નથી. મનુષ્યમાં જે મોટા

ચુલ્લો રહેલા હોય છે, તે ખાસ તેના પોતાના છે, અને તેના પ્રમાદો તે મનુષ્યતાની સાધ-
ગ્રહ દુર્બળતા દોષથી તેના ચારિત્ર્યનું અનુમાન કરતી વેળાએ તે દોષોની કદાપિ ગણના
ચવી ન જોઈએ

અર્થે 'Heroic' શબ્દના અર્થને સર્વનારો સરકૃત વીર શબ્દ તે અર્થે
'Virtue' શબ્દનું મૂળ છે, કારણ કે, પુરાતન કાળમાં ઉત્કૃષ્ટ યોદ્ધો એ- અત્યંત
સદ્ગુણશાળી મનુષ્ય તરીકે મનાતો હતો

તા. ૩૦ મી જુલાઈ ૧૯૮૫, મગળવાર.

ક્રાંતિરો અને યુદ્ધો તે કેવળ નિમિત્ત જ છે, કે જેમનામાં આપણે આપણી
આત્મિક શક્તિઓને વિપયરૂપ બનાવીએ છીએ વસ્તુતઃ આપણી પોતાની પ્રાર્થનાનું
આપણે પોતે જ ઉત્તર આપીએ છીએ

જે ક્રાંતિરૂ ન જન્મ્યો હોત, તો માનવ જાતિનો કદાપિ ઉદાર થયો જ ન હોત,
એમ ધારવું, તે ઈશ્વરનિન્દા અથવા પાખડ જ છે આવી રીતે મનુષ્યસ્વભાવમાંની
પવિત્રતાને-જે જે પવિત્રતાનો વિકાસ થયો જ નેમ્મએ-બૂલી જવી, તે મહા લપકર છે.
માનવસ્વભાવની ઓજસવિતાને કદાપિ બૂલી જગો નહિ જૂતકાલીન અને ભવિષ્ય-
કાલીન મહાન ઈશ્વર આપણે જ છીએ ક્રાંતિરો અને યુદ્ધો તે અનત મહાસાગરમાંની
માત્ર લહરીઓ જ છે, અને 'હું અનત મહાસાગર છું' તમારા પોતાના હૃદય આત્મા
વિના ખીજ કાઢને પણ નમન ન કરે. જ્યાં સુધી તમે એમ નહિ જાણો કે તે દેવાના
દેવ-ઈશ્વર-તમે પોતે જ છો, ત્યાં સુધી તમારા માટે મુક્તિ છે જ નહિ

વસ્તુતઃ આપણા સર્વ જૂત કર્મો ઉત્તમ જ છે, કારણ કે, તેઓ આપણને આપણે
અતે જે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે સ્થિતિ પ્રતિ જ દોરી ભય છે માગવું કોની
પામેથી ? હું સત્ (સત્ય અસ્તિત્વ) છું અને 'અહમ્' વિનાનું અન્ય જે કંઈ પણ છે તે
માત્ર સ્વપ્ન જ છે હું તમસ્ત મહાસાગર છું, જે લઘુ લહરી તમે ઉત્પન્ન કરેલી છે, તેના
વિચાર કરશો નહિ "હું" તેને એક તરફ કરતાં વિશેષ જાણુ તો નથી સત્યકામે પોતાને
ઉદ્દેશીને યોગાતો એવો આત્મિક નાદ સાબલ્યો હતો કે, "હું અનત છે, અને વિષ-
વ્યાપક તારામાં જ આત્મસયમ કર અને તારા સત્ આત્માના નાદનું શ્રવણ કર."

જે મહાત્માઓ મુદ્દાસ્તિ હોય છે, તેઓ, પવિત્રતાયુક્ત શાંત શુવન ભોમવના,
નિર્ભાર વિચારો કરના અને એમ કરીને જો તને સદાચક ચનારા મહાત્માઓ કરતાં પાર-

પૂર્ણતામાં ન્યૂન થાય છે. એ મનુષ્યો એક બીજા પછી પસાર થઈ જતાં, અંતિમ ફળ-રૂપે શક્તિમાન મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે વળી તેમનાં તત્ત્વોનો ઉપદેશદ્વારા પ્રચાર કરે છે.

* * * * *

જ્ઞાન તો પરાપૂર્વથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, મનુષ્ય માત્ર તેને શોધી કાઢે છે. વેદો તે આ શાશ્વત જ્ઞાન છે કે જે દ્વારા ઈશ્વરે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરેલી છે. તેઓ (વેદો) ઉચ્ચ-તમ તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યક્ત કરે છે, અને એ મહાપ્રમાણ સ્વાધિકારનું પ્રતિપાદન કરે છે.

* * * * *

કેદાંતે આઘાત કરે કે ન કરે, છતાં ગંભીરતાથી સહ્ય વેદો. કદાપિ નિર્બળતાના દાસ ન થાઓ. જે સહ્ય, બુદ્ધિમાન જનોને માટે બહુ જ વધારે પડતું થઈ પડે અને તેમને ઉડાવી દેનારું હોય, તો તેમને ઉડી જવા ધો; એવી રીતે તેઓ જેટલા સત્ત્વર ઉડી જાય, તેટલો વધારે લાભ છે. બાહિરા બાવનાઓ કેવળ બાળકો અને નંગલીઓમાટે જ છે; અને આ બુદ્ધિ લોકો કાંઈ બાળગૃહ તથા અરણ્યમાં વસનારા નથી, કિન્તુ એમાંના કેટલાક તો ધર્મીધ્યક્ષના આસનપર આવી પડ્યા છે.

તમારી આરંભિક ઉત્પત્તિ થયા પછી દેવાલયમાં ને દેવાલયમાં જ સળગ્યા કરતું, એ તમારા માટે સર્વથા અયોગ્ય છે. દેવાલયમાંથી બહાર નીકળો અને સ્વતંત્રતા-મુક્તિ-ના સુક્ત વાતવરણમાં પ્રાણવિસર્જન કરો.

સર્વ પ્રગતિ પરતંત્ર જગત્માં જ છે. માનવસ્વરૂપ ઉચ્ચતમ છે અને મનુષ્ય મહત્તમ વ્યક્તિ છે; કારણ કે, આ સ્થળે અને અસારે જ આપણે આ પરતંત્ર જગતના બંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકીએ એમ ॥ અને મુક્તિ-કિંવા સ્વતંત્રતાને નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ છે કે જે મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતા જ આપણું અંતિમ ધ્યેય છે. માત્ર આપણે જ એ સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, એમ નથી; કિન્તુ કેટલાકો એ સંપૂર્ણતાને પહોંચી પશુ ચૂક્યા છે; એટલામાટે, કોઈ પણ સૂક્ષ્મ શરીરો આવે, તો તેની ચિન્તા નથી, કારણ કે, તે સર્વ સંબંધદર્શક-પરતંત્ર-શ્મિષ્વર હોવાનો સંભવ છે અને તેઓ આપણા કરતાં વિશેષ કાંઈ પણ કરી શકતાં નથી; કારણ કે, જે કરવાનું છે તે સર્વ એ જ કે, મુક્તિ મેળવવી.

પુણ્યાત્મો કદાપિ અશુભ કર્મ કરતા જ નથી, એટલે તેમને શિક્ષા પણ અપાતી નથી અને તેમનો ઉદ્ધાર પણ કરાતો નથી. આઘાતનો અર્થ એટલો જ છે કે, તેઓ આપણને જાગ્રત કરે છે અને સ્વમગ્નના કાર્યમાં સહાયતા આપે છે. તેઓ આ જગતની

અપૂર્ણતા આપણને બતાવી આપે છે અને મુક્તિને મેળવવામાટે એ જગતના બંધનમાંથી બહાર નીકળવાને તત્પર બનાવે છે.

એકવાર એક મંદ દેખાયલી વસ્તુને આપણે એક નામથી ઓળખીએ છીએ, અને તે જ વસ્તુ બીજાં અતિશય સ્પષ્ટતાથી દેખાય છે, તે વેળાએ આપણે તેને વળી બીજા નામથી જાણીએ છીએ. જેમ નૈતિક સ્વભાવ ઉચ્ચતર હોય, તેના પ્રમાણમાં દર્શન પણ ઉચ્ચતર હોય છે અને ધમ્મ પણ બલવત્તર થાય છે.

મંગળવાર, મધ્યાહ્ન પછી

વિચાર અને માયામાં અભેદતા હોવાનું કારણ એ છે કે, એ એક જ વસ્તુની બે માન્યતા છે, એને “૨” ના નામથી ઓળખીએ, કે જે પોતાને આંતરિક અને બાહ્ય એવા બે વિભાગમાં વિભક્ત કરે છે.

અંગ્રેજી શબ્દ “Paradox” સરૂત લાપાના ‘પારડોક્સ’ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, કે જે પ્રથમ પશ્ચિમ-દાર્શનિક-ભાષામાં લેવાયો હતો અને જેનો અક્ષરશ “આ ભૂમિથી પાર” અથવા વિશેષ સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ, તો “પાર ભૂમિનું” એવો અર્થ થાય છે. પુરાતન આર્યો નિરતર આત્માને જ માનતા હતા, શરીર જ મનુષ્ય છે, એવી તેમની માન્યતા નહોતી. તેમના સ્વર્ગ અને નરક સર્વ સામયિક જ હતા, કારણ કે, કોઈ પણ પરિણામ કિંવા કાર્ય તેના કારણ કરતા વધારે લાંબી મુક્ત સૂની ટકી શકતું નથી, અને કોઈ પણ કારણ શાશ્વત નથી, એટલા માટે સર્વ પરિણામ કિંવા કાર્યોનો અંત થવો જ જોઈએ.

સમસ્ત વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો આ એક વાર્તામાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે, એક વૃક્ષ પર જ્ઞાનેરી પાંખોવાળા બે પક્ષીઓ બેઠેલા હતા, જે પક્ષી વૃક્ષના શિખરપર હોતો, તે શાંત, પ્રભાવશાળી અને પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન હોતો, અને જે પક્ષી નીચેના ભાગમાં હોતો તે અસાંત હોતો અને વૃક્ષના મીઠા તથા કડવા ફળોનું લક્ષણ ક્યાં કરતો હોતો. એક વાર એક બહુ જ કડવું ફળ તેના ખાવામાં આવ્યું, એટલે તે સ્તબ્ધ ગયો અને ઉપરના પ્રભાવશાળી પક્ષીને જોવા લાગ્યો, પણ થોડીવારમાં જ તે અન્ય પક્ષી વિધેની બધી વાતને ભૂલી ગયો અને આગળની પેઠે વૃક્ષના ફળ ખાવાના બાધારમાં નિમગ્ન થયો. પાછું એક કડવું ફળ તેના ખાવામાં આવ્યું અને તેથી આ વેળાએ ફરીને તે ઉપરની ડાળીઓપર શિખરવાળા પક્ષીની વધારે નિકટમાં જઈ પહોંચ્યો. આમ કેટલીકવાર બન્યું અને અંતે

હવે ચઢતો ચઢતો તે નીચેનો પક્ષી ઉપરના પક્ષીના સ્થાનમાં આવી લાગ્યો. અને ત્યાં આવતાં જ પોતાને ઝાંઘી બેઠો. અર્થાત્ ત્યાં આવ્યા પછી તત્કાળ તેના જાણવામાં આવી ગયું કે, જે પક્ષીઓ કદાપિ હતા જ નહિ, કિન્તુ તે પોતે સગા સર્વ કાળ તે ચાંત, પ્રભાવ-શાળી અને પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન સિખરસ્થ પક્ષી જ હતા. (અંતિમ સ્થાને પહોંચતાં તેના દૈતભાવ અને શરીરભાવનો લોપ થઈ ગયો.)

લા. ૩૧ મી જુલાઈ ૧૮૬૫, કુલ્લનાર.

હયથરે લાગ અથવા પૈરાઅને ધર્મમાથી કાઢી નાખીને આપણને તેના બદલામાં કેવળ નીતિજ આપી, એ તેણે ધર્મપર એક આધાત જ કર્યો છે. કારણ કે, નીતિસિદ્ધાંતોને તો અનીશ્વરવાદી અને જગ્ગાદીઓ પણ મેળવી શકે છે; પરંતુ ધર્મને તો કેવળ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ જ ધારી શકે છે.

મહદાત્માની પવિત્રતાનું મૂલ્ય પાપાત્મા આપે છે. જ્યારે તમે કોઈ પણ પાપાત્માને જુઓ, ત્યારે આનો વિચાર કરજો. જેવી રીતે લક્ષ્મીપુત્ર-ધનાઢ્યના વૈભવવિકાસનું મૂલ્ય દરિદ્રી મનુષ્યનો પરિશ્રમ ચૂકવે છે, તેવી જ આદિત્મક જગત્તરી પણ પરિસ્થિતિ છે. ભારત-વર્ષમાંના જનસમાજની જે ભયંકર અવનતિ, તે મીરાંબાઈ અને છુદ્દ આદિ જેવા મહા-ત્માઓની ઉત્પત્તિમાટે પ્રદીપ્તિના હસ્તે અપાનું મૂલ્ય છે.

“હું પવિત્રની પવિત્રતા છું.” (ગીતા) “હું મૂળ છું, અને તેનો સર્વ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે, પણ સર્વ હું જ છું.” “જાણું હું જ કરું છું, તમે તો નિમિત્ત માત્ર છો.”

મોટેથી વધારે બકવાદ ન કરો, કિન્તુ અંતરમાં આત્માને અનુભવો; અને એ પ્રમાણે વર્તો, તો જ તમે જાની છો. ખરું જ્ઞાન એ છે, અન્ય સર્વ અજ્ઞાન છે. જે જાણુવા યોગ્ય છે, તે કેવળ બ્રહ્મ જ છે. તે જ સર્વ છે.

સત્ત્વ, રુષ્ટ તથા જ્ઞાનના શોધદારા બંધનકારક યાજ છે, રજ્જેશુલ્ક વાસનાદારા બદ્ધ કરે છે, અને તમોશુલ્ક અમણા તથા આલસ્યદારા બંધનમાં નાખી દે છે. રજ્જે-શુલ્ક તથા તમોશુલ્કનો સત્ત્વશુલ્કદારા જય કરો, અને ત્યારપછી સર્વસ્વ ઈશ્વરાર્પણ કરી ધ્યેન સર્વયા મુક્ત થઈ જાઓ.

ભક્તિયોગી બ્રહ્મનો બહુ જ સત્ત્વર સાક્ષાત્કાર કરે છે અને ત્રિશુલાતીત થઈ જાય છે. (ઉપર્યુક્ત ત્રણે શુભોનો અતિક્રમ કરી જાય છે).

ધમ્મા, ચેતના, ઇન્દ્રિયો, વાસના અને મનોવિકાર એ સર્વના મિત્રભૂતી તે વસ્તુ અને છે કે જેને આપણે ‘આત્મા’ના નામથી ઝાળખીએ છીએ

પ્રથમ દસ્ય આત્મા (શરીર) છે, દ્વિતીય માનસિક આત્મા છે કે જે આત્માને બદલે શરીરને જ ભૂલતી આત્મા માને છે (એ માયાનંદ આત્મા છે), અને તૃતીય શાશ્વત શુદ્ધ તથા મુક્ત આત્મા છે જે તેને વિજાગર્ય જોવામાં આવે, તો તે પ્રતિ છે, અને જે તેને સમસ્ત સ્વરૂપે જોવામાં આવે, તો પ્રકૃતિ ચાની જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેના સ્મરણનો પણ લોપ થઈ જાય છે. આત્મા, પરિવર્તનીય (મર્ત્ય), શાશ્વત પરિવર્તનીય (પ્રકૃતિ) અને સર્વથા અપરિવર્તનીય (આત્મા) છે.

સપૂર્ણ નિરાશાને સ્વીકારી લ્યો, કારણ કે, એ જ હિ-અતમ અવસ્થા છે આશા શાન્તી રાખવી વારું આશાના બંધનને આરપાર છેડી નાખો, સ્વસ્થ થાઓ અને શાંતિમાં રહો, તમે ગમે તે કૃલ કરો અને ગમે તેમ વર્તો તેની ચિંતા નહિ, પણ શુભાશુભ સર્વ ઇન્દ્રિયને અર્પી દો, અને તે વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો દલ કે આડમગ ન રાખો

આર્યાવર્તમાં સાધારણ સભાપણમાં પણ ‘સ્વસ્થ’ સંપ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. એ શબ્દનો અર્થ ‘આત્મસ્થ’ થાય છે ‘Are you well, are you happy?’ (તમે ઠીક છો, સુખી છો?) એવા આશયનો પ્રશ્ન પૂછવા હોય, તો ભારતવર્ષમાં “તમે સ્વસ્થ તો છોને?” એમ પૂછવાનો પરિપાક છે, અને જ્યારે હિંદુઓને એવા આશય જણાવવાનો હોય, કે, “I have a thing, સારે તેઓ એમ જાય છે કે, “મેં એક પદાર્થ જોયો” આ સહિ પણ એક પદાર્થ જ છે

એક પરિપૂર્ણ મનુષ્યનો દેહ અણુદ્વિપૂર્વક પણ શુભ જ કરે છે, તે કેવળ શુભ જ કરી શકે છે, કારણ કે, તે સર્વથા શુદ્ધ થયેલો હોય છે જે ભૂતગતિ દેહના ચક્રને ચલાવ્યા કરે છે, તે પણ શુભ જ હોય છે. તેનામાની સર્વ અશુભ ભાવનાઓ બળીને ભસ્મીભૂત થયેલી છે

“જે દિવસે આપણે ઇન્દ્રિયવિષયક કોઈ પણ ચર્ચા ન કરીએ-ઇન્દ્રિય વિષે કોઈ પણ ન બોલીએ, તે દિવસ ખરેખર ઘણો જ નફારો અને શોકકારક દિવસ છે, એમ સમજવું.” કેવળ સર્વ સત્તાધીશ સ્વામીમાં જે પ્રેમ રાખવો, તે જ સહ લક્ષિત છે. કોઈ પણ અન્ય વ્યક્તિમાનો પ્રેમ, તે ગમે તેવો અને ગમે તેટલો મહાન હોય, તો પણ તે લક્ષિત તો

નથી જ. ‘સર્વ સત્તાધીશ સ્વામી’નો અર્થો ઈશ્વર અર્થ થાય છે; પાશ્ચાત્ય દેશમાં ‘પૌરુષેય ઈશ્વર’ એ એ શબ્દોથી જે અર્થ વ્યક્ત થાય છે, તેના કરતાં આ શબ્દો વિશેષ ઉચ્ચ ભાવના-હિતમ અર્થને વ્યક્ત કરે છે. જેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં રિયલ રહે છે અને અંતે પાછી જેનામાં ચમોઈ જાય છે, તે ઈશ્વર છે-તે ઈશ્વર સાક્ષત, સુદ્ધ, અન્યંત પ્યાણુ, સર્વ શક્તિમાન, સદા મુક્ત, સર્વ જ્ઞાતા, શુભો પશુ શુરુ અને સ્વામી છે-સ્વભાવતઃ જ તે અવર્ણનીય-અનિર્વાચ્ય પ્રેમ છે.

મનુષ્ય કાંઈ પોતાના મસ્તિષ્કમાંથી ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરતો નથી; કિન્તુ તે પોતાની યોગ્યતાના-અધિકારના-પ્રકારમાં ઈશ્વરને કેવળ જોઈ શકે છે, અને જે કાંઈ પણ ઉત્તમ શુભો તેના જાણવામાં હોય, તેમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ શુભોનો તે તેનામાં આરોપ કરે છે. એવો પ્રત્યેક શુભ અથવા ઉપાધિ તે સમન્ત ઈશ્વર છે અને એ એક શુભવડે જે સમસ્તનો બોધ કરાવેલો, તે પૌરુષેય-સાકાર-ઈશ્વરનું આધ્યાત્મિક સ્પષ્ટીકરણ છે. ઈશ્વર પોતે નિરાકાર હોવા છતાં તેનામાં સર્વ આકારોનો સમાવેશ થયેલો છે, અને તે નિર્ગુણ હોવા છતાં સર્વ શુભોનો સ્વામી છે. એક મનુષ્ય તરીકે, આપણે ઈશ્વર, મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એવી રીતે અસ્તિત્વની ત્રિપુટી જ જોવાના; એથી અન્યથા વસ્તુનો આપણે મનુષ્ય તરીકે સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તેમ નથી.

પરંતુ એક ભક્તને માટે તો આ સર્વ તાત્ત્વિક ભેદો કેવળ નિરર્થક બકવાદ સમાન જ છે. તે વાદવિવાદની પરવા કરતો નથી અને યુક્તિને આશ્રય આપતો નથી; તે તો અંતઃકરણમાં ઈશ્વરને અનુભવે છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે ભક્ત પોતાને ઈશ્વરના શુદ્ધ પ્રેમમાં તક્લીન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કેટલાક એવા અભિપ્રાયવાળા ભક્તો પણ થયેલા છે કે, જેઓ મોક્ષ કિંવા મુક્તિ કરતાં ઈશ્વરપ્રેમમાં તક્લીન થવાને અધિક ઉત્તમ માને છે, તે કહે છે કે, “મારી શર્કરા થવાની ઇચ્છા નથી; કિન્તુ શર્કરાનો સ્વાદ લેવાની ભાવના છે.” “હું પ્રેમ રાખવા અને મારા પ્રેમપાત્રને બોગવવા ઇચ્છુ છું.”

ઈશ્વરની નિષ્કપટ અને પ્રચંડ વાસના રાખવી, એ ભક્તિયોગનું પ્રથમ તત્ત્વ છે. આપણે કેવળ ઈશ્વર વિના અન્ય સર્વ પદાર્થોની વાસના રાખીએ છીએ; કારણકે, આપણી સાધારણ ઇચ્છાઓ બાહ્ય જગત્ત્વે પરિપૂર્ણ થાય છે. જ્યાંસુધી આપણી આવશ્યકતાઓ જડ જગત્તી મર્યાદામાં બદ છે, ત્યાં સુધી આપણા અંતઃકરણમાં ઈશ્વરની આવશ્યકતાની સંવેદના થતી નથી જ્યારે આપણા જીવનમાં આપણાપર કઈન આધારો થાય છે અને આ જગત્તમાંની પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી આપણને નિગરા મળે છે; તે વેળાએ જ એના કરતાં

કાર્ત ઉચ્ચત્તર તત્ત્વની આવશ્યકતા આપણને જણાવા માટે છે, તે વેળાએ જ આપણે ઈશ્વરને શોધીએ છીએ.

ભક્તિ વિધાતક નથી કિન્તુ તે તો એમ ચીખવે છે કે, આપણી સર્વ શક્તિઓ મોક્ષને મેળવવાના સાધનરૂપ થઈ શકે એમ છે. આપણે તે શક્તિઓને ઈશ્વરની દેશમાં વાળવી જોઈએ અને જે પ્રેમનો સાધનરૂપ હિન્દીયના ક્ષણભરૂર વિષયમાં વ્યવહાર કરી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રેમ ઈશ્વરને સમર્પવો જોઈએ.

અમારી ભક્તિ તમાગી પાશ્ચાત્ય ધર્મભાવના કરતાં એટલી ભિન્ન છે કે, તે ભવના તત્ત્વને સ્વીકારતી નથી, તેમ જ કાર્ત પશુ વ્યગ્નિ ઈશ્વરના પ્રસાદ કિંવા અતુલ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ પણ માનતી નથી. અમારા ભારતવર્ષમાં એટલાક એવા ભક્તો પણ છે કે, જેઓ ઈશ્વરની તેમના પોતાના બાળક તરીકે ઉપાસના કરે છે, અને તેનું રહસ્ય એવું છે કે, ઈશ્વરને પોતાના સત્તાનરૂપ માનવાથી તેનાથી ડરવાનું કિંવા તેનામાં પૂજ્યભાવ રાખવાનું કાર્ત કારણ જ ન રહે. સસ પ્રેમમાં ભવ હોઈ શકે જ નહિ અને તેથી બધા સુધી ભવનો લેશ માત્ર અશ પણ અવશિષ્ટ હોય, ત્યાં સુધી ભક્તિનો આરભ થવો અશક્ય છે. વળી ભક્તિમાં ઈશ્વર પાસેથી કાર્ત માગવાનો કિંવા ઈશ્વર સાથે માર્ત માર્ત કરવાનો વ્યવહાર પણ હોતો નથી. ઈશ્વર પાસેથી માર્ત પણ વસ્તુની યાચના કરવી, તે એક ભક્તિમાટે ધર્મનો લોપ કરવા સમાન કાર્ય છે. જે સસ ભક્ત હોય છે, તે (પોતાની ભક્તિના બદનામાં) આગેગ્ય, અર્થસપત્તિ કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઈશ્વરને કદાપિ પ્રાર્થના કરતો નથી.

જેની ઈશ્વરમાં પ્રેમ રાખવાની-ભક્તિ થવાની આકાંક્ષા હોય, તેણે પ્રથમ સર્વ વાસનાઓની એક ગાસડી બાંધી તેને દારની બહાર લાગીને પછી જ ઈશ્વરના પ્રેમમંત્રમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. જેની પ્રમથના રાજ્યમાં જવાની લાપતા હોય, તેણે તે પ્રમથ-રાજ્યના દુર્ગદારમાં પ્રવેશ કરવા પૂર્વે એ સર્વ વેશવૃત્તિપૂર્ણ ધર્મનો પોતનો બાંધી બહાર જ છોડી દેવો જોઈએ. આનો ભવાર્થ એવો નથી કે, ઈશ્વર પાસેથી તમે જે માગો તે વસ્તુ તમને મળી શકવાની નથી, એટલા માટે તમને આમ કહેવામાં આવે છે. ઈશ્વર પાસેથી તમને કાર્ત પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એ નીચ પ્રકારનો, અસિદ્ધ અને ભિન્નુક ધર્મ છે. 'પોતે ગંગા નદીના તીરપ્રાંતમાં વસતો હોવા છતાં જળ મેળવવામાટે જે ન્હાનો દુવો જોડવા બેસે, તેના જેવો મૂર્ખ બીજે કાર્ત હોઈ શકે. અરે કે? વળી પોતે દીરાની ખાલમાં આવ્યા છતાં કાચના મણકાને શોધવાની શ્રેષ્ઠ પ્રતો હોય, તેને મહામૂર્ખ વિના બીજુ શુ નામ આપી શકાય? અગેગ્ય,

ધન અને જડ વૈભવમાટેની પ્રાર્થનાઓ તે ભક્તિ નથી. કર્મનું એ અત્યંત કનિષ્ઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ભક્તિ એના કરતાં ઉચ્ચ વસ્તુ છે. આપણે રાજાઓના રાજ સમક્ષ જવાનો પત્ત કરીએ છીએ; એટલે લાં આપણે બિંદુકના વેશથી પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી. જો આપણી કાંઈએક સમ્રાટ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની ઇચ્છા હોય, તો આપણને એક બિંખારીના ચીચેદાવ અવતારમાં ત્યાં કાઈ જવા દેશે કે ? કદાપિ નહિ. સારું ઈશ્વર તો સમ્રાટનો પણ સમ્રાટ છે, અને તેથી બિંદુકના વેશથી આપણે કદાપિ તેના સમક્ષ પહોંચી શકીએ તેમ નથી. નફાની આરા નખનાર દુકાનદારોના લાં કદાપિ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી અને ખરીદ તથા વેચાણનો બ્યવહાર લાં આવી શકતો નથી. એ તો ‘બાઈમલ’માં તમે વાંચેલું જ છે કે, જેજમે ખરીદનારા અને વેચનારાને દેવાસયમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા હતા.

અર્થાત્ એ તો નિવિવાદ છે કે, ભક્તિ યવાના શિક્ષણક્રમનો પ્રથમ પાઠ એ જ છે કે, સ્વર્ગ આદિને મેળવવાની સર્વ વાસનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. એ સ્વર્ગ આ સ્થાન, આ પૃથ્વી સમાન જ હોવાનું-કદાચિત્ આ પૃથ્વી કરતા કિંચિદ્ ઉત્તમ હશે સ્વર્ગ વિષેની કૌશલ્યના ભાવના એવી છે કે, સ્વર્ગ તે ધન વૈભવવિલાસનું એક સ્થાન છે. અર્થાત્ ઈશ્વર એવો કેમ હોઈ શકે વારું ? સ્વર્ગમાં જવાની જે આ સર્વ વાસના તે વિલાસની જ એક વાસના છે એ વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભક્તોનો પ્રેમ સર્વથા શુદ્ધ અને સ્વાર્થહીન હોવો જોઈએ, તે પ્રેમમાં આ લોક કિંવા પરલોકમાંથી કાઈ પણ મેળવવાની આરાના અસ હોવો ન જોઈએ

“શુષ્ક અને દુષ્ક તથા લાલ અને દાનિની સર્વ જાવનાને લાગીને દિવસ અને રાત ઈશ્વરની ઉપાસના કરે; એક પળ માત્રનો સમય પણ બ્યર્થ જવો ન જોઈએ”

“અન્ય સર્વ વિચારોને લાગીને સમસ્ત મન દિવસ અને રાત ઈશ્વરને ભજે છે. આવી રીતે અષ્ટાંગમહત્તરની ઉપાસનાથી તે-ઈશ્વર-પોતાને બક્ત કરે છે, અને પોતાના ઉપાસકોના હૃદયમાં પોતાવિષેની સવેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે”

તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫, ગુરુવાર

સસ ગુરુ તે જ છે કે, જે દ્વારા આપણે આપણી આત્મિક પરપરાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તે ગુરુ એક નહેર છે કે જેમાંથી આધ્યાત્મિક પ્રવાહનું આપણી તરફ વહન થવા કરે છે, તે એક એવી શુભલા છે કે જે આપણને સમસ્ત આધ્યાત્મિક વિશ્વ સાથે જોડી દે છે. વ્યક્તિત્વમાં અતિશ્રદ્ધા રાખવામાં એક એવો ગુણ સમાવેલો છે કે, જે મનો-દુર્બળતા અને મૂર્તિપૂજને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ ગુરુમાનો ધન પ્રેમ સમ્યક હોય તેટલી

શીઘ્ર પ્રગતિ કરે છે અને તે આપણને આંતરિક ગુરુ સાથે જોડી દે છે. જો ગુરુમાં ખરું સસ હોય, તો તેની ઉપાસના કરો; એ ગુરુશક્તિ તમને સત્વર ધૈર્ય પાસે લઈ જશે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની પવિત્રતા તે એક બાળક-અર્લકની પવિત્રતા સમાન હતી. તેણે પોતાના જીવનકાળમાં ધનને કદાપિ સ્પર્શ કર્યો ન હોતો અને ત્રિપથસુખે-અજાનો તો તેનામાં સર્વથા લોપજ થએલો હતો-એટલે કે, વિપથવાસના તો તેનામાં નામમાત્રને પણ નહોતી. મહાન ધર્મોપદેશકો પામે કદાપિ જડવિજ્ઞાન શીખવા જશે નહિ, કારણ કે, તેમની સર્વ શક્તિ કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં જ પરોવાઈ ગયેલી હોય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં મનુષ્યભાવના સર્વથા મરી ગઈ હતી અને કેવળ ધૈર્યજ અવશિષ્ટ રહેલો હતો, તેઓ ખરેખર પાપને જોઈ શકતા જ નહોતા; તેઓ ખરેખર કુકર્મને જોઈ શકનારાં નેત્રો કરતાં વિશેષ પવિત્ર નેત્રોવાળા હતા. એવા અપસંખ્ય પરમહંસાની પવિત્રતાથી જ આ જગત ટકી રહ્યું છે. જો તે સર્વ મરી જાય અને આ જગતને ત્યાગી જાય, તો આ કાણે જ આ જગતના કુકર્મ કુકર્મ થઈ જાય, એમાં લેશ-માત્ર પણ મદાય નથી. માત્ર જગતમાં રહેનાથી જ તેઓ જગતનું કલ્યાણ કરે છે, છતાં તેઓ જાણતા નથી કે, તેઓ પોતે આવા હિતકારક છે.

પુત્રકો આંતરિક પ્રકાશની કલ્પના કરાવે છે અને તેને બહાર લાવવાનો માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ એ કલ્પના તથા પદ્ધતિને આપણે પોતે જ્યારે તદ્વિષયક જ્ઞાન મેળવીએ, જારે જ બરાબર સમજી શકીએ છીએ. જ્યારે આંતરિક પ્રકાશ તમારામાં ઝળકી ઉઠે, ત્યારે પુત્રકોનો ત્યાગ કરો અને કેવળ અંતરમાં જ દૃષ્ટિપાત કરો. પુત્રકોમાં જે કંઈ છે તેના ઠરતાં હનરગણું વધારે સર્વસ્વ તમારામાં રહેલું છે. આદ્યમશ્વરોને કદાપિ ન ત્યાગો; આ વિશ્વમાં તમે જે આહો તે કરી શકો એમ છે. કદાપિ નિર્બળ થશો નહિ; સર્વ શક્તિ-સર્વ બળ તમારી જ છે.

જો ધર્મ અને જીવનનો ગ્રંથો અથવા તો કોઈ પણ ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષના અસ્તિત્વપર જ આધાર રહેલો હોય, તો તે તે ધર્મ અને ધર્મગ્રંથોનો નાશ કરી નાખે! ધર્મ આપણા પોતામાં જ છે. માત્ર તે ધર્મને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં સહાયતા કરવા ઉપરાંત ધર્મગ્રંથો અને ધર્મસંસ્થાપકો બીજાં વધારે કંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મગ્રંથ અને ધર્મોપદેશકો વિના પણ આપણે આંતરિક સસને પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ છે. છતાં પણ ધર્મગ્રંથો અને ધર્મોપદેશકોમાં તેમનામાં આસક્તિ નદ થવા

વિના, કૃતજ બુદ્ધિ રાખો અને તમારા ગુરુની ઈશ્વર સમાન ઉપાસના કરો, પરંતુ તેને અંધતાથી ન અનુસરો; તેનામાં ગમે તેટલી પ્રેમ રાખો; છતાં પોતાને બૂલી ન જાઓ. અંધપણ દદાપિ તમારો હિદાર કરવાની નથી; તમારી સુકિતનો ઉપાધ તમે પોતે જ ચોટા લ્યો. ઈશ્વરવિશે કેવળ એ જ એક ભાવના રાખો કે, તે એક ગ્રાંથત સદાપતા છે.

સુકિત અને ઉચ્ચતમ પ્રેમની ગતિ સાથે જ હોવી જોઈએ, એટલે પછી એ બેમાંથી એક પણ અંધનરૂપ થઈ શકે તેમ નથી. આપણે ઈશ્વરને કાંઈ પણ આપી શકીએ તેમ નથી; તે જ આપણને સર્વ આપે છે. તે ગુરુઓનો પણ ગુરુ છે. આવી ભાવના થયા પછી જ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, તે “આપણા આત્માઓનો આત્મા” છે, આપણો જ આત્મા છે. તે આપણા આત્માઓનો આત્મા હોવાથી જ આપણે તેનામાં પ્રેમ રાખીએ, તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી; કારણ કે, જો એનામાં નહિ, તો આપણે બીજા કેનામાં પ્રેમ રાખીએ વાર ? આપણે “અમિ અને ધૂમાડા વિના બળતી દલ-અચ્ચ જ્વાળા” થવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ. જ્યાં તમે કેવળ ઈશ્વરને જ જોતા હો, ત્યાં પછી કલ્યાણ કેવું કરી શકે એમ છે વાર ? તમે ઈશ્વરનું કલ્યાણ કરી શકો તેમ તો નથી જ. (આવા ભાવથી) સર્વ સંકાઓ જતી રહે છે, અને સર્વત્ર ‘સમતા’ જ વિસ્તરેલી દેખાય છે. જો તમે સર્વનું કલ્યાણ કરો, તો એમ માનજો કે તે તમારું પોતાનું જ તમે કલ્યાણ કરો છો. તમે બીજાની સેવા કરો છો તે એટલામાટે કે તમે તેના કરતાં કનિષ્ઠ છો; એટલામાટે નહિ, કે તે કનિષ્ઠ છે અને તમે ઉત્તમ છો. જો કાંઈ આપણું હોય, તો શુભાચ જેવી રીતે સુવાસ આપે છે, તેવી રીતે આપો; કારણ કે, સુવાસ આપવો એ શુભાચનો સ્વભાવ છે; ‘હું આપું છું,’ એવી ભાવના તેનામાં હોતી નથી.

મહાન હિન્દુ સુધારક—Reformer—રામ રામમોહનરાય એ સ્વાર્થ રહિત-અહં-ભાવના રહિત-કાર્યના એક આશ્ચર્યકારક દર્શાનરૂપ હતા. વિધવાઓના બળી મરવાનો-સતી થવાનો-પ્રવાત તેણે જ અટકાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, આ સુધારણા અંગ્રેજોના પ્રતાપથી જ થઈ હતી; પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, પ્રથમ એ પ્રવાત વિરુદ્ધ બળબળાટ રામ રામમોહનરાયે જ જગાવ્યો હતો અને ત્યાર પછી એ વિવાજને કાઢી નાખવાના કાર્યમાં ગવર્નમેન્ટની સહાયતા મેળવવામાં તે વિજયી થયા હતા. જ્યાં સુધી તેણે આ કાર્યનો આરંભ કર્યો, ત્યાં સુધી ગવર્નમેન્ટ એ વિધે કાંઈ પણ કર્યું નહોતું. એ ઉપરાંત વળી તેણે ‘બ્રહ્મસમાજ’ નામથી જોગખાતા એક આવશ્યકીય ધાર્મિક સમાજની પણ સ્થાપના કરી હતી, અને એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના

કરવામાટે એક લાખ સેન્ડરૂની રકમ ભરી આપી હતી. એ પછી એમાંથી તેણે પોતાનો પગ કાઢી લીધો અને બીજાઓને એ કાર્યની શરૂઆતે એકલા પ્રયત્ન કરવાનું જણાવી દીધું. તેણે કીર્તિ દિવા પોતાના એ કાર્યના પરિણામની કશી પણ દરકાર કરી નહોતી. શુરુવાર, મધ્યાહ્ન પછી.

આવિર્ભાવોની "મેરી-ગો-રાઉન્ડ્સ" જેવી અનંત માલિકાઓ છે, કે જેમાં આત્મા ચડે છે-વિરાજે છે. એ માલિકાઓ સાથે છે; અને વ્યક્તિગત આત્માઓ તેમાંથી બહાર નીકળે છે, પરંતુ તે માલિકાઓનું ચક્ર તો નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેથી જ આત્માનું ભૂત અને ભવિષ્ય વાચી શકાય છે, કારણ કે, ખરી રીતે જોતાં તો સર્વ વર્તમાન જ છે. (ભૂત અને ભવિષ્ય જેવું કંઈ જ નહિ.) ન્યારે આત્મા એક વિશિષ્ટ શુંબલામાં બદલે હોય છે, ત્યારે તેને તે શુંબલાના અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડે છે. એક માલિકામાંથી આત્મા બીજી માલિકાઓમાં જાય છે; કોઈ એક માલિકામાંથી તેઓ 'અમે બહા છીએ' એવો સાક્ષાત્કાર કરવાથી સદાને માટે હટકી જાય છે. એક શુંબલામાંના એક સુખ્ય પ્રસંગ-બદલાને હાથમાં લીધાથી અને તેને બળપૂર્વક પકડી રાખવાથી સમસ્ત શુંબલાને ખેંચી અને વાંચી શકાય છે. આ શક્તિ બહુ જ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એની મહત્તા કંઈ પણ નથી અને એનો વ્યવહાર આપણી આંતરિક શક્તિઓમાંના બહુ અંશને ખેંચી જાય છે. આવી વસ્તુઓની પાછળ ન પડો, કેવળ ઈશ્વરની જ ઉપાસના કરો.

વા. ૨ છ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫, શુક્રવાર

નિષ્ઠા (એક ઇષ્ટમાં ભક્તિ રાખવી તે) સાક્ષાત્કારનો પ્રારંભ છે. સર્વ પુષ્પોમાંના મધુને ખેંચી લેવો; એણે અને સર્વ સાથે મિત્રભાવ રાખવો; સર્વને માન આપવો, અને સર્વને એમ જ કહેતા રહેવો કે, 'હા, બાઈ, હા, બાઈ,' પરંતુ પોતાના માર્ગમાં સર્વથા દૃઢ રહેવો—પોતાના માર્ગથી અજિત ન થવો. એક હિંચતર ભૂમિકા અરેખર બીજી ભૂમિકાની સ્થિતિને સ્વીકારે છે. જો હું સર્વસ્વ છું, તો પછી મારે વાસ્તવિકતા અને કર્મપૂર્વક મારા બધું સાથે અનુકંપા સામાટે ન રાખવી અને તેનાં નેત્રોવડે સામાટે ન નિહાળવું? નિર્બળતાની અવસ્થામાં મારે નિષ્ઠાના માર્ગનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ—(કોઈ એક માર્ગદર્શક ઇષ્ટમાં નિષ્ઠા રાખવી જ જોઈએ)—પરંતુ ન્યારે હું સમ્બળ થઈ જાઉં, ત્યારે હું અત્યેક અન્ય વ્યક્તિ સાથે લાગણીમાં અને તેની લાવનાઅંતિ પૂર્ણ અનુકંપા રાખવાના કાર્યમાં ભાગ લઈ શકું એમ છે.

“અન્ય સર્વ લાવનાઓના બોલે એક લાવનાનો વિકાસ કરવો” એની જૂની

ધારણા હતી. વર્તમાન પદ્ધતિ એવી છે કે, “અવિરોધ વિકાસ” કરો. તૃતીય માર્ગ વળી “મનોવિકાસ અને તેના સંયમ”નો છે—એટલે કે, “મનનો વિકાસ કરો, તેનો સંયમ કરો,” અને પછી તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં તમે તેને રાખો; એનું પરિણામ સત્વર જ વ્યક્ત થશે. આ અત્યંત સસ માર્ગમાં તમારો પોતાનો વિકાસ છે—આત્મવિકાસનો આ અત્યંત સસ માર્ગ છે. એકાગ્રતાને શીખો અને કાંઈ પણ દિશા (કાર્ય) માં તેનો ઉપયોગ કરો. આમ કરવાથી તમે કાંઈ પણ જોવાના નથી. જે કાંઈ પણ એક સમસ્ત વસ્તુને મેળવે, તેણે તેના વિભાગોને પણ મેળવવા જ જોઈએ. દ્વૈતનો અદ્વૈતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

“પ્રથમ મેં તેને જોયો અને તેણે મને જોયો.

“મારા નેત્રમાંથી તેના પ્રતિ અને તેના નેત્રમાંથી મારા પ્રતિ (નેત્રનો) એક અમ-કારો થયો.”

આ પ્રકાર ત્યાં સુધી ચાલતો રહ્યો કે જ્યાં સુધી જન્મે આત્માએ એકબીજાના અત્યંત નિકટમાં આવીને સંયુક્ત થઈ ગયા—તેઓ વસ્તુતઃ એક થઈ ગયા.

* * * * *

સમાધિના બે પ્રકારો છે,—પ્રથમ હું મારા પોતામાં એકાગ્રતા કરું છું અને ત્યાર પછી જ્યારે એકાગ્રતા કરું છું, ત્યારે વિષય અને વિષયની એકતા થયેલી દેખાય છે.

તમારે પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વસ્તુ સાથે સંપૂર્ણતાથી અનુકંપા રાખવાની યોગ્યતા મેળવવી જ જોઈએ, અને ત્યાર પછી તદ્દાજ પુનઃ ઉચ્ચતમ અદ્વૈતમાં જઈ પડવું જોઈએ. પોતાને પરિપૂર્ણ કરી લીધા પછી પોતાની ઇચ્છાથી તમે પોતાને અર્પણ કરો છો. પ્રત્યેક કર્મમાં સમસ્ત સક્રિયતા યોજના કરો. અમુક સમયને માટે દ્વૈતવાદી બની જાઓ અને અદ્વૈતને બૂલી જાઓ; છતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યારે અદ્વૈતને ધારી લેવાની પોતાની યોગ્યતાને તો ટકાવી જ રાખો.

* * * * *

કારણ અને કાર્ય એ સર્વ માયા છે, અને ધીમે ધીમે આપણે એ જાણવાને યોગ્ય થઈશું કે, આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ તે સર્વ અસારે જાળકોની પરીઓની વાર્તાઓ. આપણને જણાય છે તે પ્રમાણે સર્વથા પરસ્પર અસંબદ્ધ છે. વસ્તુતઃ કારણ અને કાર્ય (પરિણામ) જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નહિ, અને તે આપણે સમય આવતાં જાણીશું. એટલામાટે જો તમારાથી બૂની શકે, તો કાંઈ પણ રૂપકને, તેની સંબદ્ધતા વિશે શંકા કર્યા વિના, તમારા મનમાંથી પસાર થવા દેવામાટે, તમારી શુદ્ધિને જરાક મંદ કરી નાખો. કાલ્પનિક અને સુંદર કવિતાના પ્રેમને વિકાસ કરો અને ત્યાર પછી સર્વ પૌરા-

શુદ્ધ કથાઓનો કવિતા તરીકે ઉપયોગ કરો. પુરાણમાં ઇતિહાસ અને સબદ્ધતાની ભાવના ન રાખો. એક પ્રવાહ પ્રમાણે તમારા મનમાથી તેને વહી જવા દો, તેને તમારાં નેત્રો સમક્ષ દીપિકા પ્રમાણે, તે દીપિકાને કાણે પકડેલી છે એ વિશે કંઈ પણ પૂછવા વિના, જમણું કરવા દો, એટલે તમને વધવની પ્રાપ્તિ થશે, અને સત્યનો અવશેષ તમારા મનમાં અવશિષ્ટ રહેશે.

પુરાણના કર્તાઓએ પોતે જોએલું અને અનુભવેલું સર્વ સંક્રિતિક રૂપે સંચલેલું છે, તેમણે અરુપસિત ચિત્રો ચીતરેલાં છે. તેમાંના દોષોને જોઈ તે ચિત્રોને નષ્ટ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરો; તેઓ જેવા રૂપમાં છે તેવા રૂપમાં તેમનો સ્વીકાર કરો અને તમારા પર તેમના પ્રભાવને વિસ્તરવા દો કેવળ પરિણામથી જ તેમની ચોખ્ખતાનો નિર્ણય કરો અને તેમાંના સારને સ્વીકારી લ્યો.

* * * * *

તમારી પ્રાર્થનાનું ઉત્તર આપનારી તમારી પોતાની કમળા જ છે, પ્રત્યેક મનને કેવળ તે બિન્ન બિન્ન ધાર્મિક ભાવનાના રૂપમાં દેખાય છે. તે ધાર્મિક ભાવનાને આપણે ભલે છુદ્ધ, જેજન્સ, કૃષ્ણ, જેદોવા, અવનાહ કે અમિ આદિ નામથી ઓળખાઈએ, પણ તે કેવળ આત્મા જ છે, તે “હું” જ છું.

* * * * *

કમળાઓ વૃદ્ધિગત થાય છે, પરંતુ તે કમળાઓ જે રૂપકાને રજૂ કરે છે, તે રૂપ કામાં ઐતિહાસિક મહત્તા જેવું કંઈ પણ નથી. ઐતિહાસિક માનસિક દર્શન આપણા કરતાં અધિક અસહ્ય હતાં, દારણ કે, આપણે વિશેષ ગાન ધરાવીએ છીએ અને તેથી તેવા હિંદુ દરજીયાથી આપણા કમાઈ જવાનો બહુ જ અપ સહાય છે.

ન્યા સૂધી આપણો પોતાનો અથ હિંદુ નહિ, ત્યા સૂધી ખીજ સર્વ અથો આપણા મનિ નિરુપયોગી છે, અને ન્યારે આપણો પોતાનો અથ ખુબો યામ, ત્યારે જેટલા પ્રમાણમાં આપણા અથને તેઓ દહતા આપતા હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સર્વ અન્ય અથો લાભ-હારક છે જે બળવાન હોય છે તે જ બળને જાણે છે, સિદ્ધની શક્તિને મજરાજ જ જાણી શકે છે, ઉદર જાણી શકતો નથી. જેસસને, ન્યાં સૂધી આપણે તેના બરાબરીના ન હોઈએ, ત્યા સૂધી કેમ કરીને ઓળખી શકીએ વારુ? પાત્ર હજાર માણસને બે રાટલીથી તૃપ્ત કરવાં અથવા તે બે માણસને પાત્ર રાટલીથી તૃપ્ત કરવા, એ બધી સ્વમતી જ વાતો છે, એટલે એ સત્ય પણ નથી અને એનું ખીજના મનમાં કશું પરિણામ પણ થતું નથી કેવળ તેજ જ તેજને જોઈ શકે છે, કેવળ ઈશ્વર જ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

સ્વમ કેવળ સ્વપ્રદેશ જ છે; તેના બીજે કોઈ આધાર નથી. સ્વમ એટલે વસ્તુ છે અને સ્વપ્રદેશ બીજી વસ્તુ છે એમ નથી, તે બન્ને એક જ છે. સંગીતમાં આરપાર દોડનો સ્વર એ છે કે, “હૂં તે હું,” “હૂં તે હું,” એ વિનાના બધા સ્વરો તે માત્ર વિકારસ્પ છે અને તેઓ સત્ય સ્વરૂપને નિહત કરી શકતા નથી. આપણે જીવતા ગ્રંથો છીએ, અને ગ્રંથો તે માત્ર આપણા ઉચ્ચારેલા સંજોગ જ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ જીવિત ઈશ્વર, જીવિત કોષ્ટક છે, એવા ભાવથી પ્રત્યેક વસ્તુને નિહાળો. મનુષ્યને વાંચો, તે જીવતી કવિતા છે. આપણે તે પ્રકાશ છીએ કે જે પ્રકાશ આજ સુધીમાં યઈ ગયેલા સર્વ બ્રાહ્મણો, કોષ્ટકો અને છુદ્ધોને પ્રકાશિત કરે છે. જે આપણે પોતે એવા પ્રકાશ ન હોઈએ, તો પછી એ સર્વ આપણામાટે જીવિત નહિ, પણ મૃત સમાન જ છે, એમ માનવું.

સ્વસ્થ રહો-આત્મસ્થ થાઓ.

મૃત દેહો કોઈ પણ વસ્તુ પ્રતિ કોષિ દર્શાવતા નથી; આપણા દેહોને મૃત કરી નાખો અને આપણને પોતાને તેમની સમાનતામાં મૂકતા અટકી જાઓ.

વા ૩ જી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, રાનિવાર.

જે વ્યક્તિઓની આ જીવનમાં જ મુક્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા હોય, તેમને એક જીવનકાળમાં જ સદસાવધિ વર્ષ પર્વન્ત જીવવાની આવશ્યકતા છે. તેમણે કાળના અમ-ગ્રામી થવું પડે છે; પરંતુ જનસમાજ તો કેવળ બહુજ મંદ ગનિથી જ ચાલનારો છે. એ જ કારણથી, આપણે કોષ્ટકો અને છુદ્ધો મેળવ્યા છે.

૫૦ * ૬ ૫ ૫ ૫

એક સમયમાં એક હિન્દુ રાણી હતી. તેની એવી તો ગ્રંથળા ઇચ્છા હતી કે, તેના સર્વ પુત્રો આ જીવનમાં જ મુક્ત ધર્મજાથ, અને પોતાની એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે પુત્રોની બધી સંભાળ તે પોતેજ રાખતી હતી. જ્યારે તે તેમને સુવાડવામાટે પાસથાને હિંચકા નાખતી હતી, ત્યારે સદા હાલરડાને બદલે તે કેવળ એક જ ગીત ગાતી હતી, અને તે એ હતું કે, “તત્ત્વમસિ, તત્ત્વમસિ (તે તું છે, તે તું છે).” રાણીના ત્રણ પુત્રો તો સંન્યાસી ધર્મ ગયા, પણ રાજા ચનાર એથા પુત્રને હિંચવા માટે કોઈ બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે તે ત્યાંથી જવા નીકળ્યો, ત્યારે તેની માતાએ એક કાગળનો કકડો આપ્યો કે જે જ્યારે તે રાજકુમાર વયમાં આવે ત્યારે તેણે વાંચવાનો હતો. તે કાગળના કકડાપર એ પ્રમાણેના લેખ હતો કે, “કેવળ ઈશ્વર જ સત્ય છે. અન્ય સર્વ અસત્ય છે. આત્મા હણતો પણ નથી અને હણાતો પણ નથી. જ્યાં વસે, ત્યાં એકસો જ

વસજે, અથવા તો પવિત્ર પુરુષોના સંગમાં વસજે.” જ્યારે તરત્તુ રાજકુમારે આ લે ૫ વાંચ્યો, ત્યારે તેણે પણ તત્કાળ સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને તે સંન્યાસી થઈ ગયો.

સર્વ બંધનોને તોડી નાખે અને સંસારનો ત્યાગ કરે. અત્યારે આપણે કોઈના રાધ-ણીયામાં પેસીને માંસનો કકડો ખાતા અને પ્રીતપણ કદામિત્ કોઈ આવશે અને આપણને હાંકી કાઢશે એવા ભયથી આસપાસ દૃષ્ટિપાત કરતા જાનો જેવાજ છીએ. આવા થવાને બદલે રાજા થાએ અને જાણે કે જગત્ તમારું જ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તમે આ જગતનો ત્યાગ ન કરો અને એ તમને બંધનમાં નાખતું અટકી ન જાય, ત્યાં સુધી એમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. જે શરીરથી તમે જગતને ત્યાગી ન શકો, તો મનથી ત્યાગ કરી દો. તમારા હૃદયોના હૃદયથી એનો ત્યાગ કરો. વૈરાગ્યને સ્વીકારી લ્યો. એજ સત્ય ધર્મ, સત્ય આત્મત્યાગ છે અને એના વિના આર્તમકતાને પ્રાપ્ત કરવી તે સર્વથા અશક્ય છે કોઈ પણ વસ્તુની વાસના ન રાખો, કારણ કે, તમે જે વસ્તુની વાસના કરતા હો, તે વસ્તુ તમને આવી મળે છે, અને તેની સાથેજ બપડર બંધન પણ આવી લાગે છે. કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા રાખવી તે આપણને પોતાને બંધનમાં નાખવા ભરાબર જ છે. વાસના રાખવાથી આપણી અવસ્થા ત્રણ વરદાન માનનારા મનુષ્ય જેવી થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી આપણે આત્મસંતુષ્ટ-વાસનાહીન-ન થઈએ, ત્યાં સુધી આપણે કદાપિ મુક્તિ મેળવી શકીએ તેમ નથી. “આત્માનો ઉદ્ધારક આત્મા જ છે, અન્ય કોઈ નથી.”*

આપણે બધા એક જ છીએ, એ જાણુવામાટે અન્ય શરીરોમાં પોતાને અનુભવતા શીખો. બીજા બધી નિર્લેપતાને હવામાં ઢિડાવી દો. તમારાં સારાં તેમજ નકારાં સર્વ કર્મોને તિરસ્કારથી ફેંકી દો અને પુનઃ કદાપિ તેમનો વિચાર માત્ર પણ ન કરો. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. સર્વ બંધન શકાને કાઢી નાખો. મરણ આવીને રહામુ ઉશુ રહે, તો પણ નિર્બળતાને આશ્રય ન આપો. પશ્ચાત્તાપ ન કરો, અને ભૂતકાલીન કર્મોના વિચાર-

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે એવા પ્રકારનો જ ઉપદેશ કરેલો છે -

■ ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માન નાત્માનમવસાદયેવ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ ચિત્તરાત્મનઃ ” ॥

બ ગી અ. ૬ કો-બોલક ૫.

અર્થ - “આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માનો વિનાશ ન કરી નાખવો કારણ કે, આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્માનો રત્ન પણ આત્મા જ છે”

અર્થાત્ ન્યારે આત્મા નિરભિમાની હોય છે, સારે તે આત્માને પોતાનો-બધુ છે, અને ન્યારે તે કાર્યકાણ્ડ સપાતાભિમાની થાય છે, ત્યારે પોતાનો જ રત્ન પોતે થઈ પડે છે

રમાં ઘોળાયા ન કરો તેમજ તમારાં સત્કર્મોનું સ્મરણ પણ ન કરો; આત્મદ-મુક્ત-ચર્ચ જાઓ. દુર્બળ, લાયનીત અને અજ્ઞાન મનુષ્ય કદાપિ આત્માને પહોંચી શકવાનો નથી. કોઈ પણ કરેલા કાર્યનું પરિણામ તો સદામું આત્મા વિના રહેવાનું નથી જ, તમે તેને અટકાવી શકો તેમ નથી, માટે તેની સ્થામા યાઓ, પણ લવિષ્યમાં એ જ કર્મ ન કરવાની બરાબર સંભાળ રાખજો. સર્વ કર્મોનો ભાર ઈશ્વરના શિરપર નાખી દો-શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મ ઈશ્વરાર્પણ કરી દો. શુભને રાખીને કેવળ અશુભ આપનાં, એમ ન કરશો. જેઓ પોતાના સહાયક યતા નથી, તેમનો સહાયક ઈશ્વર થાય છે.*

* * * * *

“અત્ન, અત્ન” નો પોકાર કરવામાં અને અત્નનું લક્ષણ કરવામાં, તેમજ “જળ, જળ,” બોલવામાં અને જળનું પાન કરવામાં અસન્ત બેદ સમાપ્તો છે. અર્થાત્ કેવળ “ઈશ્વર, ઈશ્વર” એ શબ્દને જ વારંવાર ઉચ્ચારવાથી આપણે ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની આશા રાખી શકીએ તેમ નથી. તે માટે કઠિન પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ન્યારે એક લહરી પછડાઇને પાછી સમુદ્રમાં પડે છે, ત્યારે જ તે અમર્યાદ કિંવા અગાધ થઈ શકે છે, લહરીના સ્વરૂપમાં તે કદાપિ અમર્યાદ કિંવા અગાધ હોતી નથી. એવી રીતે સમુદ્રરૂપ થઈ ગયા પછી તે પુનઃ લહરી થઈ શકે છે અને તે પણ વળી પોતાની જેટલી ઈચ્છા હોય તેટલી મોટી લહરીનું સ્વરૂપ ધારી શકે છે. તમારા પ્રવાહ સાથેના તાદાત્મ્યને તોડી નાખો અને જાણો કે તમે મુક્ત છો.

તત્ત્વજ્ઞાન તે અમુક અનુભવોની યથાક્રમ રચના છે. જ્યાં ધર્મનો આરંભ થાય છે ત્યાં બુદ્ધિનો અંત થાય છે. બુદ્ધિ કરતાં પ્રેરણા અધિક ઉચ્ચતર છે, પરંતુ તે બુદ્ધિની વિરોધિની કિંવા નિવેધક ન હોવી જોઈએ. બુદ્ધિ જાડી નકસી કરવામાટેનું જાડું મોઢું હથિયાર છે, અને પ્રેરણા તે પ્રચંડ પ્રકાશ છે કે, જે આપણને સર્વ સત્યનું દર્શન કરાવે છે. કોઈ એક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા, તે અવશ્ય પ્રેરણા જ છે, એમ નથી.

* * * * *

માયામાં પ્રગતિ તે એક એવું ચક્ર છે કે જે તમને, તમે જ્યાંથી નીકળ્યા હો તેજ સ્થાનમાં પાછા લાવી મૂકે છે; પરંતુ એથી લાલ એટલો છે કે, જ્યારે તમે એ ચક્રપર

* મૂળ અંગ્રેજીમાં એવી એક કહેવત છે કે, “God helps those who help themselves.” પરંતુ સ્વામીજીએ એમ કહ્યું છે કે, “God help those who do not help themselves” અને એ પ્રતિપદનમાં આયતત્વજ્ઞાન પ્રમાણે એક અત્યંત મૂલ્ય રહત્ય સમાયતું છે.

ચંદ્રીને નીકળેા છે. સારે તમારામાં અજ્ઞાન હોય છે, અને ન્યારે બ્રહ્મને પાછા આવેા છે. સારે સમસ્ત જ્ઞાનને પોતામાં બરી લાવેા છે. ધૃતિરોપાસના, પવિત્ર પુરુષોની ઉપાસના, એકાગ્રતા, ધ્યાન અને નિષ્કામ કર્મ એ સર્વ માયાના બળમાંથી છૂટવાના માર્ગો છે; પરંતુ પ્રથમ આપણામાં મુક્ત થવા માટેની બળવતી ઇચ્છા હોવી જોઈએ. પ્રકાશની પ્રભા કે જે આપણા માટે અંધકારને પ્રકાશિત કરનારી છે, તે પ્રકાશની પ્રભા આપણામાં જ છે; જ્ઞાન આપણેા સ્વભાવ છે, ('જન્માધિકાર' જેવું કાંઈ છે જ નહિ, કારણ કે, આપણેા જન્મ કદાપિ થયેા જ નથી). આપણે જે કાંઈ પણ કરવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, એને ઢાંકા નાખનારાં વાદળાને દૂર ઢાંકી કાઢવાં.

સંસાર કિંવા સ્વર્ગમાંના વૈભવ વિલાસમાટેની સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરો. ઇન્દ્રિય-હર્મ્ય અને મતઃસંયમ કરો. તમે દુઃખી છો એમ માન્યા વિનાજ પ્રત્યેક દુઃખને સહન કરો. મોક્ષ વિના બીજા કશાનો પણ વિચાર ન કરો. ગુરમાં, પોતામાં, તેના ઉપદેશમાં અને તમે અવસ્ય મુક્ત થવાના જ છો એ તત્ત્વમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખો. ગમે તેમ થઈ જાય તો પણ "સોઝ્મ સોઝ્મ" કહેતા રહો; જમતાં, બમતાં અને દુઃખ ભોગવતાં પણ એનાજ ઉચ્ચાર કર્યા કરો; તમારા મનને નિરંતર એ જ તત્ત્વ શીખવતા રહો કે, —આપણે જે કાંઈ પણ જોઈએ છીએ તેનું અસ્તિત્વ કદાપિ હવું જ નહિ, —માત્ર "બહમ્" (હું) વિના ખીજું કાંઈ પણ નથી. પ્રકાશની પ્રભા આવી એટલે સ્વપ્નનો લોપ થવાનો જ ! દિવસ અને નિશા એજ ધારણા રાખો કે, આ જગત્ શૂન્ય છે, અને જે છે તે કેવળ ધૃતિરજ છે (વ્રદ્ધ સત્યં જગન્મિથ્યા). મુક્ત થવાની પ્રયત્ન-તીવ્ર ઇચ્છા રાખો.

સર્વ સંબંધીઓ અને મિત્રો 'શુદ્ધ સૂકાપલા કૂપ' છે; આપણે તે કૂવામાં પડીએ છીએ અને કર્તવ્ય તથા બંધનનાં સ્વપ્ન નીહાળીએ છીએ; કે જેમનો અંત જ નથી. કોઈને પણ સહાયક થઈને માયાને ઉત્પન્ન ન કરો. એ માયા એક વટવૃક્ષ સમાન છે કે, જે વધારે અને વધારે વ્યાગળ વિસ્તરતી જાય છે. પોતે એક દ્વેતવાદી હોવા છતાં જે તમે ધૃતિરને સહાયતા આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હો, તો તમે મૂર્ખ છો. જે તમે અદ્વેતવાદી હો, તો તો એ તમે જાણોજ છો કે તમે પોતેજ ધૃતિર છો; એટલે પછી કર્તવ્ય રહું જ ક્યાં ? તમારું પતિ, સંતાન અને મિત્ર પ્રતિ કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. વસ્તુઓ જેવી સ્થિતિમાં આવે તેવી સ્થિતિમાં તેમને સ્વીકારો, શાંત થઈને પડી રહો અને ન્યારે તમારે શરીર તરવા માટે, સારે જાણે; ઉજળતી લહરી સાથે જિયા ચઢો, અને પડતી લહરી સાથે નીચે પછડાઓ. શરીરને મરી જવા દો; શરીર વિશેની કલ્પના તે એક જૂની પુરાણી કલિપત કથા છે. "શાંત થાઓ અને જાણો કે હું ધૃતિર છું."

જો કાંઈ પણ અસ્તિત્વ હોય, તો તે માત્ર વર્તમાન કાળજ છે. વિચાર માત્રમાં પણ ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનું અસ્તિત્વ નથી, કારણ કે, તેનો વિચાર કરતી વેળાએ તે ભૂત હોય કે ભવિષ્ય હોય તો પણ તમારે તેને વર્તમાન બનાવવો જ પડશે. પ્રત્યેક વસ્તુને સારો અને જ્યાં તેની ઇચ્છા હોય ત્યાં તણાઈ જવા દો. આ સંદિષ એક મિથ્યાભાસ છે, એટલે એને પુનઃ તમને પોતાને મૂર્ખ બનાવવામાટેનો પ્રસંગ ન આપો. તમે એને, એ જે સ્વરૂપમાં નથી તે સ્વરૂપમાં માની બેસા છો, એટલે હવે એને એના સત્ય સ્વરૂપમાં જાણી લ્યો. જે શરીર મમે ત્યાં આકર્ષાતું હોય, તો તેને ત્યાં જંતવા દો; શરીર ક્યાં છે તેની દરકાર ન રાખો. કર્તવ્યની દ્રોહાત્મક કલ્પના તે એક ભયંકર વિષ છે અને તે જગતનો નાશ કરે જાય છે.

વારંવાર વીણા અને વિશ્રાંતિ મેળવવામાટે સ્તંભી ન જાઓ; અહીં જ વીણા લાંબને શામાટે આરંભ ન કરી દેવો વાર? સ્વર્ગની વાટ બેઠને બેસી શામાટે રહેતું બેઠએ? જે કરવાનું હોય તે અહીં જ કરી નાખો. સ્વર્ગમાં પુત્ર પુત્રીને પરણાવવાનો પ્રકાર નથી; સારે અહીં જ આરંભ કરીને એ અભાવને શામાટે ન મેળવી લેવો? સંન્યાસીનું કાપાપ વસ્ત્ર તે મુક્તાનું ચિહ્ન છે. સુદિના શિશુકવચ્ચને ત્યાગી દો; અને મુક્તિની ધ્વજને, કાપાપવચ્ચને પરિધાન કરી લ્યો.

(૧) તા. ૪ થી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, રવિવાર.

“જેને અજ્ઞાન પૂજે છે, તેનો (તેને પૂજવાનો) હું તને ઉપદેશ આપું છું.”

જ્ઞાતમાનો સર્વથી ‘અધિકતમ જ્ઞાત’ એ એક અને કેવળ ઈશ્વર જ છે. તે આપણે જે એક વસ્તુને સર્વત્ર બેઠએ છીએ, તે એક વસ્તુ છે. સર્વ તેમના પોતાના આત્માને જાણે છે. સર્વ જાણે છે કે, “હું છું,” કેવળ અનુભવ જ નહિ, પણ એટલા તત્ત્વને તો પશુઓ પણ જાણે છે. આપણે જે સર્વ જાણીએ છીએ, તે આત્માનો આભાગ છે. બાળકોને એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપો, તે એનું પ્રહણ કરી શકે એમ છે. સર્વ ધર્મોએ આત્માની ઉપાસના કરેલી છે; કેટલાક ધર્મોએ કદાચિત્ અજ્ઞાનમાં જ ઉપાસના કરીહરી, પણ ઉપાસના કરી છે, એ તો સત્ય છે; અને એનું મૂળ કારણ એ છે કે, આત્મા વિના ખીજું કાંઈ છે જ નહિ.

અહીં જે અમર્યાદ જીવનાસક્તિ આપણા બેવા અને જાણવામાં આવે છે, તે જ સર્વ અનર્થનું મૂળ સ્થાન છે. તે જ આ સર્વ ઇમાર્ત અને ચૌર્ધકર્મને ઉપજાવે છે. તે ધનને ઈશ્વર ખતાવે છે અને દેસાંથી જ મહી કુસાસર લશ્ચર જમ આદિની કિંમતિ વાપ છે. જડનું કાંઈ પણ મૂલ્ય ન આંકે—તેને કાંઈ પણ મહત્ત્વ ન આપે અને તેમાં આસક્ત ન

યાઓ. જે તમે કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ નહિ રાખો, જીવનમાં પણ અનાસક્તિ કરી દેશો, તો પછી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી. “જે અનેકતાને નિહાળે છે, તે અનુક્રમે એક પછી એક મરણની પરંપરામાં અપાણુ કરે છે.” જે આપણે ‘સર્વ એક જ છે’ એવી રીતે એકતાને સર્વત્ર અનુભવીએ, તો પછી આપણામાટે શારીરિક મરણ પણ નથી અને માનસિક મરણ પણ નથી. સર્વ શરીરો આરાં છે, એટલે શરીર પણ શાશ્વત છે, કારણ કે, વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને વિશ્વ પોતે પણ મારું શરીર છે, એટલે પછી તે કેવી રીતે મરી શકે વારું! પ્રત્યેક મન અને પ્રત્યેક વિચાર મારો છે, એટલે પછી મરણ કેમ કરીને આવી શકે? આત્મા કદાપિ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. આપણે જ્યારે એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ, ત્યારે સર્વ સંકલનો ભોપ ધર્ષ જાય છે. “હું છું, હું જાણું છું અને હું આહું છું,” એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારની શંકા જેવું કંઈ હોઈ શકે તેમ નથી જ. ક્ષુધા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે, જે કંઈ ખવાય છે, તે સર્વ મારાવડે જ ખવાય છે—તે સર્વ હું જ ખાઉં છું. જે એક વાળ આપણા માથાપરથી ખરી પડે છે, તો તેથી કંઈ આપણે આપણું મરણ થયેલું માનતા નથી; તે જ અમાણું જો એક શરીર મરી જાય, તો તે એક વાળ ખરી પડ્યા જરાજર જ છે.

ધર્મર અતિ જ્ઞાની અને અનિર્વાચ્ય છે, તે વિચાર અને જ્ઞાનથી પર છે.....અવસ્થાઓ અથવા શુણ્ણો ત્રણ છે,—પશુતા (તમસ), મનુષ્યતા (રજસ) અને દેવત્વ (સત્ત્વ). જેઓ ઉચ્ચતમ અવસ્થા—દેવત્વ—ને પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ જ છે, એમ ધારવું. સ્વાં કર્તૃત્વનો સ્વર્ગવાસ થાય છે; તેઓ કેવળ પ્રેમ જ રાખે છે, અને લોહંચુંબક અમાણે બીજાઓને પોતા તરફ આકર્ષે છે. આ સુક્તિ છે. (આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા પછી) તમે નૈતિક કર્મ કરતા નથી, કિન્તુ તમે જે કંઈ કરો છો તે નૈતિક જ હોય છે. જ્યારે મામાપર વિજય મેળવીને જેજસે એમ કહ્યું કે, “સમતાન, જા અને તારું કાળું કર—મારી પાછળ જઈને મુખ સંતાડ!” સારે જ ફરિસ્તાઓ જેજસને પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા. બ્રહ્મવિદ્ને કોઈ પણ કશી સહાયતા આપવાને શક્તિમાન નથી, વિશ્વ પોતે જ તેને હડવત પ્રણામ કરે છે. તેની પ્રત્યેક ઇચ્છા ક્ષણીકૃત થાય છે, તેનો આત્મા બીજાઓને શુદ્ધ—પાવન કરે છે; એટલામાટે, જે ઉચ્ચતમ—બ્રહ્મ—ને મેળવવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો બ્રહ્મવિદ્ને બળે. જ્યાં આપણી પાસે માનવ દેહ, સુક્ત યવામાટેની તીવ્ર ઇચ્છા અને આપણને માર્ગ બતાવવામાટે મહદ્ આત્માની સહાયતા એ ધર્મરના ત્રણ ઉપહારો ઉપસ્થિત છે, તો પછી આજ્ઞા આપણામાટે અવશ્ય તૈયાર જ છે, સુક્તિ આપણી જ છે.

શરીરનું જે શાશ્વત મરણ તે નિર્વાણ છે. આ અભાવદર્શક પક્ષ છે અને તે કહે છે

દે, “હું આ નથી, આ નથી, આ નથી.” વેદાંત એથી ઉપરના સોપાનપર ચડે છે અને સાવધર્મિક પદાનું સમર્થન કરે છે, તે “મુક્તિ” કિંવા “મોક્ષ” ના તત્ત્વને સ્વીકારે છે. “હું સર્વ અસ્તિત્વ, સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ આનંદ છું—(“હું સમ્યક્દાનંદ છું”), “હું તે છું.” આ વેદાંત છે, પરિપૂર્ણ આગારની આધારશિલા છે.

હિતર દેશીય બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા મુક્તિને માને છે, અને તેઓ ખરેખરા વેદાંતી જ છે. કેવળ સીદ્ધાંતવાસીઓ જ નિર્વાણને પ્રત્યક્ષ તરીકે સ્વીકારે છે.

કોઈ પણ શ્રદ્ધા કિંવા અશ્રદ્ધા ‘અસ્મ’—“હું” ને સંદારી શકે તેમ નથી. તે કે જે શ્રદ્ધામુક્ત આવે છે અને અશ્રદ્ધામુક્ત જાય છે, તે આત્મ એક મિથ્યાભાસ છે. આત્માને કોઈ પણ વસ્તુ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. “હું મારા પોતાના આત્માને વંદું છું” “સ્વયં પ્રકાશિત, હું મને પોતાને વંદું છું, હું અદ્ધા છું.” કાયા એક અંધારી કાટડી છે, બ્યારે આપણે તેમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, સારે જ તે પ્રકાશિત—જીવંતી—ચાપ છે. પ્રકાશને કોઈ પણ વસ્તુ કદાપિ વિકૃત કરી શકે તેમ નથી; પ્રકાશને કોઈપણ કદાપિ નાશ કરી શકાય તેમ નથી. તે કદાચિત્ આગ્રહાદિત થઈ જશે, પરંતુ કદાપિ નષ્ટ તો નહિજ થાય.

અસારે ધર્મરની “માતા”—અનંત શક્તિ—તરીકે ઉપાસના થવી જોઈએ. ધર્મરની માતા તરીકે કરેલી ઉપાસના પવિત્રતાના પ્રદેશ પ્રતિ લઈ જશે અને અહીં અમેરિકામાં પ્રચંડ શક્તિનો આવિર્ભાવ થશે. અહીં (અમેરિકામાં) દેવાલયો આપણને નીચા નમાવતા નથી અને કંગાલ દેશોમાં લોકો જેટલાં દુઃખો સહન કરે છે, તેવાં દુઃખો અહીં કોઈ પણ ભોગવતું નથી. સ્ત્રી ધણાજ લાંબા વખતથી વેદના સહન કરતી આવી છે, અને તે વેદનાથી તેને અનંત ધૈર્ય તથા અનંત ખંત એ બે અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપેલી છે. તે એકજ ભાવનાને દૃઢતાથી વળગી રહે છે. તેની એ દૃઢ ભાવના કિંવા દૃઢ શ્રદ્ધા જ તેને પ્રત્યેક દેશમાં ધર્મગુરુઓ અને એકશ્રદ્ધાત્મક ધર્મોના આધારરૂપ બનાવે છે, અને એજ તેની દૃઢ શ્રદ્ધા તેને અંતે મુક્ત કરશે. આપણે વેદાંતી થવાનું છે અને આ મહાન ભાવને ધારણ કરવાનો છે; સમસ્ત જનસમાજે એ ભાવના મેળવવી જ જોઈએ, અને તે કેવળ સ્વતંત્ર અમેરિકામાં જ જની શકે તેમ છે. ભારતવર્ષમાં આ ભાવનાઓને છુદ્ધ, શંકર અને એવાજ અન્ય મહાપુરુષોએ પ્રકાશ કર્યો હતો, પરંતુ સમસ્ત જનસમાજે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. હવે નવીન યુગ સમસ્ત જનસમાજને વેદાંતજીવન ભોગવતો જશે, અને આ સુધારણા સ્ત્રીઓદ્વારા જ થવાની છે.

“પ્રિયતમ અને સુંદર માતાને બહુ જ સંભાળથી તમારા હૃદયોના હૃદયમાં વિરાજમાન કરો.

“માત્ર જિહ્વા વિના અન્ય સર્વ વસ્તુઓને ફેંકી ઘો, અને જિહ્વાને કેવળ ‘માતા’ માતા!’ એટલો ઉચ્ચાર કરવામાટે જ કાયમ રાખો.

“અશુભ ઉપદેશકોનો પ્રવેશ થવા ન ઘો; કેવળ તમને અને મને, મારા હૃદયને, માતાનું દર્શન કરવા ઘો.”...

“જે કંઈ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વથી તું પર-અતીત-છે!

મારા જીવનચંદ્ર, મારા આત્માના આત્મા!”

રવિવાર, મધ્યાહ્ન પછી

જેવી રીતે શરીર મનના હાથમાનું એક શસ્ત્ર છે, તે જ પ્રમાણે મન આત્માના હાથમાનું એક હથિયાર છે. બાધ બાધ ગતિ છે, અને મન તે આંતરિક ગતિ છે. નિયત સમયમાં જ સર્વ પરિવર્તન આરંભાય છે અને તેના અંત થઈ જાય છે. જો આત્મા અપરિવર્તનીય-અવિકૃત હોય, તો તે પરિપૂર્ણ હોવા જોઈએ; જો તે પરિપૂર્ણ હોય, તો અનંત હોવા જોઈએ; અને જો તે અનંત હોય, તો તે કેવળ એક જ હોવા જોઈએ, કારણ કે, એક સાથે બે અનંત હોઈ શકે જ નહિ. એટલામાટે આત્મા માત્ર એક જ હોઈ શકે. જો કે તે બહુધા-અનેકરૂપ-રૂપાય છે; છતાં વસ્તુતઃ તે કેવળ એક જ છે. જો કોઈ એક મનુષ્ય સૂર્ય પ્રતિ જવાને નીકળે, તો પ્રત્યેક પગલે તે એક જિજ્ઞાસુ સૂર્યને જોવાનો, અને તેમ છતાં પણ સૂર્ય તો જ એક છે તે એકનો એક જ છે.

‘અસ્તિ’ (છેપણું) સમસ્ત એકતાનો મૂળ પાયો છે, અને તેથી જ એ મૂળ પાયો હાથમાં આવ્યો, તો તેની સાથે સંપૂર્ણતાને પણ આવેલી જ ધારી લેવી. જો બધા રંગોની એક રંગમાં જ લીનતા થઈ જાય, તો ચિત્રકળાનો અટકાવ થઈ જાય, એ નિશ્ચિત છે. નિષ્કામ થવું તે જ સંપૂર્ણ એકતા છે, આપણે સર્વ આવિર્ભાવોનો એક વ્યક્તિમાં જ આગેપ કરીએ છીએ. ટાઓઈસ્ટ, કન્ફ્યુશીયનિસ્ટ, બૌદ્ધધર્મીયુગાધી, હિન્દુ, યહૂદી, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન્સ અને જોરાસ્ત્રીયન્સ એ સર્વેએ એ જ સુવર્ણ નિયમનો ઉપદેશ કરેલો છે, અને તે પણ બહુધા તેના તે જ શબ્દોમાં, પરંતુ કેવળ હિન્દુઓએ જ એનો અંતિમ નિર્ણય કરી આપ્યો છે. કારણ કે, એના રહસ્યને તેઓ જ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શક્યા હતા. એક મનુષ્યે બીજાઓમાં પ્રેમ રાખવો જ જોઈએ, કારણ કે, તે બીજાઓ તે તે પોતે જ છે, જે છે તે એક જ છે એકમેકાદિતીયમ.

જે સર્વ મહાન ધર્મોપદેશકો થઈ ગયા છે, તેમાંના જો કોઈ જગતના જણવામાં

એવો ઉપદેશ આપનારા હોય કે, “તમારા ચતુષ્ચોત્રું પણ કથાણુ કરો, તમને જોયા ધિકારતા હોય, તેમનામાં પણ તમે પ્રેમ રાખો,” તો તેઓ કેવળ લાઓગ, ધુદ્ધ અને જેન્સ જ હતા—તેમણે જ એ સુવર્ણ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

* * * * *

તત્વો તો પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આપણે તેમને ઉત્પન્ન કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ તેમને શોધી કાઢીએ છીએ. ધર્મનેા કેવળ સાક્ષાત્કારમાં જ સમાવેશ થાય છે. સર્વ ભિન્ન ધર્મો તે ભિન્ન જાતિઓ—ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોના સ્વભાગ ક્રિતા અગત્યને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી રીતે અનુકૂળ એક જ ધર્મના પ્રયોગો છે. માત્ર ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તો જ વિવાદ તથા વિગ્રહને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી જ ઈશ્વરના નામવડે સર્વત્ર શાંતિનો પ્રસાર થવો જોઈએ, તેજ ઈશ્વરનું નામ વિશ્વમાંના અર્ધ રક્તપાતનું મૂળ કારણુ થઈ પડ્યું છે. મૂળ સ્થાનમાં જાઓ. ઈશ્વરને પૂછો કે તે શો પદાર્થ છે. જો તે ઉત્તર ન આપે, તો તે નથી; પરંતુ પ્રત્યેક ધર્મ એ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે, તે—ઈશ્વર—ઉત્તર આપે છે.

તમારામાટે કહેવાનું કાંઈક રાખો; નહિ તો બીજાઓએ જો કાંઈ કહેહું હોય તેના ભાવને તમે કેમ કરીને સમજી શકશો વારુ? પુરાણી અંધશ્રદ્ધાઓને વળગી ન રહો, નવીન સત્યોને સ્વીકારવાને સદા તૈયાર રહો. “જોયા પોતાના પૂર્વજોના ખોદાવેલા દૂવામાંનું ખારું પાણી જ પીધા કરે છે, અને બીજાના ખોદાવેલા દૂવામાંનું નિર્મળ અને મીઠું પાણી નથી પીતા, તેઓ ખરેખર મહા મૂર્ખ જ છે.” (“તાતસ્ય કૂપોઽયમિતિ બ્રુવાણાઃ ક્ષારં જલં કાપુલ્કયાઃ પિવંતિ”). જ્યાં સુધી આપણે જાતે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન કરીએ, ત્યાં સુધી તેના વિશે આપણે કાંઈ પણ જાણી શકીએ તેમ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વભાવથી જ પરિપૂર્ણ છે; બેદ માત્ર એટલોજ કે, મહાપુરુષોએ એ પરિપૂર્ણતાનો વિકાસ કરેલો છે, અને આપણામાં તે શક્યરૂપથી રહેલી છે. જ્યાં સુધી આપણે પોતા ઈશ્વરને ન જોઈએ, ત્યાં સુધી મોસેસે ઈશ્વરને જોયો હતો, એ રહસ્યને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ વારુ? જો ઈશ્વર કોઈવાર કોઈના સમક્ષ આજો હોય, તો તે મારા સમક્ષ પણ આવવો જ જોઈએ. હું સીધા ઈશ્વર પાસે જઈશ; અને તેના વાર્તાલાપને સાંભળીશ. હું કેવળ શ્રદ્ધાને જ મૂળ આધાર તરીકે સ્વીકારી શકું તેમ નથી; કારણુ કે, કેવળ શ્રદ્ધાને જ અગ્રસ્થાન આપવું તે અનીશ્વરવાદ અને ઈશ્વરની નિર્લક્ષ્યતા જ છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ઈશ્વર અરબસ્તાનના વીરાનમાં એક મનુષ્ય સાથે વાતચીત કરી હતી, એટલે આજે તે મારી સાથે પણ વાર્તાલાપ કરી શકે તેમ છે. હવે તે જો તેમ ન કરે, તો મારે તેને મરી જએલો શામાટે ન ધારી લેવો? તમારાથી જ મારે

આવી શકાય તે માટે ધૈર્ય પાસે આવે; માત્ર આવે, પરંતુ આવતાં આવતાં કાષ્ટને પણ નીચે ધકેલી દેશે નહિ.

ગાનીઆએ અગ્નાનોપર અનુકંપા-દયા સખવી જોઈએ. જે શતા છે, તે એક કીડીમાટે પણ પોતાનું શરીર અર્પવાને ઇચ્છવાનું હોય છે, કારણ કે, આ શરીર કાંઈ પણ નથી, એ તત્ત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોય છે.

તા ૫ મી ઝાંઝર ૧૮૮૫, સોમવાર

પ્રશ્ન એ છે કે, ઉચ્ચતમને પહોંચવા માટે સર્વ લઘુ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું અગત્યનું છે, કે સાં એકદમ ધસારો કરીને પહોંચી શકાય તેમ છે? એક વર્તમાન અમે-રિકન બાળક, તેના પૂર્વજોને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિના કાર્યમાટે શતાવધિ વર્ષો પીતાડવાં પડતાં હતાં, તે વસ્તુને માત્ર પચીસ વર્ષમાં જ મેળવી શકે છે. એક હિન્દુ, તેના પૂર્વજો જે ઉચ્ચતાએ આઠ હજાર વર્ષે ચઢી શક્યા હતા, સાં માત્ર વીસ વર્ષના અવધિમાં જ પહોંચી જાય છે. જડ પક્ષોના વિચાર કરીએ, તો ગર્ભ, ગર્ભાશયમાં, એકપેશીય સૂક્ષ્મ જંતુ- (Amoeba-અમીબા)ની અવસ્થામાંથી મનુષ્યની અવસ્થામાં જાય છે. આ વર્તમાન વિજ્ઞાનનાં શિક્ષણ છે. વેદાંત એથી આગળ વધે છે અને આપણને કહે છે કે, આપણે કેવળ ભૂત માનવજાતિના જીવનમાં જ જીવવાનું નથી, કિન્તુ સમસ્ત માનવજાતિના ભાવિ જીવનમાં પણ જીવવાનું છે. જે મનુષ્ય પ્રથમ કાર્ય કરે છે, તે શિક્ષિત મનુષ્ય છે, અને દ્વિતીય જીવન્મુક્ત છે, કે જે સદા બંધનરહિત-મુક્ત છે.

કાળ તે કેવળ આપણા વિચારોનું પરિમાણ છે, અને વિચાર કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવો વેગવાન હોવાથી આપણે જેટલા વેગથી જીવનમાં આગળ વધી શકીશું તેની (વિગતી) મર્યાદા નથી. અર્થાત્ ભાવિ જીવનને ભોગવવામાં જેટલો કાળ જશે, તે કહી શકાય તેમ નથી. કદાચિત્ તેનો એક વિપળમાં જ અંત આવી જાય અને કદાચિત્ આવા પચાસ જીવનકાળ પણ વહી જાય. એનો સર્વ આધાર ઇચ્છાની તીવ્રતાપર જ ગ્રહેલો છે. એટલામાટે શિક્ષણ, સિધ્ધિની આવશ્યકતાને અનુકૂળ હોતું જોઈએ. કાયકારક અગ્નિ બધામાટે તૈયાર છે, જળ અને બર્ફનાં ઢેઠાં પણ તત્કાળ ગળી-ફીણ થઈ જાય છે. અનેક ગોળીઓનો એક સાથે બાર કરી દો, એટલે નહિ નહિ, તોપણ તેમાંની એક ગોળી તો લાગવાની જ, એક મનુષ્ય સમક્ષ સત્યોનું એક પ્રદર્શન ગ્રહી કરી દો, એટલે તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ ચર્ષ પડનાર સત્યને તે પોતાની મેળે જ ઉપાડી લેશે. બૂન જ-મોએ આપણા સ્વભાવોને નિશ્ચિત કરી દીધા છે, એટલે સિધ્ધિને જે તેના સ્વ-ભાવને અનુકૂળ યાદ તે વસ્તુ આપો. બૌદ્ધિક, ગૂઢ, ભક્તિવિષયક, અથવા વ્યાવહારિક

એમાંના કોઈ પણ તત્ત્વને યુગાધાર બનાવો, પણ તેનું બીજાઓને શિક્ષણ આપો. શુદ્ધિનું પ્રેમ સાથે સમતોલન હોવું જોઈએ, ગૂઢ તત્ત્વમાં યુક્તિ કિંવા શુદ્ધિનો સમાવેશ હોવો જોઈએ અને વ્યવહાર તે પ્રત્યેક પદ્ધતિનો ભાગ હોવો જોઈએ. પ્રત્યેકને તે જે સ્થાનમાં ઉગ્રો હોય ત્યાં જ સ્વીકારો અને ત્યાંથી તેને આગળ ધકેલો. ધાર્મિક શિક્ષણ નિરંતર વિનાશક નહિ, કિન્તુ પોષક હોવું જોઈએ.

પ્રત્યેક સ્વભાવ ગત કાળ (જન્મ)ના જીવનકાર્યને વ્યક્ત કરે છે, જે રેષા અથવા વ્યાસાર્ધ-(નિબ્યા)માં તેણે સંચાર કરવો જોઈએ, તે રેષાને દર્શાવી આપે છે. સર્વ નિબ્યાઓ કેન્દ્રસ્થાનમાં જ લુપ્ત જાય છે. કોઈના પણ સ્વભાવની વચ્ચે પડવાનો કદાપિ પ્રયત્ન કરશો નહિ, કારણ કે, એ કૃતિ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને આગળ વધવાને બદલે પાછળ હટાવી દે છે. જ્યારે તમે જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપો, ત્યારે તમારે એક જાની થવાનું છે, અને જ્યાં તમારો શિષ્ય ઉભેલો હોય તે જ સ્થાનમાં બરાબર માનસિકતાથી ઉભા રહેવાનું છે. એ જ નિયમ અન્ય સર્વ યોગોમાટે પણ સમજી લેવાનો છે. પ્રત્યેક શક્તિનો-સ્વાભાવિક શક્તિનો-એવી રીતે વિકાસ કરો કે જાણે આપણામાં તે એક જ શક્તિનો નિવાસ છે; આ કહેવાતા અનવરોધ વિકાસ-Harmonious development-નું સત્ત્વ રહસ્ય છે. એટલે કે, તીવ્રતા સાથે વ્યાપ્તિને પણ પ્રાપ્ત કરો, પરંતુ તે તીવ્રતાનું બલિ-દાન આપીને નહિ આપણે અનત છીએ. આપણામાં સીમાબંધન છે જ નહિ. આપણે અત્યંત ધર્મોન્મત્ત મુસદ્દમાન સમાન તીવ્ર પણ ધર્મ શકીએ છીએ, અને અત્યંત ગર્જના કરતા અનીચરવાદી પ્રમાણે વિસ્તીર્ણ પણ ધર્મ શકીએ છીએ.

હવે, મનને એકજ વિષયમાં સ્થિર કિંવા સંલગ્ન કરવું, તે એનો માર્ગ નથી, કિન્તુ મનનો વિકાસ કરવો અને મન સંયમ કરવો, એ જ એનો સત્ત્વ માર્ગ છે; મનોવિકાસ અને મનઃસંયમ કયાં પછી મનને તમે પોતાની ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ બાજુએ વાળી શકો એમ છે. આવી રીતે તમે તીવ્રતા અને વિસ્તાર ઉભયને જાળવી શકો છો. જાણે વિશ્વમાં કેવળ જ્ઞાન જ સર્વસ્વ હોયની! તે પ્રમાણે જ્ઞાનની લાગણી રાખો, અને ત્યાર પછી બક્તિયોગ, રાજયોગ અને કર્મયોગને પણ તેમજ માની લ્યો. લહરીઓને ત્યાગો અને સમુદ્રપ્રતિ પ્રવાણ કરો; એમ કરવાથી પછી તમે ઇચ્છા પ્રમાણેની લહરીઓને મેળવી શકશો. તમારા પોતાના મન-સરોવરને સત્તામાં રાખો, નહિ તો બીજાના મનઃસરોવરના બેદને તમે સમજી શકવાના નથી.

ખરો શિક્ષક કિંવા ગુરુ તેજ છે કે, જે શિષ્યના સ્વભાવમાં પોતાની સર્વ શક્તિ પ્રેરી શકે છે, સત્ત્વ અનુકંપા વિના આપણે કદાપિ કોઈને શિક્ષણ આપી શકીએ તેમ

નથી. મનુષ્ય કાંઈ પણ કાર્યના ઉત્તરદાતા છે, એવી ભાવનાને લાગી ઘો; કારણ કે, જો કાંઈ પણ ઉત્તરદાતા હોય, તો તે કેવળ સંપૂર્ણ મનુષ્ય જ છે. અત્યંત મનુષ્યોએ માયા-મદિરાનું અત્યંત પાન કરેલું છે અને તેથી તેઓ શુદ્ધિમાં નથી. (અને શુદ્ધિહીન મનુષ્ય ઉત્તરદાતા કાંઈ શકે જ નહિ, એ ખરું છે.) તમો ચાતાઓએ અત્યંત ચાંતિ (અને અનુકંપા) થી વર્તવું જોઈએ. તેમના માટે માત્ર પ્રેમ વિના બીજો કશો ભાવ રાખશો નહિ અને જે રાગે તેમને આ જગતને અસલ પ્રકાશમાં સ્થિત જોવાના ભ્રમમાં નાખી દીધા છે, તે તેમના રાગને શોધી કાઢો; અને એવી રીતે રાગને શોધી કાઢ્યા પછી તેમને તે રાગના નિવારણના અને આ જગતને તેના સ્વરૂપમાં જોવાના કાર્યમાં સહાયતા કરો. એનું સર્વદા સ્મરણ રાખજો કે, માત્ર મુક્તા મનુષ્ય જ સ્વતંત્ર-મુક્ત ઇચ્છા રાખી શકે છે, (અને તેથી તેઓ ઉત્તરદાતા છે) અન્ય સર્વ બંધનમાં જકડાયેલા હોવાથી તેઓ, જે કાંઈ પણ કરે તે પોતાની કૃતિ માટે ઉત્તરદાતા નથી. ઇચ્છા, ઇચ્છાતરીકે પરતંત્ર-બદ્ધ છે. પાણી જ્યારે હિમાવનના શિખરપર પીગળે છે, ત્યારે તે મુક્ત હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે સરિતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, ત્યારે તીરપ્રાંતના બંધનમાં પડી જાય છે, છતાં પણ તેની મૂળ પ્રેરણા (મૂળ ગતિ અથવા શક્તિ) તેને સમુદ્ર પ્રતિ લઈ જાય છે અને આ તે પોતાની સ્વતંત્રતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રથમ “માનવનો વિનિષ્પાત” છે અને ત્યારપછી તેનું ‘પુનરુજ્જીવન’ અથવા ‘મૃતોત્થાપન’ છે એક પણ પરમાણુ જ્યાં સૂધી તે મુક્તિ-સ્વતંત્રતા-ને મેળવતો નથી, ત્યાં સૂધી રિથર થતો નથી.

કેટલીક કલ્પનાઓ અન્ય કલ્પનાઓના બંધનને તોડી નાખવાના કાર્યમાં સહાયતા કરે છે. જો કે સમસ્ત સૃષ્ટિ તે કલ્પના જ છે, છતાં પણ કલ્પનાઓનો એક સમુદાય, તે કલ્પનાઓના અન્ય સમુદાયનું નિવારણ કરે છે. જે કલ્પનાઓ આપણને એમ કહે છે કે, આ જગતમાં પાપ, શોક અને મરણનો જ ભંડાર ભરેલો છે, તે કલ્પનાઓ ભયંકર છે; પણ જે બીજી કલ્પનાઓ સદા સર્વદા આપણને એમ કહે છે કે, “હું પવિત્ર છું, હૃદયનું અસ્તિત્વ છે અને દુઃખ જેવું કાંઈ છે જ નહિ,” એ કલ્પનાઓ ઉત્તમ છે અને તે અન્ય કલ્પનાના બંધનને તોડી નાખવાના કાર્યમાં સહાયક ચર્મ પડે છે. પૌરુષ્ય હૃદય વિષયક કલ્પના તે બંધનશૂંખલાની બધી કડીઓને તોડી નાખનારી સર્વથી ઉચ્ચતમ કલ્પના છે.

“ૐ તત્સત” એ જ કેવળ એવી વસ્તુ છે કે જે માયાથી પર-માયાતીત છે, પણ હૃદયનું અસ્તિત્વ સાક્ષત છે. જ્યાં સૂધી ન્યાયગારના જલપાત-ધોધ-અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાં સૂધી ઇન્દ્ર ધનુષ્ય અવિચલ રહેશે; પરંતુ પાણી તો અનવરોધ વહેતું જ

જાય છે. એ જલનિપાતો તે સૃષ્ટિ છે અને ઇન્દ્રધનુષ્ય તે પીરખેલ ઇશ્વર છે કે જે ઉભય સામ્ય છે. જે સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જ જોઈએ. ઇશ્વર સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે અને સૃષ્ટિ ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે—અને ઉભય સામ્ય છે. ‘માયા સત્-પણ નથી અને અસત્ પણ નથી (અસ્તિત્વ પણ નથી અને અનસ્તિત્વ પણ નથી)’. નાપગારાના જળપાત અને ઇન્દ્રધનુષ્ય બન્ને સામ્ય પરિવર્તનીય છે, એ માયાદ્વારા દેખાતું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. પશ્ચિમ-સ્ અને ક્રિશ્ચિયન્સ્ એ માયાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરી નાખે છે અને તેના ઉત્તમ અર્ધ ભાગને ‘ઇશ્વર’ના તથા અધમ અર્ધ ભાગને ‘શયનાન’ ના નામથી ઓળખે છે. વેદાંત માયાને અખંડ તરીકે સ્વીકારે છે, અને તેથી પર એકતા—બ્રહ્મ—નો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

* * * * *

મહામંદ યયગંબરના જાણવામાં આવ્યું કે, ક્રિશ્ચિયાનિટી સેમિટિક્ પદ્ધતિ અનુસાર નથી, અને તેથી તેણે જે ઉપદેશો આપ્યા, તે એક સેમિટિક્ ધર્મ તરીકે ક્રિશ્ચિયાનિટી જેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ અને તેણે એક જ ઇશ્વરના તત્ત્વને સ્વીકારવું જોઈએ; એ રહસ્યને દર્શાવનારા જ હતા. “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ,” એ આર્ય ભાવનાએ તેના હૃદયમાં તિરસ્કાર તથા લય ઉત્પન્ન કરી દીધા. ખરેખર ક્રિશ્ચિયન્ ટ્રિનિટી—Trinity—(પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા)ની ભાવના મનુષ્યથી સદા જિજ્ઞાસુ જેહોવા—Jehovah—ની દેવ ભાવનાપર ક્ષણેલી એક ક્ષણ જ મોટી સુધારણા હતી. અવતારની કલ્પના તે મનુષ્ય અને ઇશ્વરની એકતાની ભાવનાના પરિચય પ્રતિ લઈ જનારી ભાવનાની મૃંખલાની પ્રથમ કડી છે. પ્રથમ ઇશ્વર એક માનવ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે, સાર પછી જિજ્ઞાસુ સમયમાં અન્ય માનવસ્વરૂપોમાં પુનઃ પ્રકટે છે, અને અંતે તે પ્રત્યેક માનવસ્વરૂપમાં અથવા સર્વ મનુષ્યોમાં વ્યાપ્ત જણાય છે. અદ્વૈત તે ઉચ્ચતમ ભૂમિકા છે, અને એકેશ્વરવાદ તેના કરતાં નીચેની ભૂમિકા (સ્થિતિ) છે. કલ્પના તમને સુક્તિ ક્રિવા શુદ્ધિ કરતાં વિશેષ ત્વરા અને સરળતાથી ઉચ્ચતમ ભૂમિકામાં લઈ જશે.

ચોડકાને એકલા ઇશ્વરમાટે અને જગત્ લાભાર્થે ધર્મરક્ષણમાટે રહેવા અને જુદા હિસા રહેવા ઘો. જે તમે માયાના જનક હો, તો પોતે *જનક સમાન હોવાનો

* “જનક” શબ્દનો અર્થ જન્મદાતા અથવા ઉત્પાદક થાય છે. એ એક શબ્દનું નામ છે કે જે, જતે પોતાની પ્રજાના હિતમાટે રાજ્યને ધારણ કરી રહ્યો હોય, છતાં માનસિકતાથી તેણે સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરી દીધો હોય. અર્થાત્ માયાનો જનક તે જનક વિદેહી હોઈ શકે નહિ, એમ દર્શાવવાનું જ અગ્રી તાત્પર્ય છે.

દંભ ન દર્શાવો, પ્રતિષ્ઠિત થાઓ અને કહો કે, “હું તે આદર્શને જોઈ છું, પણ હજી તે પહોંચી શકતો નથી;” પણ જ્યારે તમે લાગને સ્વીકારતા નથી, તે વેળાએ “લાગ” ને દંભ ન બતાવો. જે તમે લાગને સ્વીકારો, તો પછી લાગના માર્ગમાં દૃઢ થઈને ઊભા રહો. સુદમાં ચતાવધિ પાત થાય, તો પણ જયધ્વજને દૃઢતાથી પકડી રાખો અને તેને આગળ લઈ જાઓ. કાંઈના પાત થઈ જાય, તો ચિન્તા નહિ, કારણ કે, ઈશ્વર સર્વને માટે સત્ય છે. જે પડે, તે જયધ્વજને આગળ લઈ જવા માટે બીજાના હાથમાં આપી દે; કારણ કે, ધ્વજનો કદાપિ પાત થઈ શકે તેમ નથી જ.

* * * * *

જે હું સ્નાત અને સ્વચ્છ છું તો પછી મારામાં અપવિત્રતા આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? પ્રથમ સ્વર્ગના રાજ્યને શોધો અને બીજી બધી વસ્તુને જવા દો. તમારામાં કોઈ પણ વસ્તુ ઉમેરાવાની આશા ન રાખો; કેવળ ઐનાથી મુક્ત થવામાં જ આનંદ માનો. વાસનાને લાગો કે, કદાચિત્ તમે ન જોઈ શકો, તો પણ, વિજય આબો જ છે, એમ જાણી લ્યો. જેજેસે માત્ર બાર માહીગીરોને ઊડાડ્યા હતા, અને તેમ છતાં તે થોડાકાએ પણ રામન સામ્રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો હતો.

ઈશ્વરની યદ્યવેદિકામાં બલિદાન આપવું, તે પૃથ્વીનું અત્યંત પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. જય અને વિજયની વચ્ચે ગોમાં ખાનાર, કદાપિ યત્ન ન કરનાર આગસૂ કરતાં ઉત્તમ છે. એક લાગીનું અવલોકન કરવું તે પણ પવિત્રકારક પરિણામ નિપજાવે છે. ઈશ્વરમાટે ઊભા થાઓ અને વિશ્વને જવા દો; જગદ્વાસનાનો લાગ કરો, એમ કરવાથી જ તમે શરીરના બંધનથી મુક્ત થશો. જ્યારે એ જગદ્વાસના મરી અર્ધ, એટલે પછી તમે આજ્ઞાદ-મુક્ત છો. કેવળ મરણ આપણને કદાપિ મુક્ત કરી શકતું નથી. મુક્તિ આપણા જીવન-કાળમાં આપણા પોતાના અત્મનદારાજ આપણે મેળવવી જોઈએ; એટલે શરીરનો પાત (અંતકાળ) થવા પછી મુક્તને પુનર્જન્મની બાધા થતી નથી.

સત્યનો નિર્ણય બીજા કશાથી નહિ, પણ કેવળ સત્યથી જ કરી શકાય છે. શુભાચરણ કરવું, એ કાંઈ સત્યની પરીક્ષા નથી; સૂર્યને તેને જોવામાટે મશાલની જરૂર હોતી નથી. કદાચિત્ સત્ય સકળ સૃષ્ટિનો સંહાર કરી નાખે, તો પણ તે સત્ય છે; તેની કદામાં જ ઊભા રહો.

ધર્મનાં ધન સ્વરૂપોનો બ્યવહાર કરવો સરળ છે અને તે સમુદાયને આકર્ષે છે,

પણ વસ્તુતઃ બાહ્ય સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ નથી.

“જેમ કરોળિયો પોતામાંથી જ જાળનો વિસ્તાર કરે છે, અને પુનઃ તે જાળને

પોતામાં જ ચમાવી દે છે; તેવી જ રીતે ઈશ્વરવડે આ વિશ્વનો વિકાસ અને સંક્રાંતિ (ઉત્પત્તિ અને નાશ) થયા કરે છે.”

વા-૬ ફી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, મંગળવાર.

“અહમ્” (“હું”) વિના બાલ “ત્વમ્” (“તું”) હોઈ શકે જ નહિ. આ તત્ત્વના યોગે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એવા નિશ્ચયપર આવ્યા છે કે, કેવળ કર્તામાં જ બાલ જગતનું અસ્તિત્વ સમાપ્તું છે, તેનું અસ્તિત્વ અન્યથ ક્યાંય નથી; એટલે કે, “ત્વમ્”નું અસ્તિત્વ કેવળ “અહમ્”માં જ છે. ખીન્નઓએ એવો વાદ કરેલો છે કે, “અહમ્” કેવળ “ત્વમ્” દ્વારા જ ભણી શકાય છે. આ વાદ તેમણે ન્યાય પુરઃસર કરેલો છે. હવે આ બન્ને અભિપ્રાયો વિભાજન: સત્ય છે, પ્રત્યેક અભિપ્રાય અમુક અંશે સત્ય અને અમુક અંશે અસત્ય છે. વિચાર જડ છે અને સ્વભાવે તે શરીર સમાન છે. માયા બને મન બ્રહ્મેનું, પોતાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરતી એક તૃતીય એકતામાં, અસ્તિત્વ છે. એ એકતા તે સત્ય આત્મા છે.

“X” એક વ્યક્તિ છે, કે જે પોતાને મન અને માયા એ ઉભયના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. બાહ્યન: તેની સર્વ હીનચાસ નિયમના નામથી યોગજ્ઞાતી નિયત રેખા-ઓમાં જ થયા કરે છે. એકંતારૂપે તે મુક્ત-સ્વતંત્ર છે, અને બદ્ધતારૂપે તે નિયમવડે બદ્ધ છે. આવી રીતે આ સર્વ બંધન હોવા છતાં પણ મુક્તિની ભાવના તો સદા ઉપસ્થિત છે, અને તે જ નિવૃત્તિ છે. જડકારક શક્તિઓ કે જે વાસનાદ્વારા આપણને સાંસારિક કાર્યોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાને હિતેજિત કરે છે, તે શક્તિઓ પ્રવૃત્તિના નામથી યોગજ્ઞાતી છે.

તે જ નૈતિક કર્મ છે કે જે આપણને માયાના બંધનથી મુક્ત કરે છે. આ વિશ્વ આપણને અનંત કેમાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ બ્રમણ ક્યાં કરે છે, અને ન્યાયી તે નીકળી હોય ત્યાં જ પાછી આવી લાગે છે. ચક્ર આત્મા કરે છે, એટલે આ જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે વિઝાંનિ કિંવા શાંતિ છે જ નહિ. આપણે એ ચક્રમાંથી બહાર નીકળવું જ જોઈએ. આપણે જે એક છેડાને મેળવવાનો છે, તે કેવળ મુક્તિ જ છે.

જે અશુભ કિંવા અસત્ હોય છે, તેનું સ્વરૂપ બદલાય છે, પરંતુ ગુણમાં તો તે જેવું ને તેવું જ કાયમ રહે છે. આત્મીનકાળમાં શક્તિ સત્તા ચલાવતી હતી, અને આજે તે ધૂર્ત ધર્મ પડી છે. ભારતવર્ષમાં દારિદ્ર્ય અમેરિકા જેટલું નહાકું નથી, કારણ કે, અહીં (અમેરિકા) નો દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અધમ અવસ્થા કરતાં વધારે મહત્તર બેદ-વિરુદ્ધતા-ને બુદ્ધિ-અનુભવે-છે.

સત્ અને અસત્ અવિલાન્યતાથી એક બીજા સાથે મળેલાં છે, એટલે એમાંના એક વિના બીજાને મેળવી શકાય તેમ નથી. આ વિશ્વમાંની સમસ્ત શક્તિ તે એક સરો- વર સમાન છે, અને તેમાંની પ્રત્યેક લહરી અવશ્ય તત્સદશ અપર્ક્ય તરફ ખેંચી જાય છે. સમસ્તતા સર્વથા તેજ છે, એટલે કે, એક મનુષ્યને સુખી કરવું તે બીજાને દુઃખી કરવા બરાબરજ છે. (એકના દુઃખી થયા વિના બીજાને સુખ મળી શકતું જ નથી). બાલ સુખ જડાત્મક છે, અને તેમાંની ભ્રમણી વસ્તુઓ પ્રથમથી જ નિયત—સીમાબદ્ધ થયેલી છે; એટલામાટે એકની પાસેથી લીધા વિના કાંઈ પણ અનન્ય એક કણ પણ મેળવી શકે તેમ નથી. કાંઈને કાંઈ પણ હાનિ કર્યા વિના જો કાંઈ મેળવી શકાય તેવી વસ્તુ હોય, તો તે જડ જગતથી પર—અતીત કેવળ આનંદ જ છે. માધિક સુખ તે કેવળ માધિક શોકનું સ્વરૂપાન્તર જ છે.

જ્યો લહરીમાં જન્મેલા છે અને લહરીમાં જ પડી રહેનારા છે, તેઓ અપ- કર્ષને અથવા બીજાં ત્યાં શુ છે, તેને કેપતા નથી. તમે જગતને ઉત્તમ અને સુખી બનાવી શકશો, એવો વિચાર માત્ર પણ કદાપિ મનમાં ન લાવો. લાણીને બળદિયો પોતાની સામે પડેલા ધાસના પૂળાને પણ પહોંચી શકતો નથી; તે તો માત્ર લાણીમાં નાખેલી વસ્તુને પીધાજ કરે છે. એ ધાંચીના બળદિયાની પેઠે આપણે સુખના પૂળાને મેળવવાની વાસનાની પાછળ પડ્યા છીએ, કે જે આપણી દષ્ટિને ચૂકબા કરે છે ને તેથી આપણે કેવળ પ્રકૃતિની—માયાની લાણીને ફેરવ્યા કરીએ છીએ અને માત્ર નવીન જન્મનો આરભ કરવામાટે મરી જઈએ છીએ. જો આપણે અસત્ અથવા પાપથી મુક્ત થઈએ, તો પછી આપણે કદાપિ બીજા કાંઈ ઉચ્ચતર વસ્તુની આખી કરીએ તેમ નથી, અસતને સાંગીને આપણે સંતુષ્ટ થઈ જઈશું, અને પછી મુક્ત થવામાટેનું મંથન કરતા અટકી જઈશું. ભારે મનુષ્ય એ જાણી જાય છે કે, જડમાં—જડ જન્મમાં—સુખનો શોધ કરવો, તે મિથ્યા છે, સારે ધર્મના આરભ થાય છે. સમસ્ત માનવજાત તે ધર્મના જ ભાગ છે.

માનવ શરીરમાં સત્ અને અસત્—શુભ અને અશુભ—ની એવી તો સમતોલના રહેલી છે કે, એ બંનેથી પોતાને મુક્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનારો મનુષ્યને માટે સંભવ છે.

જો મુક્ત છે, તે કદાપિ બંધાયો નથી જ, અને તેથી ‘તે બદ કેમ થયો?’ એમ પૂછવું, તે એક અધુકિતક પ્રશ્ન છે. જ્યાં બંધન નથી, ત્યાં કારણ અને કાર્ય પણ નથી. “હું સ્વમમાં એક શિવાળ જની ગયો અને ફૂતરો મારી પાછળ પડ્યો.” હવે હું મને પોતાને એમ કેમ પૂછી શકું કે, ફૂતરાએ મારો પીછો કેમ અને યામાટે પકડ્યો? શિવાળ

સ્વપ્નને! એક ભાગ હતો અને દૂતરો તેની પાછળ પડ્યો એ વાન પણ ખરી; પરંતુ તે ઉભયનો સ્વપ્ન સાથે સંબંધ હતો, સ્વપ્નથી બહાર તેમનું આસ્તિત્વ નહોતું. વિજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને આપણને બંધનમુક્ત થવામાં સહાયના કરનારા પ્રયત્ન છે; તેમાંના કેવળ ધર્મ વિશેષ પ્રાચીન છે અને આપણે જે અનિશ્ચય સુખીએ છીએ તે અધિક પવિત્ર છે. ધર્મ વિજ્ઞાન કરતાં અધિક ઉત્તમ અને પવિત્ર છે, તેનું કારણ એ છે, ધર્મ નીનિને પ્રાણમિત્તુ કરે છે, અને વિજ્ઞાન નીનિને તેટલી અને તેવી મહત્તા આપતું નથી.

“દિવ્યજનોનાં હૃદય શુદ્ધ નિર્ભય હોય છે; કારણ કે, તેઓ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાના છે.” કેવળ આ વાક્ય જ માનવજાતિનો ઉદ્ધાર કરશે; કદાચિત્ સર્વ ધર્મગ્રંથો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો લોપ થઈ જાય, તોપણ કેવળ આ એક વાક્ય જ માનવજાતિને ઉદ્ધારવામાટે સમર્થ છે. હૃદયની પવિત્રતા ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારને ખેંચી લાવશે. એ જ આ વિશ્વના સમસ્ત સંગીનનો પ્રગંધ છે. પવિત્રતામાં બંધન નથી. પવિત્રતાવડે અજ્ઞાનના આવરણને દૂર કરે, એટલે આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઈશું અને જાણીશું કે, આપણે કદાપિ બંધનમાં હતા જ નહિ. અનેકતાનું અવલોકન કરવું, તે જગતનો એક ધણો જ મોટો અપરાધ છે. સર્વને આત્મવત્ નિહાળો અને સર્વમાં પ્રેમ રાખો; બિનતાની સર્વ ભાવનાને નષ્ટ કરી નાખો.

* * * * *

જેવી રીતે એક જખમ અથવા ચાંદું મારા શરીરનો એક ભાગ છે, તેવી જ રીતે એક અત્યંત પાપાત્મા મનુષ્ય પણ મારા શરીરનો એક ભાગ છે. આપણે તેની શુશ્રુષા કરીને તેને યોગ્યતર બનાવવાનો છે; એટલામાટે જ્યાં સુધી તેના પાપરાગનો લોપ થઈ જાય અને તે પુનઃ એકવાર સુખી તથા આરોગ્યમંડિત થાય, ત્યાં સુધી નિરંતર તેની શુશ્રુષા અને સહાયતા કરતા રહો.

જ્યાં સુધી આપણે સાપેક્ષ ક્ષેત્રમાં વિચાર કરીએ, ત્યાં સુધી આપણને એમ માનવાનો અધિકાર છે કે, દેહધારી તરીકે, સાપેક્ષ વસ્તુઓના યોગે આપણને આઘાત પણ થઈ શકે છે અને તેજ પ્રમાણે આપણને સાપેક્ષ વસ્તુઓની સહાયતા પણ મળી શકે છે. આ સહાયતાની ભાવનાને જે સારરૂપ કરી નાખવામાં આવે, તે એ, આપણે જેને ઈશ્વરના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે ઈશ્વર જ છે. સહાયતાની સર્વ ભાવનાઓનો સરવાળો તે ઈશ્વર છે.

ઈશ્વર, જે કંઈ પણ દયામુક્ત, સત્ અને સહાયતામુક્ત હોય, તે સર્વનું સારરૂપ

મિશ્રણ છે, એવી જ કેવળ ભાવના હોવી જોઈએ. આત્મા તરીકે આપણને શરીર નથી, તેથી એમ કહેવું કે, “હું ઈશ્વર છું અને વિષ મને કથી પણ બાધા કરી શકે તેમ નથી” તો તે એક મૂર્ખતા છે. જ્યાં સુધી શરીર છે અને આપણે તેને જોઈએ છીએ, ત્યાં સુધી આપણે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરેલો નથી. નદીનો લોપ થઈ જાય, ત્યાર પછી લઘુ જલાવર્ત અવશિષ્ટ રહી શકે ખરું કે? સાહાય્યમાટે પોકાર કરો, એટલે તમને તે આવી મળશે; અને એવું તમારા જાણવામાં આવશે કે, સહાયતા માટેના પોકારનો અને તે જ પ્રમાણે સહાયકનો લોપ થયો છે અને એ નાટકની સમાપ્તિ થતાં કેવળ આત્મા જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે.

એકવાર આ થઈ ગયું, એટલે પછી તમે પાછા આવો અને ઇચ્છા હોય તેવી રમત રમ્યા કરો. પછી આ શરીર કાંઈ પણ અસત્કર્મ આચરી શકતું નથી; કારણ કે જ્યારે સર્વ અશુભ શક્તિઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે જ સુક્તિ-સ્વતંત્રતા આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ કાટ બળી જાય છે, અને કેવળ “ઉચ્ચિતા તથા ધૂમ્ર વિનાની અગ્નિશિખા” જ અવશિષ્ટ રહે છે.

જૂલ ગતિ શરીરને આગળ લઈ જાય છે, પણ તે શરીર માત્ર સત્કર્મ જ કરી શકે છે, કારણ કે સુક્તિનો આવિર્ભાવ થવા પૂર્વે જ તેનામાંનું સર્વ અસત્ તો આશ્ચર્ય ગએલું હોય છે. મરણની છેલ્લી ધડીએ દ્રોણપર મરતા ચોરને પોતાના પૂર્વ કર્મોનું ફળ મળ્યું હતું. તે એક યોગી હતો અને પછી પતિત થવાથી તેને અન્ય જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો હતો; પુનઃ તે યોગના સ્થાનેથી પડ્યો અને એક ચોર થયો; પરંતુ પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે કાંઈ સત્કર્મ કર્યાં હતાં, તે સત્કર્મના વૃક્ષને ફળ આપ્યું અને સુક્તિ આવવાના સમયે જ તે અચાનક જેજસને મળ્યો. જેજસના એક ચપ્પે જ તેને સર્વ બંધનોથી સર્વથા મુક્ત કરી દીધા.

છુદ્ધ પોતાના એક મદાન શત્રુને પણ મુક્ત કરી દીધો હતો, કારણ કે, તે (શત્રુ) તે (છુદ્ધ) ને ધિક્કારવામાં એવો તો લીન રહેતો હતો કે, અધ્યોમદર ધિક્કારવાના હેતુથી પણ છુદ્ધ અને છુદ્ધ વિશેના જ વિચાર કર્યા કરતો હતો; એટલે એ છુદ્ધ વિષયક સતત વિચારે તેના મનને નિર્ભજ બનાવી દીધું અને તે સુક્તિમાટે યોગ્ય-તેધાર-થઈ ગયો. એટલા માટે સર્વકાળ ઈશ્વર અને ઈશ્વરનો જ વિચાર કર્યો કરો; તે વિચાર તમને શુદ્ધ-નિર્ભજ-બનાવશે.

(આ વાક્ય સાથે અમારા પ્રિય ગુરુનામંત્ર ઉપદેશોનો અંત આવ્યો હતો. બીજે દિવસે તેઓ ચાઉગ્રન્થ આપણે પાકેને છેડી ન્યૂપોર્ક જવામાટે પાછા ફર્યા હતા.)

પંદારી બાળા

૬૧ મેંની બાળાની ઘણી ખરી બાળતોને તે સમય પૂરતી દૂર ખસેડીને ભગવાન પુરુષે મહત્કાર્યને મહત્ત્વ આપ્યું હતું, તે, આ દુ ખથી ત્રાસેના જન્મને સદાપતા કંપી, એ મહત્કાર્ય હતું પરંતુ તેને પણ વ્યક્તિના સ્વાર્થને વળગી રહેવાના પોષ્ટપણાના મહત્સત્યને અનુભવવામાટે આત્મનોધનમાં કેટલાક વર્ષો પીતાડવા પડ્યા હતા. પુરુષ કરતાં અધિક નિ સ્વાર્થ અને અવિચ્છાત શ્રમ કરનાર કાર્યકર્તાને આપણી મોજાવન કંપના પણ કાંપિ કંપી શો તેમ નથી. તોપણ આ વસ્તુ જાતના અર્થને જાણવામાટે તેના કંતા કાંતિ પરિશ્રમ દોલે કરના છે ? જેટલું કાર્ય મોટું તેટલી જ તેના મૂળમા ગ્રેહી તેને કંપનારી શક્તિ પણ મોગી જ હોવી જોઈએ, એ કાલાનાધિત સત્ય છે પ્રથમથી જ કંપેની અચૂક યોજનાને સાગોપાગ વ્યવહારમાં લાનવામાટે વિચારની અતિશય એકા અનાનુ બળ દેદાયિત્ત નહિ વાપરવું પડ્યું હોય, પરંતુ જગતને આગળ અને આગળ ધકે લનારા પ્રયત્નજો તે અત્યંત એકાગ્રતાના જ બીજા રૂપાન્તરો છે, એ તો નિર્વિવાદ છે મુદ્દ કાર્ય કરવામાટે એવો મનમા તેની કંપનાનો આનિર્ભાવ થવો જ બસ ધર્મ પડેનો હશે પણ વીચિતરગને ઉત્પન્ન કરનારો કિંચિત્ વિદ્વાભ અને મોગી લહરીને ઉત્પન્ન કર નારો પ્રયત્ન આધાત, એ ઉભય એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન છે છતાં પણ જે વીચિતરગ તે મોગી લહરીને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિના અત્યંત અચનું જ પ્રકટ સ્વરૂપ છે

સત્ય વાર્તાઓ, કંપનાના અવગુહનમાંથી બહાર કાઢેલી—નમ સત્ય વાર્તાઓ, બને દષ્ટિને કૃશ તથા ભયાનક દેખાય સત્ય વિશુદ્ધ સત્ય, પછી બનેને તેના સ્ફુરણથી હ્રદય માંના એકે એક તણ દૂગી જાય હેતુ, સ્વાર્થરહિત અને પ્રામાણિક હેતુ, પછી બહેને તેની પ્રાપ્તિમાટે એક પછી એક સર્વ અવયવો તોડી નાખવા પડે છતાં પણ તેમના પ્રતિ સર્વથી પ્રથમ જતું જોઈએ, તેમને શોધી કાઢવા જોઈએ અને તેમને પ્રાપ્ત કરી લેવા જોઈએ. એ ધર્મ ગયા પછી કાર્યક્ષમતાના નીચેના મોપાનપર જોઈલું મન કાર્યની પ્રયત્ન લહરીએને ઉત્પન્ન કરી સકશે કાળના ચક્રપર ફરતાં ફરતા સૂક્ષ્મ પોતાની આસપાસ જડને વીંટળાવી લે છે અને સ્પષ્ટ થાય છે, અદૃશ્યનું દૃશ્યમા રૂપાન્તર થાય છે, ચક્રયનું વ્યવહાર્ય થાય છે, કારણના સ્થાનમા કાર્ય તૈયાર થાય છે અને વિચારને સ્થળે પ્રત્યક્ષ કૃત્ય આનીને ઉભુ રહે છે

કારણ, પછી તે બહેને સહસ્રાવધિ પરિસ્થિતિઓએ જઠડાયલું હોય, તોય આજે નહિ તો કાને, પણ કાર્યના રૂપે દેખાવાનું તો ખરુ જ અને જેનું સામર્થ્ય ગુપ્ત છે, એવો જે વિચાર—ને આજ ગમે તેટલો દુર્બળ હોય, તો પણ, તે સ્પૂલ કૃલના ક્ષેત્રમાં પોતાના

વૈભવના દિવસને ઢાઈ વાર પણ જોવાનો તો ખરોજ. ઇન્દ્રિયોને મુખ આપનારી વસ્તુ-
ઓના સામર્થ્યના આધારે તેની યોગ્યતાને નિશ્ચિત કરવાની પદ્ધતિ જ મૂળ અસલ છે.

પ્રાણીની જાતિ જેટલી અધિક નીચ હોય છે, તેટલા જ કેવળ ઇન્દ્રિયોવડે જ ભોગ્ય
એવા તેના મુખોપજોગો અને તેનાં ઇન્દ્રિયોમાનાં જ જીવન અધિક હોય છે. પશુપક્ષી-
વિશિષ્ટ મનુષ્યને બાજુ મુખ સાધનો આપીને નહિ, પણ તેને ઉચ્ચ પ્રકારની અન્તર્દૃષ્ટિ
આપીને અને તેનામા ઉચ્ચ પ્રકારની અભિરચિ ઉત્પન્ન કરીનેજ તેના ઇન્દ્રિયમય જીવન-
માંથી બહાર કાઢવાની જે શક્તિ, તેજ સહ સર્જતિ અથવા સુધારણા છે. સર્જતિ કિંવા
સુધારણા—Carotisation—નો સહ અર્થ એ છે.

મનુષ્યને આનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન હોય છે. સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં કદાચિત્ તે પોતા
સાથે તેના સ્વરૂપને નિશ્ચિત નહિ કરતો હોય. વિચારમય જીવન વિષયક તેના અભિપ્રાયો
મૂળ સહથી દૂર દૂર જતા હશે, છતાં એમાંનાં-કશાની પણ દરકાર ન રાખતા એ સ્વા-
ભાવિક જ્ઞાન પોતાને આગળ અને આગળ વધારતું તેનામા નિવાસ કરતું હોય છે. તેજ
કાર્યકર્તા, ક્રિપ્રાજ, જાગૃત, ધર્મોપદેશક કિંવા જ્ઞાનવિચારક આદિ સર્વને પોતાને માન
આપવાની દ્રશ્ય પાડે છે. જ્યાં ઇન્દ્રિયો પાછળ રહેલી હોય છે, એવા ઉચ્ચ વાતાવરણમા
સંચાર કરવાના સામર્થ્યના પ્રમાણથી; શુદ્ધ વિચારોના જેટલા પ્રાણવાયુને અંદર લેવાની
તેની વાયુનિકાઓમા શક્તિ છે, તેટલા પ્રાણવાયુના પરિમાણથી અને એટલી ઉંચાઈપર
તેનાથી જેટલો કાળ વીતાડી શકાય તે કાળની મર્યાદાથી જ તેની કેટલી પ્રગતિ થએથી
છે, એનું પ્રમાણ કાઢી શકાય છે.

જે મથાસ્થિત પરિસ્થિતિને જોઈએ, તે એ તો સ્પષ્ટ વાર્તા છે કે, સુસંસ્કૃત મનુષ્ય
જેમને મુખોના નામથી જોળખવામાં આવે છે, તે મુખોમાટે જીવનને આવશ્યકીય
કાર્યમા જે સમય વીતાડવો પડે તેટલા સમય કરતાં એક ક્ષણ માત્રનો પણ અધિક બ્યય
કરવાને ઇચ્છાવાન હોતો નથી, અને જેમ જેમ તેની સર્જતિ વિશેષ વૃદ્ધિગત થતી જાય
છે, તેમ તેમ એ આવશ્યકીય કૃત્યો શુદ્ધ પણ તે બહુ જ જોછા ઉત્સાહથી કરે છે.

તેના વિચારનું જીવન શક્ય તેટલું પ્રતિબિંબિત થઈ રહે, એટલામાટે વૈભવ-
વિલાસના પદાર્થોની રચના એક પછી એક કલ્પનાનુસાર અને ધ્યેયાનુસાર થએલી છે,
અને જેને કળા કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે.

“એક જ તેજ વિચારમાં આવતાં અનેક સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, અને તે છતાં પણ
તે તેજ કેટલા બધા પ્રમાણમાં અવશિષ્ટ રહેલું હોય છે”-જેનો પાર પામી ન શકાય
એટલા બધા પ્રમાણમા તે અવશિષ્ટ રહેલું હોય છે. અનન્ત વિચારના અચર-સર્વથા

લઘુ અંશને જ આપણાં સુખસાધનાને નિર્માણ કરવામાટે સ્થૂલની કક્ષામાં જિતારી શકાય છે. બાકીનો ભાગ પોતાનો એવી રીતે ઉપમર્દ કરવા દે તેમ નથી. અતિ સૂક્ષ્મ નિલ આપણી દૃષ્ટિને ચકિત કરે છે અને તેને નીચે લાવવાના (સ્થૂલ બનાવવાના) આપણા પ્રયત્નને જોઈને દસ્તા કરે છે. અહીં જો પર્વત મહામ્મદ પાસે ન આવતો હોય, તો મહામ્મદે જ પર્વત પ્રતિ જવું જોઈએ. મનુષ્યે જો લાંબા સૌન્દર્યને આસ્વાદ લેતો હોય, લાંબા તેજમાં સ્નાન કરવું હોય, અને વિશ્વના કારણજીવન સાથે પોતાના જીવનને એકતાન થવું અનુભવવું હોય, તો તેણે પોતાને જ તે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જવો જોઈએ.

અમલકારના પ્રાંતમાં લાવી મૂકનારાં દારોને જ્ઞાન જ બિચારે છે. જ્ઞાન જ મનુષ્યને દેવ બનાવે છે. અને “જેને જાણવાથી બાકીનું બીજું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે,” જે સર્વ જ્ઞાનનો અંતર્ગત છે, જેના સ્પર્શથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં જીવનકલા ભરાઈ જાય છે, જે જ્ઞાન આપણને તે પ્રર્મશાસ્ત્ર પ્રતિ લઈ જાય છે, તે જ્ઞાન નિઃસંશય સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે, મનુષ્યને સમસ્ત અર્થ અને પૂર્ણતાને પામેલા જીવનમાં જીવાડવાનું સામર્થ્ય કેવળ તેમાં જ રહેલું છે. જે ભૂમિએ તેને ‘પરશાસ્ત્ર’નું નામ આપેલું છે, તે ભૂમિ મહાભાગ્ય-શાસિની છે.

તત્ત્વ પૂર્ણતાથી વ્યવહારમાં જિતેલું કવચિત્ જ દેખાય છે; પરંતુ ધ્યેય કદાપિ અદશ્ય થતું નથી. એનો જો વિચાર કરીએ, તો ધ્યેયમાંની આપણી દૃષ્ટિને કાંઈ માત્ર પશુ તેનાથી દૂર ન કરવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પછી ભલેને આપણે સારાં પગલાં નાખતાં તેના પ્રતિ જઈ શકીએ, કિંવા સર્વથા ન દેખાય તેવી ગતિથી ધસડાતા ધસડાતા તેની પાસે પહોંચી શકીએ, એનો કાંઈ સવાલ નથી. હવે બીજી રીતે જો વિચાર કરીએ, તો ખરી વાત એ છે કે, ધ્યેયનો પ્રકાર આપણા જોવામાં ન આવે, એટલામાટે આપણા હાથોવડે આપણી આંખોને ઢાંકી દેવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ, તો પણ નિલ તે આપણા સમક્ષ લાગ્યા કરે છે.

વ્યવહારનું સમસ્ત જીવન પ્રથમ વિચારમાં હોય છે; આચારનો જન્મ વિચારમાંથી થાય છે. આપણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં લીન હોઈએ, કિંવા આયુષ્યમાંનાં નિલનાં કષ્ટદાયક કાર્યો કરવામાં નિમગ્ન હોઈએ, છતાં આપણા સમસ્ત જીવનમાં જે સર્વથા બાકી રહેલું હોય છે તે ધ્યેય જ. ધ્યેયનાં ફિરજો અનેક સરળ અગ્રવક રેવાઓવડે પરાવૃત્ત કિંવા વક્રીભૂત થતાં થતાં પ્રત્યેક કાર કિંવા છિદ્રદારા અંદર ભરાતાં હોય છે, અને સ્વારપછી જાણીને કિંવા અગ્નિચૂતાં આપણને પ્રત્યેક ક્ષણે તે પ્રકારમાં જ કરવું પડે છે; પ્રત્યેક પદાર્થને તે જ

પ્રકાશવડે ભિન્નરૂપ થએલો, ઉત્તત થએલો અથવા વિકૃત થએલો જોવો પડે છે. અસારે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ, તે સ્થિતિમાં આપણને ધ્યેય જ લઈ આવ્યું છે, અને એમાંથી આપણને પાઠ બહાર પણ ધ્યેય જ કાઢશે. આપણા આનંદમાં કિંવા દુઃખમાં, આપણા મહત્કૃતિમાં કિંવા નીચ કૃતિમાં તેમજ આપણા સદ્ગુણમાં કિંવા દુર્ગુણમાં જે શક્તિ આપણને જણાય છે, જેણે આપણને વેદિત કરી લીધા છે, તે ધ્યેયની જ શક્તિ છે.

વિચારની આચારપર આટલી બધી સત્તા છે ! છતાં આચાર પણ વિચારને બનાવવાના કાર્યમાં કાંઈ ન્યૂન સમર્થ નથી વિચારની સત્તા આચારમાં જ દેખાય છે, ધ્યેયની સત્તા, પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં જે કાંઈ હોય છે, તેપરથી જ દેખાય છે, —પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં ઊત્તરવાથી જ ધ્યેય દ્વિગૂણ થાય છે. ધ્યેય જે દેખાય છે, એથી જ નાણુવામાં આવી શકે છે કે, તેને અનુરૂપ, કાંઈ પણ અને ક્યાંક પણ, વ્યવહાર્ય કૃતિ હોતું જોઈએ—એ જ એનું પ્રમાણ છે. ધ્યેય જોડું હોય, મહાવિચાર હોય, તોપણ તે વ્યવહાર્ય કૃતિના ન્હાના ન્હાના કંકડાઓના એક સ્થળમાંના સંમેલનથી જ બનેલું છે. ધ્યેયના ઘણાખરે ભાગ એટલે તે વ્યવહાર્ય કૃતિના વિભાગનું સમસ્ત અને સકલિત સ્વરૂપ છે.

ધ્યેયનું સામર્થ્ય પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં છે, અને વિચારની શક્તિ આચારમાં છે. તે આચારના વિષયમાં અને આચારદ્વારા આપણામાં પરિણામ નિપજવે છે. પ્રત્યક્ષ કૃતિોદ્વારા જ ધ્યેય, ઇન્દ્રિયોને સ્વીકારી શકે એવી સ્થિતિમાં ઉતરે છે, તેનું, પોતાથી જેની સાથે મળી જઈ શકાય તેવા સ્વરૂપમાં, રૂપાન્તર થાય છે. ધ્યેયના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચવામાટે આપણે આચારના પગથિયાં કરીએ છીએ; આપણી આધાના મદિરે તેની ઉપર બાધલા હોય છે; અને તેજ આપણને કાર્યમાં આગળ વધવામાટેનું ધૈર્ય આપ્યા કરે છે.

જેના જીવનમાં પૂર્ણ ધ્યેય ઉતરેલું છે, તેવો કેવળ એક જ અનુબ્ધ, કેવળ શબ્દો-વડે જ ધ્યેયના હૃદયગમ ચિત્રોને આલેખનારા અને તેમાંથી સુદર સુદર તત્ત્વોને કાઢનારા લેખિકાના અનેક સમુદાયો કરતાં અધિક સામર્થ્યવાન હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન પથોનો ધર્મ સાથે મેળ મેળવ્યા વિના અને તેમને યોગ્ય કે વધતા યશથી આચારમાં ઉતારવામાટે ઝગડનારા માણસો મળ્યા વિના તેમનો અનુબ્ધ જાતિને કરો પણ ઉપયોગ નથી. વધારેમાં વધાર, તો તેમના ચોજે શુદ્ધિને એક પ્રકારનો વ્યાપામ થશે; એ ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ યઈ શકવાનું નથી. જેને પ્રત્યક્ષ હોય એવી કરી પણ આશા નથી તેણે તત્ત્વજ્ઞાન પણ, ભારે કટલાક લેખિએ તેને હાથમાં લઈને કાંઈક આચારમાં યોજ્યું, સારે જ તે જનસમાજની નિહાની એક આવશ્યકીય વસ્તુરૂપ

યથું; અને અત્યંત ઉપયુક્ત કરેલા વિશદ વિચારો પણ, તેમને આચારમાં યોગનાર કાર્ષ્ઠ ન મળવાથી, ભાંના ભાં જ મરી ગયા.

આપણામાંના ધણાખરાઓ પોતાના વિચારશ્વનની સાથે પોતાના આચાર-શ્વનને જળવી શકતા નથી. પોતાના વિચારોને કૃતિમાં ઊતારવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નથી હોતું. પરંતુ કેટલાક ભાગ્યશાળીઓમાં એ સામર્થ્ય હોય છે. આપણામાંના ધણાકની એવી સ્થિતિ થાય છે કે, જ્યાં ગહન વિચારમાં પ્રવેશ કર્યો કે, આપણી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે; અને કાર્ય વિશેષ પ્રમાણમાં કરવા માંડ્યું, એટલે ગહન વિચાર કરવાની શક્તિ ઓછી થવા માંડે છે. એટલામાટે જ મહાન્ વિચારવેતાઓમાંના ધણા-ખરાઓને પોતાની મહત્તી કલ્પનાઓને અત્યક્ષ વ્યવહારમાં યોગ્યથી જોવાનું કાર્ય કાળના હાથમાં સોંપી દેવું પડે છે. તેમનો પ્રસાર કરવામાટે અને તેમને વ્યવહારમાં અધિક કર્તૃત્વવાનું મસ્તક આવતાં સુધી તેમના વિચારોને યોજવું પડે છે. આ લખતી વેળાએ જ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ તેની-તે અર્જુનના સારથિની-મૂર્તિ આવીને ઉભી રહી છે. ભગવાન ઉભય સૈન્યના મધ્યમાં પોતાના રથમાં ઉભા રહેલા છે; ડાબા હાથવડે મસ્તાન ચપેલા ઘોડાઓને કાબૂમાં રાખે છે, અંગમાં કવચ ધારણ કરેલું છે; તેમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ તે વિસ્તીર્ણ સેનાસમૂહ પર ફરી વળી. ઉભય સૈન્યમાંના યોધાઓ વિરોધી પ્રત્યેક વાર્તાને તે દૃષ્ટિએ જાણે સ્વયંસ્ફૂતિથી જ જાણી લીધી-એટલામાં નિસ્તબ્ધ થયેલા અર્જુનના અંગ પર ચોમાંચને ખડા કરતું તે ઓઠોમાંથી કાર્યનું એદ્યુત રહસ્ય નીકળી આપણા કાનોમાં આવી અથડાયું:-

“કર્મણ્યકર્મ યઃ વશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ હુદિમાન્ મનુષ્યેઽ સ યુક્તઃ જ્ઞસ્ત્વકર્મકૃત્ ॥”

“જે કાર્યમાં વિશ્રાંતિ મેળવે છે, અને વિશ્રાંતિમાં કાર્યને અનુસરે છે, તે જ સર્વ મનુષ્યોમાં હુદિમાન્ છે; તે જ યોગી છે; અને તે જ સર્વકાર્યકર્તા છે.”

આ પૂર્ણ ધ્યેય યથું. પરંતુ એને ધણાજ યોગીઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલામાટે જ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છે, તેને વળગીને જ આપણે ચાલવું જોઈએ; અને ભિન્ન ભિન્ન મહાત્માઓએ પૂર્ણતામાં પહોંચાડેલા મનુષ્યોની પરિણતિની ભિન્ન ભિન્ન જાગૃત્તિને એકસથળે એકત્ર કરવી જોઈએ.

ધર્મમાં આપણને ગહન વિચારનો પુરય મળી આવે છે, ખીજને સાહાય્ય કરવામાં ગુંથાયેલા મહાન્ કાર્યકર્તા મળી આવે છે, ધર્મનો અને પ્રયંસ આત્મપ્રસપનો મનુષ્ય મળી આવે છે અને વિનય તથા નમ્રતાની મૂર્તિ પણ મળી આવે છે.

આ સક્ષિત ચરિત્રાત્મક લેખનો નાયક એક વિલક્ષણ વિનયશીલ અને ઉત્કટ આત્મપ્રત્યક્ષારક પુરુષ હતો.

પંહારી બાબા, (આ નામ તેને પાછળથી પ્રાપ્ત થયું હતું), ગુજીપાસેના એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણના ગૃહમાં જન્મ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ ગોંડાલપુરમાં પોતાના કાકાને ત્યાં તે વિદ્યાભ્યાસમાંટે આવીને રહ્યો હતો.

અત્યારે હિન્દુ સાધુપુરુષોના, સંન્યાસી, યોગી, વૈરાગી અને પંથી એવા મુખ્ય ચાર પથ છે. સંન્યાસીઓ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતમતના અનુયાયી છે. યોગી ભેદે અદ્વૈત-મતધારી જ હોય છે, તોપણ યોગની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ કરવી એ તેમનું મુખ્ય અંગ છે. વૈરાગીઓ દ્વૈતપંથપ્રવર્તક રામાનુજ આદિની શિષ્ય શાખામાંના છે, પંથીઓ એ બંનેમાંના કોઈ પણ એક પથના હોય છે, તેમનો પંથ મુસલમાન સત્તાકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. પંહારી બાબાનો કાકા રામાનુજના પથનો એટલે કે શ્રીપથનો હતો. તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતો. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનું આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું મત હોય છે. ગોંડાલપુરની ઉત્તરે લગભગ બે માઇલપર ભાગીરથીના તીરપ્રાંતમાં તેનું એક ક્ષેત્ર-જેતર હતું, અને ત્યાં તેના નિવાસ હતો. તેના ઘણા લગ્નીન હતા, પણ તેમાંના પંહારી-બાબાને પોતાને ઘેર લાવી પોતાની પછી પોતાની સપત્તિનો કોઈ વારસ ભેદ્ય એટલા-માંટે તેણે દત્તક કરી લીધો.

પંહારી બાબાના એ સમયના ચરિત્રનો વિશેષ વૃત્તાત ઉપલબ્ધ નથી. પંજીથી જે વિશેષતાના યોગે તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો, તેના પૂર્વચિન્હો એ વેળાએ અદ્ય પ્રમાણમાં પણ તેનામાં હતા, એવું કોઈ દેખાતું નથી વ્યાકરણ, ન્યાય, કિંવા તેના પંથનું ધર્મતાન ઇત્યાદિ વિષયોમાંના એક પરિશ્રમશીલ વિદ્યાર્થી અને પોતાસાથેના અન્ય વિદ્યાર્થીઓના વિનાશથી દોષ દર્શાવનાર એક સ્વપ્ન અને શુદ્ધિમાં બાળક તરીકે તે પ્રસિદ્ધ હતો.

એવી રીતે એ લાવિ મહત્તે પોતાના બાળક તરીકેના આયુષ્યને પૂર્વની પદ્ધતિના હિન્દુ વિદ્યાર્થી પ્રમાણે નિત્યના અભ્યાસક્રમને સલાહવામાં વીતાણુ અભ્યાસમાં તેનું કાષ્ઠક વિશેષ ધ્યાન હતું. તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન લાપાઓ શીખવામાં પણ તેની સારી પ્રવૃત્તિ હતી. એ ઉપરાંત, તેના મુક્ત, આનંદમય અને રમતિયાળ, એવા વિદ્યાર્થીદશાના જીવનમાં, જે ગભીરતાની પાછળથી અતિ વિલક્ષણ અને આદરોત્પાદક યત્નમાં અતિશયતા ચર્ચાઈ, તે બધું ગભીરતાનું પૂર્વ લક્ષણ નામ માત્રને પણ ન હોતું.

એ પછી એક એવો બનાવ બની આવ્યો કે, જેના થોડે એ તરફથી વિદ્યાર્થીને બદલા પ્રથમવાર જ આ જીવનનો સત્ય અને ગભીર અર્થ શો છે, એનું જ્ઞાન થયું. એ

ઘટનાએ, તે સમય પર્યન્ત કેવળ ત્રયોમા જ ગુણપના તેના નેત્રોને જરાક ઉઘાડીને પોતાના મન ક્ષિતિજની કસીને પરીક્ષા કરવામા અને જે પુસ્તકો જ્ઞાન નહિ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષ કાર્ધ પણ સત્ય વસ્તુ છે એ ધર્મમાના રહસ્યને જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવવામા પ્રવૃત્ત કરી દીધા. તેના કાકાનો સ્વર્ગવાસ થયો તે તરુણ અત કરુણમાનો સમસ્ત પ્રેમ જેમ છુપાવેલો હતો, તે મુખમુદ્રાનો લોપ થયો ! અને હુ-એ સર્વથા અસહ્ય આઘાત કુવાયી તે ઉત્કટ મનોવૃત્તિના બાળકે તે ખાડાને કદાપિ ન બદલે એવા દિવ્ય દેખાવવડે ભરી નાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો

ભારતવર્ષમા પ્રત્યેક કાર્યમાટે આપણને ગુરુની આવશ્યકતા જણાય છે. આપણી હિન્દુભક્તિની એવી માન્યતા છે કે, પુસ્તકો કેવળ બાહ્યાગને દર્શાવે છે એટલે પ્રત્યેક કળામાર્તુ, પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાર્તુ અને ધર્મમાર્તુ આતરિક રહસ્ય ગુરુદ્વાર જ ગ્રિધ્યને મળવુ જોઈએ.

આ આપણી સ્મૃતિ પણ પહોંચી નથી સકતી એટલા જૂના કાળથી ભારતવર્ષ માના ઉત્કટ આત્માઓ આતરિક જીવનના રહસ્ય વિશેનો પોતાનો અભ્યાસ અનાહત ચાલી શકે, એટલામાટે નિરતગ નિરામય સ્થાનના આશ્રયમા ગએલા છે, અને હજુ પણ એવુ એક પણ અરણ્ય, એક પણ ટેકરી કિંવા એક પણ એવુ પવિત્ર સ્થળ ભાગ્યે જ મળી આવશે કે, જેને લોકવાર્તાએ અમુક એક મહાસાધુના આશ્રમ તરીકે ઓળખાવીને જેનામાં પૂજ્યતા ન લાવી ચૂકી હોય

એ કહેવત તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, “વહેતું પાણી શુદ્ધ અને લમતો સાધુ પવિત્ર”

આર્યાવર્તમા જેઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું અવનબન કરે છે, તેઓ બુધા પોતાના આયુષ્યનો ધણોખરો ભાગ, ભિન્ન ભિન્ન તીર્થસ્થાનોમા વિચરી ભરતખડમાના સર્વ ભાગોમા ભ્રમવામા જ વીતાડે છે એવી રીતે વર્તીને તેઓ પોતાપર કાટ-મળ-ને ચઢવા દેતા નથી, અને તે સાથે તે જ વેળાએ ધર્મને પ્રત્યેક મનુષ્યના ઘરમા લઈ જઈને પહોંચાડે છે હિન્દુસ્તાનની ચાર દિશામાં આવેલા ચાર ધામની યાત્રા આ પ્રૌઢિકતાનો જેમણે ત્યાગ કરેલો છે, તેમને આવશ્યક જ છે

આ સર્વ વિચારો આપણા તરુણ બ્રહ્મચારીના મનમા કદાચિત્ દશે, પરંતુ અમારો નિશ્ચય છે કે, યાત્રા કરવામા એ સર્વ કરતા પણ જો તેનો કોઈ મહત્ત્વનો હેતુ હોય, તો તે કેવળ તેની જ્ઞાનવૃષ્ટિ જ હતી તેના પથના ધણોખરા ત્રયો જે ભાષામા લખાય ના છે તે દ્રાવિડી ભાષા તેને અવગત હતી, અને શ્રી ચૈતન્ય દેવના પથના વૈષ્ણવોની જૂની બગાળી ભાષાથી પણ તે પરિચિત્ હતો એથી આપણે એવુ અનુમાન કાઢી શકીએ છીએ

કે, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અને ખંગાળામાં તેના અત્પ નિવાસ તો નહિ જ થયો હોય. તેના પ્રવાસવિશેની એથી વિશેષ માહિતી બહુ જ અત્પ પ્રમાણમાં મળી શકે છે.

પરંતુ તેના તરુણાવસ્થામાંના મિત્રો તેના એક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રતિ જવાના વિષય-પર બહુ જ બળ આપે છે. તેઓ કહે છે કે, કાઠિયાવાડમાંના ગિરનાર પર્વતના શિખર-પર જ સર્વથી પ્રથમ યોગમાર્ગના રહસ્યમાં તેનો પ્રવેશ થયો હતો.

બૌદ્ધજનો જેને મહાપવિત્ર માને છે, તે એ જ પર્વત છે. એ પર્વતની તળેટીમાં જ, સર્વ રાજાઓનો દિવ્ય રાજેશ્વર જે અશોક તેની પ્રથમ શોધી કાઢેલી આસા જે ખડકપર દોતરેલી છે, તે પ્રચડ ખડક આવેલો છે. અરણ્યવડે આચ્છાદિત અને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ગિરનારની પર્વતશ્રેણીમાંની જ ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ તરીકે ગણાયલા રાક્ષસીરૂપમંડપો, વિસ્મૃતિના અનેક શતકોમાં તેની અદર હતા. બૌદ્ધ ધર્મ આજે જેની સુધારેલી આવૃત્તિ મનાય છે, અને આશ્ચર્યની વાર્તા કે, જે આપણો આ જગતને જિતતો હતો વંશજ પુત્ર અર્વાચીન હિન્દુ ધર્મમાં લીન થતાં સૂધી શિખરકળામાંના વિજયને મેળવવાના ક્ષેત્રમાં ભિત્તો ન હોતો, તે પથમાં પણ અઘાપિ એ પર્વતને કાંઈ ન્યૂન પવિત્ર ગણવામાં આવતો નથી.

મહાન અવધૂત શુરુ દત્તાત્રેયે પોતાના નિવાસથી ગિરનાર પર્વતને પાવન કરેલો છે, એ વાર્તાની હિન્દુ લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ છે. તેમજ અઘાપિ એવી લોકવાર્તા સંભળાય છે કે, ગિરનાર પર્વતના શિખરપર હજી પણ પૂર્ણતાને પામેલા મહાન યોગીઓના દર્શનનો ભાગ્યશાળી જનોને લાભ મળે છે.

આપણા તરુણ બ્રહ્મચારીના આયુષ્ય ક્રમમાંના આ પછીનો મહત્વનો ભેદ, તે કાશીપાસે ક્યાંક પણ હાગીરથીના તીરે એક સંન્યાસીનો સિધ્ધ હતો, તે વેળાએ ક્યેસે આપણા જેવામાં આવી શકે છે. તે સંન્યાસી યોગી હતો નહીના હિમ્મ તીરપ્રાતમાં એક શુદ્ધ બનાવીને તેમાં તે વસતો હતો. ગાજપુરની પાસે ગંગાના તીરપરની જમિમાં એક જાંડુ ભોંયરં ખોદીને તેમાં વસવાની આપણા એ મહત્તની જે પાછળની ઝદિ હતી, તે એજ યોગી પાસેથી તેણે લીધેલી દોવી જોઈએ, એવી કલ્પના કરી શકાય છે.

ન્યાં કાલાહલથી મન અલિત થતું નથી અને ન્યાંનું વાતાવરણ સમશીતોષ્ણ હોય છે, એવા સ્થળે કિંવા શુદ્ધામાં રહેવાની પદ્ધતિને યોગિજનો વિશેષ મહત્ત આપે છે.

એજ કાળમાં કાશીમાં એક સંન્યાસીપાસે તે અદ્વિત તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતો હતો, એવી આપણને એક બીજી માહિતી મળી આવે છે.

એવી રીતે પ્રવાસ, અભ્યાસ અને યોગમાં પુષ્કળ વર્ષો વીતાજા પછી એ તરુણ

બ્રહ્મચારી પુનઃ જે સ્થળે તે બિઘ્યો હતો તે સ્થળમાં આવી લાગ્યો. તેના કાકા જે આ વેળાએ જીવતો હોત, તો કદાચિત્ તેને એ બાળકના મુખમંડળમાં, પૂર્વના એક મહર્ષિને પોતાના બાળકના મુખમંડળમાં જે તેજ દેખાયું હતું અને તેણે જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા, “વત્સ, તારું વદન આજે બ્રહ્મતેજવડે પ્રદીપ્ત દેખાય છે !” તે તેજ તેના જોવામાં આવ્યું હોત. પરંતુ જેમણે તેનું ગૃહમાં સ્વાગત કર્યું, તેઓ કેવળ તેના આત્મકાળના સહચરોજ હતા. સંકુચિતવૃત્તિમય અને અવિશ્રાંતપરિશ્રમભરિત જગતમાં તેમનામાંના ધણાખરાએ પ્રવેશ કર્યો હતો; આવા પ્રકારના સંસારે તેમનામાંના ધણાખરાઓપર પોતાના અધિકારની સ્થાપના કરી હતી.

તથાપિ જેના સ્વભાવનો તેમને નિલનો પરિચય થયેલો હતો, તે પોતાના શાળામાંના સહચર અને રમતગમતના સાથીના સમસ્ત વર્તનમાં અને સ્વભાવમાં કાંઈ પણ ગૃહ-તેમના મનમાં ભંય તથા વિરમયને ઉત્પન્ન કરનારું-પરિવર્તન થયું હતું. પરંતુ એથી, આપણે પણ એવા જ પ્રકારનું શોધન કરવું જોઈએ, એવી ધર્ષા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ નહિ. તે પરિવર્તન એટલે, જે આ ત્રાસ અને ભૌતિક વિષયોથી ભરેલા જગતથી પાર ગયેલો હોય, તેવા પુરુષમાં જે અણેય રહસ્ય હોય છે, તે હતું; એટલું જ માત્ર તેઓ જાણી શક્યા; અને તેમનામાટે એટલું જ સંપૂર્ણ હતું. તેઓ અંતઃસૂચિથી જ તેને માન આપવા લાગ્યા; તે પરિવર્તન વિશે તેમણે કાંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછ્યા જ નહિ.

મધ્યતરે એ મહાપુરુષમાંની જે વિશેષતા હતી તે વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગી. પોતાના કાશીમાંના મિત્રના ભોંયરા જેવું જ તેણે જમીનમાં એક ભોંયરું ખોદ્યું અને તેમાં તે પ્રહર પ્રહર પર્યન્ત રહેવા લાગ્યો. એ પછી તેના આહારનિયમની બહુ જ વિરમયકારક પદ્ધતિનો પ્રારંભ થયો. આખો દિવસ તે પોતાના લઘુ આશ્રમમાં પોતાનાં કર્મ કરતો હતો:—એટલે કે, પોતાના પ્રિય શામચંદની પૂજા કરતો, સુપ્રાસ વ્યવ્ર રાંધતો, દેવને ધરાવેલું તે વ્યવ્ર સર્વ ગરીબોને તથા પોતાના મિત્રમંડળને બહેંચી દેતો, રાત થતાં સૂધી કેને શું જોઈએ છે તે તરફ ધ્યાન આપતો, અને સર્વના સૂઈ જવા પછી એ તરણુ સપુરુષ ધીમેથી નીકળીને ગંગાને તરીને—ઉલ્લંઘીને—તેના પરતીરે પહોંચતો હતો. ત્યાં બાકીની આખી રાત તે પોતાના યોગાસન અને પ્રાર્થનામાં વીતાડતો હતો, અને સુર્યોદય થવા પૂર્વે પાછો પોતાના સ્થાને ચાલ્યો આવતો હતો. આવીને પોતાના મિત્રોને જગાડતો અને પુનઃ વ્યવ્રે હિન્દુસ્તાનમાં કહીએ છીએ તે પ્રમાણે “પરપૂજન”ના પોતાના નિલક્રમને આગળ ચલાવતો હતો.

એ કાળમાં તેણે પોતાના આહાર નિલ નિલ થોડો થોડો ઓછો કરવા માંજા

હો. લોકો એમ કહે છે કે, છેવટે તો તે એક મુઠ્ઠીભર કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં અથવા તો થોડાંક લાલ મરિયાં ખાધને જ રહેતો હતો. સાર પછી તેણે દરરોજ રાતની વેળાએ ગંગાના પરતીરે જવાના પોતાના પરિપાકને સાગી દીધા અને તે પોતાના વિશેષ કાળ પોતાની ગુહામાં જ વીતાડવા લાગ્યો. એ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે કેટલાક દિવસના દિવસ અને માસના માસ ધ્યાનમાં લીન થઈને ગુહામાં જ રહેતો હતો અને પછી બહાર આવતો હતો. એ મધ્યના એટલા લાંબા કાળમાં તે શાના આધારે જીવતો હતો, એની કાંઈને કશી પણ ખબર નથી. એટલામાટે લોકો તેને પંદારી બાબા-પદનાદારી બાબા-ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા.

પોતાના એ સ્થાનને ત્યાગીને તે કદાપિ દૂર જતો ન હોતો. એકવાર બનાવ એવો બન્યો કે, તે એટલા બધા દિવસપર્યન્ત ગુહામાં રહી ગયો કે, લોકોએ તેના પ્રાણોત્ક્રમણ થઈ જવાના નિશ્ચય કરી લીધા; પરંતુ ધણી દિવસ પછી એ પંદારી બાબા અંદરથી જીવતા જમતા નીકળ્યા અને એક ભંડારો કરીને સાધુઓના પોટા મોટા મેળાએને જમાડી તૃપ્ત કર્યા.

જ્યારે તે ધ્યાનમગ્ન ન હોય, તે સમયે ગુહાના મુખ પાસેની એક ચીરડીમાં રહે-તો હતો; અને જ્યાં જ પોતાને મળવા આવેલા જનોની મુલાકાત લેતો હતો. બાબાની જીત્તિનો પ્રસાર થતા લાગ્યો એ બાબા સાથે મારો પરિચય કરાવી આપવાનું શ્રેય ગાંધી-પુરના અમીરજીભાતાભાંના રામબહાદુર રામગગનચંદ્રને જ છે. રામગગનચંદ્ર પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારમનસ્કતાના યોગે અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રભાવથી સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા છે.

ભારતવર્ષમાંના ખીળ અનેક મહાપુરુષો પ્રમાણે પંદારી બાબાના આધુષ્યમાં પણ કાંઈ વિવક્ષણ કિંવા અળભળાટ મચાવી દેનારી અળવળ ન હોતી. ગુરુએ કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાન જ આપવાનું નથી, કિંતુ પ્રસન્ન પોતાના જીવનક્રમવડે જ જ્ઞાન આપવાનું છે, એટલે એથી જેનામાં તે જ્ઞાનને સ્વીકારવામાટેની તૈયારી હશે, તેનામાં જ તે સસંકળરૂપ થશે, એ જ હિન્દુઓનું શિક્ષણલ્લેખ છે, તેનું આ એક વળી વીળું પ્રસન્ન ઉદાહરણ છે. એવા પ્રકારના પુરુષો પોતાના જે કાંઈ જાણવામાં આવે છે, તેનો ખીળને ઉપદેશ આપવાથી સંતોષ વિરુદ્ધ હોય છે; કારણ કે, તેમને એવો નિશ્ચય થયેલો હોય છે કે, કેવળ સંપ્રદાયે જ સહને કદાપિ સ્વીકારી શકાતું નથી; કિન્તુ કેવળ આંતરિક શિક્ષણ-વડે જ તેને સ્વીકારી શકાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં ધર્મ એટલે સમાજ સંઘર્ષ વર્તનને પ્રિયત કરવાનું એક સાધન નહિ, કિન્તુ આ જીવનમાંના સત્યને શોધવાનો ઉત્કટ પ્રયત્ન છે-ધર્મ એટલે સહની પ્રસન્ન પ્રતિભા હોય છે.

પ્રથમ ક્ષણ કરતાં દ્વિતીય ક્ષણ વિશેષ ઉત્તમ હોય છે, આ વાર્તા તેમને સંમત નથી. અનંત કાળમાંની પ્રત્યેક ક્ષણ અન્ય પ્રત્યેક ક્ષણની બરાબરીની જ હોવાથી ધર્મનાં સાચાને, મરણની વાટ ન જોતાં, સ્વામ સ્વામે, અસારે અને અહો જ જોવાં જોઈએ, એ તત્ત્વપર જ તેમનું બળ હોય છે.

પ્રસ્તુત લેખકે-સ્વામી વિવેકાનંદે-એક પ્રસંગે એ મહાન્તને ‘આપ જગતને સાહાય કરવામાટે પોતાની શુદ્ધિમાંથી બહાર ચામાટે નથી આવતા?’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. એનું તેણે પોતાના સ્વાભાવિક વિનય તથા વિનાદને અનુસરીને નીચેનું સમજાવેલું ઉત્તર આપ્યું:-

“કાંઈક અપરાધ કરતાં એક દુષ્ટ મનુષ્ય પકડાયો અને તે અપરાધની શિક્ષા તરીકે તેનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું. તેને પોતાનું તે નાક વગરનું મુખ જગતને બતાવવાની શર્મ થવા લાગી અને પોતાનો પોતાને જ તિરસ્કાર આવી ગયો, એટલામાટે તે એક અરણ્યમાં પલાયન કરી ગયો અને સ્ત્રી પૃથ્વીપર એક બાંધવ્યર્મ પાથરીને જ્યાં કેાઈના પાસે હોવાનો ભાસ થાય કે તરત જાણે પોતે મહાધ્યાનમાં નિમગ્ન હોયની! એવો તે દંભ કરવા લાગ્યો. આ વર્તનથી દૂર રહેવાને બદલે લોકોના સમુદાયના સમુદાય એ ચમત્કારિક સાધુને માન આપવામાટે તેની પાસે આવવા આકર્ષાયા, અને તેના એમ જાણવામાં આવ્યું કે, તેના વનવાસે પુનઃ એકવાર તેને સુખનું જીવન મેળવી આવ્યું છે. એવી રીતે કેટલાંક વર્ષ વીસાં. અંતે આસપાસના લોકો એ મૌન્યવૃત્તિને ધારી બેઠેલા સત્પુરુષના મુખમાંથી કાંઈ પણ ઉપદેશ સાંભળવાને બહુ જ આતુર થઈ ગયા. તેમાંના એક તરુણ ગૃહસ્થને પોતાનો એ પંથમાં પ્રવેશ થાય તો સારું એવી અતિ ઉત્કટ ઉત્કંઠા થઈ આવી. હવે વાત એવી હક પર આવી લાગી કે, હવે જો એક પણ માત્રનો પણ સાધુ મહારાજ પ્રાપ્તવામાં સક્ષમ કરે, તો તેમની અપકીર્તિનો સમય પાસે જ આવીને બિભે રહે, એ નિશ્ચિત હતું. એથી એક દિવસે તેણે પોતાના મૌન્યને ભંગ કર્યો અને તે ઉત્સાહી તરુણને પોતા સાથે બીજવાર એક અસ્તરો લાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી. તે તરુણ ગૃહસ્થ, પોતાના જીવનમાંની સર્વથી મોટી ઇચ્છા આટલી શીઘ્રતાથી તૃપ્ત થવાની છે, એવી ભાવિ આશાથી આનંદિત થઈને બીજો દિવસે સર્વોદય થવા પહેલાં જ અસ્તરો લઈને સાધુ મહારાજ પાસે આવી લાગ્યો. તે નાકકટ્ટા સાધુએ તેને હાથમાં લીધો, બિલાડો અને બહુ જ ગંભીર સ્વરથી “હે તરુણ ગૃહસ્થ, આ પંથમાં મારો જોવી રીતે પ્રવેશ થયો છે, તેવી જ રીતે હું તારો પ્રવેશ પણ કરાવું છું! જ્યારે તારાપર આવો પ્રસંગ આવે, સારું તું પણ આ પ્રમાણે જ મહાપરિશ્રમથી બીજાને આ પંથની દીક્ષા આપજો!” એમ કહીને

એક ઝટકા સાથે તેના નાકને ઊડાડી નાખ્યું. લગ્નના યોગે તે તરણુ ગૃહસ્થ એ ચમત્કારિક દીક્ષાના રહસ્યને વ્યક્ત કરી શકતો ન હોતો. એટલે પછી તે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના ગુરુના ઉપદેશને વ્યવહારમાં લાવવા મડી ગયો. એથી ધીમે ધીમે આખા દેશમાં નકટા સાધુઓનો એક આખો પથનો પંથ પ્રસરી ગયો. હવે મારે પણ એવો એક ખીલ્લો પંથ પ્રસરાવવો, એવી તારી ઇચ્છા છે કે શું ?”

ત્યાર પછી, જ્યારે તેઓ વિશેષ ગંભીર મનોવૃત્તિમાં હતા, તે વેળાએ કરેલા પ્રશ્નનું એવું ઉત્તર મળ્યું કે,—

“કેવળ શારીરિક સાહાય્ય જ શક્ય સાહાય્ય છે, એવો તારો અભિપ્રાય છે કે શું ? શરીરની લેશ માત્ર પણ હીલચાલવિના એક મન ખીલ મનને સાહાય્ય આપી શકે, એ શક્ય નથી કે શું ?”

ખીલ એક પ્રસંગે જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે, “આપના જેવા મહાયોગીએ શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિની પૂજા ક્રિયા યજ્ઞાગ્નિમાં બલિદાન આદિ જેવાં કર્મો શામાટે કરવા નેહ્યે ? આ કર્મો તો નવા સિખાઉઓમાટે જ કહેલાં છે.” એનું તેમના તરફથી એવું ઉત્તર મળ્યું કે, “પ્રત્યેક જન કેવળ પોતાના કલ્યાણમાટે જ કર્મ આચરતો હોય છે, એમ જ શામાટે માની ર્યો છે વારુ ? એક જન અન્ય જનના કર્યાણમાટે કર્મ કરી શકે તેમ નથી કે શું ?”

તેમજ તેમના આશ્રમમા ચોરી કરવામાટે આવેલા ચોર વિશેની ખીજ એક વાર્તા તો પ્રત્યેક સાલજેથી જ છે. સાધુને જોતાં જ તે ચોર ગભરાઈ ગયો અને ચોરેલી વસ્તુઓની ગાંસડીને જેમની તેમ જ છોડી દઈને પલાયન કરી ગયો. આ મહાન્તે તે ગાંસડીને ઉપાડી લીધી, તેની પાછળ દોડવા માંડ્યું અને અતે ધણુક માંદા સૂધી શ્વાસ લીધાવિના દોડીને તેને તેણે પકડી પાડ્યો. ત્યાર પછી બાનાએ ગાંસડીને તે ચોરના ચરણોમા રાખી દીધી અને આખોમાં આસૂ લાવી હાથ જોડીને કહ્યું કે, “તારા કાર્યમાં હું વિઘ્નરૂપ થયો, એ મારા અપરાધની હૂ ક્ષમા માગુ છું, અને હવે આ વસ્તુઓ તારી હોવાથી તારે એને સ્વીકાર કરી લેવો. હવે આ વસ્તુઓપર મારો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી.” આ પ્રમાણે તે અનેક પ્રકારે તેના ચરણોમાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

તેજ પ્રમાણે સર્વથા નિઃશ્વાસમક આધારથી અમને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એકવાર બાબાને એક નાગ ડસ્યો હતો. એથી કેટલાક કલહિત સૂધી બધાને બાબાના દેહાવસાન થવાનો જ ભાસ થતો રહ્યો; પરંતુ પાછો તે સજીવ થયો અને જ્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને એ વિશે પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે,—“તે નાગ મારા પ્રિયકરનો સંદેશ લઈને આવ્યો હતો !”

તેની અતિશય સમ્મતા, અત્યંત વિનયશીલતા અને નિર્તાત નિઃસર્ગ પ્રીતિને આપણે જાણીએ છીએ, એટલે તેનામાં વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈ પણ પ્રસવાય નથી. સર્વ પ્રકારનાં શારીરિક દુઃખો, એટલે, 'તેના પ્રિયકર તરફના દૂત જ' હતા; અને તે દુઃખોના મોઝે તેને બંધકર વેદના ચત્રી હોવા છતાં તે દુઃખોના બીજા કોઈ નામથી તેણે કદાપિ ઉલ્લેખ કર્યો હોય, તો તે તેનાથી સંબંધી પણ થકાતું નહોતું.

તેના એ ગ્રેમ તથા વિનયનું આસપાસના બીજા લોકોના મનમાં પણ પરિણામ થતું હતું. તેમનામાં પણ તે મહાત્મા દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. જ્યાં પંચદારીબાળાના નિવાસ હતો, તે સ્થાનની આસપાસનાં ગામડાંમાં જેમણે ભ્રમણ કરેલું છે, તેઓ, એ વિલક્ષણ પુરુષનું, સર્વથા ન બોલવા છતાં પણ, આસપાસના લોકોના મનમાં ફેટલું બધું પરિણામ થતું હતું, એની સાક્ષી આપી શકે તેમ છે.

હમણાં હમણાં તે ગદુધા કોઈની દૃષ્ટિએ પડતો નહોતો. જ્યારે તે પોતાના જૂઠ્ઠાંમાંના એકાંત સ્થાનમાંથી બહાર આવતો હતો, ત્યારે વચમાંના દરવાજાને બંધ રાખીને જ બહારના લોકો સાથે વાતચીત કરેતો હતો. યજ્ઞાગ્રિમાં અર્પણ હવિનો ધૂમાડો બહાર આવે કિંવા પૂજના સાહિત્યને તૈયાર કરવાનો અવાજ સંભળાય, એટલે તે શુદ્ધામાંથી બહાર આવ્યો છે, એમ સમજવાનું એ નિત્યનું ચિહ્ન હતું.

હાથમાં લીધેલું કામ મોઝે તેણે કુદ્ર હોય, તો પણ તેમાં તે સર્વથા લીન થઈ જતો હતો, એ તેનામાં એક મોટી વિશેષતા હતી. શ્રી રઘુનાથજીની પૂજના વિષયમાં જેટલી લાગણી બતાવવામાં આવતી હતી અને જેટલું જ્ઞાન અપાતું હતું, તેવી જ તેની લાગણી અને ધ્યાનશીલતા એક તાંબાના વાસણને ઉઠકવામાં પણ દેખાઈ આવતી હતી. તેણે એકવાર મને કહેનું જે રહસ્ય કહ્યું હતું, તેનું સર્વોદ્દૃષ્ટ ઉદાહરણ તે પોતે જ હતો. "જાણે કે સાધનો જ સાધ્ય છે એમ માનીને સાધનોમાં રેહ રાખવો ભ્રમજે; સાધ્ય જેટલી જ સાધનો વિશે લાગણી રાખવી ભ્રમજે."

દુઃખો અને માતના કિંવા આત્મતિરસ્કારનું પરિણામ નિલ દીનતામાં થયેલું દેખાય છે; બાળાની નમ્રતા એવા પ્રકારની ન હોતી. એક વાર તેણે બહુ જ મધુરતાથી મારી આગળ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. "હે રાજન્, જેમની પાસે કાંઈ નથી; એટલું જ નહિ, પણ જેમણે સર્વ સંપત્તિ વિશેની-પોતાના આત્મા વિશેની ધ્યજાને પણ લાગી દીધી છે, તેવાઓનું ધન પરમેશ્વર છે, (પરમેશ્વર વિના બીજા કોઈ ધનને તેઓ દેખતા જ નથી)." બાળાની નમ્રતા એ તત્ત્વની પ્રલક્ષ અનુભૂતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી.

તે કદાપિ કોઈને પ્રલક્ષ ઉપદેશ તો આપતો જ નહોતો. કારણ કે, તેમ કરવું તે

પોતાને ખીજા કરતાં ઉચ્ચ પદવીના ધારીને શુરુની પદવી ધારણ કરવા સમાન ચર્ચ પડે છે. પણ જો એકવાર બરાબર કળ દાખવામાં આવી કે પછી તે કારંજમાંથી અનંત જ્ઞાન-રૂપ જળની અપરિમિત ધારાઓ ઉડવા માંડતી હતી; છતાં પણ તેનાં ઉત્તરો સર્વથા અપ્રસક્ષ જ રહેતાં હતાં. તે પોતે ખીજાને કાંઈ કહે છે, એમ દર્શાવનારાં તે ઉત્તરો નહોતાં; કિંતુ ખીજાએ ત્રીજાને શું કહ્યું, એવા ભાવને દર્શાવનારાં તે ઉત્તરો હતાં.

દેખાવમાં પગ્ગારીભાળા હોય અને કાંઈક માંસલ દેખાતો હતો. તેની આખ એક જ હતી; અને પોતાના વાસ્તવિક વય કરતાં તે બહુ અલ્પ વયનો હોય એમ જણાતું હતું. તેના ધ્વનિ જેટલો મધુર ધ્વનિ અઘાપિ મેં સાંભળ્યો નથી. જીવનના અતિમ દશ ખાર વર્ષના અવધિમાં તે સર્વથા લોહિની દૃષ્ટિએ પડતો નહોતો. તેના આરડાના દર-વાળની પાછળ થોડા બટાટા અને થોડુંક માખણ રાખવામાં આવતું હતું. તે સમાધિમાં ન હોય અને શુદ્ધામાંથી બહાર આવેલો હોય, તો કાંઈ કાંઈવાર રાત્રિના સમયે તે એ વસ્તુઓને અંદર સેરવી લેતો હતો. પરંતુ તે શુદ્ધામાં હોય, તો એ વસ્તુઓની પણ તેને આવશ્યકતા રહેતી નહોતી.

એ પ્રભાતે, યોગશાસ્ત્રની સલતાને પ્રસક્ષ દર્શાવનાર અને શુચિતા, વિનય તથા પ્રીતિના સજીવન ઉદાહરણરૂપ એ જીવન આવતું હતું.

મેં પૂરે કલા પ્રભાતે, બાળાના સમાધિમુક્ત થવાની સૂચના આપનારા તે ધૂમાડા-માંથી એક દિવસે બળેલાં માંસનો ગંધ આવવા લાગ્યો. આસપાસના લોકોને એનું કારણ શું હશે એની ક'પના ચર્ચ શરૂ નહિ, પરંતુ ભયારે તે ગંધ ધણો જ વધી ગયો અને ધૂમાડાના ગોટગોટ શુદ્ધામાંથી નીકળવા લાગ્યા, ભારે લોહિાએ દરવાજાને તોડી નાખ્યો. અંદર જઈને જુઓ છે તો, તે મહાથોગીએ પોતાના યજ્ઞના અગ્નિને અંતના હવિ તરીકે પોતાનો દેહ જ સમર્પો દીધો હતો. અલ્પ સમયમાં જ કેવળ ભસ્મના રાશિ વિના ભાં ખીજું કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નહિ.

અહીં મહા કવિ કાવિદાસના નિમ્ન શબ્દો સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે,—

“ભલોક્ષામાન્યમચિત્ત્વહેતુમ્મ ।

દ્વિપન્તિ મન્દાચ્ચરિત મહાત્મનામ્ ” ॥

“જેઓ મૂર્ખ હોય છે તેઓ મહત્તી કૃતિયોને દોષ આપતા હોય છે. કારણ કે, તે કૃત્યો લોહિાતર હોય છે, અને તેથી સામાન્ય લોકો તેમનાં કારણોને જાણી શકતા નથી.”

પરંતુ આપણને તેની જે માહિતી છે, તેના યોગે આપણે એટલું જ સૂચવી રાખીએ

છીએ કે, તે મહાત્મા, પોતાનો અંનકાળ નિકટમાં આવી લાગ્યો છે, એ વાર્તાને જાણી ગયો હતો, અને મરણ પછી પણ કોઈને પોતાનો ભાસ ન થાય એ ધ્યાનથી તેણે સર્વ શરીર અને મન પૂર્ણ સ્વાધીન હોવા છતાં આયોનો આ અંતિમ મંદાપદ કરી નાખ્યો.

પ્રસ્તુત લેખક એ અહીંમૂલ સત્પુરુષનો કૃતચતાપૂર્વક, અત્યંત ઝરૂની છે. તેથી તે આ અત્યંત ક્ષુદ્ર પંક્તિઓ, તેણે જેની ભાકત અને સેવા કરી છે, તે અત્યંત મહાન્ ગુરુ-દેવાર્માના, એકના સ્મરણાર્થ સમર્પિત કરે છે.

પ્રેરણાત્મક સંવાદ સમાપ્ત.

“एक सद्विप्रा बहुधा वदन्ति”

श्रीमद्विवेकानन्द स्वामीनां पत्रे.

१

जेन्नी ता० २७ भा अंग्रेजी १८८३

प्रिय डॉक्टर,

आपनु पत्र मने अलारे न मल्यु गरीज मियारा भी—ना पुत्रता भर-
छुनी वार्ता वंभी मने अत्यंत शोक थाय छे परतु ‘धर्मरे नो आधु छतु ते धर्मरे न’
पाछु लर्छ लीछु छे अेटले ‘धर्मरेअछा भवीयसी ।’” पछु अे वस्तु कर्छनष्ट यर्छ नथी, अने
तेम थतु शक्य पछु नथी अे वस्तुनो नाश यथो नथी अने अविविधमा नाश यवानो पछु
नथी अे आपछे सारी रीते लक्ष्मीअे छीअे—अर्थात् कर्छ पछु वस्तुनो कदापि नाश
यतो न नथी, अे लावनाथी वित्तनु समाधान करीने आवेनी स्थितिने समाधानपूर्व
आदर आपवो अेटछु न आपछु कर्त्तव्य छे अेनापति तोषोना धूहता गोणानी वृत्तिमा
आगण पधवानी सैनिकने आरा करे, अेटले नरापछु आनाकानी के पाछी पानी न
गर्ता तेवी हानतमा पछु आगण पधवु अे न शूरवीर सैनिकनु कर्त्तव्य होय छे आवी
हु भमय दशामा भी—नु सावन करवाने ते दीनध्याण परमात्मा समर्थ छे

हु हवे सत्वर न आरा नलपर्थननो आरक करीश अने ते भाटे मुमछथी नवानी
सर्व व्यवस्था में आगणथी न करी राभी छे भी—ने कहेने के, राज साऐअ अथवा
भारा भीज गुरुमाधवो भारा गभनमा अत्यवाय करवाना नथी. राज साहेबने तो
भारामा निःसीम प्रेम छे

धर्म तमो सर्वने निरंतर सुभी राओ, अेवी भअछा धरावनार
विवेकानन्द.

२

(आ पत्र छ स १८८३ या मद्रासमाना अेक तत्तना न लयकर सांसारि-
व्यथामा आवी पडेना मित्रने छिद्देशीने लप्पायु छतु)

प्रिय भयो,

हू भारी जननीना छिन्नमाथी ‘दिशोजपिबसनम्’ अेटले के दिगम्बर अवस्थामा न
आ ने छतो अने पाछा पग्लोकमा पछु तेवी न स्थितिमा भारे नवानु छे ‘धर्मरे

આપ્યું હતું અને તેણે જ, પાછું લઈ લીધું છે; એ કેવળ ઈશ્વરચ્છા જ છે.' એ પ્રમાણે એક વયોષ્ઠ યહૂદી મહાત્મા કહેતો હતો. એ યહૂદી સાધુની તે કાળની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે, તે ચારે તરફનાં દુઃખ અને કષ્ટોથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તથાપિ પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખીને તેણે પોતાના ચિત્તની સમતાને જવા દીધી નહોતી. એવા પ્રસંગો જ આપણા જીવનની કસોટી છે. પ્રચંડ ઝંઝાવાતનો આરંભ થતાંની સાથે જ જળપ્રવાહના પૃથ્થ ભાગપર મોટી મોટી લહરીઓ આવવા અને જવા માંડે છે; છતાં મહાસાગરના ઉડા ગર્ભમાં તો નિઃસીમ શાંતતા અને સ્વાનંદનું જ સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હોય છે. 'જેમના માથાપર એવાં દુઃખનાં ડુંગર આવી પડે છે, તેમનું જીવન ધન્ય છે ! કારણ કે, તેમનું સાંત્વન પરમેશ્વર પોતે જ આપીને કરે છે।' એવો ઉપદેશ વ્યાખ્યાનમાં આપેલો છે. એનું કારણ એ છે કે, એવા પીડાકારક પ્રસંગોમાં આવી પડવાથી મનુષ્ય એકાએક હતાશ અને શૂન્યહૃદય થઈને ગભરાઈ જાય છે. આ સમસ્ત સંસાર તેને ભય અને સંકટના ભંડાર સમાન ભાસવાથી જગત્ સાથેનો તેના સંબંધ કેટલાક કાળ પર્યન્ત દૂરી જાય છે. એવા સમયમાં એ જ સ્થિતિમાં તેની શુદ્ધિ કાંઈક સ્થિર થતાં અંતર્મુખ થવા માંડે છે અને તે અંતર્મુખતા દૃઢ થવાની સાથે જ માનવજાતિના જીવનનું જે સ્ત્રીય તેને અગમ્ય ભાસતું હોય છે, તે જ પ્રમેય તેને સ્પુટ અને ગમ્ય થતું દેખાય છે. એથી પ્રસંગોમાં જે ડગમગી જાય છે અથવા તો ગભરાઈને પાછો વળે છે, તે અવસ્થા આવી રીતના ફેરામાં સપડાયો છે એમ નક્કી માની લેવું. પણ જે મનુષ્ય ધૈર્યનિધિ, ધીમો, અને દીર્ઘદષ્ટિ હોય છે, તે જ એક સસ વીર 'एकं सद्विप्रा बहुधा वरति' એવા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની સમક્ષ આવ્યો જાય છે. એ પછી જીવાત્માને બદ્ધ કરનારા દુઃખપશ્ચિ હટાકેટ દૂરી જાય છે અને જે સ્થાનમાં કલેશનો વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી એવા પોતાના મૂળના સિંહાસને તે આરુઢ થાય છે.

એટલામાટે હે પ્રિયબંધો ! કદાપિ હરિનામનું વિસ્મરણ કરીશ નહિ. ગભરાઈને પાછો હટીશ નહિ. આ વિશ્વમાં જે કાંઈ પણ બને છે તે આપણા ભલામાટે જ છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને 'આ આમ કેમ બને છે ? પેલું આમ કેમ થયું ?' એવા સંશયોને હૃદયમાં સ્થાન ન આપતો, કિન્તુ સદૈવ શ્રદ્ધા મુખે ઈશ્વરની ઇચ્છાને માન આપ્યા કરજો. 'દેહ રહે કે ના રહે, ભાવ રહે ભરપૂર,' એ જ જપ શાંતદિવસ કરતો રહેજો. આતું વર્તન રાખતાં કાંઈ કોઈવાર વિદ્ય આવી પડશે, અને મન પરિવર્તિત થશે; પરંતુ તે જગ-જગનનીમાંના તારા વિશ્વાસને શિથિલ થવા ન દેતો. જ્યારે પણ મન દુર્બળ કિંવા અશક્ત થતું દેખાય, ત્યારે ત્યારે તે પરમાત્માનું ચિન્તન કરવા માંડજો. 'मयैव मन जायते मयि

સુદ્ધિ નિવેશય' એવો જે સારથિએ એક સમયમાં અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું જ આદાન કરજે, એટલે તે જ તારું સારથિત્વ કરીને આ કુસ્તર સંસૃતિમાં પણ તને સુખના માર્ગમાં લઈ જશે. તું મનસા, વાચા અને કર્મણા જે કાંઈ પણ કરે, તે સર્વ કૃતિમાં 'શ્રીકૃષ્ણાર્પણમહત્' એ જ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતો રહેજે.

ધૃત્વર તારું કથાણુ કંઠે, એવી નિરતર ઇચ્છા ધરાવનાર, વિવેકાનંદ.

૩

ચૈત્યાહમ, વા. ૧૦ મી શ્લોક ૧૮૮૩

પ્રિયઃ પંથો—

આપને વારવાર પત્રો લખીને આ તરફના વર્તમાન નથી જણાવી શક્યો, એમાટે ક્ષમા કરશો. મનુષ્ય ભ્યારે પ્રવાસમાં હોય છે, સારે તેને કેટલી બધી વસ્તુઓની અગત્ય પડે છે અને તે વસ્તુઓને એકત્ર કરવામાં તથા તેમને સંભાળીને બવસ્થા પૂર્વક રાખવામાં જ કેટલો બધો સમય વીતી જાય છે, એ તો આપ જાણો જ છો. એમાં પણ વળી મારા જેવા અનુભવી અને નવીન પ્રવાસીની વિડંબનાઓવિશે તો પૂછવું જ નહિ. સ્થળે સ્થળે પ્રવાસમાટેની તૈયારીઓ કરવામાં જ મારી શક્તિનો એટલો તો કાંપ થાય છે કે એક પરમાત્મા જ એ રહસ્યને જાણે છે.

મુબઈથી અમે કાલંજો બંદરમાં પહોંચ્યા અને બંદરમાં અમારી સ્ટીમર આખો દિવસ રોકાઈ. અમે એ સમયનો લાલ લઈને શહેર જેઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. ગાડીમાં એસીને અમે સીની માર્ગોમાં ફર્યા, પણ અસારે એક વસ્તુનું મને વિશેષ સ્મરણુ છે અને તે એ કે, સીના એક વિશાળ બૌદ્ધ મંદિરમાં જાઈ નિર્વાણમાટેની તૈયારી કરતા હોયની! એવી અવસ્થામાંની ભગવાન ધ્યુક્તિની મૂર્તિ અઘાપિ મારી આખો આગળ તપાં કરે અને તે મંદિરને પણ હું બૂધી શકતો નથી.

કાલંજોથી અમે પીનાંગ ગયા. એ ગ્રામ મલાયા સામુદ્રકુનીના એક ઠંડાપર સમુદ્રતીરે વસેલું છે. મલાઈ લોકોનો ધર્મ મુસલમાની છે. પૂર્વે એ લોકો ચાંચિયા હતા—એટલે કે, સમુદ્રમાં લૂટફાટ ચલાવવાનો ધંધો કરતા હતા અને બહાણુવાળા વ્યાપારીઓને એમનો લલ્લો જ લાય રહેતો હતો; પણ હવે સુધરેલા દેશોના પાણીની સપાટી પર તરતા લગાયક કિલ્લાઓ સમુદ્રમાં સર્વત્રસંચારી થયેલા હોવાથી તેમણે પોતાના એ નીચ ધધાને લાગ કરીને બીજા નિરુપદ્રવી ઉદ્યોગોમાં પોતાનું ધ્યાન લગાડવા માંડ્યું છે. પીનાંગ અને સિંગાપોરની વચ્ચે સુમાત્રા બેટામાંના ગગનચુચિત પર્વતો દષ્ટિગોચર થાય છે. એ પર્વતોની કદરાઓમાં જ પૂર્વે એ ચાંચિયા લોકોનો નિવાસ હતો, એમ

અમારી સ્ટીમરના કૅપ્ટને મને જણાવ્યું. સિંગાપોર સ્ટેટ્સ સેક્રલેન્ટરી સંસ્થાનાં નગર છે. સિંગાપોરમાં એક અત્યંત સુંદર ‘ગ્રાઉન્ડકલ ગાર્ડન’ છે અને તેમાં તાડવૃક્ષોનાં બહુ જ વિશાળ સંગ્રહ છે. સુંદર વીજન (પંખા)ની આકૃતિના તાડ-કે જે ‘અવાસીના તાડ’ના નામથી પણ ઓળખાય છે—ની અહીં વિપુલ ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ અહીં ‘બ્રેડ-ફૂટ’ (રાટી ફળ)ના નામથી ઓળખાતાં વૃક્ષો પણ સર્વત્ર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. મદ્રાસમાં જેવી રીતે આમ્રફળોની વિપુલતા છે, તેવી જ રીતે અહીં પ્રખ્યાત મંગોસ્તાન ફળોની વિપુલતા છે; છતાં અહીં જે આમ્રફળ થાય છે, તે પણ અદ્વિતીય છે. અહીંના નિવાસી-ઓને રંગ શ્યામ છે ખરો, પણ મદ્રાસના લોકો જેટલા તેઓ કાળા મેથ જેવા નથી. સિંગાપોરમાં એક ઉત્તમ સંગ્રહસ્થાન (Museum) પણ છે.

એની પછી હાંગકાંગ નગર આવે છે. અહીં આવતાં જ કાંઈને ચીનમાં આવી પહોંચ્યાને ભાસ થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, હાંગકાંગમાં ચીના લોકોની ધણી મોટી વસતિ છે. અહીંના મજૂરો અને મોટા મોટા વ્યાપારીઓ બધા ચીના જ છે; હાંગકાંગ ખરેખર ચીન જ છે. સ્ટીમર આવીને ઉભી રહેવા સાથે જ સૈકડો ચીનાઈ હોડીઓ આવીને આપણને ઘેરી લે છે અને ચીના હોડીવાળાઓ આપણને કિનારે લઈ જવા માટે આમ્રહ કરતા દેખાય છે. એ હોડીઓને બખ્ખે સુકાન હોવાથી દેખાવ કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. એ હોડીવાળાઓ પોતાના પરિવાર સહિત હોડી-ઓમાં જ નિરંતર વસતા હોવાથી હોડીઓ જેમ તેમના ઉલ્લેખના સાધનરૂપ હોય છે, તેમ જ તેમનાં ઘર પણ હોડીઓ જ છે એમ કહેવામાં કરો પણ બાધ આવે તેમ નથી. હોડીવાળાઓની ઘેરીઓ ધણું કરીને સુકાન સંભાળવાનું કામ કરે છે—તે એક સુકાનને હાથવતી ને ખીજને પગવતી ફરે છે. એ ઘેરીઓમાં સાંભાંથી નવ્વાજુની પીકપર તો અવશ્ય એક જ્ઞાનો લીહંગચંચ (બાળક) બાંધેલા તમારા જેવામાં આવશે અને આવશે જ. માતાઓ હોડીમાં નાના પ્રકારનાં કામે કરતી હોય છે, તે વેળાએ એ ઊંટા ચીની બાળાઓએ આનંદથી હાથ લેવાય છે અથવા તે ગેલમાં આવીને હાથપગ હીલવતા હોય છે, એ જોઈને જોનારને ખરેખર બહુ જ કૌતુક થાય છે. માતાઓ હોડીના એક છેડે સમુદ્રની પાસે જ બેઠેલી હોય છે, કિંવા ભારી બોળને આગળ ધકેલતી હોય છે, અને આશ્ચર્યકારક ચપલતાથી એક હોડીમાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં ફટકા મારતી હોય છે. આગમોટ પાસે અને કિનારા પર હોડીઓ અને સ્ટીમલોંચિસની એટલી બધી ભસ્મરાશયરી હોય છે કે, માતાની પાંદિ બાંધેલાં બાળકોના મારાને બૂકો મઈ જવાનો પ્રત્યેક ક્ષણે સંભવ હોય છે; પણ એ બચસાથી જીવન તે બાળકોને મનો-

મોહક લાગતું નથી, તેઓ તો વારંવાર તેમની માતાઓ-કાચોન્માદિની માતાઓ તરફથી અપાતા ચોખાના રોટલાના કકડામાં જ પોતાનું ધ્યાન પરોવી રાખે છે, લય કે અક-રમાતની ચીના બાબાસોકને જરા પણ પરવા હોતી નથી. ચીના બાળકો ચાલતાં અને બોલતાં શીખ્યાં કે પોતાનો રોટલો પોતે જ રળી લાવે છે. ચીના બાળક પોતાને અમ-લના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બહુ જ નિપુણ થએલા હોય છે. મુઠરેલા જગતથી આટલા પાછા પડી જવાનું કારણ એ જ છે કે, ચીનાઓ નિર્ધન અને દરિદ્રી છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓની પણ એ જ હાલત છે. એક હિંદુસ્તાની અથવા ચાઇના મૈનને પોતાનો રોટલો મેળવ-વામાં જ એટલા બધા સમય અને એટલી બધી શક્તિનો ભોગ આપવો પડે છે કે, પોતાની કક્ષાથી બાહ્ય ભાગમાં દૃષ્ટિપાત કરવાનો પણ તેને અવકાશ મળી શકતો નથી.

હાંગકાંગ એક અતિશય સુંદર નગર છે. એ નગર પર્વતના શિખરથી તે ઉતારપર અને નીચે સુધી વસેલું છે. શિખરનો ભાગ નગરના મધ્ય ભાગ કરતાં વિશેષ શીતલ છે. અહીં એક લંબાકૃતિ દ્રામ છે કે જેને બાષ્પની શક્તિ અને તારના દોરડાવડે ઠંડ શિખર પર્યન્ત ખેંચી જવામાં આવે છે.

અમે હાંગકાંગમાં ત્રણ દિવસ વીતાયા અને તે અવધિમા અમે કેન્ટન નગર જવાને ગયા. એ નગરમાં પહોંચવામાટે ખાડીમાં સધને નદીના ઉદ્ભવ તરફ ૮૦ માઇ-લનો પ્રવાસ કરવો પડે છે. એ ખાડીમાં દાલાહલમય જીવનનું અદ્વિતીય દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નદીમાં અનેક હોડીઓ અને બહાણો જલપ્રવાહને આચ્છાદિત કરી ફરતાં અને તરતાં જોવામાં આવે છે. એમાંની કેટલીક હોડીઓ અને મછવાઓ બાપારીઓના માલની લાવ લઇખવ કરવામાટેનાં હોય છે અને બાકીની હોડીઓ રહેવાનાં ઘરરૂપ જ હોય છે—અર્થાત્ તેમના બીજે ઉપયોગ થતો નથી. એમાંના કેટલાક મોટા બહાણો તો બળ્યે અને ત્રણ ત્રણ મજલાનાં હોય છે અને તેમાં આસપાસ ગેસેરીઓ હોઈ એવાં અનેક બહાણોને પુલવડે એક બીજા સાથે જોડેલાં હોય છે. એ પુલોને માર્ગ પ્રમાણે ઉપ-યોગ થાય છે. અર્થાત્ એ એક બીજા સાથે જોડાયેલાં બહાણોને એક તરતા ગામની ઉપમા જ આપી શકાય !

ચીની સરકારે પરદેશીય પ્રવાસીઓમાટે એક વિશિષ્ટ ભૂમિભાગ જૂદો જ રાખી મૂક્યો છે, ત્યાં અમે અમારો જીતારો કર્યો. કેન્ટન નગર નદીના ઉભય તીરપ્રાન્તોમાં માઇલોના માઇલ સુધી વસેલું છે. જેવી રીતે જંગલમાં વનપશુઓ વિચરે છે, તેવી રીતે ધન્ય ભારતા, કલેશ કરતા, જૂનો ભારતા અને દોહતા મનુષ્ય પ્રાણીઓના વિચરવાનું એ અરણ્ય જ હોયતી ! એવો જ આપણને લાસ થાય છે. પરંતુ એ નગરમાં વિપુલ વસતિ

અને વિપુલ ઉદ્યોગશક્તિ હોવા છતાં એવું ગંદીય નગર મેં બીજું એક પણ જોયું નથી. હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ શહેરને જે બાવનાથી ગંદું અને અસ્વચ્છ કહેવામાં આવે છે, તે અર્થથી હું આ નગરને ગંદું કહેતો નથી; કારણ કે, હિન્દુસ્તાન પ્રમાણે ચીના સોડા ગમે તેવી ગંદીવસ્તુને એક જગા જેટલો અંચ પંચ નકામો જવા દેતા નથી અને તેથી રસ્તાઓ વગેરે તો આરીસા જેવા સ્વચ્છ જ હોય છે, હિન્દુ ચીનાઓની શારીરિક સ્વચ્છતા બહુ જ ઓછી હોય છે; કારણ કે, સ્નાન કરવાની તો તેમણે પ્રતિજ્ઞા જ કરેલી છે-અર્થાત્ તેઓ સ્નાન કરતા નથી. અહીં દરેક ઘર તે જ દુકાન છે-નીચે દુકાન અને ઊપર મકાન. રસ્તાઓ એટલા બધા સાંકડા છે કે, માર્ગમાં ચાલતાં બન્ને તરફની દુકાનોના આપણા શરીરને ધસારો લાગે છે. ષ્ઠ દહમ ચાલ્યા કે, માંસની એક દુકાન આવવાની જ અને એમાંની કેટલીક દુકાનોપર દૂતરાં અને બિલાડાંનું માંસ પણ વેચાય છે; પરંતુ ધણી જ ગરીબ અને કંગાલ ચીનાઓ જ એ દૂતરાં અને બિલાડાંના માંસનો ઉપયોગ કરે છે. ધનવાન કિંવા સાધનસંપન્ન જનો એ માંસ ખાતા નથી. સાધનસંપન્ન વર્ગ બીજા પ્રાણીઓના માંસથી પોતાની કુખને તૃપ્ત કરે છે.

આપણા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં ચાલતા પદોના રિવાજ પ્રમાણે ચીનમાં પણ પદોપચારોનું પૂર્ણ પ્રાબલ્ય છે. માત્ર મજૂર વર્ગનાં ઘેરાં વિના ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓનાં મુખનું માર્ગમાં કદાપિ દર્શન થઈ શકતું નથી. વળી એ મજૂર-વર્ગની સ્ત્રીઓના પગ પણ આપણા હિન્દુસ્તાનનાં ન્હાનાં બાળકોનાં કામળ ચરણ જેવા હોવાથી એ બિચારીઓથી પૂરુ ચાલી પણ શકાતું નથી. તેઓ પડતી લથડતી જ ચાલી શકે છે; કારણ કે, ચીનમાં સ્ત્રીના પગ ન્હાના હોવા એ સ્ત્રીનું એક ખાસ સૌન્દર્ય મનાય છે.

નૈનમનાં કેટલાંક ચાઇનીઝ મંદિરો મેં જોયાં. એમાં જે સર્વ કરતાં મોટું મંદિર છે, તેના મધ્ય ભાગમાં છુદ્દની મૂર્તિ છે અને તેની પ્રભાવશીમાં જે બાદશાહે પોતાના બીજા પાંચસો અનુયાયિજનો સહિત પ્રથમ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી તે બાદશાહ અને તેના અનુયાયિજનોની મૂર્તિઓ બેસાડવામાં આવી છે. એ સર્વ કાષ્ટપ્રતિમાઓ છે અને ધણી જ દક્ષતા તથા કુશળતાથી ધડાવલી છે.

સાંથી અમે પાછા હાંગકાંગમાં આવ્યા અને સાંથી જાપાન તરફ જવાને ઉપકાં અમે જાપાનના નાગાસકી બંદરમાં મુખરૂપ આવી પહોંચ્યા. અમે થોડા વખતને માટે હિમારે હિમારે અને શહેરમાં અને લગભગ આખા અંતર્યાયીન અને જાપાનમાં કેટલો બધો તકાવત! જાપાનની સ્વચ્છતાનું જેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તેટલું થોડું જ થવાનું!

મને લાગે છે કે, જાપાની લોકોએવી સ્વચ્છતાને રાખનારા જગતમાં બીજા ઘોડા જ લોકો હશે! પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વચ્છ અને મનોહર! માર્ગો સ્વચ્છ, વિશાળ અને દર્શનંદીવાળા. પાંજરાં જેવાં ન્હાનાં ન્હાનાં પણ સ્વચ્છ ધરે અને બહુધા પ્રત્યેક ધરની પાછળ એક ન્હાનો બગીચો, એ પ્રમાણેની લાંબી વ્યવસ્થા છે. જાપાનીઓનું ઠીંગણુંપણું, તેમના પોષાકની પદ્ધતિ, બોલવા બોલવાની છટા અને કાર્ય કરવાની ઢબ એ સર્વ જ વિચિત્ર છે. જાપાન દેશ વિચિત્રતાની જ ભૂમિ છે! જાપાનીઓના ઘર પાછળ જે ન્હાના બગીચા હોય છે તે જાપાની ફેશન પ્રમાણે ધણા જ સુંદર બનાવેલા હોય છે. વેલીઓ, ઘાસના કાપેલા અને ઢાતરેલા ક્યારાઓ, નાની બનાવડી તળાવડીઓ અને પથરનાં ન્હાનાં પુલ ઇલાદિ સર્વ વસ્તુઓ એ લઘુ ઉદ્યાનમાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

નાગાસકીથી નીકળેલા અમે કાપેમાં આવી પહોંચ્યા અને લાંબી જાપાનના અંત-ભાગને જોવાની ઇચ્છાથી સ્ટીમરને છોડીને અમે ખુશ્કીના માર્ગમાં પ્રવાસ કરતા યોકોહામામાં આવી લાગ્યા. એ પછી જાપાનના અંતભાગમાંનાં ત્રણ વિશાળ નગરો અમે જોયાં. તેમનાં નામો ઓસાકા, કિયોતો અને તોકિયો. કિયોતો પૂર્વેની રાજધાની અને તોકિયો તો વર્તમાન રાજધાનીનું નગર છે. તોકિયો નગર કલકત્તાથી બમણું મોટું છે અને વસતિ પણ બમણી છે. ઓસાકા નગર ધનોત્પાદક કારખાનાંઓથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે—અર્થાત્ લાંબાં કારખાનાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી એ ધનોત્પાદક નગરના નામથી પણ ઓળખાય છે.

જાપાનના આંતરિક ભાગમાં પાસપોર્ટ લીધા વિના પરદેશીય કોઈ પણ પ્રવાસીને પ્રવાસ કરવાની આજ્ઞા નથી. અભારનો કાળ કેવો છે, એ વિશેની જાપાની લોકોમાં પૂર્ણ જાગૃતિ આવી ગયેલી છે. દાસમાં તોપ ઇલાદિ શસ્ત્રોપયોગે સુસજ્જિત થયેલી તેમની સેના મુદ્દમાટે નિરંતર તૈયાર રહે છે. જાપાની સૈન્યમાં જે તોપ વાપરવામાં આવે છે તે એક જાપાની સૈનિક અધિકારીએ જ શોધી કાઢેલી છે અને તે બીજાં રાષ્ટ્રોની છેલ્લામાં છેલા શોધ પ્રમાણેની તોપો કરતાં કોઈ પણ રીતે ન્યૂન કે ઉતરતી નથી. જાપાનીઓ પોતાના સામુદ્ર સૈન્યમાં પણ દિવસે દિવસે વધારો કરતા જાય છે. મેં અહીં એક લગભગ એક માઇલ લાંબી આતલ્સેમ મુરંગ જોઈ હતી કે જે એક જાપાનીસ સિલ્પશાસ્ત્રી (એન્જીનિયર) ની જ ઓદેલી છે.

દીવાસળી બનાવવાનાં કારખાનાં જાપાનમાં ખાસ જોવા લાયક છે; અને જાપાનીઓએ પોતાની અગત્યની સર્વ વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં પોતાનાં જ કરી લીધા છે.

એક જાપાનીસ સ્ટીમ નેવીએશન કંપની છે અને તેની સ્ટીમરો અભારે ચીન તથા જાપાન વચ્ચે ચાલે છે. થોડા જ વખતમાં એ કંપની પોતાની આગળોટા મુખર્ષ અને જાપાન વચ્ચે ચાલતી કરવાનો દંડ વિચાર ધરાવે છે.

જાપાનમાં મંદિરોના સમુદાયો મારા જોવામાં આવ્યા. પ્રત્યેક મંદિરમાં જૂની બંગાળી વિધિમાં લખેલા કેટલાક સંસ્કૃત મંત્રો જોવામાં આવે છે. ત્યાંના ધણુજ થોડા ધર્મશુભ્રએ સંસ્કૃત જાણે છે; તોપણ તેઓ ખડુ જ શુદ્ધિમાન છે, એમાં તો સંશય નથી જ. નવીન સુધારણાના દાવાદને એ ધર્મોપદેશકોના અંતઃકરણમાં પણ પ્રવેશ કરેલો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય છે. જાપાનીઓ વિશે મારા મનમાં જે જે વિચારો ઉદ્ભવે છે, તે સર્વ આ એક જ સંક્ષિપ્ત પત્રમાં લખીને વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી. તથાપિ જો તમારા તરફના સંખ્યાબદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિવર્ષ જાપાનની મુલાકાત લેતા થાય તો વધારે સારું, એવી મારી પરમ મનીષા છે. હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેક શુભ અને ઉચ્ચ તત્ત્વોની જનની અને કૈવલ્ય ભૂમિ છે, એવી જાપાનીઓની દૃઢ માનીનતા છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ હિન્દુસ્તાનીઓ! તમે કેવા છો? તમે મોટી મોટી ડિગ્રી હાંકવામાં શૂરા છો, પણ કર્તવ્યમાં તો પૂરા અધૂરા છો. આવો, આ જાપાની લોકોને બુદ્ધિ અને પછી જઈને પોતાનાં મોઢાં ઢાડીમાં સંતાડો—શર્માઈ જાઓ—લજઈ જાઓ! પણ તમે અહીં આવી શકવાના નથી; કારણ કે, તમે અહીં આવરો, તો તમે તમારી ન્યાનને ખોઈ બેસશો, તમે આજે શતાવધિ વર્ષોથી અંધ શ્રદ્ધાઓના ભારને મસ્તકપર ધારણ કરીને ફરો છો. આજે શતાવધિ વર્ષોથી આ વસ્તુ ભક્ષ્ય કિંવા સ્પર્શ છે કે કેમ એના ને એના જ વિવાદમાં પોતાની શક્તિયોનો ક્ષય કરતા રહો છો અને યુગોના સતત વિશ્વપ્રપંચોના મારથી તમારામાંનું મનુષ્યત્વ કન્યાઈ-હુંદઈ ગયું છે, છતાં અઘાપિ તમારાં નેત્રો નથી ઉઘડતાં કે? પોતાની વર્તમાન દુર્દશાને સુધારવામાટેના અભારે તમે શા પ્રયત્નો કરો છો વારુ? હાથમાં મોટા મોટા શ્લેષ લઈને સમુદ્રના કિનારાપર લટાર મારવી, યુરોપીયન લોકો પાસેથી મેળવેલા અડધા પડધા જ્ઞાનનો આડંબર બતાવવો, અને વીસ કે પચીસ રૂપિયા પગારની કલાર્કશિપ (કારકૂની) મેળવવામાટે જીવ સંતોષટના પ્રયત્નો કરવા—એથી વધારે આગળ વધ્યા તો વકીલ કે બારિસ્ટર થવું, એ જ આજકાલના હિન્દુસ્તાની તરુણોની ઉચ્ચતમ મહત્ત્વાકાંક્ષા જોવામાં આવે છે. હજી તો વિદ્યાર્થી—અવસ્થાનો અંત થયો ન હોય, એટલામાં તો શુશુક્લિત સંતાનોનું એક ટોળું પોતા પાછળ વળગાડી લેવું એમાં જ તમારા માનવા પ્રમાણે તમારું સૌખ્ય સમાયતું છે. શું, તમારી તે લાંબી લાંબી પદવીઓ, તમારા યુનિવર્સિટીના ધાધરા (ગ્રાઉન્ડ્સ) અને તમારાં મોટાં મોટાં ચોથાં જેવાં પોથાં એ

સર્વની સાથે તમેને પોતાને પણ જલસમાધિ આપી શકે, એટલે જળસંયમ મહાસાગરમાં અવશિષ્ટ નથી કે ?

✓ આલો, મનુષ્ય યાચ્યો—પોતાના મનુષ્યત્વને શૂલી ન બાંધ્યો. તમારી ઉત્તતિના માર્ગમા કંટક ચનારી લિશ્તુક ધર્માધિકારીઓએ પ્રચલિત કરેલી રુઢિઓના બંધનને તોડી નાખો. એ રુઢિઓનો અને તેમના ઉત્પાદક વર્ગનો ખરેખર સમૂળ ઉચ્છેદ જ કરી નાખવો જોઈએ ! કારણ કે, તેઓ—ધર્માધિકારીઓ—હવે સુધરે અને કાળની ગતિને માન આપીને વર્તે એવી આશા ધારવી બ્યર્થ છે. આજે શતાવધિ વર્ષોથી તેઓ પ્રપંચ અને અધશ્રદ્ધા કિંવા હાનિકારક રુઢિઓનો પ્રચાર કરતા આવ્યા છે અને એમાં તેમના સ્વાર્થ સમાપલો હોવાથી તેઓ કદાપિ રુઢિના દુરામહને છોડવાના નથી. એટલામાટે પ્રથમ એ અધશ્રદ્ધા અને રુઢિના ભયંકર બંધનને તોડીને સ્વતંત્ર યાચ્યો—મુક્ત યાચ્યો તમારા સંકુચિત હિંદુમાથી બહાર નીકળો અને આજકાલના સુધરેલા વિશાળ વિશ્વમાં દૃષ્ટિપાત કરો. તમે મનુષ્યમાં પ્રેમ રાખો છો કે ? તમારે તમારી પોતાની જનની જન્મભૂમિમાં રહે છે એમ તમે કહો છો ખરા ને ? જો એમ જ હોય તો આવી જાચ્યો, આગળ વધો અને પાછી દૃષ્ટિ ન ફેરવો—અમારી જોડે શાઈ આવે છે કે નહિ, એનો પણ વિચાર ન કરો—દૃષ્ટિને આગળના ભાગમાં જ અવિચલ અને સ્થિર રહેવા દો ! તમારા બ્હાઈમાં બ્હાલા માણસો પાકાર કરતા હોય, તો તેમની પણ પરવા ન રાખો અને આગળ વધીને ઉચ્ચતર તથા સુદરતમ વસ્તુને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો—એ જ તમારી ઉત્તતિનો સત્ત માર્ગ છે !

આજે ભરતજીમિ પોતાના યોજામા યોજા એક હજાર તરફ સંતાનોના—મનુષ્ય સંતાન, નહિ કે પશુઓના—અવિદાન કિંવા આત્મલાગની આવશ્યકતા ધરાવે છે. હજારો વર્ષથી નિર્જીવ અવસ્થામાં પડી રહેલી તમારી સુધારણાને સજીવ કરવામાટે જ ઈશ્વરીય સત્તાએ ભારતવર્ષમા અંગ્રેજ રાજની સ્થાપના કરી છે અને ઈશ્વરીય કાર્યમાં પ્રથમ મદદમે બુદ્ધ જ સાલ આપ્યું છે—અર્થાત્ અંગ્રેજ સત્તાને પગભર કરનારા આર્યપુરુષો પ્રથમ મદદમે જ પૂરા પાડ્યા હતા. પણ, આજે એક એવો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે કે, દુષ્કાળમા હજારો ગરીબ માણસો જૂઝઘરાને લીધે મૃત્યુની દાઢમાં સપડાય છે, તેમને ઝાટલાનો કકડો દેવી રીતે મળે, એની ચિન્તાના કાર્યમાં ઉતુક્ત ચનારા પદોપકારી મનુષ્યો આજે મદદસમા દેટલાક મળી શકશે વાર ? તમાંગ પૂર્વેનેના પ્રપચથી આજે જો મનુષ્યો પશુની પંક્તિમાં આવી વિરાજ્યા છે, તેમને પુન મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવા યોગ્ય બનાવવા એ જ અત્યાજે પ્રત્યેક ભારતવાસીનું સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વનું અને પ્રમુખ કર્તવ્ય છે !

નમારે,—વિવેકાનંદ.

તા. ૧૦ કઃ—એક વિશેષ સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, હવે સર્વેએ પ્રત્યક્ષ કર્તવ્યમાં જ પ્રવૃત્ત થવાનું છે. વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખીને વિશેષ ચેતન કરવાની આવશ્યકતા નથી અને નામના મેળવવાની ધમ્મી પણ વ્યર્થ છે! શાંત, નિઃશબ્દ અને અવિચારી ઉદ્યોગની જ આવશ્યકતા છે, એ સારી રીતે સ્મરણમાં રાખજું.

વિવેકાનંદ,

૪

શ્રીજી મેટ્રોન, - મેટ્રોન, માસ-
તા. ૨૦ મી ઑગસ્ટ ૧૮૯૩

પ્રિય બંધો—

આપનું પત્ર ગઈ કાલે મળ્યું. મેં જાપાનથી લખેલું પત્ર અભારસૂધીમાં બહુધા આપને મળી ગયું હશે. જાપાન છોડ્યા પછી હું ઉત્તર પેસિફિક સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરીને બ્રેકોવર નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યો હતો. લાં ૮૮૬ ઘણી જ સખ્ત વાતી હતી અને મારી પાસે ગરમ કપડાં ન હોવાથી મને ઘણો જ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો હતો. તથાપિ હું મને તેમ કરીને બ્રેકોવરમાં સુખરૂપ પહોંચ્યો અને લાંથી કેનેડામાં થઈને ચિકાગોમાં આવી લાગ્યો. એ નગરમાં મેં લગભગ બાર દિવસ જેટલો સમય વીતાવ્યો અને તેટલા સમયમાં લાં અભારે ભરાયલા પ્રદર્શનમાં હું દરરોજ મારી હાજરી આપતો હતો. એ પ્રદર્શન અત્યંત ભવ્ય અને વિશાળ છે—એ પ્રદર્શનનું મથક અવલોકન કરવામાં આજામાં આજા પણ દશ દિવસ જેટલા સમયની આવશ્યકતા છે. જે બાંધને ત્યાં હું છી—ની આજખાણથી જીત્યો હતો અને જેનો પતિ ચિકાગોમાંના ઉચ્ચ જનસમાજમાંનો એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ ગણાય છે; તેમણે મારો ઘણો જ સારો સત્કાર કર્યો હતો. ચિકાગો છોડ્યા પછી હું બોસ્ટનમાં આગ્યો. મિસ્ટર એલ. બોસ્ટનસૂધી મારી સાથે જ હતો અને મારા પ્રતિ ઘણી જ સારી મમતા ધરાવતો હતો.

અહીં રહેવા કરવાનો અર્થ ઘણો જ વધારે અને ભયંકર છે..... સરાસરી અહીં દરરોજ મને પદર રૂપિયા જેટલો અર્થ આવે છે; કારણ કે, લગભગ બધી વસ્તુઓ અહીં મોંઘી જ વેચાય છે. એક ચિરુટ-ગાર્ડ—ની અહીં આઠ આના કીમત આપવી પડે છે, એથી જ અહીંની મોંઘાઈની કલ્પના કરી લેજો. અમેરિકન લોકો બહુ જ ધનાઢ્ય છે અને પાણી પ્રમાણે પૈસા ખર્ચે છે, અમેરિકામાં અમુક વસ્તુ અમુક લાવથી આજી કીમતે ન જ વેચવી, એવો કાયદાથી જ નિર્બંધ કરેલો હોય છે. અહીંનો પ્રત્યેક સાધારણ મજૂર દરરોજ નવથી દસ રૂપિયા મેળવી શકે છે, પણ પાછો એટલો જ તેનો ખર્ચ

પણ હોય છે. અમેરિકા જવા પછી આપણે આમ કરીશું ને તેમ કરીશું એવાં આપણે મનોરાજ્ય કરીએ છીએ પણ અહીં આંખ્યા પછી મારું એ મનોરાજ્ય હવામાં બેડી ગયું અને અત્યારે કેટલીક અશક્યતાઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે. ઘણીક વાર મારા મનમાં અમેરિકાને છોડીને પાછા હિન્દુસ્તાનમાં ચાલ્યા જવાના વિચારો આંખ્યા હતા; પરંતુ નહિ, એવા વિચારને મનમાં સ્થાન આપવું એ પણ એક પાતક છે—મને અહીં આવવામાટેની ઈશ્વરીય આજ્ઞા થએલી છે અને તેથી મેં અહીં રહેવાનો દૃઢ વિચાર કરેલો છે. હું જે કર્તવ્યમાટે અહીં આંખ્યા છું તે કર્તવ્ય મારે કરવું જ જોઈએ. 'દેહ વા પાતયેત્ કર્મ વા સાધયેત્' એ જ મારું સંદોહિત ચિન્તન હોવું જોઈએ. મને કદાચિત્ત અત્યારે કોઈ માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, પરંતુ ઈશ્વરે તો મારા માટેના માર્ગ આગળથી જ અવશ્ય નિર્માણ કરી રાખ્યો હશે જ અને તેથી હું આજ્ઞા રાખું છું કે, મારી સર્વ અશક્યતાઓ ટળી જશે.

અત્યારે બોસ્ટન પાસેના એક ગ્રામમાં હું એક વૃદ્ધ બાઈને ત્યાં અતિથિ તરીકે રહેલો છું. એ વૃદ્ધ બાઈ સાથે અચાનક રેલ્વે ટ્રેનમાં મારી ઓળખાણ થઈ હતી. એ વૃદ્ધ બાઈએ મને પોતાને ત્યાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને મેં પણ તેના એ આમંત્રણનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો. એમ કરવાથી અત્યારે એ બાઈને અને મારો ઉલ્લાસ હેતુ સિદ્ધ થાય છે. મારા રોજના ખર્ચના પંદર રૂપિયાનો ઉમારો થાય છે એ મારો હેતુ અને પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોને બોલાવી હિન્દુસ્તાનમાંની મારા જેવી એક વિશ્વજ્ઞ વસ્તુના પરિચય કરાવવો, એ તે વૃદ્ધ અમેરિકન બાઈને હેતુ એવી રીતે ઉલ્લાસ ઉદ્દેશો સહજમાં સાધ્ય થએલા છે. અહીં મને બહુધા અર્ધ ક્ષુધાતુર અવસ્થામાં જ રહેવું પડે છે. અહીં ટાહનો ઉપદ્રવ તો છે જ અને અધૂરામાં પૂરું મારા વિચિત્ર પોષાકને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈને ગામના છોકરાં હોહો કરતાં જ્યારે ત્યારે મારા પાછળનાં પાછળ લામ્યા કરે છે. પણ મિત્રો! કોઈ પણ મહત્ત્વ કાર્યમાં હાથ નાખનારે સ્થાવી ક્ષુદ્ર વિડંબનાઓનો ભેદ માત્ર પણ વિચાર કરવાનો નથી; કારણ કે, મહાન પરિશ્રમ વિના મહત્ત્વ કાર્યો સિદ્ધ થતાં જ નથી!

*** અમેરિકા કેવળ ક્રિશ્ચિયનોની જ ભૂમિ છે અને અન્ય ધર્મના વાપુનો પણ એ દેશને સ્પર્શ થયો નથી, એ તમારે સારી રીતે જાણી રાખવું. જગતમાં અત્યારે કેટલાક નવીન પંથો નિર્માણ થએલા છે, પણ એવા પંથોથી આવવી અડચણોની હું જરા પણ દરકાર રાખતો નથી. હું અહીં કુમારી મેરીના પુત્રનાં સંતોષનો મધ્યમાં આવી પડ્યો છું અને તેથી લગવાનું જે સસ્ક કાષ્ટ જ મારો સહાયક થશે, એવી મારી દૃઢ

લાવના છે. નાજરયના પથંગરવિદ્યેના મારા પ્રેમ અને હિન્દુધર્મનાં ઉદાત્ત તત્ત્વોને તેઓ (અમેરિકનો) ખુબ જ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને પસંદ કરે છે. હું તેમને કહું છું કે, ગેંધીજીના મહાત્મ્ય વિરુદ્ધ મારે કંઈ પણ કહેવાનું નથી; કિન્તુ જેની દૃષ્ટિથી તમે નેસમ્ કોઈસ્દને જુઓ છો, તે જ દૃષ્ટિથી તમારે હિન્દુસ્તાનમાના મહાત્માઓવિશે પણ વિચાર કરવો જોઈએ; અને મારું એ કહેવું તેમને ખુબ જ મનોમગ્નનું થઈ પડે છે.

હવે જાહેરી જ દંડીની મોસમ આવી લાગશે અને તેથી મારે ગરમ કપડાં કરાવવાં પડશે. આ દેશના નિવાસીઓ કરતાં મારા જેવા પરદેશીને તો વળી ગરમ કપડાંની વધારે જ અગત્ય હોય છે.....મારા તરફ મિત્ર ! તીવ્ર દૃષ્ટિ રાખો અને હિન્દુમત ન દારો. આપણા હાથે આપણા હિન્દુસ્તાનમાં મોટા મોટા કાર્યો થાય, એવો જ ઈશ્વરીય સંકેત છે. દદ આત્મશ્રદ્ધા રાખો. આપણે સર્વ કાર્ય કરીશું જેમના લક્ષ્યમાં ખરી લાગણી હોય છે તે તારા જેવા પુરુષો સર્વથા અર્ધિચ્ચન અથવા લોકોની દૃષ્ટિમાં કેવળ ગુચ્છ અને ક.પદાર્થ હોવા છતાં એવાં કાર્યો તારા જેવાના હાથે જ થાય છે, અને સાધન-સપ્ત હોવા છતાં લાગણી વગરના પુરુષો આ વિશ્વમાં કંઈ પણ કરી શકતા નથી.

થોડા વખતપર ચિકાગોમાં એક દાર્શનિક બનાવ બન્યો હતો. આપણા હિન્દુ-સ્તાનમાંના એક રાજ સાહેબ અહીં પ્રદર્શન એવામાટે પહોંચ્યા હતા અને અહીંના ટેટ-લાક વિશિષ્ટ પુરુષોએ તેમના ગૌરવને વધારવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો. એક દિવસ રાત્રિ સાહેબને હું પ્રદર્શનભૂમિમાં મળ્યો, પરંતુ પોતે રાત્રિ સાહેબ હોવાથી મારા જેવા એક ભટકતા સન્યાસી સાથે વાત કરવામાં તેમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ માનીને વાત મુદ્દાં પણ ન કરી, સાર પડી માટે એક નિશ્ચિત દક્ષિણી આપણ સાથે મેળાપ થયો. તે આપણ ધોતિયુ વગેરે દક્ષિણી પોષાક પહેરીને પ્રદર્શનમાં નખવડે કાતરેલા ચિત્રો વેચતો હતો. એ ચિત્રવિક્રેતા દક્ષિણી આપણે લાંબા વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટરો આગળ એ રાત્રની સર્વ પ્રકારે નિન્દા કરી અને રિપોર્ટરોએ તે બધી બીના પોતાના પત્રોમાં છાપીને મોકલ કરી દીધી. એ નિન્દાને આશય એવો હતો કે, એ રાત્રિ સુદ અથવા સુદ જાતિનો છે. હિન્દુસ્તાનમાંના રાત્રઓનું મહત્ત્વ તમારે યુનામો કરતાં વધારે કંઈ પણ ન ધારવું અને સાધારણત એ રાત્રઓનું જીવન બચિચારમય અને અનીતિપૂર્ણ હોય છે, ધસાદિ અને વર્તમાનપત્રોના એ સલાવર્ધથી તંત્રીઓએ-કે જેમના માટે અમેરિકા અગ્નિમાન ધરાવે છે-એક છોકરાની એ વાતને ભાર આપીને વધારવાનો વિચાર કર્યો-રાત્રપર ટીકાઓનો એટલો બધો વર્ણવ થયો કે, મિત્રારા રાત્રને તરત જ ચિકાગો છોડીને ચાલ્યા જવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. એ પડી મારો વારો આગ્યો. તે જ દક્ષિણી છોકરાએ રિપોર્ટરો

આગળ મારી કાંઈક પ્રશંસા કરી હંશે, એટલે ખીજે દિવસે હિન્દુસ્તાનથી આવેલા એક
 સુદ્ધિમાન પુરુષના-એટલે કે મારા-વર્ણનનાં કૉલમોના કૉલમો કારણેને વર્તમાનપત્રોમાં
 પ્રકટ થએલાં કેખાયાં-એ વર્ણનમાં તેમણે મને જ્ઞાતમા આસમાનપર ચઢાવી દીધા હશે
 અને મારા મુખમાં પ્રત્યેક પ્રકારનો એવા એવા ચખ્ડો લાવી ચૂક્યા હતા કે, કે જે શખ્ડો
 વિશેનો મને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો. વળી પેલા દક્ષિણી-બ્રાહ્મણે રાજની
 જે નિન્દા કરી હતી, તેવી જ નિન્દા મેં પણ કરી હતી એમ પણ એ સુદ્ધિમાન, (૧)
 તત્રીએ બતાવવાને ચૂક્યા નહોતા. સારાંચ કે, હિન્દુસ્તાનના લોકો કેવા સારા હોય છે,
 એ બતાવતાં તેમણે મને એક ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કર્યો હતો. અસ્તુ. અમેરિકાના પત્ર-
 ચાલકોના એ પ્રમાદ હોવા છતાં એટલું તો એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અમેરિકામાં
 મોઝી પદ્ધતિ અને ધનના આડખર કરતાં સુદ્ધિમતાને વિશેષ માન આપવામાં આવે છે.

મઈ કાલે અહીંના સ્ત્રીકારાગૃહની મુખ્ય અધિકારિણી બાઈ સાથે મારી મુલાકાત
 થઈ હતી. એ લોકો એ સ્ત્રીકારાગૃહને કારાગૃહ નહિ કિન્તુ સુધારણાગૃહ (Reforma-
 tory) ના નામથી જ ઓળખે છે. અમેરિકામાં મેં જે જે વસ્તુઓ જોઈ છે તે સર્વ
 કરતાં એ વસ્તુ વિશેષ મદસ્વવાળી અને શુરતર છે. સ્ત્રીકારાગૃહમાંની કારાગૃહવાસિની
 વનિતાઓ સાથે કેવું ઉદાર વર્તન રાખવામાં આવે છે, તેમને કેવી સુધારી નાખવામાં
 આવે છે અને તેમને સમાજની ઉપયોગી ભાગિનીઓ બનાવીને કેવી રીતે પાછી મોકલ-
 વામાં આવે છે, એવું વર્ણન કદાચિત્ કોઈ માનશે પણ નહિ. એની સહતાના પરિચય-
 મટે એ કારાગૃહનું પ્રસક્ષ અવલોકન જ કરવું જોઈએ અર્થાત્ કારાગૃહમાં આવ્યા પછી
 કારાગૃહવાસી બંદિવાનોની મિતજ્ઞતામાં એટલું બધું પરિવર્તન થઈ જાય છે કે, ખીજવાર
 તેમને કારાગૃહવાસનો પ્રસંગ જાણ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આપણા આર્થિકવર્તમાના
 કોટયવધિ નિરક્ષર લોકોની શી અવસ્થા છે વાર? એ દુર્બળ જનો રિશે આપણને શો
 ભાસ થાય છે, એના વિચાર માત્રથી જ આપણાં શરીરપર રોમાંચ ખડાં થઈ જાય છે!
 પોતાની સ્થિતિને સુધારવામાટેનો કોઈ પણ માર્ગ તેમની આગળ મુક્ત છે ખરો કે?
 તેઓ જમે તેટલાં અને જમે તેવા કદ સહન કરે, પોતાનાં હાડકાંને લાકડા બનાવી નાખે
 અને ભયકર આત્મલ્લાગ પણ કરે છતાં પણ મરીન, નીચ અવસ્થામાં આવી પડેલા અને
 પાપી જનોની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર પણ પરિવર્તન થવાની આજે આપણને આશા જ ખરી
 કે? તેમનો કોઈ મિત્ર પણ નથી અને તેમને કશી મદદ પણ મળી શકતી નથી. તેઓ
 જમે તેવા પ્રયત્ન કરવા છતાં ઉભત થઈ શકતા નથી. ફૂર સમાજ તેમનાપર અહારોની
 ટણ વર્ષા કરે છે અને તેથી તેઓ અવનતિના ખાડામાં ઉડા અને ઉડા ઉતરતા જાય

છે, છતાં એ પ્રહારો ક્યાંથી આવે છે એ તેઓ જાણી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે 'આપણે મનુષ્ય છીએ' એ તત્ત્વને પણ તેઓ જાણી ગયા છે, અને એનું પરિણામ એ થયું છે કે, તેઓ ચોખ્ખા ગુલામ બની રહ્યા છે. કેટલાક વર્ષ પૂર્વે કેટલાક વિચારશીલ પુરુષોના મનમાં એનો વિચાર આવ્યો હતો, પણ દુર્દેવની વાર્તા એ કે, એ સર્વ અનર્થોનું કારણ હિન્દુધર્મ જ છે એમ જણાવીને એ વિશ્વના એ મહાન ધર્મને છૂંદે નાખેવામાં આવે, તો જ પતિતોની અવસ્થા સુધારી શકાય, એવો તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. પણ મિત્ર, તું સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખજે કે, એમાં આપણા હિન્દુધર્મનો કિંચિત્તમાત્ર પણ દોષ નથી. ઈશ્વર કૃપાથી મેં એનું ખરું રહસ્ય રોધી કાઢ્યું છે. તમારો ધર્મ તો તમને એ જ શિક્ષા આપે છે કે, 'સર્વં ભ્રુવં દૃઢં વ્રજ' અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિ તમારો પોતાનો જ એક ભાગ છે. પરંતુ એ હિન્દુધર્મનાં તત્ત્વોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં થયેલો પ્રમાદ અને સસ અનુકંપા તથા પ્રેમની ન્યૂનતા એ જ એ અનર્થોનાં ખરાં કારણો છે. પરમેશ્વરે એકવાર ધ્રુવરૂપે આર્યભૂમિમાં અવતીર્ણ થઇને પ્રેમનું સ્વરૂપ કેવું હોતું જોઇએ-અર્થાત્ દીન, દુઃખી અને પતિત મનુષ્ય પ્રતિ કેવી અનુકંપા રાખવી જોઇએ, એ તત્ત્વનું તમને મથાર્ય શિક્ષણ આપ્યું હતું, પણ તેના શિક્ષણમાં તમે ધ્યાન ન પરાયું. તમે કહ્યું હોવા છતાં બધર અને નેત્રો હોવા છતાં અધ બની ગયા. જ્યુ લોકો જેવી રીતે મહાત્મા કાઇસ્તનો ઉપહાસ કરીને સમસ્ત વિશ્વમાં ગૃહ-હીન બિશ્વકો પ્રમાણે ભટકતા થઇ ગયા છે અને પ્રત્યેક પદે પ્રત્યેક વ્યક્તિના અપમાન અને તિરસ્કારને પાત્ર થયા છે; તેવી જ રીતે આ હિન્દુસ્તાનીઓ! ધ્રુવ જેવા અનેક મહાત્માઓનો ઉપમર્દ કરીને પોતાની પ્રેમે જ તમે વર્તમાનકાલીન કર્મદશામાં આવી પડ્યા છો. તમારાપર કોઈ પણ રાષ્ટ્ર આવીને રાજ્ય ચલાવી શકે છે અને તમે સર્વ રાષ્ટ્રોની ગુલામગિરી કરવાને બંધાયલા છો! પોતાની એ દુર્દેશ તમે પોતાના હાથે જ કરેલી છે. અરે પાપાણુલ્લભી આર્થો! તમે અસાર સૂધી જે અનાચારો કરેલા છે તેના પરિણામે જ આજે તમે ગુલામ બન્યા છો, એ તમે, અક્રમેાસ કે, જાણી-જોઈ શકતા નથી. અસાચાર અને દાસત્વ એ બંને એક માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલા સહોદર છે અને તેઓ જ્યાં વસે છે ત્યાં નિત્ય સાથે જ વસતા હોવાથી સહચર છે, એ રહસ્યને તમે અઘાપિ જાણી શકતા નથી એથી વિશેષ શોકકરક બીજું સુ હોઈ શકે વાર ?

જે દિવસે આપણો પોંડીચેરીમાં એક પડિત સાથે સમુદ્રયાત્રાના વિષયમાં વાદનિ વાદ થયો હતો, તે દિવસની સંખ્યા અઘાપિ કદાચિત્ બી—અને ૭—ના સ્મરણમાં હોવી જોઇએ. મને તો પંડિતજીની ખશ્તસમાન ચેષ્ટાઓ અને તેમના 'કદાપિ ન' એ શબ્દો

મરણ પર્યંત સ્મરણમાં રહેવાના. તે બિચારાઓ એ નથી બનજતા કે, હિન્દુસ્તાન વિશ્વનો એક સ્વર્ણ ભાગ છે અને હિન્દુસ્તાનમાંના ત્રીસ કરોડ જીવજાતિને આર્થાવર્ણની સુર ભૂમિપર વિચરતા અને એક શ્રીમ્મના નાશમાટે ગયતા જોઈને જગત ભરતભૂમિને તિર-ઝકારની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એ બનજવાની પણ એ રૂપમંદુકામાં શકિત નથી. એ દુઃસ્મિ-નિનું અવસ્થ પરિવર્તન થતું જ જોઈએ. પરંતુ એ સુધારણા કાંઈ ધર્મનો નાશ કરવાથી થવાની નથી; કિન્તુ હિન્દુશ્રદ્ધાના મહત્ત્વ તત્ત્વમય શિક્ષણને અનુસરવાથી અને હિન્દુધર્મ તથા તેના જ નવીન અવતારરૂપ જ્ઞાનધર્મની આધર્મ્યકારક અનુકંપાને એક બીજા સાથે મેળવી દેવાથી જ એ સુધારણા થવાનો સંભવ છે. પોતાના કાર્યની પવિત્રતામાં જેમનો વિશ્વાસ દોષ, ઈશ્વરી સાદાપ્યમાં જેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ દોષ અને ઈસ્ટી તથા વિપદમરત બાંધવોને દારિદ્ર્યમુક્ત કરવામાટે ગમે તે સંકટ વેઠવાને જેઓ એક પગે તૈયાર દોષ એવા એક સાખ સ્ત્રી અને પુરોની આપણને આવશ્યકતા છે. આજ પર્યંત હલકા ગણાઈને હથડાતા-ખુંદાતા પોતાના બાંધવોને તે દુર્દશામાંથી મુક્ત કરવા, તેમને સર્વ પ્રકારની મદદ આપવી અને સર્વત્ર સમભાવનો પ્રસાર કરવો એજ જોમના જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ છે, એવાં સ્ત્રી અને પુરોની આપણને બહુ જ ઓટી આવશ્યકતા છે.

જેવી રીતે મનુષ્યત્વના ઝંઝીર ગદસ્પત્તું ઉઠાત શિક્ષણ આપનાર હિન્દુધર્મ સમાન બીજો એક પણ ધર્મ આ પૃથ્વીપર નથી; તેવી જ રીતે ગરીબ બિચારા અનાથ જનોની ગર્જનપર અસાધારની છુરી ચલાવનારો પણ હિન્દુધર્મ સમાન બીજો ધર્મ આ અવનીત-સમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પરંતુ બંધા! એમાં ધર્મનો અપરાધ કિંવા દોષ નથી; કિન્તુ પાપમાર્ગિક અને વ્યાવહારિક આચારના નામથી જે ધર્માધિક્ષાએ-દાંબિક અને પાખડી ધર્માધિક્ષાએ-રુદ્ધિરૂપ પીડાકારક શસ્ત્રોનો નિર્માણ કરેલાં છે, તે પાખંડીઓની પાપમય શુદ્ધિમતાના જ એ સર્વ પ્રતાપ છે.

અસ્તુ-પરંતુ તું પોતે અધીર અને નિરાશ ન થતો. ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ વદાત્મન’ એ શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યોને નિરંતર સ્મરણમાં રાખીને કાર્યમાટે કમર કસીને સદા-મર્દદ તૈયાર જ રહ્યા કરજે. મને તો મરણપર્યંત એજ કાર્ય કરવામાટેની ઈશ્વરની આજ્ઞા થયેલી છે. સાંસારિક સુખ કિંવા આનંદ કેને કહે છે, એની મારા મનમાં કલ્પના માત્ર પણ નથી. મારા આત્મ, ધૃષ્ટ, સ્નેહી અને સંમંથી જનો મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવાનું દુઃખ બોગવી તડફૂડીને મરી ગયાં છે, જેમના હિતમાટે મેં દિવસ અને રાત અવિચ્રાત પરિશ્રમો વેળા હતા, તેમજે જ મારો ઉપહાસ થયો અને મારામાં અવિશ્વાસ રાખ્યો. પણ એક રીતે જોતાં એ સારું જ થયું. જે અત્યંત વિપન્નાવસ્થા છે, તે એક મહત્તી શાળા જ માની

હોનાની છે એ શાળામાં શિક્ષા ન લીધી હોય એવો એક પણ સાધુ કિંવા તત્ત્વવેતા મળવો દુર્લભ છે મુખ્યતઃ અત કરણમાં સત્ અનુ-પાત્રી ગ્રેણી અને મનોધર્મ, એ એ શાળામાં મળતા શિક્ષણના ફળ છે, પરંતુ પ્રયત્ન સંમિતના લયમ્મર આધાતથી આપણી દષ્ટિસમક્ષ આ સમસ્ત વિશ્વના ચૂંટેયુર યર્ષ જાય તોય જરાપણ કપાયમાન ન થનારી જે અચન ધન્ધારાકિત તે એ શિક્ષણના પ્રતાપેજ ઉદ્ભૂત ચાય છે, એ એ શાળાના શિક્ષણથી મળતો એક સર્વથી મહાન્ અને અતિથિય લાભ છે જેમણે મારો ઉપદાસ મ્હેલો છે, તેમના વિશે મારા મનમાં જરાપણ દ્વેષભુદ્ધિ નથી કાગણુ, તેઓ શુદ્ધિમતામાં અઘાપિ અત્ય-વયમ્ બાળકો જ છે! લોકોએ મહાન્ અને શુદ્ધિમાન્ કરેનાથીજ કાંઈ ખરી મહત્તા અને શુદ્ધિમતા આવી જતી નથી એમની પોતાની જાયાઈપરથી દેખાતા ક્ષિતિજ ઉપ-રાત જગનનું એમને વધારે જ્ઞાન હોતું નથી ખાનપાન, ભોગવિનાસ અને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એમનું જ એ ભેદિનું કર્ત ય હોય છે—અર્થાત્ પશુસમાન આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન એ ચાર વસ્તુઓ ઉપરાત એ આનંદી જીવજીવોને બીજી વસ્તુના વિચારની અમલ જ હોતી નથી હજારો વર્ષથી અસાચારોની બાણીમાં પીતાઈને નિ સત્ત્વ, દરિદ્રી અને કળા-હીન અથેના આપણા જ બાધવોએ કરેલા પોકારથી એમની નિદ્રાનો ભગ થનો નથી અને એમના વિનાસભોગમાં બ્વલય આવતો નથી પ્રલક્ષ પરમાત્માના જ અનત સ્વરૂપો હોવા છતાં એઓ આજે સદસાવધિ વર્ષોના અતત અસાચારગળે દનાઈને લાગ્યાહક પશુ જેવી રીતે બની ગયા છે અને એમને પોતાના જીવનનો પણ કેમ તિરસ્કાર થઈ ગયો છે, એનો વિચાર સુદા પછુ એ મહાન્ મ્હેલે જાનારા વ્યક્તિઓના હૃદયમાં આવતો નથી! તોપણ એનો જેમણે પૂર્વ વિચાર કરેલો છે, જેઓ એ રોગની રામનાણુ માત્રા મેળવનાને ભાગ્યશાળી થયા છે અને એ કુર્દશાના મૂળને ખાલી કાઢવાના કાર્યમાં જેમણે કમર કસેની છે, એના મહાત્માઓ પણ જગતમાં જન્મ્યા છે એટલામાટે દે મિત્ર! જેઓ એ ઉપાયોનું ચિન્તન કરનારા હોય, તેઓ એવા મુદ્દ ખાટાના પ્રનાયમાં ધ્યાન ન આપે, એજ તેમનામાટે લાભકારક અને દિતાવદ છે

હવે મારે તને એક વિશેષ સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, જેમને લોકો શ્રીમત કિંવા ધનાઢ્યના નામથી ઓળખે છે, તે શ્રીમતોમાં આના કાર્યપ્રસંગે લેરા માત્ર પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ કારણ કે, હમિન હોવા છતાં એ લોકો મૃત જ છે, એમ ધારવું તારા જેવા ગરીબ, હવકા દરજ્જાના પણ વિશ્વસનીય મનુષ્યો જ એ કાર્યમાટે યોગ્ય છે, ધૈર્યમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજે અને જે કાર્ય પછુ કરવાનું હોય તે સરળ અને શુદ્ધી રીતે—સરળ માર્ગથી જ કરજે, એમાં પડેલા ગમ્ખવાની અને છુપા છુપી કરનાની કશીપણ અગત્ય

નથી. દુઃખી અને દીનજનો વિશે હૃદયમાં અનુકંપા રાખજો અને સહાયતાની અગત્ય હશે તો પરમેશ્વર પોતે અવશ્ય સહાયક થશે જ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખજો. અંતઃકરણમાં એજ બાર અને મસ્તિષ્કમાં એજ વિચાર લઇને હું આજે બાર વર્ષથી ભટકતો ફરું છું. હું આપણા દેશમાંના ઘણાક કહેવાતા ધનાઢ્ય અને શ્રીમાનેનાં દ્વારોમાં ધક્કા ખાઈ ચૂક્યો, પરંતુ ત્યાં જ્યારે આશા સફળ ન થઈ ત્યારે રક્તમય ચએલા હૃદયથી અર્ધ વિશ્વનું ઉલ્લંઘન કરીને અંતે આ પરકીય દેશમાં હું સહાયતાની શિક્ષા માગતો ફરું છું. પરંતુ અતે તે પરમાત્મા મારો સહાયક થશે, અને એમાં લેણ માત્ર પણ અંતર આવવાનો નથી એવો મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. યજ્ઞ કદાચિત્ ક્રુધા અને શેલથી મારા જડ દેહનો આ ભૂમિમાં જ પાત થઈ જશે, તોપણ હિન્દુસ્તાનમાંના મારા તરણુ મિત્રો! તમારા માટે એક વારમાં હું મારી પાછળ-મૂકી જઈશ. ગરીબ, દુર્બળ, નિરાશ્રિત અને અસાચારથી દબાવેલા-પીડા-યલા મારા દેશબંધિવાના સુખમાટે તમે જીવતા થાઓ, એ જ મારા વંશને તમે પોતાના વારસદાર તરીકેના અધિકારથી આગળ અને આગળ ચલાવતા રહેજો. જાઓ-આ શ્રેણે જ તે પાર્થસારથિ (કૃષ્ણ)ના મંદિરમાં જાઓ અને મારા એ વારસાને ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. એટલે તે અશરણુશરણુ, જેણે જોકુશમાં ગેરપાતોની પ્રતિજ્ઞા જાળવી હતી, જેણે અતિશૂદ્ધ ગૂંદકને નિર્ભરાલિંગન આપવામાં પોતાની અપ્રતિજ્ઞા માની ન હોતી, જેણે પોતાના છુદ્ધવતારમાં વેશ્યાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને જેણે તેના સંકટોના સમુદ્રમાં અંપલાવીને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, તે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ અવશ્ય તમારો પણ સહાયક થશે જ. ત્યારે હવે પ્રતિદિવસ અવનતિના અંધકારમાં વધારે અને વધારે ઘેરાતા તમારા ત્રીસ ક્રાંતિ આર્યબંધિવાના ઉદ્ધારની તમે પ્રતિજ્ઞા લેશો કે નહિ? તમારે એ પ્રતિજ્ઞા લેવી જ એમએ.

એ કાર્ય એક દિવસનું નથી અને એ માર્ગ સર્વત્ર ભયંકર ક્રાંતિ અને જાંખરાવડે ભરપૂર ભરેલો છે. પરંતુ લયભીત ન થાઓ! કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. તમારી પૂઠો સંરક્ષણાર્થે તે પાર્થસારથિ આયુધ ધારણ કરીને જાહેલો છે, એ કદાપિ વિસરશો નહિ. ત્યારે તેના નામનો ઉચ્ચાર કરો અને હજારો વર્ષથી એકત્ર ચએલા પાપોના આ પર્વતપ્રાવરાશિને આગ લગાડી દો એટલે એ બળી જળીને ભરમીભૂત થઈ જાય! આગળ વધો-જેઈ શું રહ્યા છો? કાર્ય મહા વિકટ છે અને આપણું સામર્થ્ય અત્યંત અલ્પ છે એમ ધારીને જરાપણુ ડગમગશો નહિ. આપણે જ્ઞાનના પુત્ર અને લગવાનનાં સંતાન છીએ, એટલે આપણો વિજય થવો જ એમએ. કારણ કે;—

“યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ.....

તત્ર શ્રીર્વિજયો મૂર્તિર્ધ્રુવા નીતિર્મિતિર્મમ” ॥

ત્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હોય, ત્યાં જ લક્ષ્મી, વિજય, સંપત્તિ અને અચળ નીનિનો વાસ હોવો જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે.

આ પ્રપત્નમાં સદસ્યાવધિજનોનો પાત્ર થશે, પણ ખીજા હજારો ઉભા થઈને તેમનાં રથાનોને સંભાળી લેશે ! રોગ શો છે એનું નિદાન જાણવામાં આવી ગયું છે અને ચિકિત્સાનું પણ તમને જ્ઞાન થયું છે. હવે દૈવ વિશ્વાસ રાખીને ચિકિત્સાનો આરંભ કરો; પણ હું પુનઃ એક વાર કહું છું કે, ધનાદ્યજનોની સહાયતાની આશા ન રાખશો અને ઠરી ગએલાં અંતઃકરણથી કરાણી વર્તમાનપત્રોમાંની ટીકાઓને જરા પણ માન ન આપશો. તડકા, ટાંડ, વર્ષા, બૂખ અને તરસની જરાય દરકાર ન રાખશો—વધારે તો શું, પણ આ દેહને પણ પોતાનો ન માનશો. દેહને પરમેશ્વરના કાર્યમાં સમર્પણ કરી દો. થકાત્ દષ્ટિ કરીને ન જુઓ. આપણી સાથે પાછળ કોઈ આવે છે કે નહિ, એનો લેણ માત્ર પણ વિચાર કરવાનો નથી. એક સરખી રીતે આગળ અને આગળ વધતા જાઓ—ઉત્તરિના માર્ગમાં આગળ ચાલતા રહો !

હું આવતી કાલે એક સભ્ય સ્ત્રીસમાજ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપવાને યોજાઈ જવાનો છું. એ સ્ત્રીસમાજની પંડિતા રમણાબેન ધણીજ મદદ છે. આવતી કાલે યોજાઈના પદોચ્ચતાની સાથે જ કપડાં બદલવાં જોઈશે. ગામમાં ફરતી વખતે સાદો કાળો પોશાક અને વ્યાખ્યાનની વેળાએ કાપાય કૌપીન ધારણ કરવું એવો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરેલો છે. જે અહીં વધારે દિવસ રહેવું હોય તો હિન્દુસ્તાનનાં સાધારણ વસ્ત્રોથી કામ ચાલી શકે તેમ નથી; કારણ કે, જે કોઈ તેજા વેષમાં હોય તો તેને જોવામાટે માર્ગમાં હજારો લોકો એકઠા થઈ જાય છે અને તેથી માર્ગમાં ચાલવાનું પણ અશક્ય થઈ પડે છે. જે અહીંના લોકોપર પ્રભાવ પાડવો હોય, તો અહીં સતત કેટલોક સમય બીતાડવાની ખાસ અગત્ય છે.

માત્ર કેનેડા વિના અમેરિકામાંની રેલ્વેમાં એક કરતાં વધારે કલાસ નથી. એટલે હું મારો પ્રવાસ ફર્સ્ટ કલાસમાં કરવાનો છું; કારણ કે, અહીં એજ એક કલાસ છે; પરંતુ શયનરથ* (Pullman) માં પ્રવાસ કરવાનું સાહસ મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. એ શયનરથો બહુ જ સગવડ ભરેલા હોય છે—એમાં ખાન, પાન, રનાન અને શયન આદિ

* જેમાં સર્વ પ્રકારના મુખસાધના બંધવા છે એવા એ રેલ્વેમાંના ડબ્બા અમેરિકામાં પ્રથમ ઈ. સ ૧૮૩૧ માં બેન્જામીન. એમ. પુલ્મને બનાવ્યા હતા અને તેથી તેના નામપરથી એ ડબ્બા અત્યાર સુધી Pullman-car નામથી જ ઓળખાય છે. એને Sleeping-car-અથવા Palace-car પણ કહેવામાં આવે છે.

સર્વ પ્રકારના સુખો મળી શકે છે અને એ આડીમા બેસવાથી તમે કોઈ સારા હોટલમાં જાઓ, એવો જ તમને ભાસ થાય છે, પરંતુ એમાં બેસતું બહુ જ મોઢું છે, એટલે ધનવાનો જ એનો ઉપભોગ લઈ શકે છે.

અહીં (અમેરિકામાં) વ્યાખ્યાન આપવાનું કાર્ય પણ બહુ વિશ્વપૂર્ણ છે લોકો પોતાના ઉવમ અને વ્યવસાયમાં એટલાનધા નિમગ્ન હોય છે કે, તમે શું બોલો છો એ સાંભળવાનો સુદ્ધા તેમને અવકાશ હોતો નથી. અત્યારે અહીંના લોકો નગરોમાં વસતા નથી, તેઓ સર્વ પોતાપોતાના શ્રીષ્ઠમસદનો (Summer houses)માં વસવાને બહાનું દેવાવાળા સ્થાનોમાં ચા-ચા ગયા છે. તેઓ સર્વ ચરદ-કતુમાં અહીં પાછા આવશે આ નાળામાં પરિશ્રમે વેઠ્યા પછી હતાશ થવાનું હું પસંદ કરતો નથી, કારણ કે, 'હિતાવળે આગ પાકતા નથી' એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. જો બીજા છ માસ પર્યન્ત તમારા તરફથી મને મદદ મળતી રહેશે, તો હું કેટલોક કાર્યભાગ સિદ્ધ કરી શકીશ. ધીમે ધીમે મારો માર્ગ સુગમ થતો જશે એ ૭ માસના અવધિમાં હું અન્ય સાધન મેળવીને અહીં મારી સ્થિતિ ઠગવાના મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ.

આ નવીન ઈર્જેન્ડ (અમેરિકા)માં અત્યારે પણ એટલી બધી શીતનતા છે કે, 'રોજ રાતના અને પ્રભાતમાં અમારું સગમી સમીપીયા ધરમાં રાખવી પડે છે. કેનેડા તો વળી એથી પણ વધારે શીતલ છે. અહીંના જેવી નીચી ટેકરીઓ પર અઘાપિ નિમ્ન પાત થતો કદાપિ ભાગ જોવામાં આવ્યો નથી.

ધીમે ધીમે હું અહીં મારો માર્ગ તો કરીશ ખરો, પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે અમેરિકા જેવા ભયંકર મહર્ષતાવાળા દેશમાં હું દીર્ઘ સમય પર્યન્ત નિવાસ કરી શકીશ. આપણા હિન્દુસ્તાનમાંના અપિધાની કીમત કૃત્રિમતાથી વધવાને લીધે અત્યારે અહીંના બગરોમાં ભયંકર કેનાદ્ય વ્યાપી ગયા છે અને એથી લક્ષીક માંનો બંધ થઈ ગઈ છે.

અત્યારે તો મારે કામનું જ જોઈએ.

હું આ કાલુકાચુ સરીંગનો અત થતા સૂવી તો પ્રયત્ન કરતો જ રહીશ, પણ આપણા કાર્યની સમાપ્તિ થવા પૂર્વે જ જો ચરદી, રોજ કિંવા મુધાથી મારું મરણ અહીં જ થઈ જાય, તો મિત્રનું મર્થ જાણીને આ કાર્ય તું પોતે તારા માથાપર ઉપાડી લેજે. પવિત્રતા, નિષ્કપટતા ને યદા એ પણ વસ્તુનો કદાપિ ત્યાગ ન કરતો પ્રથમ તો મારા કાર્યનો આરભ હું અમેરિકામાં જ કરીશ, પણ દુર્ભાગ્યરોગે જો અહીં શ્વનિષ્પત્તિ નહિ થાય, તો પછી ઈર્જેન્ડમાં જઈને પ્રયત્ન આદરીશ. જો ત્યાં પણ આશા સફળ નહિ થાય, તો પાટો હિન્દુસ્તાનમાં આવડીને ઈર્જેન્ડની ભાવિ આત્માની માર્ગશીર્ષા કરતો રહીશ.

તારો—વિવેકાનંદ.

પ્રિય બંધો:-

અત્યંત દારિદ્ર્યવટે પીડાતાં હાલુકે ભાન બૂઝીને મેં તારાપર જે નિરાશાજનક પત્ર લખ્યું અને ત્રાસ આપ્યો, એ વિશે હવે મારા મનમાં બહુ જ ખેદ અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તે વખતે મારાં ખીસાં તદ્દન ખાલી હતાં, પણ સાર પછી ઈશ્વરે મારા માટે મિત્રોની મદદ મોકલી આપી છે. બોસ્ટન પાસેના એક ગામમાં વસતા ડૉક્ટર રાધંદુ સાથે મારી ઓળખાણ થઈ છે. એ ગૃહસ્થ હારવર્ડ યૂનિવર્સિટીમાં ગ્રીક ભાષાના અધ્યાપક (Professor) છે. એમણે મને પોતાની બહુ જ અનુકંપા બતાવી અને ચિકાગોમાંના સર્વધર્મમહાપરિષદ (Parliament of Religions) માં જઈને વ્યાખ્યાન આપવા વિશે ધણે જ આમંત્રણ કર્યો. 'એથી અમેરિકન લોકો તમારા સ્વરૂપને ઓળખતા થશે' એવો એમનો અભિપ્રાય છે. અહીં કોઈ સાથે મારી વધારે ઓળખાણ ન હોવાથી એ વ્યાખ્યાનના સંબંધમાં સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપવાની જવાબદારી ડૉક્ટર સાહેબે પોતાના માથાપર ઝોરી લીધી છે અને તેથી હું પુનઃ એક વાર ચિકાગોમાં આવી પહોંચ્યો છું. અહીંની ધર્મમહાસભામાં હાજરી આપવામાટે પધારેલા પૌરસભ અને પાશ્ચાત્ય ધર્મપ્રતિનિધિઓ જે ગૃહસ્થને ત્યાં ઉતરેલા છે, ત્યાં જ મારા ઉતારાની પણ વ્યવસ્થા થયેલી છે.

એ ધર્મમહાપરિષદની ઉપક્રમસભા ભરવામાં આવી તે દિવસે પ્રમાતમાં અમે સર્વ ધર્મપ્રતિનિધિ 'આર્ટપેસ' (કળાપ્રાસાદ) નામક એક ગૃહમાં પ્રથમ એકત્ર થયા. સભામાટે એક પ્રચંડ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેની આસપાસમા ઓરડાઓને બદલે ખીજા પણ ન્હાના ન્હાના મંડપો બાધેલા છે. આપણા દેશમાંથી બ્રહ્મસમાજના પ્રતિનિધિરૂપે શ્રીયુત સુભુમદાર, મુમુક્ષુ શ્રીયુત બી. બી. નગરેકર, જૈન-ધર્મપ્રતિનિધિ શ્રીમાન્ ગાંધી અને ધિયાસોશીના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રીમતી એનીએસંટ અને શ્રીયુત ચક્રવર્તી ઇસાઈ પધારેલાં છે. એમાંના શ્રીયુત પ્રતાપચંદ્ર સુભુમદાર અને હું તો જુના મિત્રો જ હતા અને શ્રીયુત ચક્રવર્તી મને માત્ર મારા નામથી જ ઓળખતા હતા. સાર પછી અમે વરધોડામાં સાજનના ઠાક પ્રમાણે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને અમારા બેસવામાટે જે ઉચ્ચ રંગભૂમિની યોજના કરેલાં હતી, તે રંગભૂમિપર જઈને બેઠા. એ જ રંગભૂમિ કિંવા પીઠાસનપર ખીજા ૭ કે સાતસેં ઉચ્ચ વર્ગીય અમેરિકન લોકો બેઠા હતા. એ ઉપરાંત પૃથ્વીપરનાં સર્વ સખ્યોના વિદ્વાન્ પુરુષો પણ

તાં આવી લાગ્યા હતા. કેઈ દિવસ આવા મંડળ સમક્ષ મને વ્યાખ્યાન આપવાને પ્રસંગ આવ્યો ન હોતો, એટલે એ સમાજ સમક્ષ બોલવું શું એ વિચાર કિંવા ચિન્તાથી મારં હૃદય ધડક ધડક ધડકવા લાગ્યું અને જીલ સૂકાઈને તાળવા સાથે ચોટી ગઈ મોટી ધામધૂમ સાથે સભાના કાર્યને આરંભ થયો; સંગીત, અન્ય વિધિ અને વ્યાખ્યાનોથી એ આરંભ એટલો બધો ભવ્ય ભાસવા લાગ્યો કે, જેનું ચચાર્ય વર્ણન થવું અશક્ય છે. એ પછી એક પછી એક કરીને અનુક્રમે જિજ્ઞાસુ ધર્મપ્રતિનિધિઓની ઓળખાણ કરાવવાનો વિધિ આગળાથો. પ્રત્યેક પ્રતિનિધિ પીઠાસનના મધ્યમાં આવીને કાંઈ ને કાંઈ પણ બોલ્યા. હું એટલો બધો અશક્ત અને દુર્બળ થઈ ગયો હતો કે, પ્રભાતની એ સભામાં મારાથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ. શ્રીયુત મુજમદારે એક ઉત્તમ ભાષણ કર્યું તેમ જ ચક્રવર્તી પણ વ્યાખ્યાનમાં સારા ચમકયા અને શ્રોતાઓએ તેમને તાળીઓના ગગડાટથી વધાવી લીધા. એ સર્વેએ પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરી રાખી હતી અને તેવાર ભાષણો સાથે તેઓ પીઠાસનપર આવ્યા હતા. મારા જેવા મૂર્ખને આગળથી જીવી તૈયારી કરી ગમ્મવાની કલ્પના સૂઝી નહિ, અને અંતે વ્યાખ્યાનનો પ્રસંગ તો આવી જ પહોંચ્યો. ડૉક્ટર ખેરોએ શ્રોતાઓ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. મેં મનમાં જ દેવી સરસ્વતીનું વંદન કરીને ભાષણનો આરંભ કર્યો.

“અમેરિકામાંનાં મારા પ્રિય બાંધવો અને ભગિનીઓ!” મારા એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે જ શ્રોતાઓએ કાનના પડધને હાડી નાખનારો બે મિનિટ સૂધી તાળીઓનો ગગડાટ કર્યો. હું મારા ભાષણમાં આગળ વધ્યો અને જ્યારે ભાષણની સમાપ્તિ કરીને હું બેસી ગયો ત્યારે જાણે મારા હૃદયનો એક ભાર ઓછો થયો હોયતો! એવો જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. બીજા દિવસનાં વર્તમાનપત્રો વાંચતાં મારા જાણવામાં આવ્યું કે, મારું ભાષણ અમેરિકાના લોકોને સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યું હતું. હું સમસ્ત અમેરિકામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો. શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતાના મહાન્ ભાષ્યકાર કીર્તીચંદ્ર ખરુ જ હજી છે કે:— ‘મૂક ક્ષતોતિ વાચાલ્મ્’ ઈશ્વરની એ કૃપાને મને એ દિવસે પ્રલક્ષ અનુભવ કિંવા સાક્ષાત્કાર થયો. એ દિવસથી મારી પ્રખ્યાત પુરુષોમાં ગણના થવા લાગી. જે દિવસે મેં મારો વેદાંતવિષયક નિબંધ વાચી સંભળાવ્યો તે દિવસે તો શ્રોતાઓની એટલી બધી બીડ થઈ હતી કે જીવી બીડ આગળ કોઈ વાર પણ જોવામાં આવી નહોતી. વર્તમાનપત્રોએ મારી પુષ્કળ પ્રશંસા કરેલી હોવાથી સખ્ત સ્ત્રીશ્રોત્રીઓ તો તે દિવસે એટલી બધી આવી હતી કે તેમની ગણના લાગ્યે જ કરી શકાય. વર્તમાનપત્રોમાંના એકમાંથી હું આ અવતરણ આપું છું, તેથી એની કાંઈક કલ્પના કરી શકાયો:—

“સર્વ” સ્થળો ત્રિયો, ત્રિયો અને ત્રિયોથી જ વ્યાપ્ત હતા—એક ખૂણાએ પણ ત્રિયોએ જ રાણી લીધા હતા. નિર્બંધવાચનની સમાપ્તિએ તેમનો વિવેકાનંદ સાથે વિયોગ રાખ્યો, સાં મૂંઝી શાંતિથી તેઓ સાં બેસી રહી હતી.” ઇત્યાદિ.

જે દુર્વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી મારી પ્રશંસાના ભાગો કાપીને મોકલી આપુ, તેા તે જ્ઞેધને તમે આશ્ચર્યચકિત થઈ જશો. પણ એ તેા તમે જાણો જ છો કે, દુર્દીપ્તિ અને અસત્ય નામનાનો લોભી નથી જ. સંક્ષેપમાં એટલું કહેવું જ પૂરું થશે કે, જ્યારે પણ દુર્વ્યાખ્યાન આપવામાટે પીકાસનપર આવું છું, તારે પ્રત્યેક સમયે યોતાઓ મને તાળીઓના ગગનભેદક નાદથી વધાવી દે છે. મારા ઉત્તમ ભાષણોમાટે બહુધા સર્વ વર્તમાનપત્રોએ મારાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગાયાં છે અને ગાય છે. અત્યંત ધર્મોધ અને વિરુદ્ધ પક્ષનાં પત્રોને પણ સ્વીકાર્યા વિના નથી આવ્યું કે;—“મુંદરાં મુખારવિન્દ, આકર્ષક સૂચકતા અને આશ્ચર્યકારક વકૃત્વશક્તિ ધરાવનારો એ પુરુષ ધર્મમહાપરિષદમાં એક સર્વ કરતાં વિરોધ પ્રભાવશાળી અને પ્રધાન પુરુષ છે,” ઇત્યાદિ. * * *

મને અહીં હવે ઠાઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી, એ પ્રથમ જણાવેલું જ છે. નગર-માંનાં અનેક સારાંમાં સારાં મૂલોનાં દ્વાર મને આદર આપવામાટે સદૈવ ખુલાં છે. પ્રત્યેક દિવસે એક કે બીજા મુદ્દરથના અનિધિ ધવાનું મારા ભાગ્યમાં લખાયલું જ હોય છે. અમેરિકન રાષ્ટ્રમાં જે એક મોટામા મોટી વિલક્ષણતા છે, તે અન્યત્ર કયાંય પણ તમારા જીવામાં આવી શકે તેમ નથી જ. તેઓ પ્રત્યેક વસ્તુને જાણી લેવાની ઇચ્છા અને આવુ-રતા ધરાવે છે અને અમેરિકન સ્ત્રીઓ તેા વળી જગતમાં બહુ જ આગળ વધેલી સ્ત્રીઓ છે. સરાસર અમેરિકન પુરુષો કરતાં અમેરિકન સ્ત્રીઓની શુદ્ધિ વિશેષ વિકાસ પામેલી હોય છે પુરુષો લક્ષ્મીના લોભે લક્ષ્મીની શુભામિત્રીમાં જ પોતાનું સમસ્ત જીવન પીતાડી દે છે અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એકંદર રીતે જોતાં સર્વ અમેરિકનો બહુ જ માણાણ અને ભોળા સ્વભાવના લોક છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. જેમની પણ પોતાનાં સમજ કે તિર્ણજ તત્ત્વોના ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા થાય છે તેઓ તત્કાળ અમેરિકામાં આવીને પોતાના વ્યવસાયનો આરંભ કરી દે છે, પણ કહેતાં ઘણો રોક થાય છે કે, એવા ઉપ-

* “Ladies, ladies, ladies packing every place-Dulling, every corners they patiently waited and waited while the papers that separated them from Vivekananda were read,” &c.

† “This man with his handsome face and magnetic presence and wonderful oratory is the most prominent figure in the parliament,” &c

દેશકામાંના ધણાખરા નિર્માય અને અત્યંતનીજ હોય છે. ગુણો સાથે અમેરિકનોમાં કેટલાક દોરો પણ છે. પરંતુ દોષો કયા રાટ્રમાં નથી વારુ? એશિયાએ સુધારણાદક્ષતા બીજાનું આરોપણ કર્યું, યુરોપે યુરુપશુદ્ધિનો વિકાસ કર્યો અને અમેરિકા હવે સ્ત્રીઓ તથા સાધારણ જનસમાજની શુદ્ધિને વિકસિત કરવાનું કામ ચલાવે. અમેરિકા પરિશ્રમશીલ વર્ગ અને વનિતાઓનું સ્વર્ગ છે આપણા હિન્દુસ્તાનમાંની સ્ત્રીઓ અને મજૂર વર્ગથી અમેરિકન અળળાઓ અને શ્રમકારક વર્ગને પરસ્પર ભિન્ન દિશામાં બિભા રાખીને મનાદષ્ટિથી જુઓ, એટલે એ બેદની કલ્પના તરત તમારા મનમાં આવી જશે. અમેરિકનો દિવસે દિવસે વાહુના વેગે ઉદાગતમાં ચતાળાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં તમારા જીવામાં આનંદા કઠિન હૃદયના કિશિયનોને જોઇને અમેરિકનોના સ્વભાવની કલ્પના ન કરશો. હિન્દુસ્તાનમાંના કિશિયનોને અમેરિકનો પોતે પણ ‘પાપાણહૃદયી’ ના નામથી ઓળખે છે. એવા પાપાણહૃદયી જનો અમેરિકામાં પણ છે, પણ દિવસે દિવસે તેમની સંખ્યામાં ઘણો જ મોટો વટાડો થતો જાય છે અને એ મહત્ત્વ રાટ્ર વિદ્યુત વેગે જેનામાંટે હિન્દુઓ અભિમાન ધરાવે છે તે આધ્યાત્મિકતાના પ્રદેશ તરફ આગળ અને આગળ વધતું જાય છે.

હિન્દુએ પોતાના ધર્મનો લાગ પડી દેવાનો નથી—અર્થાત્ ધર્મને લાગવાથી કર્શો પણ દુષસિદ્ધિ થવાની નથી, કિન્તુ ધર્મને પણ તેની યોગ્ય સીમામાં જાળવી રાખવો અને સમાજને પણ એટલી સ્વતંત્રતા આપવી કે જેથી તે ઉન્નતિ ક્રિયા અવ્યુદયના માર્ગમાં આગળ વધી શકે એ જ પ્રશસ્ત માર્ગ છે. સુધારકોએ આજ સુધીના ધર્મશુરુઆના પાખાથી પ્રસરેલી કુટિયો અને અન્ય અનર્થોનું મૂળ કારણ ધર્મને જ માની લેવામાં અને એ માનીનતાને લીધે અબેધ ધર્મદુર્ગને પાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પ્રથમથી જ એક ભયંકર શૂન કરેલી છે—અર્થાત્ તેમણે ‘મૂલ કુઠાર’ એ ન્યાયનું જ અવનમન કરેલું છે, અને એનું પરિણામ શું આવ્યું છે? કેવળ નિષ્ફળતા. પાપાણુની દીવ અને મસ્તકના આધારથી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા પરિણામ શું આવ્યું જોઈએ, એ તો ખુલ્લું જ જોઈ મહાત્મા છુદ્ધથી તે આધુનિક સુધારક રામ રામ મોહનરામ સુધીના પ્રત્યેક સુધારકે એમ જ માની લીધું છે કે, અનર્થકારક જાતિભેદની ઉત્પત્તિ તાત્ત્વિક હિન્દુધર્મમાંથી જ થયેલી છે. એટલે જો હિન્દુધર્મની ધમાગતને જ તોડી પાડવામાં આવે, તો જાતિભેદનો પોતાની મેળે જ નાશ થઈ જશે, એવો સિદ્ધાંત કરીને તેમણે તે પ્રમાણેના પ્રયત્નો કર્યા અને પરિણામે તેમના તે પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ જ થયા. વાસ્તવિક વિચાર કરી જોતા એમ જ જણાય છે કે, હિન્દુધર્મતત્ત્વનો અને જાતિનિર્બંધનો પરસ્પર કાઈ પણ નિકટ સંબંધ નથી. સમાજઘટનાની ક્રિયા ચાલુ હતી તે વેળાએ જૂદા જૂદા સમયે સુખકારક ભાસેલા

રિવાજો પ્રચારમાં આપ્યા અને તે જ રિવાજ ધીમે ધીમે જળવાનું થતા તેમને ધાર્મિક બાલ્યનરૂપ પ્રાપ્ત થયું. બિશુકવર્ગ બને ગમે તેટલા પોષાર કે તે પછી સત્ત્વ સાત્વિક હિન્દુધર્મ અને જાતિમધનનો પરસ્પર સંગઘ સિદ્ધ થઈ શકતો જ નથી. જાતિભેદે પણ એક સમયમાં કેટલાક લાલકારક કાંઈ કરી આપ્યા છે, પણ અભારે તે હવે પ્રેતવત્ થયેનો હોવાથી તેને અગ્નિદાહ કરવો એ જ વિશેષ ઈષ્ટ છે ! કારણ કે, તેના મૃત શરીરના સડવાથી તેમનો અપાયમારક દુર્ગન્ધ આર્યાવર્તનના વાતાવરણમાં પ્રસરીને વાતાવરણને ગંગોત્પાદક અને અપાયકારક બનાવતો જેવામાં આવે છે અર્થાત્ એવા મૃત શરીરનું મત્વ જ દહન કરી નાખવું એ વધારે સારું નથી કે શું ? વેદાત્મકર્મનો પ્રસાર કરીને આર્યાવર્તવાસીઓને 'અમે કોણ છીએ ?' એ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવી દેવું એ જ જાતિભેદને નષ્ટ કરી નાખવાનો સર્વથી ઉત્તમ અને રામનાથ ઉપાય છે. પ્રત્યેક અમેરિકન મનુષ્યના હૃદયમાં 'હું મનુષ્ય છું-હું સ્વતંત્ર છું' એ જ્ઞાનની પૂર્તિ પ્રત્યક્ષ દર્શિગોચર થાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ પ્રત્યેક હિન્દુ મનુષ્યના હૃદયમાં 'હું સમાજનો દાસ છું-સમાજનો શુભામ છું' એ જ જાવના બેની જેવામાં આવે છે. કોઈ પણ કૃત્રિમ નિર્મિત પરિણામે સમાજને વિષાતક જ થઈ પડે છે, એવો નિયમ જ છે. સમાજના સ્વાતંત્ર્ય અને ના વનમનનો નાશ થતાની સાથે જ તે સમાજ સડવા માટે છે એટલા માટે એ સગના મૂળ કારણનો ખનતી બિતાવળે નાશ કરી નાખવો જોઈએ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા, અંગ્રેજ રાજ્ય થયું એ બહુ જ સારું થયું છે, કારણ કે વર્તમાન પ્રતિસ્પર્ધાના આગમન સાથે જ જાતિભેદ કેટલી બધી ત્વરાથી અદ્યત્ત થતો જાય છે એ તમે સ્પષ્ટ જોઈ શકો છો. હવે ધર્મે એ જાતિભેદને મારી નાખવાનું કાર્ય પોતાના માથાપર બેહોરી લેવાની કશી પણ આવશ્યકતા રહી નથી. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણ દુકાનદાર બ્રાહ્મણ જોડા વેચનાર અને બ્રાહ્મણ દારૂની બટ્ટી ચાલનાર સાધારણ થઈ પડ્યા છે અને એ ધંધા કરવાની તેમને કોઈ પણ ના પાડવું નથી. એનું કાળજી શ વારું ? જીવનકાલ અને અહમહમિકાની પ્રખરતાનો ભાસ વર્તમાન અંગ્રેજ રાજ્યમાં પોતાના ઉત્તરિનિર્વાહ અને અન્યુદયમાટે કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જાનનો ઉલ્લેખ કિંવા વ્યાપાર કરે, તો તેનો તે કાર્યમાં કોઈથી પણ અડકાવ કરી શકતો નથી અને એનું પરિણામ એ થયું છે કે, પ્રતિસ્પર્ધા થવાથી લોકો અવનતિ અને દરિદ્રતાના તળિયામાં પડી રહેવાને બદલે જે ઉત્તરિમાટે તેમનો જન્મ થયેનો છે તે ઉત્તરિના સિખરપર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે.

સરદારપુત્રી સમાપ્તિ થઈ જાય ત્યાં સુધી મારે અહીં જ રહેવું પડશે અને ત્યારપછી હું યુરોપમાં જઈશ. ઈશ્વર હવે અહીં મને પ્રત્યેક વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી આપશે, એ વિશે

તમારે હવે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. તમારો મારા પ્રતિ જે પ્રેમ છે, તે વિશે હિપક્રાર માની શકાય તેવા યોગ્ય શબ્દો મારા શબ્દકોષમાં નથી.

હવે ધીમે ધીમે મને ઈશ્વરીય કૃપાનો પ્રસાદ મળવા માંડ્યો છે અને તે જ મને અંત પર્યન્ત સાહાય્ય આપશે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે આપણે જગતના લાભમાટે એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ ધારીને જ હજી પણ મોટા મોટા કાર્યો કરી શકીશું. એ કાર્યોમાં કીર્તિ તેમ જ નામનાનો હેતુ અંશમાત્ર પણ ન હોવો જોઈએ. કિન્તુ—

‘Ours not to reason why,
Ours but to do and die!’

અર્થાત્ ‘કર્મયોગાધિકારસ્તે’ એટલે જ આપણે અધિકાર છે. તૈયાર થા અને એજ ભાવના રાખ કે, ઈશ્વરે આપણને મદત્ કાર્યો કરવામાટે નિર્માણ કરેલા છે અને આપણે અવશ્ય તે કાર્યો કરીશું જ. સદા સર્વદા તમે ધર્મમાટે તૈયાર રહેજો—શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેજો તથા માત્ર પ્રેમના ઉદ્દેશથી જ પ્રેમ કરતા રહેજો. દુઃખી, દીન અને અધોગતિને પામેલાઓમાટે અનુકંપા ગળજી એટલે ઈશ્વર તમારા પર કૃપા કરશે જ.

... અને ખીજા મિત્રોને વારંવાર મળતા રહેજો અને ભારતવર્ષના સાધારણ જન-સમાજ પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો કરજો. તેઓ દીન જનોનાં ગળાં ઢેલી રીતે રૂંચે છે, એ તેમને જણાવજો અને વધારામાં કહેજો કે, જો તેઓ અધોગતિને પામેલાઓને ઉઠારીને ઉત્તર કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો તેઓ ખરેખર કદાપિ ‘મનુષ્ય’ ના નામથી પોતાને ઓળખાવવાને યોગ્ય નથી જ. નિર્ભય થાઓ—ઈશ્વર તમારો સહાયક છે અને તે જ હિન્દુસ્તાનમાના લક્ષ્યાવધિ અગ્નિ તેમ જ કુધાથી પીગાતા દુઃખી જનોને અબસુદધનો પ્રકાશિત સમય દેખાડશે. અહીં અમેરિકામાનો એક ગ્રંથે મનૂર (Porter) તમારા હિન્દુસ્તાનમાંના ધણાક તરફ સુચિસિતો કરતાં અને ધણાક રાગઓ કરતાં વધારે સુચિસિત અને સુહિમાનુ દોષ છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પ્રત્યેક અમેરિકન અળગા અહીં એટલું બધું વિશેષ શિક્ષણ અને વિદ્યાગ્નિ ધરાવે છે કે તેની કદપના આપણી હિન્દુ અળગાઓ કદાપિ કરી શકે તેમ નથી જ. આપણે પણ એવા વિદ્યાપરિમાળિત સામાજીક ન થઈએ ? ચતુર્જ જોઈએ.

આપણે દંત્રી છીએ કિંવા અક્રિય છીએ, એવો વિચાર માત્ર પણ મનમાં લાવશો નહિ. કારણ કે, લક્ષ્મી એ કાર્ષ્વરી શક્તિ નથી; કિન્તુ સભ્યતા અને પવિત્રતા

એ જ સત્ય સત્તા છે. એ સત્તાએનો વિશ્વમાં ફેટલો બની પ્રભાવ પ્રસરેલો છે, એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો અહીં આવો અને એનો સાક્ષાત્કાર કરો.

તમારો-વિવેકાનંદ.

તા. ૬... ...નું પત્ર એટલું બધું ગુચ્છાડાજરેલું અને પ્રમેયરૂપ હતું કે એવું પત્ર મેં કદાપિ વાંચ્યું જ નથી. અર્થાત્ તેનો એ નિમિષ કાર્ષ્ણ્યાપારીના સૂચિપત્ર જેવો જ હતો અને ધર્મમહાપરિપક્ષમાં એ નિબધનું વાચન યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું નહોતું એટલા માટે બાબૂના એક ખીજા હાઈમમાં એમાંના યોગ્ય અવતરણો વાંચવામાં આવ્યા, પણ તેમાંનો એક શબ્દ પણ કાઠથી સમજી શકાયો નહિ એ રિશે તેને કાંઈ પણ કહેશે નહિ વિચારોના એક મહાન યુત્તરે યોગ્ય-અમુક મીમામ્સા સપ્પ્યામય શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં કાર્લક કળાની આવશ્યકતા છે અને તે એ નિમિષમાં નથી.—નો નિમિષ ધણો જ ટુકો કરી નાખીને વાચન યોગ્યમાં જ પતાવી દેવામાં આવ્યું હતું એક હજાર કરતાં વધારે નિબધ વાચવામાં આવ્યા હતાં અને એવાં વિદ્વાન્મય ભાષણોને આપી શકાય તેટલો સમય પરિપક્ષ પામે હતો જ નહિ. સાધારણત સર્વ વક્તાઓને ભાષણમાટે અપાતા અડધા કલાક જેટલા સમય કરતા મને ખાસ વધારે સમય આપવામાં આવ્યો હતો, કાગળ કે, શ્રોતાઓને બેસાડી રાખવાના એક આડકતરા ઉપાય તરીકે જે સારા અને વિશેષ શ્રોતાપ્રિય વક્તાઓ હતા, તેમના વ્યાખ્યાનોનો સમય હમેશા છેલ્લો જ નીમવામાં આવતો હતો શ્રોતાઓને ઈશ્વર ચિરંમુ કરો—તેમની અનુકંપા અને સહન-શીલતાનું શબ્દોમાં વર્ણન કરી શકાય તેમ છે જ નહિ તેઓ આવીને સભાગૃહમાં સવારના દશ વાગ્યાથી તે રાતના દશ વાગ્યા સુધી શાંતિથી બેસી રહેતા હતા. માત્ર વચ્ચે અડધા કલાકની ખાવામાટે રજા મળતી હતી એટલું જ માફ. એક પછી એક નિમિષ વચ્ચાતા જતા હતા અને તેમાંના ઘણા ખરા નિમિષો સાધારણ અને રુદ્ધ હોવા છતાં પોતાના પ્રિય વક્તાઓની વાણીસુધાનું પાન કરવાની આશાથી એ રુદ્ધ નિમિષોને સાલ-જતા તેઓ એકાગ્રતાથી બેસી રહેતા હતા.

સીલોનથી આવેના એક ધર્મપાળ નામના ગૃહસ્થ એક પ્રિયવ્રતા યર્ધ પગા છે. એમનો સ્વભાવ ધણો જ નિર્માની અને મિત્રનસાર છે ધર્મમહાપરિપક્ષના સમયમાં અમે એક ખીજા સાથે જુડું જ પળોટાઈ ગયા હતા.

પૂનામાંની મિસ સોરાનજી નામની એક ક્રિશ્ચિયન બાર્ડ અને જૈનધર્મપ્રતિનિધિ મિસ્ટર ગાંધી અહીં વધારે દિવસ રીતે વિરોધ વ્યાખ્યાનો આપવાના છે. મને લાગે છે કે, તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં વિજય મેળવશે. વ્યાખ્યાનો આપવાં એ આ દેશમાંનો એક

ઘણો જ લાભકારક વ્યાપાર છે અને ટેટલીકવાર એ વ્યાપાર ઘણો જ—આપણે ધારીએ તેના કરતાં વધારે—લાભદાયક થઈ પડે છે. ઈંગ્લિસોલ નામનો અહીં એક વ્યાખ્યાનકાર છે, તે પોતાના એક એક વ્યાખ્યાનમાં પંદરસોથી અઠારસો રૂપિયાની રકમ મેળવે છે. અમેરિકામાં એ સર્વથી વિશેષ સન્માનનીય વ્યાખ્યાતા છે.

(વિવેકાનંદ.)

૬

ડિયરબૉર્ન એવેન્યુ, મિકાગો.

તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

પ્રિય મિત્રો—

તમારાં સર્વ પત્રો મને મળ્યાં. આટલા થોડા સમયમાં મારા વિશેના આટલા બધા સમાચાર તમારા જાણવામાં આવી ગયા છે, એ સાંભળીને મને કાંઈક આશ્ચર્ય થાય છે. તમે જે વર્તમાનપત્રની ટીકા સંબંધી ઇચ્છા રાખો છો, તે પત્રનો અભિપ્રાય તે અમેરિકન પ્રજાનો અભિપ્રાય સમજવાનો નથી. એ પત્રની અહીં વજનદાર અને સર્વમાન્ય પત્રો સાથે ગણના કરવામાં આવતી નથી. એ વર્તમાનપત્ર અહીં ક્રિશ્ચિયન ધર્મસંબંધમાં અત્યંત સહેલા વિચારોના પ્રદર્શનરૂપ જ મનાય છે. એ વર્તમાનપત્ર વિશે જનસમાજનો અભિપ્રાય જરાપણ સારો નથી. છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે, બધા ક્રિશ્ચિયન ધર્મીઓ કાંઈ એવા અસભ્ય અને ધર્મોપદ્રવિત્ત્વ ક્રિયા અંધગ્રસ્ત નથી. સર્વ સાધારણ અમેરિકન જનસમાજ અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મગુરુઓ પણ મને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહે છે અને એ વાતો સદન ન કરી શકાયથી એ વર્તમાનપત્રે મારાપર ટીકારૂપ શસ્ત્રો ફેંકવાની શરૂઆત કરેલી છે. એના એ દુષ્ટ દેણ લોકોના જાણવામાં આવી ગયો છે અને તેથી લોકો એ ટીકાને જગપણુ ધ્યાનમાં લેતા નથી. એ ટીકાથી અહીં મને જરા જેટલી પણ હાનિ થશે, એવો સંશય માત્ર પણ મનમાં લાવશો નહિ. માત્ર હિન્દુસ્તાનમાંના ટેટલાક ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓને મારી નિન્દા કરવાનું એ એક સાધન થશે એટલો જ ભય છે. જો ખરેખર એમ થાય, તો ક્રીષ્ટને જ્યુ લોકોને જે વચનો દલાં દતાં તે જ વચનો મારા સંદેશ તરીકે તેમને સંભળાવજો. ક્રીષ્ટને એક વાર જ્યુ લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે, “ધ્યાનમાં ગાળજો કે, તમારા દિવસ હવે ગણાઈ ચૂક્યા છે!” તેમની જૂની ઈમારત હવે પડુ પડુ યઈરદી છે અને હવે તેઓ ગમે તેટલા પોશાકો કરે તો પણ તે પગા વિના રહેવાની નથી તે નથી જ. આપણા વેદાંતધર્મનો અમેરિકન લોકોના મનમાં પ્રભાવ પડતાંની સાથે જ એ મિશનરીઓની હિન્દુસ્તાનમાંની મોજમજાનો સઘનો માટે અંત આવી જશે, એ વાતનો મને ખજો જ અશ્વસાસ થાય છે. પરંતુ એમનામાંના પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રણી

કેશિયન ધર્મગુરુઓમાંનો કોઈ એક પણ મારાથી વિરુદ્ધ નથી, એ કાંઈ જોવા તેવા સંતો-
પની વાર્તા નથી. હું પાણીમાં ઉતરી ચૂક્યો છું અને તળાવના મધ્યમાં આવી સામ્યો
છું એટલે હવે કોઈ પણ ઉપાયે તરીને પેલેપાર તો પહોંચવું જ જોઈએ.

આ સાથે અમેરિકાનો સમક્ષ મેં વાંચેલા ધર્મવિપયક એક સંક્ષિપ્ત નિર્મંથવાળો
વર્તમાનપત્રમાંથી કાપી લીધેલો ભાગ તમારા વાચનમાટે મોકલ્યું છે. હું અહીં જે જે
વ્યાખ્યાનો કરું છું, તે વ્યાખ્યાનોમાટે પૂર્વથી કર્યા પણ તૈયારી કરતો નથી-સમય સ્ફુ-
ર્તિથી જે જે વિચારો આવે છે, તે પ્રમાણે જોડતો જાઉં છું.....હિન્દુસ્તાનમાંથી હવે
કોઈ પણ મદદ મેળવવાની મને આવશ્યકતા રહી નથી. અહીં સર્વ સાધનોની ધૃશ્વર
કૃપાથી વિપુલતા છે. જે અભ્યારે તમારી પાસે પૈસાનો સંગ્રહ થયો હોય, તો તે પૈસાનો
મારા આ સંક્ષિપ્ત ભાષણને ઉપાધીને પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરો અને એનું
દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર કરીને એનો જેમ અને તેમ વિશેષ વિસ્તાર કરો. એથી ભવિ-
ષ્યમાં જનસમાજ સમક્ષ રજૂ થનારા કાર્યમાં આપણને અધિક સુલભતા થઈ પડશે.
તથાપિ આ કાર્યો કરતાં આપણા કોલેજ જોડવાના વિચારને પાછો પડવા દેશો નહિ.
ઉદ્યોગને સતત ચાલુ રહેવા દેજો.

અહીંના સ્ત્રીસમાજે મારા પ્રતિ જે ઔદાર્ય બતાવ્યું છે, તે ત્રણ કેવળ શબ્દોવડે
કદાપિ વાળી શકાય તેવું નથી. પરમાત્મા તેમનું કલ્યાણ કરે. સર્વ સાર્વજનિક કાર્યોનું
ખરું જીવન અહીં સ્ત્રીઓ જ છે અને શુદ્ધિમત્તાની શક્તિ પણ સ્ત્રીઓમાં જ વિશેષ થએલી
જેવામાં આવે છે. કારણ કે, પુરુષો પ્રપંચમાં એટલા બધા નિમગ્ન હોય છે કે, તેમને
આત્મિક ઉત્તરિના કાર્યમાં આગળ વધવાનો સમય જ મળી શકતો નથી.

કે—નાં પત્રો મળ્યાં. જાતિભેદ છે એવો ને એવો જ રહેવાનો કે તેનો લોપ પણ
થશે, એ પ્રશ્ન સાથે મારો કચો પણ સંબંધ નથી. નીચમાં નીચ અને દીનથી પણ દીન
મનાતા મનુષ્યોને પણ ઉચ્ચ ધર્મોત્તરો સીખવવાં અને તેઓ તેમને પોતાને અને પોતાની
શક્તિને જોગખવા યાચ એવા ઉપાયો યોજવા, એટલું જ મારું કર્તવ્ય છે. જાતિભેદની
ગમે તે અવસ્થા યાચ, એ સાથે આપણને કોઈ લાગતું વળગતું નથી—સત્ય ધર્મોત્તરોનું
જ્ઞાન થતાં લોકો પોતે જ પોતાની જેમ એનો વિચાર કરવા માંડશે. જાતિભેદ હોવા
જોઈએ કે ન હોવા જોઈએ અને સ્ત્રીઓ સર્વથા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ કે પરતંત્ર જ રહેવી
જોઈએ, એ પ્રશ્નોના ઊદ્ધાપોદ્ધાનો વિષય મારો નથી. 'વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્ય
એ જ જીવનનો એક માત્ર સાર છે અને દિનનિ તથા કલ્યાણનો માર્ગ પણ એ જ છે.'

જ્યાં એ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્ય અસ્તિત્વ નથી હોતું, ત્યાં સમાજ અને મનુષ્યની અધોગતિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે—એમ નહીં સમજ લેવું.

જાતિભેદ હોય કે ન હોય અને પંચભિન્નતા હોય કે ન હોય છતાં પણ જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય, કોઈ પણ વર્ગ, કોઈ પણ જાતિ, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અથવા કોઈ પણ સંસ્થા વિશિષ્ટ વ્યક્તિના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્યની સત્તાનો અવરોધ કરે છે—તે સત્તા બીજાઓને કોઈ પણ હાનિકારિણી ન હોવા છતાં પણ તેને અટકાવે છે—તો તેનું તે કૃત્ય રાક્ષસીય છે અને તેટલામાટે તેનો અધઃપાત થવો જ જોઈએ.

એક એવા યંત્રને ગતિમાં ચૂકવું કે જેના યોગે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓનો વિકાસ થાય અને સાર પછી પુરો તથા સ્ત્રીઓ પોતાના ભાગ્યને પોતે જ નિર્માણ કરી શકે; એટલું કાર્ય કરવું એજ મારા જીવનની પરમ મહત્વાકાંક્ષા છે. જીવન-યાત્રામાંના વિકટ અને દુઃટ પ્રશ્નોના આપણા પૂર્વજોએ શાં શાં ઉત્તરો આપેલાં છે અને વર્તમાન કાળમાં ધૃતર રાષ્ટ્રો એ પ્રશ્નોનો કેવા પ્રકારે નિર્ણય કરે છે, એજ વાર્તા મારે મારા આર્યબાધવોને કહેવાની છે. ખીજાઓ અત્યારે શું કરી રહ્યા છે, તે તેમને જોવા દો એટલે થયું. આપણે માત્ર એક રાસાયનિક સંયોગ કરવાનો છે, એટલે ત્યારપછી ધની-ભવનની ક્રિયા નિઃસર્ગ પોતાના નિયમને અનુસરીને પોતાની મેળે જ કરી લેશે. અતિ પરિશ્રમ કરો, દૃઢ થાઓ અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ રાખો. હું ચાર ટિવસ બહેનો કે મોડો પણ હિન્દુસ્તાનમાં આવીશ જ; પણ હું ત્યાં નથી એમ ધારીને કાર્યમાં બ્યસ્ય આવવા ન દેશો—કાર્ય ચાલુ જ રાખજો. ધર્મને બાધ ન આવવા દેતાં અધઃપતિત સમાજની ઉત્તતિનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, એ મુદ્રાલેખને નિરંતર તમારાં નેત્રો સમક્ષ અવિચલ રાખજો—આપણા કાર્યક્રમની અનિચલ દિશા એ જ છે.

ચન્દ્રમૌલિગૃહમાં નિવાસ કરતા તેમ જ લેવોમાં અને અન્ય નીચ સ્થળોમાં પરિ-શ્રમે કરતા જે સેડિઝ આપણા જોવામાં આવે છે, તે જ આપણું સત્ત્વ રાષ્ટ્ર છે, એ વાર્તાનું નિરંતર સ્મરણ રાખજો. પરંતુ મહાએટની વાર્તા તો એ છે કે જેઓ રાષ્ટ્રોત્તતિના મોટા મોટા અને લાંબા લાંબા ગણાતાઓ હાંક્યા કરે છે, તેમણે એ વર્ગના લાભમાટેનું અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ કૃત્ય કર્યું નથી; કિન્તુ તેમની જ્યારે ને ત્યારે અવદેશના જ કરી છે. આપણા વર્તમાન સુધારકોને વિધવાવિવાહના વિચારમાંથી માથું ઉંચું કરવાની કુરસ જ મળતી નથી. વિધવાઓને ખીજાના વર મળ્યા એટલે રાષ્ટ્રોદારના કાર્યની પૂણીદુતિ યઈ ગઈ, એવી જ તેમની માનીનતા છે. મારા આમ લખવાથી એ સુધારણાનો હું વિરુદ્ધપક્ષી છું એમ માની લેવાનું નથી; કિન્તુ મારી તેમના એ કાર્યમાટે

પૂર્ણ અનુકંપા છે. પરંતુ રાષ્ટ્રનું જીવન આવી ક્ષુદ્ર વાતાપર અવલંબેલું હોતું નથી, એટલું જ મારું વિશેષ કથન છે. સાધારણ જનસમાજની જે અવસ્થા, તે જ રાષ્ટ્રની ખરી અવસ્થાને બતાવનારી છે. એ સાધારણ જનસમાજનો અભ્યારની દુર્દશામંથી ઉદ્ધાર યદ્ય શકે, એવા જ પ્રયત્નોની હાલમાં આવશ્યકતા છે. પરંતુ તેમની એ સ્થિતિને સુધારવાને પ્રયત્ન કરતી વેળાએ તેમનામાં જે ધાર્મિક વૃત્તિઓ વંશપરંપરાથી નિવાસ કરી રહેલી છે, તે ધાર્મિક વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ ન યદ્ય જાય એની બહુ જ સંભાળ રાખવાની છે. યુરોપ-માના લોકો સમાન કૃતિની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, કાર્ષ્ણ્ય વ્યાપારમાં ક્ષુદ્રિના પૂર્ણ વિકાસનો અવકાશ, એ જેનાં બાહ્યાંગો છે અને જે હિન્દુધર્મના અનુરોધથી તાત્કાલિક વિચારે. પૂર્ણ રીતે જલસિક્ત થએલા છે, તે હિન્દુધર્મની અંતરંગમાં શ્રદ્ધિ થવી, એવો સમાજ હિન્દુસ્તાનમાં જે દિવસે દૃષ્ટિગોચર થશે, તે દિવસ હિન્દુસ્તાનમાટે સુવર્ણ દિવસ જ મનાશે. એમ થવાનું જ છે અને એ કાર્ય આપણે જ કરવાના છીએ, તમે એ યશના ભાગી થશો, કિંમહુના એ પ્રમાણે યશોભાગી થવામાટે જ તમારો જન્મ થએલો છે. આત્મશ્રદ્ધા અવિચલ રાખો. કારણ કે, મહત્ત્વ અપરાધસ્થાપન જ મહત્ત્વ કૃત્યોની જનની-માતા છે. મરણ પર્વન્ત પણ દીન જનો, અધઃપતિત અને દુઃખીઓ પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવંથી અને તેમના લાભમાટે પ્રાર્થાત પ્રયત્નો કરવા, એ જ આપણો મુદ્દાલેખ છે.

શૂસ્વીર તરણો! આગળ વધો.

તમારો સ્નેહાતુર—વિવેકાનંદ.

તા ૦ ૬૦—એક મુખ્ય કોલેજની સ્થાપના કરી તદ્દ્વારા સાધારણ જનસમાજને ઉન્નત કરવાની ભાવનાને સર્વત્ર પ્રસાર કરો અને એ કોલેજમાં મુશિક્ષિત થએલા ધર્મોપદેશકોદ્વારા ગરીબોને ધર્મનું અને સાધારણ શિક્ષણ આપવામાં આવશે, એમ લોકોને હૃદયમાં લાગણી થાય તેવી રીતે જણાવો, અને લોકોને ર્જિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેમની અનુકંપા તથા સહાયતા મેળવો.

વિવેકાનંદ.

૫૪૧ ડીયરબોર્ન એવેન્યુ ચિકાગો

તા ૦ ૩ જી માર્ચ, ૧૮૯૪.

પ્રિય બાંધવ—

ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય એટલે મુક્તિના માર્ગ પોતાની મેળે જ ખુલ્લો થાય છે, એ આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે અને તેથી મને પણ સર્વ પ્રકારે માન્ય છે; પણ શ્રદ્ધા અને અંધઃશ્રદ્ધા એ બે બિન્ન વસ્તુઓ છે; એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ધણી-

કાર એ એમાંનો ભેદ ધ્યાનમાં ન આવી શકવાથી જેને શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે, તે જ અંધશ્રદ્ધા કિંવા અંધવિશ્વાસ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી એ અંધવિશ્વાસના પરિણામે મનો-વિકાસનો માર્ગ આકુંચિત થઈ જાય છે.

તેમ જ જ્ઞાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, એ આપતું કયન પણ કોઈ અમાન્ય કહે તેમ નથી. પરંતુ એમાં પણ એક બીતિ છે. માત્ર ભુદ્ધિનો વિકાસ થતાં ઉત્તમ પ્રકારના વાદવિવાદ કરી શકાય છે અને પોતાનાં સમર્પક બાપણુવડે શ્રોતાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી શકાય છે; પરંતુ કેવળ ભુદ્ધિની જ વૃદ્ધિ થવાથી ઘણીકવાર મનુષ્ય હવ્યશૂન્ય થઈ જાય છે. કથા, પ્રેમ અને શાંતિ ઇત્યાદિ જે હવ્યના સાત્વિક ગુણો છે, તે ગુણોના કારણે ભુદ્ધિના પ્રખર તેજવડે સદંતર સૂકાઈને શુષ્ક થઈ જવાની બહુ જ બીતિ રહ્યા કરે છે. એટલા માટે અનેકવાર એવા નેહ અને શુષ્ક જ્ઞાનના ચોગે ઉપકાર કરતાં અપકાર જ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. પદશાસ્ત્રસંપન્ન શુષ્ક વેદાંતીઓ વાદવિવાદમાં કેતું આશ્ચર્યકારક ચાતુર્ય બતાવે છે અને તેવી જ રીતે અનેકવાર કસાઈઓને પણ નીચું જોવડાવનારાં કૃત્યો કેવી નિર્દયતાથી કરી દેખાડે છે, એ બન્નેની સરખામણી કરીને વિચાર-વિવેક-કરો. પ્રેમની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. શુદ્ધ પ્રેમ અને વિષયસંસ્રમ પ્રેમ એમાંનો સૂક્ષ્મ ભેદ ધ્યાનમાં આવી શકતો નથી. વિષયસંસ્રમ પ્રેમનો વિષય નહ યતાં જ અથવા તો અતિ સહવાસથી તે ત્રિશે અનાદર થતાં એ પ્રેમનો અંત આવી જાય છે. વાસ્તવિક રીતે એ સર્વ શુદ્ધ ગુણોનું યોગ્ય સંમેયન આપણા વર્તનમાં ઊનરી આવવું જોઈએ. ભગવાન શ્રીરામદૃષ્ટ્ય પરમહંસના વર્તનમાં એ વર્તન નિરંતર મૂર્તિમાન નિવાસ કરતું હતું એવા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષો કવચિત જ જોવામાં આવે છે. સારે ચાચો આદર્શપુરત્વ તરીકે એ મહાત્માની મૂર્તિને જ હવ્યમાં સ્થાન આપીને આપણે આપણા કાર્યમાં પ્રવ્રત્ત થઈએ. આપણામાંના એકના હવ્યમાં પણ એ સર્વ શુદ્ધ ગુણોની એકત્રતા થએલી નથી, એ પ્રશ્નિદ છે, પણ જો આપણામાંનો એક એક તરણ એક એક ગુણની વૃદ્ધિ કરે, તો બધાને મળીને ઉપર્યુક્ત ગુણોના પૂર્ણ એકત્રણે એક ન્હાનકડો સથ તેજશ્ર થાય અને તે પણ કાંઈક કાર્ય કરનાર થઈ પડે, એમાં તો સંશય જ નથી. ખીલું કાંઈ કરવા કરતાં ચાતો-આવો આપણે એટલું એ જ કાર્ય કરી નાખીએ. ખીલું પંથો અને ધર્મસ્વરૂપોપર એમ કરવાથી આપણે વિજય મેળવીશું, એ નિશ્ચિત વાતો છે.

અમુક કોઈ પણ ધર્મને શ્રદ્ધાથી કરવામાટે-અર્થાત્ દોહોના મનમાં તે ધર્મનું પરિણામ નિષ્કલવવામાટે-તે ધર્મના ઉપદેશકના અંતમાં ઉત્તમ ઇત્સાહ દોહો જોઈએ. એ ઉપર્યંત વળી આપણે આપણે પોતાના એક નવીન ધર્મ કિંવા પંથ ચલાવીને ધર્મોની

પ્રથમથી જ વધી ગયેલી સંખ્યામાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરવાનો આડંબર કદાપિ ન કરવો અને ખરી રીતે તેમ કરવાનું કાંઈ કારણ પણ નથી. કારણ કે, સર્વ ધર્મોનાં સર્વસામાન્ય તત્ત્વો એક જ છે, એટલે અમુક વિશિષ્ટ પંથનો સ્વીકાર કરવાનો હેતુ જ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. એ સર્વ કારણોને જોતાં સર્વવ્યાપક ધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો, એ જ સર્વથી હિતમ અને ધર્મપ્રસારનો સરળ માર્ગ છે.

ઈશ્વર જો કે સર્વવ્યાપક-વટધટવ્યાપક છે, છતાં તેનું પ્રલક્ષ કિંવા અપરોક્ષ સ્વરૂપ આપણને મનુષ્યના ચારિત્રદ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે. એનું પૂર્ણ વ્યક્ત સ્વરૂપ કેવળ એક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જ હતું. એટલા માટે આપણે આપણા સર્વ ક્ષેત્રોને એ જ મધ્યબિન્દુની આસપાસ એકત્ર કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી કોઈને તેમજ ઈશ્વર ભાસશે, કોઈએ માત્ર તેમની વિદ્વતાનો જ અનુભવ લીધા દશે એટલે તેને તે માત્ર વિદ્વાન જ દેખાશે; અને કોઈ તેમને યોગીના રૂપમાં નિહાળશે; પણ એથી આપણામાં મતભેદ થવાનો સંભવ કે હેતુ નથી.

જાતિભેદવિશે કિંવા અન્ય સામાજિક વિશિષ્ટ રૂઢિની છટતા કે અનિષ્ટતા વિશે આપણો કાંઈ પણ પ્રતિવાદ નથી. સર્વ મનુષ્યોને વિચાર ધરાવવામાં પૂર્ણ અધિકાર અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે, એટલું જ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ સમાજના વિચારમાં સમાજ સ્વતંત્ર છે અને આપણા વિચારમાં આપણે સ્વતંત્ર છીએ, એ જ મારા બોલવાનો ભાવાર્થ છે.

આપણે કોઈ પણ પંથ કિંવા ધર્મને માનનારાનો અસ્વીકાર કરતા નથી; તે ઈશ્વરવાદી હોય, વિશ્વદેવતાવાદી હોય, અદૈતવાદી હોય, અનેકેશ્વરવાદી હોય, સંશયવાદી હોય કે શુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હોય, તો પણ તેનો આદરથી સ્વીકાર કરવામાં આપણને કશો પણ અલવાય નથી. માત્ર તેનું ચારિત્ર ઉદાર અને દૃઢ હોવું જોઈએ, એટલો જ આપણો કટાક્ષ છે.

તેમ જ ખાનપાન, વર્તન, નીતિમત્તા અને એવા જ બીજા વિષયોમાં તેણે અમુક વિશિષ્ટ નિયમોનું પાલન કરવું જ જોઈએ, એવો નિર્બંધ કરવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી, એવી મારી ધારણા છે. માત્ર તેના એ વર્તન ઇત્યાદિથી બીજાને કાંઈ પણ હાનિ ન મળે, એટલી તેણે ખાસ કરીને સંભાળ રાખવી જોઈએ.

પાપ અને પુણ્ય એ બે શબ્દો વિશેની મારી વ્યાખ્યા એવી છે કે, મનુષ્યની પૂર્ણતાના માર્ગમાં જે જે કર્યો આડાં આવે તે પાપ છે અને જે જે કર્યોના યોગે મનુષ્યને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિના માર્ગે સુલભ થઈ પડે છે અને યોગાતી વિશ્વવ્યાપકતાનો સાક્ષાત્કાર થવામાં તેને સાહાય્ય મળે છે તે કર્યો તે પુણ્ય કર્મ છે. આપણે કેવળ એ જ દૃષ્ટિથી

કોઈ પણ કૃતિનો વિચાર કરવાનો હોવાથી જને જે માર્ગે એ ઉપર્યુક્ત પ્રકારના પુણ્યને સંચય કરવામાં સુલભતા થતી હોય, તેને તે માર્ગનું અવલંબન કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી, એ જ સર્વથા ઇષ્ટ છે. મૂલ તત્ત્વનું ઉલ્લંઘન થવું ન જોઈએ, એટલી જ માત્ર આપણે કાળજી રાખવાની છે. ઉદાહરણાર્થ, અમુક મનુષ્યને કંદ અને ફળના આદારથી જ, કિંવા કેવળ દુગ્ધપાનપટે જ પોતાનો માર્ગ સંચારમાટે સુગમ થતો દેખાતો હોય, તો તેને તે વસ્તુઓનો જેવી રીતે પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા છે, તેવી જ રીતે કોઈને માંસભક્ષણ ઇષ્ટ બાસતું હોય, તો તેના તે વિચારમાં પ્રત્યવાય કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે ? કારણ કે, એ કાર્યમાં તેને પણ દુગ્ધપાન કરનારની પેઠે જ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. જે એકનું અમૃત હોય છે, તે જ બીજાને વિષ થઈ પડે છે, એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અમુક એક મનુષ્યને બ્રહ્મચર્ય જ ઇષ્ટ બાસતું હોય ને તેથી જ આપણે બધાને જ બ્રહ્મચારી બનાવવાનો સપાટો ચલાવીએ તો પરિણામ કેવું અનર્થકારક થાય, એ કોઈ ચણ કહી શકે એમ છે. કેટલાક લોકોને સ્ત્રીઓ તેમના ઉન્નતિના માર્ગમાં સહાયકારિણી થઈ પડે છે, પણ કેટલાકને સ્ત્રીઓ બંધન સમાન જ બાસે છે. છતાં અવિવાહિત મનુષ્યને વિવાહિતાવસ્થાને નિન્દવાનો કરો પણ અધિકાર નથી. સારા-શ કે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનો માર્ગ સ્વીકારી લેવો અને બીજાના સ્વીકૃત માર્ગની ટીકાનો અધિકાર બળાકારે ધારણ ન કરવો. એટલામટે, આપણે એક જ શુરના શિષ્ય થયા હોઈએ અને એક જ તત્ત્વોનો આપણે સ્વીકાર કર્યો હોય, છતાં આપણા બીજા વત્તનોના માર્ગ પણ એક જ હોવા જોઈએ, એવો કોઈ નિયમ નથી અને તેથી 'આમ થવું જ જોઈએ' કિંવા 'આમ હોવું જ જોઈએ' એમ બોલવાનો કોઈને લેણ માત્ર પણ અધિકાર નથી.

અનેક મનુષ્ય પ્રાણી સાક્ષાત્ ઈશ્વરની જ પ્રતિમા છે, એ આપણું મૂળ તત્ત્વ છે; છતાં એમાં જે ન્યૂનતા અને અધિકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું કારણ શુદ્ધિની ન્યૂન કિંવા અધિક શુદ્ધિ જ છે. સૂર્યનારાયણ એક જ હોવા છતાં જેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના યોગે તે ભિન્ન ભિન્ન બાસમાન થાય છે; તેવી જ રીતે મનુષ્યની આંતરિક જ્યોતિષરના પટલનું જેટલા પ્રમાણમાં ઉઝાટન થયેલું હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ તે જ્યોતિ તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થતી હોય છે; પણ એથી કોઈ તેના મૂળ સ્વરૂપની અબેદતામાં પ્રત્યવાય આવી શકતો નથી. તમે કોઈ પણ સુધારણાનો સ્વીકાર કરો, પણ તે જો એ જ મૂલમૂલ તત્ત્વને અનુસરીને ચાલશે, તો જ યશસ્વિની થશે—પછી તે જડ સુધારણા હોય, શુદ્ધિવર્ધક સુધારણા હોય કિંવા શુદ્ધિગમ્ય ધર્મવિષયક સુધારણા હોય, એની ચિન્તા નહિ-

સર્વને એ જ નિયમ લાગૂ છે. તેમાં એ એક જ તત્ત્વ જિજ્ઞાસુ મિત્ર માર્ગે પ્રતિબિંબિત થયેલું હોયું જોઈએ. સર્વ વેદોનો સાર એ એક જ તત્ત્વમાં આવીને રાખી જાય છે.

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પ્રત્યેક મનુષ્યનું અન્ય મનુષ્ય સાથે શું કર્તવ્ય છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કાંઈ પણ મનુષ્ય મંદબુદ્ધિ કિંવા દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી ન્યૂન યોગ્યતાવાન હોય, તો તેટલા જ કારણથી તેના ઉચ્ચ સ્થિતિમાંના બાંધવોએ તેનો તિરસ્કાર અને દેષ કરવો, એ એક મહાન પાતક છે. ઉચ્ચ સ્થિતિમાંના મનુષ્ય જેવી રીતે ઈશ્વરની પ્રતિમા છે, તેવી જ રીતે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનો અગ્ર અને નિર્ધન બાંધવ પણ ઈશ્વરની જ પ્રતિમા છે. એટલા માટે એ તરફને નિરંતર લક્ષમાં રાખીને દેવહીન અને અનુકંપામંડિત વર્તન રાખવું, એ મનુષ્ય માત્રનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ નિયમ માત્ર સંન્યાસીઓ માટે જ છે, એમ નથી; કિન્તુ સર્વ સ્ત્રીઓ અને સર્વ પુરુષોનું એ નિયમના પાલનમાં જ પરમ કલ્યાણ છે.

ઉપરના વિવેચનથી જાતિભેદ આદિ કૃતિઓનું ધર્મના આધારે મંડળ થયું કદાપિ શક્ય નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, આત્મા અમુક વિશિષ્ટ ગતિ, પંથ કે સ્ત્રીત્વ-પુરુષત્વ ધરાવતો હોય, એવો વેદ, દર્શન, પુરાણ અને તંત્ર ઇલાહિમાં કાંઈ સ્થળે પણ ઉલ્લેખ નથી. વિરુદ્ધપક્ષે વેદ અને દર્શન આદિનું વલણ તો સર્વ કૃત્રિમ ભેદોનો નાશ કરીને એભેદને સ્થાપિત કરવા તરફ જ દેખાય છે. એટલા માટે ધર્મના નામતળે એવા ભેદભાવોને બળવાન બનાવીને તેથી હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારની આશા રાખવી, એ કીચડથી કીચડને ધોઈ નાખવાની આશા જેવી જ દાસ્યાસ્પદ આશા છે-અથવા તો પાપોની પરંપરા ચલાવીને પુણ્યસંચયની આશા રાખ્યા સમાન જ છે.

સામાજિક નિયમો પ્રથમ ધર્મની અનુગાના નામતળે કેટલાક આધિભૌતિક લાભના હેતુથી જ ધડાયા હતા; પરંતુ પછીથી અર્થનો અનર્થ થઈ ગયો. સામાજિક વિષયોમાં ભાગ લેવામાં ધર્મ એક મોટામાં મોટી અને બાંધકર ભૂલ કરેલી છે. આજકાલ સામાજિક બંધનો લવણ અને જળ સમાન ધર્મની સાથે ભેળાઈ અથેલા હોવા છતાં કેટલાકો અર્થ દેહથી પરસ્પર વાઝોતી વિરુદ્ધતા સિદ્ધ કરીને એમ પણ કહેવાને નથી ચૂકતા કે:- “સામાજિક સુધારણા કરવી એ કાંઈ ધર્મના બ્યવસાય નથી !” પરંતુ એક રીતે જોતાં એ સત્ય છે; આપણે એક એવો ધર્મ ઇચ્છીએ છીએ કે, જે ધર્મ સામાજિક સુધારક ન હોવો જોઈએ; પરંતુ સાથે આપણે એમ પણ દૃઢતાથી કહેવું જોઈએ કે, ધર્મને સામાજિક નિયમદાતા થવાનો કરો. પણ અધિકાર નથી. એટલા માટે ધર્મનાં નામે ધારણ કરેલાં આવરણોને કાઢી નાંખો અને સત્ય ધર્મથી વત્તો એટલે સર્વ કાર્યો થયારિયત ઇચ્છાનુસાર સફળ થશે જ.

૧ મનુષ્યમાત્રમાં નિરંતર વસતી ગાનજ્યોતિની આસપાસનું આવરણ દૂર થાય અને તેના પ્રકારનો વિસ્તાર થાય, એનું જ નામ શિક્ષણ.

૨ એ જ પ્રમાણે મનુષ્યમાત્રમાં સદૈવ વાસ કરનારા આત્માની આસપાસનું આચ્છાદન-અગ્નાવરણ-દૂર થાય અને તેની આત્મિકતા તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય, એનું જ નામ ધર્મ.

એટલા માટે ધર્મશિક્ષકનું એ જ કર્તવ્ય છે કે, એ ઉભયવ્યાખ્યાઓને લક્ષમાં રાખીને ઉત્તરિના માર્ગમાંથી ગતિનો અવરોધ કરનારી વસ્તુઓને દૂર ખસેડી નાખવી; એમ કરવાથી ઉત્તરિનો માર્ગ તમને સ્પષ્ટ દેખાવા માડશે. હું સદાસર્વદા કહેતો આવ્યો છું, તે પ્રમાણે અગ્નાવરણ આવરણને દૂર કરી નાખો, એટલે પ્રત્યેક કાર્યની સિદ્ધિ થયેલી જ જાણી લેવી. માત્ર માર્ગને નિષ્કટક બનાવવો એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે અને એ પછીનું સર્વ કર્તવ્ય સર્વવ્યાપક ઈશ્વરનું છે, એટલે ઈશ્વરના કર્તવ્યમાં માથું મારવાની આપણને કરી પણ આવશ્યકતા નથી.

ખાસ કરીને એટલા માટે તમારે હૃદયમાં એ જ ભાવના દૃઢ રાખવી કે, ધર્મનો સંબંધ દેવળ આત્મા સાથે જ છે; સામાજિક વિષયોમાં સાધારણ કિંવા આગળ પડતો ભાગ લેવો, એ ધર્મનો વ્યવચાય નથી. એ સાથે તમારે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું કે, અસાર સૂધી ધર્મના નામે જે ફેટલાક પ્રપંચ અને અન્યાયો થયેલા છે, તેટલા માટે જ આ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એક મનુષ્ય જળાત્કારે બીજા મનુષ્યની સપત્તિ છીનવી લે અને જ્યારે તે સંપત્તિનો ખરો અધિકારી પોતાની સંપત્તિને પાછી મેળવવાનો યત્ન કરે એટલે તે પોકાર કરવા માંડે અને લોકોને માનુષી અધિકારની પવિત્રતાનો સિદ્ધાંત સંભળાવવા માંડે, એના જેવું જ એ પણ કહી શકાય.

ધર્મોપદેશકોને ધર્મ નામથી આવડે પાખંડો ઉત્પન્ન કરવાનો શો અધિકાર છે, એનો તમે પોતે જ વિચાર કરી જુઓ. એમ કરીને તેઓ મિત્તરો લક્ષાવધિ મનુષ્યોને વિના કારણ પીડા અને દુર્દશામાં લાવી મૂકે છે. ક્ષત્રિયો માંસભક્ષણ કરે છે, એટલે ધર્મગુરુઓ તેમની નિન્દાનાં પુરાણો વાચવા માંડે છે; પરંતુ ધર્મગુરુઓએ કિંવા બાહ્યોએ સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, હિન્દુધર્મમાં જે જે ઉદાત્ત અને સર્વમાન્ય તત્ત્વો છે, તે તત્ત્વોને પ્રકાશમાં લાવનાર એ ક્ષત્રિયો જ છે અને તે તત્ત્વોનો પોતાના આચરણમાં તેમણે જ પ્રલક્ષ ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે. ઉપનિષદોના રચનારા કોણ હતા? પ્રજા શ્રી રામચંદ્રની જાતિ શી હતી? ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કઈ સાતિમાં અવતાર લીધો હતો? ભગવાન જુદો જન્મ કઈ જાતિમાં

યથો હતા ? જેનોના પૂજ્ય તીર્થંકરો કઈ જાતિને સોભાવનારા હતા ? જ્યારે જ્યારે દક્ષિણે પોતે જાનવાન થયા છે, સારે સારે તેમણે આધ્યાત્મિકતાનો માર્ગ સર્વથા સ્વીકાર્ય પર્વત સર્વના ગમનમાટે ખુલ્લો અને નિષ્કંટક કરી આપ્યો છે. એથી વિરુદ્ધ જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણો જાનવાન થયા છે, સારે સારે તેઓ માત્ર એ માર્ગને બંધ કરી દેવાના યત્નને જ પ્રાપ્ત કરનારા થયા છે. 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' અને 'વ્યાસસૂત્રો' વાંચી અથવા તે કોઈ પાસેથી વંચાવીને સાંભળો. ગીતામાં જાનના માર્ગ સર્વ સ્ત્રી પુરુષ અને સર્વ જાતિ તથા સર્વ વર્ણમાટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે; પરંતુ વ્યાસ-શ્રુતિ ગરીબ બિચારા શૂદ્રોને હજવામાટે વેદોના વળી જૂદા જ અર્થો હિપગતવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શું ઈશ્વર પણ તમારા જેવો મૂર્ખ અને બુદ્ધિહીન છે કે, માંસના એક કટકાથી તેની ધ્યાનો ઝેરો એકદમ સૂકાઈ જશે ! અને જો તે એમ જ વર્તે તો હોય, તો તેની કીમત એક રાત્રી પાછની પણ આંકી શકાય તેમ નથી—એવા ક્ષુદ્ર ઈશ્વરની આપણને કશી પણ અગત્ય નથી.

મારા તરફથી કશી પણ સહાયતાની વ્યાજા રાખશો નહિ. મેં જેમ તમને લખી બેસ્યો છું તેમ મારો નિશ્ચય છે અને એ હું અનેકવાર બોલી પણ ચુક્યો છું કે, ભારતનો ઉદ્ધાર ભારતસંતાનોના હાથે જ થવાનો છે. એટલા માટે, એ ભરતભૂમિના તરુણ સંતાનો ! આ નવીન ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરીને પતિત ભારતના ઉદ્ધારમાટે તમે ઉન્નત થશો ખરા કે ? વિચારશીલ થાઓ, સાધનો પ્રાપ્ત કરો અને પૂર્ણ ધ્યાનથી સર્વ ચમત્કારોના વૃત્તાંતને કાઢી નાખીને ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું તાત્ત્વિક જીવન-ચરિત્ર લખીને પ્રસિદ્ધ કરો. તેમના ઉચ્ચારેલાં વચનોની તેમના વર્તનમાં પણ ટૂંકી આદર્શતા દેખાઈ આવતી હતી, એનું જ તેમાં મુખ્યતઃ વિવેચન થવું જોઈએ. અર્થાત્ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એ મહાત્માના ચરિત્રનું વાંચકોના મનમાં અવિચલ પરિણામ થાય, એટલો જ એ ચરિત્રલેખનને પ્રધાન હેતુ હોવો જોઈએ. એ જીવનચરિત્ર માત્ર તેમનું એકલાનું જ હોવું જોઈએ—તેમાં મારો કિંવા બીજા કોઈ પણ સિધ્ધનો સંબંધ લાવવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. હું જો કે અયોગ્ય અને અક્રિય છું, છતાં એક કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે, અને તે એ કે, જે તત્ત્વરત્નમંજૂષા તેમણે મારા હાથમાં આપી છે, તે તમારા જેવા યોગ્ય મનુષ્યોને સોંપવાની તેમણે મને આજ્ઞા કરેલી છે. કારણ કે, જેઓ કેવળ દંભશીલ, દ્વેષાત્મા, નીચ અને શીરુ છે તેમ જ જેઓ માત્ર માથાને જ સર્વસ્વ માનનારા છે, તેમનાથી સાર્વજનિક કલ્યાણનું કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી. અસારે દ્વેષ જ આપણા રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનો પ્રધાન સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે કે જે સ્વભાવ વાસ્તવિક રીતે બેતાં દાસ

કિંવા શુદ્ધાભામાં સ્વભાવતઃજ ઉતરેલો હોય છે. જ્યાં દેવનો આટલો બધો વિસ્તાર હોય, ત્યાં ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન હોવા છતાં પણ કંઈ કરી શકતો નથી. * * *

મારા વિશે એવી જ ભાવના રાખજો કે, એક પુરુષ પોતાના સર્વ કર્તવ્યોને પૂર્ણ કરીને સ્વર્ગવાસી થયો છે—સદાને માટે આ ક્ષણભંજર વિશ્વનો ભાગ કરી ગયો છે. એવોજ ભાવ રાખજો કે, હવે પછીનાં સર્વ કાર્યોનો ભાર તમારા સંકલ્પર જ આવી પડ્યો છે. એવી જ દૃઢ ભાવના રાખો કે, આપણી માતૃભૂમિનાં જે તરુણ સંતાનો તમે, તેઓ એ દેશોદ્ધારના કાર્યમાટે જ સજ્જ થયા છે. અત્યંતમાં પ્રવૃત્ત થાઓ એટલે ઈશ્વર તમને અવશ્ય યશ આપશે જ. અને વિસરી જાઓ અને તમારી દૃષ્ટિથી દૂર કરો. લોકોમાં ઉપદેશ કરીને નવીન ભાવના, નવીન સિદ્ધાંત અને નવીન જીવનનો વિસ્તાર કરો. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, કંઈ પણ વ્યક્તિ અથવા કંઈ પણ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર વિશે કંઈ પણ બોલશો નહિ. નતિભેદનો પક્ષપાત કરશો નહિ, તેમ જ તેના વિરોધી પણ થશો નહિ. કંઈ પણ સામાજિક દોષની ટીકા આરંભશો નહિ. સારાંય કે, તમારો કાર્યક્રમ વ્યક્તિવિષયક ન હોયો જોઈએ, એ તત્ત્વને નિરંતર સ્મરણમાં રાખીને જ વર્તજો.

તમારા જેવા રૂરવીર, કાર્યદક્ષ અને પ્રેમાળ આત્માને પરમાત્મા સદા સુખી રાખે, એવી નિરંતર પ્રભુ પ્રાર્થના કરતો,

તમારો,—વિવેકાનંદ.

૮

ચિકાગો, તા. ૨૮ મી મે, ૧૮૯૪.

પ્રિય બાંધવ—

ન્યૂયૉર્ક અને ધોરટન એ બે સ્થાનોમાં આવવા જવાનો મારો સતત વ્યવસાય યર્ષ પડેલો હોવાથી વખતસર તમારાપર પત્ર લખવાનો અવકાશ મળી શક્યો નહિ. હું પાછો હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે આવીશ, એ અભારે મારાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, મારા આવવાના સમયને હું પોતે પણ જાણતો નથી. જે મારા પૃથ્થ ભાગે રહીને અને યોગ્ય દિશા બતાવ્યા કરે છે, તે ઈશ્વરના હાથમાં જ બધું કાર્ય સોંપી દ્યો. મારું જાણે આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ જ નથી, એમ ધારીને મારા તરફની કંઈ પણ આશા ન રાખનાં કેવળ સ્વાવયંભ નથી જ કાર્યનો આરંભ કરો. માત્ર ઈશ્વરવિના બીજા કોઈની પણ મદદની તમે જરા પણ આશા રાખશો નહિ. સ્વાશ્રય જેવી વિનય આપનારી આ વિશ્વમાં અન્ય એક પણ વસ્તુ નથી.

* * * * *

એકંદર રીતે અહીં મારાં લખાં બાંધવો યર્ષ ગયાં છે.....જે કે અહીંના અર્થ ધણે જ બંધકરે અને લક્ષ્મી પાંચો કરીને બીડી જતી જ દેખાય છે, તથાપિ

પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્તમ કુટુંબોએ મારા નિર્વાહનો ભાર સદેવ પોતાના ધિરપર બિપાત્રી લીધેલો હોવાથી મને ઠાઈ પ્રકારની ચિન્તા નથી. છતાં પણ અહીંના મોંઘા ઇત્થન-અપંકર ખર્ચ-ને જોઈને ધણીકવાર મારો હૃદય ગભરાઈ જાય છે.

આ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જ હું અમેરિકા છોડી જઈશ કે નહિ, એ અભારે હું નિશ્ચિત કહી શકતો નથી. ધણું કરીને તો મારાથી જઈ શકાશે નહિ જ. એ પ્રસંગનો લાભ લઈ આત્મશ્રદ્ધા રાખીને આપણા નિર્ધારિત કાર્યક્રમને આગળ વધારો. તમે પ્રત્યેક કાર્યમાં વિજય મેળવી શકશો, એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખો. નિશ્ચિત માનજો કે ઈશ્વર આપણી સાથે જ છે અને એ વિશ્વાસથી મારા શૂરવીર બાંધવો ! આગળ અને આગળ વધતા રહો.

તમો કહો છો કે, મારા હિન્દુસ્તાનમાં આવવાથી લોકો વિશેષ ઉત્સાહથી સાદાખ્ય કરશે. તો એના સંબંધમાં મારે તમોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, આપણા લોકોનો ઉત્સાહ કેવો અને કેટલો છે, એનો અભાર પહેલાં જ મને બરાબર અનુભવ મળી ચૂક્યો છે. લોકાશ્રય મેળવવામાટેનો મારો ઉત્સાહ પૂર્ણ થઈ ગયો છે ! લોકો મારી સ્તુતિ કરે છે, એ ખરી વાત છે, પણ લોકો તરફથી એવી સ્તુતિની આશા પણ સામાટે રાખવી જોઈએ ? આપણાં કાર્યો લોકોના લક્ષમાં ન આવ્યાં એટલે તે ઈશ્વરના લક્ષમાં પણ નથી જ આવવાનાં, એમ ધારી લેવાનું નથી. અર્થાત્ લોકોની પ્રશંસાની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. અભાર સુધી માત્ર મોટાં મોટાં વિવેચનો જ આવે છે; ખરી રીતે મૂળ કાર્યનો અર્થાપ આરંભ સુદાં પણ થયો નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

એ કાર્યનો આરંભ પ્રથમતઃ તરણ અને સુસિદ્ધિત જનોમાં જ કરવો જોઈએ. એવા સ્વાર્થસાગી તરણોનો એક સંઘ બનાવવો જોઈએ. મહાન્ આત્મત્યાગ વિના મહાન્ કૃત્યો થઈ શકતાં નથી, એ તત્ત્વને કદાપિ ભૂલશો નહિ. એ કાર્ય કરતાં આત્મ-પ્રીતીની હ્રુદ વાસના અને નામના મેળવવાની આકાંક્ષા ઇલાહિને પ્રથમ તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. નિરંતર કાર્યમય થાઓ-મારા શૂરવીર, ઉદાર અને હિમ્મત આત્માઓ ! આપણી ભાવનાને કૃતિનું સ્વરૂપ આપીને તેના પ્રસારમાં આગળ વધો. એ કૃતિશક્તિનાં ચક્રોને ચલાવવામાટે તમારા રક્ષકોને કામમાં લગાડો. કીર્તિ, નામના અને એવી અન્ય હ્રુદ વસ્તુઓની આશાથી પોતાની ગતિને ન અટકાવશો. આત્મજાણિદાન આપીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. તંત્રુનાં તંત્રુખલોને એકત્ર કરીને જ્યારે તેનું ટોરડું બનવામાં આવે છે, ત્યારે તે એક મોટા હાથીને પણ બાંધવાને સમર્થ થાય છે, એ ઉદાહરણને કદાપિ ભૂલશો નહિ. તમો પણ સેવ્યશક્તિથી એ પ્રમાણે જ કરી શકશો. તમો સર્વેપર ઈશ્વરની કૃપાની વૃદ્ધિ થાઓ-ઈશ્વરની શક્તિનો તમો સર્વના અંગમાં નિવાસ થાઓ-મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે,

એ ઈશ્વરીય સત્તાનો તમારામાં ક્યારેનાય આવિર્ભાવ થઈ ચુક્યો છે. 'જન્યુત યાચ્ચો, ચાલવા માટે અને જ્યાં સુધી નિર્ધારિત સ્થાનમાં ન પહોંચેા ત્યાં સુધી માર્ગમાં એક પણ માત્ર પથ ન અટકશે. જોડા, જોડા; લાંબી રાત્રિનો અંત આવ્યો છે અને અરણ્યની આરક્ત પ્રભા દેખાવા લાગી છે. સમુદ્રમાં ભરતીનો આરંભ થયો છે અને હવે તેના પ્રચંડ લહરીસમુદાયના ધસારાને રોકવાની કોઈની પણ શક્તિ નથી. વીરતા ધારણ કરે, મારા મિત્રો! વીરતા ધારણ કરે; પ્રેમને હૃદયમાં સ્થાન આપે, મારા બાળકો! હૃદયમાં પ્રેમ, વિશ્વાસ અને ગ્રહાને અવિચલ સ્થાન આપે. આત્મવિશ્વાસ જ તમારો કર્ણધાર છે. હૃદયમાં બીતિને કદાપિ આશ્રય આપશો નહિ; કારણ કે, બીતિયુક્ત અંત કરણુ તે ભયંકર પાપગતી જ છે. એટલામાટે અંતઃકરણમાંથી બીતિને પ્રથમ જ દેશનિકાલ કરી દો.

મારે તમે સર્વને પૂર્ણ આશીર્વાદ છે. જે મહાત્માઓ સ્વાર્થલાગ કરવાને અને દેશોદ્ધારના કાર્યમાં અંગભૂત થવાને તૈયાર હોય, તે સર્વને હું આજન્મ ઋણી રહીશ, એમ તેમને જંજીરાવજો અને હવે 'માર્ગ પ્રતીક્ષા કરીને ઘેસી રહેવાનો સમય નથી, કિન્તુ કૃતિ કરી બતાવવાનો જ સમય છે; માટે વિજય ન કરતાં કાર્યમાં મૃત્યુ થાઓ,' એ મારે! સદેશો તેમને કહી સંભળાવજો.

આપણે કાંઈક મોટું અને અદ્વિતીય કાર્ય કરીએ છીએ, એવી ભાવનાને બળવતી થવા માટે તો તેથી ગર્વ ઉત્પન્ન થવાની બહુજ બીતિ હોય છે. એટલા માટે એવી ભાવનાને હૃદયમાં ઉત્પન્ન ન થવા દેવાની ઘણીજ અભ્યરદારી રાખજો. કારણ કે, એ કુદ્ધ ભાવનારૂપ શત્રુના પંજામાં આપણે એકવાર સપડાયા કે પછી પોતાના જ મતો સદા સર્વદા બીજાને બળાટકારે મનાવવાની આપણને એક કુટેવ પડી જાય છે. એથી ઘણીક વાર સન્માનનીય પુરુષોનો પણ આપણાથી ઉપમર્દ કરી જવાય છે અને છેવટે નિર્ધારિત કાર્યની ધૂળધાણી થઈ જાય છે! એટલા માટે કોઈ પણ બક્તિ વિરુદ્ધ કદાપિ કાંઈ બોલશો નહિ, આ નિયમને સદા લક્ષમાં રાખજો માત્ર શિત્ર શિત્ર રસાયનોને સંમિશ્રિત કરી આપવાનું જ કાર્ય આપણું છે; એનું ધન રૂપ ક્યારે બંધારો અને કેવી રીતે બંધારો, એનું જ્ઞાન ઈશ્વરને છે. એ કર્તવ્ય આપણું ન હોવાથી! આપણને એના વિચારનો આધકાર નથી, મને અહીં વિજય મળવાથી કિંવા તમારા કાર્યમાં તમને લા શર મળવાથી કુલાર્થ જશે નહિ; કારણ કે, આટલા અપ વિજયથી જ ને તમે આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જશો, તો તેથી બાધિ કર્મબના વિજયમાં પ્રતિબંધ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ ધારી લેવો! આપણે જે પર્વતના શિખરપર ચડી જવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ, તે પર્વતનું શિખર પૃથ્વીની

પાટીપરથી કેટલી ઉંચાઈપર આવેલું છે, એ સદા સર્વદા જ્ઞેતા જ રહેજે-સાંથી દષ્ટિને રચ્ચિન કરશે નહિ. અભારે સર્વથા દીન અને હીન યજ્ઞેથી ભરતભૂમિમાં મુખને સૂર્ય મવસ્ય ઉદ્ભિત થશે જ, ભરતભૂ ઉગત થશે અને તેનાં દુઃખી સંતાનો સુખી થશે, એવો ધિરીય સંકેત યદ્યંત્રે છે. * * * ધિરીય સત્તા-આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ હવે એક જૂદી જ દિશામાં વહેવા માગ્યો છે, અને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં અરિષ્ટો દૂખી જતાં ૧૫૫ નાં થતાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दृष्टताम् ।

धर्मस्तथापनार्थाय संभवामि पुनः पुनः” ॥

એ આશ્વાસનમય કૃષ્ણવાક્યોની જાણે પૂર્ણતા થતી હોયની ! એવો દેખાવ અભારે જ મારા મન-અક્ષુ સમક્ષ આવી રહેલો દેખાય છે. તે પરમાત્મશક્તિનો જ્યજ્યપકાર હો !

* * * * *

તમારા તરફથી હવે મને પૈસા ટકાની મદદની જરૂર નથી. તમે લાં એક રૂંડ એકરૂંડ કરો અને તેમાંથી કેટલાંક મેંજિફ્ લેન્ડ-ર્સ વેચાતાં હોય; તેમ જ કેટલાંક નકશા અને પૃથ્વીગોલક પણ ખરીદો. એ પૃથ્વી વસ્તુઓ એકત્ર કર્યાં પછી લાં સર્વ પ્રકારના ગરીબ લોકોને-નીચ અને પતિતોને પણ-બોલાવીને એકઠા કરો. તેમને પ્રથમ ધર્મવિષયક આખ્યાન-સંભાળો અને ત્યારપછી ઉપર કહેલી વસ્તુઓદ્વારા વર્તમાન જુગોલ્ય ખગોલ્ય હુસ્તાફિ વિદ્યાઓનું તેમને જ્ઞાન કરાવો. એ સર્વ કાર્ય લોકોમાં ચાલતી તેમની પોતાની ભાષામાં જ થવું જોઈએ. એ કાર્યના વિસ્તારમાટે ઉત્સાહી અને આત્મશ્રદ્ધ સુશિક્ષિત તરુણોને એક સંઘ તૈયાર કરો, અને એ સંઘને જોડેલો મોટો કરી ચકાવ તેટલો મોટો કરો-તેમનામાં તમરો ઉત્સાહ પ્રેરો. તમને જે કાર્ક પણ પ્રેરણા થાય અને પોતાના હાથે જે કાર્ય પરિપૂર્ણ થવાનો સંભવ લાસતો હોય, તે કાર્યનો તત્કાળ આરંભ કરી દો. નદીના પાણીનું વહન યદ્યંત્રે જવા પછી પગ ન લાંજતા આપણે પાર ઉતરી જઈશું, એવી આશાથી જો વાટ જ્ઞેતા બેઠી રહેશે તો જગતનો અંત થતા સુધી એવી વાટ જ્ઞેતાં જ એસી રહેવું પડશે. વર્તમાનપત્રોમાં અને માસિકપત્રોમાં લેખો લખવા એ પણ જો કે સારું જ છે; પરંતુ જિવા લખવા અને બોલવા કરતાં તેનાથી હજારગણુ ઓછું પણ અત્યંત કૃત્ય વિશેષ ઉત્તમ છે, એવો મારો અનિચલ અભિપ્રાય છે. માત્ર લખવા, બોલવાથી આપણને અઘાપિંડક ગરીમની ઝૂપડી સુધી પહોંચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી-અર્થાત્ આપણે ગરીબોના જાણુદાતા અભ્યા નથી અને ખરી રીતે ઝરી-ઝરી અને અસ્તિત્વનો ઉદ્ધાર કરવો, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. એટલે જો થોડું પણ કૃત્ય થાય તો તે વિશેષ લાભાવહ છે, એમાં

તો લેશ માત્ર પણ સચ્ચ નથી .. ના ગૃહમાં એક સલા લેરો, ત્યાં પૈસા એકઠા કરો અને
 મું ઉપર જે વસ્તુઓનાં નામ આપેલા છે તે વસ્તુઓ ખરીદો, એક ગૂંપડી લાડે રાખો
 અને કાર્યનું મળનાયરણ કરો. પ્રાયશ્ચિક કાર્ય એજ છે અને લેખો ધ્યાદિ એના સહાય
 ભૂત છે. સાધારણ જનસમાજના સ્વભાવનો યથાર્થ વિચાર રાખજો લઘુ પ્રારભને બેઈ
 લાયબીત થશે નહિ, કારણ કે, લઘુ પ્રારભથી જ ગુરુતર વસ્તુની નિષ્પત્તિ થાય છે
 આત્મબળ અને આત્મશક્તિનો કાપિ લાગ કરશે નહિ. કોઈવાર પણ તમારા દીનબાધ-
 વાને તમારા વર્ચસ્વથી દબાવવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, કિન્તુ તમે તેમના આત્માવીન
 અતુચર છો, એવો જ તેમને ભાસ કરાવજો. કારણ કે, લેખો આપણને માન આપે,
 આપણી મોટા મોટાઓમા ગણના થાય અને આપણે સમાજના અગ્રેસર લેખાધ્યે, એવા
 મહત્ત્વાકાંક્ષારૂપ ઉન્માદના સમુદ્રમા સપડાઈને ધણીક કાર્યરૂપ નીકાળોને સદાને માટે
 જળસમાધિ મળી ગયો છે, એટલા માટે આપણા કાર્યક્રમની પણ એવી અવસ્થા ન થઈ
 જાય, એવો ભય રાખીને મહત્તાની લેશ માત્ર પણ આશા ન રાખતાં કેવળ આપણા કાર્ય
 અને કાર્યમા જ આગળ વધ્યા કરો. મરણનો સમય આવી લાગે ત્યાં સુધી નિસ્વાર્થ અને
 નિ સ્વાર્થ શુદ્ધિ જ રાખજો, એ જ મારો અંતિમ ઉપદેશ છે જે કાઈ લખવાની મારી
 ધમ્મ છે, તે સર્વ દુઃખ આ પત્રમા લખી શકતો નથી, પણ મારા કાર્યક્ષમ મિત્રો ! તકદ
 શુદ્ધિદાતા ધર્મર તમને એ શુદ્ધિનો લગાર આપશે. દુઃખિનાંદ કરો અને કર્ત્ત-યમા લીન
 થાઓ-ધર્મિ તમારા સાન્નિધ્યમા જ ઓલો છે અને તે જ તમારો પૃથક્ષક છે !

તમારો સદૈવ સ્નેહાતુરકત,—વિવેકાનંદ,

૯

ચિકોગ તા. ૨૩ મી જૂન ૧૮૯૪

મહારાજ,

આપને અને આપના પરિવારને શ્રી નારાયણનો આશીર્વાદ હો !

આપ મહારાજની કૃપાથી જ હું આ દેશમા આવવાને શક્તિમાન થયો છું અને
 એમાટે હું આપનો અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અહીંના ઉદાર સન્ન જન ગૃહસ્થોની
 કૃપાથી મારો ચરિતાર્થ યથારિયત ચાલ્યા કરે છે અને અહીં મારી પ્રસિદ્ધિ પણ સારી
 થયેલી છે એકદં રીતે વિચાર કરતા અનેક વિષયોમા આ દેશ જગતમાંના સર્વ દેશો
 કરતાં અદ્વિતીય છે અને અહીંની પ્રજા તો વળી ખરેખર જ અનીકિક છે. આ દેશના
 સોઝા પોતાનાં નિલના વ્યવહારકૃત્યોમા પણ યત્નશાસ્ત્રનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે, તેટલો
 ઉપયોગ ખીજ કાઈપણ દેશના સોઝા કરતા નથી. અહીંના અનેક વ્યવહાર યત્નજન

દેખાય છે. અહીંની લોકસંખ્યા જગતમાંની એકંદર લોક સંખ્યાના એક વિસાંસ જેટલી જ છે; તથાપિ જગતની સંપત્તિનો એક ષઠાંસ અમેરિકન લોકોના અધિકારમાં છે. જેવી રીતે અહીંના લોકોની સંપત્તિની સીમા નથી, તેમ જ તેમના વ્યય કરવાના મિત્ર મિત્ર માર્ગોની પણ સીમા નથી. અહીંના જેવા વૈભવ વિલાસો પૃથ્વીતળમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકે તેમ નથી. એકંદર જગતમાં અમેરિકા જેટલી મહર્વતા (મોંઘવારી) પણ ક્યાંય નથી. અહીંની મજૂરીના ભાવો બીજા જગ્યા દેશે કરતાં ઘણા જ મોંઘા અને વિશેષ છે; છતાં પણ કારખાનાવાળાઓ અને મજૂરોના ટંટા બંધેલાં હાથોમાં આલ્પા જ કરે છે.

શ્રીશ્રીને અમેરિકામાં જેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા મળેલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં બીજા દેશો પણ દેશમાં શ્રીસ્વાતંત્ર્ય નથી. સાધારણ બુદ્ધિમતાની શક્તિ અમેરિકન અબળાઓમાં જેટલી દેખાઈ આવે છે, તેટલી ઇતર દેશરથ અબળાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ વિષયમાં અમેરિકન પુરુષવર્ગ કરતાં શ્રીશ્રી સંખ્યાના પ્રમાણથી વિશેષ છે. ધીમે ધીમે એક પછી એક બવહારનાં સર્વ સૂત્રો શ્રીશ્રીએ પોતાના હાથમાં લેવા માંડ્યાં છે. એવી રીતે સાધારણ બુદ્ધિમતાની શ્રીવર્ગમાં જે કે વિશેષ શક્તિ થએલી દેખાય છે; તથાપિ યંત્રકળામાં પ્રવીણતા ધરાવનારા અને અત્યંત કુસામ્રજુદિ પુરુષો તો અઘાપિ પુરુષવર્ગમાંના જ છે—શ્રીશ્રી એ કળામાં તેમની સમાનતા કરવાને શક્તિમતી થઈ નથી. આપણા જ્ઞાનિભેદના વિષયને સદા સર્વદા આગળ ધરીને પાશ્વત્યો વારંવાર આપણી નિન્દા કર્યાં કરે છે; પરંતુ તેમનામાં વળી આપણા કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર એક જાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો છે—એ ભેદ તે ધનાઢ્ય અને ગરીબનો ભેદ છે. હાલમાં પૈસા જ અમેરિકન લોકોનો પરમેશ્વર થઈ બેઠો છે અને અમેરિકન લોકો કહે છે કે;—“સર્વશક્તિમાન ડૉલર જગતમાં જે ઇશ્વર, તે કરવાને શક્તિમાન છે !”

* * * * *

વળી આ રાષ્ટ્ર જેટલાં કાયદાઓનાં સૂક્ષ્મ જાગ્યાં પણ બીજા દેશમાં જેવાંમાં આવતાં નથી; તેમ જ અહીં જેવી કાયદાની અવગણના પણ બીજા દેશમાં ભાગ્યે જ થતી હશે. સામાન્ય વિચાર કરતાં આપણા હિન્દુલોકો જન્મથી જ પાશ્વત્યો કરતાં નીતિમત્તામાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. તેમના (અમેરિકનોના) ધર્મતંત્રણ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેમનામાં દાંભિકતાનો ભંડાર જ વિશેષ જોવામાં આવે છે; અને બાકીના કેટલાક ધર્મવિષયમાં બહુ જ સહેલા વિચાર ધરાવનારાઓ એટલે કે મૂર્ખશિરોમણિ જ છે. હવે જે થોડા ઘણા વિચારશીલ જનો અમેરિકામાં છે, તેમની ધર્મનિયાસાને તૃપ્ત કરવાનું તેમના હાલના ધર્મમાં સામર્થ્ય નથી. એથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનાં મનો

વેદાંતધર્મતરફ આકર્ષાવા માંડ્યાં છે અને વેદાંત ધર્મનાં તત્ત્વોથી તેમને સંતોષ પણ મળે છે. અર્થાત્ અમેરિકાના વિચારશીલ યુરોપીયો પોતાના અમઠૃતિમય અને અતિ-શયોક્તિવાળા ધર્મથી એટલા બધા કટાણી ગયા છે કે, તેઓ હવે ભારતવર્ષમાંથી ધર્મ-પ્રકાશ મેળવવાની છેલ્લી આશા રાખી બેઠા છે. નવીન જૌતિક શાસ્ત્રની પ્રખર જાણ-માથી તવાઈને બહાર નીકળેલા વેદાંત તત્ત્વામૃતના પાનમાટે એ ધર્મગિજાસુઓ ફેટલા બધા ઉત્સુક થયેલા છે અને પવિત્ર વેદોમાંના મહાન્ વિચારોમાંના એક છિન્નશિખ વિચારનો પણ તેઓ ફેટલા બધા હર્ષથી સ્વીકાર કરે છે, એની કલ્પના તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા વિના આપ કરી શકે તેમ નથી. કેવળ શૂન્ય અવસ્થામાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ, આત્માની ઉત્પત્તિ અને અકલ્પ્ય સ્વર્ગમાં વસતો અત્યાચારી પરમેશ્વર તેમ જ સદૈવ કાળ રહેનારો નરકાગ્નિ ઇત્યાદિ કલ્પનાઓનો તેમને હવે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર અને ધિક્કાર આવી ગયો છે; અને એથી તેઓ આત્મા અને સકલ સૃષ્ટિનું અમગત્વ તથા મનુષ્ય અને હિંદુની એક-રૂપતા ઇત્યાદિ સુદર વેદાંત વિચારોનો બહુ જ ત્વરાથી આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવા લાગ્યા છે. અને લાગે છે કે, હવે પછીના પચાસ વર્ષના અવધિમાં સમસ્ત વિશ્વ-માના શુશિક્ષિત અને વિચારશીલ મનુષ્યો આપણા પવિત્ર વેદોના વિચારોનો સ્વીકાર કરશે અને વેદાંત તત્ત્વોનો સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સચાર થશે. અહીંના વિદ્વાન્ મિશનરી લોકો તો અસારથી જ પોતાના ભવિષ્યને જાણીને એ જ ધારણને અનુસરી બાપબલના નવા નવા અર્થો કરવા મંડી ગયા છે. વર્તમાન અવસ્થામાં પાશ્ચાત્યોને આધ્યાત્મિક સુધારણાની અને આપણને જૌતિક સુધારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે, એવો માગે દૃઢ અભિપ્રાય છે.

નિકૃષ્ટ વર્ગની દૈન્યાવસ્થા એ જ ભારતવર્ષમાંના સર્વ દૈન્યોનું મૂળ છે. અહીં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ગરીબ વર્ગ કેવળ શયતાન અથવા રાક્ષસ જ છે એમ કહીએ તો ચામે એમ છે અને તેમની સાથે સરખાવતા આપણા દેશમાંના નિકૃષ્ટ વર્ગ દેવદૂત-શરિસ્તા. સમાન છે, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. એ કારણથી બહુ જ સ્વદ્ય પ્રયત્ને આપણે આપણા દીન અને દીન બાધવોને સુધારી રાક્ષસો એમ જ અર્થાત્ એમને સુધારવામાટે આપણે એ દીન વર્ગમાં જતી શકે તેટલો શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર અતિ ત્વરાથી કરવો જોઈએ. તેમના નષ્ટ થયેલા મનુષ્યત્વની તેમને પાછી ઓળખાણ કરાવી આપવી અને તેમનામાં જ્ઞાનમીજનું આરો-પણ કરવું, એ જ તેમની આપણે એક મોટી મેવા બજાવવાની છે. આપણા રાજ્યો અને શુશિક્ષિત તથા જ્ઞાનશીલ યુરોપીયર જે કોઈ મોટામાં મોટી જવાબદારી હોય તો તે એ જ છે. અચાર લગી એ દિશામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરાયો નથી સ્વાર્થ-

સાધુ ધર્મ ગુરુઓના, અસાચાર અને પરાધીપ રાજોના વિજયોએ એમને આજે સદી-
ઓથી કચડી 'હંદી' નાખ્યા છે અને એથી અફસોસ છે કે, ભારતવર્ષના ભાગ્યદીન દોષો
'અમે મનુષ્ય પ્રાણી છીએ' એ વાતોને પણ સર્વથા જૂઠી ગયા છે. એટલા માટે આપણે
તેમને તેમના મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન દર્શાવી આપવું જોઈએ. જગતમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે, એ
તેમનાં નેત્રો ઊઘાડીને તેમને દેખાડવું જોઈએ અને તેમને સસ માર્ગે ચડાવી દેવા જોઈએ.
એટલે પછી આપણી મદદ દિના જ તેઓ પોતાની ઉત્તરિના માર્ગને પોતાની મેળે જ
જોધી કાઢશે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, પ્રત્યેક ત્રી અને પ્રત્યેક પુરુષે પોતાના ઉદ્ધાર પોતે જ કરવો
જોઈએ એવો નિયમ છે અને તે પ્રમાણે તેઓ આત્મોદ્ધાર કરવાના જ; પણ તેમને
અંગુલિનિર્દેશથી ઉદ્ધારની દિશા બતાવવી, એટલું તો આપણું જ કર્તવ્ય છે જ, તેમને માત્ર
એટલા જ સાદામ્પની અગત્ય છે અને તે મળતાં પરિણામ ધાર્મ્ય પ્રમાણે પોતાની મેળે જ
નિષ્પન્ન થશે. માત્ર રસાયનિક ડ્રોગોનો સંયોગ કરવો, એટલું જ કર્તવ્ય આપણું છે,
પછીથી તેનું ધનીભવન નિઃસર્ગના નિયમ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ થવાનું. તેમના હૃદયમાં
અમુક ભાવનાઓ જાગૃત કરવી, એ આપણું કર્મ છે અને બાકીનું તે પોતે ફાટી ભેશે.
હિન્દુસ્તાનમાં જે દાર્ઢ કરવાનું છે તે આટલું જ છે. મારા મનમાં કેટલાંક વર્ગીય આ
હૃદયનાઓ ઘોળાયા કરતીંતી, પરંતુ એ હૃદયનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનાં સાધનો
હિન્દુસ્તાનમાં ન મળી શક્યાં અને તે જ કારણથી હું અંતે આ દેશમાં આવ્યો. નિકૃષ્ટ
વર્ગને શિક્ષણ આપવાના એ દાર્ઢમાં જે મોટામાં મોટી અડચણ છે, તે તેમની દરિદ્રતાની જ
છે. ધારો કે, આપના જેવા મહારાજાઓ કેટલીક મહત્ત શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ
ઊઘાડે, તોપણ તેથી વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ નથી જ. જ્યાં બાળક કાંઈક શુદ્ધિમાં
આવે કે તરત એતરમાં જઈને અથવા તો મજૂરી કરીને પેટ ભરવાનો ભાર તેના માથા-
પર આવી પડે છે, ત્યાં તમારી તે મહત્ત શિક્ષણ આપનારી શાળાઓમાં ભણવાને
કેણું જાય વારુ? અર્થાત્ હિન્દુસ્તાનમાંના ગરીબ વર્ગમાં દરિદ્રતાનું એટલું બધું
પ્રાણલ્પ છે કે, તેઓ મહત્ત શિક્ષણનો લાભ લેવાને પણ ભાઅચાળી નથી. એટલા
માટે પર્વત જ્યારે મહામદની પાસે નથી આવતો, તો મહામદે જ ઉડીને પર્વત
તરફ જવું જોઈએ. એટલે કે, ગરીબ વર્ગનાં બાળકો જ્યારે શિક્ષણની પાસે
જઈ નથી શકતા, તો શિક્ષણે જ પોતે તેમની પાસે જવું જોઈએ. પરંતુ એ વિપરીત
કાર્ય બની કેમ શકે? એ એક મહન પ્રશ્ન છે, પરંતુ એનો પણ એક માર્ગ છે. આપણા
દેશમાં સદસાવધિ સંન્યાસીઓ—એકનિષ્ઠ અને આત્મભાગી સંન્યાસીઓ—ધર્મને ઉપ-
દેશ કરવાને પ્રમેશ્રામ અને નગરનગરમાં ફરતા હોય છે; એટલે એમનામાંના જ કેટલાક

લોકોના એક સંઘ તૈયાર કરીને તેમને જો વ્યાવહારિક ઉપદેશ કરવાની પણ દિશા બતાવી દેવામાં આવે, તો તેઓ અત્યેક સ્થાન અને અત્યેક સ્થાનમાંના ગરીબોનાં દારેદારમાં જઈને ધર્મતત્ત્વોના ઉપદેશ સાથે સાંસારિક કિંવા વ્યાવહારિક શિક્ષણનો પણ ગરીબોને ઘરબેઠે લાભ આપશે. ધારો કે, એવા બે સંન્યાસીઓ એક સંઘ્યાકાળે પોતાની સાથે એક કોમરો, એક ભૂગોળક (Globe) અને એક નકશો લઈને એક ગામડામાં જાય અને ત્યાં એ વસ્તુઓના સાહાય્યથી બાપણુ આવે, તો તેથી તેઓ ગામડાના અજ્ઞાની લોકોને ખગોળ અને ભૂગોળનું મારા ધારવા પ્રમાણે ઠીક શિક્ષણ આપી શકે એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે. તેઓ આપણા પોતાના અને ઇતર દેશોના લોકોના ઇતિહાસમાંની કથાઓ રસભરિત બાપામાં તેમને સંભળાવે તો ગામડિયાઓને શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા ઇતિહાસનું જોટલું જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે, તેટલું જ્ઞાન તેઓ પોતાનું આખું જીવન ઇતિહાસમથો વાંચવામાં વીતાડી નાખે, તોપણુ ત્રયોદશ મળવાનો ભાગ્યે જ સંભવ હોય છે. એ કાર્યમાટે પ્રથમ મનુષ્યોના એક સારો સંઘ હોવો જોઈએ અને એની સાથે જ પાઠો ધનવિપયક ગ્રંથ આવીને જોવો ગટે છે. હિન્દુસ્તાનમાં મનુષ્યોની તો જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વિપુલતા છે, પરંતુ કુર્બાનવસાત લક્ષ્મીની તેટલી જ કિંમતુના તેથી પણ વિશેષ ન્યૂનતા છે. એટલા માટે એ યત્નયુક્તે ગતિ આપવાનું કાર્ય બહુ જ કઠિન છે; પરંતુ જો એકવાર તેને ગતિ આપવામાં આવે, તો પછી તેના સતત ચાલુ રહેવામાં મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યવાય આવે તેમ નથી. એ કાર્યમાટે આપણા દેશમાંના લક્ષ્મીપુત્રો પામેથી બહુકાળ ધ્યાનના કરીને અંતે નિરાશ થવા પછી આપના સાહાય્યવડે હું આ દેશમાં પહોંચી શકે. હિન્દુસ્તાનમાંના ગરીબ અને નિરાધાર લોકો જીવતા રહે નોખ થું અને મરી જાય તોય થું, અમેરિકન લોકોને એની કાંઈ પણ પર્વા કે દરકાર નથી અને તેઓ એની ચિન્તા રાખે પણ શામાટે? ‘કાજ સાદેન ક્યોં કુખસે?’ સારે શબ્દરૂપે ફિક્ક’ એવી અવસ્થા બ્હોરી લેવાનું તેમને થું પ્રયોજન? આપણા પોતાના દેશવાળાઓને જ બ્યારે પોતાના સ્વાર્થ વિના બીજા કોઈ માર્ગ દેખાતો જ નથી, ત્યારે પરદેશીઓને આપણે શા માટે દુષિત માનવા?

ઉદાર રાજપુત્ર! આ નરેદ દશબંધુર છે અને જગતમાંની સર્વ સપત્તિ તેમ જ સર્વ ભોમવિવાસતા ચિરકાલ ટકનારી નથી. માટે જેમણે પરાપકારાર્થે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે, તેઓજ માત્ર જીવતા છે. બાકીના જીવતા દેશા બનાં મૃત સમાન જ છે. આપના જેવા એક મહાન અને ઉદારચિત્ત મહાગામ જો ધારે તો હિન્દુસ્તાનને બંધે અંશે ઉત્તર કરી શકે એમ છે અને એમ કરવાથી એટલીજાંથી કીર્તિ અવસિદ્ધ રહેતો.

સંભવ છે કે તે કીર્તિના યોગે પાછળના વંશજોને લોકો દેવ સમાન ગણીને પૂજે, એ પણ સંભવિત છે. અત્યંતપંકર્મા સજ્જતા પડેલા હિન્દુસ્તાનના લક્ષાર્ધ લોકોનું કંઈ પણ કલ્યાણ કરવાની ઈશ્વર આપને સદ્બુદ્ધિ આપે, એવી નિરતર પ્રભુ-પ્રાર્થના કરનાર,
વિવેકાનંદ.

૧૦

તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૪

આશીર્વાદ વિશેષ—

મારાં શરવીર બાળકો, તમે સર્વજને સ્વાર્થત્યાગરૂપ પદમાં પ્રથમ આહુતિ તો બહુ જ સારી આપી છે, તમારા આ કૃત્યને જોઈ મારી નિરાશાનો નાશ થયો છે અને તેના સ્થાનમાં અભિમાન તથા આશાનો અચલ નિવાસ થયો છે. આટલી ત્વરાથી કાર્યનો આરંભ ક્યાં પછી હવે જો નિરાશ થઈને કાર્યનો અધનયમમાં જ ત્યાગ કરશો, તો વિશ્વની દૃષ્ટિમાં તમે મહા મૂર્ખ જ સિદ્ધ થવાના; એટલા માટે નિરાશ ન થશો.

આપણું વર્તમાન કાર્યક્ષેત્ર હિન્દુસ્તાન જ છે અને જો સમસ્ત વિશ્વમાં આપણી કૃતિનું કૌતુક થયેલું જોવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ તમારે જાગૃતિ કરવી જોઈએ. આપણી ઇતિહાસિક વ્યવસ્થાનો સાર એ જ છે. ન્યાયી એ પ્રવાહનો સર્વત્ર પ્રસાર થવાનો છે, તે મધ્યાનિન્દુને પ્રથમ આપણે રિથર કરવો જોઈએ. અપયસ કિંવા પરાજયની ભીતિને હૃદયમાં એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્થાન આપશો નહિ. સર્વ યથાસ્થિત થશો, એમાં લેસ માત્ર પણ સંશય નથી. ઇચ્છાશક્તિ સમસ્ત વિશ્વનું આન્દોલન કરી નાંખે છે, એ તત્ત્વને કદાપિ ભૂલશો નહિ.

આપણામાના કેટલાક તરુણોને ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો સ્વીકાર કરતા જોઈને, મારા મત્સ્યો! તમે જગ. પણ રોકાતુર થશો નહિ. વર્તમાન કાળમાં વધી પડેલા નિસ્તીમ રુદિબધન-સામાજિક રુદિબધન-નું એથી અન્ય બીજું પરિણામ શું આવે વાર ? ખાસ કરીને મદ્રાસમાં તો એ સામાજિક રુદિબધનોનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય વધી ગયું છે કે, મદ્રાસના તરુણો ક્રિશ્ચિયન થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. કામ્બણ સમાજની ઉત્પત્તિ માટે પ્રથમ મોપાન સ્વા-તંત્ર જ છે. તમારા પૂર્વજોએ આત્માને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી અને તેથી ધર્મની પૂર્ણ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થઈ હતી. પરંતુ તેમણે શરીરને પૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં રાખ્યું અને તેથી સમાજની ઉત્પત્તિ કિંવા વૃદ્ધિનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો. ખાશાત્ર દેશોમાં એથી નર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકાર ચાલતો જ જોવામાં આવે છે-ત્યા સમાજને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે, અને ધર્મને નથી. બન્ને સ્થાનોમાં એ ઉલ્લસ લિજ્જ લિજ્જ ન્યૂનતાએ રહેલી છે, પણ ઉલ્લસ સ્થાનમાં હવે એ ન્યૂનતાએની પૂર્ણતાના કાર્યનો આગલ થઈ ચુક્યો છે.

હિન્દુસ્તાનને બાહ્ય અથવા ભૌતિક સુધારણાની ધણી જ આવશ્યકતા છે; એટલા-
માટે યંત્રણા અને ઈતર શાસ્ત્રીય-જ્ઞાનનો પ્રચાર આપણા દેશમાં બની શકે તેટલી
ઉતાવળ અને ત્વરાથી કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશોને મેળવી શકાય તેટલા પ્રમા-
ણમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે; કારણ કે, તેઓ આધ્યાત્મિક
સુધારણામાં ધણી જ પાછળ પડી ગયેલા છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોની વૃત્તિઓ સહસ્રાવધિ
વયોથી પૂર્ણ ધાર્મિક બની ગયેલી હોવાથી ધર્મના મિશ્રણ વિનાની અને ધર્મવૃત્તિને નાશ
કરવાના પ્રયત્ન વિનાની કોઈ પણ સુધારણાનો ચત્ત હિન્દુસ્તાનમાં નિષ્ફળ થાય તો તે
સ્વાભાવિક જ છે. એટલામાટે પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાંના ધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો વિના હિન્દુ-
સ્તાનમાં સામાજિક સુધારણા ચલાવી જ નથી, એવા વિચારથી જ પ્રથમ સુધારકોએ જે જે
પ્રયત્ન કર્યો, એમાં તેમને પરાજય જ મળ્યો; કારણ કે, એ તેમની ધારણા જ ભૂલ ભરેલી
હતી. પણ તેમણે એ ભૂલ કેમ કરી? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે, તે સુધારકોમાંના કોઈએ
પણ આસ્થાપૂર્વક હિન્દુધર્મતત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો અને સર્વ ધર્મોના જનક-
સ્વરૂપ પોતાના હિન્દુધર્મના રહસ્યને જાણવામાટે જે સત્ત્વ શિક્ષણની આવશ્યકતા
હોય છે, તે સત્ત્વ શિક્ષણ તેમનામાંના એકને પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. હિન્દુ સમાજને
સુધારવામાટે ધર્મત્યાગ કિંવા ધર્મનારાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી, એવા
મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. હિન્દુસમાજની દુરવસ્થા-વર્તમાન દુર્દશા-નું કારણ હિન્દુધર્મ
નથી, કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે ધર્મનો સમાજ સાથે જેવી રીતે સંબંધ રાખવો જોઈએ, તેવી
મધ્યમ રીતિનો સંબંધ ન રખાવાથી જ આ સમાજની દુર્દશારૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું છે.
મારો આ અભિપ્રાયમાંના એક એક શબ્દને પુરાતન પુસ્તકોના આધારથી હું સિદ્ધ કરી
ખતાવવાને તૈયાર છું. તમારે એ જ દિશામાં દૃષ્ટિ રાખીને પોતાનો કાર્યક્રમ આગળ
ચલાવવો, એવો મારો અભિપ્રાય છે અને આ દેહબંધન છે ત્યાં સુધી મારો વચનને
અત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી ખતાવવાનો પ્રયત્ન હું પોતે પણ કરતો જ રહીશ. હવે એ
કાર્યમાં વિલંબ તો અવશ્ય થવાનો જ; છતાં પણ ધર્મને પરિહરવાનું કશું પણ પ્રયોજન
નથી. ધર્મ ધારણ કરો અને કાર્ય કરતા રહો;—

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मेव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनः ॥”

અર્થાત્ આત્માનો આત્માથી જ ઉદ્ધાર કરવો, આત્માનો નાશ ન કરવો;
કારણ કે, (નિરભિમાની) આત્મા જ આત્મા (જીવ) નો બંધુ છે અને (કાર્યકારણ-
સંપાતાભિમાની) આત્મા જ આત્માનો સત્ત્વ છે; એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંના કૃત્ત્વના
ઉપદેશને કદાપિ વિસરશો નહિ.

તમારો—વિવેકાનંદ.

તા. ક.-ધર્મજ્ઞાનદાનની આપણી પદ્ધતિ સર્વથા પ્રમાણુર્થ થઈ પડી છે, એટલે જેને ધાર્મિક જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા હોય, તેણે લગભગ સસાગ્રને ત્યાગજ કરવો જોઈએ અને નિષ્કામના વિચારોપભોગથી સર્વથા અનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, એવો અભિપ્રાય અનિયમ જ થઈ ગયો છે, પરંતુ એ પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થવું જોઈએ જેથી વિશ્વોપભોગ સાથેજ ધર્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ધરાવતા હોય, તેમની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત થવાનો આપણા ધર્મમાં સંભવજ નથી સારાંશકે, દેઈ પણ પદ્ધતિય જનને જોઈ દિન્દુધર્મમાં તેમજ દિન્દુઅમાજમાં સચાર થઈ શકતો નથી અને એથી ત્રિસે દિવસે આપણા ધર્મનું બળ ન્યૂન થતું જાય છે. એ સ્થિતિને સુધારી પરિવર્તિત કરવામાટે આપણે પ્રથમ આપણા ધર્મનાં સત્ય અને ઉદાત્ત તત્ત્વોના સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમનું વધાર્થ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, એટલે એથી આપણી વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિમાં એ તત્ત્વોના પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કેવી રીતે થવો, તે પોતાની મેળેજ આપણા જાણવામા આવી જશે આ ધીમે ધીમે પણ અવશ્ય હજવાનું કાર્ય છે અને ધૈર્ય રાખીને એ કાર્ય આપણે કરવું જ જોઈએ

વિવેકાનંદ.

૧૧

વૉશિંગ્ટન

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૮૪

પ્રિય બંધો-

* * * જેવું મારું વર્તન દિન્દુસ્તાનમાં હતું તેવું જ મારું વર્તન અહીં પણ છે હવે પછી શું કરવું અને શું નહિ કરવું કાનાવધિના વિચારો કરતો હું નિરુદ્ધ મધને બેસી રહેતો નથી મારો સર્વ આધાર સર્વવ્યાપક પરમાત્માપર જ છે માટે અહીં એટલું બધું કાર્ય કરવું પડે છે કે, આપ કહો છો તે પ્રમાણે એક મથમાં મારા સર્વ વિચારોને ગ્રથિત કરવામાનો પૂરતો અવકાશ મારી પાસે નથી અહીંના લેખિના સતત આગમને મારી અસ્થિતિશક્તિને નિર્મળ કરી નાંખી છે અને હવે એ નિર્મળતાને અને કાષ્ઠક પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ થવા માગ્યો છે તમે પોતે અને મારા બીજા મિત્રો અત્યારે જે કાર્ય ત્યાં મારી વતી કરી રહ્યા છો, તે માટે તમારો અને તે અન્ય મિત્રોના આભાર પ્રદર્શિત કરવા જેવા ચપ્પેટા મારી વાણીમાં નથી હું પોતે ત્યાં હોત, તો પણ મારાથી એવી વ્યવસ્થા કરી શકાત નહિ, કારણ કે, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં જે સામર્થ્યની અગત્ય છે, તે સામર્થ્ય મારામાં નથી જ્ઞાન સપાદન કરવું અને નિરતર વિચારમગ્ન હોવું, એ જ મને વધારે પ્રિય છે અહીં વ્યાખ્યાનોના વિષયમાં હું જે કરવાનો હતો, તે કરી ચૂક્યો છું. એટલે હવે મારી એવી ઇચ્છા છે કે, વ્યાખ્યાનોના વ્યવસાયને બધ

કરી થોડા વખતને માટે વિશ્રાંતિ લેવી અને મારા શુરહેવ પાસેથી જે પરિક્ષિત જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે જ્ઞાનનું જેઓ મારી પાસે જિજ્ઞાસા રાખીને અભ્યાસ કરવા- માટે આવે તેમને શિક્ષણ આપવું. હવે બાકી શું કાર્ય કરવાનું છે, એ તો તમે સારી રીતે જાણી ચૂક્યા છો, એટલે હવે તે કાર્ય કરવાને તમારા જેવા તરુણોએ જ કમર કસીને મેદાનમાં નીકળી પડવું જોઈએ. હું તમારો કેવળ નામ માત્રનો જ અગ્રેસર છું- હું એક ત્યાગી છું એ તો સર્વવિદિત છે. મારી હવે માત્ર એક જ ઇચ્છા અવરજી રહેલી છે. જે ધર્મ કિંવા ઈશ્વર ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડનારી આપણી સહસ્તાવધિ વિધવા ભગિની- જ્ઞાનાં દુઃખાશ્રુતું માર્ગન કરવાને અને કુધાથી પટાપટ પ્રાણ ત્યાગતા નિરાધાર બાળ- કોના મુખમાં રોટલાનો કકડો નાંખવાને શક્તિમાન ન હોય, તે ધર્મ કિંવા ઈશ્વરમાં મારો જરા પણ વિશ્વાસ નથી-હું એવા ધર્મ કે ઈશ્વરને માનતો જ નથી. હિન્દુધર્મમાંનાં તત્ત્વો ગમે તેટલા સૂક્ષ્મ અને ઉચ્ચ હોય અને વેદાંતપટની રચના ગમે તેવી સૂક્ષ્મતમ હોય; તો પણ જ્યાંસુધી એ તત્ત્વોનો પુસ્તકોમાં જ સમાવેશ છે અને પ્રત્યક્ષ વર્તનમાં એમનો સંયોગ નથી થયો-દુઃખ વિમોચનરૂપ પોતાનું કાર્ય તેઓ કરી શક્યાં નથી, ત્યાં સુધી એ ધર્મને હું ધર્મના નામથી ઓળખતો જ નથી ! અંધમય ધર્મ તે ધર્મ નથી-નેત્રો શરીરના આગળના ભાગમાં જ છે, પાછળના ભાગમાં નથી, એટલા માટે આગળના કાળમાં- ભવિષ્યકાળમાં-દષ્ટિપાત કરીને વેદાંતતત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ આચરણ કરવા માંડો-જે ધર્મ- તત્ત્વોમાટે તમે અભિમાન ધરાવો છો, તે ધર્મતત્ત્વોનો વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગ કરે, એટલે ઈશ્વર પોતાનો વરદ હસ્ત તમારા મસ્તકપ્રતિ લંબાવશે.

હવે આશાની દૃષ્ટિથી મારા તરફ ન નિહાળશો-પોતા તરફ જ નજર નાંખજો. હું તમારામાં આટલા બધા ઉત્સાહને જન્યત કરવાનો અંશતઃ હેતુ થયો છું, એથી મને ધણો જ આનંદ થાય છે. હવે એ ઉત્સાહથી તમે કદાપિ દૂર ન થશો, એટલે યશઃપ્રાપ્તિ પણ તમારાથી દૂર નથી જ. પરાજયની લેશ માત્ર પણ ભીતિ રાખશો નહિ. હે તાત ! આજે નહિ તો કાલે અને કાલે નહિ તો દીર્ઘ કાલાવધિ પછી પણ અંતે ધર્મનો જ જય થવાનો-વિજય સત્ત્વનો જ છે. તમારા હૃદયમાં પોતાના દેશબાંધવો વિશે ખરેખરા પ્રેમનો નિવાસ ■ કે ? જો એ પ્રેમ હોય, તો ઈશ્વરને તમે અન્યત્ર સામાટે શોધો છો ? શું-તમારા દીન, દુઃખી અને દુર્બળ દેશબાંધવો જ તમારા ઈશ્વર નથી ? પ્રથમ એમનો જ પૂર્ણવિધ સામાટે નથી કરતા ? ગંગાનદીના તીરપ્રાંતમાં કૂપ ખોદવાનો આડંબર સામાટે કરવો જોઈએ ? સ્નેહની સર્વવ્યાપક સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખો. ક્ષણભંજર કીર્તિ અને નામનાની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા ન રાખો. વર્તમાનપત્રો શું કહે છે અને શું નહિ, એમાં હું કદાપિ મારું ધ્યાન પરાવતો

નથી. જો તમારામાં પ્રેમ હોય, તો તમે સર્વશક્તિમાન છો અને તમારામાં નિઃસ્વાર્થ પરાપકારભુક્તિનો વાસ હોય તો તમારી ગતિ અનવરોધ છે. એ પ્રેમ અને પરમાર્થ-મય વર્તન જ સર્વત્ર વિજ્ય અને આદરને પાત્ર થઈ પડે છે. જે સમુદ્રમાં પશુ પોતાની પ્રજા (મૃદિ)નું રક્ષણ કરે છે, તે જ ઈશ્વર છે. તમારા દેશને વીર નરોની આવરણકતા છે, માટે તમે વીરનર થાઓ ! તમારા જ્ય કિંવા પરાજયથી જ હું તમારી બંધુપ્રીતિની કમેદી કરીશ ! જો તમને પરાજય મળ્યો, તો તમારા હૃદયમાં સસ બંધુપ્રેમનો અંશ નથી, એમ જ હું સમજીશ.

પ્રત્યેક મનુષ્ય મને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એથી, મારા સાં આવવાથી આપણે બધા મળીને કોઈ મોટું કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થઈશું, એવો જ તેમનો અભિપ્રાય થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ મારા મિત્ર ! એમ ધારવામાં તેમની ભૂલ છે. કદાચિત્ તેમનો એ ઉત્સાહ ક્ષણિક પશુ હોય, એવો પશુ મને ભય થયા કરે છે. જો એ ઉત્સાહ જોડો અને સસ હશે, તો ધણા જ યોગ વખતમાં સેંકડો વીરનર મેદાનમાં આવીને જોડા રહેશે અને તમારા કાર્યને મદદ આપીને આગળ વધારવા મંડશે. એટલામાટે આત્મવિશ્વાસ રાખો અને આગળ વધો. હું સાં આવીને જૂદા જૂદા પંથ-વાળાઓ સાથે વાદવિવાદ ચલાવું, એવી તમારી ઇચ્છા છે કે શું ? જો એમ જ હોય તો હું તમને ખરેખર જણાવું છું કે, એવા પ્રકારના વાદવિવાદો કરવાની મારી પોતાની ભેરા માત્ર પશુ ઇચ્છા કે ભાવના નથી. હું ઈશ્વરનો સેવક છું અને કોઈ પશુ યોગ્ય સ્થાન જોઈને સાં ઈશ્વરની સેવા કરવી, એ જ મારું કર્તવ્ય છે. આપણી હિંમત તત્ત્વમય ભાવનાઓના પ્રસાર-માટે આ દેશ (અમેરિકા) કરતાં બીજું ઉત્તમ ક્ષેત્ર અન્ય ક્યાં છે વારુ ? મને તો આ સ્થાન જ સર્વથી વિશેષ યોગ્ય અને ઉત્તમ ભાસ્તું છે. અહીં કોઈ એક મનુષ્ય મારા વિરુદ્ધ બોલે, તો બીજા સેંકડો પુરુષો મારા પક્ષનું સમર્થન કરવાને તૈયાર થઈને જ બેઠેલા હોય છે; અહીંના મનુષ્યો સહૃદય અને મનુષ્યમાટે તેમના હૃદયમાં લાગણી છે; અહીંની અખ-ળાઓ તો ખરેખર મંગળમયી દેવતાઓ જ છે ! મારી આ દેશમાંની કીર્તિ આપણા દેશમાં પહોંચી ગઈ છે એટલે હવે સાં કોઈ પશુ મારા વિરુદ્ધ ખટપટ કરવાનું નથી, એમ ધારીને હું સાં આવું કે શું ? હું મારી પોતાની પ્રશંસાથી ઉભરાઈ જતાં ભાપણે સાંભળવા-માટે સાં આવું તો સારું, એમ તમે કહેવા માગો છો ? વિજય મળવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તો તો પછી કોઈ હીનકારો અને બાવલો માણસ પશુ વીરતાની મોટી મોટી વાતો કરવાનું સાહસ કરે, એ સ્વાભાવિક જ છે. પશુ મારા પ્રાણમિત્ર ! એટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે, જેના હૃદયમાં સસ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે તો શાંતિથી અને

લોકોના લક્ષ્માં પણ ન આવવા દેતા પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું કરે છે જેમનો ધ્વનિ માત્ર પણ લોકોના શ્રવણોમાં અથડાયો નથી એવા કેટલાક છુદ્ધો આજ સુધી યર્ષ ગયા । અને ભવિષ્યમાં પણ થતા રહેશે ! મમ વત્સ ! મારો જેમ ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ છે તેમ જ મનુષ્યમાં પણ વિશ્વાસ છે. જો કોઈ દુ ખી પ્રાણી નરકવાસની યાતના ભોગવતો પશો હોય અને તેને મારી સગતિથી લાલ ચવાનો સભવ હોય તો હું તેના હિદ્દારમાં નરકવાસ ભોગવવાને પણ તૈયાર છું મારો અહીંનો નિવાસ જ વિશેષ સુખાવદ્ધ છે—અરે પાશ્વ તોના નામનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ તમારી યોગ્યતા નથી જેમણે મને આશ્રય આપ્યો છે, પોતાની મિત્રતાનો આધાર આપ્યો છે અને મને અત્ર વસ્ત્ર પૂર્ણ પાડ્યા છે, તેમને એકાએક લાગીને હું લાં કેમ કરીને આવું વારુ ? મને આશ્રય આપનારાઓમાં પૂર્ણ શુભમતવાદી કિંશિયનો પણ છે, એ વળી વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે । ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ એક મિશનરી આવે છે, સારે આપણા લોકો તેમની જોડે કેવો વર્તન રાખે છે વારુ ? તેમને અલેચ્છ—અલેચ્છ હાડીને તમે તેમને સ્પર્શ પણ કરતા નથી મારી એવી દંડ ધારણ છે કે, બીજાઓને ધિહારવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય અને કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉત્પતિના માર્ગમાં ગમન કરવાને શક્તિમાન નથી જે વેળાએ ભારતવાસીઓએ ‘અલેચ્છ’ શબ્દ શોધી કાઢ્યો, તે દ્વિવસથી જ ભારતવર્ષના વિનાશકાળનો આરંભ થયો છે । એવી રીતે સમસ્ત જગતથી અલિપ્ત રહીને તમે તમારી સુધારણા કેવી રીતે કરી શકવાના હતા વારુ ? પરક્રીયો વિશેના એવા દ્રેપને મનમાં કદાપિ પ્રવિષ્ટ ન થવા દેવાની ધણી જ સભાળ રાખવી જોઈએ બાઈર ! વેદાતતત્ત્વોની મોઠી મોઠી વાતો કરવાનું કાર્ય બહુજ સરળ અને સુગમ છે, પરંતુ પ્રસંગ આવતા તેનું અસત પાલન કરવું પણ અતિશય કડિન યર્ષ પડે છે ।

તમારો સદૈવ શુભાનુચિન્તક,—વિવેકાનંદ.

તા. ૬.—અધિકારની આકાંક્ષા અને મત્સર એ શત્રુઓથી બહુજ સાવધ રહેજો. અને આત્મવિશ્વાસને નિરતર વૃદ્ધિમય કરવાનો પ્રયત્ન કરવા રહેજો

૧૨

વિવેકાનંદ.

તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૯૪

મારા વીર બાળકો,

આશીર્વાદ વિશેષ—આવી જ રીતે કાર્યમાં આગળ વધતા રહો પ્રેમ, અત કરજુની લાગણી અને ધૈર્ય, એ ત્રણ વસ્તુઓ વિના બીજા કોઈ પણ વસ્તુ આવશ્યકીય નથી મનુષ્યના ઉત્થનનું સર્વ રહસ્ય કેવળ તેની વૃદ્ધિમાં જ રહેલું છે—તેણે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતા

રહેવું જોઈએ. જેની પૂર્ણ વૃદ્ધિ થએલી છે અને જેને પોતાની વિશ્વવ્યાપકતાનો પૂર્ણ અનુ-
ભવ થએલો છે, તે જ મનુષ્ય છે. પ્રેમ એ જ એ અંતિમ હેતુને સિદ્ધ કરવાનો રાજમાર્ગ
છે. મનુષ્યને પોતાના જેટલું બીજું કશું પણ પ્રિય હોતું નથી અર્થાત્ સમસ્ત જીવનનું રહ-
સ્ય આત્મપ્રેમ છે. એને જ સારવાર રાખી વૃદ્ધિગત કરવાથી એનું વિશ્વવ્યાપક વૃક્ષ બની
જાય છે. એટલામાટે એ હેતુથી જે જીવતો હોય, તેને જ ખરેખર જીવિત સમજવાનો
છે અને એથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં ગમન કરનારો એટલે કે કેવળ ઇદ્રિયસુખાર્થ જીવવાની
ખુબી રાખનારો હોય, તે જીવિત હોવા છતાં મૃત જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું. પ્રેમ
કિંવા પરાંપકાર એ જ જીવન અને વૃદ્ધિ છે અને આત્મસુખલાલસા તે ક્ષીણતા અને મૃત્યુ
જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અત્યારે તમારી આસપાસમાં દેખાતા મનુષ્યો-
માંના સૌકંડે નેવૂ ટકા જેટલા માણસો મરેલા જ છે-તે ખરા મનુષ્ય નહિ, કિન્તુ આકારે
માત્ર મનુષ્ય જેવા દેખાતા પિશાચો-ભૂતો-જ છે! મારી ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણેના
ખરેખરા જીવતા મનુષ્યો કેટલાક મળી શકશે વારુ? મારા બાળકો! તમારા અંતઃકરણમાં
બીજાઓમાટે વિશેષ નહિ, તો થોડીધણી પણ લાગણી રાખજે જ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં
તો એ લાગણીથી તમારે ગાંડા બની જવું જોઈએ. તમારાં હૃદયોની ગતિ બંધ થવી જોઈએ
અને રાત્રિનિદ્રામાં ભયંકર ક્ષુબ્ધતા ઉદ્ભવવી જોઈએ. તમારી એવી અવસ્થા થયા પછી
તમે વિશ્વાત્મા પરમેશ્વર પાસે જાઓ અને લેશમાત્ર પણ સંક્રાંચ ન રાખતાં તેને પોતાનાં
હૃદયો ખેંચીને બતાવો; એટલે તે પરમાત્મા જ તમારો માર્ગદર્શક થશે અને તમને અમોઘ
શક્તિ તથા કદાપિ ન ખૂટનારું અગાધ શુદ્ધિસામર્થ્ય આપશે. નિરંતર પ્રપત્નમાં નિમગ્ન
રહો-રાત્રિના આગમન સાથે અંધઃકારનો વિસ્તાર થતાં, મારે કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું
છે, મીર ખટખટ કરવાની છે અને અહમહમિકાવડે પ્રકાશમાં આવવાનું છે, એ ગત
દશ વર્ષથી મારો મુદ્રાલેખ જ હતો અને અત્યારે પણ મારા હૃદયમાં એ જ મંત્રનો જપ
નિરંતર ચાલુ છે. મારા બાળકો! કદાપિ ભયભીત થશો નહિ. આવી દીનમુદ્રાથી આકા-
શમાં પ્રસરેલા તારકો તરફ ચામાટે જોઈ રહ્યા છો? એ તારકસમુદાય એકાએક તમારા
શિરપર ટૂટી પડીને તમને દાખી નાંખશે, એવી તમારા મનમાં બીતિ છે કે શું? થોભો-
જરા માર્ગપ્રતીક્ષા કરો એટલે એ જ નક્કરો થોડા કલાકના અવધિમાં જ તમારા પગ
નીચે આવી પડશે. ધનવડે એ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જ જગતના જળજળકાર, ક્રાંતિ,
નામના કિંવા વિદ્વત્તાથી પણ એ લાલ થતો નથી; કિન્તુ કેવળ એક નિષ્કપટ પ્રેમથી જ
એ ફલસિદ્ધિ યાય છે-શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ પર્વતપ્રાય સંકટોના રાશિદુર્ગને બેદીને આગળ
વધતું દાષ્ટગોચર યાય છે!

આપણને સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા છે અને તે કેવી રીતે મળી શકે, એ જ અસારે આપણા સમક્ષ એક વિચારણીય પ્રશ્ન આપીને ઊભો રહ્યો છે—કાળજી કે, સ્વાતંત્ર્ય વિના આપણી ઉત્તિ કિંવા વૃદ્ધિ શક્ય થઈ શકનાની નથી જ આપણા પૂર્વજોએ ધર્મ સન ધર્મા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ગામી હતી અને તેનું પરિણામ એ થયું કે, સમસ્ત વિશ્વને પ્રમાણ આપનારા વેદાંતધર્મની તેથી નિષ્પત્તિ થઈ પરંતુ સમાજધર્મના પ્રતિ દષ્ટિપાત કરતા તે એમ જ દેખાય છે કે, સમાજના પગમાં તો પરતગતની નેમણે મજબૂત લોહતાંબ લાગ્યા જ નાખી દીધી છે અને આજન્મ દારૂ એ જ તેનું ભયંકર પરિણામ આજે સર્વત્ર આપણે જોઈ શકીએ છીએ—આપણે સમાજ આજે સર્વત્ર ભયાનક અને નિન્દ્ય ધર્મ પડ્યો છે હવે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દષ્ટિપાત કરો—સાનો સમાજ સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર છે અને તેનું પરિણામ આપણે ખુદની રીતે જોઈ શકીએ છીએ તેમની સમાજસ્થિતિ ઉચ્ચ છે પણ ધર્માવસ્થા ઐથી વિરુદ્ધ એટલે કે અનન છે

સર્વ વૃદ્ધિ કિંવા ઉત્તિમાટેની પ્રથમ આવશ્યકીય વસ્તુ સ્વતંત્રતા જ છે વિચારમા અને સજાવણમાં જેવી રીતે સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે, તેવી રીતે ખાનપાનના વ્યવહારમાં પણ સ્વાતંત્ર્યની પૂર્ણ અગત્ય છે—પહેરવેશ અને વિવાહના વિષયમાં તેમ જ કેટલાક અન્ય વિષયોમાં પણ એટલી જ સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે માત્ર એ સ્વાતંત્ર્યથી બીજા દાષ્ટિના ઉપસર્ગ ન થાય, એની સજાણ રાખનારા આવે એટલે થયું

વર્તમાન જડ સુધારણા વિરુદ્ધ જો નહીં હોય તો તે જો નવામાં આપણને હાથીનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ એ ભૌતિક સુધારણાને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, તેનું કારણ એ જ કે, દ્રાક્ષા હાથમાં ન આવી એટલે દ્રાક્ષા ખાતી ! એ જડ સુધારણા ખરેખર જ ધાર્મિક ઉત્તિના માર્ગમાં કટકરૂપ થનારી છે, એ વાદનો પણ ધડીબર સ્વીકાર કરી લઈએ, તોપણ કાયા, વાચા અને મનથી કેવળ આધ્યાત્મિક ઉત્તિની જ પૂઠ પડેલા એવા કેટલાક ખરેખરા મહાત્માઓ આજે હિન્દુસ્તાનમાં મળવાના હતા વારુ ? એવા મહાત્માઓ એક લાખ હશે, એમ કહેતાં તો પરમાવધિ જ થઈ જવાનો ! હવે તમારો શું એવો પ્રતિવાદ છે કે, એ એક લાખ માણસોની ઉત્તિમાટે ત્રીસ કરોડ માણસોએ રડી પોકાર કરીને જ બેસી રહેવું ? ત્રીસ કરોડ માણસો એક લાખ માણસના લાભમાટે જગતીપણમાં અને ભૂખમરામાં જ રૂળી જાય એવો તમારો અભિપ્રાય છે કે ? મુસલમાનોએ ચઢાઈઓ કરીને હિન્દુસ્તાનને પાદાક્રાંત કેમ કર્યું વારુ ? ભૌતિક સુધારણામાં હિન્દુઓ ધણી જ પાછળ પડતા ગયા હતા, એ જ એનું કારણ હતું આપણને દરદના સીવેલા વસ્ત્રો ધારણ કરવાનું પણ એ મુસલમાનોએ જ શીખવ્યું સ્વચ્છ રીતિથી માર્ગની

ધ્વનિનું મિશ્રણ ન થવા દેતાં બોજન કેવી રીતે કરવું જોઈએ, એ પણ આપણે બહુ મુશ્કેલીથી પાસેથી જ શીખ્યા છીએ. સાદી સાંસારિક મુશ્કેલી તો શું, પરંતુ જેના યોગે નવા નવા ધંધાઓ ઝરીબોને મળવાનો સંભવ છે, તે વિલાસવૈભવની વસ્તુઓની પણ દુનૌ પ્રસંસા જ કરે છું—હું એ વિજ્ઞાસદૈભવોનો પણ એક પ્રકારે પક્ષપાતી છું. કેટલાક જનો વિચારી છે તેથી જ ગરીબ લોકોને પેટ ભરીને ખાવાનું મળી શકે છે. મારા મરણ પછી મને સ્વર્ગ-શુભના ઉપભોગો પ્રાપ્ત થવાના હોવાથી ભ્યાં સુધી મારો આ જગતમાં નિવાસ હોય ત્યાં સુધી જે ઈશ્વર મને રોકેલો ન આપે, તો તેવા ઈશ્વરને દુઃખીર જ માનતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં પણ ભ્યારે મુશ્કેલી થવાની હોય, ત્યારે પ્રથમ ભૌતિક મુશ્કેલી વિના તે ઉચ્ચ મુશ્કેલી થવાનો સંભવ જ નથી. વિશેષ વિદ્યાદાન, વિશેષ ઉદ્યોગવ્યવસાય, વિશેષ ધન અને વિશેષ શરીરસામર્થ્ય, એ પ્રભાણેની એ ઉત્તતિની સ્થાપનાપરંપરા છે. એ પછી ધાર્મિક વિષયમાં રૂઢિબદ્ધ થએલા ધર્મોપદેશકો અને તેમણે નિર્માણ કરેલી રૂઢિઓનો સંહાર થવો જોઈએ. ધનધાન્યની વિશુલતા એ જ ઉત્તતિનો મુખ્ય માર્ગ છે. અંગ્રેજો પામેથી વિશેષ અધિકારો મેળવવામાટેની સભાઓ ભરવામાં આજ કાલ આપણા મૂર્ખ તરફોએ એવા તો લીન થયા છે કે ન પૂછે વાત; પણ એ સભાઓને જોઈને અંગ્રેજ લોકો મનમાં ને મનમાં તમને હસ્યા જ કરે છે. દાનિકારક રૂઢિની શૃંખલા પહેરાવીને ખીજાઓને પોતાના ગુલામ બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારા પોતે કદાપિ સ્વતંત્ર થવાને યોગ્ય હોઈ શકે ખરા કે? કાલે જ જે અંગ્રેજો પોતાની શણ ખુશીથી હિન્દુસ્તાનને છોડીને ચાલ્યા ગયા, તો પણ તમને તેથી ખરા લાભ શો થવાનો હતો વાર? જે ચિચ્ચકિતવડે અત્યારે જગત્ આલસુ જેવામાં આવે છે, તે જગૃત થઈને તમને એ સ્વાતંત્ર્યનો કદાપિ ઉપભોગ લેવા દેવાની નથી. રૂઢિના દાસ્યપંકમાં લોટતા ગુલામો! તમને સ્વતંત્રતા શામાટે જોઈએ છે? ખીજ નવા ગુલામોને નિર્માણ કરવામાટે કે?

પૂરોપયન્ લોકોનું રૂઢિસ્વાતંત્ર્ય અને આપણું ધાર્મિક જીવન, એ ઉભયનું એકત્રિત સુદર સ્વરૂપ આપણે આપણા દેશને પ્રાપ્ત કરી આપવાનું છે અને એ કાર્ય ધીમે ધીમે કરવાથી લાંબા સમય પછી જ સિદ્ધ થવાનું છે. જોટલામાટે આપણા એ સર્વ પ્રિયારો જેમને માન્ય હોય એવા તરફોની એક સંસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈએ; અને ત્યાર પછી વધારતા વધારતા એ સંસ્થાની શાખાઓનો આપણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસાર કરી દેવો જોઈએ. બહુ જ ન્હાના પ્રમાણથી એ કાર્યનો આરંભ કરીને લોકોને ખરા તાત્વિક ધર્મની જાણપાણી કરાવી આપવાના કાર્યને તમે હાથમાં લો. ઈર્ષ પશુ રીતિ રિવાજ કિંવા રૂઢિવિરુદ્ધ જગવો જગાડવાનું કામ તમે કરશો નહિ. માત્ર તાત્વિક ધર્મને

અનુસરીને પોતાના આચરણને વિશુદ્ધ રાખજો. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ અને ચૈતન્ય ઇલાદિ ધર્મોત્પાદકોએ જે સર્વવ્યાપક-સર્વમાન્ય મુક્તિ અને સમાનતાના તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તે જ તત્ત્વની જીર્ણ ભૂમિકાપર સમાજને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો એ તત્ત્વના પ્રચારથી સર્વ સુધારણાઓના બીજનું યથાસ્થિત આરોપણ થઈ શકશે, એમાં શંકા નથી.

અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાસમાન ઉત્સાહને ધારણ કરો અને તે ઉત્સાહનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરો. કાર્ય કરો, બાળકો! કાર્ય કરો. લોકોના આપણે અનુચર છીએ, એ બૂલશો નહિ. નિરુપૃષ્ઠી-નિ સ્વાર્થી થાઓ અને એકાંતમાં એક મિત્રે બીજાની કરેલી નિંદા કદાપિ સાલગશે નહિ. અનંત ધૈર્ય ધારીને કાર્ય કરો, એટલે અતે વિજય તમારો જ છે. બીજા એક સાવધતામાટે મારે સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવવાનો આગ્રહ ન કરશો. હું માત્ર તમને જ પત્ર લખું છું એટલે તમે જ મારું સર્વસ્વ છો અને બીજાઓને હું શું માનું છું, એવો મારા અન્ય મિત્રોને બાસ કરાવવાનો યત્ન કરશો નહિ. તમે એટલા બધા મૂર્ખ નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું; છતાં એક સૂચના તરીકે આટલું લખ્યું છે. કારણ કે એવી વર્ચસ્વતા બતાવવાથી સારી સારી સરથાઓ પણ નામશેષ થઈ જવાનાં અનેક ઉદાહરણો બની ચૂક્યા છે. કાર્ય કરો-કેવળ કાર્ય કરો-બીજાઓમાટે કાર્ય કરવું એ જ ખરું જીવન છે.

દાક્ષિણતાથી નિરંતર દૂરના દૂર જ રહ્યા કરજો અને કોઈ પણ કાર્યમાં એ રિપુની છાયા પડવા દેશો નહિ. કીર્તિ વધારવામાટે તો નહિ જ, પરંતુ દંભ કરવાથી જો કોઈ સારું કાર્ય થવાની સંભાવના હોય તો તે પણ ન જ કરવું, એવો જ મારો અભિપ્રાય છે. પોતાના કાર્યમાં દંભ, અનીતિ કેવા એવા જ અન્ય કોઈ અસત્ તત્ત્વનો ઉપયોગ ન જ થવો જોઈએ. એ રિપુનો જરા પણ સ્પર્શ ન થતાં શુદ્ધતામાં જ મરણ આવે તો વધારે સારું, એ મારી બાવના છે.

ગદર એક અને બહાર બીજું એવા ઢોંગ સોંમની આપણને અગત્ય નથી. એક મંડળ ચુરની વિશેષ કૃપા ધરાવતું અને બીજું મંડળ અવકૃપા ધરાવતું! પોતાના શિષ્ય-વર્ગમાં એવો બેદબાવ ધરાવનાર ચુરની આપણને અગત્ય નથી. ધન હોય કે ન હોય કેવા મનુષ્ય સાથે હોય કે ન હોય તો પણ મારા વીર બાળકો! આગળ અને આગળ ધસારો કરતા જાઓ. જે તમારા અતઃકરણમાં આસ્તિકતા, સ્વાર્થહિનતા અને પ્રેમ હશે, તો પછી તમારી પ્રગતિને અવરુદ્ધ કરવાની કેષ્ઠનામાં પણ સંકેત નથી, એ નિયમ-પૂર્વક મનને

ધિયોસૌંદર્ય માસિક પત્રો એમ કહે છે કે, મારા વિજયનો માર્ગ તેમજે જ તૈયાર કરી રાખ્યો છે. હવે તો અવધિ જ થયો-મૂર્ખતાનો પરમાવધિ થયો-ધિયોસૌંદર્યોએ માર્ગ તૈયાર કર્યો કેમ? પણ જવા દો-જેને જેમ ગમે તે તેમ બોલવાનો. * * *

સમાજ રાષ્ટ્ર-પ્રત્યેક અસત્ વસ્તુ કિંવા અસત્ય કાર્યથી સાવધ રહો. સત્યના પ્રકાશમાં જ આનો એટલે જે કે વિવચથી પરતુ નિશ્ચિત વિજય આપણો જ છે. હું જાણું અસ્તિત્વમાં હતો જ નહિ, એમ ધારીને જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ-મારા પર આધાર રાખીને કાર્યવિમુખ ન થશો. તમારામાંના પ્રત્યેકને એમ જ ભાસવું જોઈએ કે, આ કાર્યનો સર્વ ભાર મારા એકલાના માથા પર જ રહેલો છે. સમય આજે પચાસ સદીઓથી આશાભરિત દૃષ્ટિથી તમારા તરફ જોવા કરે છે અને આર્થાવર્તના ભવિષ્યનો સર્વ આધાર તમારા ઉપર જ રહેલો છે. અમેરિકા કાર્ય કરવામાં તેનું એક ત્રિશાળ અને કળાદ્રુપ ક્ષેત્ર છે. હું હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે આવીશ, એ મારાથી અત્યારે નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. હું ત્યાં આવીશ તો આપણા લોકો અનેક સહાયો ભરશે અને મારી પ્રશસાની રેવંડેલ કરી ચૂકશે, પણ એથી વિશેષ તેઓ કાંઈ પણ કરી શકવાના નથી. તેઓ પોતાની કાયળીનું મોઢું જરા પણ ઢીલુ કરશે ખરા કે? પૈસાનું તો ત્યાં નામ જ ઉચ્ચારવું નહિ. મિયાગ જન્મદરિદ્રીઓ આપે શું અને લેનારો લે શું! વળી સાર્વજનિક હિત કરવાના કાર્યને તો તેઓ આજે બે હજાર વર્ષ પહેલાથી જ જૂની ગયા છે-સ્વાર્થ એ જ તેમનો જન્મ ધર્મ ઘડી પડ્યો છે! રાષ્ટ્ર અને સમાજ એ રાષ્ટ્રદ્રુપની અધુક અધુક કલ્પના પણ રહી રહીને ઠેક હાલમાં જ તેમના હૃદયમાં આવવા માંડી છે, એટલે હું એમને પણ દોષ આપવાની હઠ્ઠા નથી રાખતો હાલ એ જ. વિશેષ પછીથી

તમારો નિરતર કલ્યાણેચ્છુ, -વિવેકાનંદ.

૧૩

રોજ બૈંક, બર્દવાનના મહારાજનું મહાલય, દાર્જિલિંગ

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૭

‘ભારતી’ માસિક પત્રના સપાઠિકા બાઈની સેવામાં -

પ્રિય ભગિની,

તમે મારા પર ‘ભારતી’ના અક મોકલ્યો, એ માટે હું તમારો ધણો જ આભારી છું. મેં જે કાર્યને મારું ક્ષુદ્ર જીવન સમર્પિત કરેલું છે, તે કાર્ય તમારા જેવી મહા ભુદ્ધિમતી ભારતગમણીઓની સમિતિને પણ પાત્ર થયું છે, એ જાણીને મને ધણો જ આનંદ થાય છે.

આપણા આ હૃદયભાગી દેશમાં લેક્ષ્યાપકાર્થ મળનારા પુરુષો પ્રથમ તો વિરલ જ હોય છે અને જે લેક્ષ્યા નૂતન વિચારની દીક્ષા લઈને તેવા પરોપકારનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેમનું કૌતુક કરી તેમને ઉત્તેજન આપનારા તો વળી તેથી પણ વિરલ હોય છે; એટલે પછી સ્ત્રિઓવિશે તો બોલવાનું જ શું હોય વાર? એટલામાટે તમારા જેવી એક સુબુદ્ધ અને મુશિક્ષિત બંગાળી સ્ત્રીએ આપેલા ઉત્તેજનનું મારી દૃષ્ટિમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, એ હું વ્યક્ત કરી શકતો નથી. તમારા તરફથી મળેલું ઉત્તેજન હિન્દુસ્તાનના સર્વ પુરુષોની પ્રશંસામય ગર્જનાઓ કરતાં અન્યંત વિશેષ છે.

ભરતખંડને તમારા જેવી ઉદારધી સ્ત્રીઓ વિશેષ સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય અને તેના થોગે ભરતભૂમિના કલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો થાય—તે અબજોઓ પોતાની માતૃભૂમિના હિતમાટે પોતાનાં જીવન સમર્પે, એ જ મારી તે જગન્નિર્ધતા જગદીશ્વરનાં ચરણોમાં અનન્ય લાવણી પ્રાર્થના છે.

‘ભારતી’ના અંકમાં મારા વિશે તમે જે લેખ લખ્યો છે, તે વિશે મારે તમને કાંઈક કહેવાનું છે. તે એ કે, ‘ધર્મસ્થાનના પ્રસારમાટે બાહ્ય દેશમાં જવામાં મારી જન્મભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે પ્રયત્ન કરવાનો જ મારો હિદેશ હતો. ન્યાં સૂધી પાશ્ચાત્ય દેશવાસીઓને આપણને સાહાય્ય નહિ આપે, ત્યાં સૂધી આપણે ઉત્તર યર્ષ શકવાના જ નથી. એવો મારો પ્રથમથી જ અભિપ્રાય બંધાયેલો છે. આપણા દેશમાં એવા પ્રયત્નો કરનારને હજી જોઈએ તેવી અને તેટલી સારી મદદ મળી શકતી નથી અને તેના કાર્યના રહસ્યને જાણવાની કોઈને અગત્ય પણ જણાતી નથી. આર્ષવર્તમાં ગુણુચાતા કિંવા ગુણુગ્રાહકોને બહુધા દુષ્કાળ જ પડી ગયો છે. એ સર્વથી પણ વિશેષ અડચણ એ છે કે, બાવદારિકતાનું તો આપણા દેશમાં નામ નિશાન પણ નથી.

આપણા દેશમાં કરવામાટેનાં કાર્યો અગણિત છે, પણ તેનાં સાધનોનાં પૂરેપૂરો અભાવ છે. કલ્પનાસંકિત કિંવા શુદ્ધિની આપણામાં જોઈએ તેટલી વિપુલતા છે, પરંતુ કાર્ય કરનારાઓનો અભાવ છે. આપણા ભંડારમાં વેદાંત જેવાં સર્વવ્યાપક અને સુંદર તત્ત્વરત્નો છે, પરંતુ તે કૃપણના ધન સમાન સાત તાળાંની અંદર છે અને તે તાળાંની કુંચીઓ ખોવાઈ ગયેલી હોવાથી પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં કાર્ય પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી. આપણા ધર્મગ્રંથોનો, સર્વ સૃષ્ટિ ઈશ્વરસ્વરૂપ છે, એવો સિદ્ધાંત છે; પરંતુ આપણા બ્યવહારમાં તો ભયંકર બેદબાવ જ દેખાઈ આવે છે. કેવળ પરોપકાર કિંવા ખીમતી એવા માટે જ જીવન ધારણ કરવું, એ તત્ત્વનો જન્મ સર્વથી પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં જ થયો છે; અને અભારે બ્યવહારમાં જોઈએ તો આપણે એ તત્ત્વને નિરંતર ચિતાપર ચડાવી

દેવાને જ તૈયાર હોય છે છીએ. આપણે ભયંકર, દૂર અને હૃદયદીન બની ચલા છીએ—માત્ર પોતાના લાભ વિના આપણે બીજું કંઈ પણ ભેઈ કે જાણી શકતા નથી.

હવે આમ હોવા છતાં પણ એ સંકટોના માર્ગમાં ગમન કરીને જ નિર્ધારિત કાર્યના પ્રદેશમાં પહોંચવાનો સંભવ છે; કારણ કે, એ વિના ત્યાં પહોંચવાનો અન્ય કોઈ માર્ગ જ નથી. સહસ્રાવધિ માતનાઓથી ભરેલા આ સંસારમાં રહીને એક હસ્તે દુઃખાશુને લૂછવાનો વ્યવસાય કરવા છતાં તે જ હાથે બીજા હસ્તે લોકોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવનાર જે પુરુષ હોય, તે જ ખરો શૂરવીર પુરુષ છે. એક બાજુએ ભેઈએ તો સર્વથા મૃતપિંડ સમાન કોઈ પણ પ્રકારની ગતિરહિત જડ જનતા અને બીજી બાજુએ ભેઈએ તો એક હાથમાં સુધારણા અને બીજા હાથમાં તલવાર ધારણ કરીને સમાજપર દોડી જવાને તૈયાર થએલો સુધારકવર્ગ. હવે જો કોઈ ખરેખરો માર્ગ હોય તો એ ઉભયના મધ્યમાનો જ માર્ગ છે.

હું જાપાનમાં હતો તે વેળાએ એક વિશ્વદાણુ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી હતી. પોતાની રમવાની પૂતળીઓને જો મયાર્થ પ્રેમ કરવામાં આવે, તો તેઓ જીવતી થાય છે, એવી જાપાની છોકરીઓની માન્યતા છે. જાપાની છોકરીઓ એટલામાટે પોતાની પૂતળીઓને જરા પણ દુઃખ ન થાય એની ધણી જ કાળજી રાખે છે. મારો પોતાનો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે કે, આપણાંમાના સંપત્તિના યોગે મોટાઈ પામેલા અથવા તો મોટા થએલા છોકરાઓ જો પોતાના ન્દાના બાઈઓ તરફ થોડો ધણો પણ પ્રેમ દર્શાવશે, તો મૃતપ્રાય થયેલું હિન્દુસ્તાન અલ્પ કાળમાં જ એકાએક જીવતું થઈ જશે! એા હતભાગી હિન્દુસ્તાન! આ જીવનમાંના સર્વ ભોગોપભોગોનો લાગ કરીને કેવળ સંન્યસ્ત વૃત્તિથી હાથે કાણે અવનતિ અને અજ્ઞાનાધિકારના ખાડામાં વધારે અને વધારે ઉડા ઉતરતા પોતાના બાંધવોના ઉદ્ધારમાટે પોતાના સહાયક હાથને લખાવનાર યોગી અને યોગિનીઓ તારી ધરામાં કોઈવાર પણ દષ્ટિગોચર થશે ખરાં કે? ખરી આંતરિક લાગણી અને ખરા પ્રેમના બળથી દાંભિક અને રાક્ષસીય વૃત્તિવાળા લોકોના દુષ્ટ મનોરથોને નિષ્ફળ ઉપા પાડી શકાય એમ છે, એવો મારી આ લઘુ જીવનયાત્રામાં પણ મને સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે.

હું પાછો યુરોપમાં જઈશ કે નહિ, એનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. કદાચિત્ત હું ત્યાં જઈશ, તો પણ ત્યાં જવામાં મારો હેતુ તો માતૃભૂમિની સેવાનો જ હશે. સર્વથા હિન્દુ રીતિથી વર્તીને અને હિન્દુધર્મદ્વારા જ આંડલના ગૃહમાં પણ જઈને બાસ્તવર્ધનું ભદ્ર કરવામાટે પાશ્ચાત્ય દેશમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો તૈયાર છે. પણ અહીં એ પ્રમાણે વર્તવાને

કેટલાક મનુષ્યો તૈયાર છે વારુ? પ્રથમ તો કાંઈ એવું છે જ નહિ અને જે થોડા ઘણા છે, તેમને કાંઈ એક કાણી કાઢીની પણ મદદ આપતું નથી આપણા દેશમાં મનુષ્યજાત પણ નથી અને ધનજાત પણ નથી મારા સ્વાગત સમારભમાટે જે પૈસાની રકમ ખર્ચાઈ હતી, તે ઊભી કરવાને કલકત્તાના લોકોએ મને એક વ્યાખ્યાન આપવાની ફરજ પાડી અને એ વ્યાખ્યાન સાંભળવામાટે ટિકટો કાઢવામાં આવી હતી. હવે એ વિશે તેમને હોય દેવાની મારી ધમ્મા નથી પણ એટલું જ હું દેખાડવા માગુ છું કે, પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી ધન અને મનુષ્ય ઉભયનું આગમન થયા વિના આપણી ઉત્તિ થવાનો સંભવ નથી તમારો સદૈવ આભારી અને તમારા કલ્યાણમાટે દિવારાત પરમાત્માની પ્રાર્થના કરનાર વિવેકાનંદ.

૧૪

દાર્જિલિંગ કે/ઓ એમ્. એન્. બૅનર્જી એસ્કવાયર
તા. ૨૪ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૭

શ્રીમતી સરતા દેવી ધોસન, બી. એ. ની સેવામાં,

પ્રિય ભગિની—

અત્યારના કાર્યોના આરભ ત્રી રીતે કરવો, એ આપના પ્રતિના પ્રત્યુત્તરમાં હું મારો અભિપ્રાય દર્શાવું છું. કાર્યોના આરભ કરવા પૂર્વે તેની સિદ્ધિની કલ્પના આપણા મનમાં પ્રથમથી જ તૈયાર હોય છે એટલામાટે સિદ્ધિની કલ્પનાનું જેટલું પ્રમાણ હોય, તેટલા જ પ્રમાણમાં કાર્યોના આરભ કરવો જોઈએ, એવું મારું મત છે આપની ઉદારતા, ઉદાર કલ્પના, દેશભક્તિ અને કાર્યતત્પરતા આદિ શુષ્કપરપરા વિશે મારી મૈત્રિણી કુમારિમ ચૂલરના મુખથી મેં ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે, અને આપની વિદ્વતા વિશે તો હવે મારો અનુભવ મુખથી જ મારો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે. આ લઘુ જીવના હસ્તે આજન્મુધીમા પોતાનો પણ ઘણો જ સારો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે. આ લઘુ જીવના હસ્તે આજન્મુધીમા દેશમેવાનો પ્રયત્ન કરી દિશામાં ચઢેલો છે, એ જાણવાની આપના હૃદયમાં જિતાસા થઈ એ જાણીને હું મને પોતાને મહા ભાગ્યશાળી માનું છું અને આપની એ જિતાસાને આ સક્ષિપ્ત પત્રદ્વારા તૃપ્ત કરવાની મારી મનોભાવના છે પરંતુ એમ કરવા પૂર્વે એ વિષયમાં મારી દૃષ્ટિથી મારા જે વિચારો પરિપક્વ થયેલા છે, તે હું પ્રથમ જાણાવીશ, એટલે એ વિશે વિચાર કરવાનું કાર્ય આપને પોતાને પણ સુગમ થઈ પડશે અને ત કાળથી આપને ગુલામ છીએ—મારા એ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, ભરતભૂમિમાંના જનસમાજને પોતાના નૈસર્ગિક આત્મપ્રકાશના અધિકારને પ્રકાશિત કરવાનો અવસર એકવાર પણ મળી શક્યો નથી પાશ્ચાત્ય જનોને એ અવસર આજે કેટલીક સદીઓથી મળતો આવ્યો

છે અને તેથી તેઓ સ્વતંત્રતાના પ્રદેશપ્રતિ દ્રુત ગતિથી આગળ અને આગળ વધતા જાય છે. આપણા આર્થાવર્તમાં સર્વ કાર્યો રાજની આગ્રાથી જ કરવામાં આવતાં હતા—શુ ખાતુ અને શુ પીતુ, એનો નિશ્ચય પણ રાજ જ કરતો હતો. પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એવા સર્વ વિષયોના નિર્ણય પ્રત્યક્ષનો પોતે જ કરી નાખે છે. અત્યારે રાજઓ અને સમ્રાટોએ સામાજિક વિષયમાં પૂર્ણ મૌન્યનો સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ હિન્દુસ્તાનના માણસો જ એટલા બધા મદ પડી ગયેલા છે કે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો છોટો પણ રહ્યો નથી. એટલે પછી તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધાનો નિવાસ તો ક્યાંથી જ હોય વાર! આત્મશ્રદ્ધા કે જે વેળાં તનું મૂળતત્ત્વ છે, તેની વ્યવહારમાં મ્યાય અથાપિ અલુમાન પણ યોજના ધરીને જોવામાં આવતી નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોને જ્યારે પણ કંઈ નવીન કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યારે પ્રથમ તેઓ ઘોડી ઘોડી સલાઓ બારે છે, તે વિષયનો વાદવિવાદ ચલાવે છે અને તેની ઇશા નિષ્ઠતા વિશે જે કંઈ પણ બોલવા જેવું હોય, તે જોડીને સમજાવે છે. એ બિઢાપોદ થયા પછી લોકોનો તે વિષય વિશે સારો અભિપ્રાય બધાયો કે પછી તે વિષયને આચળુમાં આવતા જરા પણ વિનય થતો નથી. આપણે પણ આજ કાલ એ કે દેટલેક અંગે એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે, પણ આપણા દેશમાં એનું પરિણામ કંઈ પણ નથી એમ જ કહી શકાય. તમે ગમે તેવા ને ગમે તેટલો કકશોય કરો, પણ પરિણામ બધા ધડાપર પાણી જેવું જ સમજી રાખવું! મોટેથી માત્ર આપણે ‘અમુક સંસ્થા સાર્વજનિક છે’ એમ કહીએ છીએ, પરંતુ તે સંસ્થા જેમાં ‘સર્વજનો’નો સમાવેશ કદાપિ થયેલો ન હોય એવી જ હોય છે. આપણા માર્ગમાં નડનારી બીજી એક મોટી અન્યથા એ છે કે, આપણામાં નિગ્રહ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં છે. અમુક વિષયના કેવળ વાદ વિવાદમાં જ આપણા લોકોનું એટલું બધું સામર્થ્ય જતું રહે છે કે, અતે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાના અવસરે એમના અગ્રમાં વિલક્ષણ સૈયિત્મનો જ આવિર્ભાવ થાય છે, અને એ કારણથી જ ખાસ કરીને બગાલમાં ‘હાવકર મેધ ગર્જના’ અને જળવૃદ્ધિનો એક મિન્દુ પણ નહિ’ એવી અવસ્થા જોવામાં આવ્યા કરે છે. તેવી જ રીતે માટે આપને એ પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે, હિન્દુસ્તાનમાંના ધનાઢ્ય લોકો પાસેથી કશી પણ મદદની હું આશા રાખી શકતો નથી. જે શાંત, દૃઢ અને નિસ્તંબ ગરીબ તરુણોમાં આપણી આશા છે, તેમના સહાયક હસ્તને લઈને જ કાર્યક્રમ આગળ ચલાવવો, એ જ મારી લાવના છે—એ તરુણોમાં જ મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

હવે મારા કાર્યવિશે મારા શા શા વિચારો છે, તે હું જણાવું છું. પાશ્ચાત્યોની અર્વાચીન સુધારણા અને પૌરસ્તોની ‘પ્રાચીન સુધારણા’ વચ્ચે અત્યારે જે ઝગડો શરૂ થયો છે,

તેનું દસ્ય સ્વરૂપ વર્તમાન કાળમાં આરંભિત થવાની અણીપર આવી લાગેલી હિન્દુસ્તાનમાંની હીલચાલ જ છે. સામાન્ય જનસમાજમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થવા લાગ્યો, તે સમયથી જ આપણા આ દેશમાં એ હીલચાલને દસ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. બહુ-જનસમાજમાં જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ તેના પર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો સત્ત્વ માર્ગ અવલમ્બી રહે છે. આજ પર્વન્ત શુદ્ધિની વૃદ્ધિના સર્વ સાધનો એટલે કે શિક્ષણના પ્રસારનો સર્વ અધિકાર હિન્દુસ્તાનમાં સરકારી અધિકારીઓ-મુઠ્ઠી-ભર માણસોના હાથમાં રહેલો છે અને તે જ હિન્દુસ્તાનના સર્વનારાનું મૂળ કારણ છે. હવે જો આપણે ઉન્નત થવાની આશા રાખતા હોઈએ, તો આપણે એ અધિકારને પોતાના હાથમાં લઈને સાધારણ જનસમાજમાં વિદ્યાનો બની શકે તેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રસાર કરવો જોઈએ અને લગભગ પચાસ વર્ષથી આપણા દેશમાં સુધારણા વિશેની મોટી મોટી ડિગ્રી હાંકવાનો બહુ જ સુકાળ થઈ પડ્યો છે. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં પ્રવાસ કરતી વેળાએ એવી સમાજસુધારક સંસ્થાઓથી આપણે દેશ ઉભારી જતો મારા જોવામાં આવ્યો છે; પરંતુ અત્યંત ખર્ચનો વિષય એ છે કે, જેમના રક્તથી પોષાઈને આજે આપણામાં 'સભ્ય ગૃહસ્થો' નીપજે છે, તે રક્તદાતાઓના હિતમાટે માત્ર એ 'સભ્ય ગૃહસ્થો' એ કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી અર્થાત્ સાધારણ જનસમાજના લાભમાટેની એક પણ સંસ્થા મારા જોવામાં આવી નથી. જ્યારે મુસલમાનો અહીં આવ્યા, ત્યારે તેઓ પોતા સાથે કેટલાક સિપાહી બંધાઓને લાવ્યા હતા વાર ? હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે અંગ્રેજ સૈનિકો અને અંગ્રેજ સભ્યોની સખ્યા કેટલીક છે ? આપણે આ વર્તમાન અવદશામાં કેમ આવી પડ્યા છીએ, એનો વિચાર ખાસ કરવો જ જોઈએ-એ અવદશાનું કારણ એ છે કે, કેવળ છ રૂપિયાના પગારમાટે પોતાના જન્મદાતા પિતા અને બ્રાતાઓની ગર્દનપર છુરી ચલાવનાર લાંબા માણસો હિન્દુસ્તાન વિના બીજા કોઈ પણ સ્થાનમાં મળી શકે તેમ નથી જ. સાદા લાખ મુસલમાનોએ હિન્દુસ્તાનમાં સાત મો વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને એ લાખ અંગ્રેજોએ એક સો વર્ષથી આપણા પર સત્તા ચલાવે છે, એટલી આપણી અધમાનવસ્થા કેમ થઈ વાર ? કલા-કૌશલ્યે આપણા દેશનો ભાગ કર્યો અને આપણા કારીગરોનો વર્ગ નામશેષ થયો એ પરિણામ સાથી આવ્યું વાર ? એ સર્વ કારણોનો સોધ કરીને મૂળથી આરભ કરીને સુધારણાનું મંગળાચરણ કરો. આપણા કારીગરો અંગ્રેજ કારીગરો સાથે કારીગરીમાં ટકી શકતા નથી અને જર્મન કારીગરો આજ કાલ વખણાયતા અંગ્રેજ કારીગરોને હંકાવવા લાગ્યા છે, એનું કારણ શું છે તેનો વિચાર કરો.

એ સર્વનું મૂળ કેવળ શિક્ષણ, શિક્ષણ અને શિક્ષણ જ છે ! હું યૂરોપના નગરોમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે વેળાએ ત્યાંના કારીગરોની આનંદદાયિની અવસ્થા મારા જ્ઞેવામાં આવી હતી અને તે જ વેળાએ આપણા દેશના કારીગરોની શોચનીય અવસ્થાનું ચિત્ર મારી આંખો આગળ તરી આવતાં આંખોમાંથી આંસુ ખરી પડ્યાં હતાં ! અવસ્થામાં એટલો ભેદ કેણે કર્યો હશે ? એવો મારા મનને મેં પ્રશ્ન કર્યો, અને તેના ઉત્તરમાં ગુપ્ત ધ્વનિ યથોક્તે, 'શિક્ષણે !' શિક્ષણવડે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મવિશ્વાસવડે સ્વાતંત્ર્યની ધ્વજા ઉત્પન્ન થવાથી વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ત્યાં બ્રાહ્મણો વિશેષ પ્રમાણમાં નિર્માણ થવા લાગ્યા છે. એથી વિરુદ્ધ આપણામાંના બ્રાહ્મણો દિવસે દિવસે નષ્ટ થતા જાય છે. જ્યારે કોઈ એક આધરિશ મનુષ્ય પ્રથમ ન્યૂયોર્કમાં આવે છે, તે વેળાએ તે અકાળ વૃદ્ધ થયેલો, નિસ્તેજમુદ્ અને અદાર ઠંકાણેથી વાંકો વળેલો હોય છે; પણ તેને જ ૭ માસ પછી જોતાં તમે જોજો પછી નહિ શકો, એટલો જધા તેનામાં ફેરફાર થઈ જાય છે ! એવા ધણાક આધરિશોને મેં જોયા છે અને તેમની બદલાયથી અવસ્થા પણ જાણી છે. ન્યૂયોર્કમાં ૭ માસ વીતાયા પછી તેમનાં વસ્ત્રો ખીજાં હોય છે, તેઓ છાતી કાઢીને ચાલે છે તેમ જ તેમની આંખો અને તેમનાં પગલાંમાં બપનું લેશ માત્ર પણ ચિહ્ન હોતું નથી. પણ એ પરિવર્તનનું શું કારણ હશે વારુ ? આપણો વેદાંત એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે;—જ્યારે તે આધરિશ મનુષ્ય પોતાના દેશમાં હતો, ત્યારે તિરસ્કાર અને નીચતાનુપ દુર્ગની દીવાલો વચ્ચે ઘેરાયેલો હતો. ત્યાંનું સમસ્ત વાતાવરણ તેને એમ જ કહેતું હતું કે, 'તારામાટે ઉન્નતિની આશા કદાપિ છે જ નહિ. તું ગુલામ જ જન્મ્યો હતો અને મરણપર્યંત ગુલામ જ રહીશ.' જન્મકાળથી જ એ પ્રમાણેનાં સતત વાક્યો સાંભળીને તેના પોતાનો પણ એ વચનોમાં વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો અને તેથી તે નિશ્ચયપૂર્વક એમ જ ધારવા લાગ્યો 'તો કે, તે પોતે એક અત્યંત નીચ પ્રાણી છે, અને તેનામાંના બ્રહ્મ બહાર નીકળી ગયો છે કિંવા અજ્ઞાનાવૃત્ત થઈ ગયો છે. પરંતુ જ્યારે તે અમેરિકાના કિનારાપર આવીને ઉત્તર્યો કે, ત્વરિત ચારે તરફથી એવો જ ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો કે;—'બંધા ! તું પણ અમારા જવો જ એક મનુષ્ય છે. આ સર્વ જે કર્યું છે, તે મનુષ્યે જ કર્યું છે—તારા અને મારા જવો મનુષ્ય જે ધારે તે કરી શકે છે. માટે આશા અને ઉત્સાહ રાખ—નિરાશ ન થા !' તે આધરિશ મનુષ્યે આંખો ઉઘાડીને જોયું તો ખરેખર એમ જ હતું. તેના અંતરમાં બ્રહ્મ જગૃત થયેલો હતો અને પ્રકૃતિ દેવીએ પણ તેને એમ જ કહ્યું કે;—'ઉત્તિષ્ઠત ! જામત ! પ્રાપ્ય વરાન્ નિવોધત !' (કૌટીલિય ૧. ૩. ૪.)

હવે આપણા દેશમાં બાળકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે ખરેખર શિક્ષણ નથી જ એમ કહેવામાં કરો પણ બાધ નથી. શાળાના બાળકો કાર્કપણ શીખતા નથી માત્ર પોતાની પરંપરાને તોડી નાખવાનું જ તેઓ શીખે છે. એનું પરિણામ એ આવું છે કે, શ્રદ્ધાનો સમૂળ વિનાશ થઈ ગયો છે. જે શ્રદ્ધા વેદ અને વેદાન્તનું પરમ રહસ્ય છે; જે શ્રદ્ધાના યોગે નવિકૃત યમની સ્થાપના થવાને અને તેને પ્રથમ કરવાને તૈયાર થયો હતો, જે શ્રદ્ધાના યોગે અખિલ વિશ્વ આવી રહ્યું છે અને જે શ્રદ્ધાના અભાવે સર્વત્ર કાલાહલ થવાનો સંભવ છે તે શ્રદ્ધાનો આજકાલ સર્વથા લપ્ત જ થવા લાગ્યો છે. 'મનુષ્યાઽપિ જ્ઞાતાઃ સચાત્મા વિનયતિ' (અર્થ, શ્રદ્ધાહીન અને સંસપ્તીક આત્માનો વિનાશ થાય છે.) એ તો વેદાન્તનો પરમ સિદ્ધાન્ત છે; અને એટલા માટે જ આપણે વિનાશના નિકટમાં આવી લાગ્યા છીએ. શિક્ષણનો પ્રસાર, એ જ માત્ર એ દુઃસાધ્ય રોગને દાળવાનો પરમ ઉપચાર છે, એટલા માટે સહ શિક્ષણનો પ્રસાર કરો અને આત્મસંશોધન કરો. પ્રથમ કર્તવ્ય એ જ છે, આત્મસંશોધન શબ્દથી મારા કહેવાનો એવો ભાવાર્થ નથી કે, જટા વધારી, હસ્તમાં દંડ અને કર્મકાંડુ ધારી ગિરિકરમાં નિવાસ કરો; કારણ કે, આજ કાલ જગત આત્મસંશોધનનો એવો જ અર્થ સમજે છે. તારે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે? એ તમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું બેઠાં છે, જે જ્ઞાનના યોગે આ વિશ્વના અસ્તિત્વના બંધનથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્રતા (મોક્ષ) મેળવી શકાય છે, તે જ્ઞાન ઐહિક વૈભવ આપી શકતું નથી, એમ તમે કદાચ ધારો કે માનશો નહિ—એ જ જ્ઞાન જડ વૈભવ પણ આપી શકે છે. મુક્તિ, નિર્વિકાર અને સાત્ત્વ, એ સર્વ જો કે બહુ જ ઉચ્ચતમ ભાવનાઓ છે; તથાપિ 'સ્વાપામ્ભવસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્' (આ ધર્મને એક સ્વપ્ન અંશ પણ (જન્મ ને મરણના) મહાત્ જમથી બચાવે છે.) એ શ્રીભગવાનનું વચન છે. દ્વૈતવાદી, ત્રિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, શૈવ, વૈષ્ણવ અને શાકત—અરે એટલું જ નહિ પણ ખૈર, જૈન તથા અન્યમતવાદીઓ છતાં જે જે પંથો ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે સર્વનો એ એક વિષયમાં તો એક જ અભિપ્રાય છે અને તે એ કે, આ જીવાત્મા (વ્યક્તિગત આત્મા) મા તે અનંત સત્તા અનંદિત તો છે જ; પિપીલિકાથી તે પરિપૂર્ણ મનુષ્ય-પર્યન્ત સર્વમાં એનો એ જ આત્મા ગહેલો છે; અને જે બેદ છે, તે કેવળ બ્રહ્મ અરૂપમાં જ છે, કિંવા ભગવતિના ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં છે. જેમ જેમ એ આત્માને વિશેષ અવકાશ અને સંધિ મળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની જાગૃતિ વધતી જાય છે અને તેથી મૂળ જ્ઞાન-જ્યોતિરનો પડો દૂર થતો થતો અને એકદમ દૂર થઈ જાય છે. સારે દવે હોદ્દારે વામણ કરીને આપણે પ્રથમ સોમાં એ જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાની છે અને એ દેવને તિલ્લ કરાવ-

માટે જ્ઞાનદાન કરતા આપણે દારેદારે બટકવાનું છે. એમ ક્યાં વિના કદાપિ ઉદ્ધિટ કાર્યની સિદ્ધિ થવાની નથી.

હવે આ પ્રમાણે બોધવું તો બહુ જ સરળ છે, પરંતુ એ વચનોની કિંવા વિચારોની પ્રસક્ત દૃષ્ટિમાં કેવી રીતે યોજના કરવી, એ એક ગંભીર પ્રશ્ન આવીને બેસે રહે છે. પરંતુ એનો પણ એક માર્ગ છે. આપણા દેશમાં સર્વસંગપરિભ્રમણી સદસાવધિ વિરાગી અને સંન્યાસી ઇલાદિ જ્યાં ત્યાં જમણુ ક્યાં કરે છે અને તેઓ ધર્મજ્ઞાનદાનનું થોડું ઘણું કાર્ય તો કરતા જ હોય છે, અને તેઓ એવા તો ઉદાર અને નિઃસ્વહી હોય છે કે, કાંઈ પણ બદલાની લેશ માત્ર પણ આશા રાખતા નથી. ઓછામાં ઓછા તેમનામાંથી અડધી સંખ્યાના લોકોને આપણા હાથમાં લઈને આપણે તેમને આપણને જે શિક્ષણની અગત્ય છે, તે શિક્ષણના પ્રસારક અને ઉપદેશક બનાવીએ અને તેમની માર્ગદર્શિત ગામડાંમાં શિક્ષણનો પ્રસાર કરાવીએ તો તેથી ઘણુંક અંશે આપણી આશા સફળ થવાનો સંભવ છે. એ હેતુને સિદ્ધ કરવામાટે પ્રત્યેક ઇલાકાના રાજનગરમાં આપણે એક એક મધ્ય જિન્દુની સ્થાપના કરવી જોઈએ, એટલે ત્યાંથી ધીમે ધીમે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસરવાનું કાર્ય બહુ જ મુગમ થઈ પડશે. મદ્રાસમાં એક અને કલકત્તામાં એક એવી રીતે બે મધ્યવર્તી મંડોની સ્થાપના થયેલી છે અને બીજા મંડો પણ થોડા વખતમાં સ્થપાશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન કિંવા શિક્ષણ વિશેષતઃ સંભાષણરૂપે આપવાનો આરંભ કરવો, એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, સ્વતંત્ર શાળાઓ ખોલીને ચાલતી કરવા જેટલી અતુટ અવસ્થા અઘાપિ આવેલી નથી. એ કાર્યક્રમનો પાયો એકવાર મજબૂત થઈ ગયો, એટલે પછી મોટાં મોટાં ગામોમાં શાળાઓ અને કળાભવનોની સ્થાપના ધીમે ધીમે કરવી અને તેમાં કૃષિવિદ્યા, યાત્રિક શિક્ષણ તથા અન્ય ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરવો. એવી જ રીતે ઉદ્યોગકળાની ખીલવણીમાટે પછીથી કારખાનાં પણ ખોલવાં અને એ કારખાનાંમાં તૈયાર થતા માલને યૂરોપ તથા અમેરિકામાં વેચવામાટે યૂરોપીયોની આજે અસ્તિત્વ ધરાવતી વેચાણ કરનારી સંસ્થાઓ જેવી સંસ્થાઓને પણ જન્મ આપવો. પુરુષોમાટેની એ સંસ્થાઓ પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવામાટે પણ એ જ પદ્ધતિથી મધ્યવર્તી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી જોઈએ. પરંતુ આપણા દેશમાં એ કાર્ય કરવું અથવા યત્ન કેટલું બધું કઠિન અને લગભગ અશક્યવત્ છે, એ તો તમે સારી રીતે જાણો જ છે. બે સર્પદશ થયો હોય, તે જ વેળાએ બે સર્પદારા તેનું પોતાનું વિષ ચૂસાવવામાં આવે, તો તત્કાળ વિષ બીતરી બધ છે, એવી એક માન્યતા છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને એ કાર્યમાં જે ધનની અગત્ય છે,

તે ધન આપણે પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી જ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પરંતુ એ ધન આપણે તેમની પાસેથી દાન તરીકે અથવા તો મફત લેવાનું નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં ધર્મજ્ઞાનની ન્યૂનતા છે, એટલે આપણા ધર્મનો ઉપદેશ કરીને તેમની એ ન્યૂનતાને આપણે પૂર્ણ કરીશું અને આપણા દેશમાં જે ધનની ન્યૂનતા છે, તે ધન આપણા ધર્મોપદેશના બદલામાં લઈને આપણી ન્યૂનતાને પણ પરિપૂર્ણ કરીશું. વર્તમાન શાસ્ત્રીય શોધોના આક્રમણે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવા ધર્મોનો પાયો ઢીલો કરી નાખ્યો છે અને હાલમાં પાશ્ચાત્ય લોકોમાં ઇદ્રિયસુખપ્રવૃત્તિ વધતા પ્રમાણમાં હોવાથી ધર્મશુદ્ધિનો ધોર ધોરે લોપ જ થવા માંજો છે. એટલામાટે યુરોપ અને અમેરિકા દેશ ભારતવર્ષ તરફ ધર્મ જેવું કંઈક મેળવવાને આશાતુર નયનોથી જોઈ રહ્યા છે; એટલે શત્રુના દુર્ગને હસ્તગત કરી ધર્મજ્ઞાનદાનથી તેમનામાંના શત્રુભાવનો નાશ કરીને તેમને આપણા ખરા મિત્ર બનાવી લેવાનો આ મુવર્ણ સમાન અમૂલ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે—આપણે એ પ્રસંગનો લાભ લેવો જ જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય દેશમાં સ્ત્રીઓ જ અસારે રાજ્ય કરે છે; અને સર્વ સત્તા તથા પ્રભાવ-શીલતા કિંવા શુક્તા તેમની જ છે. મુંદરીના શબ્દોને ત્યાં વિશેષ માન આપવામાં આવે છે, એટલામાટે જે આપના જેવી ગંભીર અને હુદિમતી સ્ત્રીઓ વેદાંતમાં પારંગત થઈ ઇંગ્લેંડમાં વેદાંતનો ઉપદેશ કરવામાટે જાય, તો મારો પૂર્ણ નિશ્ચય છે કે, પ્રતિવર્ષ ત્યાંના શતાવધિ સ્ત્રીપુરુષો ભરતભૂમિના પવિત્રતમ ધર્મનો સ્વીકાર કરીને પુનિત થાય જ. આપણામાંની જે કેવળ એક જ અબળા સાં ગઈ હતી, તે પંડિતા રમાબાઈએ—એ રમાબાઈનું ઇંગ્લીશ ભાષાનું, પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન અને કળા આદિનું જ્ઞાન બહુ જ સ્વસ્થ હતું, છતાં પણ—ત્યાંના લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા. જે આપના જેવી કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન મુંદરી સાં જાય તો તો ખરેખર પાશ્ચાત્ય જનોને ડોલાવી જ નાખે—ઇંગ્લેંડમાં જ એટલો બધો પ્રભાવ પડવાનો સંભવ છે, તો પછી અમેરિકામાં કેટલો પ્રભાવ પડવો જોઈએ, એની કલ્પના તો આપ પોતે જ કરી શકો એમ છે. જે કોઈ ભારતીય ભામા પોતાના હિન્દુસ્તાની વેશમાં જ ભારતવર્ષના મહાન્ નયિઓના આશ્રમમાંથી બહાર નીકળેલા ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પાશ્ચાત્ય જનસમૂહના મધ્યમાં ઉભી રહે, તો—એક અવિખ્યવેતા સમાન જોઈ શકું છું કે—સમસ્ત પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં ગંભીર હુબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય અને સમસ્ત પાશ્ચાત્ય દેશ વેદાંત ધર્મનો સ્વીકાર કરી લે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. જે ભરતભૂમિમાં મૈત્રેયી, ખના, લીલાવતી, સાવિત્રી અને ઉમપ-ભારતી જેવી શ્રેષ્ઠતમ મુંદરીઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે જ અમારી ભારત માતાના ઉદરમાં

એવી અબળાઓને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હવે નથી જ રહ્યું કે શું? ઈશ્વરની જે ઇચ્છા હોય તે ખરી; પણ આપણે એ પ્રયત્નથી જ ઈર્ષ્યાને સર કરીશું અને આધ્યાત્મિકતાના બળથી જ ત્યાં આપણે આપણો પોતાનો સર્વ અધિકાર ચલાવીશું. 'નાન્યઃ પન્થા વિપતેઽયનાય (મુક્તિનો એ વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.)' અર્થાત્ એ કાર્યને પ્રથમ સિદ્ધ કર્યા વિના આપણા પગેમાં પડેલી શંખલાઓને તોડવાની રાક્ષસા છે જ નહિ. કેવળ નિર્ધર્મ સભાઓ ભરીને અને મોટા મોટા માલ વગરના કરાવે પાસ કરીને સ્વાતંત્ર્યની કરેલી વક્ષનાઓ વ્યર્થ છે. આપણી આધ્યાત્મિક સત્તાના પ્રભાવથી આપણા જેતાઓના મનમાં દેવીસંપત્તિ (કે જેનો તેમના મનમાંથી લોપ થએલો છે) નો ભંડાર ભરી દેવા જોઈએ, એટલે પછી આપણે જ જેતાઓના જેતા ઘટ્ટ. હું તો એક દીન, દુર્બળ અને એકાંતવાસી યતિ જ છું—હું સાગી છું—વિરાગી છું; હું અશરણ છું—મને કોઈની પણ સહાયતા નથી; એટલે મારાથી શું થઈ શકે એમ છે વાર? આપને પરમેશ્વરકૃપાથી સર્વ સાધનોની અતુલતા છે—આપની પાસે સંપત્તિ છે, અને સરસ્વતી પણ આપની આઘામાં છે; તેમ જ અસાધારણ ભુદ્ધિમત્તા પણ છે; આટલાં બધાં અતુલ સાધનો હોવા છતાં આવા અમૂલ્ય પ્રસંગને આપ વ્યર્થ જવા દેશો કે? ઈર્ષ્યા, પૂરોષ અને અમેરિકાપર વિજય મેળવવો જ જોઈએ. વર્તમાન કાળમાં આપણો પરમ જપનીય મંત્ર એ જ છે અને એમાં જ આપણા દેશના ઉદ્ધારનું મૂળ બીજ રહેલું છે. અવિરત વિરતાર કિંવા વૃદ્ધિ એ જ જીવનનું પ્રલક્ષ ચિહ્ન છે અને તેથી આપણે આપણી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ સદિત આપણો પોતાનો સમસ્ત વિશ્વમાં વિસ્તાર કરવો જોઈએ—અર્થાત્ સમસ્ત સૃષ્ટિને આપણે બાપી નાખવી જોઈએ. અહંસોસ કે, મારું શરીર દુર્બળ છે—બંગાળીનું શરીરબંધન કેતું દુર્બળ હોય છે, એ તો આપ જાણો જ છે. અને અધૂરામાં પૂરું અહીં કરવા પડતા માનસિક પરિશ્રમથી એક અસાધ્ય રોગનો મારા શરીરમાં સંચાર થયો છે. છતાં પણ મેં આશાનો સર્વથા પરિત્યાગ કર્યો નથી; કારણ કે;—

“સંપત્ત્યતેઽસ્તિ મમ કોઽપિ સમાનધર્મો ।

કાલો દ્યૌર્ન નિરવાધિર્વિપુલા ચ પૃથ્વી” ॥

અર્થાત્ ‘મારા જેવા ભાવ—ધર્મ—વાળો બીજો કોઈ પણ ઉત્પન્ન થશે જ; કારણ કે, કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી પણ વિપુલ છે.’ એ જ મારી આશાનું કેન્દ્રસ્થાન છે.

હવે અજડલાહાર વિશેના મારા વિચારો હું આપને જણાવીશ. પ્રથમ મારા ગુરુ (શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ) અજડજનો આહાર કરનારા જ હતા; પરંતુ જે કોઈ દેવીના પ્રસાદ તરીકે તેમને માંસ આપતું તો તેઓ તેનો સ્વીકાર કરી તેને માથાપર ચઢાવતા હતા.

અન્ય જીવની હસા કરવી, એ નિઃશંક પાતક તો છે જ; પરંતુ આપણા દેહની રચના જે માંસલાગમાટે પ્રતિકૂલ હોય, તો માંસાહાર વિના આપણને ચાલી જશે, એમ બોલવામાં કે પ્રતિષાદન કરવામાં મને તો કાંઈ તાત્પર્ય જેવું જણાતું નથી. વર્તમાનકાળ જેવા પ્રસંગોમાં બધા સૂધી મનુષ્યને ગજસિક (કર્તવ્યમય) જીવન ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે, હાં સૂધી તો માંસાહાર વિના ચાલવાનું જ નથી, કારણ કે, એ રાજસિક ગુણ માંસાહાર દ્વારા જ મેળવી શકાય છે. સમ્રાટ અશોકે પોતાની કરવાય (તરવાલ) ના બચથી લક્ષ્યાવધિ પ્રશુઓના જીવ બચાવ્યા હતા, એ વાત ખરી છે, પણ એથી સાર પછી જે સહસ્રાવધિ વર્ષોથી હિન્દુસ્તાનને બચાવે રાક્ષસગીરીની યાતનાઓ ભોમવવી પડે છે, એ તે જીવહસા કરતાં વિશેષ બચાવે નથી કે શું? કેટલાંક બકરાની હસા કરવાથી લાગ નારું પાતક અને પોતાના અંગમાં શક્તિ ન હોવાથી પ્રસંગ આવતાં પોતાનાં જી અને દુહિતા, બગિની આદિના પાતિમલનું રક્ષણ ન કરી શકાય અથવા આપણાં બાળકોના સુખમાંના ગ્રાસને લૂટારાઓના હાથમાં જતા ન બચાવી શકાય, એ બેમાંથી વિશેષ પાતકમય કૃત્ય આપને કયું બાંસે છે વારુ? જેમને કાંઈ પણ શારીરિક પરિશ્રમ ન કરવો પડતો હોય અને જેમની માત્ર સાત્ત્વિક ગુણને વધારવાની જ ઇચ્છા હોય, તેવા થોડા બધા લેહિ-હિમ્ય જાતિના લેહિ કદાચિત્ માંસ ન ખાય તો ચિન્તા નહિ-પરંતુ જેમને પોતાના અને પોતાના પરિવારના નિર્વાહમાટે રાત દિવસ શારીરિક પરિશ્રમે કરવા પડે છે, તેમને બળાતકારે અન્નજળાહાર કરવાની ફરજ પડવી, એ તો આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના નાશના જે અનેક કારણ છે, તેમાંનું એક પ્રધાન કારણ ઉત્પન્ન કર્યા જેતું જ કહી શકાય. સારા અને પૌષ્ટિક ખોરાકનું શું પરિણામ થાય છે અને તે ખોરાક મનુષ્યના અંગમાં કેવી શક્તિ લાવે છે, એનું જાપાન એક જીવતું જાગતું ઉદાહરણ છે. તે સર્વ શક્તિમતી વિશ્વેશ્વરી આપના હૃદયને ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહભરિત કરે !

વિવેકાનંદ.

૧૫

આમોરા,

તા. ૧ જી માર્ચ, ૧૮૯૭

પ્રિય બંધો—

આપે આપના પત્રમાં વેદિક ધર્મપર કેટલાક આક્ષેપો કરેલા છે—હવે 'વેદ' એ સખ્દથી કેવળ સંહિતાનો જ બોધ થાય છે એવી જ આપની માન્યતા હોય, તો તો આપના આક્ષેપો યથાર્થ છે. પરંતુ 'વેદ' સખ્દમાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદો

એ ત્રણે ભાગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એવી ભારતવર્ષના લોકોની પરાપૂર્વથી સર્વ-
વ્યાપક અને સર્વમાન્ય અનુભૂતિ છે. એ ત્રણ ભાગોમાંના પ્રથમના બે ભાગોમાં મુખ્યતઃ
'ધર્મજિજ્ઞાસા' એટલે કે, યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડોના જ વિચાર કરેલો છે અને તૃતીય ભાગમાં
એટલે કે, 'ઉપનિષદો'માં 'બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી બ્રહ્મવિદ્યા-જ્ઞાન-
કાંડોના વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આજે કેટલાંક વર્ષથી આપણે યજ્ઞયાગાદિના તો
લાગ જ કરેલો છે અને તેથી સાર પછી થયેલા સર્વ તત્ત્વવેતાઓએ અને ધર્મ-
સંસ્થાપકોએ ઉપનિષદપ્રણીત ધર્મતત્ત્વોને જ આધારભૂત માનીને ચોતાના પંથોની
ધમારત ચણી છે. વેદ એટલે કેવળ સંહિતાઓ જ, એ ભાવના બહુ જ આધુનિક છે
અને તે દૈવત્વધામનિવાસી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરંતુ એ
ભાવના જીર્ણ ધર્માભિમાનીઓને માન્ય થયેલી નથી.

હવે એ ભાવના—નવીન ભાવનાને ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ શું? એનું ઉત્તર એ છે
કે, એક નૂતન પદ્ધતિથી જ સંહિતાઓના સર્વ જૂદા અર્થ કરીને સમસ્ત આર્યાવર્તમાં
ચોગ્ય થઈ પડે એવો એક સર્વમાન્ય સંશોધિત ધર્મ નિર્માણ કરી શકાશે, એવી જ સ્વ-
ર્ગસ્થ સ્વામી દયાનંદની ધારણા હોવી જોઈએ. પરંતુ એથી એક પણ અડચણનો પરિ-
હાર ન થતાં જ અડચણો હતી તે તો જેમની તેમ જ કાયમ રહી, એટલે તેમણે
વેદોના 'બ્રાહ્મણ' નામક ખીજા ભાગનો આશ્રય લીધો; પરંતુ શક્ય હતા તેટલા
સર્વ પરિશ્રમે કરવા છતાં અને સર્વ શબ્દકાષોની જોઈએ તેટલી મદદ લેવા
છતાં પણ જે મોટામાં મોટી અડચણો હતી, તે તો અત્યારે પણ કાયમ જ રહેલી
છે. માત્ર સંહિતાઓને જ જૂળભૂત માની લઇને જ એક વિશ્વવ્યાપક ધર્મ નિર્માણ
કરવાનું કાર્ય એક રીતે સુલભ પણ હોય, તો હું બળપૂર્વક કહું છું કે, ઉપનિષદો-
માં જે તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરાયેલું છે, તે તત્ત્વોને આધારભૂત માનીને એવા એક વિશ્વ-
વ્યાપક ધર્મને નિર્માણ કરવાનું કાર્ય સોવાર વધારે સુલભ અને સરળ થઈ પડે એમ છે.
વળી ઉપનિષદતત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવાથી જનતાના અભિપ્રાયવિરુદ્ધ જવાની પણ અગત્ય
રહેતી નથી, એટલે એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી તમને સમસ્ત હિન્દુ જાતિનું પૃથગ્જન
મળશે અને વિશેષતઃ પ્રાચીન આચાર્યો પણ તમારા સહાયક થશે. એટલે એ માર્ગમાં
જવાથી કાર્યની પ્રગતિમાટે તમને અત્યંત વિશાળ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે.

અત્યારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જ હિન્દુધર્મનું સર્વસ્વ થઈ બેઠી છે—હિન્દુધર્મનું
બાઇબલ બની ગઈ છે—એ આપનું કહેવું સત્ય છે અને એ અંથની ચોગ્યતા પણ એવી જ
મહત્તી છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. તથાપિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચોતાના સત્યચારિ-

અની આસપાસ બીજી ઉપકથાઓનો એટલો બધો રાશિ ઉભારઈ જવા લાગ્યો છે કે, જેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતે પોતાનાં જ કહેલાં મુંદર તત્ત્વોનું અનુવર્તન પોતાના વ્યવહારમાં કેવુંકે કર્યું હતું, એનો સોધ મળી શકતો નથી. અત્યારનો સમય એવો આવી લાગ્યો છે કે, તેને નવીન પદ્ધતિ અને નવીન જીવનની આવશ્યકતા છે—અર્થાત્ વેદાંતતત્ત્વોનું વ્યાવહાર્ય સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યા વિના આજના સમયમાં તેમનો કાઈપણ સ્વીકાર કરે તેમ નથી. અસ્તુ.

આ પત્રમાં આપને વિચારણીય કાંઈપણ નવીન તત્ત્વ મળી શકશે, એવી આશા રાખનાર,
આપનો નિરંતર કલ્યાણેચ્છુ,

વિવેકાનંદ.

૧૬

(સ્વામી વિવેકાનંદે આ પત્ર મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું હોવાથી તેમની ગીર્વાણ-વાણીનો વાંચકોને રસાસ્વાદ આપવાના ઉદ્દેશથી પ્રથમ એ પત્ર સંસ્કૃતમાં જ જેમનું તેમ મુદ્રિત કરીને ભાર પછી એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર આપવામાં આંબુ છે. જેમનો સંસ્કૃત ભાષા સાથે પરિચય હશે તેમને એથી વિશેષ આનંદ મળવાનો સંભવ છે અને સંસ્કૃત ભાષાનિહિત જનો ભાષાન્તરના વાચનથી જ પોતાની આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરી શકે એમ છે.)

આત્મોર.

ॐ નમો ભગવતે રામકૃષ્ણાય ।

यस्य कीर्त्येण वृत्तिनो वयं च भुवनानि च ।

રામકૃષ્ણ સદા યન્દે સર્વે સ્વતંત્રમીશ્વરઃ ॥

“પ્રભવતિ મગવાન્ વિચિ” इत्यागमिनः अग्रयोगनिपुणाः प्रयोगनिपुणाश्च वीर्य बहुमन्य-मानाः । तयोः पौरुषापीक्ष्येयप्रतीकारबलयोः विवेकाग्रहनिबन्धनः कलह इति मत्वा यतस्वायु-ष्मन् शरश्चन्द्र आक्रमितुं क्षान्तिगिरिगुरोर्गर्षिष्ठं शिखरम् ।

યદુક્ત “તત્ત્વનિકપપ્રાવા વિપદિતિ” ઉચ્ચેત તદપિ જ્ઞાતશ્ચ. ‘તત્ત્વમસિ’ તત્ત્વાધિકારે । इदमेव तमिदार्न वैराग्यरुजः । धन्य कस्यापि जीवनं तल्लक्षणकान्तस्य । अरोचिष्णु अपि निर्दि-शामि पद प्राचीन—“कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम्” इति । समारुहस्येपणाक्षेपणधम-विधाम्यता तन्निर्भर । पूर्वाहितो वेगः पार नेष्यति नावम् । तदेवोचम्,—“तत्सर्व यो गच्छेत्सिद्धः कले-नात्मानि विन्दति” । “न घनेन न प्रजया त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः” इत्यत्र त्यागेन वैराग्य-मेव दृश्यते । तद्वैराग्य वस्तुशून्यं वस्तुभूतं वा । प्रथमं यदि, न तत्र यत्तेत कोऽपि कीटमक्षित-मस्तिष्ठेन विना, यथपर, तदेन आपतति,—लाग-मनसः सकोचन, अन्यस्मात् वस्तुनः पिण्डा-

કરણં ચ દેશ્વરે ચા આત્મનિ । સર્વેશ્વરસ્યુ વ્યત્તિવિશેષો મવિતું નાર્હતિ, સમશિરિત્યેન પ્રદર્શીયમ્ । આત્મેતિ ધેરામ્યવતો જીવાત્મા इति નાપયતે, પરંતુ સર્વંગઃ સર્વોન્નતયામી સર્વેશ્વર્યાત્નરૂપેનાવસ્થિતઃ સર્વેશ્વર એવ લક્ષ્યાશ્રુતઃ । સ તુ સમશ્ચિરૂપેન સર્વેષાં પ્રત્યક્ષઃ । એવં યતિ ઝીવેશ્વરયોઃ સ્વરૂપતઃ અભેદમાવાત્ તયોઃ સેવાપ્રેમરૂપકર્મણોરભેદઃ । અયમેય વિશેષઃ,—જીવે જીવયુદ્ધપા યા મેવા સમર્પિતા સા દયા, ન પ્રેમ, યદાત્મયુદ્ધપા જીવઃ સેવ્યતે, તત્પ્રેમ । આત્મનો દ્વિ પ્રેમાત્પદાવં શ્રુતિ-સ્મૃતિપ્રત્યક્ષપ્રસિદ્ધતાન્ । તન્ યુક્તમેવ વદવાદાત્ મગવાન ચંતન્યઃ,—પ્રેમ દેશ્વરે, દયા જીવે इति । દ્વૈતવાદિન્વાત્ તત્ર મગવનઃ સિદ્ધાન્તઃ જીવેશ્વરયોર્મેદવિજ્ઞાપકઃ રામીયીનઃ । અસ્માકં તુ અદ્વૈતપરાગાં જીવયુદ્ધિર્વેન્ધનાય इति । તદસ્માકં પ્રેમ એવ શરણં, ન દયા । જીવે પ્રયુક્તઃ દયા-શબ્દોઽપિ સાહકિક જલ્પિત इति મન્યામહે । વયં ન દયામહે, અપિ તુ સેવામહે; નાનુકમ્પાનુમૂ-તિરસ્માકં અપિ તુ પ્રેમાનુમવઃ સ્વાનુમવઃ સર્વસ્મિન્ ।

દેવ સર્વવેપમ્યસામ્યકરી મન્વમ્યાધિનીશ્વકરી પ્રર્પચાયર્વમાવ્યગ્રિતાપહરણકરી માયાધ્વાન્ત-વિદ્વંસકરી આત્રપ્રસ્તમ્યપર્યન્તસ્વાત્મરૂપપ્રકટનકરી પ્રેમાનુમૂર્તિર્વેરામ્યરૂપા મવતુ તે શર્મણે શર્મણે

શ્વપતરિયસં પ્રાર્થયતિ સ્વયિ શ્વચિરપ્રેમવન્ધ.

ચિયેકાનન્દઃ

ગુર્જર અનુવાદ.

(આ પત્ર એક શિષ્યને લખવામાં આવ્યું હતું.)

આશ્વમેશ,

તા. ૩ જી જુલાઈ, ૧૮૯૭

જે સ્વતંત્ર છે, ઈશ્વર છે અને શિવસ્વરૂપ છે—જેની સત્તાથી આપણે આકીર્ણ છીએ અને સમસ્ત વિશ્વ પણ આત્મા કરે છે, તે બ્રહ્મીભૂત ભગવાન્ રામકૃષ્ણને નિર્-નર પ્રથુભ હો !

શતાયુ થા,

હે શરન્ધ્ર !

શાસ્ત્રના તે લેખકો કે જેમની કર્તવ્યમાં નિષ્ઠા જ નથી, તેઓ બહે એમ કહ્યા કરતા કે, ભાગ્ય કિંવા દૈવ મહાબળવાન છે; પરંતુ જેઓ કર્તવ્યપરાયણ છે, તેઓ તેા મનુ-ષ્યની ઇચ્છાને જ વિશેષ બળવતી ગણે છે—તેઓ ભાગ્યના કદાપિ સ્વીકાર ન કરતાં નિલ ઉદ્ધોગમાં જ નિમગ્ન રહે છે. અશુદ્ધ કિંવા અપરિપક્વ જ્ઞાનને લીધે કલ્પનાઓના જે કાલાહલ થાય છે, તેમાં જ એ પ્રયત્નવાદી અને પ્રારબ્ધવાદીના કલહનું મૂળ સમાયજું છે. એક પક્ષ કર્મને જ દુઃખહારક માને છે અને અન્ય પક્ષ ભાગ્યપર જ સર્વ આધાર રાખીને

બેસી રહે છે, એ સર્વ અપરિપક્વ જ્ઞાનનું જ—અવિવેકનું જ—પરિણામ છે. એટલામાટે તુ શુદ્ધ જ્ઞાનના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢી જા, એટલે તને ત્યાં એવી કલ્પનાઓની બાધ થશે નહિ.

જો કે બહુધા એમ જ કહેવામાં આવે છે કે, કષ્ટમય અવસ્થા જ સત્ય જ્ઞાનની કસોટી છે અને વૈરાગ્ય એવી જ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ વૈરાગ્ય અને ઉન્માદ એ જો અવસ્થા વચ્ચેના અંતરાયને અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. જેનામાં સત્ય વૈરાગ્યના ચિહ્નનો આવિર્ભાવ થયો હોય, તે તો ધન્ય છે; કારણ કે, એ વૃત્તિનું મુક્તિમાં જ અંતિમ પર્યાવસાન થવાનું. તારી વર્તમાન મનઃસ્થિતિને જોતાં, મારે એમ જ કહેવું જોઈએ કે, ‘જરા થોજ અને માર્ગપ્રતીક્ષા કર!’ જો કે મારું એ કહેવું તને મમતાનું નથી, પણ તેનો ખીજો ઉપાય નથી. હલેસાં મારી મારીને તું ચાકી ગયો છે, એટલે હલેસાંને જરાક વિશ્રાંતિ આપ. પ્રવાહનો વેગ જ નીકાને ખીજો કિનારે લઈ જશે. એક સ્થળે ગીતામાં પણ એ પ્રમાણે જ કહેલું છે કે;—“આ લોકમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર વસ્તુ ખીજી કોઈ પણ નથી; કેટલાક કાળના સતત યોગાભ્યાસથી સંસિદ્ધ ચર્યેશ્વર પુરુષ પોતાની મેળે જ પોતામાં એ જ્ઞાનને અનુભવે છે.” (ભ. ગી. અ. ૪, સ્લો. ૩૮) અને ઉપનિષદમાં એમ કહેલું છે કે;—“ધન કિંવા અળખડે નહિ, કિન્તુ કેવળ સ્વામીની અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.” (કેવલ્યોપનિષત્. ૨) આમાં ‘સ્વામી’ શબ્દથી વૈરાગ્યનો જ બોધ કરેલો છે. હવે એ વૈરાગ્યના પ્રકાર બે છે—એક વૈરાગ્ય સહેતુક હોય છે અને અન્ય હેતુહીન—નિરર્થક પણ હોય છે. જો એ વૈરાગ્ય હેતુહીન હોય, એટલે કે એક પ્રકારનો ઉન્માદ જ હોય તો કેવળ બુદ્ધિહીન મનુષ્ય વિના અન્ય કોઈ પણ ચતુર મનુષ્ય તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવાનો નથી જ. એવા અહેતુક વૈરાગ્યથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી, તે મૂળજળવડે તૃપ્તિને શાંત કરવાની આકાંક્ષા સમાન છે. અન્ય સર્વ વસ્તુઓમાંથી મનને પરાવૃત્ત કરીને કેવળ ઈશ્વર કિંવા આત્મામાં જ મનને એકાગ્ર કરવું, એ જ સહેતુક વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સર્વ વિશ્વનો શાસ્ત્ર એક જ સ્થાનમાં સીમાબદ્ધ હોય, એમ સંભવતું નથી અને જો સત્ય વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ચર્યેલી હોય, તે તો એમ કદાપિ કહેવાનો જ નથી. જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય જ્ઞામાં છે અને તેમનો બેદ જ્ઞામાં છે, એ તે સારી મીતે જાણ્યો હોય છે. જીવ અને શિવનું વસ્તુતઃ ઐક્ય હોવાથી સર્વ જીવોની સેવા કરવી એટલે કે, સમુદયસ્વરૂપે પરમાત્માવિષયક પ્રેમ ધારણ કરવો, એમ જ એવી સિદ્ધ થાય છે. આત્મા કિંવા આંતરિક સત્તાચાલક રાજા—ઈશ્વર—સર્વવ્યાપક છે, એમ જ સમજાવતું છે—તે અમુક વ્યક્તિગત નથી. જો તમે અમુક એક જીવની, તે પરમાત્મસ્વરૂપ છે માટે એ

તત્ત્વને ન ઓળખતાં જ, સેવા કરે, તો તમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ભાવનાને 'દયા' સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે—અર્થાત્ જીવને જીવ ધારીને કરેલી સેવા તે દયા છે; પ્રેમ નથી. દયાથી પ્રેરિત થઈને આપણે નીચ જીવોની પણ સેવા કરીએ છીએ, અને તે વેળાએ આપણે તે જીવ કરતાં મોટા અને શ્રેષ્ઠ છીએ, એવી અહંકારની ભાવના આપણામાં વ્યક્ત થતી હોય છે. પરંતુ એ જ અહંકારનો સર્વથા લોપ થયા પછી એટલે કે તે જ નીચ જીવ આત્મરૂપ એટલે કે આપણી પોતાની બરોબરીનો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગતાં જ તે જ દયા પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. અર્થાત્ આત્મા ધારીને કરેલી સેવા જ પ્રેમ છે. એટલામાટે જ સર્વ સાધુસંતોએ હૃદયમાં દયાના ભંડારને વધારવામાટેનો નાના પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે. એ પ્રેમનું પર્યવસાન જીવ અને સિવના ઐક્યમાં જ થાય છે. એ જ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો અભિપ્રાય છે તેમ જ પ્રસક્ત અનુભવ પણ એ જ તત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે. એ સર્વ કારણોથી જ ભગવાન ચૈતન્યે 'પ્રેમ ઈશ્વરમાં અને દયા જીવમાં' એમ જે કહેલું છે તે યથાર્થ જ છે. પરંતુ ચૈતન્ય પોતે દૈતવાદી હોવાથી એ ઉભયના ઐક્યનું તે પ્રતિપાદન કરતો નથી. એટલામાટે દયાનું પર્યવસાન પ્રેમમાં જ થવાનું, એમ સિદ્ધ કરવાનો આપણાથી જને તેટલો આપણે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. ચૈતન્ય ભગવાને જીવ અને ઈશ્વરમાં ભેદ માન્યો, એ તેનું માનવું યથાર્થ હતું; કારણ કે, તે દૈતવાદી હતો. પણ આપણે અદૈતવાદી હોવાથી આપણે જે જીવને ઈશ્વરથી ભિન્ન માનીએ તો આપણામાટે તો એ માન્યતા બંધનનું જ એક પ્રબળ કારણ થઈ પડવાનો સંભવ છે. એટલામાટે આપણે સિદ્ધાંત દયાનો નહિ, કિન્તુ કેવળ પ્રેમનો જ હોવો જોઈએ. 'સર્વ જીવોપર દયા કરવી' એમ કહેવું પણ મારા વિચાર પ્રમાણે તો કાંઈક અમત્કારિક જ છે. 'દયા' શબ્દમાં અહંકારની જે ક્ષિતિ સૂક્ષ્મ છટા રહેલી છે, તે મને પસંદ નથી. એના કરતાં સર્વ જીવ સેવ્ય અને આપણે તેમના સેવક છીએ, એવી જ આરંભમાં ભાવના રાખીને એ ભાવનામાંથી વિશ્વવ્યાપક પ્રેમના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચવું, એ જ મને વિશેષ શ્રેયસ્કર દેખાય છે.

હે શર્મન ! જે વૈરાગ્યવડે સર્વ દશ્ય વિષય સ્થિતિ સમ થાય છે, સાંસારિક સંકટનો સંહાર થાય છે, આ દશ્ય જગતમાંના ત્રિવિધ તાપ દૂર થાય છે, દિશાપ્રમાદનો લોપ થાય છે, માયાતિમિરનો નાશ થતાં જ્ઞાનસૂર્યની શુદ્ધ પ્રભાનો વિસ્તાર થાય છે અને તૃણથી તે ઘણા પર્યન્ત સર્વ પદાર્થો એકરૂપ છિ એવો અનુભવ થમાય છે તે સત્ય વૈરાગ્ય તને પ્રાપ્ત થાઓ, એવી નિરતર પ્રયુગ્માર્થના કરનાર અને પ્રેમબંધનથી તારી સાથે બંધાયેલો,

વિવેકાનંદ.

૧૧ (૧) નંદાગી સ્ત્રીને લખેલા પત્રમાંથી અનુવાદિત)

દેવગૃહ-વૃંદાવાસ,

તા. ૩ ૭ નવમ્બર, ૧૮૯૮.

પ્રિય માતૃશ્રી—

આપના પત્રમાં આપે દેવલાક અતિશય મદત્વના પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે; પરંતુ એ સર્વ પ્રશ્નોનાં આ સંક્ષિપ્ત પત્રમાં સવિસ્તર ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી જ. છતાં બીજી શકે તેટલા સંક્ષેપમાં હું એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ.

(૧) ઋષિ, મુનિ કિંવા પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર દોષ તો પણ સમાજમાં તે બળાત્કારે કોઈ પણ રૂઢિનો પ્રયેશ કરાવી શકે તેમ નથી જ. જ્યારે પણ એવી વિષટ્ટ પરિસ્થિતિ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના નિવારણમાટે સમાજ પોતે જ નવા રીતિરિવાજો નિર્માણ કરે છે. અર્થાત્ સમાજ પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરે છે—પ્રાણીઓની આત્મસંરક્ષણપિંચક નૈસર્ગિક શુદ્ધિ જ એનું મૂળ કારણ દોષ છે. એવા રીતિરિવાજ એકવાર પ્રચલિત કિંવા રૂઢ થઈ જવા પછી બાવી પ્રજાના લાભમાટે અધિઓએ તો માત્ર તેમનો ઉદ્દેશ્ય જ કરી શકેલા છે. અમુક એક વિચિત્ર અને સામાયિક સંકટના નિવારણમાટે અને પોતાના રક્ષણમાટે અનુષ્ઠા કોઈ એક અનિષ્ટ તત્ત્વને પણ પોતાના વર્તનમાં અવકાશ આપે છે; પણ તે સંકટનું નિવારણ થઈ ગયા પછી પણ જો તેને રૂઢિ ધારીને તે તેને જ વળગી રહે, તો તેથી અવિધ્યમાં કોઈ વાર તેને અધંકર હાનિ થવાનો સોળેસોળ આના સંભવ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું.

ઉદાહરણાર્થ, આપણા દેશમાં આલેતા વિધવાવિવાહપ્રતિબંધનો રિવાજ સ્થો. એ રૂઢિ કોઈ પણ અધિએ કિંવા કોઈ કુટુંબ અનુષ્ઠે સમાજમાં પ્રચલિત કરેલી નથી. સ્ત્રીઓને સદૈવ હાસ્યબંધનમાં જ રાખવાની પુરુષોની ગમે તેટલી પ્રયત્ન હમ્મણ હોય, તો પણ જો તેની હમ્મણને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ન હોય તો પોતાની હમ્મણનો ત્યાગ ત્યાં જ તેને ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે, એ સ્વાભાવિક જ છે. ઉપર્યુક્ત વિધવાવિવાહપ્રતિબંધના વિષયમાં બે મુદ્દાઓ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. (૧) ઉત્તરતા વર્ગોમાં પુનર્લેખ થાય છે, અને (૨) ઉચ્ચવર્ગમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે.

ભારતવર્ષના હિન્દુઓમાં એ તો એક સામાન્ય નિયમ જ થઈ ગયો છે કે, ગમે તેમ થાય પણ છોકરીનું લગ્ન તો થવું જ જોઈએ. એ નિયમને લક્ષમાં લેતાં ઉચ્ચ વર્ગમાં છોકરીઓની સંખ્યા વિશેષ છે અને છોકરાઓની સંખ્યા મૂળથી જ ઓછી છે, એટલે છોકરીને પ્રથમ એક વર મળવાની જ મુશ્કેલી હોય છે, ત્યાં બે ત્રણ લાવડા મળવાનો

સંભવ તો ક્યાંથી જ દોષ ? એટલા માટે જે હોકરીનું એકવાર લમ યર્ષ ગયું હોય, તો તેણે વિધવા થવા પછી ફરીથી લમ કરીને બીજે પતિ ન જ કરવો, એવો સમાજ નિર્ગન્ધ કરી નાખ્યો છે. જો એવો પ્રતિગ્ધ કરવામાં ન આવ્યો હોત, તો વિધવાઓને પતિ મળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ધણીક કુમારિકાઓને પણ પતિહીન અવસ્થામાં જ જન્મ લીતાડવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હોત ! એથી વિરુદ્ધ ઉત્તરતા વર્ગના લોકોમાં પુન્યોની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી પુનર્વિવાહના રિવાજનો પ્રતિગ્ધ કરવામાં આવ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે અને સ્ત્રી પુનર્વિવાહનો પ્રચાર પણ આવૂ છે, એટલે એનું પરિણામ એ થયું છે કે, સ્ત્રી અનેક બાળાઓને આજન્મ કુમારિકાની અવસ્થામાં જ રહેવું પડે છે.*

જાતિભેદ આદિ વ્યવસ્થા અને અન્ય સામાજિક રૂઢિઓનું રહસ્ય પણ એવું જ છે અને તે આપ સહજમાં સમજી શકો એમ છે. એટલામાટે કોઈ પણ રીતિરિવાજ આપ જીને અનિષ્ટ દેખાય તો તેની અનિષ્ટતાના ક્ષેત્રને લોકોના ધ્યાનમાં લાવવાનો જ પ્રથમ ધત્ત કરવો જોઈએ, એટલે લોકો તે અનિષ્ટતાના પોતાની ભેળે જ લાગ કરી દેશે અને મૂળ અનિષ્ટતાના લોપ સાથે તે રિવાજનો પણ આપોઆપ નાશ થઈ જશે. અમુક નહારી રૂઢિ વિશે મોઢું વકાડનાથી અથવા તો લોકોની નિન્દા કરવાથી કોઈ પણ પ્રસક્ષ લાભ થવાનો સંભવ નથી જ.

(૨) હવે એથી મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, સમાજ નામથી મનુષ્યોની જે ધત્ત થતી હોય છે, તેથી મનુષ્ય જાતિનું કોઈ પણ કલ્યાણ થાય છે કેવા નહિ ? અને એ સઘ અથવા સમાજ સર્વદા એકત્ર જ રહે અને તેનો ભગ ન થાય, એટલા માટે જે નિયમોની યોજના કરાય છે, તે નિયમોનું સર્વ પાસેથી પાલન કરાવવું એ ઈષ્ટ છે કે નથી ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર બહુધા હકારમાં જ આવવાનું. તથાપિ કોષ્ટક વળી એમ પણ કહેશે કે, જો એવા

* પારસીઓમાં પણ પુરુષોની સંખ્યા ઓછી છે અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હોવા સાથે તેમનામાં પુનર્વગનો રિવાજ ચાલુ છે. એટલે પારસીઓમાં પણ આજ કાલ સેકડો યુવતીઓ કુમારિકા અવસ્થામાં જ પોતાનું જીવન ગાળી જોવામાં આવે છે. વગી એક તો પુરુષોની સંખ્યા જ ઓછી અને તેમાં પુરુષશિક્ષણ અને સ્ત્રીશિક્ષણ સમાન દિશામાં હોવાથી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને વગીવ, બંરિસ્ટર અને ડૉક્ટર ન હોય તેવા પતિ મળેના નથી અને એ પ સમ્ય પુરુષોમાં એવા પુરુષો સ્વત્વ સ્ત્રીઓમાં હોવાથી તેમની આશા ફગીલૂત ન થતા તેઓ આજન્મ સૌભાગ્ય વિહીન સ્થિતિમાં જ જન્મારો ગાળી નાખે છે. પરંતુ એથી ગ્રુમ અનીતિનો પ્રચાર થાય છે એ શોચનીય છે.

મઘ દિવા સમાજમાના દેટલાક વિચિત્ર પુરુષો પોતાના બુદ્ધિબળથી કિંવા અન્ય યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમાજમાના ઇતર મનુષ્યોના સ્વાતંત્ર્યનું હરણ કરતા હોય, તો તેના પ્રતિ બધનો શો ઉપાય થોજવો? પણ એનું ઉત્તર આપવાને બદલે હું એક સહામો જ પ્રશ્ન કરું છું કે, એક દિશામાંથી જો એવો પોકાર સતત સાંભળવામાં આવે છે કે, અજ્ઞાની લોકોના હાથમાં સત્તા અથવા સ્વતંત્રતા ન જ આપવી, એનો અર્થ શો છે વારુ? અને ‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દની વ્યાખ્યા શી છે?

ધારો કે આવતી કાલે આપણને આડોશી પાડોશીના ધરખાર અને માલમિલકત ભૂમી લેવાની પરવાનગી મળી જાય અને એથી આપણે એમ કહીએ કે, ‘અમને તો સ્વતંત્રતા મળી છે’ તો આપણું એમ જોણવું આપણા મુખને શોભાવશે ખરું કે? મને લાગે છે કે, ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દનો એવો અર્થ કરવાની કાંઈની પણ ઇચ્છા થવાની નથી જ ખીજના સુખના માર્ગમાં પ્રતિબંધક ન થતાં હું મારા શરીર, મન અને ધનને આત્મ સુખાર્થ ગમે તેવો ઉપયોગ કરી શકું એમ છે, એટલો જ એ ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે એ જ પ્રમાણે સમાજસ્થ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના સુખના સાધનરૂપ ધન, શિક્ષણ અને જ્ઞાન ઇલાહિને વધારવાનો થોડા પ્રસંગ મળે, એ પણ સર્વથા ઉચિત જ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દમાં ઉપર્યુક્ત વિચારોનો અત્યંત યોગ્ય છે. હવે ખીજે પ્રશ્ન એ છે કે, જો આ એમ કહે છે કે, જો જ્ઞાનહીન અને દીન-દરિદ્રી મનુષ્યોને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે એટલે કે, એવા લોકોને જો તેમની બુદ્ધિમત્તાને જોઈએ તેટલો લાભ લેવા દેવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે અને તેમના વશજોને પણ જો એ અવસ્થાને સુધારવાનો અને કુલીન તથા ધનવાન લોકો સમાન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ આપવામાં આવશે, તો તેઓ આગળ જતા આપણને ભારરૂપ થઈ પડશે અને તેમના થોડે સમાજઘટના ઊન્નતિચિન્ન થઈ જશે તો હું તેમને સવાન કરું છું કે, ‘તેઓ આવો અભિપ્રાય સમાજના કલ્યાણાર્થ દર્શાવે છે કે, કેવળ સ્વાર્થાધિ થવાથી જ તેઓ આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે? જ્યારે હું ઇંગ્લેન્ડમાં હતા ત્યારે ત્યાં પણ એનો એ જ પોકાર મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પણ ઘણાક લોકો એમજ કહે છે કે—“જો નીચેના વર્ગના લોકો સુશિક્ષિત થશે, તો પછી અમારી નોકરીમાં આવીને હલકા કામો કરવામાં ટે કાણુ રહેશે?”

થોડા ઘણા લક્ષ્મીપુત્રોની ધંદિયસુખલાલસાની તૃપ્તિ થવામાટે મટાયવધિ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો દુ ખના નરકમાં અને અજ્ઞાનપક્ષમાં સમડતાં પથ્યા રહે તો કાંઈ ચિન્તા નહિ એ સ્વપના માત્ર પણ કેની તિરસ્કૃત્ય છે, એનો આપ જ વિચાર કરી દો. જો

ગરીબો ધન અને જ્ઞાન મેળવવાને લાગ્યશાળી થાય તો ધનવાનોની પ્રતિષ્ઠામાં આપત્તિ આવે એ જ એનું કારણ. કેવી સ્વાર્થપરાયણતા !

હું પૂછું છું કે, સમાજ એટલે શું ? ઉચ્ચ વર્ગના હું અને થોડા ઘણા અન્યજનો એ સમાજ, કે જેમાં લક્ષાવધિ લોકોનો સમાવેશ થાય છે તે સમાજ ?

વળી ધારો કે, ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પોતાની ધારણામાં સત્ય છે; છતાં આપણી એ મિથ્યા કલ્પનાનો આધાર શો છે કે જેથી આપણે ખીજાઓને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણેના માર્ગમાં દોરી જઈએ ? શું આપણે સર્વશ્રી છીએ ? આપણી ધારણા બૂલ ભરેલી નહિ હોય, એમ ધારવાને આધાર કે પ્રમાણ જેવું કંઈ છે ખરું કે ?

‘ઉદ્ધરવાત્માત્માનમ્’-પોતાનો પોતે જ ઉદ્ધાર કરો-પ્રત્યેકને પોતે જ પોતાની મુક્તિ માટેનો પ્રયત્ન કરવા દો. સ્વતંત્રતા એ જ મનુષ્યનું સર્વસ્વ છે. મુક્તિના માર્ગમાં આગળ વધવું, એ જ માનવજાતિની મોંઘામાં મોંઘી કચાણી છે. પોતે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં આગળ વધવું અને ખીજાઓને પણ આત્મોન્નતિના કાર્યમાં પોતાથી બનતી સહાયતા કરવી, એ જ મનુષ્યનો ઉચ્ચતમ ધર્મ છે-એ જ માનવ-જન-મની સાર્થકતા છે. જે સામાજિક નિયમો એ સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં પ્રતિબંધક થતા હોય, તે નિયમોને અત્યંત હાનિકારક માનીને તેમને બની શકે તેટલી વિશેષ ત્વરાથી નષ્ટ બ્રહ્મ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. જે નિયમોના થોડે મનુષ્ય સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં આગળ વધી શકે એમ હોય, તે નિયમોને અવશ્ય ઉત્તેજન આપીને ટકાવી રાખવા, એમાં જ માનવજાતિનું કલ્યાણ છે.

અમુક એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને આ જીવનમાં પ્રથમવાર જોતાં જ તેના વિશે આપણા મનમાં તે અસાધારણ ગુણોથી વિશ્લેષિત ન હોવા છતાં પણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ પ્રેમ કિવા આકર્ષણ શા કારણથી થાય છે, એ આપણે જાણી શકતા નથી. આપણા આર્થાવર્તના વિચારશીલ મહાત્માઓ એ વિશે એવો ખુલાસો કરે છે કે, એ કોઈ પૂર્વ-જન-મમાં થયેલા સહવાસનું જ પરિણામ છે-અર્થાત્ પૂર્વજન-મના સંસ્કારોથી જ એવા અચાનક પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે.

આપનો જે માનવી ઇચ્છાશક્તિના સંબંધમાં પ્રગ્ન છે, તે પણ બહુ જ વિચારણીય છે અને એનું પ્રત્યેક મનુષ્યે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. વાસનાનો અવશ્ય ક્ષય કરવો જ જોઈએ, એવો સર્વ ધર્મોનો સિદ્ધાંત છે. વાસનાનો ક્ષય એટલે ઇચ્છાશક્તિનો પણ ક્ષય સમજી લેવાનો છે. કારણ કે, વાસના તે ઇચ્છાશક્તિનું જ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. આ દશ્ય જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ પણ એ વાસના જ

છે. નહારી વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો અને સારી વાસનાઓનો સંચય કરવો, એમ પણ કેટલાક ધર્મપ્રવર્તકોએ કહેલું છે; અને તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, આ લોકમાં વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં આવશે, તો તેના બદલે પરલોકમાંનાં સુખોથી વળી રહેશે. પરંતુ વિચારશીલ મનુષ્યોના મનનું એ મતથી સમાધાન થઈ શકે તેમ નથી. હવે બીજી બાજુએ ઐદ્ધર્મવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્માંનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ વાસના જ છે અને એટલામાટે એ વાસનાનો નાશ અવશ્ય થવો જ જોઈએ. પણ તેમના એ મતનો અનુવાદ એટલી સીમા સુધી આગળ વધ્યો છે કે, મનુષ્યના ગાત્રપર ઘેરેલા મચ્છરને મારી નાખવાના પ્રયત્નની સાથે મનુષ્યને પણ મારી નાખવાના વિચાર સમાન એ વાસનાનો નાશ કરવા સાથે પોતાનો પણ નાશ કરી નાખવો, એવી તેમણે 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચના કરેલી છે. એ તેમનો ઉપદેશ પોતાના ઐદ્ધર્મના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ છે.

વાસ્તવિકતા તો એ છે કે, જે ઇચ્છાને આપણે 'વાસના' ના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે વાસનાના થોડે દસ્યાવસ્થામાં આવેલી જીવાત્મા તે નિર્વાસનારૂપ સ્થિતિમાંના પરમાત્માનો જ સૂક્ષ્મ અંશ છે. વાસનાનો ક્ષય થતાની સાથે જ નિર્વાસનારૂપ સ્થિતિમાંના પરમાત્મા સાથે જીવાત્માનું એકમ થાય છે. એ અવસ્થા કલ્પનાથી જાણી શકાય તેવી નથી, તેમ જ વાણીવડે વર્ણવી શકાય તેવી પણ નથી. એટલામાટે 'ચતો વાષો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ' એવા જ ઉદ્ગારો એ અવસ્થામાં કાઢવા પડે છે. ત્રાપ્યાના પૈસા અને રૂપાના રૂપિયા કરતાં સોનાની સોનામોહોરનો દેખાવ તદ્દન જૂઠો જ હોય છે, છતાં એ તો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણીએ છીએ કે, પૈસા અને રૂપિયા કરતાં સોના મોહોર વધારે કીમતી છે. એવી જ રીતે તે ઉચ્ચતમ અવસ્થા મુક્તિ અથવા નિર્વાણ-બુદ્ધિ અને મનવડે અગમ્ય હોવા છતાં ઇચ્છાશક્તિ અને બીજી સર્વ શક્તિઓ કરતાં વિશેષ ઉચ્ચતર છે. એ પોતે શક્તિ નથી, કિન્તુ શક્તિ પોતે એનું જ એક લઘુ સ્વરૂપ છે અને તેટલામાટે મુક્તિ પોતે જ ઉચ્ચતમ છે. હવે તમે એ ઇચ્છાશક્તિનો યોગ્ય ઉપ-યોગ કરવાથી શુ પરિણામ થાય ■ એ જોઈ શકશો-પ્રથમ સહેતુક વાસનામય ઇચ્છા અને સાર પછી વાસનાહીન ઇચ્છાનું એ પરિણામ થાય છે કે, એ ઇચ્છાશક્તિ વિશેષ ઉચ્ચતર અવસ્થામાં જઈને વિરમે છે.

એ વાસનાનો ક્ષય કરવામાટે પ્રથમ અવસ્થામાં, શિષ્યે શુભૂર્તિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવું, એ બહુ જ સારો માર્ગ છે. હાં મનની સ્થિરતા કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે; કારણ કે, મનુષ્યને પરમેશ્વર માનવાની મન હા પાડતું નથી, પરંતુ અભ્યાસથી ધીમે ધીમે સર્વ માર્ગ સુલભ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ઈશ્વર છે-મનુષ્ય તેને જાણતો હોય કે ન

જાણુતો હોય-પણ જે છે તે તો છે જ. જેઓ એ મનુષ્યમાન્ય ઈશ્વરાશને અનુભવથી જાણી ચૂક્યા હોય છે, તેઓ પોતાને શુરુ તરીકે ઓળખાવે છે, અને જેઓ એ વિષયમાં અનુભવહીન હોય છે, તેઓ સામાન્ય જનો છે. શુરુને શુરુતા આપવી, એ પણ શિષ્યના હાથમાં છે. શિષ્ય હિતમ્મ હોય, તો તેને યોગ્ય સાહાય્ય કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની શુરુના મનમાં પણ ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. જો તમારો કોઈ પણ મનુષ્યમાં અત કરણપૂર્વક પ્રેમ બધાથો હોય, તો તે મનુષ્ય પણ પોતાની મેળે જ તમારામાં સ્નેહ રાખવા માંડે છે, એવો જ આ પ્રકાર છે. શુરુમૂર્તિમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી તે મૂર્તિ ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. ભક્તિ અને પ્રેમનો વિષય તે જ ઇશ્વર, એટલો જ ઇશ્વર શબ્દનો મહિતાર્થ છે.

આપનો નિરતર કલ્યાણેષુ,

વિવેકાનંદ.

(એ. બંગાળી જીને લખેલા પત્રમાંથી અનુવાદિત)

દેવગદ, વૈદ્યનાથ

કેર આઈ બાબૂ પ્રિયાનાથ મુકર્જી,

તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૦

પ્રિય માતૃશ્રી—

આપનું પત્ર આવનાથી મારા અત કરણમાં અતિશય આનંદ થયો છે. આપ જે કોઈ સમજના છો, તે મહાર્થ છે. ‘સ ર્શ્વઃ જનિર્વચનોયપ્રેમસ્વરૂપ’—અનિર્વચનીય પ્રેમ જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, એમ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા નારદ મુનિએ કહેલું છે એનો સર્વત્ર સ્વીકાર કરાવેલો છે અને મારો પોતાનો દૃઢ સિદ્ધાંત પણ એ જ છે. વેદાંત પરિભાષામાં અનેક વ્યક્તિઓના સમુદાયને ઓળખવામાં સમટિ શબ્દની યોજના કરેલી છે અને વેદાંતપરિભાષા પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ ‘વ્યક્તિ’ના નામથી ઓળખાય છે. જેમ કે, હું, તમે અને અન્ય પ્રત્યેક મનુષ્ય ‘વ્યક્તિ’ જ છો અને સમાજ ‘સમટિ’ છે. તમે, હું, પશુ, પક્ષી, કીટ, જીવ, વૃક્ષ, વૃક્ષી, પૃથ્વી, ગ્રહ, તારક, ચંદ્ર અને રવિ એ પ્રત્યેક વ્યક્તિ છે અને જે વિશ્વમાં એ સર્વનો નિવાસ છે, તે વિશ્વ સમટિ છે. એ સમટિરૂપને જ વેદાંતમાં વિરાટ, ક્ષિરભુવગર્ભ અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામો પણ આપેલા છે અને પુરાણોમાંના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને દેવી ઇત્યાદિ પણ એ જ સ્વરૂપનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય છે કિંવા નથી, તેના નિર્ગોચિદ્ધ અધિકારનું સ્વરૂપ શું અને કેવું છે, તેમ જ વ્યક્તિએ સમગ્રના કલ્યાણમાં પોતાના સર્વ

મુખોનું સંપૂર્ણતાથી બલિદાન આપી દેવો ભેધએ કે નહિ ઇલાદિ પ્રશ્નો સમાજ સરથા પનાના આરભકાળથી જ સમાજમા ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યા છે અને એ પ્રશ્નોનું સમાધાનકારક ઉત્તર મેળવવામાટે સમાજ અગાધ પરિશ્રમ કરી રહ્યો છે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એ જ વાદવિવાદ મહા બળપૂર્વક ચાલતો જોવામા આવે છે. સમષ્ટિના કલ્યાણમાટે વ્યક્તિએ પોતાના વ્યક્તિવિષયક સ્વાતંત્ર્યનું બલિદાન આપવું ભેધએ, એ નત્વને ત્યાં 'સોશિયલીઝમ' (Socialism) ના નામથી ઓળખવામા આવે ॥ અને એથી વિરુદ્ધ બક્ષિતના અધિભરોનું પ્રતિપાદન કરવાને 'ઇન્ડિવિડ્યુઅલીઝમ' (Individualism) ના નામથી ઓળખવામા આવે છે.

સમષ્ટિના કલ્યાણમાટે વ્યક્તિના સર્વ વ્યક્તિવિષયક અધિકારોને નષ્ટ કરીને અથવા તો તેમને સદાને માટે નિયમોના બંધનથી જકડી નાખીને વ્યક્તિને ગુલામ બનાવવાનું કેવું ભયંકર પરિણામ થાય છે, એનું આપણી માતૃભૂમિ એક ચૂર્તિમત્ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે આપણા સમાજમા જન્મતાની સાથે જ કિંવા ગર્ભવાસમાં જ શાસ્ત્રો પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગળે ખાત્રી પડે છે—હાથ ધોઇને અને આદ્ર ખાઇને તેની પાછળ પડે છે જન્મવું શાસ્ત્ર પ્રમાણે, ખાત્રી, પીત્ર, સુત્ર, ગાંધુ અને બેસત્રુ પણ શાસ્ત્રાનુસાર—અરે એટલું જ નહિ પણ મુઝન કરાવવું હોય તો તે પણ સશસ્ત્ર જ થવું ભેધએ ! વિવાહ અને ગોત્રાધિકારમા તો શાસ્ત્રનો આધાર ભેધએ, એ તો ઠીક, પણ હવે તો ત્યાં થાય છે કે, ભે કાઇને મરી જવું હોય તો તેણે અવશ્ય શાસ્ત્રના આધાર પ્રમાણે જ મરવું ભેધએ હવે એમા ભે કે એક હિત છે, પણ એ એક હિતમાટે બીજા અનેક હાનિઓ સહન કરવી પડે છે અને તે દૃઢલી બધી અસહ્ય છે, એનો વિચાર કરી જુઓ એટલે એની કલ્પના આવી શકશે એમાં હિત એટલું જ છે કે, એ નિયમોને લીધે પ્રત્યેક ઉપસમાજમા જૂઠા જૂઠા ધધાઓની બેઠણી થઈ જવાથી અને તેઓ વશપરપરા એકનો એક જ ધધા કરતા રહેવાથી સમસ્ત જગતમા કુશલ કારીગરો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એક રૂપિયાની કીમતના કાષ્ઠયત્રની સહાયતાથી વીસ રૂપિયાના એક વારની કીમતનું કીનખાજ તૈયાર કરનારા કારીગરો હિન્દુસ્તાન વિના બીજા કોઈ પણ દેશમા મળવા અશક્ય ॥ વિશેષ તો મુ પણ ત્રણ ઇંટોના ચૂલાપર ચોગક લાકડા બાળીને હિન્દુસ્તાનનો રસોઇઓ જેવાં સ્વાદિષ્ટ દડી અને ભાત બનાવી શકે છે, તેમાં કડી આવન બખ્ખે આકડાનો પમાર ખાનારા વિવાદાત્મી ડુકા (રસોઇવા) કદાપિ બનાવી શકવાના નથી તે નથીજ. એક રાટેની ચટાઈ અને દોવેલવડે બાજવામાં આવતું માગીનું દાણિયું, એ સાધનોના સાદાપ્યથી આશ્ચર્યકારક સાવન્ટો માત્ર ભારતવર્ષમા જ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. એક કુરૂપ અને

કર્કશા સ્ત્રી સાથે આખો જન્મારો કાઢી નાખનારા પતિ અને દુરાચારી, અત્યાચારી તથા પશુસ્વભાવના પતિ સાથે કોઈ દિવસ પણ કંઈકે કંકાસ ન કરતા પોતાની આખી જિંદગી વીતાડી દેનારી સ્ત્રીઓ પણ હિન્દુસ્તાનમાં જ મળી આવે છે—અન્ય સર્વ દેશોમાં એવી સહનશીલતાનો દુષ્કાળ જ એવામાં આવે છે. એ આપણા આર્યાવર્તમાના પ્રમુખ સમાજમંદનનો અત્યંત દિતકારક પક્ષ છે હવે આપણે અન્ય હાનિકારક પક્ષનું અવનોંધન કરીશું.

સમાજમંદનને આધીન રહેવાથી વ્યક્તિવિવેક અધિકારોનો ધીમે ધીમે એટલો બધો નાશ થઈ ગયો છે કે, તેની જોડે પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વતંત્રને પણ સંગતે માટે બૂસ-માધિ મળી ગયો છે. સર્વ કાર્યો કેવળ જીવન રહિત યાત્રિકતાથી જ થતા હોય છે, એમાં વ્યક્તિની માનસિક સ્વતંત્ર કર્તવ્યશીલતા, હૃદયવિશ્વાસ, જીવનાદોષન, આશાનો આભાસ, ઇચ્છાનો પ્રમુખ ઉત્સાહ, અતિશય આનંદનો અનુભવ, અત્યંત શોકનું પરિણામ, ગ્રાધક શુદ્ધિનો ઉદ્ગમ, નવીનતાની ઇચ્છા અને નવીન વસ્તુનું કૌતુક, એમાંનું એક પણ તત્ત્વ આપણા સમાજનિયમમંદ લોકોમાં રહેલું નથી. ભારતવર્ષીય સમાજસ્થ જનના મનોરૂપ આકાશમાંથી વાદળો કદાપિ વિખરાતા જ નથી—તેઓ સર્વ ધેરાયના જ રહે છે અને તેથી પ્રભાતકાલીન સૂર્યનું રમતવર્ણુ ચિત્ર તેના હૃદયને રજિત કરી શકતું નથી. અસાધ્ય જે અવસ્થા છે, તેના કરતા બીજી કોઈ સારી અને ઉચ્ચ અવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, એટલી ઇચ્છા પણ હૃદયમાંથી ચાલી ગઈ છે અને આ અનુગ્રામાં જ સ્વર્ગ મુખ ગ્રહેલું છે, એવો પણ ભારતવર્ષીયને ભાસ થવા લાગ્યો છે જે કોઈ એ અનિષ્ઠ અવસ્થાને ઓળખી શકે છે, તે એની વિરુદ્ધ વિશેષ પ્રયત્ન કરતા નથી, કોઈ પ્રયત્ન કરે છે તો તેમને પૃથ્વળ મળતું નથી અને પૃથ્વળ કદાચિત્ મળ્યું તો કોઈના જરાક બહીષ્કારથી તે ભાષસાહેબોના હાથપગ અથગ પડતા દેખાય છે, અર્થાત્ પરિણામ શૂન્યમાં જ.

માત્ર નિયમબદ્ધતામાં જીવવાથી જ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી હોય, તેમ જ વશપરપરાથી પળાના આવેલા જિવાને અને નિયમોને અવવત્ અનુસરવાથી જ સદ્ગુણતા જાણાતી હોય, તો પછી વફા કરતા વિગેષ સદ્ગુણી બીજી કોણ છે અને રેલ્વે ટ્રેન કરતા વિશેષ મહાન ભક્ત અને અધિક પવિત્રતર મહાત્મા અન્ય કોણ છે, તે મને બતાવી શકશો કે ? એકવાર પણ જેણે સદિના નિયમનું ઉત્તરન કર્યું હોય, એવો એક પણ પાપાણુ અસ્તિત્વમાં નથી, એટલે પાપાણુને સદ્ગુણીન માનવો કે ? કોઈ પણ પશુએ અસાર સૂધીમાં એક પણ પાપ કર્યું હોય, એમ કોઈના જાણવામાં આવ્યું છે ખરું કે ? નહિ જ. ત્યારે પશુ નિખાપી હોવાથી તેનો મહાત્મા તરીકે સામાટે સ્વીકાર ન કરવો વારું ?

પ્રત્યઃ અભિનૌકા (સ્ત્રીમર) અને શક્તિમાન રેતવે એ-છન ચાલે છે, ફરે છે અને યથેચ્છ દોડે છે, પરંતુ તેઓ શુદ્ધિ રહિત છે અને રેલ્વેલાઈનપરનો એક કીડો પોતાના જીવનને અચાવવામાટે સાથી સચાર કરે છે, સંચારનો વ્યાપાર ઉભયમા એક છે, પણ કીડામા શુદ્ધિની વિશેષતા છે. સ્ત્રીમર અને રેતવે એ-છન ઇલાઈ મત્રોમા શુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેમનામા ભયના જ્ઞાનનો પણ અભાવ હોય છે અને તેઓ નિયમનું ઉલ્લંઘન પણ કરતાં નથી પરંતુ તે ક્ષુદ્ર કીડાની અવસ્થા અથી સર્વથા ભિન્ન જ હોય છે—આત્મસરક્ષણમાટે તે સૃષ્ટિના નિયમને ઉલ્લંઘવાનો પ્રયત્ન કરતો પણ મળી આવે છે. હવે તેને એ પ્રયત્નમાં વિજય મળે, કિંવા ન મળે, એ વિષય જૂદો છે, પરંતુ તે યત્ન તો કરવાનો જ એ નિશ્ચિત છે જેટલા પ્રમાણમાં એવા મુખમાટેના પ્રયત્નો પ્રસક્ત સૃષ્ટિમા સિદ્ધ થાય છે, તેટલા પ્રમાણમા જીવાત્માની ગુરુતાની વિશેષ જ્ઞાપ થાય છે એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રયત્નને યશસ્વી કરવાનું સામર્થ્ય જ જીવમા હોય છે, તે જીવ ઈશ્વરપદનીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેની ઇચ્છાશક્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે, તેની ઇચ્છા અને તે ઇચ્છાની પૂર્તિ એ ઉભયનો એકસમવાવચ્છેદ જ ઉદ્ભવ યર્ષજાય છે. વચ્ચેના અન્ય પ્રયત્નોની એના માટે અપેક્ષા જ હોતી નથી અર્થાત્ ઈશ્વરની ઇચ્છા સંપૂર્ણ ફળદ્રુપા હોવાથી ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે.

હવે શિક્ષણ એટલે શું? પુસ્તકાભ્યાસ જ શિક્ષણ છે કે શું? નહિ. સારે નાના-વિધ જ્ઞાન તે જ શિક્ષણ કે? જી નહિ, એ પણ શિક્ષણ નથી. અર્થાત્ વિસ્તૃત વાચનથી જ્ઞાનદર્શક શબ્દોનો મસ્તિષ્કમાં મહાન સમઢ કરવો, એનું નામ શિક્ષણ નથી 'શિક્ષણ' એ બહુ જ બ્યાપક અર્થને દર્શાવનારો શબ્દ છે. એ કેવળ શબ્દભંડારને જ જ્ઞાન માનવામા આવે તો તો અમુક બૃહત્ શબ્દકોષને પણ આપણે 'સુશિક્ષિત' ના ઉપાધિથી જ ઓળખવો જોઈએ. અનેક પ્રકારના વિષયોમા મત આપી શકવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, એ પણ સલ શિક્ષણનું લક્ષણ નથી. પોતાની ઇચ્છાશક્તિનો નિમઢ કરીને તેને યોગ્ય માર્ગમા ચલાવવાનું અને પ્રસક્ત જ્ઞાપિની બનાવવાનું કાર્ય જ વાચન, મનન કિંવા વર્તનથી સાધ્ય થાય, તેને જ શિક્ષણ જાણવું. હવે જે શિક્ષણનું એવું પરિણામ આવ્યું છે કે, વસપરપરાથી બળાકારના યોગે ઇચ્છાશક્તિ કમ્પાની જાય છે અને તેના લગભગ વધ પણ યર્ષ ચૂક્યો છે, જેના પ્રકારથી, નવીન ભાવનાઓ ઉદ્ભવવાની વાર્તા તો દૂર રહી, પણ જૂની ભાવનાઓ પણ એક ચઢી એક અદસ્ત્યમતી જાય છે અને જે શિક્ષણ કીમે કીમે મનુષ્યને યત્ન સ્વરૂપ આપવું જાય છે, તે શિક્ષણને આપ શિક્ષણના નામથી ઓળખવો અર્થ કે? મારો પોતાનો તો એવો જ અભિપ્રાય છે કે, મનુષ્યના શુદ્ધિવર્ધનને પૂર્ણ અવ

કાશ અને સ્વતંત્રતા મળવાથી તેના વર્તનમા કદાચિત કેટલાક સમય પર્યંત પ્રમાદો થતા દેખાગે, પરંતુ કેવળ યાત્રિક પદ્ધતિથી થતા શુદ્ધ વર્તન કરતા એવા પ્રમાદોજ પશ્ચિમામે વિશેષ શ્રેયસ્કર થવાના વળી જે પાપાણુરાશિ સમાન, જીવનરહિત યત્ર સમાન અને માગીના પિંડોના ઢગના સમાન મનુષ્યસમુદાયનો બનેલો સમાજ છે, તે સમાજ નામ ધગવવાને યોગ્ય છે કે? એવા મૃત્પિંડસમાન અમાજથી આ સદ્વિમા કલ્યાણુની શી આશા રાખી શકાય વારુ? જો એના સમાજના યોગે કાર્ષ્ણ્ય પશુ દિવ કલ્યાણુનો સભવ હોત, તો શતાનુશત વર્ષોથી ગુલામ હોવાને બદલે આપણે પૃથ્વીમા સર્વ કરતા મહત્તમ રાષ્ટ્ર તરીકેજ મનાતા હોત, અને આપણી આ પવિત્રતમ ભગતશ્રુતિ મૂઢતાની ખનિ હોવાને બદલે શિક્ષણ અને વિદ્યાકળાના શાશ્વત ભાગરૂપ બની જવાનોજ સભવ હતો. પણ અકસોસ કે તેમ થયું નથી અને તેજ બતાવી આપે છે કે, આપણો સમાજ નિર્જીવ છે, નિ સત્ય છે અને નિર્ગર્થ છે.

‘હારે તો અત્યેક મનુષ્યે કેવળ પોતાના કલ્યાણુનોજ વિચાર કરવો જોઈએ, મમાજના કલ્યાણુમાટે વ્યક્તિએ પોતાના કે પાણુનું બનિદાન આપવાની કાર્ષ્ણ્ય પશુ આવશ્યકતા નથી અને સ્વાર્થ લાગ નજ કરવો’ એવો જતમારા કહેવાનો ભાનાર્થ થાય છે એટલે કે, તમારી દષ્ટિમા તો સ્વાર્થલાગ, એ એક મોટામા મોટો દુર્ગુણજ છે, એમજ જણાય છે, એવો અહીં કેટલાકો આક્ષેપ કરશે, પણ તેમને માઠ એ ઉત્તર છે કે, મહાશય! આપ હજી સ્વાર્થલાગ ચળદના ખરા અર્થને સમજી શક્યા નથી. સાખ્યૂથી ગમે તેટલો નહવડાવો, પણ ગધિડાને લોડો થતો નથી અને સોમણુ સાખ્યૂએ ચોળી ચોળીને નહવડાવ્યા છતાં શીદીભાઈ ગોરા થતા નથી, એ તો આપ જણુતા હશેજ. અમુક બીખારી કરકસરથી વર્તે છે, અમુક દુષ્કાળઘરત એકાદશીનું પુણ્ય સપાદન કરે છે અને ગાડો માણુસ નિર્વિકાર રહે છે, એમ કહેનામા અર્થ શો? બીખારી પાસે વધારે પૈસા ન હોવાથી તે કરકસરથી વર્તે, એ સ્વાભાવિકજ છે, દુષ્કાળઘરતને ખાવાનું ન મળતું હોય એટલે સહજ એકાદશી વ્રતનો પ્રસંગ આવવાનોજ અને ગાડાના હૃદયમાની બધી લાગણીઓ મરી ગયેલી હોવાથી તે નિર્વિકાર હોવાનોજ જે હૃદયશૂન્ય, મહત્સાકાશારહિત અને સમાજના અર્થથી પણ અજ્ઞાત હોય, તે આત્મબનિદાન શુ આપે વારુ? સતીને બગાડકારે ચિતાપર અગ્નિવવાથી મૃત પતિપ્રતિ લલિતની શી ભાવના પ્રદર્શિત થાય છે, તે હું સમજી શકતો નથી અથ અદ્વાનાશિક્ષણુથી લોકો પાસેથી ઉચ્ચ કૃત્યો કરાવવાની શી અગત્ય છે? કુકદ્દુ છુ કે સમાજબંધનને તમારાથી કરી ચકાય તેટલા દીના કરી નાખે અને લોકોને સ્વતંત્રતા આપે! મનથી જ મનની શુદ્ધિ થવાનો કદાપિ સભવ છે ખરો કે? બંધનનો

બંધનવડે જ નારા કરી શકાય એમ છે ખરું કે? પણ એ વાતી ક્યાં છે? જેમનો આખો જન્મ શુભાભિરીમાં જ વીતી ગયો છે, જેમને આપણે મનુષ્ય છીએ કે કોઈ અન્ય પ્રાણી છીએ, એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નથી, બીજાની લાતો ખાવામાં જ જેમને જન્મની સાર્થકતા થયેલી દેખાય છે અને ‘અમે બીજાની અંજલિથી પાણી પીનારા છીએ,’ એમ બોલવામાં જેઓ પોતાની રોલા વધેલી માને છે, એવા માનવજાતિકલંકારોએ તો ‘સ્વાર્થસાગ’એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કદાપિ કરવો નહિ. બીજા લોકો બળાકારે કાઈપણ કાર્ય તમારા હાથે કરાવે અને તમે પોતાના મનુષ્યત્વને ભૂલી જઈને તે કાર્ય કરો—ત્યાર પછી એ કાર્યને ‘સ્વાર્થ-સાગ’ના નામથી ઓળખવું, એ જ તમારા વર્તમાન સ્વાર્થસાગનો ખરો અર્થ છે? એવી રીતે વર્તીને ઐહિક તથા પારમાર્થિક—પારલૌકિક સ્વાર્ત્ત્યને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવનારા તમારા જેવા મૂર્ખ તમે પોતે જ છો! છુદ્દે સમસ્ત જગતના કલ્યાણમાટે રાન્યનો પણ પરિભ્રમ ક્યો હતો, તેવી રીતે સમાજના કલ્યાણમાટે પોતાનાં સર્વ સુખોનો તમે આનંદથી ભોગ આપી દેશો, ત્યારે જ તમે છુદ્દ થશો અને સારે જ તમે સ્વતંત્ર થશો; પણ એમ થવું હજી બહુ દૂર છે! એ સ્વાર્ત્ત્ય અને એ છુદ્દતા ને તમે બળાકારદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવો છો કે શું? આપણા સમાજમાંની અનેક વિધવાઓ તે આપણા સ્વાર્થસાગનું એક સારામાં સારું ઉદાહરણ છે ખરું કે નહિ? બાળ લગ્નની રૂઢિ તમને દેટલી બધી પ્રિય લાગે છે, એની કલ્પના તમે પોતે જ કરી શકો એમ છો! આવી સુદૂર રૂઢિ બીજા કોઈ પણ દેશમાં મળવાની નથી! આવા સુદૂર બાળલગ્નથી પતિ અને પત્ની વચ્ચે જે અગાધ પ્રેમનો સંભવ થાય છે, તે ખરેખર અવર્ણનીય જ છે! તમારા વિશે નિરંતર આવા પોકારો આજકાલ થયા કરે છે તે ધ્યાનથી સાંભળો અને શર્માઓ-લગ્નચોરો, બ્રાહ્મણો સર્વને સ્વાર્થસાગનો ઉપદેશ આપે છે ખરા અને કહે છે કે, ‘મનુષ્યે સ્વાર્થસાગ કરવો જ જોઈએ!’ પણ એ મનુષ્યમાં તેઓ પોતાને મનુષ્ય તરીકે ગણતા નથી અને તેથી તેમના વિચાર પ્રમાણે તેમને પોતાને સ્વાર્થસાગ કરવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. બ્રાહ્મણો કહે છે કે, ‘આ જગતમાં પરોપકાર કરવો, એના જેવું બીજું કોઈ પુણ્ય નથી. એ ઉપકાર—પરોપકાર તન મન ધનથી કરવો જોઈએ!’ પણ એ નિયમ બ્રાહ્મણોમાટે નથી. બ્રાહ્મણથી ભિન્ન કેવળ બીજા જાતિઓમાટે જ છે. અટલે કે, કેવળ બ્રાહ્મણોત્તર જાતિઓએ સ્વાર્થસાગ કરવો અને પોતાની જે સંપત્તિ હોય, તેને ક્ષણભંગુર અને નારાયણ જાણીને બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન કરી દેવી! આપણા દેશમાંનાં માતાપિતા અને અન્ય સંબંધી જનો પોતાને સમાજના પ્રહારથી બચાવવામાટે અને પોતાની સ્વાર્થમય પ્રતિષ્ઠાને જાળવવામાટે પોતાનાં બાળકોના હિતનો સદાને માટે ભોગ

આપી દે છે અને તે બાળકોનાં મન વંશપરંપરાથી એવા જ ઉપદેશવડે ટેળવાયલાં હોવાથી તેમને—એ માતાપિતા ઇલાહને—બાળકોને પૂર્ણ પરતંત્ર બનાવવાના કાર્યમાં ઘણી જ મુશ્કેલી મળે છે. અને સુશક્તિ યર્થ પડે છે. જે વીરતર હોય છે, તે જ કવળ એ પ્રતિબંધોનો—વિનાશકારક પ્રતિબંધોનો—વીરતાથી અસ્વીકાર કરી શકે છે ! પરંતુ બ્લીકણ અને દુર્ગતહૃદયી મનુષ્યસમાજમાં પોતાની નિન્દા થવાના ભયથી એક હાથે પોતાની આંખોમાંનાં આંસુઓ લૂછતો જાય છે અને બીજા હાથે શ્રાદ્ધણુ જે માગે તે આપતો જાય છે ! એવા દાનથી લાભ શો ? સર્વવ્યાપક પ્રેમનો પંથ બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ રોપાનું રક્ષણ કરીને તેને હિંદુસ્થાનું નેષ્ટ્રએ, એટલે સાર પછી જ તેનો વિસ્તાર થઈ શકે છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધીમે ધીમે જ રાખી રાખાય છે; પ્રથમ તો એક વ્યક્તિમાં જ કિંવા એક જ વિષયમાં નિરુપાર્થ પ્રેમ રાખવાનો છે. જે એક વિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવમાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ બંધાઈ જાય, તો પછી વિશ્વવ્યાપક વિરાટ ભક્તિનું ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ આગમન થાય છે અને વિશ્વપ્રેમનો હંડાર શક્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલા માટે જ્યારે એક મનુષ્ય અન્ય એક જ વ્યક્તિના હિતમાટે સ્વાર્થલાગ કરવાને શક્તિમાન થાય, સારે જ તેણે સમાજના કલ્યાણમાટે સ્વાર્થલાગ કરવામાટેનો ઉચ્ચાર કરવો; તેથી પ્રથમ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પશુ કરવો નહિ. વાસનામય કર્મ જ અંતે નિર્વાસનામય કર્મના પ્રદેશમાં ભઈ જાય છે. જે પ્રારંભમાં વાસના અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતી હોય, તો પછી એ વાસનાનો લાગ શક્ય છે ખરો ? જે અંધકારનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો પછી પ્રકાશ શબ્દની સિદ્ધિ જ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ ? અર્થાત્ જે વસ્તુ હોય છે, તેનો જ લાગ સંભવ છે.—‘મૂલં નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા ?’ એટલા માટે પ્રથમ તઃ વાસનામય—મોહયુક્ત સેવા જ આવે છે—પ્રથમ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઇષ્ટની સેવાથી જ ભક્તિનો આરંભ કરો, એટલે પછી વિરાટ સ્વરૂપનો પોતાની મેળે જ આવિર્ભાવ થશે અને તમે વિશ્વપ્રેમના ભોક્તા થઈ શકશો. આશાજનક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી વૈરાગ્યનું ખરું તેજ પોતાની મેળે જ વિસ્તરવા માંડશે.

માતૃથી ! આમ ઉદાસીન અને ચિન્તાતુર ન થશો. જે મહાન્ વૃક્ષ હોય છે, તેને જ વેગવાન વાયુનો આઘાત સહન કરવો પડે છે. અગ્નિને ફૂંકવાથી જ તે વધારે ઉજ્જ્વલતાથી બળવા માંડે છે; સર્પના શિરપર આઘાત થયાવિના તે પોતાની કણુને ઊંચી કરતો નથી; ઇલાહિ અનેક ઉદાહરણો છે. જ્યારે હૃદયમાં તીવ્ર વ્યથાનો આવિર્ભાવ થાય છે, ચારે તરફથી મનુષ્ય દુઃખ અને શોકના તોફાનમાં ઘેરાઈ જાય છે અને જ્યારે આશા તથા ઉત્સાહનો સર્વચાલોપ થઈ જાય છે, તે વેળાએ જ એ મહાન્ આધ્યાત્મિક અવરંદના

બંધનવડે જ નારા કરી સકાય એમ છે ખરું કે? પણ એ વાતી ક્યાં છે? જેમનો આપ્તો જન્મ શુભામયિત્રીમાં જ વીતી ગયો છે, જેમને આપણે મનુષ્ય છીએ કે કૌર્ષ અન્ય પ્રાણી છીએ, એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નથી, ખીજની લાતો ખાવામાં જ જેમને જન્મની સાર્થકતા ચર્ચેલી દેખાય છે અને ‘અમે ખીજની અંજલિથી પાણી પીનારા છીએ,’ એમ જોવવામાં જેઓ પોતાની શોભા વધેવી માને છે, એવા માનવજાતિકલ્લેખે તો ‘સ્વાર્થભાગ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કદાપિ કરવો નહિ ખીજ લોકો બળાત્કારે કૌર્ષપણ કાર્ય તમારા હાથે કરાવે અને તમે પોતાના મનુષ્યત્વને બૂલી જઈને તે કાર્યકરો-સાર પછી એ કાર્યને ‘સ્વાર્થ-ભાગ’ના નામથી જોળખવું, એ જ તમારા વર્તમાન સ્વાર્થભાગનો ખરો અર્થ છે? એવી રીતે વર્તીને ઐહિક તથા પારમાર્થિક-પારતીકિક સ્વાર્થને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવનારા તમારા જેવા મૂર્ખ તમે પોતે જ છો! છુદ્દે સમસ્ત જગતના કલ્યાણમાટે રાજ્યનો પણ પરિભાગ ક્યો દત્તો, તેવી રીતે સમાજના કલ્યાણમાટે પોતાનાં સર્વ સુખોનો તમે આનંદથી ભોગ આપી દેશો, ત્યારે જ તમે છુદ્દ યશો અને સારે જ તમે સ્વતંત્ર યશો, પણ એમ થવું હજી બહુ દૂર છે! એ સ્વાર્થ અને એ છુદ્દતા ને તમે બળાત્કારદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવો છો કે શું? આપણા સમાજમાંની અનેક વિષવાદો તે આપણા સ્વાર્થભાગનું એક સારામા સારું ઉદાહરણ છે ખરું કે નહિ? બાળ લક્ષ્મી રૂઢિ તમને દેટલી બધી પ્રિય લાગે છે, એની કલ્પના તમે પોતે જ કરી શકો એમ છો! આવી સુદર રૂઢિ ખીજ કૌર્ષ પણ દેશમાં મળવાની નથી! આવા સુદર બાળલક્ષ્મી પતિ અને પત્ની વચ્ચે જે અગાધ પ્રેમનો સહવ યાય છે, તે ખરેખર અવધૂનીય જ છે! તમારા વિશે નિરંતર આવા પોકાળે આજકાલ થવા કરે છે તે ધ્યાનથી સાંભળો અને ચર્માચો-લજાઓ! આહારો! સર્વને સ્વાર્થભાગનો ઉપદેશ આપે છે ખરા અને કહે છે કે, ‘મનુષ્યે સ્વાર્થભાગ કરવો જ જોઈએ!’ પણ એ મનુષ્યમા તેઓ પોતાને મનુષ્ય તરીકે ગણતા નથી અને તેથી તેમના વિચાર પ્રમાણે તેમને પોતાને સ્વાર્થભાગ કરવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. આહારો! કહે છે કે, ‘આ જગતમાં પરાપકાર કરવો, એના જેવું ખીજુ કૌર્ષ પુણ્ય નથી એ ઉપકાર-પરાપકાર તન મન ધનથી કરવો જોઈએ!’ પણ એ નિયમ આહારોમાટે નથી આહારથી લિન કેવળ વીજ જાતિઓમાટે જ છે. અટકે કે, કેવળ આહારોતર જાતિઓએ સ્વાર્થભાગ કરવો અને પોતાની જે સંપત્તિ હોય, તેને ક્ષણભંગુર અને નારાવત જાણીને આહારોને સ્વાધીન કરી દેવી! આપણા દેશમાના માતાપિતા અને અન્ય સમઘી જનો પોતાને સમાજના પ્રદાત્રી જ્યાવવામાટે અને પોતાની સ્વાર્થમય પ્રતિજ્ઞાને જાવવામાટે પોતાના બાળકોના હિતનો સદાને માટે ભોગ

આપી દે છે અને તે બાળકોનાં મન વંશપરંપરાથી એવા જ ઉપદેશવડે ડેળવાયલાં હોવાથી તેમને—એ માતાપિતા ઇલાહને—બાળકોને પૂર્ણ પરતંન બનાવવાના કાર્યમાં ઘણી જ મુગ-મતા અને મુઝબતા થઈ પડે છે. જે વીરનર હોય છે, તે જ કેવળ એ પ્રતિબંધીનો—વિના-શકારક પ્રતિબંધીનો—વીરતાથી અસ્વીકાર કરી શકે છે! પરંતુ બ્લીકણુ અને દુર્બલદુદ્ધથી મનુષ્યસમાજમાં પોતાની નિન્દા યતના બધથી એક હાથે પોતાની આખોમાંનાં આંસૂઓ લૂછતો જાય છે અને બીજા હાથે બ્રાહ્મણુ જે માગે તે આપતો જાય છે! એવા દાનથી લાભ શો? સર્વવ્યાપક પ્રેમનો પંથ બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ રોપાનું રક્ષણ કરીને તેને ઉછેરવું ભેદ્ય, એટલે સાર પછી જ તેનો વિસ્તાર થઈ શકે છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધીમે ધીમે જ રાખી શકાય છે; પ્રથમ તો એક બ્યક્તિમાં જ કિંવા એક જ વિષયમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ રાખવાનો છે. જે એક ત્રિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવમાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ બંધાઈ જાય, તો પછી વિશ્વવ્યાપક વિરાદ્ ભક્તિનું ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ આગ-મન થાય છે અને વિશ્વપ્રેમનો ભંડાર શક્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલા માટે જ્યારે એક મનુષ્ય અન્ય એક જ બ્યક્તિના હિતમાટે સ્વાર્થલાગ કરવાને શક્તિમાન થાય, સારે જ તેણે સમાજના કલ્યાણમાટે સ્વાર્થલાગ કરવામાટેનો ઉચ્ચાર કરવો; તેથી પ્રથમ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કરવો નહિ. વાસનામય કર્મ જ અંતે નિર્વાસનામય કર્મના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. જે પ્રારંભમાં વાસના અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતી હોય, તો પછી એ વાસનાનો લાગ શક્ય છે ખરો કે? જે અંધકારનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો પછી પ્રકાશ શબ્દની સિદ્ધિ જ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ? અર્થાત્ જે વસ્તુ હોય છે, તેનો જ લાગ સંભવે છે.—‘મૂલં નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા?’ એટલા માટે પ્રથ-મતઃ વાસનામય—મોહયુક્ત સેવા જ આવે છે—પ્રથમ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઇષ્ટની સેવાથી જ ભક્તિનો પ્રારંભ કરો, એટલે પછી વિરાદ્ સ્વરૂપનો પોતાની મેળે જ આવિર્ભાવ થશે અને તમે વિશ્વપ્રેમના ભોક્તા થઈ શકશો. આશાજનક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી વૈરાગ્યનું ખરું તેજ પોતાની મેળે જ વિસ્તરવા માંડશે.

માતૃશ્રી! આમ ઉદારસીન અને ચિન્તાતુર ન થશો. જે મહાન્ વૃક્ષ હોય છે, તેને જ વેગવાન વાયુનો આઘાત સહન કરવો પડે છે. અગ્નિને ફૂંકવાથી જ તે વધારે ઉજ્જવલ-તાથી બળવા માંડે છે; સર્પના શિરપર આઘાત થયાવિના તે પોતાની ફણાને ઊંચી કરતો નથી; ઇલાહિ અનેક ઉદાહરણો છે. જ્યારે હૃદયમાં તીવ્ર બથાનો આવિર્ભાવ થાય છે, ચારે તરફથી મનુષ્ય દુઃખ અને શોકના તોફાનમાં ઘેરાઈ જાય છે અને જ્યારે આશા તથા ઉત્સાહનો સર્વથાલોપ થઈ જાય છે, તે વેળાએ જ એ મહાન્ આધ્યાત્મિક અવસ્કંદના

મધ્યભાગમાંથી બહારને જોઈ ઉદ્ભવ થાય છે—એટલે કે, અંતરમાં બહારનાં જોઈને જાગૃત થાય છે ! વિલાસવૈભવોની વિપુલતામાં ઉછરેલા અને જેમનાં નેત્રોમાંથી કદાપિ અધુપાત થયો નથી એવા કયા પુરુષ મહાપુરુષ થયા છે અને અંતઃસ્થ બહારનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા છે, તે કૃપા કરીને મને બતાવશો ? અસારની અત્યંત નિરાશાજનક પરિસ્થિતિ જ જાણે બહારથી પરિસ્થિતિની જનની છે, એ કદાપિ જૂનું શો નહિ. અધુપાતથી આપ જાણીત શામાટે થાઓ છો ? અધુપાત નેત્રોને સ્વચ્છ કરે છે અને અંતઃકર્મને પણ જન્મ આપે છે. એમ થવાથી આ મનુષ્ય, આ પશુ અને આ જડ વૃક્ષ ઇલાદિ અને-કતામય બેદદૃષ્ટિનો ભોગ થાય છે અને તેના સ્થાનમાં અનંત અબેદ બહારનો સાક્ષાત્કાર થવાથી પ્રત્યેક સ્થાનમાં અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં બહારનો જ પરિચય થવા કરે છે. ત્યાર પછી—

“સર્વં પરચન્ દિ સર્વંન સમવસિયતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનરયામનામાર્નં સતો વાતિ પરાં ગતિમ્” ॥

“સર્વ સમાન અને સર્વન સારી રીતે રહેલા આત્માને દેખતો જે આત્માપડે આત્માને ઢાળતો* નથી, તે પરાગર્ભિ (અક્ષરધામ)ને વિશે જાય છે.” (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. અ. ૧૩. ૨૧, ૨૮)

સદૈવ આપનો શુભાનુચિન્તક,
વિવેકાનંદ.

શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ સ્વામીનાં પત્રોનો પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

દેવદૂત કાઈસ્દ.

મહાસાગરમા લહરી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ ત્યાં પોવાણુ યઈ જાય છે. પુનઃ કદાચિત્ પ્રથમ કરતાં મોટી બીજી લહરી ઉદ્ભવે છે અને પુનઃ તે અદસ્ય થાય છે. એની રીતે પાછો ઉદાવ થાય છે—અને પ્રવાહ આગળ અને આગળ જ વધતો જાય છે અદ્વીના ભાજનકરના માર્ગક્રમણમા પણ આપણને આ ઉપર અને અગતયા ઉત્પત્તિ અને અવનતિ દેખાયા છે છે, અને અસ્ત અથવા અવનતિને જૂની જમને આપણે દેવળ ઉપર અથવા ઉત્પત્તિને જ નેપથ્યે છીએ. પરંતુ એ ઉભય આવસ્થકીય છે. એ બન્ને વસ્તુઓ મહત્વની છે વિશ્વને એ ધર્મ છે. આપણા વિચારોના જગતમાં દો, આપણા સમાજમાના મંત્રધના જગતમાં હો, કિંવા આપણા આધ્યાત્મિક વિષયમાં હો, પણ એ પરસ્પરાનુવર્તલની—આ ઉપગતની હીનમાન તો એક સરખી આવતી ને ચાલતી જ છે. એટલા માટે જ કાળના મંત્રમણુમાંના મોટા મોટા બનાવો, ઉદાર ધ્યેયોને,—તેઓ સારી રીતે પચી શકે એટલામાટે, તેમને સારી રીતે ચાવી શકાય એટલામાટે, તેઓ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થાય એટલામાટે, તેમનામાં ટકી રહેવાની શક્તિ આવે એટલામાટે અને તેમનાથી ઉત્પત્તિ અને મહા ઉત્પત્તિમાટેનું સામર્થ્ય મેળવી શકાય એટલામાટે,—પુનઃ કાણુ જાણે દુખવામાટે કે શુ, આગળ ધકેલવામાં આવે છે

રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પણ નિલ્ય એવા જ પ્રકારનો છે આજે જેના ચાન્દ્રિયનો આપણે વિચાર કરવાનો છે, તે દેવદૂત, તે મહાત્મા, તેની જાતિના ઇતિહાસમાંના જે કાળને આપણે મહા અવનતિનો કાળ કહી શકીએ, તે અવનતિના કાળમાં જન્મેલા હોતો. તેના વિશે જે કાંઈ થોડીક માહિતી મળી શકે છે, તેના થોડે તેના વચનો તથા કાર્યોના વચ્ચેવચ્ચેથી થોડાક ચમકાટ આપણા જોવામાં આવી શકે છે. કારણુ કે, જો એ મહાત્માના સર્વ વચનો અને કૃત્યોને લખી રાખવામાં આવ્યા હોત તો તેવડે આ સમસ્ત જગત ઉભરાઈ જાત, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે સર્વથા યથાર્થ છે અને મહાત્મા ઇસના ધર્મોપદેશના ત્રણ વર્ષ એટલે જવાજન લારેલો અને કેન્દ્રીભૂત થયેલો સપૂર્ણ યુગ છે. તેના આલિંગન થવાને, તેમાંનું કાર્ય સ્પષ્ટ થવાને આજે લગભગ એ દુનિયા વર્ષોનો અનુભવ લાગી ગયો છે, અને હજી પણ ટેટલો કાળ લાગશે, એની તો પરમાત્માને જ ખબર. તમારા અને મારા જેવા શુદ્ધ મનુષ્યોમાં તેજ અને કર્તવ્યશક્તિ અત્યંત અપ્રમાણમાં ટાય છે. એટલે તેને ખર્ચવામાટે, તેમને પૂર્ણતાથી લાગી પ્રસારવામાટે થોડી મિનિટો, થોડા કલાક અને જલ્દી થાય તો થોડા વર્ષો પૂરા થઈ પડે છે અને ત્યાં પછી આપણે

સમને માટે હુમ થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ એ અવતરેલા મહાપુરુષ પ્રતિ લક્ષ આપો. શતઠો અને યુગો વીલાં; તો પણ તે જગતમાં જે કર્તૃત્વસક્તિ અને જે તેજને મૂકી ગયો છે, તેના આઘાપિ આવિષ્કાર થયો નથી, તેના આઘાપિ વ્યવ થયો નથી. જેમ જેમ યુગો વીતે છે, તેમ તેમ તેને અવિકાધિક બળ મળતું બન્યું છે.

મહાત્મા કંઈકરદના જીવનમાં જે કાંઈ તમને દેખાય છે, તે સર્વ ભૂતકાળનું જીવન છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું જીવન એટલે એક દૃષ્ટિથી ભૂતકાળનું જ જીવન છે. તેના કુળના ભૂતકાળ, અનુવંશિકત્વગાંથી, આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેના પોતાના પુનર્જન્મમાંથી પસાર થઈને તેની પાસે આવે છે. આ પૃથ્વીના ભૂતકાળ, સંપૂર્ણ વિશ્વના ભૂતકાળ, એક દૃષ્ટિથી, પ્રત્યેક આત્માપર સુદ્રિત થયેલો છે. આજે આપણે જે છીએ, તે શું છીએ? અનંત ભૂતકાળના હાથમાંનું એક પરિણામ, એક કાર્ય છીએ. ઘટનાઓના આખંડ પ્રવાહોમાંના, અપ્રતિહતતાથી આગળ અને પાછળ ધકેલાતા અને વિભ્રાંતિ લેવાને સર્વથા અસમર્થ એના વિચિતરંગો વિના આપણે અન્ય શું છીએ વારુ? પરંતુ તમે અને હું સર્વથા ક્ષુદ્ર વસ્તુ, કેવળ પરપોટા જ છીએ. કાર્યના મહાસાગરમાં નિલ જ કેટલીક પ્રયંડ લહરીઓ ઉદ્ભવેલી હોય છે. તમારામાં અને મારામાં પોતાના વંશના ભૂતકાળનું જીવન અતિશય અસ્પષ્ટ અમાધુમાં ભરેલું હોય છે; પરંતુ એવા કેટલાક મહાપુરુષો છે, કે તેમનામાં બહુધા સમસ્ત ભૂતકાળનો ભંડાર ભરેલો હોય છે. તેમ જ ભવિષ્યકાળને, બાથમાં લેવામાટે પણ તેમણે પોતાના બાહુને પ્રસારેલા હોય છે. એ મહાપુરુષો એટલે માનવ્યની પ્રગતિને દર્શાવનારા, સ્મૃતે સ્થળ ઉભા કરેલા-રોપેલા-માર્ગદર્શક સ્તંભો જ છે. તેઓ ખરેખર રાક્ષસીય છે. તેમની ડાયાએ સમસ્ત પૃથ્વીને આક્રમેલી છે. તેઓ અમૃત અને અનંત ભિભેલા છે ! એ જ દેવદૂતે કહ્યા પ્રમાણે, 'કાંઈ પણ મનુષ્યને, કાંઈ પણ વેળાએ, ઈશ્વરના પુત્ર વિના અન્યત્ર ક્યાંય પણ ઈશ્વર દેખાયો નથી' એ સત્ય છે અને ઈશ્વરના પુત્ર વિના આપણે ઈશ્વરને અન્યત્ર ક્યાં જોવાના હતા વારુ? એ સત્ય છે કે, તમારામાં અને મારામાં, આપણામાંના સર્વથી દરિદ્રીમાં અને સર્વથી નીચ મનુષ્યમાં પણ ઈશ્વર ભરેલો છે; અને આપણે તેના પ્રતિબિંબ છીએ. તેજનું સ્પુરણ તો સર્વમાં થયા કરે છે, તે સર્વગત છે; પરંતુ આપણે તે તેજને જોઈ શકીએ, એટલામાટે પ્રથમ દીપક પ્રકટાવવો પડે છે. પૃથ્વીપરના એ રાક્ષસીય દીપકના, એ ધર્મોપદેશકાના, એ માનવી દેવોના, એ અવતારોના, એ દેહધારી ઈશ્વરોના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ થયા વિના તે વિશ્વમાં સર્વત્ર ભગેલો પરમેશ્વર દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી.

ઈશ્વર છે, એ તો આપણે સર્વ સાગી રીતે જાણીએ છીએ, છતાં પણ તે આપણને દેખાતો નથી, આપણે તેને જાણી શકતા નથી. પ્રકાશને લઈ આવનારા એ મહાન્ દેવ દૂતોમાના કાંઈ પણ એકને નો, ઈશ્વરવિશે સર્વથા જગતના આરભથી તે આજ પર્યન્ત આપણે જે કાંઈ પણ ઉચ્ચતમ કલ્પના કરી હોય, તે કલ્પના સાથે તેના પ્રત્યક્ષ ચારિત્ર્યની તુલના કરો, એટલે એમજ તમારા જાણવામાં આવશે કે, તમારો ઈશ્વર એ વ્યયને ઓછો પડે છે એ ધર્મસંસ્થાપકાનું ચારિત્ર્ય તમારી કલ્પનાશક્તિની મીમાથી બહારનું છે એ પ્રત્યક્ષ દેહજૂતોએ વસ્તુતઃ જે જીવન વીતાડયું છે અને જે જીવનને ઉત્તરણીય તરીકે આપણા સમક્ષ રજૂ કર્યું છે, તેના કરતા ઈશ્વરવિશેની ઉચ્ચ કલ્પના પણ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી એ માનવ દેહધારી દેવાના ચરણોમા લેગીને જગતમા એજ કેવળ દિવ્ય આત્મા છે એમ માનવું એ પાપ છે કે મુક્ત વસ્તુતઃ ઈશ્વરવિષયક જે કાંઈ પણ આપણી કલ્પનાઓ છે, તે કલ્પનાઓથી પણ જો તેઓ ખરેખરજ ઉચ્ચ પદવીના હોય, તો પછી તેમની પૂજા કરવામા હાનિ રી છે? કશી પણ હાનિ નથીજ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૂજનો જો કાંઈ પ્રત્યક્ષ અને શક્ય માર્ગ હોય, તો તે એજ છે વાદનિવાદ જીને કેવળ વિચારોના જગતમા જઈને, તમને જે માર્ગ ગમે તે માર્ગે તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો, તોપણ જ્યાં સુધી આ માનવ જગતમાના જ તમે એક માનવ છો, ત્યાં સુધી તમારું વિશ્વ માનવી છે, તમારો ધર્મ માનવી છે અને તમારો પરમેશ્વર પણ માનવીજ હોવાનો વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવીજ જોઈએ જેની આપણાથી સ્પષ્ટ કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી, અને કાંઈ એક પ્રત્યક્ષ મધ્યવર્તિ વસ્તુના સાહાય્ય વિના જેની પાસે પહોંચવું કઠિન છે, એવા કેવળ વિચારમા વસનારા ધરેધને સાગી જઈને પ્રત્યક્ષ અસ્થિતત્વધારી વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરે, એવો બ્યવહારશૂન્ય કાણ હોઈ શકે વાર? એટલા માટે જ સર્વ યુગમા અને સર્વ દેશમા ઈશ્વરના એ અવતારો પૂજાયા છે.

મહાદી લોગિમાના એક અવતારના, મહાત્મા કાંઈસ્દના જીવનનો આપણે આજે થોડોક વિચાર કરવાનો છે જ્યાં કાંઈસ્દનો જન્મ થયો, તે વેળાએ મહાદી લોકો જે સ્થિતિને હું બે ઉત્તત લહરીઓના મધ્યભાગમાંનું અવનત પોનાણું મૂકું છું તે સ્થિતિમા હતા પૂર્વપરપરાને મગગાક વાળીને વળગી રહેવાનો તે કાળ હતો જ્યારે મનુષ્યનું મન તે સમય પૂરતું જાણે કે આગળ વધવાના કામથી નટાળીને જે પૂરું જ મેગવેલું હોય, તેની જ સલાજી રાખવું હોય છે, તે પ્રયત્નનો તે કાળ હતો જ્યારે જીવનના મહત્વના, સર્વ-સાધારણ મોટામોટા નવીન પ્રયોગમા ધ્યાનની સમયતા થવાને બદલે, પૂર્વના નિર્ણયિત પ્રયોગના અગોપાગમા, ઝીણીઝીણી વાતોમા જ ધ્યાન વધારે પડેવાયું હોય છે, તેવા

પ્રસંગનો તે કાળ હતો. આગળ પાછળ આક્રમણ કરવાને બદલે તે વેળાએ પ્રગતિ સર્વથા અટકી ગઈ હતી. કરવા કરતાં થવા દેવાનો તે કાળ હતો. તે પરિસ્થિતિને દૂર દોષ આપતો નથી, એ આપે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તે પરિસ્થિતિની નિન્દા કે ટીકા કરવાનો આપણને લેશમાત્ર પણ અધિકાર નથી. કારણ કે, જો સર્વ એ પ્રમાણે થયું ન હોત, તો નાજરચના ઇસુમાં સસ્વરૂપ થએલો, તેનારૂપે દગ્ગોચર થએલો સાર પછીનો હિંમત પણ સર્વથા અશક્ય જ થઈ પડ્યો હોત. યહૂદીઓમાંના કર્મનિષ્ઠ ફેરિસી ક્રિવા હિંદુ તથા સંશયવાદી સૅડ્યૂસી પોતાના વિધિઓને સર્વથા અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હશે; જે કર્મ તેઓ કરતા હશે, તેમાં કદાચિત્ તેઓ દંભી પણ હશે; પરંતુ તે ગમે તેવા હોવા છતાં એટલું તો સત્ય જ છે કે, તેમના તે જ ઘટકાવયવ હતા. એક છેડાપરના ફેરિસી અને સૅડ્યૂસીના યોગે થએલો આઘાત બીજા છેડાપરના નાજરચના ઇસુના વિલક્ષણ મસ્તિષ્કના સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવ્યો.

નિલનાં ધર્મકૃત્યોમાંની ન્હાનીસૂની જાગતો, રૂઢ પદ્ધતિ, ઠરાવેલા નમૂના અને નિલનાં વિધિઓમાં ધ્યાન આપવાને કોઈ કોઈવાર હાસ્યાસ્પદ માનવામાં આવતું હશે, છતાં પણ તેમનામાં શક્તિ છે. બધીકેવાર આગળ વધવામાં આપણી પુષ્કળ શક્તિ ખર્ચાઈ જાય છે. ધાર્મિક વિષયોમાં ઉદારમતવાદી મનુષ્ય કરતાં ધર્મોન્મત મનુષ્ય અધિક સામર્થ્યવાન હોય છે, એ વીત્તાં સર્વથા સત્ય છે. અર્થાત્ ધર્મોન્માદમાં પણ એક મહાન ગુણ રહેલો છે; કારણ કે, તે કર્તૃત્વશક્તિના એક મોટા સંગ્રહને સંભાળી રાખે છે. એ જેવી રીતે વ્યક્તિની રિયતિ છે, તેવી જ સમસ્ત જાતિની અવસ્થા પણ હોય છે. તે પણ એવી જ રીતે સંભાળી રાખવામાટે કર્તૃત્વશક્તિનો, સ્પુરણ શક્તિનો સંગ્રહ કરે છે. બાલ શત્રુઓના યોગે ચારે તરફથી ઘેરાયેલી, રોમન લોકોના યોગે, બૌદ્ધિક જગતમાં રૂઢ થવા માંડેલા ત્રીક વિચારોના પ્રચારના યોગે અને ભારતવર્ષ આદિ તરફથી આવતી હાહરીઓના યોગે મધ્યવર્તિ કેન્દ્રપ્રતિ ધિક્કાપત્તી; મન, શરીર તથા નીતિ આદિ સર્વ દૃષ્ટિથી અવનત થએલી, યહૂદીઓની સમગ્ર જાતિ, તેમના વંશજોમાંથી અદ્યપિ અદસ્ય ન થએલી આંતરિક, સંકલિત અને પ્રચંડ પોતપોતામાંની શક્તિના આધારે ઉભી હતી. તે જાતિને પોતાની સર્વ સ્પુરણશક્તિને જેસ્તેષ્ઠમ અને ન્યુધર્મમાં જ સંઘરી રાખવી પડી, કેન્દ્રીભૂત કરવી પડી અને જગતની સર્વ શક્તિઓના ધર્મ પ્રમાણે એકવાર એકત્ર થવા પછી તેનાથી તેજ રિયતિમાં એક સ્થળે રહી ન શકાયું. તેનો વ્યય થવો જ જોઈએ, તેનો વિસ્તાર થવો જ જોઈએ. પૃથ્વીપર એવી એક પણ શક્તિ નથી, કે, જેને કોઈથી પણ લાંબા સમય સુધી આકુંચિત મર્યાદામાં રાખી શકાય. પછીના

કાળમાં તેના વિસ્તાર થશે, એવા આશયથી લાખા સમય પર્યન્ત તેને દાબી રાખી શકાય તેમ નથી

યહૂદીવંશમા કેન્દ્રીભૂત થએલી એ સ્ફુરણુચક્રિત, પછીના કાળમા ક્રિધિયન્ ધર્મના ઉદયના આપે પ્રકટ થઈ. એકત્ર એવા ભિન્નભિન્ન પ્રવાહોનો એક મોટો પ્રવાહ થયો. ધીમેધીમે બધા ન્હાના-ન્હાના પ્રવાહો એકત્ર થતા તેમની એક પ્રચડ લહરી બની ગઈ અને તેના શિખર ભાગે નાજરથનો ધસુ ઉભેલો જગતને દેખાયો. આ રીતે ક્રાંતિપથુ ધર્મસંસ્થાપક તેના પોતાના જીવનસમયના કાળવડે બનેલો હોય છે, તેના વશના ભૂત કાળવડે બનેલો હોય છે, અને તે પોતે ભવિષ્યકાળનો ઉત્પાદક હોય છે. આજની વસ્તુ ભૂતકાળનું કાર્ય છે અને ભવિષ્યકાળનું કારણ છે. દેવદૂત એ સ્થિતિમાં હોય છે. તેના વંશમાં જે કાર્ત્ત પથુ ઉત્તમ હોય છે, અને જે કાર્ત્ત પથુ મહત્ત્વનું હોય છે, તે સર્વતી તે પ્રતિમા હોય છે. જે માનવી વશમા તેના જન્મ થયો હોય, તે વશ યુગોના યુગપર્યન્ત જેના માટે ઝગડો રહે, તે જીવન, તે અર્થ તેનામા ભરેલો હોય છે, અને તે પોતે ભવિષ્યકાળને સ્ફૂર્તિ આપે છે, અને તે સ્ફૂર્તિ કેવળ તેના જ વંશને નહિ, કિન્તુ જગતમાના બીજા અસખ્ય વંશોને અપાયથી હોય છે.

બીજી એ વાર્તા તમારે સ્મરણુમા રાખવી બેઠાં એ નાજરથના મહા ધર્મસંસ્થા પક વિશેના મારા વિચારો પૂર્વ દેશની દૃષ્ટિ અનુસારજ હોવાના. વળી તમે ધણીકવાર એ પથુ ભૂલી જાઓ છો કે, નાજરથ પોતે પથુ પૌરસ્થ્યમાનો પૌરસ્થજ હતો. નીલ નેત્ર અને પિંગળ કેશ આપીને તેને રજવાનો તમે ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રયાત્ર કરો, છતાં તે તો પૌરસ્થજ હતો તે જ કલ્પના, દૃષ્ટાન્ત અને ઉપમાથી બાંધમણ લખાયલું છે બાંધમનમાના દેખાવો, સ્થળો, મન પ્રવૃત્તિ, જનસમાજ, કાવ્ય અને પ્રતિમા આદિ સર્વ આપણને પૂર્વ દેશનો જ બોધ કરાવે છે. તેમા વર્ણવેલા, તે નિરજ આકાશ, તે ઉજ્જ્વળતા, તે સૂર્ય, તે રેતાળ મેદાનો, તૃપ્તાન્ત થએલા મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓ, કૂવામાનુ પાણી ભરી લઈ જવામાટે માથાપર ધડા મૂકીને આવનારા સ્ત્રીપુરુષો, તે પશુઓના સમુદાય, તે હળ ખેડનારા, આસપાસ ચાલતી વાવણી, તે પાણીની ચક્કીઓ, રેંટ, તે દગરાની ધનીઓ, એ સર્વ વસ્તુઓ આજે અત્યારે પથુ એશિયામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એશિયાનો નાદ તે ધર્મનો નાદ ■ યૂરોપનો નાદ તે રાજકરણનો નાદ છે. એ બન્ને ધ્વનિ-કાર્ય-પોતપોતાના પક્ષે મહત્ત્વના છે. યૂરોપનો ધ્વનિ તે ગ્રાસીન ઓસનો ધ્વનિ છે. ગ્રીક વિચારથી ભરેલા મનને તેના નિકટનો સમાજ તે જ સર્વસ્વ છે. તેથી એવી તરફ તેને સર્વ પશુતા જ દેખાય છે ગ્રીકવિના બીજા કોઈને પથુ જીવવાનો અધિ-

કાર નથી. ત્રીક જે કાંઈ પણ કરે તે સર્વન્યાય, સંવાસોળ આના ને જે ગતિ; તે વિના જે ખીનું કાંઈ પણ જગનમાં હોય, તો તે મર્વ અન્યાય, સર્વ બૂલભરેલું; એટલે જગતમાં તેને રહેવા જ દેવું ન બેધએ. ત્રીક વિચારમાં ઉત્કટ ઔદિકતા; ઉત્કટ સૃષ્ટિપરતા અને તેથી જ ઉત્કટ કૃતિમતા રહેલી છે. ત્રીક સંપૂર્ણ રીતે આ લોકમાં જ વસે છે. કલ્પનાના ફેંકાની તે પરવા કરતો નથી. તેનું કાલ્ય સુદ્ધાં પણ સર્વથા બ્યવહારમય જ હોય છે. તેનાં દેવ અને દેવતા તે કેવળ મનુષ્ય પ્રાણી જ નહિ, કિન્તુ તેમનામાં મનુષ્યના શુણ્ણદોષ પણ ઉત્કટતાથી નિવાસ કરી રહેવા છે. જેવી રીતે આપણામાં હોય છે, તેવી જ રીતે બહુધા તેમનામાં પણ માનવી મનોવિકાર અને માનવી ભાવો પૂર્ણતાથી ભરેલા છે. જે જે સુંદર છે, તે વિશે ત્રીકના મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. પરંતુ એ એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય છે કે, તે સુંદર વસ્તુ નિલ બાણ નિઃસર્ગમાંની જ હોવાની. તે એટલે ટેકરીઓ-પરંતુ, દિમસંહતિમાંનું અને પુષ્પોમાંનું સૌન્દર્ય; ભિન્ન ભિન્ન રચનામાંનું અને આકારમાંનું સૌન્દર્ય; માનવી મુખમંડળમાંનું સૌન્દર્ય અને ઝીના કરતાં પણ વધારેવાર મનુષ્યાકૃતિમાંનું સૌન્દર્ય જ હોવાનું. ત્રીક લોકોને જે ગમતું હતું તે એ જ. અને તેની પછીના ધૂરોપના વિચારની દિશાના ઉપદેશકા અને પ્રવર્તકા ત્રીક જ હોવાથી ધૂરોપનો ધ્વનિ તે ત્રીક-ધ્વનિ જ છે, એમ નિર્વિવાદ અને નિ સંશય જણાઈ આવે છે.

એશિયામાં વિચારની દિશા સર્વથા એથી ભિન્ન છે. જેમનાં ઉત્તુંગ શૃંગો મેઘમંડળને બેદીને આકાશના નીલ વિતાનનું જાણે સુખન જ લે છે એવી પર્વતશ્રેણિ, જ્યાં ઘાસનું એક તણખલું પણ ભિગતું નથી અને પાણીનો એક છટિા પણ મળી શકતો નથી એવાં ગાઢિના ગાઢિ સૂધી વિસ્તરેલાં રેતાળ મેદાન, જેમનો કદાપિ અંત આવતો જ નથી એવાં અરણ્યો અને સમુદ્રમાં ભરેલાં મારનારી મહાનદીઓથી યુક્ત તે વિસ્તીર્ણ મહાખંડને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ લાવે. એ સર્વ આસપાસ વિસ્તરેલી પરિસ્થિતિમાં, ભવ્યમાનો અને સૌન્દર્યમાનો યોગસ્થાનો પ્રેમ સ્વાભાસિક જ ભિન્ન દિશામાં પરિણત થયો છે. બહિર્-મુખતાને લાગીને તે અંતર્મુખ થયો છે. નિ સર્ગની પ્રીતિ લા પણ છે, સત્તાની તે જ આકાંક્ષા લાં પણ છે, શ્રેષ્ઠત્વની તેટલી જ તૃપ્તિ લાં પણ લાગેલી છે; ત્રીક અને આર્મેરી-યન, આર્ય અને દસ્યુ એ કલ્પના લાં પણ છે. પણ તેમની મર્મોદા ધણીક વિસ્તૃત થયેલી છે એશિયામાં આજે પણ જન્મ, વર્ણ કિંવા ભાષાવડે કદાપિ જાતિ નિર્માણ થતી નથી; જાતિ એ કથાથી પણ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો તે માત્ર ધર્મથી જ છે. આપણે સર્વ ખ્રીસ્તીઓ એટલે એક; આપણે સર્વ મુસલમાનો એટલે એક; આપણે સર્વ હિન્દુઓ એટલે એક; આપણે સર્વ બૌદ્ધો એટલે એક; પછી તે બૌદ્ધ ચીનનો નિવાસી હોય કિંવા

ધરાનમા વસનારો દોષ, આપણે જ્યાં તે જ—એક જ—ધર્મને પાળીએ છીએ, ત્યારે તે આપણો વ્રાતા જ છે, એમ જ તેમને લાગે છે સમસ્ત માનવજાતિને એક રથને નાધનાર બધન તે ધર્મ છે અને તેવામા વળી એ જ કારણના થોગે પૌરસ્ત્ય ભાસમા જીવનાં અને ક પનાર્માં રમનારો છે પ્રપાતપરના વિચિતરગ, પક્ષીના ગાન, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારક અને આ સર્વ પૃથ્વીમાની રમ્યતા. એ સર્વ વસ્તુઓ સર્વથા પ્રસન્ન કરનારી છે, પરંતુ પૌરસ્ત્ય મનને એટલી વસ્તુઓ પૂરી પડતી નથી તેને તો તેમનાથી પણ પેલી તરફના સ્વમને અનુભવવાનો અવસર જોઈએ છે તેની તો વર્તમાનને એકદમ આગળીને આગળ વધવાની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે જાણે કે વર્તમાન એટલે તેના કયા દિસાનમા જ નથી આજે યુગોના યુગથી પૂર્વભૂમિ જે પાળણામા માનની વશ હિંચર્પો છે, તે પાળણાક્રુપ થયેલી છે ત્યાં પેલોના સર્વ પ્રકારો છે એક પછી એક રાજ્યો ઉત્પન્ન થાય છે સામ્રાજ્યના સ્થાનમા સામ્રાજ્યોને ઉભા કરવામા આવે છે, માનવી સત્તા, વૈભવ, સપત્તિ આદિ મરતું સક્રમણ ત્યાં થાય છે તે સત્તા અને દક્ષતાનું સમાધિસ્થાન જ છે પૂર્વ ભૂમિ તે સત્તા, રાજ્યો અને વિદ્વાતાને એક સમાધિ જ છે, એટલા માટે, જો પૌરસ્ત્ય મત આ જગતમાની વસ્તુઓને તિરસ્કારથી જોતું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જોતું કાંઈ પણ નથી સાદ જોકે જ જે વિકારરહિત છે, જે મરતું નથી, દુઃખ અને મૃત્યુનડે જ સર્વત્ર જગત્ ભરેલું દોવા છતાં જે અનત છે, જે કલ્યાણમય છે, જે અમૃત છે, એવું જ કાંઈ હોય તે તેને જોઈએ જ પૌરસ્ત્ય ધર્મસંસ્થાપકોને એ ગ્રામવ્યપર બળ આપવાનો કદાપિ કટાંગો આવતો નથી અને એ તો આપના ધ્યાનમા દરો જ કે, કેવળ એક ઉદાહરણને છોડી દેવામા આવે, તો એ મહાધર્મસંસ્થાપકોમાંના બાળીના સધળા કેવળ પૌરસ્ત્યો જ છે

એટલામાટે જીવનનો સંદેશો લઈ આવનાર એ દેવદૂતના જીવનમા આપણને પ્રથમ તત્ત્વ એ મળી આવે છે કે, “આ જીવન નથી, કિન્તુ એના કરતા બીજું કાંઈક હિચિતર છે” અને પૂર્વ ભૂમિના સત્ત્વ પુત્ર પ્રમાણે તેણે તે તત્ત્વને વ્યવહાર કૃતિમા ઉતાર્યું છે તમે પશ્ચિમ ભૂમિના જનો પોતપોતાના વિષયોમા,—મુદ્ધ સનધો વિષયમા તેમ જ રાજકીય સધ કિંવા બીજાં તેવા જ વિષયોમા—કૃતિપૂર્ણ છો કદાચિત્ પૌરસ્ત્યો એ વિષયોને વ્યવહાર્ય કરી શક્તા નહિ હોય, પરંતુ તેઓ પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમા કૃતિપૂર્ણ છે તેમના માટે ધર્મ સર્વથા વ્યવહાર્ય થયેલો છે ધર્મમાંના રદસ્યને તેઓ કેવળ મનવડે જ ઉત્કૃષ્ટતાથી જાણી શકે છે, કિંવા કેનળ વાણીવડે જ તેનો સમ્પર્ક જાણાપોહ કરી શકે છે, એમ નથી, કિન્તુ તેઓ હસનવડે પણ તેને કરીને બતાવી શકે છે જો કાંઈ પૌરસ્ત્ય આજે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે, તો કાલે જ તેને પોતાના આયુષ્યમા જ વ્યવહાર

કરવામાટે શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં મયનારા હજારો મનુષ્યો જોવામાં આવી શકશે જે કાંઈ એક મનુષ્ય એવો ઉપદેશ આપે કે, એક પગપર ઉભા રહેવાથી મનુષ્ય મોક્ષને મેળવી શકે છે, તો તત્કાળ તે ઉપદેશકને, એક પગપર ઉભા રહેવાને તૈયાર એવા પાત્રમાં માણસો મળી આવવાના. તમે જોઈએ તો એને બંધે હાસ્યાસ્પદ કહો; પણ ધ્યાનમાં રાખો કે, એના મૂળમાં તેના તત્ત્વજ્ઞાનને—તેની કલ્પનાને બ્વહાર કિંવા કૃતિમાં ઉતારવાની તેમની ઉત્કટ પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. પશ્ચિમ ભૂમિમાં, મોક્ષમાર્ગનાં તત્ત્વો એટલે કેવળ શુદ્ધિને વ્યાપક ઠગવનારા, જે કદાપિ કૃતિમાં આવ્યાં નથી અને જે કદાપિ આયુષ્યના બ્વહારમાં દેખાયા નથી તેવાં તત્ત્વો છે. પાશ્ચાત્યોમાં જે ધર્મોપદેશક સર્વથી સાગે વાચાળ હોય, તે જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશક મનાય છે !

એટલે, પ્રથમ આપણને એ દેખાય છે કે, નાજરચનો ઈસૂ તે પૂર્વ ભૂમિના સત્ય પુત્ર હોતો તે અત્યંત કૃતિપૂર્ણ હોતો. આ નંધર જગત્ અને તેમાંની બીજી વસ્તુઓમાં તેનો લેશમાન પણ વિશ્વાસ ન હોતો. આ કાગમાં પશ્ચિમને જેવી ટેવ પડી ગઈ છે, તે પ્રમાણે પુસ્તકોને નચોવીને તેમનામાંથી અર્થને કાઢવાની હવે આના કરતાં વધારે ખેંચતાણ થવી શક્ય નથી પુસ્તકોની એટલી બધી ખેંચતાણ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. ધર્મપુસ્તકો તે કાંઈ રખખર નથી અને તે રખખરને તાણવાની સુદા પણ અમુક મર્યાદા હોય છે. હવે, આ યુગમાંની આપણા મોટાપણાની કલ્પનાઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે, તેમને પુષ્ટિ આપવા માટે, ધર્મોવલ્લભની અગત્ય નથી. આ, જુઓ, આવો આપણે બધા વિશ્વાસુ થઈએ, આડખર તથા દલને—હોંઘસોંગને—સર્વથા રમ્મ આપી દઈએ. આપણે જે ધ્યેય છે, તેને જે આપણાથી બરાબર અનુસરી શકાય તેમ ન હોય, તો પછી આપણે આપણી અક્ષમતાને સ્વીકારી લેવી, એ જ વધારે સારું છે. તે ધ્યેયને જ નીચે ખેંચવું, એ નિંદ્ર છે. એટલા માટે તેને જ નીચે ખેંચવાનો એ નિંદ્ર પ્રયત્ન કોઈએ પણ કરવો નહિ. પાશ્ચાત્ય લોકો ક્રાઇસ્ટના ચરિત્રના જે ભિન્ન ભિન્ન જતાતો કહી સંભળાવે છે, તે સાંભળીને જીવ સર્વથા કટાણી જાય છે તે કેવો હોતો અથવા કેવો ન હોતો, એ કાંઈ પણ મારા સમજવામાં આવી શકતું નથી ! એક મનુષ્ય જોઈ છે અને તેને મહાન રાજકારણ પડે બનાવે છે, બીજા તેને રણસૂર સેનાપતિ બનાવે છે અને ત્રીજાને વળી તે એક મહાદેશ ભક્ત યહૂદીના રૂપમાં દેખાય છે આવા એક જ નહિ, પણ અનેક પ્રકારો આવી રહ્યા છે હવે, આવી કલ્પનાઓને વળગીને ચાલવાનો મૂળ પુસ્તકમાં કાંઈ પણ આધાર છે ખરો કે ? શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશકોના ચરિત્રની સર્વોત્કૃષ્ટ દીક્ષા, એટલે તેમણે

પ્રત્યક્ષ વીતાડેલું જીવન જ. “શિયાળવાને રહેવા માટે મોટા દર દિવા ગુદાઓ હોય છે, આકાશવિહારી પક્ષીઓના માળા હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીમાટે તેનાથી સુરક્ષિતતાથી માયું મૂકી શકાય એવું સ્થાન નથી.” ક્રાઈસ્ટ કહે છે કે, મોક્ષ મેળવવાનો માત્ર એટલો જ માર્ગ છે. તે બીજા કોઈ પણ માર્ગને દર્શાવતો નથી. આપણને નિઃકપટભાવથી કબૂલ કરવા ધો કે, તેમ કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી. હજી આપણને ‘હું’ અને ‘મારું’ નો મોહ છે. આપણને માલમત્તા અને ધન ભેદ છે! આપણને ધિરાર છે! ચાલો ત્યારે આપણે આપણામાંના દોષોને તો સ્વીકારીએ! માનવ જાતિનાને ગુરુત્રેકને લક્ષ્મી-સ્પદતા આપવાનો નીચ માર્ગ તો નજ સ્વીકારવો ભેદ છે! તેને ક્રીડુનિક બંધનો તો હતાં જ નહિ. તે પુરુષમાં જગત્વિષયક એક પણ વિચાર કિંવા ઐદિક કલ્પના હશે, એમ તમને બાસે છે ખરું કે? તે તેજઃપુંજ, જેમનામાંથી મનુષ્યત્વનો લોપ થયેલો છે તેવા ઓના દેવ અને પશુઓનો સહચારી બંધુ થવામાટે આ જગતમાં આવેલો હતો, એમ તમને બાસે છે ખરું કે? અને છતાં પણ લોકો તેના મુખથી સર્વ પ્રકારનો ઉપદેશ કરાવે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એ કલ્પનાનો જ તેનામાં સર્વથા અભાવ હતો. તે દેવળ આત્મા હતો. મનુષ્યજાતિના કથ્થાણુમાટે જ દેહદ્વારા કર્મ કરાવનાર તે આત્મા હતો; અન્ય કોઈ પણ નહોતો. તેનો શરીર સાથેનો સંબંધ માત્ર એટલો જ હતો. આત્માને લિંગ છે જ નહિ. શરીરથી અલગ થયેલા દેવજાતમાનો પ્રાણો સાથે કોઈપણ સંબંધ નથી અને દેહ સાથે પણ કશોય સંબંધ નથી. એ ધ્યેય કદાચિત્ આપણી શક્તિથી જલ્દી દૂરનું હશે; પરંતુ તેની કશી પણ ચિંતા નથી. ધ્યેયને વગમી રહેલો. આપણને એ અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકારી લેવા ઘો કે, અમારું ધ્યેય એ જ છે; પરંતુ એને પહોંચવાને અણપિ અમે અસમર્થ છીએ.

તેના આયુષ્યમાં તેનો કોઈ પણ અવસાય નહોતો; તેને કશો પણ વિચાર નહોતો. ‘હું આત્મા છું’ એટલો જ માત્ર તેને વિચાર હતો. તે દેહના પિંજરામાંથી છૂટેલો, વિશ્વ-અણ અને બંધન રહિત આત્મા હતો અને એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતાના વિશ્વ-ક્ષણ અતર્જાનવડે જાણી લીધું હતું કે, પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રી, પછી તે ન્યૂ-યૉર્ક-હોય કે તેનાથી ભિન્ન અન્ય ધર્મનાં હોય, શ્રીમંત હોય કે ગરીબ હોય, સાધુ હોય કે પાતકી હોય, છતાં તેઓ તેના પોતાના જોવાં જ અમર્ત્ય આત્માનાં જ સ્વરૂપો છે. એથી તેના સમસ્ત જીવનમાં જે એક કાર્ય દેખાઈ આવે છે, તે, તેમને, પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને જાણવામાટે, તેની પ્રતીતિ કરવામાટે બોલાવવા, એ છે. તે કહે છે કે, આપણે નીચ છીએ, આપણે ગરીબ છીએ, એવા એ અસદ્ધર્મમૂલક સ્વપ્નમાંના વિચારોને ત્યાગી દો. ગુલામોપર કરાવ છે તેવા જીવન આપણાપર થાય છે, આપણને પગ-

તેને ચઘદી છંદી નાખવામાં આવે છે, એવો ભાસ કદાપિ ચત્રા દેશો નહિ. કારણ કે, તમારા અંતરમાં એવું કાંઈ છે કે, તેનાપર કદાપિ અત્યાચાર કરી શકાય તેમ નથી. તમે સર્વ ઈશ્વરના પુત્ર, અમર્ત્ય આત્મા છો. તે ઉપદેશ આવે છે કે, “સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારામાં ભરેલું છે, એમ જાણી લ્યો.” “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ.” કેવળ “હું ઈશ્વરનો પુત્ર છું” “એટલું જ નહિ, પણ મારા અંતઃકરણના અંતઃકરણમાં મને એવો સાક્ષાત્કાર થયે છે કે, “હું અને મારો પિતા બન્ને એક જ છીએ!” એમ ઊભા રહીને કહેવાનું ધૈર્ય તમારામાં છે ખરું કે? નાજરચના ઇશુએ એમ કહ્યું હતું. આ જગત અને આ જીવન વિશે તે કદાપિ કાંઈ પણ જાણતો નથી. તેનું તેમની સાથે કાંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. જે તેના તેમની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોય તો તે એટલો જ કે, જગતને, સે જેવું છે તેવું જ સ્વીકારવું; તેને એક આઘાત આપવો; અને જ્યાં સૂધી સમસ્ત જગત ઈશ્વરના પ્રખર તેજમાં મળી જાય, પ્રત્યેકને પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની પ્રતિતિ ધર્મ જાય, મરણને પરાજિત કરીને વિજયી થાય અને બધા દુઃખો હટવાર ધર્મ જાય, ત્યાં સૂધી તેને આગમ અને આગળ ધકેલ્યા કરવું.

તેના વિશે જે જૂદી જૂદી વાર્તાઓ લખાવશી છે, તે તો આપણે વાંચી જ છ. તે શુદ્ધિમાન લેખકો, તેમના તે લેખ અને તેમની તે ઉચ્ચ પ્રકારની દીકા આદિને આપણે જાણીએ છીએ. અને તેમના અભાસવડે જે કાંઈ પરિણામ થયું છે, તે પણ આપણને જ્ઞાત છે. ‘નવા કરાર’ માંનો કેટલો ભાગ સત્ય છે, એ વિશેનો અહીં આપણે વાદ કરવાનો નથી, અથવા તો તેના ચરિત્રમાં અંતિકાલિકતાનો અંશ કેટલો છે, એ વિશે નાદ વિવાદ ચલાવવામાટે પણ આપણે અત્યારે અહીં એક જ ચર્ચા નથી. ‘નવા કરાર’ ઇશુના જન્મ દિવસથી પછી પાંચ સો વર્ષના અવધિમાં લખાયો હતો કે નહિ, એ ચર્ચામાં લેશ માત્ર પણ મહત્ત્વ નથી; તેમ જ તેનું ચરિત્ર કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે, એના નિરીક્ષણમાં પણ અધિક મહત્ત્વ નથી. તે ચરિત્રની પાછળ, તેના મૂળમાં, કાંઈ પણ-આપણને જેના અનુકરણની ઇચ્છા થાય ■ એવું કાંઈ પણ તત્ત્વ રહેલું છે. અસત્યનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાટે, અસત્યને એકદમ જરાપર ઉઠાવી નાખવામાટે, તમારે સત્યનો અનુવાદ કરવો પડે છે; અને તે સત્ય એટલે યથાર્થ વાર્તા જ હોય છે. જે વસ્તુ કદાપિ અસ્તિત્વમાં આવી જ ન હોય, તેનું તમારાથી અનુકરણ થતું શક્ય નથી; જે કાંઈ તમારા લક્ષમાં આવેલું નથી, તેનું તમારાથી કદાપિ અનુકરણ કરી શકાય તેમ નથી. એટલામાટે, તે ચરિત્રમાં આધ્યાત્મિક તેજનું આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારું પ્રકટ સ્વરૂપ, નીચે ઉત્તરેથી પ્રચંડ શક્તિ, એવું કાંઈ પણ આધારભૂત તત્ત્વ રહેલું જ નોંધવું અને આજે આપણે તે વિશે જ જાણીએ.

છીએ, તે ત્યાં સ્પષ્ટ છે. એટલા માટે, આપણને વિદ્વાનોની ટીકાની, અને ચર્ચાની હેય માત્ર પણ બીજી બાસતી નથી. જે મારે નાજરચના ઈસને પૌરસ્ત્ય પ્રમાણે બજવા હોય, તો મારામાટે કેવળ એક જ માર્ગ ખુલ્લો છે. તે માર્ગ એટલે તેને ઈશ્વર પ્રમાણે—અને સર્વથા ઈશ્વર પ્રમાણે જ, બીજા કશા પ્રમાણે પણ નહિ પૂજવો, એ છે. અમને તે પ્રમાણે તેને પૂજવાનો અધિકાર નથી, એવો તમારા કહેવાનો ઉદ્દેશ છે કે શું ? જે તેને આપણી પદ્ધતિમાં લાવીને, કાર્ષ એક મોટા માણસને આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણેનું જ માન આપવું હોય તો પછી તેને બજવાનું મૂળ કારણ શું છે વાર ? આપણા ધર્મગ્રંથો કહે છે કે, “તે તેજના એ ગ્રેહ બાળકો, તે તેજનું પ્રકટ સ્વરૂપ છે;—નહિ, પ્રત્યક્ષ તે તેજ જ છે.—જે તેમની પૂજા કરવામાં આવે, તો તેઓ આપણી સાથે એક જ યર્ધ જાય છે અને આપણે પણ તેમની જોડે એક યર્ધ જઈને છીએ.”

કારણ કે, મનુષ્ય ઈશ્વરને ત્રણ પ્રકારે જુએ છે. પ્રથમ, અશિક્ષિત, અસંસ્કૃત મનુષ્યની અપરિપક્વ સુદ્ધિને ઈશ્વર બહુ જ દૂર, ઉચ્ચ, ક્યાંક પણ આકાશમાં, મોટા-ન્યાયાધીશ સમાન, આપણા અન્યાયોનો નિકાલ લાવતો, સિદ્ધાસને વિરાજેલો, દેખાય છે. તેને તે અગ્નિ સમાન ભયોત્પાદક બાસે છે. હવે એક રીતે જોનાં આ સારું છે; કારણ કે, એમાં હાનિકારક કાંઈપણ નથી. તમારે એ નિલ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, માન-અનો માર્ગ અસલમાંથી સત્યપ્રતિ જતો નથી, કિન્તુ એક સત્યમાંથી નીકળીને પેલી તરફના બીજા સસપ્રતિ જાય છે. તમને જે એમ કહેવું અધિક ઉચિત બાસતું હોય, તો એમ પણ કહી શકાય કે, તે કનિષ્ઠ પ્રકારના સત્યમાંથી ઉચ્ચ પ્રકારના સસ પ્રતિ જાય છે. તમે અર્દોથી નીકળ્યા છો અને સર્વથા સરળ રેવામાં સૂર્ય પ્રતિ ચાલ્યા છો, એવી કલ્પના કરો. અર્દો સૂર્યનો આકાર બહુ જ લઘુ દેખાય છે. કલ્પના કરો કે, તેના પ્રતિ તમે દશ લાખ માઈલ જેટલા નિકટમાં ગયા છો, એટલે પછી ત્યાં તમને સૂર્ય કેટલો મોટો દેખાશે ? જેમ જેમ આગળ વધતા જશો, તેમ તેમ સૂર્ય વધારે અને વધારે મોટો થતો જશે. ધારો કે, તમારા એ અવાસમાંના જૂઠા જૂઠા મુકામેથી સૂર્યના વીસ હજાર ફોટો-ગ્રાફ લીધેલા છે. એ વીસ હજાર ફોટોગ્રાફ સર્વ એક બીજાથી મિલ તો હોવાના જ; પરંતુ તેમાંના પ્રત્યેક ફોટોગ્રાફ એક જ સૂર્યનો ફોટોગ્રાફ છે, એનો તમારાથી અસ્વીકાર કરી શકાશે ખરો કે ? તેજ પ્રમાણે ધર્મનાં સર્વ સ્વરૂપો,—પછી તે ઉત્તત હોય કિંવા અવનત હોય, તે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની અનંત તેજોમય સ્થિતિમાં જવા-માટેનાં વિવિધ મોપાન છે. કેટલાંકમાં કનિષ્ઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, અને કેટલાંકમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. એ જ માન

તેમનામાંનો બેદ છે. એટલામાટે, જગતના કાષ્ઠપણ ભાગમાના વિચારહીન મનુષ્યનો ધર્મ એટલે, જગતની બહારના, સ્વર્ગમાં વસતા, સાંથી સમસ્ત વિશ્વપર સત્તા ચલાવનારા, નકારાને શિક્ષા આપનારા અને સારાને બક્ષીસ દેનારા ઈશ્વરનો ધર્મ છે. જેમ જેમ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતી ગઈ, તેમ તેમ તેને ભાસવા માંડ્યું કે, ઈશ્વર સર્વગત છે, તે આપણામાં હોવા બેઠ્યો, તે પ્રત્યેક સ્થળે હોવા બેઠ્યો, તે કોઈ દૂરનો દેવ નથી, કિન્તુ સર્વ આત્માઓનો આત્મા છે. જેવી રીતે મારો આત્મા મારા દેહને આલન-ગતિ-આપે છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વર મારા આત્માને ગતિ આપે છે. તે આત્માનો આત્મા, અંતરાત્મા છે અને જેમની તેટલી પરિણતિ થઈ હતી અને જેઓ તેટલા શુદ્ધ થયા હતા, એવા થોડાક મહાત્માઓ એના કરતાં પણ આગળ વધી ગયા અને અંતે તેમણે ઈશ્વરને ગોધી કાઢ્યો, કારણ કે, ‘નવા કરાર’માં કહેલું છે કે, “જેમનું અંત:કરણ શુદ્ધ છે, તેઓ ભાગ્યશાળી છે. કારણ કે, તેમને ઈશ્વરનો આક્ષાત્કાર થવાનો જ.” અને અંતે તેમના જણવામાં આવી ગયું કે, તેઓ અને તેમનો પિતા એક જ છે.

એ ત્રણે પાપરીઓ તે મહાધર્મોપદેશકે ‘નવા કરાર’માં શીખવેલી છે. “સ્વર્ગ-માંના અમારા પિતા, તારું નામ મહનીય હો.” એ તેણે શીખવેલી સામાન્ય પ્રાર્થના અને એવી જ ખીજી પ્રાર્થનાઓને સારીરીતે ધ્યાનમાં રાખ્યા. કેવી અને કેટલી સરળ પ્રાર્થના, કેવળ અપવધસ્ક બાળકની પ્રાર્થના જેવી જ પ્રાર્થના. આનું નામ ‘સામાન્ય પ્રાર્થના’ છે, એ ધ્યાનમાં રાખજો; કારણ કે, તે અસંસ્કૃત, અસિક્ષિત જનસમૂહમાટે છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોને, જેમના કરતા જરાક આગળ વધેલા સમાજને, તેણે એના કરતાં કાંઈક ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો હતો. “હું મારા પિતામાં છું,” અને તે છતાં મારામા પણ છું અને તમારામાં પણ છું.” તમને આનું સ્મરણ છે ખરું ને? અને પછી જ્યારે યહૂદીઓએ પૂછ્યું કે, “તું કાણ છે?” ત્યારે તેણે એ જ બક્ષા કર્યું કે, “હું અને મારો પિતા એક છીએ.” યહૂદીઓને ભાસ્કું કે, એ પાખંડ છે, એ ઈશ્વરની નિન્દા છે. તેના એ યોગ્યવાનો અર્થ શો? તમારા જૂના ધર્મસંસ્થાપકોએ મુઠાં પણ એ જ કહેલું છે “તમે દેવ છો. તમારામાંનાં સર્વ તે પરત્વરનાં બાળકો છે.” તે જ ત્રણ સોપાન અહીં પણ કેવી રીતે મળી આવે છે, એની તરફ ધ્યાન આપો. તમારા જણવામાં આવી શકશે કે, પ્રથમ સોપાનથી આગળ કરીને તૃતીયમાં અંત કરવો, એ તમારામાટે વિશેષ સરળ કાર્ય છે.

એ દેવદૂત માર્ગ બતાવવામાટે આવ્યો હતો, દૃશ્ય વસ્તુઓમાં, બાહ્ય આકારમાં કોઈ બદલા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના કંટાળાભરેલા અને દૂર સિદ્ધિનાદ્વારા કાંઈ તમને બદલ-

માનની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તમારામાં વિદ્વાનો સર્વથા અજ્ઞાવ હોય, એ જ વધારે સારું છે. વળી જે તમે નમારા સમસ્ત આયુષ્યમાં નામ માત્રને પણ કોઈ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય, તો તે તો વળી તેથી પણ ઉત્તમ માનવું. મોક્ષ મેળવવામાટે એમની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. સંપત્તિ, સત્તા, સામર્થ્ય અને વિદ્વતા આદિ કશાની અગત્ય નથી; જેની અવશ્ય અગત્ય છે, તે કેવળ એક શુદ્ધતા જ છે. “જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેઓ ધન્ય છે.” કારણ કે, જ્યાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ છે, અને શુદ્ધ વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઈ પણ તે હોઈ શકે કે? તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. ઈશ્વરમાંથી જ તેનો ઉદ્ભવ છે. જે ‘બાઈબલ’ના શબ્દમાં કહીએ, તો “તે ઈશ્વરનો શ્વાસ છે.” ‘કુરાન’ના શબ્દોમાં કહીએ તો “તે ઈશ્વરનો આત્મા છે.” તમને કદાચિત્ત એમ લાગે છે ખરું કે, ઈશ્વરનું તે તેજ કદાચિત્ત અશુદ્ધ હોઈ શકે? પરંતુ ખેદની વાતો એ છે કે, આપણાં જ શુભ ક્રિયા અશુભ કર્મોના યોગે, યુગોની ધૂલિ અને કચરાથી તે તેજ આગ્રહિત થઈ ગયું છે. જેમની દિશા મથાર્ય ન હોતી, ક્રિયા જેઓ પોતે જ સત્ય નહોતાં એવાં નાનાં કાંઈએ તેજ તેજને યુગાનુયુગના અજ્ઞાનની ધૂલિ અને કચરાવડે ભરી નાખ્યું છે. એટલામાટે, માત્ર તે ધૂળ અને કચરાને જ કાઢી નાખવાની આવશ્યકતા છે. એમ થતાં તત્કાળ તે તેજ ચમકવા માંડશે “જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે તેઓ ધન્ય છે, કારણ કે, તેમને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાનો જ.” “સ્વર્ગનું રાજ્ય તારામાં છે.” નાજરથને ઈસ્રુ પૂછે છે, કે દેવલોકને શોધવા માટે તું ક્યાં જાય છે? તે તો અહીં તારામાં જ છે. તે તેજપરની ધૂળને ઝાટકી નાખ. તે ત્યાં જ છે. તે ક્યારનુંય તારું જ છે. જે તારું નથી તે તને કેમ કરીને મળશે? તે તેજ સર્વથા અધિકારવડે તારું છે. તમે અમૃતત્વના વારસ છો; અનંત પિતાના સંતાન છો.

તે દેવદૂતે ઉપદેશોક્ત આ એક મહત્ત્વ છે. અને સર્વ ધર્મોને આધારભૂત જે બીજું મહત્ત્વ તે ત્યાગ છે. તમે તે આત્મતેજને શુદ્ધ ચાનાથી કરી શકશો? ત્યાગથી. એક શ્રીમાન્ તરુણે ઈસ્રુને પૂછ્યું કે, “મહારાજ, અનંત જીવનની પ્રાપ્તિમાટે મારે શો ઉપાય કરવો?” ઈસ્રુએ તેને ઉત્તર આપ્યું કે, “એક વસ્તુની તારામાં ન્યૂનતા છે. પોતાના માર્ગે ચાલ્યો જ; જે કોઈ તારી પાસે છે તે બધું વેચી નાખ; અને તેનું આવેલું મૂલ્ય મરીબોને બદલી આપ. એ પછી સ્વર્ગમાંના ધનલોકાર તને મળશે. ચાલ આવ, તારા કોસને લઈ લે અને મને અનુસર!” આ વચન સાંભળીને તે તરુણના મનમાં ખેદ થયો અને દુઃખી મુદાથી તે પાછો વળી ગયો; કારણ કે, તેની પાસે વિપુલ સંપત્તિ હતી. આજા કે વધારે પ્રમાણમાં આપણે જ્યાં એવા જ છીએ. તે નાદ દિવસ અને રાત આપણાં શ્રવણોમાં ધૂમ્મા કરે છે. આપણા સુખ તથા અનંદના અતિરેકમાં, આ ઔદક વિપ-

યોમાં નિમગ્ન થઈ જતાં, અન્ય સર્વસ્વને આપણે ભૂતી ગયા છીએ, એમ જ્યાં આપણને લાગે છે, એટલે એક ક્ષણ મતબ્ધતા ઉભવ થાય છે અને આપણા કર્ણરંધ્રમાં એક ધ્વનિ ધૂમે છે. “તારી પાસેનું સર્વજન આપી દે; તેના ત્યાગ કર; તે દીન જનોને વહેંચી આપ, અને મારી પાછળ આવ !” તે જોના ઉપદેશ કરે છે, તે આ એક ધ્યેય છે અને જગત્-માંના સર્વ ત્રેક ધર્મસંસ્થાપકોએ એ જ ધ્યેયના ઉપદેશ કહેલો છે. ત્યાગ. એ સાગનો અર્થ શો ? નીતિમાં એક જ પ્રાપ્ત્ય છે. નિસ્વાર્થતા સ્વાર્થરહિત થાઓ. નિર્તાત નિઃસ્વાર્થતા એ ધ્યેય છે. મનુષ્યના જમણા ગાંધપર કોઈ તમાચો લગાવે, તો તેણે ડાબા ગાંધને આગળ ધરવો જોઈએ. જો તેના અંગરખાને કોઈ લઈ જાય, તો તેણે તેને પોતાની પછેડી પણ આપી દેવી.

આપણને શક્ય જણાતો હોય, તે સર્વથી સારા માર્ગમાં આપણે પ્રવૃત્ત કરવાનો છે, અને તે ધ્યેયને નીચે ખેંચ્યા વિના જ. આ તે ધ્યેય છે. જે મનુષ્યમાં સ્વાર્થનો અંશ માત્ર પણ રહેલો નથી, જેની પાસે કોઈ માલમત્તા બાકી નથી, જેની પાસે જેને તે ‘હું’ કે ‘મારું’ કહી શકે એવું કોઈ પણ નથી, જેણે પોતાનું પૂર્ણરીતે દાન કરી દીધું છે, જાણે પોતાનો લોપ જ કરી નાખ્યો છે, તે મનુષ્ય એટલે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર છે, એમ જ જાણીશું. કારણ કે, તેનામાંની સ્વાર્થેશ્વરનો લય થયેલો છે, તે છુદાઈ ગઈ છે, સર્વથા નિર્મૂલ્ય થઈ છે. તે જ ધ્યેય—શૂન્ય મનુષ્ય. અત્યારે જ આપણાથી તે રિયાતમાં જઈ શકાય તેમ નથી. અત્યારે તો આપણે તે ધ્યેયને લગ્નએ અને કદાચિત્ત આપણા પગ અટકી જાય, તોપણ ધીમે ધીમે તેને પકડી પાડવામાટે ઝગડતા રહીએ, એ જ ઉચિત છે. આવતી કાલે કિંવા હજાર વર્ષ પછી પણ તે ધ્યેય પાસે તો જઈ પહોંચવું જોઈએ જ. કારણ કે તે કેવળ સાધ્ય નથી, કિન્તુ સાધન પણ છે. નિ સ્વાર્થ, પૂર્ણ આત્મરહિત થવું એ જ મુક્તિ છે. કારણ કે એ પછી અંદરનો ‘મનુષ્ય’ લુપ્ત થાય છે, અને કેવળ ‘પરમેશ્વર’ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

ખીજે એક મુદ્દો. માનવ્યના સર્વ શિક્ષકો સર્વથા સ્વાર્થરહિત હોય છે. નાજરયના ઈસુ ઉપદેશ આપે છે, એવી કલ્પના કરો. એટલામાં એક મનુષ્ય ત્યાં આવ્યો અને તેણે કહ્યું, “આપ જે શીખવો છો, તે બહુ જ સુંદર છે, પૂર્ણતાપ્રતિ જવાનો એ જ માર્ગ છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે, અને તે માર્ગે જવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ કેવળ આપ જ ઈશ્વરમાથી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્ર છો, એવી ભાવનાથી આપને લગવા, એ વાત્તાં મને માન્ય નથી.” એનું નાજરયના ઈસુએ શુ ઉત્તર આપ્યું હોત ? એ જ કે, “ ઠીક છે, તારા માર્ગમાં તું આનંદથી ચાલ્યો જા. તું ધ્યેયની પાછળ પાછળ જાય એટલે થયું. આ શિક્ષણ આપનાર તરીકેનું માન તું મને આપે છે કે નહિ, એની સાથે

માટે કાંઈપણ લેવા દેવા નથી. મેં કાંઈ દુકાન માંડી નથી. હું કાંઈ ધર્મના વ્યાપાર કરતો નથી. હું કેવળ સત્ય તત્ત્વોનું શિક્ષણ જ આપું છું અને સત્ય તત્ત્વોપર તિઆ મારા જ છે' એવો કાંઈનો પણ અધિકાર નથી. સત્યનો ઇન્કાર કોઈથી પણ થઈ શકાય તેમ નથી. સત્ય એટલે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર જ. આગળ અને આગળ માર્ગનું આક્રમણ કરું" પણ આજે એ મહાત્માની શિષ્યસાખા શું કહે છે? એ કે, " તમે તેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તો છો કે નહિ, એ કાંઈ મોટા સવાલ નથી. તે મહાત્માને તમે માનો છો કે નહિ? જો ઈશ્વરને તમે માનતા હો, તો તો જાણે તમે ગમ્યાં; પણ જો તેને તમે ન માનતા હો, તો પછી તમારા માટે શ્રેષ્ઠ છે જ નહિ" એવી રીતે તે ધર્મસંસ્થાપકના સર્વ ઉપદેશને નુપિત કરવામાં આવ્યો છે, નીચેની પાથરીપર ખેંચી લાવવામાં આવ્યો છે; અને જે બધા વાદ તથા ઝગડા ચાલી રહ્યા છે, તે કેવળ તે ધર્મસંસ્થાપકના વ્યક્તિત્વ વિશેના જ છે. પરંતુ એ તેમના જાણવામાં આવતું નથી કે, તેમણે આ જે ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેવડે તેમની જોને માન આપવાની ભાવના છે, તે જ પુરુષને એક દૃષ્ટિથી તેઓ લક્ષ્યસ્પર્શ રીતિમાં લાવી ચૂકે છે. તે પુરુષ એ કંપનાને લક્ષ્યસ્પર્શ માનીને એનાથી દૂર જ નાઠો હોત જે તેને સ્મરે છે, એવા આ જગતમાં એક પણ પુરુષ છે કે નહિ, એની સાથે તેને શું કરવાનું હતું? તેણે તો ઈશ્વરનો નિયોગ, મંદેશ પહોંચાડવાનો હતો; અને તેણે પહોંચાડી દીધા વળી તેના જે વીસ હજાર પ્રાણી હોત તો તે સર્વ તેણે જગતમાંના સર્વથી દીન મનુષ્યોમાટે અર્પા દીધા હોત તુચ્છ માનેના લાખ સેમ્પરિટ-સ્માટે જે લાખોવાર તેના હા કરવામાં આવ્યો હોત અને તે પ્રત્યેકમાટે તેના જીવનનું બક્ષિ, એ જ કેવળ જે મુક્તિની સર્ન હોત, તો તેણે તેમાટે અનુભવ પોતાનું જીવનસમર્પણ કર્યું હોત અને એ સર્વ, પોતાનું નામ એક પણ મનુષ્યના જાણવામાં આવે, એવી લેશ માત્ર પણ ઈચ્છા ન રાખીને જ તેણે કર્યું હોત. ઈશ્વર જેમ શાંત રહીને, કાંઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે અને કાંઈ પણ ન ખોલતા આ વિશ્વરાકટને ચલાવે જાય છે, તે જ પ્રમાણે તેણે એ કાર્ય કર્યું હોત. હવે તેનો શિષ્ય શું કહેવાનો? તે તમને કહેવાનો કે, " તમે પૂર્ણતાને જઈ પહોંચ્યો, સર્વથા સ્વાર્થરહિત થશો, પણ એ સર્વનું શ્રેય જો તમે પોતાના ધર્મસંસ્થાપકને, પોતાના સાધુને નહિ આપો, તો પછી તમારી પૂર્ણતાનો કોણ પણ ઉપયોગ થવાનો નથી" પણ તે શા માટે? આ અજ્ઞાનનું, આ ધર્માનુષ્ઠાનનું મૂળ શામાં ગંદેલું છે? શિષ્યને એમ ભામે છે કે, ઈશ્વર માત્ર એક જ વાર અવતાર ધારે છે. જે સર્વ પ્રમાદ છે, તે આમ માનવામાં જ છે. તમારા માટે ઈશ્વર મનુષ્યમાં સગળ થાય છે, પણ નિ સર્વમાં સર્વને જે એક-

વાર હવે, તે પૂર્વે પણ થયેલ હોયું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનું જ. જે નિયમ-વડે બદ્ધ નથી, એવું નિઃસર્ગમાં કાંઈ પણ નથી અને એનો અર્થ એવો છે કે, જે કાંઈ બને છે, તે એમને એમ જ બનતું રહેવાનું અને એવી રીતે જ બનતું હોયું જોઈએ.

આર્યાવર્તમાં ઈશ્વરના અવતારો વિશે એ જ કથના છે. તેમના મહા અવતારોમાંને શ્રી કૃષ્ણ એક અવતાર છે. તેનું તે ભવ્ય ધર્મવ્યાખ્યાન,—ભગવદ્ગીતા,—તમારામાંના કેટલાકે એ વાચ્યું હશે જ. તે કહે છે:—

“અજોપિ સમન્વયાત્મા મૂલ્યાનામીશ્વરોપિ સન્ ।

પ્રકૃતિ સ્વામિધિશાય સંમત્રામ્યાત્મમાયયા ॥ ૧ ॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત્ત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્વદમ્ ॥ ૨ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમથામિ યુગે યુગે” ॥ ૩ ॥

“મને જો કે જન્મ નથી, હું વિકાર રહિત છું, સર્વ પ્રાણિમાત્રનો ઈશ્વર છું, તે પણ મારી પ્રકૃતિનો નિરાધ કરીને મારી માયાવડે હું જન્મ ધારણ કરું છું. ૧ ન્યારે ન્યારે ધર્મનો લોપ થવા માંડે છે, અને અધર્મનું ઉત્થાન થાય છે, ત્યારે હું દેહને ધારણ કરું છું. ૨ સજ્જનોના રક્ષણમાટે અને દુષ્ટ જનોના વિનાશમાટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર ધારું છું.” ૩ ન્યારે જગતનો અધ પાત થવા માંડે છે, ત્યારે પરમેશ્વર તેને ઉપર ટકાવી રાખવામાટે અવતારે છે. એવી રીતે લિંગ લિંગ કાળમાં અને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળમાં તે અવતાર ધારે છે. બીજા સ્ત્રોકમાં તે કહે છે કે:—

“યદદ્વિમૂર્તિમત્તત્ત્વં શ્રીમદ્ભૂતમેવ ચ ।

તત્તદેવાકળ્પત્ત્વં ત્વ મમ તેજાસંતમભવમ્” ॥ ૧ ॥

“ન્યારે ન્યારે સામર્થ્યવાન અને શુદ્ધ મહાત્મા આ માનવ્યને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવાનો યત્ન કરતો તમને મળી આવે, ત્યારે ત્યારે તે મારા તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, હું તે દ્વારા કાર્ય કરું છું, એ જ્ઞાનમાં રાખો.”

એટલામાટે, કેવળ નાજરચના ઈચ્છામાં જ નહિ, કિંતુ તેની પૂર્વે જે વિભૂતિઓ નિર્માણ થયેલી છે, તેની પછી જે નિર્માણ થયેલી છે, અને હવે પછી પણ જે નિર્માણ થવાની છે, તે સર્વમાં આપણને ઈશ્વર દેખાવો જોઈએ. આપણી ભક્તિ મર્યાદિત કિંવા સીમાબદ્ધ હોવી ન જોઈએ. તે સર્વ જ તે અનંત પરમેશ્વરના અવતાર છે. તે સર્વ જ સ્વાર્થરહિત અને શુચિ છે. તેમણે પ્રપન્ન કર્યો અને પોતાના જીવિતને આપણુ

જેવા મુદ્ પ્રાણીઓમાટે સમર્પિત કર્યું. તે તેમનામાંના પ્રત્યેકના અને હવે પછી જેઓ જન્મવાના છે, તે સર્વના પાપક્ષાલનમાટે કટ મોત્રવે છે.

એક અર્થમાં તમે સમજા જ ધર્મસંસ્થાપક છે. તમારામનિ પ્રત્યેક જન ધર્મસંસ્થાપક છે, અને તેની કાંધપર સમસ્ત જગતનો ભાર છે. શાંતિ અને ધીમાપણાથી પોતના લઘુ જીવનના ભારને સહન ન કરતો હોય એવો એક પણ પુરુષ હિંવા સહન ન કરતી હોય એવી એક પણ સ્ત્રી તમારા જોવામાં આવી છે? તે મોટા ધર્મસંસ્થાપકોનું સામર્થ્ય પ્રયંડ હતું. તેમણે સમસ્ત રક્ષણીય જગતના ભારને પોતાની કાંધપર ઉપાડી લીધો હતો. તેમની સાથે તુલના કરીએ, તો આપણે સર્વથા મુદ્ છીએ, એમાં જરા પણ શંકા નથી; આમ હોવા છતાં આપણે સુદ્ધ પણ તે જ કાર્ય કરીએ છીએ. આપણા મર્યાદિત લઘુ મંડળમાં, આપણા ન્હાનકડા ધરમાં, આપણે આપણા ન્હાનકડા કોસને ઉપાડેલા છે. આપણે ગમે તેવી ભૂલો કરીએ, ગમે તેટલા પાપી વિચાર કરીએ, કિંવા કુદ્ કરીએ, તોપણ આપણામાં ક્યાંક પણ તે તેજનો અંશ છે, ક્યાંક પણ, આપણને નિરંતર તે દિવ્ય સાથે સાંધનારો સોનેરી દોરો છે. કારણ, એ વિશે એવો નિશ્ચય હોવા છો કે, જે ક્ષણે તે દિવ્ય સાથેના તમારો સંબંધ દૂરી જશે, તે ક્ષણે જ પૂર્ણ નિર્મૂલન થઈ જશે. અને જે અર્થે કશાનો પણ પૂર્ણ નાશ કરવો શક્ય નથી, તે અર્થે, આપણે ગમે તેવા નીચ હોઈએ, આપણો ગમે તેવો અધઃપાત થયો હોય, તોપણ આપણા અંતઃકરણના અંતઃકરણમાં ક્યાંક પણ એવું એક લઘુ તેજમંડળ છે જ, કે જે તે દિવ્યસાથે નિરંતર સંધાયલું છે.

આજ પર્યન્ત થઈ ગયેલા સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોને આપણા પ્રણામ હો. તેમનો ઉપદેશ અને તેમનું જીવન આપણને પ્રાપ્ત થયેલાં છે; પછી ભલે ને તેમની જાતિ, તેમનો દેશ અને તેમનો પંથ ગમે તે હોય, તેની કાંઈ પણ પરવા નથી. માનવજાતિનાં સહાયક તે સર્વ ઈશ્વરી પુરુષો અને સ્ત્રીઓને આપણા પ્રણામ હો—ભલે તેમનો જન્મ ગમે તે કુળમાં થયેલો હોય; તેમનો વર્ણ ગમે તે હોય; અને તેમની જાતિ દાઈપણ હોય, તેની ચિંતા નહિ. હવે પછી, આપણા વંશજોમાટે નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરવામાટે આવનારા તે જીવિત દેવોને આપણા પ્રણામ હો !

વિશ્વના મહાન્ શિક્ષકો.*

વિશ્વની પ્રગતિ વિશે આર્યોની ઉપપત્તિ એવી છે કે, વિશ્વનહરીનાં મહાગોના આકારે પ્રગમન કર્યો કરે છે તે ઉપર જાય છે, અર્થાત્ ઉચ્ચ મિદુને પહોંચે છે, પાછું નીચે પડે છે અને કેટલાક કાળ પર્વત તે પોતાણુમા સ્થિત રહે છે તે પુનઃ ઉત્તર થવામાટે જ એ નીચે સ્થિતિમાં જાય છે, અને એવા જ પ્રકારે લહરી પછી લહરી અને પાતાનુપાતને ધારણુ કિંવા સહન કરવું, તે પોતાના માર્ગનું આગળ અને આગળ આક્રમણ કર્યો કરે છે સપૂર્ણ વિશ્વના વિષયમાં જ સત્ય છે, તે તેના પ્રત્યેક અશના વિષયમા પણ સત્ય છે મનુષ્યવિષયક વિષયોની પ્રગતિ એજ નિયમાનુસાર થાય છે રાષ્ટ્રોની પ્રગતિ પણ એ જ નિયમાનુસાર થાય છે. તેઓ ઉદયને પામે છે અને તેમનો અસ્ત થાય છે તેઓ ઉપર ચઢે છે અને પાછાં નીચે પડે છે. ઉત્પત્તન પછી પત્તન થાય છે, અને પત્તન પછી પુનઃ મહાનળપૂર્વક ઉત્પત્તન થાય છે એ ગતિ એક સરખી આવ્યા કરે છે ધાર્મિક જગતમાં પણ એ જ ચત્રન દૃષ્ટિગોચર થવા કરે છે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ધાર્મિક જીવનમા જેવી રીતે ઉદયનો એક કાળ હોય છે, તે પ્રમાણે જ અસ્તનો પણ એક કાળ હોય છે રાષ્ટ્ર અધી ગત થાય છે, અને એમ જાણે છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ નિર્મૂળ થાય છે ! પરંતુ એટલામા તેનામા શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે, અને તેનો પુનઃ અભ્યુદય થાય છે એક અચ્ચ લહરી આવે છે-કાઈકાઈ વાર તે ભરતીની રાક્ષસી લહરી હોય છે, અને પ્રત્યેક વેળાએ તે લહરીના મસ્તક પરના ગુચ્છપર એક મહામા પ્રકાશતો હોય છે, દેનદૂત નીચે આવે છે તે પોતે ઉત્પાદક પણ હોય છે અને ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ પણ હોય છે જે આધાતના યોગે તે નહરી બેઠે છે, તે રાષ્ટ્ર હવે ચઢે છે, તે આવાતનો હેતુ પણ તે જ હોય છે, અને તે જ વેળાએ, જે શક્તિના યોગે તે લહરી બનેલી હોય છે, તે જ ગમ્તિના યોગે તે પોતે નિર્માણ થાય છે. એવી રીતે તે બીજામા પરિણામ નિપજાવે છે, અને બીજાનું તેનામા પરિણામ થવું હોય છે તે પોતાની પ્રચ્ચ શક્તિનો સમાજપ્રતિ જાય કરે છે, અને સમાજ તેને તે જેવા છે તેવા બનાવે છે એ સર્વ જગતનો વિચાર કરનારા મહાત્માઓ હોય છે, એઓ વિશ્વના ધર્મસત્યાપકો છે, એઓ ઈશ્વર પામેથી જીવનનો મંદેશો લઈને આવે છે, એઓ ઈશ્વરના અવતાર છે

* કવિદર્શનિયા, પાસાડેના શેક્સ્પીયર કલ્પનમા તા. ૪૭ રજુવાની ૧૯૦૦ ને દિવસે આ વ્યાખ્યાન આપાયું હતું

મનુષ્યની કલ્પના એવી છે કે, વિશ્વમાં માત્ર એક જ ધર્મ હોવો શક્ય છે. તે ધર્મને આપનારો માત્ર એક જ ધર્મસંસ્થાપક હોઈ શકે અને ઈશ્વરનો અવતાર પણ એક જ સંભવે છે; પણ એ કલ્પના સત્ય નથી. એ સર્વ દેવદૂતોનાં જીવનચરિત્રોનું ચક્રમ નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, એમનામાંના પ્રત્યેકને જ-મ જ મુળ એ કાર્યના એક અને એક જ ભાગને અંગપરલ્પ નેને પાર પાડવામાટે યચ્છેલા હતા. સર્વના કાર્યના સરવાળામાં સંપૂર્ણતા, સુચંત્રતા, એકતાનતા રહેલી છે, પ્રત્યેક ભાગમાં નથી. ભિન્નભિન્ન માનવી વંશના વિષયમાં પણ એમ જ છે. સમસ્ત વિશ્વનો ઉપભોગ પોતે એક-લીએ જ કરવો, એવા હેતુથી કોઈ પણ જાતિ નિર્માણ ચણેલી નથી. કોઈ પણ એમ કહેવાની દ્વિમત કરી શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્રોની એ સ્વર્ગીય એકતાનતામાં પ્રત્યેક વંશે પોતા-પોતાની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. પ્રત્યેક જાતિએ એક સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનું-કર્તવ્યને પાર પાડવાનું હોય છે. એ સર્વના સરવાળાથી તે લગ્ય એકતાનતા-તે સાર્વજિક પરિપૂર્ણતા-બને છે.

અર્થાત્ એ ધર્મસંસ્થાપકોમાંનો કોઈ પણ આ જગતમાં પોતાના વિચારોનું ચિદંતન રાખ્ય ચલાવવામાટે જ-એકો નથી. અદ્વાપિ એ વિષયમાં કોઈને વિજય મળી નથી અને લવિષ્યમાં પણ કોઈ ચિરકાલ પર્યંત એ રાજ્યપદને ભોગવવાનો નથી. પ્રત્યેક જન અલેક અંગની પૂર્તિ કરે છે, અને તે જ અંગવિશે વિચાર કરીએ, તો એ સત્ય છે કે, અંતે પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપક જગત તથા તેના લવિન્યપર પોતાની મતા ચલાવશે.

આપણામાંના ધણુખરાઓની જ-મથી જ એવી શ્રદ્ધા હોય છે કે, ધર્મ જગતને અવસ્ય કોઈ પુરુષદ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે તરવો વિશેની ચર્ચા ચલાવીએ છીએ, તેમ જ પ્રમેય કિંવા સિદ્ધાન્તો વિશે વિચાર કરીએ છીએ, એ તો જાણે ચોખ્ખું છે; પરંતુ પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક હીલચાલ, આપણાં કૃત્યોમાંનું પ્રત્યેક કૃત્ય, એમ બતાવે છે કે, કોઈ પણ તત્ત્વ, જ્યારે તે કોઈપણ એક પુરુષદ્વારા આપણને મળે છે, ત્યારે જ તે આપણા જાણવા સમજવામાં આવી શકે છે. જ્યારે અમુક એક કલ્પના, કોઈએક દેહધારી, ધ્યેયભૂત પુરુષદ્વારા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, સાંજે જ તેને આપણે ગ્રહી શકીએ છીએ. પ્રલક્ષ ઉદાહરણુથી જ આપણને ધર્મની આત્માનો બાધ થઈ શકે છે. ઈશ્વરે આપણામાંના પ્રત્યેકની જ એટલી પરિણિ કરી હોત કે, આપણને દષ્ટાન્તની આવશ્યકતા જ ન પડે, આપણને કોઈ મધ્યસ્થ પુરુષની અગત્ય જ ન રહે, તો કેટલું સારું થાત વારુ? પરંતુ આપણે તેવા નથી. એટલે પછી સ્વાભાવિક જ, માનવજાતિમાંના ધણુખરાએ પોતાના આત્માઓને એ વિશ્વલક્ષુ પુરુષોનાં, એ ધર્મસંસ્થાપકોનાં, એ દેવાવતા-

રોના-ક્રિયિયનો, ખોદો અને હિંદુઓએ પૂજેલા એ અવતારોનાં-ચરણોમાં મુકી દીધા છે. મુસમાનો પ્રાગ્ભયીજ એની એ વ્યક્તિપૂજાથી વિરુદ્ધ હતો. એ ધર્મસંસ્થાપકોની, એ દેવદૂતોની પૂજા કરવી કિંવા તેમને બીજી કાંઈપણ માન આપવું, એ તેમને લેશમાત્ર પણ સમત નહોતું. આ કાર્યથી તેઓ સર્વથા દૂર હતા; પણ વાસ્તવિક તો એક ધર્મ-સંસ્થાપકને બદલે તેમનામાં સહસ્રાવધિ સાધુ પુરુષો-પીર અને કુદીર ભગ્ય છે તે પૂજ્ય છે! અર્થાત્ આપણાથી સહ તત્ત્વથી વિરુદ્ધ જઈ શકાય તેમ છે જ નહિ. વિશૂ-તિઓની પૂજા કરવી, તેમનું ભજન કરવું, એ આપણું કર્તવ્ય છે, અને તે ઉત્તમ પણ છે જ્યારે તે મહાધર્મસંસ્થાપક કાષ્ટને એમ પૂછવામાં આવ્યું કે, 'ભગવાન, અમને તે પિતાનું દર્શન કરાવો' ત્યારે તેણે એનું જે ઉત્તર આપ્યું, તેને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી તેણે કહ્યું કે, 'જેણે મને જોયો છે તેણે તે પિતાને પણ નિહાળેલો છે.' આપણા-માનો એવો કાણ છે કે જે ઈશ્વરની મનુષ્યત્વથી વ્યતિરિક્ત કલ્પના કરી શકતો હોય? આપણને તે મનુષ્યમા જ અને મનુષ્યદ્વારા જ દેખાય છે. આ એકાદમા સર્વત્ર પ્રકાશ ભરેલો છે, છતાં તે આપણને સર્વત્ર કેમ નથી દેખાતો વારુ? પ્રકાશની લહરીઓ તમને કેવળ દીપકમાં જ દેખાય છે. ઈશ્વર એક વિશ્વવ્યાપક તત્ત્વ છે, પણ આજે આપણે એની અવસ્થામાં છીએ કે, આપણને તે માત્ર માનવરૂપ દેવોમાં જ અને મનુષ્યરૂપ દેવના યોગે જ દેખાય છે, જાણવામાં આવી શકે છે. અને જ્યારે એ મહાન તેજોગલ આવે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને ઈશ્વરનો અનુભવ થાય છે. આપણે જે માર્ગથી આવીએ છીએ, તેના કરતા બિન માર્ગથી તેઓ આવે છે. આપણે ભિન્નુકના રૂપમાં આવીએ છીએ અને તેઓ સર્વસત્તાધારી તરીકે આવે છે. આપણે આ જગતમાં અનાય બાળકો પ્રમાણે આવીએ છીએ, માર્ગભટ અને જેમને ખરો માર્ગ મળી શકતો નથી તેવા યદને આવીએ છીએ, હવે આપણે શું કરવું અને આપણા ઉત્પત્તિનો અર્થ શો છે, એ આપણે જાણી શકતા નથી, તેના આપણે અનુભવ કરી શકતા નથી. આજે આપણે એક કાર્ય કરીએ છીએ અને કાલે વળી બીજું જ કરવા માંડીએ છીએ. જળ-પ્રવાહમાં આમથી તેમ ઝોકા ખાતા તૃણ જેવી આપણી સ્થિતિ હોય છે. અંત્રાવાતના અપાટમાં સપડાયતી ડોઈ મક્કીની પાખ જેવી જ આપણી ગતિ થાય છે. પરંતુ, માનવ-જાતિના ઇતિહાસમાં દષ્ટિપાત કરતા અવસ્ય તમને એમ દેખાઈ આવશે કે, એ દેવદૂતો આવે છે અને તેમના જન્મકાળથી જ તેમનું કાર્ય શાત તથા નિશ્ચિત હોય છે. તેમનો આખો ખરડો તેમના સન્મુખ પ્રસરેલો હોય છે અને તેનાથી એક અણુમાત્ર પણ તેઓ અજાણતા નથી, એમ આપણને જણાઈ આવે છે. અને જ્યારે તેઓ એક વિશિષ્ટ કાર્યને

સ્વીકારીને જ અવતરે છે, એટલે તેઓ ઈશ્વરી આજ્ઞાને પણ સાથે લેતા આવે છે. તેમનો વાદવિવાદ, ચર્ચા ચવાવવાનો વ્યવસાય હોતો નથી એ મહા શિક્ષક, એ ધર્મગુરુઓ તેમણે જે કાંઈ શીખવું હોય, તે વિરોધ વાદવિવાદ કરતા હતા ક્રિંવા પોતાના કથનને અનુમાનાદિ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ કરવાના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા, એમ તમે કદાપિ અલ્પ-લ્યું ક્રિંવા વાંચ્યું છે ખરું કે? નહિ જ. તેમનામાંના એકે પણ એમ કર્યું નથી. તેઓ એક-મ્મ તત્ત્વનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. તેમણે તેને અનુમાનાદિ પ્રમાણથી નિરૂપ કરવાના વ્યર્થ પરિશ્રમમાં સામાટે પડતું ભ્રમણે વારુ? તે સહ તેમને પ્રસક્ત દેખાતું હોય છે; અને કેવળ તે સહ તેમને દેખાય છે એટલું જ નહિ, પણ તે સહનો તેઓ બીજાને પણ સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે. જો તમે મને પૂછો કે, 'ઈશ્વર છે ખરો કે?' અને હું તેનું 'હા, છે,' એવું ઉત્તર આપુ, તો તત્કાળ મારા એ કથનના સહનો આધાર મો છે, એવો તમારો બીજો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે, અને મારા જેવા એક દુર્બળ મનુષ્યને પોતાના કથનની સિદ્ધિમાટે પોતાની સર્વ રક્તિઓ ખર્ચી નાખવી પડે છે. પણ જો તમે ક્રાંધસ્ત્ર પામે ગયા હોત અને તેને પૂછ્યું હોત કે, 'ઈશ્વર છે ખરો કે?' તો તેણે એ જ ઉત્તર આપ્યું હોત કે, 'હા, છે' અને પછી તમે પાછું પૂછ્યું હોત કે, 'એનો આધાર મો?' તો તેણે તત્કાળ જણાવ્યું હોત કે, 'હુઓ, આ રહ્યો ઈશ્વર!' એથી દેખાય છે કે, તેમનું જ્ઞાન તે પ્રસક્ત જ્ઞાન હોય છે; વાદવિવાદ ક્રિંવા અનુમાનવડે ઉપજાવેલા તર્કો હોતા નથી. ત્યાં અધારમાં થાઈ મારવાનું હોતું નથી, કિન્તુ પ્રસક્ત પ્રસયનું સામર્થ્ય જ ત્યાં ચમકે છે. મને આ દેખાય દેખાય છે, હવે, અનુમાનાદિ મને તેટલા પ્રમાણને લાવી રજૂ કરવામાં આવે, તો પણ મારામનો એ વિશ્વાસ જવાનો નથી. તે પ્રસક્ત પ્રસય છે, એટલે જવો શક્ય જ નથી એવો જ તેમનો વિશ્વાસ હોય છે. પોતાના કથનમાં તેમનો વિશ્વાસ હોય છે, પોતાના અવનારકૃત્યોમાં તેમનો વિશ્વાસ હોય છે, અને એ સર્વથી પણ વિશેષ તેમનો પોતામાં-આત્મામાં વિશ્વાસ હોય છે. એ તેમની આત્માઓમાં બીજા કોઈમાં પણ નહિ હોય, તેટલો બધો આત્મવિશ્વાસ રહેનો હોય છે. લોકો કહે છે કે, 'તમારો ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ છે કે? જાણી જીવનને તમે માનો છો? તમારી આ મત ક્રિંવા તે સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા છે ખરી?' પણ અહીં તો જેની ઉપર આગળ ઉપરની ઇમારત અણાય તે પાયો જ હોતો નથી. તે પાયો એટલે પોતાનો જ પોતામાં વિશ્વાસ હોવો તે. હુઓ, જે મનુષ્ય પોતે પોતામાં જ વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી, તે બીજા કરામાં વિશ્વાસ રાખી શકશે, એમ તેઓ કેમ ધારે છે વારુ? મારા મારા પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જ મૂળ નિશ્ચય નથી. એક ક્ષણે મને એમ લાગે છે કે, 'હું છું, અને મારો નાશ કરી નાખ-

વાની શક્તિ કેાધનામાં પણ નથી.' અને અન્ય ક્ષણે જ મરણની ભીતિથી હું ચરચર કંપતો હોઉં છું. પ્રથમ પળે મને લાગે છે કે, 'હું અમર છું,' અને દ્વિતીય પળે મારા સમક્ષ પિશાચ આવીને ઊભો રહે છે અને હું કોણ છું તથા ક્યાં છું, એ વાતને પણ હું વિસરી જાઉં છું. હું પવતો છું કે મૃત છું, એ સુદ્ધાં મારા ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. હમણાં જણાય છે કે, 'હું અમરત્વ પ્રાપ્ત છું, હું સર્વથા શુદ્ધ આચરણવાળો છું,' તેટલામાં થોડીવારે જ એક આઘાત થાય છે ને હું ભૂમિપર ચત્તોપાટ પડી જાઉં છું. આમ થવાનું કારણ એ જ કે, મારો પોતામાંનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, મારા નીતિરૂપ જરૂરની કારણ ટૂટી ગઈ છે.

પણ એ શિક્ષકોમાં આ ચિન્હને તમે સદા જોતા રહેશો. તેમનો પોતામાં પરાકા-મનો વિશ્વાસ હોય છે—તેમની આ-મગ્નતા અસૌકીક હોય છે. એવો પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકતો નથી, અને તેથી આપણે તેની કલ્પના માત્ર પણ કરી શકતા નથી. એ કારણથી જ, એ ધર્મશિક્ષકો પોતા વિશે જે ઉદ્ગારો કાઢે છે, તેમનો આપણે ભિન્ન રીતિથી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ. તેમજ, લોકો તેમના સાક્ષાત્કારો વિશે તેમના જે ઉદ્ગારો રોય છે, તેના નિર્ણય કરવામાટે વીસ હજાર ઉપ-પત્તિઓ ઉપજાવતા બેસી રહે છે. તે જ દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરતા નથી, અને તેથી જ આપણે તેમના રહસ્યને ન જાણી શકીએ તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

તેમજ પુનઃ જ્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે વિશે તેમનું તે કથન સાંભળતું જ પડે છે. જ્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે તેમનો પ્રત્યેક શબ્દ 'પ્રતીતિ' નો જ હોય છે; તે બૌદ્ધ-ગોળા પ્રમાણે આવીને અથડાય છે. પૃથ્વી ભાગે શક્તિ ન હોય તો પછી કેવળ શબ્દની શી મહત્તા વારુ? તમે કઈ ભાષામાં બોલો છો કિંવા તમે પોતાની ભાષાની કેવી રચના કરો છો, એનો વિચાર શામાટે કરવો જોઈએ? તમે સર્વથા વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા બોલો છો કે સર્વથા વક્તૃત્વપૂર્ણ બોલો છો, એની સાથે શો સંબંધ છે? તમારી ભાષા અધિકારપ્રચુર છે કિંવા નહિ, એના વિચારથી શો લાભ છે? પ્રશ્ન માત્ર એ છે કે, તમારી પાસે આપવામાટે તે યોગ્યતાનું કાંઈ છે કે નહિ? આ લેવડદેવડનો, હાથે ઉપાડીને આપવાનો તેમ જ હાથથી લેવાનો પ્રશ્ન છે; કેવળ સાંભળવાનો નથી, તમારી પાસે આપવા યોગ્ય કાંઈ છે અર્થ કે? એ પ્રથમ પ્રશ્ન. જો તમારી પાસે તેનું કાંઈ હોય તો આપો. શબ્દો, માત્ર એ ઉપહારને પહોં-ચાડવાનું કાર્ય કરે છે, અનેક માર્ગોમાંથી એ એક માર્ગ છે. કાંઈ કાંઈ વાર તો લેશ માત્ર પણ બોવતું પડતું નથી. એક જૂના સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહેલું છે કે, "શ્રી ગુરુને એક વક્ષતળે બેઠેલા મેં જોયા, તે તરુણ, યોગ વર્ધના વધના હતા; અને સિધ્ધિ અંગી વર્ધના વૃદ્ધ હતા. કેવળ મૌન્ય જ શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ હતો. શિષ્યની સર્વ સંકાઓનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો!"

કેટલીકવાર તેઓ કાંઈ પણ બોલતાજ નથી, છતાં પણ તેઓ સત્ય જ્ઞાનને આ મનમાથી તે મનમાં પહોંચાડના હોય છે તેઓ કેવળ આપવામાટેજ અવતરેલા હોય છે તેઓ આજ્ઞા કરે છે, સત્તા ચલાવે છે, તેઓ દેવદુત હોય છે તમારું તેમની તે આજ્ઞાનું પાનન કરવું પડે છે. તમારા ધર્મગ્રંથોમાં કાંઈક કટલી બધી આધિકારગુપ્ત વાણીથી બોલે છે, એ તમારા સ્મરણમાં નથી કે શું ? “સાચું તમે જાઓ અને સર્વ રાષ્ટ્રોને શિક્ષણ આપો જે કાર્ય કરવાની મેં તમને આજ્ઞા કરેલી છે, તે તે તત્વોને પાળવાનું તમને કહેલું” પોતે પહોંચાડેલા ઈશ્વરી સદેશામંત્રો જ્યારે વિશ્વાસ તેના સર્વ હિદયગામમાં રમતો હોય છે જગત્ જગમને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકો તરીકે બજે છે, તે એ સર્વ મહાપુરુષોના જીવનમાં તે જ તમને મળી આવશે.

એ મહા ધર્મસંસ્થાપકોજ આ પૃથ્વીપરના જીવતા દેવો છે. એમના વિના આપણે બીજા કોની પૂજા અર્ચા કરીએ વાર ? જ્યાં દુ મારા મનમાં ઈશ્વરની કંપના કરવા જાઉં છું ત્યાં એમ જ જણાય છે કે કેવી અસલ, શુદ્ધ વાર્તા મારી કંપનાથી ઊભી થાય છે ! તે ઈશ્વરને બજાવે તે પાપ છે ! હું મારા નેત્રો ઉનાડું છું અને આ પૃથ્વીપરના મહાત્મા આમ જ પ્રત્યક્ષ જીવન વીતાડ્યું છે, તેની તરફ નેહાં છું. મારાથી કોઈવાગ પણ ઈશ્વર વિશે જે કંપના કરી શકાય, તેના કરતા તેઓ કેટલા બધા ઉચ્ચ પદનીના હતા ! કારણ કે, જે કાંઈ મારી કાંઈ વસ્તુ ચોરી જાય, તો હું તેની પૂઠે પડવાનો અને તેને કારાગૃહમાં મોકલવાનો. એટલે મારા જેવાના હૃદયમાં જ્યાંનીયી કંપના હોઈ શકે ? અને ક્ષમાનું મારું ખેમ શું-કયું-હોય વાર ? તે મારાથી પર તો હોવાનું નહિ જ તમારામાંના કોનાથી પોતાના દેહથી બહાર દૂદી ચક્રાય છે વાર ? તમારામાંના કોણ પોતાના મનની મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં દોડી શકે છે ? કાંઈ પણ નહિ તમે જેને પ્રત્યક્ષ પોતાના જીવનમાં અનુભવો છો, તેના વિના દિવ્ય પ્રેમની તમારાથી બીજી શી કંપના કરી શકાય એમ છે ? જેનો આપણે કદાપિ અનુભવ લીધો નથી, તેની આપણાથી કદાપિ કંપના કરી શકાય તેમ છેજ નહિ એટલામાટે ઈશ્વર વિશેની કંપના કરવાના સર્વ ઉત્તમોત્તમ પ્રયત્નો અવશ્ય કોઈવાર પણ નિષ્ફળ થવાના જ અને આ સ્પષ્ટ સત્ય વાર્તા છે, કંપનાનો આગર નથી. પ્રીતિ, દયા અને શુચિતાની પ્રત્યક્ષ કૃતિઓની કાંઈ કાળે પણ રતિબાર કંપના કરી શકાય તેમ નથી એટલે પછી હું જો એ પુરુષોનાં ચરણોને મસ્તકે ધારું અને તેમની પૂજા અર્ચા કરું તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વાર ? માત્ર વધારે લવારો કાગમાં કશે પણ અર્થ નથી જે કાંઈ બોલવા કરતા ભિન્ન કાંઈક પ્રત્યક્ષ કરી શકનારો પુરુષ હોય, તો તેને જોવાની મારી ધરજા છે. બોનડું તે કાંઈ પ્રત્યક્ષ કૃતિ નથી ઈશ્વર

વાની શક્તિ કાઢનામાં પણ નથી.’ અને અન્ય ક્ષણે જ મરણની ભીતિથી હું યરયર કપતો હોઈ છું. પ્રથમ પળે મને લાગે છે કે, ‘હું અમર છું,’ અને દ્વિતીય પળે મારા સમક્ષ પિથાય આવીને ઉભો રહે છે અને હ કોણ છું તથા ક્યાં છું, એ વાતને પણ હું વિસરી જઈ છું. હું જીવતો છું કે મૃત છું, એ મુઠ્ઠાં મારા ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. હમણાં જણાય છે કે, ‘હું અમરત્વ બ્રહ્મ છું, હું સર્વથા શુદ્ધ આચરણવાળો છું,’ તેટલામાં થોડીવારે જ એક આઘાત થાય છે ને હું ભૂમિપર ચતોપાટ પડી જઈ છું. આમ ચલાતું કારણ? એ જ કે, મારો પોતામાંનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, મારા નીતિરૂપ ખરડાની કરાજ ટૂટી ગઈ છે.

પણ એ શિક્ષામાં આ ચિન્હને તમે સદા જોતા રહેશો. તેમનો પોતામાં પરાકા-
રાનો વિશ્વાસ હોય છે—તેમની આત્મબ્રહ્મ અસૌક્રિક હોય છે. એવો પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકતો નથી, અને તેથી આપણે તેની કલ્પના માત્ર પણ કરી શકતા નથી. એ કારણથી જ, એ સર્વશિક્ષા પોતા વિશે જે ઉદ્દગારો કાઢે છે, તેમનો આપણે ભિન્ન રીતિથી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ. તેમજ, લોકો તેમના સાક્ષાત્કારો વિશે તેમના જે ઉદ્દગારો હોય છે, તેના નિર્ણય કરવામાટે વીસ હજાર ઉપ-
પત્તિઓ ઉપજાવતા બેસી રહે છે. તે જ દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરતા નથી, અને તેથી જો આપણે તેમના રહસ્યને ન જાણી શકીએ તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

તેમજ પુનઃ જ્યારે તેઓ જોણે છે, ત્યારે વિશે તેમનું તે કથન સાંભળવું જ પડે છે. જ્યારે તેઓ જોણે છે, ત્યારે તેમનો પ્રત્યેક શબ્દ ‘પ્રતીતિ’ નો જ હોય છે; તે બૌદ્ધ-
ગોળા પ્રમાણે આવીને અથડાય છે. પૃથ્વી ભાગે શક્તિ ન હોય તો પછી કેવળ શબ્દની
રી મહત્તા વારુ? તમે કઈ ભાષામાં જોણો છો કેવા તમે પોતાની ભાષાની કેવી રચના
કરો છો, એનો વિચાર ચામાટે કરવો જોઈએ? તમે સર્વથા બ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા જોણો છો
કે સર્વથા વક્તૃત્વપૂર્ણ જોણો છો, એની સાથે શો સંબંધ છે? તમારી ભાષા અર્થકારકપ્રચુર છે
કેવા નહિ, એના વિચારથી શો લાભ છે? પ્રશ્ન માત્ર એ છે કે, તમારી પાસે આપવામાટે
તે યોગ્યતાનું કાંઈ છે કે નહિ? આ લેવડદેવડનો, હાથે ઉપાડીને આપવાનો તેમ જ હાથથી
લેવાનો પ્રશ્ન છે; કેવળ સાંભળવાનો નથી, તમારી પાસે આપવા યોગ્ય કાંઈ છે ખરું કે?
એ પ્રથમ પ્રશ્ન. જો તમારી પાસે તેનું કાંઈ હોય તો આપો. શબ્દો, માત્ર એ ઉપહારને પદો.
ચાડવાનું કાર્ય કરે છે, અનેક માર્ગોમાંનો એ એક માર્ગ છે. કાંઈ કાંઈ વાર તો સેશ માત્ર
પણ જોવાનું પડતું નથી. એક જૂના સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહેલું છે કે, “શ્રી ગુરુને એક વક્ષતમે
ગેહલા મેં જોયા, તે તરણુ, ગોળ વર્ણના વપના હતા; અને શિષ્ય ઝંઝી વર્ણનો વૃદ્ધ હતો. કેવળ
મૌન્ય જ શ્રી ગુરુને ઉપદેશ હતો. શિષ્યની સર્વ સંકાઓનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો!”

કેટલીવાર તેઓ કાઈ પણ બોનતાજ નથી, છતાં પણ તેઓ સસ ગાનને આ મનમાંથી તે મનમાં પડોચાડના દોષ છે તેઓ દેવળ આપવામાં તેજ અવનરેલા હોય છે તેઓ આગા કરે છે, સત્તા ચલાવે છે, તેઓ દેવદૂત હોય છે તમારે તેમની જો આગાનું પાનન કરવું પડે છે. તમારા ધર્મગ્રંથોમાં કાંઈક કટલી બધી આધિકારયુક્ત વાણીથી બોલે છે, એ તમારા રમરણમાં નથી કે શું? “લાગે તમે જાઓ અને સર્વ રાષ્ટ્રોને શિક્ષણ આપો જે કાર્ય કરવાની મેં તમને આગા કરેલી છે, તે તે તત્વોને પાળવાનું તેમને કહ્યું.” પોતે પહોચાડેલા ધર્મગ્રંથો સદેશામાનો જ્યારે વિશ્વાસ તેના સર્વ ઉદ્દેશ-મા રમતો હોય છે જ્યારે જેમને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકો તરીકે બને છે, તે એ સર્વ મહાપુરુષોના જીવનમાં તેજ તમને મળી આવશે.

એ મહા ધર્મસંસ્થાપકોજ આ પૃથ્વીપટના જીવતા દેવો છે. એમના વિના આપણે બીજા કોની પૂજા અર્ચા કરીએ વારુ? જ્યાં દુ મારા મનમાં ધર્મરતી કંપના કરવા જાઉં છું ત્યાં એમજ જાણાય છે કે કેવી અસસ, મુદ્ર વાર્તા મારી કલ્પનાથી ઊભી થાય છે! તે ધર્મરતને બજાવે તે પાપ છે! દુ મારા નેત્રો ઉઘાડુ છું અને આ પૃથ્વીપટના મહાત્મા-ઓએ જે પ્રત્યક્ષ જીવન ચીતાડ્યું છે, તેની તરફ જોઉં છું. મારાથી કાંઈવાર પણ ધર્મર વિશે જે કલ્પના કરી શકાય, તેના કરતાં તેઓ કેટલા બધા ઉચ્ચ પદનીના હતા! મારણ કે, જે કાંઈ મારી કાંઈ વસ્તુ ચોરી જાય, તો દુ તેની પૂઠે પડવાને અને તેને કારાગૃહમાં મોકલવાને. એટલે મારા જેવાના હૃદયમાં દયાની તરી કલ્પના હોઈ શકે? અને ક્ષમાનું મારું ખોય શું-કયું-હોય વારુ? તે મારાથી પર તો હોવાનું નહિ જ તમારામાંના કોનાથી પોતાના દેહથી બહાર કૂદી શકાય છે વારુ? તમારામાંના કોણ પોતાના મનની મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં દોરી શકે છે? કાંઈ પણ નહિ તમે જેને પ્રત્યક્ષ પોતાના જીવનમાં અનુભવો છો, તેના વિના વિશ્વ ગ્રેમની તમારાથી બીજા તરી કલ્પના કરી શકાય એમ છે? જેના આપણે કદાપિ અનુભવ લીધા નથી, તેની આપણાથી કદાપિ કલ્પના કરી શકાય તેમ છેજ નહિ એટલામાટે ધર્મર ત્રિશેની કલ્પના કરવાના સર્વ ઉત્તમ મોક્ષમ પ્રયત્નો અવશ્ય કાંઈવાર પણ નિષ્ફળ થવાના જ અને આ સ્વપ્ન સસ વાર્તા છે, કલ્પનાનો આગર નથી. પ્રીતિ, દયા અને શુચિતાની પ્રત્યક્ષ કૃતિઓની કાંઈ કાળે પણ રતિભાર કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી એટલે પછી દુ જો એ પુરુષોના અગ્રોને મસ્તકે ધારુ અને તેમની પૂજા અર્ચા કરુ તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વારુ? માત્ર વધારે લવારો કંવામાં કરો પણ અર્થ નથી જો કાંઈ બોનવા કરતા બિલ કાંઈક પ્રત્યક્ષ તરી શકનારો પુરુષ હોય, તો તેને જોવાની મારી ક્યાં છે. બોલવું તે કાંઈ પ્રત્યક્ષ કૃતિ નથી ધર્મર

અને નિર્ગુણ તેમજ આ અને તે એ વિશે કેવળ યોગ્ય બહુજ સહજ છે, પરંતુ એ માનવરૂપ દેવો તો સર્વ રાષ્ટ્રોના અને સર્વ જાતિઓના ખરેખરા પરમેશ્વર જ છે એ દિવ્ય આત્માઓ આજર્થ્યનત પૂજ્યતા છે અને હવે પછી પણ જ્યાં લગી મનુષ્ય મનુષ્ય જ છે ત્યાં સુધી અવિભક્ત પૂજતા રહેશે. સત્સ્વરૂપમાનો પોતાનો વિશ્વાસ, સત્સ્વરૂપ વિશેની પોતાની આશા તેમનામાં જ છે. ખાલી ગૃહ તત્ત્વ શા ઉપયોગનું ?

મારે જે કાંઈ તમને કહેવાનું છે તેના હેતુ અને આશય એ છે કે, મારા આયુષ્યમા તે સર્વને પૂજ્ય માનવા અને હવે પછી ચનારા એવા સર્વ મહા પુરુષોને પૂજ્ય માનવા માટે તૈયાર થઈ રહેવું, એ કાર્ય શક્ય છે, એવો મને અત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂક્યો છે. બાળક પોતાની માતા સમક્ષ ગમે તે પોશાકમા જાળી બેસી રહે, છતાં માતા તેને જોળખી શકે છે અને કદાચિત્ કાંઈ માતા તેની રીતે ન જોળખી શકે તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે, તે, તે બાળકની માતા જ નથી એટલે તમારામાના કેટલાકને જે એમ ભાસે છે કે, જગતમાના કેનજ એક જ ધર્મસંસ્થાપકમા, સત્યતા, દિવ્યતા અને ઈશ્વરતા આપણને દેખાય છે, ખરીબ કાંઈમા આપણને તે દેખાતી નથી, તો તેમના વિશે સાહજિક જ હોય એવા અનુમાનપર આવું જુ કે, તેમને કોઈનામાની જ દિવ્યતા દેખાતી નથી તેમણે માત્ર ઉપદેશના શબ્દો જ ગળી લીધા છે અને જેવી રીતે રાજકારણમા તમે પોતાના મનના વિપ્લવમા કંઈ છો, તે પ્રમાણે તેમણે એક પથ સાથે પોતાનું તાદ્દશ્ય કરી લીધું છે. પણ એ ધર્મ છે જ નહિ એ લોકો એટલે 'બાપના કૃપામાનું ખાર પાણી પીનારા લોકો'ના વર્ગના જ સમજી લેવા. પામે જ મીઠું પાણી હોવા છતાં આ ખાગ પાણીનો કૂવો અમારા બાપદાદાનો બધાવેલો છે એમ કહી ખાર પાણી પીનારા જગતમા જે કેટલાક મૂર્ખ લોકો છે, તેમનામાના જ એમને પણ ધારી લેવા. મારા સ્વયં અનુભવના યોગે હવે મેં એ જ્ઞાન મેળવેલું છે, એક ધર્મને રાક્ષસી કૃત્યોમાટે ગમે તેટલો ને ગમે તેવો દોષ દેવાતો હોય, છતાં તેમા ધર્મનો જરાપણ દોષ નથી. કાંઈ પણ ધર્મ આજ સૂરીમા મનુષ્યોને હળ્યા નથી, કાંઈ પણ ધર્મ આજ સુધીમા ચેટકીઓને જીવતી બાળી નથી. કાંઈ પણ ધર્મ આજ સુધીમા એવું એક પણ કૃત્ય કર્યું નથી તો પછી એ કૃત્યોમા લેક્ષિને કાણે પ્રવૃત્ત કર્યા ? ગજકારણે ધર્મ આજ કદાચિ કર્યું જ નથી અને એવા રાજકારણો ધર્મના નામને ધારણ કરી લે, તો તેમા દોષ કાનો વાર ?

એટલા માટે જ જ્યારે કાંઈ એક મનુષ્ય ઉભો ગ્હે છે અને કહે છે કે, 'જે મારો ધર્મસ્થાપક છે તે જ માત્ર સત્ય ધર્મસ્થાપક છે,' ત્યારે તે એક મોટામા મોની જૂન કરતો હોય છે ખરી રીતે ધર્મના કંઠને પણ તે બાણતો નથી શબ્દો, પ્રમેય કિંવા સિદ્ધાંત

મન તેમની અશક્તિ જે સંમતિ આપતી હોય તે કાંઈ ધર્મ નથી. કિન્તુ, પોતાના અંતઃ-
કરણમાં સાક્ષાત્કાર કરવો, ઈશ્વરને સ્પર્શ કરવો, વિશ્વાત્મા અને તેનાં સર્વ મહત્ત્વરૂપોની
ભૂતિનો જુદો એક આત્મા હું એમ અનુભવવું અને જણવું તે ધર્મ છે. જે તમોએ ખરે-
ખર જ તમારા પિતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો હોય, તો તેનાં બાળકોને જોવા છતાં તમે ન
બાળખી શકો, એમ બને ખરું કે? અને જ્યારે તમે તેમને બાળખી શકતા નથી,
એટલે એથી સિદ્ધ થાય છે કે, તમે પોતાના પિતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કરેલો જ નથી. માતા
પોતાના બાળકને તે ગમે તે પોચાકમાં હોય પણ બાળખી શકે છે અને બાળકે ગમે
તેટલા વેદ્ય બદલા હોય તો પણ તે તેના બાળખવામાં આવી જાય છે. પ્રત્યેક યુગ અને
પ્રત્યેક દેશમાં થયેલાં સર્વ મોટાં આધ્યાત્મિક, પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને બાળખો અને
પછી તમને દેખાઈ આવશે કે, તેઓ વારતવિક્રતાથી કયાંય પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી.
જ્યાં જ્યાં અપરોક્ષાનુભવ થયેલો છે, અર્થાત્ જ્યાં જવાત્મા અને પરમાત્માની સાથે એક-
તાનો સંબંધ થયેલો હોય છે, ત્યાં ત્યાં મનનો વિકાસ થયેલો છે અને તે મનોવિકાસના યોગે
તેઓ સર્વત્ર પ્રકાશ જોવાને સમર્થ થયાં છે. હવે, મુસલમાનો આ વિષયમાં સર્વની પાછળ
રહી ગયેલા અને સર્વથી અતિશય પંથાભિમાની છે. તેમનું આદિતત્ત્વ એ જ છે કે, 'વિશ્વમા
કેવળ એક જ ઈશ્વર છે; અને પથગંતર મહંમદ જ તેના ધર્મનો સ્થાપક છે,' એ વિના બીજી
પ્રત્યેક વાર્તા કેવળ નકારી જ નહિ, કિન્તુ સર્વથા નષ્ટ કરી નાખવાને જ લાયકની છે.
એમનો એ તત્ત્વમાં સર્વાંશે-સંપૂર્ણ-વિશ્વાસ નથી, એવા પુરુષ કિવા સ્ત્રીઓને એક ક્ષણ
માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં તત્કાળ મારી નાખવાં જોઈએ. તેના પૂજવાના આ
પ્રકાર સાથે સંબંધ નથી, એવી પ્રત્યેક વસ્તુને એકદમ તોડી કે શેડી નાખવી જોઈએ. જે
પુસ્તક એથી બિજા તત્ત્વને શીખવે છે, તેને બાળી નાખવું જોઈએ. પેસિફિક મહાસાગરથી
લઈને તે એટલાંટિક મહાસાગર પર્યંત સમસ્ત વિશ્વમાં પૂરાં પાંચસો વર્ષ પર્યંત રક્તના
અખંડ પ્રવાહો વહન કરતા હતા. આ મુસલમાની ધર્મ! છતાં પણ એ મુસલમાનોમાં
જ્યારે જ્યારેકાંઈ એક તત્ત્વવેત્તા નીકળી આવતો હતો, ત્યારે ત્યારે તે તો એ દૂરતાનો નિવે-
ધ જ કરતો હતો. તેની એ કૃતિમાં, તેના દિવ્ય સાથે સંબંધ સંધાયેલો છે અને સસના
જટલાક અંશનો તેને પ્રલક્ષ અનુભવ થયેલો છે, એ દેખાઈ આવતું હતું. તે કાંઈ ધર્મ
સાથે રમતો નહોતો; કારણ કે, તે કાંઈ પોતાના પૂર્વજોએ પાળેલા ધર્મનું પ્રતિપાદન
કરતો નહોતો, કિન્તુ મનુષ્ય પ્રમાણે એકદમ સસને જ વ્યક્ત કરતો હતો.

વર્તમાન ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વની બાજુમાં જ એક બીજું તત્ત્વ જોવાનું છે, અને તે
પ્રસાવર્ષનવાદ છે. ધર્મના વિષયમાં પોતાની જૂની કલ્પના પ્રતિ પુનઃ પુનઃ પાછા વળ-

વાની આપણી પ્રવૃત્તિ હોય છે. ગમે તો અસલ હોય, છતાં આવો આપણે કાંઈ એક નવીન વિષયનો વિચાર કરીએ; કારણ કે, નવીન વિષયનો વિચાર કરવો તે ઉત્તમ કાર્ય છે. લક્ષ્ય-ભેદનો અપલ તમારે શા માટે ન કરવો ? પરાજય પામતા પામતા જ આપણે દક્ષ થતા જઈએ છીએ. આ ભીંત તરફ ધ્યાન આપો. આ ભીંત આજ સૂધીમાં કદાપિ અસલ યોક્ષી છે ખરી કે ? પણ એ હજી ભીંતની ભીંત જ છે. મનુષ્ય અસલ યોક્ષી છે, અને તે જ એક દેવ પણ થાય છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ કરવું તે સારું છે. તે પ્રમાદ તરીકે સિદ્ધ થાય તોપણ ચિન્તા નહિ; કારણ કે, કાંઈ પણ ન કરવા કરતાં તે વિશેષ ઉત્તમ છે. ગૌ કદાપિ અસલ યોક્ષી નથી, પણ તે નિલ ગાય જ રહે છે. કાંઈ પણ કરો, કાંઈ પણ વિષયનો વિચાર કરો; તમે પોતાના વિચારમાં યથાર્થ છો કે ભૂલ્યા છો, એ પ્રશ્ન જ નથી માત્ર કાંઈ પણ વિચાર કરતા રહો. મારા પૂર્વજે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો નહોતો, એટલા માટે મારે પણ સ્વસ્થ બેસી રહીને ધીમે ધીમે મારી લાગણી તથા વિચારશક્તિને પ્રોત્સાહન આપવી કે શું ? એથી તો હું મૃત જ યર્ધજવાનો ! અને જો આપણામાં કાંઈ અવિત કલ્પનાઓ ન હોય તેમ જ ધર્મોવશે આપણો પોતાનો કરો નિશ્ચય ન હોય, તો પછી જોવા અવિતનું મૂલ્ય શું વાર ? નાસ્તિકોને પણ કાંઈક આશા હોય છે. કારણ કે બીજા-આથી તેમનાં મતો ભિન્ન હોય, તોપણ તેઓ પોતા પૂરતો પોતા વિચાર કરે છે જે લોકો પોતા કદાપિ વિચાર કરતા નથી, તેમનો ધર્મના જગતમાં અદ્યપિ જન્મ જ થયેલો નથી. તેમનું અસ્તિત્વ તેનીકની ગોળીઓ જેવી દેખાતી એક પ્રકારની માછલી જેવું જ સમજવું. તેઓ વિચાર કરવાના નથી, કારણ કે, તેમને ધર્મની પરવા નથી; પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન માનનારા એક નાસ્તિકને તેની પરવા છે, અને તેથી તે વિચારનો અપલ કરતો રહે છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ પ્રકારના વિચારમાં પ્રવૃત્ત રહો ! ઈશ્વરપ્રતિ જવા માટે મથો ! જો એ પ્રવૃત્તિમાં પરાજય મળે તો તેની ચિન્તા ન કરો, કદાચિત્ એમ કરતા કાંઈ વિક્ષિપ્ત કલ્પના સાથે તમે અથડાઈ જાઓ, તોપણ તેના પ્રતિ ધ્યાન ન આપો. જો કાંઈ તમને વિક્ષિપ્ત રહે તેથી તમને લજ્જા લાગતી હોય, તો તે કલ્પનાને મનમાં જ રાખી મૂકો, — પોતા જન્મને બીજાને તેના હિપદેશ આપવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ કાંઈ પણ કરો. ઈશ્વરને મળવા માટે કમર કરો ! પ્રકાશ આવવો જ જોઈએ. સમસ્ત આયુધપર્ષત પ્રતિ દિવસ મને બીજો કાંઈ જ જો પાળતો પોપતો રહે, તો હવે મારા હાથોનો ઉપયોગ મારાંથી કરી રાકાવાળો જ નહિ. ઘેટાંના ટોળા પ્રમાણે એક બીજાનો પાછળ અંધતાથી ચાલ્યા જવાનું એ પરિણામ છે. ચલનશીલ યાત્રી; અને જ્યાં ચલન દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં ભેદ દેખાવાનો જ. ભેદ તે આયુષ્યના સ્વાદને લાવનારી જરા તીખી તમતમતી વસ્તુ

છે. તે પ્રત્યેક વસ્તુમાંની સુંદરતા, પ્રત્યેક વસ્તુમાંની મનોહરતા છે. આ જગતમાં સુંદરતાને ઉત્પન્ન કરનાર જે કાંઈ પણ હોય તે તે ભેદ જ છે. જિનતા જ જીવનનો ઉદ્ગમ છે; જીવિતતાનું ચિહ્ન છે. અર્થાત્ આપણે એ ભેદથી શા માટે ભવશીત થઈને બેસીએ છીએ ?

હવે આપણે એ ધર્મસંસ્થાપકોને જાણવાની પરિસ્થિતિમાં આવીએ છીએ. ધર્મના અમુદમાં કેવળ ગોળા સમાન જીવનાર મતોની સ્થિતિની ધટનાને એક બાજુએ રહેવા ઘોઃ તોએ પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, ઐતિહાસિક પૂરાવો એવો છે કે, જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ સત્ય વિચાર, ઈશ્વરવિષયક સત્ય પ્રેમ રહેતો હોય છે, ત્યાં ત્યાં આત્મા ઈશ્વરપ્રતિ વળે છે, તેને વારંવાર ઈશ્વરનું મંદ દર્શન થયા કરે છે અને સમસ્ત આયુષ્યમાં એકવાર, ભવે એક ક્ષણ માત્રને માટે પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાર પછી તત્કાળ, “સર્વ સંશયો સદાને માટે છિન્ન યર્ષ જાય છે; હૃદયની સર્વ વક્રતાનો હોય થતાં તે સરળ થાય છે; સર્વ બધનો દૂરી જાય છે; અને કર્મનાં સર્વ પરિણામો પદ્માયન કરી જાય છે, કારણ કે, જે અનનિકટ વસ્તુ કરતાં પણ નિકટ છે, અને અત્યંત દૂરની વસ્તુ કરતાં પણ દૂર છે, તેનું દર્શન થયેલું છે.” એને ધર્મ કહે છે. ધર્મમાં જે કાંઈ છે, તે સર્વ એમાં આવી જાય છે. અન્ય સર્વ એટલે કે વગ કલ્પના, સ્વીકૃત તત્ત્વ, તે પ્રમથ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિપ્રતિ જવાના અનેક માર્ગ, એમાંથી કાંઈ પણ છે, એમ જ માનવું. અસારે આપણે ટોપનીમાટે લડી મરીએ છીએ, ફળો તો ક્યારનાય ખાઈમાં જઈ પડ્યાં છે.

જે કાંઈ પણ બે મનુષ્ય ધર્મવિશે વાદ કરતા હોય, તે મને જાણે એટલો જ પ્રશ્ન પૂછવો કે, ‘તમે ઈશ્વરને જોએ છો કે ? આ બધી વસ્તુઓને તમે જોઈ છો ખરી કે ?’ એક કહે છે કે, ‘ધર્મસંસ્થાપક તો કેવળ કાંઈક જ છે !’ પણ તેણે કાંઈક જોયો છે ખરો ? તમારા પિતાએ તેને જોયો હતો ?” “નહિ.” “તમારા દાદાએ તેને જોયો હતો ?” “નહિ.” “તમે પોતે તેને જોયો છે ?” “નહિ.” સારે તમે શા માટે લડી મરો છો વારુ ? ફળો તો ખાણમાં પડી ગયા, અને તમે ટોપનીમાટે લડતા બેઠા છો ? મૃત સ્ત્રીપુરુષોએ આના પ્રકારે ઝગડામાટે લજ્જિત થઈને બેસીએ.

એ દેવદૂત, એ ધર્મસંસ્થાપકો શ્રેષ્ઠ અને ખરા હતા; કારણ કે, તેમનામાંના પ્રત્યેક એકેક મહાત્ત્વનો ઉપદેશ આપવાને અવતર્યો હતો. ઉદ્ધરણાર્થ ભારતવર્ષના ધર્મસંસ્થાપકોને જ હોય; કારણ કે, ધર્મસંસ્થાપનાના કાર્યમાં તેઓ સર્વથી પ્રાચીન છે. પ્રથમ આપણે કમવાન શ્રી કૃષ્ણને લઈશું. આપણામાના જેમણે ગીતા વાંચેલી છે, તેઓ જાણે છે કે, એ સમસ્ત પુસ્તકમાં જે એક મુખ્ય તત્ત્વ ભરેલું છે, તે ‘અનાસંગ’ છે. અના-

સકત રહેા. હૃદયમાંના પ્રેમમાત્ર એકને માટે જ છે. કેના માટે ? જેને વિકારનો કદાપિ સ્પર્શ થતો નથી તેને માટે. એ એક એટલે કાણુ ? પરમેશ્વર. જે બદલાય છે, જેનામ વિદ્યુતિ થાય છે, તેને પોતાનું અંત કરણ સમર્પવાની બૂબ કરશો નહિ. કારણ કે, હુ-ખ એ જ છે. કાઈ એક મનુષ્યને તમે પોતાનું અંત કરણ અપરોઠા ખરા; પણ જો તે મરી જશે તો હુ-ખ એ જ તેનું પરિણામ થવાનું. તમે કાઈ એક મિત્રને ઉદય આપશો; પણ આવતી કાલે જ તે તમારો યતુ બની જશે. તમે પોતાનું ઉદય પોતાના પતિનાં ચરણોમાં સમર્પશો; પરંતુ કાઈ એક દિવસે તે તમારી જોડે લડશે. તમે નિજ ઉદયની સ્વામિની પોતાની પ્રિયપત્નીને બનાવશો; પણ દશ તો કાલનો દિવસ વીલ્યા પહેલાં કદાચિત્ તે સદાને માટે આ કાણુબંધુર જગતને સાગી જશે. સમસ્ત વિશ્વ આવા પ્રકારે જ આત્મા કરે છે. એટલા માટે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે, “જેને કદાપિ વિકારનો સ્પર્શ થતો નથી એવો કૃષ્ણ એક પરમેશ્વર જ છે. તેના પ્રેમનો કદાપિ લોપ થતો નથી. આપણે ગમે ત્યાં હોઈએ અને ગમે તે કરતાં હોઈએ, છતાં તેનું અંત કરણ તેનું ને તેનું-સમાન-સકરણ, અને પ્રેમમય રહે છે. તે અવિકાર્ય છે, આપણે ગમે તે કરતાં હોઈએ, છતાં તે કદાપિ કોપાતો નથી. ઈશ્વર આપણાપર કેમ કરીને કોપાય વારુ ? તમારું બાળક તમારાં ધણા અડપલાં કરે છે, છતાં તમે તેનાપર કોપ કરો છો ખરા કે ? આપણે ભવિષ્યમાં શુ થવાના છીએ, તે શુ ઈશ્વર નથી જાણતો ? તે સારી રીતે જાણે છે કે, જોલા કે મોઝા આપણે બધા પરિપૂર્ણતાને પામનાર છીએ. તે ધૈર્યવાન-અનંત ધૈર્યવાન છે. આપણે તેનામા પ્રેમ રાખવો જોઈએ; અને પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુમાં પણ પ્રેમ ધરાવવો જોઈએ. પણ તે માત્ર વસ્તુને જોઈતેનામાં કિંવા તે દ્વારા જ ધરાવવો જોઈએ. આ જ ખરી શુરુ કુચી છે. તમારે નમારી પત્નીમાં પ્રેમ ધરાવવો જોઈએ, પરંતુ તે પ્રેમ તે પત્નીવિષયક ન હોવો જોઈએ. “પ્રિયતમે, પતિ પતિ તરીકે પ્રિય હોતો નથી, કિંતુ તેનામાં બ્યાસ પરમેશ્વરના યોગે જ તે પ્રિય હોય છે.” વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે, પતિ અને પત્નીના પ્રેમમા, તેમ જ માતા તથા બાળકોના પ્રેમમાં, પત્નીને લાસે છે કે તે પતિમાં પ્રેમ રાખે છે અને માતાને લાસે છે કે તે પોતાનાં બાળકોપર સ્નેહ ધરાવે છે, છતાં વાસ્તવિકતાથી જોતાં તે પ્રેમને ખેંચનારો તેમનામાં નિરતર વસતો પરમેશ્વર જ છે. તે જ કૃષ્ણ વિલોભનીય છે, બીજા કોઈમા પણ કાંઈને પોતાપ્રતિ આકર્ષવાની શક્તિ રહેલી નથી. પરંતુ સલ પ્રકાર આ છે, એ બહુધા તે પત્નીના જાણવામાં આવી શકતું નથી; છતાં પણ કલેને અજ્ઞાનથી પણ તે યથાર્થ વર્તન કર્યાં કરે છે. તે ઈશ્વરમાં જ પ્રેમ રાખે છે. જોદ માત્ર એટલો જ કે, બ્યારે કાઈ એ કૃતિ અજ્ઞાત રીતે કરે છે, સદિ તેમાંથી હુ-ખ ઉદ્ભવવાનો સંભવ રહે છે;

અને જાણીને જો એ કૃતિ દરાય છે, તો પછી એ જ મુક્તિ છે. મુક્તિ કાંઈ અન્ય વસ્તુ નથી. અમારાં શાસ્ત્રો જે કહે છે તે એ જ છે. જો ક્યાંય પ્રેમ મળી આવે, ક્યાંય આનંદની જ્યોતિ અમકતી દેખાય, તો નિશ્ચયપૂર્વક માનવું કે, સાં તે-પરમાત્મા-હાજર છે; કારણ કે, તે આનંદમય છે, કલ્યાણમય છે, પ્રલક્ષ પ્રેમ જ છે. તેના વિના મૂળ પ્રેમના અસ્તિત્વની શક્યતા જ નથી.

એ શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશની નિલની દિશા છે. તેણે એ ઉપદેશને પોતાના સમાજમાં ફેલાવી પ્રેરી દીધો છે; એથી જ્યારે પણ કોઈએક હિન્દુ ગૃહસ્થ કાંઈ પણ કૃતિ કરે છે, કેવળ પાણી પીએ છો તો પણ કહે છે કે, “જો આમાં કાંઈ ઉત્તમ હોય, તો તે પરમેશ્વરને અર્પિત થાઓ.” કાંઈ પણ સારું કાર્ય કરીને છુદ્ધનો ભક્ત વડે છે કે, “આ સત્કૃત્યનું પુણ્ય જન્મતને પ્રાપ્ત થાઓ. મારા કાર્યમાં જો કાંઈ પણ પુણ્યમય હોય, તો તે જન્મતને સમર્પિત થાઓ અને જન્મતનાં પાપો મારા પ્રતિ આવો!” હિન્દુ કહે છે કે, ઈશ્વર સર્વશક્તિ છે, સર્વજ્ઞ વિસ્તરેલા આત્માઓનો પણ તે આત્મા છે; હિન્દુ કહે છે કે, જો હું મારાં સર્વ સત્કૃત્યો ઈશ્વરાર્પણ કરું તો તે જ મહાપદ છે; કારણ કે, તેમ કરવાથી સર્વ સત્કૃત્યોનું શ્રેય સંપૂર્ણ વિશ્વને મળવાનો સંભવ છે.

એ તો જાણે એક અંગ થયું. હવે ભગવાન કૃષ્ણનો બીજો ઉપદેશ શો છે વારુ ?

“પ્રજાપ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યસ્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન ॥ પાપેન પપ્મપત્રમિવામલા ॥”

“જો કાંઈ પણ આ સંસારમાં રહીને કર્મ કરે છે અને તે કર્મોનું સર્વ ફળ ઈશ્વરને સમર્પે છે, તેને આ સંસારમાંનાં પાપનો લેપ થતો નથી. જળમાં ઉદ્ભવેલું કમળ જેમ જળની સપાટીથી ઉઠ્યું વધી આવે છે અને સાં જ ફૂલે ફાળે છે, તે જ પ્રમાણે જગજગ્નમાં યુગપાલકા હતાં કર્મફળની આસક્તિને લાજનારા પુરુષની સ્થિતિ હોય છે.”

ઉત્કૃષ્ટ કર્મયોગના ઉપદેશનું કાર્ય કરતાં શ્રી કૃષ્ણની ગીતામાંથી વળી એક બીજો સ્વર નીકળે છે. ગીતા કહે છે કે, ‘કર્મ કર, કર્મ કર, રાત્રિ દિવસ કર્મ કરતો રહે.’ તમે કદાચિત્ પૂછશો કે, ‘તો પછી શાંતિ ક્યાં છે વારુ ?—જો સમસ્ત આયુષ્ય પર્યન્ત ગાડીમાં જોડાયેલા ઘોડાઓ પ્રમાણે શ્રમ કરતા રહી પીઠપર તંગ સાથે જ મરી જતુ પડે, તો પછી હું આ સંસારમાં જન્મ્યો જ શા માટે ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે, “તમને શાંતિ મળશે.” ‘ન કર્મણામનાર્તાન્નાત્રૈકર્ણ્યં પુરુષોજ્જુતે’ કર્મને લાગી કેવળ નૈકર્મ્યને સ્વીકારવાથી પુરુષને કદાપિ શાંતિ મળી શકતી નથી.” જો તમારાથી લાગી શકાય તો પોતાનાં કર્તવ્યોને લાગી દો; અને પર્વતના શિખરપર ચાલ્યાજાઓ. સાં પણ મન કર્મને-સતત અખંડ ભ્રમણ-

કરતું રહેવાનું. એક મનુષ્યે એકવાર એક સંન્યાસીને પૂછ્યું કે, “સ્વામિન, કોઈ સર્વથા નિરામય સ્થાન આપના જેવામાં આવ્યું છે કે? આપે હિમાલયમાં કેટલાં વર્ષ ભ્રમણ કર્યું છે?” સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યું કે, “ચાલીશ વર્ષ.” તે મનુષ્યે પ્રુનઃ કહ્યું, “ત્યારે ત્યાં તો સારાં ચૂંટીને નિવાસ કરવા યોગ્ય અનેક મુંદર સ્થળો છે, તો પછી તમે ત્યાં જ નિવાસ શા માટે ન કર્યો વારુ?” એના ઉત્તરમાં સંન્યાસીએ જણાવ્યું, “કારણ કે, મારા મને મને તેમ કરવા ન હોયું.” આપણે બધાં કહીએ છીએ કે, “ચાત્રો, આપણે શાંતિને શોધી કાઢીએ,” પરંતુ આપણું ચંચળ મન આપણને તેમ કરવા દે એમ નથી.

તાત્તારીને પકડનારા પેલા માણસની વાર્તા તો તમે જાણો છો. એક સિપાહી શહેરની બહાર ગયો હતો; જ્યારે તે બેરેક પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોકાર કર્યો કે; “મેં એક તાતારીને પકડ્યો છે,” અંદરથી કોઈએ કહ્યું કે, “તેને અંદર લાવ.” સિપાહીએ કહ્યું કે; “તે અંદર આવતો નથી, સાહેબ!” અંદરથી અવજા આવ્યો કે, “ત્યારે તું એકલો જ અંદર આવ.” એને જવાબ મળ્યો કે; “તે મને પણ અંદર આવવા નથી દેતો, સાહેબ!” એ પ્રમાણે જ, આ આપણા અંતઃકરણમાં આપણે પણ એવા એક તાતારીને પકડેલા છો. આપણે તેને શાંત કરી શકતા નથી અને આપણને તે શાંત થવા દેતો નથી. આપણે બધાએ જ તાત્તારીને પકડેલા છો. આપણે બધા કહીએ છીએ કે, ચંચળતાને ત્યાગો; શાંત થાઓ. આવી આવી બીજી પણ અનેક બાજતો છે; વળી પ્રત્યેક નહાતું બાળક પણ એમ બોલી શકે છે, અને તે ધારે છે કે, આપણે એમ કરી શકીશું. પરંતુ બાળક પણ એમ બોલી શકે છે, અને તે ધારે છે કે, આપણે એમ કરી શકીશું. પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં એ કાર્ય બહુ જ કઠિન છે. મેં એ વિશેના અમલ કરેલા છે. મેં પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યોને સમુદ્રમાં ડૂબાડી દીધાં અને પર્વતના શિખરપર પલાયન કરી ગયો. મેં શહેરમાં નિવાસ કર્યો; નિબિડ અરણ્યમાં દિવસોના દિવસો વીતાડી દીધા. પણ પરિણામ શું? તેનું તે જ. મેં તાત્તારીને જ પકડ્યો; કારણ કે, એ સર્વ કાળ હું મારા સમસ્ત જગતને મારી સાથે જ લઈ ગયો હતો. મારા મનમાં જે કંઈ હતું તે, તાત્તારી જ. અર્થાત્ જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી બહારના બીજા દીનજનોને દોષ દેવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. અહીં અંદર જ્યાં સૂધી તે તાત્તારી હોય છે, ત્યાં સૂધી આપણે કહીએ છીએ કે, “આવી આવી પરિસ્થિતિ સારી અને આથી આવી પરિસ્થિતિ હોય તો તે નહારી.” આપણે જો તેને સુષ રાખી ચક્રીએ એમ હોય, તો સર્વ સુરક્ષિત ચાલ્યા કરશે.

એટલા માટે જ આપણને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ઉપદેશો છે કે, પોતાનાં કર્તવ્યોને દૂર ન હટાવો, કિંતુ પુરુષ પ્રમાણે તેમને શરીરપર ધારણ કરો અને પરિણામ વિશે તો વિચાર જ કરશો નહિ. અનુચરને ‘આમ કેમ વારુ?’ એમ પૂછવાનો અધિકાર જ નથી;

શૂરવીર સૈનિકનો વિચાર સાથે સબધ નથી આગળ ચાલો; આપણે જેવા પ્રકારે કાર્ય કરવાનું છે, એનો વિનાકારણ વિશેષ વિચાર કરતા બેસી ન રહો. ‘હું સ્વાર્થરહિત તો છું ને?’ એમ પોતાના મનને પૂછો. જો તમે એવા હો, તો પછી બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ધ્યાન ન આપો. તમારા વિરોધી થવાનું સામર્થ્ય કરામાં પણ નથી! અદર દુનડી મારો પોતા સમક્ષ હોય તે કર્તવ્ય કરો અને તમે એમ કર્યું એટલે પછી ધીમે ધીમે તમને સસની પ્રતીતિ થતી જશે.

“કર્મણ્યકર્મ ચ પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ચ ।

સ શુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તૃ ક્ષત્ર્વકર્મજીત્” ॥

“અત્યત કોનાદય છતાં જેને નિર્તાત શાંતિ મળી શકે છે અને અત્યત શાંતિ હોવા છતાં જે નિર્તાત કર્મરત હોય છે, તે જ યોગી, તે જ મહાત્મા, તે જ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલો છે.”

સારે હવે તમે જોઈ શકો છો કે, આ સર્વ ઉપદેશનો સાર એ જ છે કે, આ જગ તમાના સર્વ કર્તવ્યો પાવન છે, આ જગતમાં એનું એક પણ કર્તવ્ય નથી કે, જેને શુદ્ધ કહેવાનો આપણો અધિકાર હોય તેમ જ, અત્યેક મનુષ્યનું કાર્ય સિદ્ધામને અધિકૃત થયેલા રાજેશ્વરના કાર્યની યોગ્યતાનું છે

છુદ્ધારા લવાયતી ઇશિરી આસામા ધ્યાન આપો તે આસા મહા ભયકર છે આપણા અંત કરણમાં તેનું પણ એક સ્થળ છે છુદ્ધ કહે છે કે, “સ્વાર્થસાધુતાનું નિર્મૂનન કરો, જે જે વસ્તુના યોગે તમે સ્વાર્થપરાયણ બનો છો, તે તે વસ્તુનો નાશ કરો પત્નીને ત્યાગો, પુત્રને ત્યાગો અને પોતાના કુટુંબને પણ ત્યાગી જાઓ આ જગ તમાના તરીકે રહેશે જ નહિ, પૂર્ણ સ્વાર્થપરાયણ થાઓ” સસારી મનુષ્યને બાંસે છે કે, આપણે સ્વાર્થરહિત થઈએ, પરંતુ પત્નીના મુખચંદ્ર પ્રતિ દૃષ્ટિ જતા જ પુન તે હતો તેવો ને તેવો જ સ્વાર્થપરાયણ થઈ જાય છે માતામા મનમાં સર્વ પ્રકારે સ્વાર્થને ત્યાગી દેવાનો વિચાર આવે છે, પરંતુ જ્યાં બાળનું મિષ્ટ મધુર મુખ દૃષ્ટિગોચર થયું કે, તેના એ વિચાર હવામાં ઉડી જાય છે અને પાછી તે સ્વાર્થપરાયણ બની જાય જ જગ તમાની અત્યેક વસ્તુની એ જ સ્થિતિ છે. મનમાં સ્વાર્થની ઝંઝા ઉદ્ભવી ને આપણે કોઈ એક સ્વાર્થભરિત વિષયની પાછળ પડ્યા, એટલે તત્કાળ આપણામાંનું સમસ્ત મન બ્યત, જેના યોગે આપણે મનુષ્ય નામને યોગ્ય થઈએ છીએ, તે નીકળી જાય છે આપણે પણ બનીએ છીએ, કેવળ ચુનામ બની જઈએ છીએ, આપણા બાધવાને જૂની જઈએ છીએ. અત પર આપણા મુખમાથી ‘તું આગળ અને હું તારી પાછળ’ એવા ઉદ્ગાર

નીકળતા નથી; કિન્તુ નિસના ઉદ્દગાર એટલે કે, ‘હું’ સદૃશી પહેલો, બીજાઓએ પોતા-પોતાનું ફેડી લેવું’ એવા ઉદ્દગાર જ નીકળ્યા કરે છે.

આપણને જણાઈ આવે છે કે, શ્રી કૃષ્ણની અઘાતો પછી આપણા હૃદયમાં એક સ્થળ છે. તે ઉપદેશ વિના આપણાથી જરા પણ ચલનવલન કરી શકાય તેમ નથી. શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશમાં ધ્યાન આપ્યા વિના આપણે આપણા આધુષ્યમાંના ટાઈ પછી કર્તવ્યને, સદસદ્વિવેકશુદ્ધિને અનુસરી, શાંતિ, આનંદ તથા સુખથી પોતાના અંગપર લઈ શકીએ તેમ નથી. “તમારા કર્મમાં ઠાઈ અયોગ હોય તોપણ ડરશો નહિ; એવું ટાઈ કાર્ય છે જ નહિ કે, જેનામાં નઠારાપણુનો લેશમાન પણ અંશ ન જ મળી શકે.” “તે સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરી દો અને ફળનો વિચાર ન કરો.”

એ પ્રમાણે જ આપણા હૃદયનો એક ખૂણો બીજા એક ઉપદેશમાટે છે. આધુષ્ય અંચળ છે; આ જગત્ શાંત છે અને સર્વ દુઃખમય છે. અરે નિદ્રાવશ પ્રાણી, તારી પાસે ખાવામાટે સારું અન્ન છે, શરીરપર ધારવામાટે સુંદર વસ્ત્રો છે અને નિવાસમાટે સગવડભરેલું ગૃહ છે, તે વેળાએ કદાપિ તારા સ્મરણમાં આવે છે કે, તારા (આપણા) લક્ષ્યાવધિ બાંધેલા અન્ન અન્ન કરીને, ક્ષુધા અસહ્ય થવાથી મરી જાય છે ? જ્યાં જુઓ ત્યાં દુઃખ, ક્લેશ અને આપત્તિનું જ સામ્રાજ્ય બાપેલું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુઓ-પ્રતિ ધ્યાન દે. બાળક ભયારે આ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તેના મુખમાંથી કયો ધ્વનિ નીકળે છે તે તરફ લક્ષ રાખ. તે રડે છે, એ વાર્તા સલ છે. આ મૂળ રડવા-માટેનું જ સ્થાન છે. જો આપણે એ દેવહૂતના ઉપદેશમાં ધ્યાન પડેલીશું, તો આપણે કદાપિ સ્વાર્થપરાયણ થઈશું નહિ.

બીજા એક દેવહૂતને જુઓ. તે નાજરથનો છે. તે ઉપદેશ આપે છે કે, “તૈયાર થાઓ; કારણ કે, સ્વર્ગનું રાજ્ય સર્વથા નિકટમાં છે.” શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશનો મેં પુષ્કળ વિચાર કરેલો છે; અને તે પ્રમાણે સંગરહિત થઈને વર્તવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; છતાં ઠાઈ ટાઈવાર હું બૂલ ખાઈ જાઉં છું. પછી તત્કાળ શુદ્ધનો ઉપદેશ મારા સમક્ષ આવીને ઝમેા રહે છે, તે એ કે, “સાવધ રહો; કારણ કે, આ જગતમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર છે, અને આ જીવનમાં નિલ દુઃખ જ ભરેલું હોય છે.” હું એ વિશે વિચાર કરું છું; પણ કયા ઉપદેશનો સ્વીકાર કરવો, એ વિશે હું નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી. એટલામાં પુનઃ એક ઉપદેશ વજ્રપાત સમાન મારા મસ્તકપર આવીને અઘાતાય છે—“તૈયાર થા; સ્વર્ગનું રાજ્ય નિકટમાં છે; એક ક્ષણમાત્રનો પણ વિવેક કરીશ નહિ—આવતી કાલપર ઠાઈપણુ મુક્તતરી રાખીશ નહિ. તે અંતમાટે તૈયાર રહે. તે તને જમે ત્યારે—કદાચિત્ અત્યારે જ—

આવીને પકડી લેશે.” આ ઉપદેશને પણ હૃદયમાં રચાવ આપવું જ જોઈએ, અને આપણે તે સ્વીકારીએ છીએ. તે દેવદૂતને આપણે નમન કરીએ છીએ; તે પરમેશ્વરને આપણે પ્રણામ કરીએ છીએ.

અને સારપંચી સમતાનો સંદેશો આપતા માન્યવર પયર્ગંજર મહંમદ સાદેજ પધારે છે. તમે પૂછો છો કે, “તેના ધર્મમાં તે વળી મારું શું હોવાનું વારું?” જો તેમાં કાંઈપણ સાર ન હોત, તો તે ધર્મ જીવનો જ કેમ રહી શકત? જેટલું સારું હોય છે, તે જ જીવને ધારણ કરે છે, તે જ માત્ર અવશિષ્ટ રહી શકે છે. કારણ કે, માત્ર સારું જ બળવાન હોય છે. એટલા માટે મુદ્દમાં તે જ સહજ બાકી રહે છે. સર્વથા આ જન્મનો જ વિચાર કરો, કે અશુદ્ધ આચરણના માણસનું જીવન વધારે લાંબું કેમ નથી થતું? તેથી વિરુદ્ધ શુદ્ધાચારી મનુષ્યનું જીવન કેટલું બધું દીર્ઘ હોય છે? એ વિગે તે લોકો જ નથી કે, પવિત્રતા તે જ બળ છે, સારાપણું તે જ બળ છે. જો તેના ઉપદેશમાં કંઈ જ ઉત્તમતા ન હોત, તો મુસ-માની ધર્મ આજ સુધી જીવતો કેમ રહી શક્યો હોત? તેમાં પુષ્કળ ઉત્તમતા રહેલી છે મહંમદ પયર્ગંજર સમતાનો પુરસ્કર્તા હતો મર્ મનુષ્યો, મર્ મુસ-માન એકબીજાના બધું છે, એ જ તેના પ્રતિપાદનનું રહસ્ય હતું.

અર્થાત્ એથી આપણને દેખાઈ આવે છે કે, પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકનું, પ્રત્યેક દેવદૂતનું એક વિશિષ્ટ કાર્ય છે, પ્રત્યેકનો ઉપદેશ વિશિષ્ટ છે. પ્રથમ તે ઉપદેશને સાબળી પછી તે ઉપદેશકના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તે વેળાએ તત્કાલ તેનું સર્વ જીવનકાર્ય સ્પષ્ટ, પ્રકાશિત થાય છે.

હવે, અમાન, મુદ્દજનો સહસ્રાવધિ ઉપપત્તિઓ કાઢ્યા કરે છે અને પોતાની માનસિક પરિણતિ અનુસાર, પોતાની કલ્પનાને મળતા આવે, એવા પ્રવાસા આપ્યા કરે છે; અને તેની બંધી જવાબદારીને એ દેવી શિક્ષકોના મસ્તકપર લાદી દે છે. તેઓ, તે દેવદૂતોના ઉપદેશોને લે છે અને પછી તેના પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેના બૃહદભ્રેલા અર્થો કરે છે. પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકના ઉપદેશની એ કાંઈ ખરેખરી ટીકા હોય તો તે એક માત્ર તેનું પોતાનું જીવનચરિત્ર જ છે. તેના જીવનચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરો; તેણે જે કાંઈ કહ્યું હોય, તેને જોવાથી તેનો સર્વ ઉપદેશ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ગીતા વાચો, એટલે તમને જણાઈ આવશે કે, શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં તે પૂર્ણતાથી જિતરેલી છે.

મહંમદ પયર્ગંજરે પોતાના જીવનચરિત્રથી બતાવી આપ્યું છે કે, મુસ-માનોમા પૂર્ણ સમતા, પૂર્ણ બધુતા હોવી જોઈએ. તે કયા વંશનો છે, કઈ જાતિનો છે, કયા પંથનો છે, કયા વર્ણનો છે, સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે, એ અથ્ર લાંબો હતો જ નહિ. ટુર્કસ્તાનનો મુસ્તાન

આફ્રીકાના બજારમાં ગુલામને ખરીદી, સાંકળથી બાંધીને તુર્કસ્તાનમાં લાવતો; પા તે જ ગુલામ મુસલમાન થાય અને તેનામાં સંપૂર્ણ ગુલુ તથા સામર્થ્ય હોય, તો તે ખુ મુસ્તાનની શાહજાદી સાથે પણ સહજ સ્વભાવે લગ્ન કરી શકતો. એ ઘટનાના આ દેશ-અમેરિકા-માં જે પદ્ધતિથી નિએ તથા અમેરિકન ઇન્ડિયનો સાથે વર્તવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિ સાથે તુલના કરો! અને હિન્દુઓ વળી કે કહે છે? જે તમારા કોઈ ધર્મોપદેશકનો બૂલધી કોઈ કર્મકાંડી હિન્દુના અંતરને સ્પર્શ થઈ ગયો, એટલે તે અંતરને તે અસ્પર્શ માનીને નાખી દે છે. અમારું તત્ત્વજ્ઞાન આટલું બધું ઉચ્ચ પ્રકારનું હોવા છતાં બપહારમાં અમારી તેટલી જ દુર્બળતા તમને પ્રસક્ત દેખાઈ આવે છે. પણ ઇતર સર્વ જાતિઓ કરતાં મુસલમાનોમાં એ દૃષ્ટિથી કેટલી બધી ઉદારતા જણાઈ આવે છે તે જુઓ. તે તેમની ઉદારતા તેમની સમતામાં, જ્યાં જાનિ તથા વર્ણનો પ્રત્યે જ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, એવી તે સમતામાં દેખાઈ આવે છે.

એમના વિના અન્ય એવા જ મહાન્ ધર્મસંસ્થાપકો હવે પછી અવતરશે ખરા કે? નિશ્ચયપૂર્વક તેઓ આ જગતમાં અવતાર લેશે. પણ તે ભાવિ આશા પર અવધંબી રહેશે નહિ. તમારામાંના પ્રત્યેક પોતે જ સર્વ જૂનાં કરારવડે બનેલા આ પ્રસક્ત દેખાતા નવા કરારનો ઉપદેશ ધર્મસંસ્થાપક થાય, તો તે મને વધારે ગમશે. પૂર્વના સર્વ ઉપદેશને છોડો; પોતાના અનુભવની તેને પુષ્ટિ આપો, અને પંચી બીજાના ગુરુ થાઓ. એ ઉપદેશ-આમાંના પ્રત્યેક પુરુષ મહાન્ હતો, પ્રત્યેક આપણામાટે કંઈને કંઈ પણ પાઠજી ઉઠેલું છે, તેઓ આપણા ઈશ્વર છે. આપણે તેમને વંદન કરીએ છીએ, આપણે તેમના અનુસર છીએ. અને એનો અર્થ એ જ કે, આપણે આપણને પોતાને જ વંદન કરીએ છીએ; કારણ કે, જેવા તેઓ ઈશ્વરના બાળકો અને ઈશ્વરતાના ઉપદેશકો છે, તે પ્રમાણે જ આપણે પણ છીએ. તેઓ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, અને આપણે પૂર્ણતાના પ્રદેશમાં પહોંચવાના છીએ. ક્રાઇસ્ટના શબ્દોને સ્મરણમાં રાખો, “સ્વર્ગનું રાજ્ય સર્વથા નિકટમાં છે!” સર્વથા આ શબ્દો જ આપણે પ્રત્યેક જન એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીએ કે, “હું ધર્મસંસ્થાપક થઈશ, હું પ્રકાશને લાવનારો દૂત થઈશ, હું ઈશ્વરનો એક બાળક થઈશ, કેવળ એટલું જ નહિ પણ પ્રસક્ત દેવ જ બની જઈશ.”

રામકૃષ્ણ; તેનું ચરિત્ર અને વચના*

પાથાલ સરકૃત વિદ્વાનોમાં પ્રોફેસર મેક્સમૂર અગ્રગણ્ય છે. અતઃ પૂર્વ જે સપૂર્ણ સહિતા કોઈને પણ મળવી જાડુધા અશક્ય હતી, તે નગ્વેદ સહિતા ઈંગ્લિશ કપનીના હિદાર આગ્રપથી અને પ્રોફેસર સાહેબના કેટલાક વર્ષના મહાન પરિશ્રમથી બહુ જ સમાજ અને સુદતાથી સુશક્તિ યર્ષ લોકોને મળવી સુનલ યર્ષ પડી છે આર્યાવર્તના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાંથી મેળવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાની ઘણી ખરીના મૂળાક્ષરોના આકાર સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન હોવાના જ અને તેમાના અનેક ચળ્લે બૂલભરેલા પશુ હોવાના અર્થાત્ એથી કાર્ષ પણ પરક્રમ્ય ગૃહસ્થમાટે, પછી ભનેને તે ગમે તેવો અને ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય, એ સરકૃત અક્ષરો નરાગર છે કિંવા બૂલભરેલા છે, એ શોધી કાઢવાનું અને તેના કરતા પણ વિશેષત, અતિશય સૂનમય અને સર્વ ટીકાના અર્થને વિશદ કરવાનું કાર્ય કેટલું બહુ કલિન યર્ષ પડનાનો સભવ હોય છે, એની આપણે સહજ કલ્પના માત્ર પણ કરી શકીએ તેમ નથી નગ્વેલ્લુ પ્રકાશન તે પ્રોફેસર મેક્સમૂરના આયુષ્યમાનું મહાકૃત્ય છે એ હિપગત પણ તેઓ બહુધા સરકૃત વામનના પ્રદેશમા જ વસતા હતા અને પોતાના જીવનનો સર્વ કાળ તેમા જ વીતાડતા હતા, પણ એથી મર્ષિએવો અર્થ નિબળ થતો નથી કે, પ્રોફેસર સાહેબને હજી પણ આર્યાવર્ત-વચ્ચમાથી નીકળેના ધૂમ્રવરે જેનું આકાશ ભરેલું છે-જે અનેક વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક અને યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિવરે પુકત છે, જે ભારતવર્ષમાનું પ્રત્યેક ગૃહ પોતપોતાની ગાર્ભી કિંવા મૈત્રેયીના સાન્નિધ્યથી પ્રકુલ છે, અને જે વેદિક નિયમ પ્રમાણે ગૃહસૂત્રની આગા અનુસાર પોતે આત્મા કરે છે, એવું, પૂર્વ પ્રમાણે જ વેદમત્રોની ઘોષણા કરનાર તરિક્ષિ ટકી રહ્યું છે, એમ જ ભાસતું હતું અન્ય ધર્મના પરદેશીય રાજના પત્રતથે ચળ્લે જવાથી અને પોતાની પુરાતન શિશ્યમારપદતિ, ધર્મવિવિ અને રૂઢિનીતિથી વિમુક્ત થવાને લીધે અર્ધમૃત થએના ભારતવર્ષના, સહજમા જમા ધ્યાન ન જઈ શકે તેવા ખૂણામા પણ શી શી નવીન ધર્મનાઓ બને છે, એ વિશેની, પ્રોફેસર સાહેબને તેઓ ભારતવર્ષની હીનચાનમા બારીક ધ્યાન રાખતા હોવાથી ઘણી જ સારી માહિતી હોય છે એમનાં ચરણો કદાપિ ભારતવર્ષના તીરપ્રાતને અડધાં નથી એટલા માટે અહીંના પૃષ્ઠળ એંગ્લો ઈંગ્લિશનો હિન્દુસ્તાનના લોકોના ગીત

* પ્રો. મેક્સમૂર દ્વારા Rama Krishna his life and sayings નામક પુસ્તકની સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાલી ભાષામા કરેલી અને 'હરિબોધન મસિખા' ડાયરી સમાલોચનાના અમેજ અનુવાદો આ અનુવાદ છે (તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૮૮૯)

રિવાજ, શિષ્ટાચાર્યવ્રતિ અને નીતિક'પના આદિ વિશે તેમણે જે કાર્ત અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે વિશે પોતાનો શુદ્ધ તિરસ્કાર દર્શાવે છે પરંતુ એ તત્ત્વ એ અંગેના ઇંદ્રિય અધિકારીઓના ધ્યાનમાં આવવું બેધમ્ય છે, તેઓ જો અહીં આજન્મ નિવાસ કરી રહે, તોપણ કિંવા આ દેશમાં જ તેમનો જન્મ થયો હોય અને તેમને અહીં જ ઉછેરીને મોટા કરવામાં આવ્યા હોય, તોપણ તેમની સાથે પ્રસન્ન સમઘ ધરાવનાર સમાજની સ્થિતિ સબધી તેમને જે કાર્ત એક વિશેષ માહિતી મળતી હોય, તે વિના ઇતર વર્ગના લોકો વિશે તો તેઓ પૂર્ણ અજ્ઞાન જ હોય છે કેટલાક દિવસ પૂર્વે એક પ્રસિદ્ધ અંગેના ઇંદ્રિયને નખેના 'ભારતમાં નિવાસ' ('Residence in India') એ નામના ગ્રંથમાં 'અત પુ ગ્માનાં રહસ્યો' (Native Z-nana Secrets) એ પ્રકરણ પર્વન્ત હું વાચતા વાચતા આવી છાંગે રહસ્યને જાણી લેવાની મનુષ્યના હૃદયમાની પ્રમળ ધમ્જાના યોગે જ મેં એ પ્રકરણ વાંચ્યું હશે, પણ મને તેમાં શું જણાયું? એતદેશીય મનુષ્યોના જીવનમાના ગહસ્યને જાણવાની પોતાના દેશમાધવોની હિન્ત જિજ્ઞાસાને,—પોતાના બગી, તેની બાપડી અને તેના પ્રિયકર એ વચ્ચેના એક પ્રેમના પ્રહસનનું વર્ણન કરીને, સપૂર્ણ તમ મરવાના એક મહાનુ અંગેના ઇંદ્રિયનું લેખકનો નિશ્ચય દેખાયો! અને અંગેના ઇંદ્રિયનું સમાજે તે પુસ્તકનું સર્વથા અત કરણધર્મક જે સ્વાગત કર્યું, તેથી દેખાય છે કે, લેખકનો હેતુ સિદ્ધ થયો અને પોતાના પુસ્તકને બોધે તેને પોતાની રૂતકૃતતા ચમ્પેથી દેખાઈ! 'પ્રિય મિત્રો, તમારો આવી રીતે જ વિશ્વાસ થતો રહે!' એથી અધિક આપણે શું બોલી શકવાના હતા વાર? ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તે કેટલું બધું મથાર્ય છે,

‘ધ્યાયતો વિષયાપુસ સગત્સેવપનાયતે ।

સગત્સનાયતે કામ કામાત્કોષોઽભિમાયતે ॥

“મનુષ્ય વિષયોના વિચાર કરવા માડે છે, એટલે તેનામાં તે વિષયો વિશેની આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, આસક્તિથી કામ, અને પછી કામમાંથી કોષનો ઉદ્ભવ થાય ॥”

હવે એવી વ્યર્થ વાર્તાઓને લાગી આપણે આપણા મૂળ વિષયપર આવીએ. સારે અર્થાત્ એકદર રીતે પ્રેદેસર મેક્સમૂલરની, સામાજિક રીનિસ્વાજ તથા નીતિતત્ત્વો તેમ જ આધુનિક આર્થિકતર્જના જિનજિન લાગેલા અસારે જે થત-તઓ જન છે, તે અર્થ વિશેની માહિતીને જોતા કાંઈને પણ આશ્ચર્ય થવાનો સભવ માની શકાય, એને આપણા પોતાના અનુભવનો આધાર છે

વિશેષતઃ, પ્રેફેસર સાહેબનું, ભારત વર્ષના વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન ભાગોમાં ધર્મની કઈ નવીન લઠરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિષયમાં અધિક ધ્યાન દોય છે; અને પાશ્ચાત્ય જગત્ એ વિશેના અજ્ઞાનાધિકારમાં ન પડી રહે, એટલા માટે તેઓ પોતાના એ વિશેના અમમાં કરી પણ કયાસ રહેવા દેતા નથી. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (દાગેર) અને કેથવર્થસેને ચલાવેલો બ્રહ્મસમાજ, સ્વામી દ્વાનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપેલો આર્યસમાજ અને ટીઓસોફીની હીલચાલ, એ સર્વ તેમની લેખિનીની સ્તુતિ કિંવા નિન્દાના તણકામાં સપગઈ ગયાં છે. સુરચાપિત થએલા ‘પ્રમુદ્ધ ભારત’ અને ‘બ્રહ્મવાદિન’ એ બે માસિક પત્રોમાં પ્રકટ થએલાં શ્રીરામકૃષ્ણનાં વચનો અને ઉપદેશને જોઈ તેઓ તત્કાળ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા; તેમ જ બ્રહ્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર મુળુમદારે શ્રી રામકૃષ્ણ વિશે જે કાંઈ લખ્યું હતું, તે પણ તેમના વાંચવામાં આવ્યું; અને એ ઘટનાના યોગે તે મહાત્માના જીવનચરિત્રમાં તેમનું ધ્યાન પડેવાયું. કેટલાક દિવસ પૂર્વે એવું જ, ‘The Imperial and Asiatic Quarterly Review’ (‘ઇમ્પીરિયલ્ ઍન્ડ એશિયાટિક્ ક્વાર્ટર્લી રિવ્યુ’—સામ્રાજ્ય તથા એશિયાતું ત્રૈમાસિક સમાલોચન) નામક ઇંગ્લેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ ત્રૈમાસિકમાં ઇંગ્લિશ હાઉસમાંના પ્રખ્યાતિને પામેલા મંથાલબળવરચાપક સી. એચ. ટોની એમ. એ. એ લખેલું શ્રીરામકૃષ્ણનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું. મદ્રાસ તથા કલકત્તાથી ધણીક માહિતી મેળવીને પ્રેફેસર સાહેબે ‘નાઇન્ટીનથ સેન્ટરી’ નામક સર્વશ્રેષ્ઠ માસિકમાં એક લઘુ લેખમાં ‘શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન અને ઉપદેશ’ એ વિષયોની ચર્ચા કરી. તે ચર્ચામાં તેમણે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, “ભારતવર્ષ આજે અનેક ચતકોથી કેવળ પોતાના પુરાતન ઋષિઓના વિચારોનો જ પ્રતિધ્વનિ કરતું હતું; અને હમણાં હમણાં તો કેવળ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોનો અનુવાદ જ કરતું હતું; એવા સમયમાં તેનામાં નવીન આધ્યાત્મિક ચૈતન્ય ગ્રેનારા આ આધુનિક ઋષિની સ્તુતિકરક અને અભિનવ ભાષામાંના અપૂર્વ વિચારોએ મારા હૃદયને સહજમાં જિતી લીધું છે.” પ્રેફેસર મેક્ઝમુલરે ભારતના ધાર્મિક સાહિત્યનું અનેકવાર વાંચન કરેલું છે અને તેથી ત્યાંના ઋષિઓની તેમ જ ધણીક સાધુઓની જીવનકથા સાથે તેઓ સારા પરિચિત છે; પણ આ સુગમાં, આ કાળના હિન્દુસ્તાનમાં, આવા મહાત્માઓ અવતરશે, એવી આચારા રાખવી પણ શક્ય છે ખરી કે? શ્રી-રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન તે એ પ્રશ્નનું ‘હ’કારાત્મક ઉત્તર આવ્યું અને તેણે, પોતાના સમસ્ત આયુષ્યને ભારતાર્પણ કરનાર એ વિદ્વાન મહાત્માના હૃદયમાંની, ભારત-વર્ષની બાવી મહત્તા તથા પ્રગતિ-વિશેની આચાર-લરીના મૂળમાં જળા સિંચીને તેનામાં નવીન જીવન ફાળી મૂક્યું.

ભારતવર્તના કલ્યાણની અંતઃકરણપૂર્વક ધ્રુવજા ધરાવનારા કેટલાક મહાત્માઓ પશ્ચિમ ભૂમિમાં પશુ છે; પરંતુ ગ્રેટ્સર મેક્સમૂલર કરતાં આમાંવર્તની સુસ્થિતિવિશે જેના હૃદયમાં અધિક ચિંતા વસતી હોય, એવો હિન્દુસ્તાનનો બીજો કોઈ યુરોપીયન હિતચિંતક હશે, એવી ભારી ધારણા નથી. મેક્સમૂલર હિન્દુસ્તાનના કેવળ હિતચિંતક જ છે એટલું જ નહિ, કેવળ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય ધર્મમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. અદ્વૈત મત તે ધર્મના પ્રાંતોમાંનો એક ઉચ્ચતમ શોધ છે, એ તત્ત્વનો ગ્રેટ્સર સાહેબે અનેકવાર પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વીકાર કરેલો છે. દેહ તથા આત્માને એક જ માનનારા ક્રિશ્ચિયનને જેના અતિશય ભય લાગે છે, તે પુનર્જન્મવાદમાં તેમની પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા છે; કારણ કે તેમના પોતાના અનુભવમાં જ તેમને એનો પૂર્ણ પરિચય મળી ચૂક્યો છે. વધારે બીજું શું કહેવું ? પશુ તેમનો આગલો જન્મ કદાચિત્ ભારતવર્ષમાં જ થયો હશે. જે હું હિન્દુસ્તાનમાં જઈશ, તો એકદમ પુનરુત્થિત ચચેલી પૂર્વ સ્મૃતિના બળના પ્રવાહતળે મારી આ વૃદ્ધ દેહપટ્ટિ મને સર્વથા ત્યાગી જશે, એવો જ ભય આ દેશને પોતાની મુશ્કાતને લાભ આપવાની બાબતમાં પ્રમુખતાથી તેમના મનમાં આવ્યા કરે છે. પરંતુ ગમે તે હોય; છતાં તેઓ સંસારમાંના એક મનુષ્ય છે; એટલા માટે તેમને સમજી બાજુ-આનો વિચાર કરવો પડે છે અને તદનુસાર વર્તવું પડે છે. બધારે જગતમાંના સર્વવિષય-પરિભ્રામી સંપૂર્ણ સંન્યાસી પશુ તેને જે વાસ્તવિક શુદ્ધતમ લાગે છે તેવા યોગ આચરવાના વિષયમાં, કેવળ તે જે લોકોના મધ્યમાં રહે છે તેમણે તે યોગોને ત્યાગ્ય ગણેલા હોવાથી લોકમતના ભયના યોગે સંકોચાતો દેખાય છે; ન્યારે, નામ, કીર્તિ અને ઉન્નત પદવીને મેગવવાની આશા અને તે વસ્તુઓ મળ્યા પછી તેમના ચાંચા જવાની બીલિ, એ બે વસ્તુઓ સર્વ શ્રેષ્ઠ યોગી સુદાંતા-પછી તે કેવળ સજ્જોવડે એવી ધ્રુવજાને અતિશય નિઘ તથા તુચ્છ તરીકે ભલેને ખ્યાલ કરતો હોય, -વર્તનની દિશાને નિશ્ચિત કરે છે; એથી, જેને સમસ્ત જગત માને છે, અને જે સમાજની ધતરાણ ન થાય એટલા માટે હમેશા સંભાળ રાખતો હોય છે, એવા સંસારમાંના એક મનુષ્યને તેના પોતાના જે અભિપ્રાયો હોય, તેમને સર્વથા બહાર બેથી બતાવવાના વિષયમાં ધણી જ કાળજી રાખવી પડે, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય વારુ ? યોગની ગૂઢ માનસિક શક્તિ જેથી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓમાં ગ્રેટ્સર સાહેબનો સર્વથા અવિશ્વાસ છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે કોઈ સત્ય વાતો નથી.

“ શોડાં જ વર્ષો થયાં, ” ગ્રેટ્સર મેક્સમૂલરને “ ભરતખંડમાં, ” - “ જેને વારં-વાર અને યથાન્યાય તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓની ભૂમિ કહેવામાં આવે છે, અને જેના વિશે

ઈન્ડિયામાં ઠેટલીક વિપરીત અર્થને દર્શાવનારી વાતોઓ કહેવામાં તેમ જ ધાર્મિક જન
ભરેલી કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે, એમ ” તેમને “દેખાવ છે, તે ભરતખંડમાં,”
અત્યારે જે નવીન ધાર્મિક હીનચાનનો આરભ થયો છે, તે વિશે આપણે કાંઈ તો જોઈ-
વું જ જોઈએ, એમ તેમને લાસવા લાગ્યું એ લોકોના પ્રમાદને દૂર કરવો, “અત્યારે
ભારતમાં નિઘમાન દોષને ઉપદેશ આપનારા સાધુઓ તથા સત્પુરુષોવિશે, હિંદુસ્તાન,
અમેરિકા તથા ઈંગ્લેન્ડનાં વર્તમાનપત્રોમાં સરેરાસ પ્રકટ તથા પ્રચલત યતો ગમે તેવા અને
અતિશયોક્ત વર્ણનોનો ” પ્રતિકાર કરવો, “અને પુનઃ ભાગીય જ્ઞાનજ્ઞાન (ઇન્ડિયન
યિયોસોફી), ગુપ્ત યોદ્ધર્મ અને ઈતર સમસ્ત ચમત્કારિક દેખાતા નામોના મૂળમાં કાંઈ
પણ સત્ય તો રહેલું છે જ, કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે, એ બતાવવું ”-કિંવા બીજા
શબ્દોમાં કહીએ, તો ભારતવર્ષ એટલે કાંઈ પશ્ચિમયુની પેઠે હવામાં ઊડતું, અથવા તો
માઝના પ્રમાણે પાણીમાં રહેતું કે ફરતું, અથવા તો કાંઈ પણ તન મન કરીને સર્વ
પ્રકારના રોગો મટાડવા, કિંવા કામિયાબી, હવકા પદાર્થમાંથી સોનું, રુપુ કે રત્ન તૈયાર
કરવા, કિંવા સિદ્ધિના સામર્થ્યથી શ્રીમત પુત્રહીન જનોને સસત્તા પુત્ર આપવા, એવા
પ્રચારનું “અત્યંત મૂર્ખતાના ચમત્કાર ” કરવાનું સામર્થ્ય મેળવીને કિંકારીત ભરેલો ધર્મ
અવાવના “અતિશય ભોતપાહક યોગજ્ઞા કરનાર માનવ પ્રાણીઓની સર્વથા એક નની
ન જ જાનિથી ” ભરેલો દેશ નથી-કિંતુ જેમણે પોતાના જીવનકાળમાં જ મહાન અતી
ન્દ્રિય સત્યોની પ્રતીતિ કરેલી છે, જેઓ ખરા જ્ઞાણ, સત્ય યોગી અને પરમેશ્વરના
ખરા ભક્ત છે, એવા લોકોની ભારતમાં કદાપિ ઊનતા નહોતી, એમ યુરોપીયન લોકોની
જાણમાં લાવવું અને સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વની વાતો એ કે, હિંદુસ્તાનમાં સર્વ આર્ય
લોકો, આધુનિક માનવરૂપધારી જનતા દેવોને લાગી “ન્હાના મોટા” સર્વ રાતદિવસ
પૂર્વકથિત મૂર્ખતાના ચમત્કાર કરવાની ધૂજ ચાટતા બેસી રહી, પશુસતતિની સ્થિતિને
પ્રાપ્ત થવા જેટલા નીચ અઘાપિ ચલા નથી, એ પણ તેમને બતાવી આપવું-એટલા
માટે પ્રોફેસર મેક્સમુલરે ‘નાઈન્ટીન્થ સેન્ટીની’ નામક માસિકના ઈ સ ૧૮૮૬ ના
ઑગસ્ટ માસના અંકમાં પ્રકટ થયેલા ‘સલ મહાત્મા’ શીર્ષક લેખમાં, શ્રી રામકૃષ્ણનું
જીવનચરિત્ર, યુરોપના વિદ્વજ્જનસમૂહસમક્ષ રજૂ કર્યું

યુરોપ તથા અમેરિકાના વિદ્વાનોએ મહા ઉ સુકતાથી તે લેખ વાંચ્યો, અને અનેક
જનોનું તેમાંના વિષય-શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ-પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું એનું પરિણામ એ થયું
કે, હિંદુસ્તાન એટલે વસ્ત્રહીન નગન, બાનહત્યાકારક, મૂઠ, ભીરુ, નરમાસબક્ષક,
બળાત્કારે વિધવાઓને બાગી નાખનાર, સર્વ પ્રકારના પાપ તથા અધિકારમાં ગળા સૂધી

હુએલા લગભગ પશુરૂપ લોકોનો દેશ છે, એવી જે સુધરેલા પશ્ચિમદેશવાસીઓની પ્રમદમથી માન્યતા હતી-ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપદેશકોએ અને મને જણાવતાં લગભગ તથા એ થાય છે કે, મારા કેટલાક દેશબાંધવોએ પણ એવી જે કલ્પના તેમના મગજમાં ફસાવી દીધી હતી, તે પાછી દુસ્તંત થવા લાગી. એ જે પ્રકારના લોકોના જે અભ્યાસ પ્રયત્ન પાશ્ચાત્ય જનોનાં નેત્રોપર જે અસાધ્ય પ્રકારનો પડેલો નખાયો હતો, તે ધીમે ધીમે હવે નીકળી જવા માંડ્યો છે. જે દેશે શ્રી ભગવાન-રામકૃષ્ણ દેવ જેવા જગદ્ગુરુને જન્મ આપ્યો છે, જે દેશ, ખરેખર જ જે વસ્તુમાં અમને વિશ્વાસ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે તેવી સર્વથા તિરસ્કારપાત્ર વસ્તુઓથી જ ભરેલો દેશ કે શું? કે પછી, કેટલાક સ્વાર્થાધિ વિદ્વસંતોષીઓના સંવે આપણને મૂર્ખ બનાવીને સત્ત્વ ભારતવર્ષ વિશે આપણને સર્વથા અજ્ઞાન તથા અસલ ભાસમાં લાવી મૂક્યા છે? આવો પ્રશ્ન હવે પાશ્ચાત્યોના મનમાં પ્રસક્ત ઉદ્ભવવા લાગ્યો છે.

ભારતવર્ષમાંનાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસ્તવના વિષયમાં જેમનો અધિકાર પાશ્ચાત્યોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, તે પ્રેફેસર મેક્સમૂલરે જ્યારે અમેરિકા અને યુરોપના લોકોના ઉપધોગભાટે, ‘નાઇટીન્ક સેવરી’માં મહા ભક્તિપૂર્ણ અંતઃકરણપદે શ્રી રામકૃષ્ણનું સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પ્રકટ કર્યું: તે વેળાએ ઉપર્યુક્ત એ વર્ગનાં મંડળોમાં બળતા દ્રોણની કહું મનોર્થતિથ્યા ઉદ્ભવી નીકળી, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપદેશકો હિંદુઓનાં દેવદેવીઓ વિશે ખોટી અને બનાવટી વાતો કહીને આવા દેવોના પૂજનારાઓમાં સત્ત્વ ધાર્મિક જનો મળવા સર્વથા અસક્ય છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો જીવ પટકીને પ્રયત્ન કરતા હતા; પણ તે પ્રયત્નની, ભરતીની લકરી સમક્ષ કોઈ તણખલાની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેની જ દશા ધર્મ પડી! અહીં શ્રીરામકૃષ્ણના સામર્થ્યના અતિશય વેગથી પ્રસરતા જતા વડવાનગને જુઠાવી નાખવાની યુક્તિ-યોમાં ગુંથાયેલા, ઉપર્યુક્ત આપણા દેશબાંધવોનો વર્ગ, પોતાના સર્વ પ્રયત્નોને નિષ્પ્રજ યથેલા ભેદને, સંપૂર્ણ નિરાસાને, આધીન થઈ ગયો! દૈવી ઇચ્છા સમક્ષ બિચારી માનવી ઇચ્છાનું શું બળ ચાલી શકે વારુ?

હવે એ ઉભય પક્ષના બન્ને બાબૂથી જદ્દ પ્રેફેસરના નિષાપૂર્ણ શીર્ષપર એક સરખા બળવાન આધારો થવા માંડ્યા; પણ એ જદ્દ ચોટી કંઈ રજુભૂમિમાં પીક બતાવનારાઓમાંનો નહોતો. આવા પ્રકારનાં સુદોમાં અનેકવાર તેણે વિનય મેળવ્યો હતો. એટલે આ વેળાએ ‘પણુ તેટલી જ સાહજિકતાથી તે એ પ્રસંગમાંથી પાર પડી ગયો. પ્રેફેસર સાહેબે પોતાના કુદ-અનિરૂપીઓના પ્રલાપને બંધ પાડવામાં ‘રામકૃષ્ણ, તેનું

ચરિત્ર અને વચનો' એ નામનું એક સંકેતરૂપ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું એ પુસ્તકમાં, એ મહાત્મા વિશે અને તેની ધાર્મિક કલ્પનાઓ વિશેનો વાંચનાર જનસમાજને સારો પરિચય થાય એટલા માટે, તેમણે અધિક પૂર્ણ માહિતી અર્પિત કરેલી છે અને તેમનાં જીવન તથા વચનોના સંપૂર્ણ વૃત્તાંત આપેલાં છે. જો પ્રેક્ષક સાહેબના શબ્દોમાં જ ક્ષણે, તો, “એ મહાત્મા અસારે, હિંદુ-મુસ્લિમ અને બીજાં તેમના શિષ્યો તેમના ધર્મજાનને પ્રસારવાનો અને ક્રિધિમત્ સોફામાંથી પણ તેમના મતના અનુયાયી મેળવવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે અમેરિકામાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચૂક્યા છે.” પ્રેક્ષક સાહેબ કહે છે, “આ આપને બહુ જ ચમત્કારિક, એટલું જ નહિ પણ કદાચિત્ અસંભવ જ લાગશે, પરંતુ પ્રત્યેક માનવી અત્યંત કરશુ ધર્મમાંટે સર્વથા ઉત્ક્રાંતિ થાય છે, તેને તેની મુખ્ય લાગે છે અને તેથી આજે નહિ તો કાલે પણ તે કુધાનું શમન તો કરવું જ નેહાય. હવે, રામકૃષ્ણના શિષ્યોએ હિપરેશોસે એક પણ બાલ આધારના આશ્રમ વિનાનો ધર્મ એ કુવિત આત્માઓને મળ્યો, એટલે તે મૂલ્ય વિના મળતું જીવનાશ્રત હોવાથી તેનાપર સોફા તો દૂરી પડે છે. એટલા માટે, રામકૃષ્ણના ધર્મમાં આવી મળેના સોફાનો જે આકડો કહેવામાં આવે છે, તેમાં જો કશી પણ અતિશયોક્તિ હોય, તોપણ જે ધર્મના આ કાળમાં આદરેલા વિજય થાય છે અને જે ધર્મ પોતાને પૂર્ણ સત્તા જગતમાં સર્વથી પુરાતન વેદાંત ધર્મના નામથી જાળખાવે છે, તે ધર્મપ્રતિ અતિશય કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવું જ નેહાય.”

પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં, મહાત્મા, ચાર આશ્રમ, યોગ આદિ શબ્દોનો અર્થ શો છે, એ પ્રથમ દર્શાવીને પછી દ્વાનંદ સરસ્વતી, પંજારી બાગ, કેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, અને રાધા સ્વામી પંથના પ્રવર્તક રાધા શાનિઆમ સાહેબ બકાદુર આદિ વિશે પ્રેક્ષક સાહેબે ટંકો વૃત્તાંત આપેલાં છે અને ત્યાર પછી રામકૃષ્ણના જીવનચરિત્રનો આગલ કડો છે.

પદનાઓ બની હોય તેવા વચાર્થ સ્વરૂપમાં જ તેમનું અતિપાદન કરનારનો પણ તેમના વિશે જોવા અનુદૃષ્ટ કે અતિક્રમ અભિપ્રાય હોય, તે પ્રમાણે તેમાં તદ્દાવત ચર્ચા થાય છે સર્વ ક્રિતિકાસોપર એનું પરિણામ ચચેલું હોય છે જ, એટલે એ સક્ષિપ્ત ચરિત્રમાં પણ એમ ચલુ જ નેહાય, એવી પ્રેક્ષક સાહેબના હૃદયમાં જાતિ થયા કરે છે એટલા માટે ખરી માહિતી મેળવવામાં તેમણે વિશેષ ચિંતા રાખેલી છે પ્રસ્તુત લેખક (સ્વામી વિવેકાનંદ) શ્રી રામકૃષ્ણનો એક કુદ સંવદ છે જો કે શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનની મેળવેલી માહિતી પ્રેક્ષક સાહેબના તર્ક તથા નિષ્પક્ષપાત કુદિની બાંધીમાંથી તવાઇ કરીને નીકળી છે, તોપણ એકનિષ્ઠ શિષ્યોની અદ્ભુતતા બતાવવાની પ્રવણ પ્રગતિને માટે

ઉપર દર્શાવેલા કારણનું તેમના એ સુરદેવના વાસ્તવિક વર્ણનમાં પણ પરિણામ દેખાઈ આવે એ શક્ય છે, એમ તેમણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે

એ પુસ્તકમાં, સક્ષેપમાં તેમ જ સાદી અને સરળ ભાષામાં શ્રી રામકૃષ્ણનું ચરિત્ર આપેલું છે. પોતાનો યજ્ઞેથી નીકળેલું ઉત્તર આપવાનો પ્રેદેસર સાહેબે આમાં કેવળ પ્રયત્ન માત્ર પણ કરેલો નથી, પણ મહાત્મા રામકૃષ્ણની વિવિધતા કલ્પનાઓપર આવેલા આગેપોનું ખડન, પોતાના અગાધ અને અસાધારણ હૃદયમાંથી નીકળેલા ગભીર ધ્વનિથી કરેલું છે

અને એ આરોપ નિશે ખરેખર જ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને તેમની નિત્યની મનુર પદ્ધતિથી અમે એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે - “શ્રી રામકૃષ્ણની સાદી, મધુર અને વ્યાવહારિક ભાષામાં અમાનુષીય શુદ્ધતા હતી તેમના જોલવામાં આપણે જેમને ગ્રામ્ય કહીએ છીએ તેવા કેટલાક સખ્દો આવતા હતા. તોપણ તેમની અસાધારણ નિરપરાધ બાલ વૃત્તિના થોગે અને તે સખ્દોમાં કામુક વૃત્તિના પૂર્ણ અભાવના થોગે તેમાં દોષાર્હતા લાવવાને બદલે રહામાં તે સખ્દો ભાષાના સૌન્દર્યમાં શ્રદ્ધિ કરનારા ચર્ષ પડતા હતા.” અહીં સમાજના પ્રખ્યાત પ્રવર્તક, પરલોકગત, પૂજ્ય આચાર્ય છતાં પણ એ એક મોટો આરોપ જ છે

તેમનાપર જે એક ખીજે આરોપ મુકવામાં આવે છે તે એ કે, તેમનું સન્યાસમત સ્ત્રીકારતાં પોતાની પત્ની સાથે જે વર્તન થયું, તે શુદ્ધ જગનીપણાને જ દર્શાવનાર હતું એવું પ્રેદેસર સાહેબે ઉત્તર આપ્યું છે કે, તેમણે પોતાની પત્નીની સમતિથી જ સન્યાસનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને બીજા સૂધી તેઓ આ જગતમાં હતા, ત્યાં સૂધી પોતાના પતિને યોગ્ય એવા શીનવાળી તેમની પત્નીએ તેમને પોતાના ગુરુ કર્યા અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે આ જન્મ અહ્યચારિણી રહી, ઈશ્વરની સેવામાં પોતાના દિવસો અનત સુખ શાંતિપૂર્વક વીતાયા એ ઉપરાંત તેઓ પૂછે છે કે “સતતિ ઉત્પન્ન કર્યા વિનાનો પતિપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ સર્વથા અશક્ય જ છે કે શું?” આ વિષયમાં આપણે હિન્દુઓની પ્રામાણિકતામાં વિશ્વાસ રાખતાં તોખવું જોઈએ, કશો પણ સારીરિક સખ્ધન રાખતાં, અહ્યચારી પતિ, પોતાની અહ્યચારિણી પત્નીને, ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાન્તના અમર્થ સુખ-અજ્ઞાનનું ભાગિની કરીને રક્ષક સમાન શુદ્ધ આયુષ્ય વીતાડી શકે છે “આપણા દેશમાંની એવી ઘટનાઓ વિશે અનિશ્વાસ રાખવો યથાર્થ હશે” આ થોડા ઉદગારો માટે પ્રેદેસરપર કલ્યાણની શ્રદ્ધિ થાઓ! પરંપરા રાષ્ટ્રમાં તેમનો જન્મ થયો અને પરંપરા દેશમાં જ તેમનું આયુષ્ય ચાલ્યું છતાં તેઓ આપણા મનમાંના અર્થને-તે જ અદ્વાઇત થવાનો એક માર્ગ છે, એ

અર્થને જાણી શક્યા; અને તેમનો નિશ્ચય છે કે, ભારતખંડમાં તે બ્રહ્મચર્ય આ કાળમાં પણ દુર્લભ નથી; પરંતુ આપણા ગૃહમાંના જ દાંભિક વીરોને પત્નિપત્નીના સંબંધમાં શારીરિક સંબંધ વિના ખીજું કંઈ પણ દેખાતું નથી કે? “મનુષ્યના મનમાં જેવા વિચારો ચાલતા હોય છે, તે પ્રમાણે જ તેને બાહ્ય જગત્ દેખાય છે!”

ખીજે એક તેમનાપર એવો આરોપ છે કે, “વેસ્થાઓ પ્રતિ તેમણે સંપૂર્ણ નૈતિક તરફકાર દર્શાવ્યો નથી.” આ આક્ષેપનું પ્રોટેસ્ટ સાદેજે આપેલું ઉત્તર બહુ જ મધુર છે. તેઓ કહે છે, “આ આરોપમાટે ધર્મસંસ્થાપકોમાંના માત્ર એકલા રામકૃષ્ણ જ અપરાધી નથી.” અહાહા! કેવા મધુર આ શબ્દો! તે ભગવાન શુદ્ધતા દિવ્ય કૃપાપ્રસાદને પામેલી વેસ્થા અંબાપાત્રી અને દેવપુત્ર કાષ્ટસ્તને જેણે પ્રસન્ન થઈ હતા તે એંગ્લિકન બ્રાધર, એ હિંદુઓ તેમના એ શબ્દો સ્મરણ કરાવી દે છે.

હજી પણ વળી એક આરોપ છે, જેઓ મઘપાનના વ્યસની હતા, તેવા લોકોનો પણ તેઓ દ્રેષ કરતા નહોતા. શો વિદ્યક્ષણ આરોપ! કોઈ એક મનુષ્ય દારૂના એક બે છુટકા લેતો હોય, નેટલા માટે કોઈએ તેની છાયામાં પણ ન જતું, એટલે જ એનો અર્થ કે ખીજું કંઈ? મહા બળવાન આરોપ! તે મહા પુરુષે મઘ પીનારાને, વેસ્થાઓને, ચોરોને અને આ જગતમાંનાં સર્વ પાપીઓને તિરસ્કારથી લાત મારીને હાંકી કાં ન કાઢ્યાં? તેમ જ તે આંખો બંધ કરીને, બ્રહ્માના કદાપિ ન ગદગદાતા હામોંનિયમના સ્વ-શામાં નિપત વાત્તાં કેમ ન બોલ્યા? કિંવા તેણે પોતાના વિચારોને શુભ રાખીને નિત્યની ભાષામાં જ કેમ પ્રકટ ન કર્યો? અને એ સર્વથી વિશેષ મોટામાં મોટો આરોપ વળી એ કે, પોતાના સમસ્ત જીવનપર્યંત તે વૈવાહિકગંધનમાં શા માટે ન રહ્યો?

એ આક્ષેપકોની કહેલી વિલક્ષણ શુદ્ધતાના તથા સદ્વર્તનના ધ્યેયના આધારે જ આયુષ્યની દિશા આંકવામાં ન આવે, તો આર્થવર્તનના ભાગ્યમાં નાશ સખાયસો જ સમજવો! આવા નૈતિક નિષ્ક્રમોના સાહાય્યથી જ જો તેણે ઉચ્ચ સ્થળે આવવું હોય, તો આવવું; અન્યથા તેમ યતું અશક્ય છે.

તેમના પ્રત્યક્ષ જીવનદર્શાત કરતાં તેમનાં વચનોના સંગ્રહે પુસ્તકના અધિક ભાગને વ્યાપ્ત કરેલો છે. સમસ્ત જગતમાંના અંગ્રેજોલોકનારા અનેક વાંચકોનું ધ્યાન તે વચનો-એ પોતા તરફ આકર્ષ્યું છે, એવું અનુમાન, એ પુસ્તકના વેગપૂર્વક ચતા વિદ્યુતને ભેદને, સદજ કરી શકાય છે. તેમના પ્રત્યક્ષ મુખમાંથી આવેલાં તે વચનો પ્રબળ આધ્યાત્મિક બળ તથા સત્તાથી ભરેલાં છે; અને તેથી જગતના કોઈ પણ ભાગમાં, તેમનું દિવ્ય પરિણામ થવાનું જ. મહાત્માઓ બહુ જનોના હિત અને બહુ જનોના સુખમાટે જ જન્મ્યા

ધારણ કરે છે. તેમનું જીવન અને કાર્ય સાધારણ કાર્યક્રમ કરતાં પર હોય છે અને તેમના ઉપદેશોના પ્રકાર પણ તેવો જ વિલક્ષણ હોય છે !

અને આપણે શું કરીએ છીએ ? જે એક ગરીબ બ્રાહ્મણના બાળકે પોતાના જન્મથી આપણને પરિચય થયો, પોતાના કાર્યથી આપણને ઉત્તરિના પ્રદેશમાં લઈ ગયો, પોતાના અમર્ય વગનોપરે વિજયી અગ્નિની અતુલક્રાંતિ આપણા તરફ વાળી-તેના માટે આપણે શું કરીએ છીએ ? સત્ય નિરતર સંચકર જ થઈ પડે છે, એમ નથી, મિત્ર કેટલીક એવી વેળા હોય છે કે, તે વેળાએ તે સત્યનું કથન કરવું જ પડે છે-આપણા માંના કેટલાકને જાણાય છે કે, તેમના જીવન તથા ઉપદેશથી આપણો લાભ થયો છે. પણ માત્ર એટલામાં જ બહાર આટોપાઈ જાય છે. પોતાના જીવનમાં તે ઉપદેશને ઉતારવાનો પ્રયાત્ન માત્ર કરવો, પણ આપણી સમિતિથી જલ્દારનું કાર્ય છે. તે પછી આપણા સર્વ દેહ અને આત્માને, શ્રી રામકૃષ્ણે ઉપજાવેલી જ્ઞાન તથા ભક્તિની પ્રત્યક્ષ લક્ષરીઓ પર તરાવવા, એ તો ક્યાંથી જ જાતી શકે વાર ? લગભગની એ લીલા જેમના જાણવામાં આવી છે, કિંવા જેઓ તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમને અમે કહીએ છીએ કે,—" કેવળ જાણવાથી શું થવાનું છે ? જાણવું એ કાર્યથી સિદ્ધ થાય છે. તેની નિશ્ચિતતા વિશે કેવળ મુખે જાણવાથી કિંવા મારો પોતાનો એમાં વિશ્વાસ છે એમ કહેવાથી તમારામાં કાંઈ વિશ્વાસ રાખવાનું હતું ? આપણને શું બાંસે છે, તે કૃતિ બરો બર કહે છે. તમને જે કંઈ યોગ્ય લાગતું હોય તેને કૃતિમાં ઉતારો અને પછી તે જગતને જોવા દો " નિસાત બરેલા તદ્યમાંથી આવનારી કલ્પનાઓ અને મનોવિકાર, તેમનાં ફળોપરે-મલ્લક કાર્યના યોગે-ઓજાબવામાં આવી શકે છે.

જેઓ, અમે પોતે મહા વિદ્વાન છીએ એવા અભિમાનથી, એ નિરક્ષર, ગરીબ અને દેવાન્યમાંના સાધારણ પૂજારીને હુદ્દ ગણે છે, તેમને અમારી એ નમ્ર પ્રાર્થના છે જે દેશમાંના એક નિરક્ષર પૂજારીએ, આત્માના જળથી, આટલા અત્ય સમયમાં તમારા પૂર્વજોના પુરાણ-સનાતન-ધર્મના વિજયનાદ સમુદ્રની પેઠાપારની ભૂમિમાં પહોંચી ગઈ હોય, તેજ ભૂમિમાંના તમે વીરોના વીર, સર્વ કરતા પૂજન, અધિષ્ઠ, સુશિક્ષિત અને વિદ્વાનોમાંના વિદ્વાન છે એટલે, જે તમે માત્ર મનમાં લાવશો, તો પોતાની જન્મભૂમિના, પોતાના રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાટે એના કરતાં પણ વિશેષ અસાધારણ શૌર્યના દુરો કરી શકશો ! અર્થાત્ ઉઠો, આગળ આવો, પોતાના આતરિક શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યના ઝેત બતાવો, તેને પ્રકટ કરો, અમે અત્ય પૂજ્યભાવનાં અધ્યોને હસ્તમાં લઈને પૂજન-પ્રાટે તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા કરીએ છીએ અમે એટલે અજ્ઞાન, ગરીબ, અપ્રસિદ્ધ અને

ક્ષુદ્ર બિભૃક્ષ; અમારી ઉપજવિકાનું સાધન એટલે અમારો બિભૃક્ષવેશ. પણ તમે મદા-
ધનવાન, બહુ વજનદાર; તમારું સામર્થ્ય કેટલું બધું; કુલીન વંશમાં તમારો જન્મ
થયો; સર્વ જ્ઞાન તથા વિદ્યા તમારામાં કેન્દ્રીભૂત થયેલાં! તો પછી તમે શામાટે
ભીંતે ઉભા નથી થતા વારુ? તમે અગ્રેસરત્વને શામાટે નથી સ્વીકારતા? માર્ગ
બતાવો, જગતના કલ્યાણમાટે કરેલા પરિપૂર્ણ ત્યાગનું ઉદાહરણ અમને બતાવી દો,
એટલે અમે તમારા આગ્રાધીન ગુલામ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ આપ્યા આવીશું!”

વિરહ પક્ષે શ્રી રામકૃષ્ણ તથા તેમના નામનાં વિજય તથા પ્રસિદ્ધિને જોઈને શુદ્ધ
ધર્મ તથા અસૂચાધી ઉદ્ધુક્ત યર્ધ, જેઓ ગુલામ જાતિને જ યોગ્ય નિષ્કારણ વૈરનાં અયોગ્ય
ચિન્હો બતાવે છે, તેમને અમે એમ કહીએ છીએ કે, —“પ્રિય મિત્રો, તમારા આ પ્રયત્નો
નિષ્ફળ છે. જો પોતાના જડખામાં અવકાશના છેડા ગળી લીધા છે, જેના હિમધવલ
સિખરપર પોતાના સ્વર્ગીય તેજથી એ દિવ્ય મૂર્તિ વિરાજે છે, તે એ અનંત, અમર્યાદ,
ધર્મની લહરી, પોતાનાં નામ, કીર્તિ અને સંપત્તિ મેળવવામાટે કરેલા અમારા ઉત્સુક
પ્રયત્નનું કાર્ય હશે, તો તમારા અથવા તો બીજા કોઈના પણ પ્રયત્ન વિના જ, વિશ્વના
અનુલ્લેખનીય નિયમ સમક્ષ નત્ર થઈને તે કાળના અનંત, જળમય ઉદરમાં સદાને માટે
હુસ થઈ જશે! પણ જો એ લહરી, તે એક વિશ્વમાતાની ઇચ્છાથી અને તેની જ દિવ્ય
સૂક્તિથી, એક મહાત્માના હૃદયમાંના સ્વાર્થરહિત પ્રેમના પૂરથી જગતને દૂબાવતી હશે,
તો હે ક્ષુદ્ર મનુષ્ય! સર્વ શક્તિમતી જગન્માતાની ઇચ્છાની ભાવી ગતિમાં જેના યોગે અવ-
રોધ કરી શકાય, એવી કઈ શક્તિ તારી પાસે છે વારુ?

